Horváth Pál

AZ ÁLLAM- ÉS A JOG FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

Akadémia Kiadó, Budapest 1987

193823

Horváth Pál

AZ ÁLLAM- ÉS A JOG FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

MTA KIK
0 00006 33591 5

Akadémia Kiadó, Budapest 1987

883075

ÖSSZEHASONLITÓ JOGTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Horváth Pál: AZ ÁLLAM ÉS JOG FEJLŐDÉSTÖRTÉNETE

Lektorálta: Dr. HAMZA GÁBOR
Dr. SIMON PÉTER

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1987. • dr. Horváth Pál

ISSN 0134-1340

Készült az ELTE Sokszorosítóüzemében
650 példányban
Felelős kiadó: dr. Földesi Tamás
Felelős vezető: Arató Tamás
ELTE 87310

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 5025 /19 88 sz.

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS /TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ALAPVETÉSEK/ 5

A magyar jogi gondolkodás az állam és a jog fejlődéstörténetéről 6
Jogi historizmusunk világképének a változásai 12
Iskolák és irányzatok a módszeres jogtörténetirás korszakában 21

II. AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS, MINT AZ ÁLLAM TÖRTÉNELMILEG KIALAKULT KÖZHATALMI TEVÉKENYSÉGE 31
A bíráskodásnak az állam közhatalmi funkciójaként történő megjelenése 32
Az alávetett/antik, ill. a középkori/falu szerepe az állam és a jog fejlődésében 39
Jegyzetek 48

III. A KÖZÉPKORI /FEUDÁLIS/ ÁLLAMHATALOM ITÉLKEZŐ /KÖZHATALMI/ TEVÉKENYSÉGE 51
Az igazgatási és a bíráskodási tevékenység a középkori jogrendszerekben 51
A központiés a helyi itélkező /közhatalmi/ tevékenység általános jellemzői a középkorban 55
A biró szerepe a kontinentális /feudális/ jogrendszerekben 58
Jegyzetek 66

IV. A FEUDÁLIS JOG FŐBB ÖSSZETEVŐI 71
Az uj társadalmi formáció jellemzői 74
A feudális állam és jog fejlődése 77
A feudális jog tipusjegyei 82
Jogcsoportok /régiók és alrégiók/ szerepe a feudális jog történetében 88
Jegyzetek 97

V. A KÖZÉP ÉS KELET-EURÓPAI /FEUDÁLIS/ JOG 101
Germán államok keletkezése, a frank birodalom történelmi szerepe 104
A ius teutonicum különleges történelmi szerepe a közép-európai /feudális/ jog fejlődésében 109
Államszervezeti sajátosságok 113
A német feudális jog szerepe 118
Jegyzetek 127

VI. A MODERN BURZSOÁ ÁLLAM- ÉS JOGRENDSZEREK 131
A modern burzsoá állam és jog kialakulása 133
Jogcsoportok képződése, a modern burzsoá jogrendszerek szerepe 143
A késleltetett burzsoá jog modellrendszere 147

A késleltetett modell szintjéhez történő felzárkózás 174
Jegyzetek 177

VII. ÁLLAM- ÉS JOG A MODERN KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB FOKÁN 183
Állam- és jog az áttérés idején 183
A szocialista jogtipus kialakulásának előtörténete 205
A burzsoá jogtipus leggyengébb láncszemének a történelmi szerepe 215
Az orosz birodalmi jogfejlődés jellemzői 226
Jegyzetek 235

VIII. A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI SZOCIALISTA JOGCSOPORTRÉGIÓ KIALAKULÁSÁNAK A TÖRTÉNELMI KÖRÜLMÉNYEI 245
Az európai népi demokratikus átalakulás előzményei 245
Az európai népi demokratikus államok kialakulásának a sajátosságai 255
A délkelet-európai régió 267
Jegyzetek 274

IX. KORMÁNYZATI RENDSZEREK AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN 283
A szocialista államiság kialakulása német földön 284
A csehszlovák népi demokratikus átalakulás 288
A lengyel népi demokratikus állam 293
Uj kormányzati rendszerek Délkelet-Európában 298
A népi Romániа állama 303
A jugoszláv, ill. az albán államiság jellegzetességei 307
Jegyzetek 315

X. AZ EURÓPAI NÉPI DEMOKRATIKUS JOGCSOPORTRÉGIÓ 323
A szocialista jog alapjainak lerakása 323
A szocialista jog német földön 325
A csehszlovák és a lengyel jogfejlődés jellemzői 331
A délkelet-európai jogcsoportrégió 337
Jegyzetek 344

KITEKINTÉS 351
Jegyzetek 356

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ 359

CONTENS 389

I.

BEVEZETÉS
/TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ALAPVETÉSEK/

Az állam és a jog fejlődéstörténetét hordozó ismeretek tudományos igényű feltárása nem újkeletű törekvés. Így a történeti jogtudományok viszonylag tekintélyes időbeli jelenlétéről beszélünk hazánkban is, a jogrendszerek évezredekre visszanyúló tapasztalatainak a rendszerezésében pedig ma már szinte áttekinthetetlennek tűnő nemzetközi tudományos eredményekkel rendelkezünk. Ennek a ténynek a felismerése nyomán vesztette el a hitelét az egyetemességre, ill. a teljességre való törekvés, enerválódott, ill. retrográddá merevedett a csak nemzeti sajátosságokat kereső szemlélet. Az állam és a jog fejlődéstörténetének mégis manapság egyfajta sajátos reneszánsza tűnik elénk, amit újabban /éppen/ a szocialista jogtípus fejlődéstörténete iránt támadt fokozott érdeklődés is élesztt.

A hazai jogtudomány iránti elvárások között a legkülönbözőbb jogtudományi ágazatokban, ill. a hivatásszerűen jogtörténettel foglalkozók eredményeiben implicite benne van a korunk levegőjét folyamatosan szaturáló igény az állam, ill. a jog történelmi szerepének a jobb megértését célozva. Valójában a kontinens keleti felében persze azóta tudatos /ill. gyakran tudatalatti/ ez az igény, amikor a feudális-, ill. a különböző nemzeti elnyomás felszámolását célzó törekvés a modern állami strukturák megteremtésétől és a modellként alkalmazott /bevett/ jog életrevalóságától várta a történelmi lépéshátrányok leküzdhetőségét. Ilyen értelemben a centralisták másfél évszázaddal ezelőtt vívott eszmei harcához, avagy akár a hazai felvilágosult jogi gondolkodás korához tapadnak talán a felidézett törekvések eredői.

Késleltetett polgári átalakulásunk megoldatlan problémáinak a feloldásában még nagyobb várakozás éledt a jogfejlődés történelmi tapasztalatainak a számbavétele iránt. A polgári haladásunk útveszitőiben azonban a felszínre hozott tudományos eredmények egy része elsikkadt, vagy éppen az elhatalmasodó politikai reakció eszközévé silányult. A kivezető utakat keresők /pl. a polgári radikálisok, ill. a szocialista eszmeáramlatok alapozói/ tehát ismét csak a társadalomformáló történelmi tapasztalatok megszakadt fonalának a felvételére kényszerültek.

Ilyen előzmények után ma is van némi jogalapja annak, hogy a kreatív állami tevékenység, ill. a jog fokozottabb történelemformáló szerepét retrospektív értelemben is gyakran számon kérik a jogtudományok művelőitől. A technikai-tudományos forradalom korába belecseppent új nemzedékek számára ugyanis még összetettebb problémát jelent az állam és a jog szerepének a felismerése és az ebből eredő bizonytalanságok is egy szélesebb fejlődéstörténeti képalkotás lehetővé tételét sürgetik.

A magyar jogi gondolkodás az állam és a jog fejlődéstörténetéről

A modern historiográfiai kutatómunka közel fél évszázaddal ezelőtt jutott arra a megállapításra, hogy a "történetírás története - amelyben az egymást követő tudós nemzedékek világitják meg a múltat - a történetírás legizgalmasabb ága". A találó megállapitás még abban az időben keletkezett, amikor a tudománytörténet önállósága szenvedélyes polémiák tárgya volt. Tudva, vagy tudat alatti tényezőként is hatott ez a felismerés a historiográfia képviselőire és sok jeles gondolkodót animált gyakran egy életen át. Joggal mondhatjuk ma már, hogy az idevágó kutatási feladatok bármelyikének a munkaigényessége a tudományág reprezentánsainak a nagyfokú odaadását igényelte és ebben a megelepetés erejével ható felismerések ösztönző ereje is szakadatlanul érvényesült. Alig, hogy saját lábára állt tehát a modern historiográfia, eredményeibe és eszköztárába ab ovo beszökött az ösztönösség és a vizsgált jelenségek módfelett bonyolult volta gyakran az utvesztők felismerésének a lehetőségeit is elzárta. A hibák és tévedések kiküszöbölésének kézenfekvő követelményeként tünt, hogy a tudományok differenciálódásának megfelelően tagozódjék a modern historiográfia és ágazatonként rakja le az alapját egy majdan szintetizáló, egzakt tudományos eredménynek.

Az ágazati historiográfia, helyenként valóban gazdag részeredményei sem igértek azonban gyors sikert, mivel a kutatók történetfilozófiai és metodikai alapállása a divergens konzekvenciák újratermelésének a melegágya lett. Rövidesen nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy "a tudományos igazsághoz vezető út" minden esetben maga is a "történetiség" jegyeit hordozza magában, és ez a vizsgált jelenségek mibenlétének is sajátja. Ez az a történelmi jelentőségü marxista felismerés tehát, amely korunkban termékennyé tette a modern historiográfiai kutatásokat és elháritotta a korábban ösztönösen ható animáló tényezőket. A jelzett felismerés jelentőségének a tudatosodását pedig hazánkban is a marxista történetszemlélet befogadásával kapcsoljuk össze. A kibontakozó marxista jogtudományunk elvitathatatlan érdeme ugyanis, hogy az már az 50-es évek folyamán tudatosan élesztette és szervezte a tudománytörténeti vizsgálódást, amelynek az első eredményei szinte felfedezés erejével hatottak közgondolkodásunkra. Innen fakadt a módszeres tudománytörténeti kutatás, amelynek egyik termékenyitő eleme - a régi előitéletekkel való leszámolás szükségessége - állt sokáig a vizsgálódás homlokterében.

A marxizmus klasszikusainak a történelmi jelentőségü megállapitásaiból fakadt eredendően ez a felismerés, hogy egy súlyos örökség nehezedik ránk, amely mint a szellemi élet terméke rendkivül bonyolult módon rakódott le közgondolkodásunk talaján, és amelytől világszemléletünk alapvető változását követően is csak nehezen tudunk szabadulni. Napjainkig szakadatlanul hat ez a meggyőződés, miközben a konkrét kutatási problémák szintjén ujabb és ujabb historiográfiai súlypontok, megoldandó komplex feladatok kontúrjai bontakoztak ki. Illő szerénységgel mondhatjuk, hogy a felgyorsult szellemi fejlődés ütemét a hazai jogtörténetírás e téren persze csak a lemaradásokkal küszködve tudta követni. Jogtörténészeink tudomány- és eszmetörténeti érdekeltsége azonban viszonylag rövid idő alatt számottevő eredményekhez vezetett, és ezek alapján egy összefüggő kép megrajzolására is mód nyílt a hazai jogtör-

ténetírás két évszázados fejlődéséről. Már-már úgy tűnt, hogy a magyar jogtörténetírás az időközben kiszélesedő nemzetközi együttműködés tapasztalataiból is merítve sikeresen hozta be lemaradásait a historiográfia területén. A 60-as évek folyamán azonban - főként az összehasonlító kutatómunka problémáinak szentelt nemzetközi polémia - az idevágó követelményeink újrafogalmazását hozta. Így a historikus jogi gondolkodásunk sem állhatott meg többé a "letűnt nemzedékek hagyományainak" - a kritikai vizsgálatánál.

A tudománytörténeti kutatások egzaktabbá tételét és előremutató aktivitását eredendően a módszertan előtérbe kerülése ösztönözte, amely sajnálatos módon egy ideig - miként a történettudományban - a szocialista jogi gondolkodás területén is jelentőségében deminuálódott. Több mint újszerűnek mondható pedig az a felélénkült metodikai vitairodalom, amely a szocialista jogi gondolkodást is mozgásba hozta. Az összetevők rendkívüli szerepére utalnak persze gyakran a nemzetközi tudományos irodalomban, midőn azt mondják, hogy "korunk módszertani polémiáinak a gyökerei a tudományos-technikai forradalomból fakadnak". A modern historiográfia újrafogalmazódó követelményeihez kapcsolódva arra a következtetésre juthatunk persze, hogy tágabb értelemben az állam és a jog fejlődéstörténete is tárgyává lett ennek a felélénkülő metodikai érdeklődésnek. Nyilvánvaló tehát, hogy a jogtörténettudományok, avagy szélesebb értelemben a jogi historizmus változásait is csak a módszertani tényezőkkel összekapcsoltan lehet megérteni.

A tudományos megismerés történetisége jogi gondolkodásunk bármely területén nyomon követhető, mégis talán a legszemléltetőbb kép megrajzolására nyújt lehetőséget a jogtörténettudomány fejlődése. Ezt a távolról sem teljesnek mondható képalkotást kíséreltük meg összekapcsolni az alkalmazott és eredményeiben is egzakt módon kitapintható módszertani tényezők elemzésével. Így válhatott vizsgálódásaink prológ-szerű témájává a magyar jogi gondolkodás historizmusának a kezdete, amely a hazai jogtörténetírás fejlődésében lezáratlanul hagyott - közel egy évszázados - polémiaként maradt ránk és legjobb gondolkodóink körében is gyakran diametrálisan ellentétes állásfoglalások kialakításához vezetett. Azok a gondolkodók pl., akik nálunk a porosz-német talajon kifejlődő történeti jogi iskola tapasztalataira építve alapoztak a jogtörténettudományban, communis opiniová merevitendő felfogást hirdettek, miszerint "Friedrich Karl v. Savigny előtt nincs jogtörténet, s Európa-szerte nyomát keresni haszntalan". Hajnik tekintélyére és a nagy pozitivista alkotó 1872-ben megjelent idevágó írásaira appellált ez a balitélet, amely maga is az újjáéledő történeti jogi szemlélet hatását viselte még magán. Valójában persze Hajnik már e korai alkotásában is érzékelhetővé tette, hogy a módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdetei valahol a 18. század második felében, Kollár Ádámnál és a két Kovachich nagy odaadást igénylő forrásgyűjtő és rendszerező munkásságánál fellelhetők. Főként ez utóbbi eredményekből Hajnik és sokan mások is bőségesen merítettek, de az eredők tudománytörténeti letisztázására sor nem került.

A magyar jogi gondolkodás nem első esetben felbukkanó sajátossága, hogy a felidézett felfogás ellenzői a történeti jogi szemlélettel való szakítás nélkül állították fel a másik végletekben mozgó ellenvéleményt, miszerint hazai jogtörténetünk gyökerei minden európai nép jogi historizmusát megelőzve, a 16. századra nyúlnak vissza. Valójában ma már persze tudjuk, hogy miként a történettudományok kezdetei úgy a jogtörténetkutatás eredői is a polgári átalakulás előtörténetével esnek egybe. A megkésett polgári társadalom nacionalista eszmeáramlatainak a bonyolult tükröződése tehát nálunk, hogy az egymással szembenálló nézetek hordozói a nemzeti jog történeti feltárására szűkítették le a vitatott kérdést. Így Illés József közel három évtizeden keresztül uralkodó szemlélete és szinte változatlanul hagyott kézikönyvei dezorientálták tartósan közgondolkodásunkat e téren még a 2o. század első felében is. Ezekből a művekből pedig tovább terjedt az a felfogás, hogy a jogtörténettudomány a történeti jogi iskolának köszönhető és a jogi gondolkodás szélesebb, netán komparatív jellegű historikus törekvéseinek az eredőit is csak a Joseph Kohler által alapított Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft-tól /1878/ és a hamis utra tért "ethnológiai" komparatív eljárások alkalmazóitól származtathatjuk.

A dolgok ilyen értelmű vulgarizálásából kézenfekvőnek tünt a következtetés, hogy a jogfejlődésnek a nemzeti kereteket meghaladó vizsgálatával "foglalkozni ... meddő feladat". Eltünt tehát ezzel a magyar jogi gondolkodás világképéből a felvilágosodás talaján fogant komparatív jogi historizmus, a liberalizmus haladást kereső történetisége és végképp elesett a történeti jogi iskola előképeinek a 18. századi Angliában kitermelt - igaz nem egyértelmüen nemzeti jellegű - jogtörténeti alapvetése is. Pedig ma már jól tudjuk, hogy a történeti jogon nevelkedett angol jogi gondolkodás Savigny-t jóval megelőzve termelte ki az előképeket /Kulcsár/. A Common Law történetisége talaján születő komparatív ihletésű jogtörténet, Edmund Burke, Lord Kaymes, John Millar és mások eredményei azonban "érthetően nem gyakoroltak vonzást" a különböző nacionalista áramlatok hatása alá került hazai jogtörténészeinkre. Mindez nyilvánvalóan indokolttá teszi, hogy a magyar jogi gondolkodás historizmusának vélt, és valóságos előképeit - egy rövid kitekintés keretei közt - közelebbi megvilágításba helyezzük.

Talán a legkorábbi időkbe visszavezethetőnek mondhatjuk a történeti magyar jogra hivatkozó rendi-nemesi közgondolkodást, amely már a 16. századtól kitermelte, illetve szükségessé tette a "magyar királyok törvényeinek gyűjtését". Az idevágó sokrétü, szétszórt állásfoglalást Iványi Béla 1926-ban megjelenő "Mosoczy Zakariás és a Magyar Corpus Juris" c. alkotása foglalta rendszerbe. E kutatások tudományos értékeit nem elvetve éppen a módszertani megközelítés segítségével érzékeltethetjük azonban a későbbi,a bécsi /1628/, a pataki /1653/, a pottendorfi /1668/ és az 1696-os Szentiványi Márton-féle gyüjteményekre is kiterjesztve, hogy e munkálatokat a jogbizonytalanság és a nemesi- rendi kiváltságok konzerválását célzó törekvések hozták létre. Az ebből eredő tárgyi hiányok és torzitások kiküszöbölésére pedig csak jóval később tettek gondolkodóink kisérletet. Ez a módszeres kutató- elemző munka a Habsburg-udvari érdekeket szolgáló historikusokra /pl. Kollár Ádám/, a magyar jakobinusok legjobbjaira /pl. Hajnóczy József/ és a felvilágosodás eszméihez közel álló Kovachich Márton Györgyre várt.

Valójában a jus patrium alapelemeit 1672-től rendszeresen prelegáltató nagyszombati egyetem sem adott tehát még jó ideig alapot a nemzeti jogtörténet eredőinek a felfedezésére. Koller Ferenc, Bencsik Mihály és mások is a tradicionális nemesi-rendi jog alapjait törekedtek bemutatni,ill. ennek az ágazatonként még nem is tagozódó, elasztikus anyagnak a gyakorlati felhasználását előmozditani. A Huszty-féle "Jurisprudentia Practica" jogforrási összefoglalója /Proemium/ jelez talán elsőként egy módszeres történeti megközelitést, amit az önállósuló hazai magán- és büntetőjogtudomány reprezentánsai /Kelemen Imre, Frank Ignácz és mások/élesztettek majdan tudományos értékűvé.Nem érdektelen támpont azonban, hogy egyetemi szintre emelkedő jogi kulturánk alapozói eredetileg a jus patrium jövőjét szolgáló összehasonlító munkát követeltek a tudomány képviselőitől, elmaradott viszonyaink közt azonban sem az alapitók józan törekvése, sem a hazai jog fejlődéstörténete még egy ideig nem bontakozhatott ki.

Hazánkban az állam- és a jog fejlődéstörténetét tárgyaló módszeres kutató-elemző vizsgálódások kezdetei tehát jobbára csak a 18. század második felében bontakozhattak ki. E törekvések melegágyaivá lettek a természetjogi érvekkel alapozó "szerződéses közjogi felfogás"-ok és a rendi kiváltságok ellen fellépő, aulikus közjogtörténet első próbálkozásai stb. Főleg ez utóbbi nemesült a jakobinus eszmék hatása alatt, mivel a "progresszió ügyéhez is csak a régi magyar közjog nyelvén lehetett szólitani azt a tanult - jobbára nemesi születésü - réteget, amely a nemzeti felemelkedés utját kezdte keresni". Kollár Ádám, Kovachich Márton György és a jakobinus Hajnóczi József kezében érett tudományos eszközzé először ez az anyag, amit most már a módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdeteinek joggal tekinthetünk. Az eszmetörténet rendkivüli összetettségének példájaként láthatjuk azonban, hogy ezek az összetevők távolról sem meritik ki a módszeres magyar jogtörténet kezdeteinek a kritériumát.

Az udvari érdekeket szolgáló "politikai-kamerális tudományok" körében születő történeti földrajz, az államstatisztika, és az eredetileg praktikus célokat szolgáló államtudományok is alapozó munkát hagytak maguk után a 18. század második felében. A Planum juridicae facultatis "Historia status publici Europae"-jéből pl. rövidesen a Joseph Sonnenfels bizalmát élvező Baritz Béla kezében született meg az az összehasonlító államstatisztika, amely minálunk a felvilágosodás eszméin nevelkedett /szélesebb/ európai jogi historizmust hirdetett. Bél Mátyás Pray György, Katona István forráskutatása vagy a kedvezőtlenné lett körülmények közt is maradandót alkotó Schwartner Márton, ill. az életművében csak jóval később kiteljesedő Fényes Elek eredményei pedig közvetve váltak alapozó összetevőkké a magyar jogi historizmus kibontakozása területén.

A középkori skolasztika exegetikus /szövegelemző/ kutatási módszere ebben a korban vesztette el jelentőségét hazánkban és helyét a kutató - elemző forráskutatás, a történeti statisztika, az összehasonlitás /ars com-

binatoria/, ill. a születő történeti segédtudományok /diplomatika, genealógia, kronológia stb/. adta lehetőségek foglalták el. A jogtörténetírás tudományos igényű előképeinek a sűrűsödő erővonalai közt azonban a 18. század utolsó harmadában már érthetően magukra vonják figyelmünket azok a törekvések, amelyek közvetve vagy közvetlenül a felvilágosodás eszmeáramlatával, illetve a felvilágosodás jogi historizmusának a sajátos módszertani alapállásával kerültek kapcsolatba. Nem hagytak maguk után még ezek a törekvések sem módszeres jogtörténeti kézikönyveket, de a haladás gondolatának a tudatosításával, a jogfejlődés törvényszerüségeinek és a társadalmi haladás egyetemes összefüggéseinek a keresése által a magyar jogi gondolkodás historizmusának a kibontakozását számottevő módon befolyásolták. Az idevágó eszmetörténeti jelenségek módfelett bonyolult rétegződései alól szembetünően kiviláglik ugyanis, hogy a magyar jogi gondolkodás újkorát a felvilágosodás hatása nyitja meg. Az új eszmeáramlat ugyanis a modern polgári társadalom kialakulásának az előtörténetében nyerte létjogosultságát és a jogi gondolkodás historizmusának tudományos alapokra helyezésében is ez a történelmi változás tette érdekeltté a felvilágosodás képviselőit. "A haladás gondolatában egyesült a józan ész optimizmusa, belőle áradt a jövőbe vetett bizalom", amelynek talaján állva merőben új utak és lehetőségek tárultak fel a modern jogtudományok alapjainak a megteremtésében. Ezek a lehetőségek azonban hazánk és a környező európai népek szellemi életében csak töredékesen bontakozhattak ki, mivel a polgári átalakulás társadalmi feltételei még várattak magukra.

A feudális jogrend érlelődő válsága alkalmas talajt teremtett az új eszmék behatolására, de azok hatóerejét a konkrét társadalmi feltételek eleve behatárolták. Innen fakadt az a helyzet, hogy a korabeli magyar jogi gondolkodásban jobbára csak a felvilágosodás módosult eszméinek hatásával találkozunk. Igy a felvilágosodás talaján fogant haladás-eszme hordozójává lehetett itt az anyagi helyzetében hanyatló középnemesség és a "gyulékony eszmékkel" még csak igen szük keretek közt ismerkedő értelmiség. Innen fakadt a historikus érvekkel alátámasztott szerződéses közjogi gondolat, amely a birtokos elem tudatában jobbára a nemzeti függetlenséget garantáló új szerződés kötésének a szükségességére korlátozódott.

Számottevőbb lehetőségek kibontakozásának vagyunk tanui, midőn a Habsburg abszolutizmus felvilágosult uralkodói magyk tesznek lépéseket a magyar jogi gondolkodás korszerüsítése érdekében. Igy a forradalmi tartalmától megfosztott német természetjog bevételével és a jogtanitás állami üggyé tételével ismét lehetőségek nyiltak az új eszmék behatolására. A felvilágosult abszolutizmus államelméleti tudományosságát reprezentáló "jus publicum universale" mellett rövidesen megjelent pl. az "európai államok statisztikája" a konkrét állami érdekekhez tapadó gyakorlati lépések pedig objektive elősegitették jogi gondolkodásunk felszabaditását az egyház gyámkodása alól.

Mind ez ideig a jezsuita szellemi irányitás alatt álló jogtudomány hazánkban is az "egyház alázatos szolgája volt, amelynek nem volt szabad a hit által megszabott korlátokat átlépnie". A magyar rendi reakció, ill. az udvarnak a francia forradalom hatásától történt megrettenése ugyan út-

ját állta a kibontakozó tudományos előrehaladásnak, jogi gondolkodásunk historizmusában mégis kitörölhetetlen nyomokat hagyott tehát az új eszmeáramlat. Ilyen értelemben pedig nem csak az általunk joggal haladó hagyományként kezelt jakobinus örökségre, Hajnóczy József módszeres közjogtörténeti eredményeire avagy Barits és a leíró történeti államstatisztika számos képviselőinek a fellépésére hivatkozhatunk, hanem a születő új tudományosság egészének a tudatformáló szerepére, amelyből gyakran egyenesen fakadhatott az elmaradott és leigázott népek egész sorának az öntudatra ébredése. A magyar jogi gondolkodás egyszeriben felfedezni látszik e korban a historiát tudományos értelemben és szinte a Voltaire által kimunkált történetfilozófiával veti magát rá azoknak a "hasznos igazságoknak a keresésére, amelyek a történelemből nyilvánvalóan adódnak".

A francia f e l v i l á g o s o d á s nagy gondolkodói tették tudatossá, hogy ezek a historikus tapasztalatokon nyugvó igazságok a népek szokásainak és törvényeinek feltárásán keresztül érhetők el. Az egzakt és módszeres historiai kutatás igénye persze már az itáliai felvilágosodás talaján, jelesül G i a m b a t t i s t a V i c o hatalmas dimenziókat teremtő jogfejlődés-vizsgálatában benne rejlett. Nem állítható persze, hogy a korabeli magyar jogi gondolkodás az itt csak felidézhető eszmei fegyvertár egészének birtokában lett volna, az mégis kitünik, hogy a nemzet siralmas elmaradottságának, az idegen elnyomás és az önkény elleni harc szükségességének tudata az új eszmeáramlat hatása alatt nyert ösztönzést. Még a születő, felvilágosult állami neveléspolitika is ösztönösen tapadt ugyanis a jogfejlődés tudományos alapjainak a megteremtéséhez, amidőn az a jus patrium segédtudományaként a jogtörténet tanitását kezdeményezte. A tények kiigazitásaként emlitendő persze, hogy nem a Ratio Educationis/1777/ ismert V. szakasz 87. §-ában van e gondolat eredője, hanem már az 1769. július 17-i királynői leiratban, melynek nyomán a század 70-es éveiben az osztrák örökös tartományok jogfejlődésének az önálló tanszak keretében való kibontakoztatására is kisérletek történtek. Függetlenül azoktól az ismert körülményektől, amelyek hazánkban és az örökös tartományokban is még több mint egy évszázadra elódázták a nemzeti jogtörténet önállóságának a hivatalos elismerését, látni kell, hogy a felvilágosodás eszmeáramlatával érintkező jogi historizmus a szélesebb értelemben vett egyetemes jogfejlődés gondolatát és az ahhoz szorosan hozzátartozó komparativ módszertani alapállást hozta be a jogtudományba. V i c o-t, V o l t a i r e-t, M o n t e s q u i e u-t csakúgy felsorakoztathatnánk e gondolat alátámasztására, mint a 18. században kibontakozó angol jogi historikusokat. Még a német "Historizmus" szerepét tulhangsulyozó Friedrich Meinecke is kénytelen volt megállapitani, hogy ez az eszmeáramlat a "világtörténelem egészének a fejlődésében kimutatható hasznos igazságokra apellált". Joggal idézhetjük fel tehát az összehasonlító jogi gondolkodás nagy úttörőjének Eduard Gansnak, a tanitásait, miszerint Montesquieu-t nem elégitette ki a kicsinyes egy népre és egy korra korlátozott történeti szemlélet. Ime innen van tehát, hogy az ébredő jogi historizmus nálunk is a leíró európai államrajz, az általános alkotmánytörténet, avagy éppen az angol-magyar jogfejlődési analógiák tapasztalataira hivatkozva tette érdekeltté gondolkodóinkat a magyar valóság adekvátabb megközelítésére.

A kifejlett polgári jellegű jogtörténetirodalmunk azt tanitotta, hogy a "jelenségek genetikus vizsgálata vezetett a történeti összefüggések ilyen mértékű kiterjesztésére"és az ellenforradalmi kor hivatalos felfogásával azonosulva a felvilágosodást,mint talajtalant és a magyar jogi közgondolkodástól idegen szellemi áramlatot mutatta be. Ma már világosan látjuk persze, hogy ezek a törekvések nem véletlenül, és távolról sem az érintett tudománytörténeti összetevők értékeinek a leegyszerüsítéséből fakadtak. Módszertani aspektussal mérve mégis szükségesnek látszik kiemelni azt a tényt, hogy a magyar jogi historizmusnak,a felvilágosodás mégoly módosult formáival kisért töredékes eredményei is alkalmasak voltak a haladás, a fejlődési törvények, ill. a jogfejlődés egyetemes összefüggései iránti érzékenység ébresztésére. Ezért van az, hogy a klasszikus polgári forradalom eszmei reakciójaként jelentkező történeti jogi iskola és az annak nyomdokain haladó magyar jogtörténetirás is hosszú időre elfordult a jog egyetemes történetétől, és a nemzeti jogfejlődés egyedülálló voltának a kompromittálását látta a komparatív módszerek kiterjedtebb alkalmazásának az igényében. Mindezek ellenére a felvilágosodás jogi historizmusa - a tragikus bukások ellenére is - hidat képezett a módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdeti tényezői, illetve a reformkori liberális jogi gondolkodás között, eleven példát szolgáltatva Engels ama történelmi megállapitása számára, hogy egyetlen tudományterület sem létezik, ahol "az addig összegyüjtött ismeretanyag egyszerű tagadása lehetséges volna".

Jogi historizmusunk világképének a változásai

A módszeres jogtörténeti kutatómunka kezdeteinek a kibontakozását látva egy igéretes fejlődés kiteljesedésének a várakozásával lépünk át a 19. század első felébe. A kép azonban, amely a századfordulón, és még inkább a II. Ratiot /1806/ követően tárul elénk, a visszaesés jegyeit hordja magában. Az európai reakció súlypontja ugyanis tartósan a közép és kelet-európai térségre helyeződött át és ennek természetes velejárójaként a Habsburg abszolutizmus kulturpolitikai törekvései is megmerevedtek. A jogi historizmus haladó elemeinek az enerválódása mellett a hivatalos katedra-jogtudomány visszaesésének a jelei is rövidesen felszinre kerültek. Igy a konkrét történelmi körülményeket elemezve egybehangzóan állapitottuk meg, hogy ebben az időben "szinte minden lehetőség elapadni látszott" a módszeres jogtörténeti kutatómunka alapjainak a továbbfejlesztése területén. A haladás utját kereső jogfejlődési vizsgálódásoknak, a felvilágosodás hatása alatt fogant komparatív szemléletnek, de még a leiró államstatisztikai kutatásoknak is háttérbe kellett tehát szorulniuk. Az udvar és a forradalomtól megrettent birtokos osztály kompromisszumának a tükröződéseként ebben az időben a konzervatív nemesi nacionalizmus viszont szinte kisajátította magának a magyar jogi közgondolkodást és az ebből fakadó szellemi tespedést a cenzura hatalmában vergődő jogtudomány sem tudta enyhiteni.

A szellemi élet regresszív irányú tendenciáinak az elhatalmasodása talán éppen a romantikus /nemesi/ nacionalizmus térhódításával nyomta rá legmarkánsabb jegyeit a korjogi gondolkodására. Ebben a miliőben azonban

a jogi gondolkodás historizmusának a körülményekhez alkalmazkodó újabb tendenciái is talajára találhattak. Témánkra szűkítve e fejlődést, nyilván nem hagyható figyelmen kívül, hogy a század első harmadában kifejlődő differenciálódás a jogtudományban mindeddig kellően nem méltányolt lehetőségek hordozója lehetett. Az ágazati jogtudományok kiformálódását szinte minden esetben kiséri ugyanis a hazai jog adott területének a historiai felmérése. Többnyire e téren a romantikus nacionalizmus eszköztára bontakozik ki előttünk és a kutfők felsorakoztatásában is jobbára a "történelmi jog" és a régi dicsőség keresése adja az indítást. Jellegzetesen a romantika hozzájárulása tehát mindez a nemzet mibenlétének a megragadásához.

A kérdés aktualitását marxista irodalmunk viszonylag korán felszínre vetette, és annak utmutatásait követve ma már a nyilvánvalóan konzervatív /nemesi/ romantikát kifejező Cziráky Antal, Bartal György, Czövek István és a még inkább ide sorolható Kövy Sándor, Jankovics János, ill. Georch /Görcs/ Illés alkotásait el tudtuk határolni a történeti jogi iskola módszertani követelményeit kifejlesztő gondolkodók munkásságától, amelyből még az 1848-as forradalmak előtt a módszeres jogtörténeti kutatómunka egyik sajátos formája bontakozott ki.

A vizsgált korban azonban a módszeres történetkritikai törekvések igen gyakran kívül rekedtek a hivatalos katedra-jogtudomány bástyáin. Ezek maradandó, és a történeti jogi irányt megelőzően kifejlett értékeire figyelmeztet bennünket a két Kovachich jogtörténeti forráskutatása, amely még a szent-szövetségi reakció évtizedeit megelőzően született. Kovachich Márton György /1744-1821/ és fia /Kovachich József Miklós, 1798-1878/ 1810-1815 között alkotott forrásgyűjtése ugyanis a történeti jogi irányt jóval megelőzve rakta le az alapokat a modern jogtörténeti kutatómunka számára. A reakciós kulturpolitika konzerválódása sem tudta továbbá légüres térbe taszitani azt a korábbiakban már érintett leíró statisztikai elemzést, amely a haladás követelményeit és az összehasonlítás igényét tudatositotta először a magyar jogi historizmus számára. Fényes Elek /1807-1876/ 1848 előtt munkássága világosan mutatja, pl. hogy a tudomány ezen a területen is a nemzet anyagi és szellemi erőinek számbavételével a historiai állapotok tarthatatlanságát hirdette és a megmásithatatlan tényeket módszeresen törekedett összevetni a polgárosult világ viszonyaival. Az sem véletlen tehát, hogy a liberális reformmozgalom két olyan jeles képviselője mint Horváth Mihály, ill. Szalay László léptek fel e korban annak a Kollár Ádám Ferencnek a védelmében, aki még a 18. század második felében kisérletet tett, hogy a módszeres jogtörténeti forráskutatás talaján a magyar nemesi kiváltságok jogszerüségét tagadja. Így Horváth Mihály tette érthetővé pl., hogy a magyar jogi historizmus egyik úttörőjének eredményei ellen miért jajdult fel annak idején "az egész képviselő testület, pap és világi egyaránt". Szalay László pedig - mint ismeretes - 1839-ben Kollár Ádám Ferencről tartotta meg nagy feltünést keltő akadémiai székfoglalóját, amely a magyar jogi historizmus előtörténetének a tudományos értékeit ismét magasra emelte. Az előrevetített gondolatok tehát azt mutatják, hogy a századforduló körül ujjáéledő konzervatív romantika és a kifejlett történeti jogi irányzat meg-

jelenése között, illetve azokkal párhuzamosan – bár a hivatalos jogtudomány bástyáin kívül rekedve – haladó jogi historizmusunk utkeresésével is számolni kell az állam és a jog fejlődéstörténetében.

Közismert, hogy a liberalizmus, mint a 19. század első felének a legmarkánsabb szellemi áramlata nagy hatást gyakorolt a jogi gondolkodás fejlődésére is. Így az angol, ill. a francia liberálisok tanításai nyomán szerte Európában feltűntek a polgári jellegű állam- és jogrend rajongói és ezek a gondolkodók a racionális elveken nyugvó polgári államélet kifejlődésének az elkerülhetetlen voltát hirdették. A liberálisok hatása alatt terjedt széltében pl. az alkotmányosság, a népképviselet és a parlamentarizmus gondolata. Méltán sorolhatjuk ide továbbá a jogi kodifikáció harcosait is, akik nálunk "elsők között foglaltak állást a nemzeti hiuságból eredő külön magyar ut mitosza ellen", és a konzervatív romantika által kitermelt tudománytalan jogi historizmust is megtagadták. Ott pedig, ahol e progresszív gondolatok érvényesülését az idegen elnyomás gátolta, a liberalizmus a nemzeti függetlenség ügyével is összefonódott.

Hazánkban a reformkor polgárosodást igénylő nemesi rétegei és az erősödő nemzeti értelmiség ilyen értelemben kötődött a liberális eszmeáramlathoz. A távolról sem egységes törekvéseket gyakran a reformkor nemzedékéhez, a centralistákhoz, avagy a még általánosabbnak mondható reformértelmiség fogalmához kapcsoljuk. A különböző aspektusárnyalatok szerint Eötvös József, Szalay László, Pulszky Ferenc, Szemere Bertalan, vagy éppen a reformjogalkotás közéleti személyiségei kerültek persze előtérbe az eszmetörténeti vizsgálódások során. Az állam- és a jog fejlődéstörténetét tekintve eleddig ez a kép tehát a kor politikus jogászaira koncentrálódott. Mindmegannyi a kor hivatalos jogtudományának bástyáján kívül rekedt gondolkodó, mégis az általuk megfogalmazott tanításokban éledt valóban újjá haladó értelemben a függetlenségi küzdelmek értelme, az elavult intézmények tudományos értékelése, a nép szeretetének újra felfedezése, és egyáltalán a megoldásra váró problémákba hatoló progresszív történetszemlélet.

Különös szinfoltja a tudománytörténetnek tehát, hogy ez a politizáló jogász értelmiség eredetileg a romantikus történetírás nagy alajától Horvát Istvántól tanulta a magyar historiát, de az általa kitermelt jogi historizmus "mivoltának és feladatainak a kérdésében viszont már tőle független, önálló véleményt alkotott". Idevágó vizsgálódásaink kiegészítéseként utalhatunk persze arra is, hogy a magyar romantikus történetírás nagy alakjának a hatását, ill. e hatás összetettségét is érdemes közelebbi megvilágításba helyezni. Erre figyelmeztet az a tény, hogy Horvát István közkézen forgó műveiben a romantikus nacionalizmus tanításai mellett megtalálta ez a nemzedék nemcsak a nemzeti függetlenség gondolatát, hanem a két Kovachich által összehordott módszeres jogtörténeti alapozás kihasználásának szükségességét is. Ezért mondjuk, hogy e politikus reform-nemzedék publicisztikai és irodalmi alkotásait át- meg átszövi a historia, hogy "egész munkásságuk komoly történettudományi diszciplinákra épült fel." A cenzurá-

val és a "történelemben nagyranőtt szörnyetegek" ellen vivott kettős harcban kialakított fórumaikon azonban a reformjogalkotást szolgáló összehasonlító jogi gondolkodás került előtérbe. Az összehasonlító jogtörténet nagy alakját, Lerminiert követi ebben a reformnemzedék. Ezek azok az eszmék viszont, "ahol a jövő zenéjének partiturájá leginkább megtalálhatjuk - mondta találóan Nizsalovszky Endre - és ahol a jogösszehasonlitás Montesquieu szellemében a legközvetlenebbül szolgálhatott a meglévő állami berendezkedés birálatára."

Valóban Szalay László, Eötvös József és mások idevágó tanitásaiban egybehangzóan kifejezésre jutott tehát az összehasonlító jogi gondolkodás szükségessége. "Az összehasonlító jogtudománynak, mindig barátja voltam" hangzik pl. Szalay László és Kemény Zsigmond közel egybehangzó állásfoglalása. Eötvös József pedig még határozottabban fogalmaz egy feltétlenül progresszivnek mondható komparatív jogi historizmus mellé állva: "Nem tartozom azok közé, kik büszke önteltségükben e hon határain tultekinteni nem akarnak, s a más nemzetek példájára hivatkozást vizketegnek nevezik." Ellenkezőleg a reformkori jogalkotási mozgalom hiveivé szegődő liberális gondolkodóink szerint "szükség egyszersmind teljes figyelemmel tekinteni más népek állapotjára is". Ezek a gondolkodók és eszmetársaik tehát az önkényuralom megszüntetésének a bátor hirdetői lettek, tagadták a fennálló jogrend létjogosultságát és a fejlett Nyugat példájával igazolták az új rend létrehozásának a szükségességét. Kezükben az ide vezető harc eszköze volt az angol-magyar analógia, amit egyébként mint progresszív örökséget maguk is a felvilágosodás haladáseszméjét hirdető gondolkodóktól vettek át.

A reformkor miliőjében ez a komparatív szemlélet és az angol-magyar történeti párhuzam gondolata a polgárosult Nyugat vívmányai iránti rajongást élesztette. Vállalják az utánzás vádját is a haladás érdekében, amit persze a nemzeti kereteket meghaladó szélesebb /egyetemes, európai/ történeti törvényszerüség kifejeződéseként fogtunk fel. Mindezek ellenére a liberális reformértelmiség politizáló rétegei körében az egy Horváth Mihály kivételével senkinek sem maradt ideje összefüggő történettudományi mű megalkotására. Pedig e szemléletmód kiteljesedése nyilván a magyar jogi historizmus nagyfokú gazdagodását eredményezhette volna. Ennek a feltevésünknek az igazolására nyújt némi lehetőséget S z a l a y L á s z l ó -nak az emigrációban kifejtett legnagyobb volumenű historikus alkotása, amely "M a g y a r o r s z á g t ö r t é n e t e" cimen jelent meg. A hat kötetből álló grandiózus alkotás nem egy esetben magára vonta a tudománytörténettel foglalkozók figyelmét. A jogi historizmus aspektusával mérve mégis mind ez ideig mellőztük az emlitett mű tüzetesebb vizsgálatát.

Szalay László harcos liberalizmusának a hanyatló korszakában született ez az alkotás és a nagy gondolkodót a magyar forradalom és a nemzeti függetlenség bukása is a történelem tanulmányozása felé fordította. Innen fakad az a körülmény, hogy az európai látókörrel alkotott mű már számos helyen a régi dicsőség iránti nosztalgiát, másutt kifejezetten a Horvát István eszméihez kapcsolódó romantikát tartalmazza. A mű első három, Lipcsében megjelent kötete azonban témánk szemszögéből messze háttérbe szoritja ezeket az eszmei megtorpanást jelentő tényezőket. Szalay ebben a három kötetben a középkori m a g y a r t ö r t é n e l m e t v i l á g o s a n k i r a j z o l ó d ó j o g t ö r t é n e t i a s p e k t u s s a l é p i t e t t e f e l . Az

államalapitás korától a rendi társadalom kiteljesedésének az időszakáig pl. szinte töretlenül halad az az eltökéltsége, hogy az adott korszak jogrendjét, jogszolgáltatását, az ország belső életét is feltárja a szigorú történetkritikai /módszeres forráskutatói/ eszközökkel.

Koronként a legfontosabb jogalkotási tényezők mellett helyet kapott Szalay műveiben a fejlődő városi polgárság és a jobbágyság törvénytelen sanyargatása is. A Dózsa-féle parasztháború elfogulatlan szemlélete, vagy a Huszita-háboruk szerepének szinte komparatív jellegű megrajzolása egyaránt magára vonhatja tehát figyelmünket. A Bocsor István haladó kézikönyvéhez közelálló mü három utolsó kötete azonban némi visszaesést jelent már Szalaynál. Főként a már Pesten megjelent 5. és 6. kötet /1857, 1859/ anyagában csupán a rendi országgyülések, illetve koronként az ország politikai életének ábrázolása nyujt némi támpontot a jogfejlődés módszeres vizsgálatára. Vizsgálódásai egyébként is lezárultak a 18. század első évtizedeivel, igy a korához közelebb álló idők jogtörténeti elemzéséhez Szalay már nem jutott el. A stilusában is lenyügöző alkotás azonban igy is értékes bizonyságát szolgáltatta annak, hogy a magyar reformkorszak komparativ szemlélettel felvértezett gondolkodói a jogi historizmus haladó hagyományait kézzelfoghatóan gyarapitották.

A Szalay és eszmetársai által kimunkált tudományos értékeket az elméleti és a történeti tudományok is joggal magukénak tekintik. Nem vélelem ma már persze, hogy ezek az értékek igen szoros szálakkal kapcsolódnak a magyar jogi historizmus fejlődéséhez is. Van azonban e kornak még egy markáns tudománytörténeti összetevője, amely a liberalizmus talaján fogant magyar jogi historizmus életképességét és maradandó értékeit is örökül hagyta ránk. A reformkor haladó értelmiségének egy jobb sorsra érdemes rétege ez, amelynek tagjai a különböző hitfelekezetek által fenntartott közép- és főtanodák falai közé szorultak vissza és még itt is a mindenható cenzura, ill. a klérus tulhatalmával dacolva alkottak maradandó értékeket. Vándrák András az eperjesi ev. tanodában, Bocsor István Pápán, Csengery József Sárospatakon, Vajda Péter Szarvason, Széplaki Pál Debrecenben, Karvasy Ágost Győrben fejtett ki pl. olyan tudományos értékeken nyugvó nevelő tevékenységet, melynek egyes elemeit joggal sorolhatjuk a magyar jogtörténetirás leghaladóbb tanitásaihoz. Talán az sem véletlen persze, hogy egyedül a pozitivista Hajnik Imre szignálta csupán egyik idevágó irásában ezeket az értékeket jogtörténeti irodalmunkban, pedig az emlitettek közgondolkodást formáló szerepe talán minden eddiginél szélesebb dimenziókban hatott.

A magyar jog, a politikai tudományok, az európai államok statisztikája és általában a historia keretei közt tört utat ez a réteg azoknak a generációknak a tudatához, akiknek majdan a polgári átalakulás küszöbéhez érve a konkrét társadalmi küzdelmeket kellett megvivniok. Ez az összefüggés adja a magyarázatát annak, hogy a Debrecenben európai államstatisztikát művelők /Dobrossy János, Szücs István, Kassay Sámuel/ és Csengery József "egyetemes történettudománya /Sárospatak/ pl. a cenzurázott katedra-jogtudomány hatását sokszorosan felülmuló szerepet játszott a reformkori közgondolkodás fejlődésében. Pedig

ezek a gondolkodók - a szegényes tanodai viszonyok között - többnyire kéziratait kiadására sem gondolhattak. Prelegált kéziratait elrongyolódott hasábjainak is csak töredéke tehát az, amit az Országos Széchényi Könyvtár kézirattára őrzött meg számunkra. Pedig a Hegel eszméin nevelkedő Bocsor István talán nem is egyedül juthatott közöttük a "szükséges zendülés" gondolatáig, de az eddig feltárt adatokból is világos előttünk, hogy a "historiai állapotok ledöntésének" a szükségességét szinte mindegyik emlitett gondolkodónk nemzedékeknek adta át. Egyesek pedig minden előzmény nélküli magyar jogtörténeti szintézist is alkottak, hidat képezve a módszeres jogtörténeti kutató munka kezdetei /a felvilágosodás és a születő forráskritika/, illetve a század második felében kialakuló jogtörténettudomány között.

Meggyőződésem, hogy ezeknek az értékeknek a feltárása területén csupán a kezdetekhez érkeztünk el. Az eredők nyomvonalán haladva Péczeli József /1789-1849/, Budai Ézsiás és mások, vagyis a születő magyar nyelvű történelemtanítás kéziratos anyagába jut vissza a tekintetünk. Mindebből az is bizonyos azonban, hogy az állam és a jog fejlődéstörténete a kor szinte minden valamire való gondolkodóját egyre erőteljesebben foglalkoztatta.

A modern eszmetörténeti, historiográfiai kutatások bár csak az utóbbi évtizedek folyamán fejlődtek ki hazánkban, mégis a feltáruló tapasztalati anyag elegendő támaszt nyujt számunkra abban az értelemben, hogy akár a jogi historizmus fejlődését is koronként az eredők összetettségében szemléljük. Ebből a felismerésből fakad, hogy a tudományos előrehaladás haladó hagyományának minősithető értékei mellett és vele egyidejüleg azokat a törekvéseket, ill. tapasztalatokat is számba vegyük, amelyek a társadalmi haladással részben vagy egészében szembenállva hatottak a jogi historizmus fejlődésére. A vizsgált korban, mint láttuk, pl. a konzervatív romantika is kitermelt egy hatásában nem is jelentéktelen historikus nézőpontot, bár azt tudományosan megalapozni a későbbi idők epigonjainak sem sikerült. Ennek ellenére a konzervatív jogi historizmus szerepével nem csak a közgondolkodásra gyakorolt hatások miatt, hanem ezeknek a hatásoknak a nyomonkövetése érdekében is számolni kényszerülünk.

Ezt a fajta hozzáállást még hatványozottabb mértékben igényli az a körülmény, hogy a romantika, ill. a liberalizmus historikus utkereséseivel egyidejüleg a módszeres történetkritika prioritását követelő törekvések is megjelentek. Az ún. történeti jogi iskola magyarországi változatának fellépéséről van szó, amelynek a Kelemen Imre, Szlemenics Pál és mások által képviselt első hullámát követően Frank Ignácz munkássága teremtett tudományos alapokat a magyar magánjog keretein belül. Az az életmű pedig, amelyet Frank Ignácz alkotott, nem más, mint a magyar feudális magánjog hiteles feldolgozása, amely a kutfők történetkritikai vizsgálatára alapozva egyben maradandó szolgálatot jelentett a század második felében végre önállósuló magyar jogtörténettudománynak. A korabeli katedra-jogtudomány szintjét messze meghaladó életmű ugyanis a kutató elemző történeti módszertan következetes alkalmazása által lett a tudományos előrehaladás eszközévé, annak ellenére, hogy az egészében a történel-

mi jog gyökeres megváltozásával való szembenállásban fogant. Csak az 1848-as forradalom közvetlen közelségének a hatása alatt keletkezett egy szük rés Frank alapállásában, a "szükséges javitások" elfogadása által, de ez sem módosithatta az alapvetően konzervativ, multbatekintő történeti jogi koncepcióját. A tudományos megismerés azonban "nem csak tárgyában különbözik a köznapi megismeréstől - mondja joggal azidevágó marxista állásfoglalás -,hanem a módszerében is". /Földesi/.

Közismertek immár azok a körülmények, hogy a Frank-féle történeti jogi irány szoros szellemikapcsolatban volt a porosz-német talajon fogant iskola alapozóinak tanitásaival, és tudományos fellépésére is a magánjog keretei közt került sor. A vállalt történelmi szerep is közelálló, midőn Frank Ignácz a jogtudomány figyelmét szinte kizárólag a történelmi fejlődés irányába kivánta fordítani a mult, a jelen, sőt "nem különben a jövendő" megitélése területén. Módszertani megalapozottság és sok más tényező hat oda, hogy ez a koncepció azonban már a romantikus nacionalizmustól szinte mentes, sőt a mitoszt-teremtő romantika nem egy tudománytalan tételét maga ásta alá maradandóan. A kodifikáció-ellenesség, avagy más vetületben a nyelvújitással történt szembenállása viszont ismét csak a történeti jogi iskola alapeszméinek a közvetlen hatását teszik érzékelhetővé. Mégis nyilvánvaló, hogy a megkésett polgári átalakulásban realizálódó nemzeti megujulás gondolatától Frank a tragikus életut utolsó fázisaiban sem szigetelődött el hermatikusan. Ezt tükrözi többek közt a sokat idézett akadémiai székfoglaló értekezése, amelynek során "meleg szavakkal ajánlá közremunkálását a tudományok és a haza közös ügyeinek előmozditására". Hasonlóan pozitiv elemeket tartalmaz az ugyancsak porosz minták követését jelentő Lehrfreiheit-el való viharos találkozása az 1848-49-es forradalom napjaiban.

Elévülhetetlen továbbá az az érdem, amit Frank a fővárosi közkönyvtár, ill. a nemzeti művelődés alapjainak a megteremtése érdekében tett az életút tragikus végét jelző testámentumában. Mindez együttvéve sem teszi lehetővé persze, hogy a modern historiográfiai kutatás a magyar jogi gondolkodás haladó hagyományai közé egyszerűen besorolja a Frank Ignácz által megtestesitett életművet. Önmagában az emlitett módszertani megalapozottság nem oka ugyanis a konzervativ /nemesi/ romantikától történő elzárkózásnak, sokkal inkább magyarázatul szolgál erre az a rendkivül ellentmondásos életút, amely egy kisvárosi polgárcsalád szintjéről az udvari körök és befolyásos "protektorok" támogatásával - és ami a legfontosabb - a kor időszerű társadalmi, jogalkotási kérdéseiben adott válaszára támaszkova őt a korabeli tudományosság elérhető legmagasabb pontjára emelte.

Az irányzat hazai továbbélése és az idevágó historiográfiai kutatások is azt mutatják, hogy a történeti jogi szemlélet általános jellemzője a romantika, ill. a nemzeti tradicióknak vélt modellek felhasználása volt. Igy a félbetört Frank életmű feltehetően jövőbeli módosulásának a kitapintható eleme csupán a "szükséges javitás" történeti jogi megfogalmazása is. "Az a historizmus tehát, amelyet eredetileg Savigny és a romantikusok hirdettek, s amelyre a polgári tudományosság oly nagyon büszke volt, kezdettől fogva politikai élü és egyértelműen reakciós doktrina volt" - mondja joggal V.F. Aszmusz, és a történeti jogi irány egyetlen hazai hullámverése sem kivétel ez alól a jogos itélet alól. Az ilyeténképpen összegezhető eszmetörténeti

aspektusunk azonban nem rontja le azt az Arthur Baumgartentől származó megállapitást, hogy ez az alapjában multbatekintő irányzat a módszeres történetkritika alkalmazása által "a tapasztalást engedte szólni", ami nyilvánvalóan nélkülözhetetlen a jogfejlődés vizsgálatában. Nem vitás tehát, hogy a Frank Ignácznál kiteljesedő történeti jogi életmű szerves alkotóeleme a magyar jogi historizmus, illetve a hazai jogtörténettudomány fejlődésének, amely most már az állam és a jog fejlődéstörténetét módszeres alapokra fektette.

Jogi historizmusunk életképes elemeinek a bonyolult egymásrarétegződése a 19. század első felében a fenti gondolatok előrevetítése ellenére is indokolttá teszi a magyar magánjog keretei közt kiformálódó történeti jogi koncepció tüzetesebb vizsgálatát. Nem a Savigny-re, ill. az iskola ősforrásaira történő utalások nyilt hitvallásának a hiánya, avagy a Frank-életműnek a romantikától történt elzárkózásában fellelhető specialitása indokolja ma már ezt a kutatást. Sokkal inkább szükségessé vált, hogy a Frank-életmű konkrét történelmi létjogosultságát szembesitsük azzal a korral, amely kitermelte, amely a közgondolkodást forradalmasitó eszmék bármelyikétől távolálló, történeti jogi szemléletnek társadalmi talajt teremtett.

A megkésett polgári átalakulás közelsége szolgáltatta azt a konkrét társadalmi szituációt, amely hazánkban is — miként számos közép- és kelet-európai nép jogi közgondolkodásában — a történeti jogi szemlélet térhóditásának kedvezett. A Frank életmű kiformálódásának, illetve a történeti jogi szemlélet megjelenésének kezdetei nyujtanak tehát e téren ujat a tudománytörténet korábbi eredményeihez képest. Az életmű eredőinek a tüzetesebb elemzése ugyanis azt bizonyitja, hogy nem a sokat idézett Principia Juris Civilis Hungariciben /1829/, hanem már a Specimen elaborandarum juris civilis Hungarici-ben /1823/ előttünk áll a módszertanilag tudományos előrehaladást szolgáló életmű. Sőt a Specimen 1820-as változatának, ill. a kettős összetevőjü alkotás egyik részének még korábbi időkben /1815/ történő megfogalmazása alapján mondható ugyanis, hogy nálunk a történeti jogi szemlélet alaprétegződése szinte egyidejüleg kitapintható a porosz-német talajon fogant ősforrásokkal.

Mindez végképp feloldja azt a rejtélyesnek minősitett körülményt, hogy a Kelemen Imre örökébe lépést jelentő királyi rezolució előkészitő iratán miért esett az uralkodó /Ferenc császár/ választása az addig jóformán ismeretlen gondolkodóra /Frank Ignáczra/. Következésképpen most már egy szerencsésnek mondható életpálya kisérő jelenségeként formálódott tovább kitapintható társadalmi szükségletté a Frank életmű 1829-től 1848-ig tartó szakasza. Markáns tipusjegyeit összegzi ennek a fejlődésnek maga a szerző: "A nemzetnek mostani állapottyát leginkább a lefolyt századok történeteiből ... érthetjük ... A tudománynak /pedig/ immár nem ujat alkotni, hanem a készet kimutatni; a hol pedig választani

kell, az összes okok sulya szerint; és a nemzeti sajátságok megóvásával eljárni". A "szükséges változások" lehetőségének a történeti jogi koncepciója ez, amely az elkerülhetetlen változásokat felülről adandó reformok formájában igenlő, nemesi rétegek tudatában nem jelentéktelen számú követőkre találhatott. Amit kinált nem más ugyanis, mint a megkésett polgári átalakulások kompromisszumos eredménye, amely nyomorultsága ellenére jogászi mestermű és a népek egész sorának végülis keserűen valós történelmi örökségként jutott osztályrészül. Történelmi tény pedig, hogy nálunk ezt a felfogást az 1848-as forradalmak korával bezárólag olyan társadalmi erők tették magukévá, akiknek a cselekvését nem csak a függetlenségi harc, hanem a megkésett polgári átalakulás is igényelte. A történelmi forráskritika, ill. az oknyomozó jogi historizmus módszertani alapvetésének a tudatos alkalmazása által tehát ez az életmű a nemesi reformjogalkotás határainak a kiformálódásában is hatást gyakorolhatott.

Töredékes felismerések jelzik csupán, hogy pl. a pesti egyetemen Frankot is hallgató Eötvös József és mások szellemi előrehaladásában a történeti jogiszemlélet valóban nyomokat hagyott. Közvetlenül a 48-as forradalmak előtt maga Eötvös ad bizonyságot erről a szellemi kapcsolatról a Pesti Hirlap hasábjain. Az idevágó töredékes levéltári forrásanyag, ill. az 1848-as Eötvös-féle egyetemi reformtervezet szövegének az összehasonlitása viszont meggyőzően mutatja, hogy a "sok alaki részletről fontoskodva" megszerkesztett egyetemi /Frank/ tervezet közvetlenül hatott Eötvösre.

Franknak a legalitás talaján álló közéleti aktivizálódása azonban igen rövid idő alatt felszínre hozta a multbatekintő szemlélete és a társadalmi forradalom között tátongó szakadékot. Áthidalhatatlan volt ez a szakadék, amit mint tudós számára legsulyosabbat szenvedte el, amidőn az ujra megkezdett prelegálások napjaiban "hasztalan kért, rimánkodott", de a radikalizálódó egyetemi ifjuság körében többé meghallgatásra nem talált. Valóban, az idevágó ujabb részletkutatások alapján tudjuk, hogy Frank ezekben a viharos napokban került először a szellemi elszigeteltség mélypontjára. Nincs tehát szó arról, hogy a történelmi jog talaján álló gondolkodó akár csak a Lehrfreiheit-tel történt viharos találkozása kapcsán látványos fordulatot tehetett volna gondolkodásában. A megujult világgal óhajtott párbeszéd egyik utolsó kisérlete csupán a még értékeket hordozó egyetemi reformokkal való kapcsolat, de a szellemi válság kiteljesedése immár elódázhatatlan volt számára.

1848-őszén ezt jelzi az idézett székfoglaló értekezés, amely a tudatosan keresett párbeszéd helyett a szellemi elszigetelődés második megdöbbentő bizonyitékát szolgáltatta. Windischgrätz téli hadjáratának idején Frank Ignácz szerepe kétségtelen bár az udvar iránti hüségeskü megtételének a megakasztásában, a Pesti Hirlap jun. 22.-i számában /1849/ megjelent kompromittáltatást követően azonban a nagy gondolkodó lelki egyensúlya végképp megbomlott. E körülmények tüzetesebb vizsgálata vezetett el bennünket arra a felismerésre, hogy a Frank tragédia okainak a tisztázásában téves uton haladt eddig a kutatás. A "Méltóságos Püspök

igen tisztelt Miniszter Ur"-hoz írt/1849.jun.23./levél alapján válik érthetővé ugyanis, hogy a népek tavaszának lehanyatlását észlelő gondolkodó szellemi válságát ama "kozák, de több ... osztrákmodoru" hódolási javaslat körül tanusitott magatartása okozta, amelyet a visszatért magyar kormány követelt /máj.29./.

A hazai történeti jogi irány módszertani alapozásának a feltárása során vált szükségessé végül, hogy az ún. "Fővárosi Frank-könyvtár" főbb összetevőit szemrevételezzük. Az ujabb könyvészettörténeti kutatások nyomvonalán haladva tárult fel ugyanis, hogy a magyar magánjog szolgálatára rendelt életmű lenyügöző méretű előmunkálatai, ill. e munkálatok szellemi kutfői váltak kitapinthatóvá a Frank hagyaték levéltári anyagának a feltárása által. Ismeretes, hogy a testamentum a városi közkönyvtár alapjainak a megvetésére szánta a páratlanul gazdag gyüjteményt, egyetlen mondatba zárt elhatározással: "Meine Bibliothek in Pest legire ich der Pester Stadt als Anfang einer städtischen Bibliothek".

Régen mérlegelt elhatározásra vall, hogy a gyüjtemény a koráig felhalmozott tudományos értékeket a jogtudományok körét messze meghaladóan felölelte. Az irodalom, a nyelvészet, a filozófia és a politika stb. mellett jól kitapintható azonban a modern jogtudományok megalapozására szánt anyag tulsulya. A gyüjtőkör ezen ágának a részletes feltárása viszont már ennél jóval többet mond, amidőn azt látjuk, hogy abban az életmű eszmei alapállásának a forrásai, sőt maga a történeti jogi iskola teljes szellemi fegyvertára helyet kapott. A korabeli Európa jogi tudományosságának szinte minden számba vehető értéke felsorakozott itt, de e körben kétségtelenül a poroszném et talajon kifejlesztett történeti jogi iskola grundolása az alapvető. Friedrich Karl v. Savigny "Vom Beruf"-ja, a "Recht des Besitzes", illetve a római jog történetét tárgyazó alkotások, Jakob Grimm, "Rechtsalterthümer"-je sőt az iskola ősforrásának tekintett Gustaw Hugo és az ide sorolható gondolkodók alkotásainak széles skálája teszi ezt a képet szemléletessé. Nyilvánvaló tehát, hogy az érlelődő történeti jogi életmű kotőanyagát ez a szellemi bázis alkotta, és implicite benne volt ebben az egyébként nemes elhatározásban az a tudományos meggyőződés is, hogy nazánkban az állam és a jog fejlődéstörténetének ezen a talajon kell tovább haladnia.

Iskolák és irányzatok a módszeres jogtörténetirás korszakában

A hazai jogtörténettudomány önállóvá válásának a kora és e kor tudománytörténeti összetevőinek a konkrét elemzése teszi valójában érthetővé, hogy elemzésünk miért időzik - szükebb tárgyunktól néha távolinak tünő részletekben is - a történeti jogi irányzatnál, ill. annak megalapozóinál. Jogi historizmusunk gazdagon felszinre került eredői ugyanis a 19. század derekáig ténylegesen alapot teremtettek már a módszeres jogtörténettudomány önállóvá formálódásához. Eleddig egy idegen érdekeket szolgáló kulturpolitikát, jelesül a Leo Thun-Hohenstein báró által megszemélyesitett germanizáló birodalmi törekvéseket kárhoztatta azonban a jogtörténetirodalom azért, hogy e lehetőségek ellenére még mindig késett a jogtörténet önállóságának akceptálása. Valójában azonban sem ez a felfogás nem állja ki a historiográfia próbáját, sem az a régen communis opinióvá merevedett

felfogás, hogy a történeti jogi irányt hazai talajon megalapozó Wenzel Gusztáv végül is a germanizáló törekvések ellen viselt eredményes harcával vivta volna ki a hazai /nemzeti/ jogtörténet önállóságát.

Az osztrák jogtörténészek, Kurt Ebert, Hans Lentze, ill. Hermann Baltl ujabb kutatási eredményei is arra figyelmeztettek bennünket, hogy a kérdés kapcsán beidegzett, régi vélelmeket kell felülvizsgálnunk. Valójában ugyanis a Jarcke, ill. Phillips hatása alatt keletkező 1855-ös osztrák birodalmi reformjogalkotás a megkésett polgári átalakulás örökének a neoabszolutizmus által történő végrehajtását, illetve a tanszabadság rendjébe beágyazott konzervativ-klerikális ihletésű kulturpolitika uralomra juttatását jelentette. Ez a birodalmi törekvéseket /germanizálást is/ kifejező kulturpolitika azonban a történeti és a praktikus jogtudományok egységét hirdette és a történeti jogi szemléletet nem csak az örökös tartományok, hanem a leigázott országrészek egyetemein is uralkodóvá tette. H. Siegel, E. Schwind, E. Luschin, M. Unger és mások fejlesztették ki ezen az alapon a jogi historizmusnak azt a formáját, amelynek az alapkövein a birodalmat alkotó népek nemzeti jogfejlődésének a gondolata még egy ideig hajótörést szenvedett.

Ez az alapkoncepció pedig a birodalmi törekvések megrendülését is túlélte és a nemzeti jogtörténet önállóságának az elismerését hazánkban a 90-es évek elejéig sikerrel elháritotta. E körülmények tüzetesebb vizsgálata alapján vált érhetővé, hogy nálunk a 60-as évek nemzeti mozgalmai ellenére csak az un. európai jogtörténet léphetett a Deutsche Reichs- und Rechtsgeschichte helyébe. Jogi historizmusunk hangos hazafiaskodásának rövidesen jelentkező enerválódását pedig csupán az ujra felfedezett történeti jogi irány romantikus túlzásainak a kritikátlan hirdetése takarhatta el, Az akadémiai nagyjutalommal érdemesitett Dósa Elek, ill. Cziráky Antal. Tóth Lőrinc és a Frank örökébe lépő Wenzel Gusztáv tanitásai fémjelzik ezt a rendkivül ellentmondásos szellemi áramlatot, amely a magyar jogi historizmus romantikus nacionalizmusának az ujraéledését eredményezte. Az "ellenállva alkalmazkodást" kifejező magánjogi tanitásainál is korszerütlenebb "vezéreszmék" gyüjtőhelyévé lett pl. az udvarhűsében kipróbált Wenzel Gusztáv kezében a jogtörténettudomány. Savigny és az iskola ősforrásainak a kritikátlan felmagasztalása és a kutatási feladatok szertelenné válása jellemzi tehát ennek az immár államilag elismert jogi historizmusnak a kibontakozását. Hatása alól pedig még a később maradandó értékeket alkotó, ill. a pozitivista jogtörténet alapjait megteremtő Hajnik Imre sem tudta magát kivonni életpályájának kezdetén.

Hazai viszonyaink közt ez a szellemi áramlat persze már a történeti jogi eszmék harmadvirágzását jelenti, amelynek a tudománytalan romantika lett a kísérő jelensége. Hatása alatt a születő jogtörténettudomány viszont eleve középkor-centrikus maradt, ill. a haladás gondolatától elzárkózva merész illuziókat és a nemzet nagyhatalmi, szupremációs hivatásának a tudatositását vitte át a jogi közgondolkodásba. A markáns tipusjegyek közt találjuk még a türelmetlen nacionalizmus ébresztését, a liberális jogi historizmusunk ignorálását és

a /haladó/ komparativ törekvések elejtését. Mindezt csupán azért szükséges felidéznünk, hogy az ide kapcsolódó ujabb történetkutatási eredményekkel szembesiteni tudjuk a magyar jogi historizmus ezen korszakát. "Sulyos és továbbörökitett tudatzavarok" gyökereit tárta fel ugyanis az ujabb historiográfiai kutatás, melynek során "az illuziók váltógazdaságával" jellemzik találóan a vizsgált kort. Ennek a tudománytalan romantikával ölelkező folyamatnak egyik szemléltető példáját adta az a törekvés, amely a magyar birodalmi gondolatot a hunok világtörténeti szerepével kapcsolta össze. Az ismert teoria "még alapelemében sem nyúlik vissza valóságos történeti hagyományokra", hatásának deformáló szerepét pedig éppen a jogtörténettudomány példáján lehet igazán felismerni.

Valójában "generációk nőttek fel /nem csak/ Toldy Ferenc szép álmokat őrző" eszméin, hanem a Wenczel-féle hun-schyta teoriát hirdető jogi historizmuson is. Toldy Ferenc ezt a szellemi kapcsolatot pedig csak megerősitette azzal, hogy a "jó bécsi kapcsolatokkal rendelkező" Wenzelt már 1854-ben a Történeti Bizottmányhoz kötötte, akinek a szemléletét pedig a középkori jogfejlődésre koncentrált egyetemes európai jogtörténet sem módosithatta lényegesen. Wenzel kiterjedt forráskutatása és az oknyomozó történeti kutatómunka széles skálájának felmutatása sem változtatott ugyanis azon, hogy a végre katedrára jutott hazai jogtörténettudomány még a távoli mult anyagában is taszitotta magától a gyökeres változások gondolatát, és elnyomoritott korának vágyálmait a mitoszt-teremtő romantikával elégitette ki. Ez az oka persze annak is, hogy a rekaciós eszmék túlsulya alatt roskadozó, polgári jellegű jogi historizmusunk ettől az időtől kezdve nem szívesen emlékezett a magyar jogtörténetirás haladó hagyományaira.

Minden ellentmondásossága ellenére joggal mondhatjuk mégis, hogy a történeti módszerek alkalmazása által a jogtörténettudomány éppen ebben a korban nyert polgárjogot, nem egyedülálló példát szolgáltatva arra, hogy "történelmileg és politikailag visszanéző" eszmei alapállásból is születhetnek tudományos eredmények. Az a jogtörténettudomány azonban, amely hazánkban valóban a történeti jogi irány harmadvirágzásának a melléktermékeként született a nacionalista illuziók ujratermelésével sem juttatta önállósághoz a nemzeti jogtörténetet. Igy alakulhatott ki az a helyzet, hogy miként az örökös tartományok egyetemein, úgy a magyar jogtudományban is csak az 1890. ápr. 25-én kelt legfelsőbb elhatározás adott helyet a nemzeti jogtörténet önálló müvelésének, akkor, amikor már a történeti jogi irány harmadvirágzásának a gyümölcsei is megkoptak.

A felidézett tudománytörténeti előzmények nyomán mondjuk, hogy jogi gondolkodásunk historizmusának minden korszaka - mint az eszmetörténeti jelenségek egyike - módfelett összetett. Erősödő és gyengülő hullámvonalak sokasága árad egymás mellett és koronként egy-egy irányzat vagy iskola domináns tényezővé emelkedik anélkül, hogy a korábbi, vagy éppen az ujfent keletkező tendenciákat nyomtalanul felszámolta volna. A polgári jellegű jogtörténirásunk közel egy évszázados korszaka ezt az összetettséget minden eddiginél inkább magában hordja. Éppen ezért indokolt, hogy a kifejlődő modern jogtörténetirodalmunk nem egy kutató testére szabott feladatként

fogta fel az idevágó feladatainkat. Bónis György, Both Ödön, Csizmadia Andor, Degré Alajos és mások által megkezdett historiográfiai részletkutatás és az időközben örvendetesen kiszélesedő nemzetközi tudományos együttműködésünk mutatja meggyőzően, hogy e feladatok valóban az egyes összetevők önálló feltárását igénylik. Könnyen érthető egyébként, hogy ez a megélénkült érdeklődés nem önmagáért való, hiszen a polgári kor jogi historizmusának a maradandó értékű vizsgálata egyben a leginkább aktuálisnak mondható jogtörténeti feladataink megközelitésének az eszközévé lett. Népünk ujkori, és főként az utóbbi századokra eső jogfejlődésének a feltárása ugyanis szorosan összekapcsolódott jogi közgondolkodásunk előrehaladásával és ezen belül az állam és a jog fejlődéstörténete pedig gyakran a megkésett polgári átalakulás konkrét formáival is elszakithatatlanul összefonódott. Ugy is mondhatnánk, hogy éppen ennek - ez eleddig jórészt feltáratlan - korszakunknak az eredményesen megkezdett munkálatai keltették fel az érdeklődést a történelmi megismerés azon konkrét megnyilvánulási formái iránt, amelyek a vizsgált kor jogrendjével szorosan összefonódtak.

Kutatóink ide kapcsolódó törekvései közt érthetően előtérbe került a polgári jellegü jogtörténettudomány kialakulásának a tudománytörténeti feltárása, amely egyben a felhalmozódó nemzetközi tapasztalatok birtokában a szocialista jogtörténetirás kifejlődéséig terjedő áttekintést is lehetővé teszi számunkra. Mindezek alapján mondjuk, hogy csaknem kétszáz év telt el mióta az első Ratio Educationis sokat idézett 87. §-a szükségesnek vélte a magyar állam és jogfejlődés tudományos alapjainak megteremtését, valójában azonban csak a 19. század második felében realizálódott ez az igény egy már alapjaiban megváltozott történelmi szituációban. Az ujjáéledő történeti jogi irány keretei közt bontakozott ki tehát a hazai polgári jellegü jogtörténetirás és ez a tendencia közel a 70-es évek végéig domináns tényező maradt. Mindezt a tudománytalan romantika harmadvirágzása kisérte, miközben a történeti jogi eszmék átmenetileg a feudális maradványokkal terhelt jogrendünk szinte minden ágazatában meghonosodtak. A folyamat ellentmondásos voltát nem csak a nemzeti jogtörténet önállósodásához kapcsolódó következetlenség, hanem sokkal inkább az elemeiben továbbélő progressziv tendenciák lépésről lépésre történő háttérbe szoritása teszi érthetővé. Igy a hivatalos kulturpolitika rangjára emelt történeti jogi irány elsőként a liberális romantikát, majd a progressziv összehasonlitó jogtörténeti törekvéseket is légüres térbe taszitotta.

Ezt a szembetünően negativ tendenciájú folyamatot azonban nem lehet pusztán hazai sajátosságnak tekinteni, miután az némi eltéréssel a környező népek kibontakozó polgári jellegü jogi historizmusában is megfigyelhető. Egészen közelálló utat járt meg pl. a korabeli lengyel történeti jogi iskola, melynek alapjait még a század első felében W.A. Maciejowski, a későbbiekben R. Hube, Z. Helcel és mások fejlesztették ki. A reakcióba hajló fordulat itt is a 60-as évek végéig zajlott le és az a Savigny eszméit propagáló G. Roszkovszki, ill. A.Kraushar munkásságával tetőzött. Ez a körülmény jól mutatja tehát, hogy az Elbától keletre még az állam és a jog fejlődéstörténetéhez tapadó eszmékben is közös törvényszerüségek hatottak.

A hazai történeti jogi irányzat historiográfiai hullámvonalait természetesen követni lehet a polgári kor végéig. Gyökereivel ide nyúlik vissza a századfordulón kifejlesztett retrográd nacionalista /Timon/ jogtörténetírás, majd pedig az ellenforradalmi kor divatos szellemtörténeti irányzatának a kisérőjelenségeként tünik fel a történeti jogi irány utolsó, enerválódó szellemi áramlata. A benne koronként felhalmozódó részletkutatási eredmények, vagy éppen a kútfők feltárását szorgalmazók /Wenzel, Illés/ érdemeit sem csorbitja tehát, ha azt mondjuk, hogy az irányzat önmagában "ugyszólván csak a kereteket nyujtotta a módszeres jogtörténeti kutatómunka számára hazánkban". Az irányzat takarója alatt időnként elhatalmasodó negativ tendenciák gyökerei pedig végső soron a feudális maradványokkal terhelt társadalom igényeihez tapadtak.

Liberális jogi historizmusunk egyik-másik képviselője bár még a 19. század második felében is alkotó munkát végzett /ld. Bocsor/, ennek ellenére a polgári jellegű módszeres jogtörténeti kutatómunka perifériájára szorult. Igy csak a 70-es évek után kifejlődő pozitivista jogtörténet képviselői tartották számon a liberális jogi historizmus kiemelkedő harcosait, de a megkezdett út folytatását egy Hajnik Imre sem vállalta. Már itt hangsulyozni kell tehát, hogy az a pozitivista alaptétel, miszerint "a jelenből a jövendőbe nyiló utakat a történelem mutatja meg", a hazai liberális jogi historizmusból eleve hiányzó tétel maradt. A liberális eszmék eltorzult válfajait jelző retrospektiv modernizálások pedig a komparatív törekvések kinálkozó lehetőségeit is kiszolgáltatták a történet jogi alapokra épitett egyedülálló jogfejlődés gondolatának, ill. a retrográd nacionalizmus "szintetizáló" jogtörténetirásának.A halado liberális jogtörténetírás előtt ezzel a további előrehaladás lehetőségei is lezárultak. Ennek ellenére jogi közgondolkodásunk, főként a megoldatlan társadalmi problémák felszinre kerülése idején még kitapinthatóan visszanyult a liberalizmus, főként a liberális reformeszmék historikus alapozóihoz.

A magyar jogi historizmus egyik legerőteljesebb irányataként tartjuk számon a pozitivista jogtörténetirást. Nagy vonásaiban a 70-es, 90-es évek közt helyezhető el az idevágó törekvés kibontakozása. Hajnik Imre munkásságának legtermékenyebb évtizedeivel esik egybe ez az időszak, ezért is a magyar pozitivista jogi historizmus kiemelkedő reprezentánsának mindmáig őt tekinthetjük, de az ujabb kutatási eredmények fényénél hangsulyozandónak tekintjük, hogy a nagy pozitivista gondolkodó műve in komplexu nem sorolható ide. Éppen ezért fontos kérdésnek tünik az irányzat kronológiai határainak a tüzetesebb szemrevételezése. Hóman Bálint fogalmazott meg annak idején /1938/ egy egészen elasztikus korszakhatárt az irányzat kezdeteire vonatkozóan, miszerint általában a kiegyezést követő évtizedekben egymásba torlódva kerültek a nagyközönség elé a pozitivisták művei. Pozitivista jogi historizmusunk tüzetesebb vizsgálata azonban sem ezt a felfogást, sem pedig azt az ezzel ellentétes vélelmet nem erősiti meg, amely szerint a pozitivizmus általában gyökértelen lett volna a közép- és kelet-európai népek közgondolkodását formáló polgári jellegű tudományosságában. Jan Fialek, Boleslaw Ulanowszki és főként Adolf Pawinski munkássága pl. a lengyel jogtörténetirodalomban jól mutatja az utóbbi felfogás tarthatatlanságát. A cseh, lengyel és a régi orosz jog-

történetirodalomra is kiterjesztheto összehasonlitások alapján ugyanakkor megalapozottnak mondhatjuk azt a következtetést, hogy e térségben a pozitivista jogi historizmus csak a 70-es évek végétől, sőt inkább csak a 80-as, 90-es évekre tehető. A polgárság "forradalmak utáni uralmának a stabilizációs törekvései" által behatárolt, ill. a Comte-i értelemben a társadalmi fejlődés törvényeit feltárni akaró tudományt" azonban még ekkor sem fedezhetjük fel a hazai jogtörténetben.

A kérdétst a kialakult pozitivista jogtörténetirásra behatárolva az alábbi jellemzőket emelhetjük ki: Pozitivista jogtörténetünk sem a kialakulása idején, sem későbbi vonulataiban nem támaszkodott számottevő polgári liberális eredményekre, nem szakitott a történeti jogi iskola hagyományaival, következésképpen az idevágó művekből hiányzott a feudális jog harcos birálata. Miként a történettudományban, úgy a pozitivista jogtörténetben is csak a módszeres kutató-elemző forráskutatás, helyenként a kutfők komplex felhasználása és a vizsgált történelmi jelenségek összehasonlitó elemzésének a kiterjesztése jelentkezett tehát. Hatása alatt pedig - miként a környező népek felidézett jogi historizmusában is - egy sajátos tényleiró jogtörténet fejlődött ki, amely szinte teljes egészében, főként pedig tematikusan a középkori jogfejlődés feltárásának a megalapozásában látta feladatát.

Igy a magyar pozitívista jogi historizmus leginkább felkészült reprezentánsai is messze távol tartották magukat a megoldatlan társadalmi problémák jogtörténeti előzményeinek az elemzésétől és még az egyetemes európai jogtörténet keretei közt sem jutottak el polgári forradalmak tapasztalatainak az értékeléséhez. Az irányzat fejlődésének a kontinentális tapasztalatai is mutatják azonban, hogy az ide sorolható historizmus optikáját mindig az azt körülvevő társadalmi közeg erősen befolyásolta. Ezekre a konkrét társadalmi körülményekre utalva pedig nyilvánvaló, hogy a mi pozitivista jogtörténetirásunk akkor bonthatta csak ki szárnyait, amikor az irányzat már Európa-szerte elhullatta pozitiv tartalmi töltését, amikor már a fejlődési törvények keresése helyett a törvényszerű evolucióra, ill. a forradalmi átalakulás szükségességét tagadó "tudományos társadalomátalakitás"-ra kerültek át a hangsúlyok /Kulcsár/.

Felidézve csupán az idevágó történelmi körülményeket érthető, hogy a pozitívista jogtörténetirás nálunk nem válhatott tehát a polgári haladás eszközévé és ilyen értelemben az egyébként következetesen megőrzött komparatív szemlélet kiterjesztésére sem kerülhetett sor. Maradt viszont a meghaladott korok jogfejlődésének a forrásokon nyugvó, szigorú történetkritikai vizsgálata és a kölcsönhatásokat kifejező folyamatok összehasonlító elemzésének a következetesebb alkalmazása. Polgári korszakunk jogi historizmusának még igyis a "legbecsesebb alkotásai" születtek persze az irányzat hatása alatt és ezek az alkotások a magyar jogi gondolkodás világképének a kiszélesitését - korlátaik ellenére is - nagy mértékben szolgálták. Hiába keresnénk bár a hazai pozitivizmus alkotóinál akár a törvényhozás összehasonlitó elemzésének a folytatását, a haladást, illetve természettudományos értelemben vélt jogfejlődési törvények keresését vagy a Nyugaton már széles körben ismert komparatív módszertani utkeresést.

mégis a polgári jellegű jogtörténettudomány maradandó értékű eredményei nálunk az ide sorolható gondolkodók munkássága nyomán szembetünők.Nem pusztán az "empirikus" történeti ténykutatást és a társadalmi- gazdasági okok fokozottabb figyelembe vételét illeti viszont ez a megállapitásunk, hanem az adott kutatómunkát jellemző szigorú forráskritikát is, amely tehát a polgári jellegű jogtörténetirásunk tudományosságának az elérhető legmagasabb pontját képviselte.

A magyar pozitivista jogtörténetírás vázlatos áttekintése mellett utalnunk kell persze arra is, hogy mindez a magyar pozitivista jogi historizmust távolról sem meriti ki. Nem csak a továbbélésről,illetve az irányzat 20. századi továbbfejlesztésének a töredékes próbálkozásairól van itt szó, hanem arról, hogy a magyar jogi historizmus egészét,mint a közgondolkodást formáló tényezőt az elméleti és az ágazati jogtudományok, valamint az ide szorosan kapcsolódó és éppen a pozitivizmus alapjainak a lerakásával egyidejüleg jelentkező historikus eszmék együttvéve fejezik ki koronként.Eme fontos összetevők historiográfiai feltárásával lehet tehát majdan teljes a hazai pozitivista jogi historizmus történelmi szerepének a megitélése.

Polgári jellegű jogi historizmusunk kellően még fel nem tárt problémáinak a jelzéseként szükséges felidézni végül a retrográd nacionalista irányzat zászlóbontását, illetve az un. szellemtörténeti iskola magyarországi változatának az ellentmondásos szerepét. Nem vitás, hogy ezek az irányzatok a polgári kor jogi tudományosságának a hanyatlását fejezték ki, szükebb értelemben a hazai jogtörténetirásban pedig egy hosszan elnyuló válság markáns megnyilvánulási formáiként tüntek fel. Az idevágó eszmetörténeti problémák koncentrált voltát azonban mindkét áramlat azáltal juttatja kifejezésre, hogy bennük a magyar jogi közgondolkodás egészének a kisajátitását célzó törekvés is párosult. Innen fakad az a körülmény, hogy e reakciós irányzatok koruk politikai /parlamenti/ és publicisztikai küzdelmeivel is érintkezésbe kerültek, amelynek természetes következményeiként az idevágó feltáratlan kérdéseket komplex kutatási feladatoknak kell tekintenünk. Ilyennek kell minősitenünk mindenekelőtt azt a századforduló idején kialakult reakciós nacionalista irányzatot, amelynek a feltárását már különböző aspektusból megközelíteni törekedtünk. Valójában azonban csak az un. Timon-féle alapozást és a köréhez tartozó "szintetizálók" reakciós törekvéseinek a jellemzőit vettük számba és azonositottuk azzal a "nemesi burzsoá nacionalista hagyatékkal", amelynek a leküzdése elhárithatatlan feladatunkká lett. A magát "nemzeties irány"-nak tekintő reakciós jogtörténetirás túlfütött nacionalizmusától azonban mindmáig nem határoltuk el a továbbélő liberális ideológia Habsburg-ellenes harcát, amely egyidejüleg, vagyis a dualizmus elmélyülő válsága idején jogi közgondolkodásunkban is jelen volt. A polgári radikalizmus, ill. a szocialista eszmék egyidejü térhóditásának tényét felidézve nyilvánvaló továbbá, hogy csak a korabeli parlamenti küzdelmekre, közjogi vitákra, az uralkodó és az ellenzéki pártok ideológiájára kiterjedő vizsgálódás nyujthat megfelelő alapot számos idevágó, mindeddig nyitott kérdésnek tekinthető tudománytörténeti problémánk megitéléséhez.

Ezt a felismerést támasztják alá azok az ujabb történetkutatási eredmények is, amelyek a dualizmus válságos évtizedeinek a parlamenti küzdelmeit, ill. a polgári radikalizmus magyarországi szerepét tárták fel. Egy ilyen irányú jogtörténeti kutatómunka kibontakozása tehát sokban hozzájárulhatna annak a leegyszerüsitő felfogásnak a feloldásához, amely a "germán-nyugat, szláv-kelet" ellenpárokra szükiti le a kor bonyolult érdekharcokat kifejező törekvéseit. Timon pl. a modernizáló közjogtörténeti koncepció védelmében a "haza szláv eredetü polgárainak" az érzékenységére is apellált a szélesebb komparatív módszerek felhasználását igénylő "európai jogtörténet" felszámolása érdekében. Hamis volt persze ez az állásfoglalás, hiszen a sokat idézett szintetizáló kézikönyveiben csakúgy, mint az európai jogtörténet elleni, alig valamivel előbb keltezett tanitásaiban Timon nem hagyott kétséget már afelől, hogy számára mindennemü analógia értelmetlen. Ebben a szemléletben nyilván benne van tehát a germán-nyugati analógiák tagadása is.

Téves volna tehát azt hinnünk, hogy a hazai nacionalista jogtörténet az idealizált Nyugattal mechanikusan állitotta szembe a "barbár Keletet". Ellenkezőleg, a polgári kor utolsó évtizedeinek a jogi historizmusában a parancsuralmi rendszert idealizáló gondolat is megtalálható volt, amit a magyar jogalkotó géniusz Keletről származtatott ősi erényeként fogtak fel. Ugyanakkor nem lehet megfeledkeznünk arról sem, hogy a hazai jogi gondolkodás historizmusának Nyugatra tekintése mögött viszonylag progresszív és regresszív tendenciák egyaránt megtalálhatók e korban is. Kiváló példája ennek a továbbélő a n g o l - m a g y a r jogfejlődési a n a l ó g i a - k e r e s é s , amelynek a 20.századi megfelelői nyomán lassan már az a meggyőződés terjedhetett volna el, hogy az angol jogban "több van Verbőczyből, mint bennünk". "A Grosschmid által kovácsolt fegyverzetben" azonban a korabeli magyar jogi tudományosság területén még számos fórumon felléptek a reakciós konzervativizmus reprezentánsai, és az ide magukkal hurcolt tudománytalan historizmussal harcra kelt gondolkodóink küzdelmére is érdemes felfigyelnünk. Az angol-magyar analógia-keresés eredőinek a historiográfiai feltárása azonban jóval megnyugtatóbb alapokon áll, mint az un. retorspektiv modernizálás mibenlétének a bemutatása.

A h a z a i r e a k c i ó s n a c i o n a l i s t a j o g i h i s t o r i z m u s a l a p v e t ő j e l l e m z ő i t f e l i d é z v e l á t j u k , hogy ez az irányzat a kor megoldatlan társadalmi /jogi/ problémáinak bonyolult visszatükröződése. A konzervativ erők ellenállva alkalmazkodásának a válságos korszakában született ez az áramlat és visszafelé haladva a történeti jogi iskola, a nemesi romantika, ill. a reakciós nacionalizmus talaján fogant eszmék takarójául szolgált csupán az egyedülálló magyar jogfejlődés gondolata, ill. a reakciós nacionalizmus eszméit élesztő missziós elmélet és a retrospektiv modernizálás is. A részletkutatások megvetése,a tudományos alapokat nélkülöző illuziókeltés és a szélesebb komparativ látásmód **létjogo**sultságának a teljes tagadása jellemzi ezeket a törekvéseket. Mindez kézenfekvővé tehetné a következtetést, hogy a hazai reakciós nacionalista irányt a Nyugaton már jóval előbb kibontakozó módszertani válsággal és az imperialista burzsoázia - különböző formákban testet öltő - apologetikus eszmeáramlatával azonositjuk.

Timonnak a jogtörténet szükebb határain tulterjedő fellépése a polgári törvénykönyv tervezete ellen viszont arra utal, hogy az alapkoncepció leg-

kifejezőbb exponálása a feudálkapitalista jog konzerválásának az enerválódó eszmei tükröződéseként vált ismertté. Módszertani elsatnyulás,a szomszédnépek irányában felélesztett türelmetlen nacionalizmus és a közgondolkodást romboló kulturfölény hirdetése kisérte ezt a nyilt állásfoglalást, érthetővé téve számunkra, hogy ezuttal a jogi historizmus válságának egy sajátos megjelenési formájával állunk szemben. Innen fakad az a tény, hogy ez a reakciós irányzat nem tudta a pozitivizmus, ill. a terjedő szocialista eszmék historizmusával való harcot sem felvenni. Pedig a benne kifejeződő szellemi válság lényegét nálunk is az adja, hogy a pozitivizmus által kitermelt "viszonylag fejlett kutatástechnikai-metodikai állapotok", illetve a világnézeti elmaradottság között immár áthidalhatatlan szakadék tátongott. Egy sajátos megnyilvánulási formája tehát mindez a korabeli magyar jogi historizmus válságának, amely "éppen akkor jelentkezett legélesebben, amikor a történeti kutatás metodikájának a viszonylag magas szintje ellentmondásba került a történettudomány elvi megállapitásaival"/Aszmusz/.

Polgári jellegü jogi historizmusunk válságának az ide kapcsolódó összefüggései tisztázásával azonban még jócskán adósak vagyunk. A retrográd nacionalista irány "romboló hatásu tanitásai" pl. egy polemikus vitairodalom kibontakozását is maguk után vonták ugy a hazai, mint a nemzetközi tudományos életben. Ennek ellenére a századforduló reakciós nacionalizmusának a tudománytalan tanitásai még akkor is éltek, amikor már a szellemtörténeti irány zászlaját kibontó Eckhart Ferenc is szükségét érezte, hogy ezektől a tehertételektől az ellenforradalmi kor jogi historizmusát megszabaditsa. Jogi historizmusunk hosszan elnyuló válságának szerves része volt pedig az a magát "több szellemtörténetet" követelő jogtörténeti irányzat is, amely a 30-as évek elején a megkövesedett előitéletek ellen harcot kezdett.Az Eckhart portré, ill. az általa alkotott módfelett ellentmondásos életmű feltáratlanságából fakadt persze, hogy egy ideig e körülmény sajátos szerepét háttérbe szoritva elemeztük a hazai szellemtörténeti irányba sorolható jelenségeket. A megoldatlan kérdéseknek nem kedvezett az a törekvés sem, amely a magyar reakciós nacionalista irány, ugyancsak gazdag nemzetközi vitairodalmát az egy Harold Steinacker birálatának a rekapitulálására korlátozta. Az idevágó ujabb historiográfiai állásfoglalásnak van feltehetően igaza, midőn azt a paradoxont idézi fel, amelyben "a szellemtörténetet hangoztató Eckhart támadói inkább voltak szellemtörténészek, mint ő maga".

A hazai szellemtörténeti irány historiográfiai feltárásának az eddiginél jóval összetettebb megragadásához fűződő igényt meggyőzően mutatja többek közt az, hogy abban a polgári jellegü pozitivista jogtörténetirás minden erényét és hibáját magán viselő törekvések továbbélésének tényét is számitásba vehetjük. A téma izgalmas részét végülis az adja, hogy ennek a gyökerében reakciós irányzatnak egy komplex vizsgálata még feltehetően rendkivül fontos összefüggéseket tárhat fel előttünk a magyar jogi historizmus válságos korszakának a megismerése területén. Egy lépéssel kell csupán kiegésziteni ezt az igényt és máris nyilvánvaló a feladat, hogy feltárjuk miként lehetett e sulyos örökség terhétől megszabadulni végre az ujjáéledő magyar jogi historizmus utóbbi évtizedei folyamán.

A modern jogtörténeti historiográfia kiszélesedése e téren önmagában is jelentősnek mondható, tudománytörténeti vizsgálódásaink ugyanis egyre gyak-

rabban ösztönzik kutatóinkat arra, hogy ezt az előrelépést időről időre számba vegyék. Ezek a lépések azonban /eredetileg/ a marxista jellegű jogtörténeti kutatómunka megalapozásának az időszakában jelentkeztek és gyakran a kor kiélezett eszmei küzdelmeinek a hordozói lettek. Így ma már ez a polemikus jogtörténetirodalom főként kortörténeti, ill. eszmetörténeti szempontból jelentős. A letisztázódó tapasztalatok azonban kétségtelenül hozzájárultak a modern marxista jogtörténet alapjainak a megszilárditásához, sőt sok tekintetben ösztönzést adtak a jogtörténeti kutatómunka közgondolkodást formáló szerepének a kiszélesedéséhez is. Valójában azonban a szélesebb értelemben vett jogi historizmusunk értékeinek a számbavételét célzó ujabb historiográfiai eredményeinket az az általunk szerénynek minősitett előrelépés vetette meg, amely az utóbbi évtizedek folyamán a részletkutatási eredmények formájában is ismeretessé vált. Ez az itt már csak szignálható tudományos előrehaladás termelte ki tehát nálunk is azt a historiográfiai irodalmat, amely az örvendetesen kiszélesedő nemzetközi kapcsolatainkban informativ-koordináció, a hazai kutatóbázisainkat tekintve pedig az elért eredmények összegezésének az eszközévé lehetett.

Joggal sorolhatjuk végül a felidézett eredmények sorába azokat az ujabb kutatásainkat is, amelyek a komparativ /általános/ jogtörténet talajáról kiindulva születtek és valóban világnézetformáló szerepet vállaltak magukra. S hogy mindez nem öncélú és távolról sem egyedülálló jelensége a modern jogtudománynak, annak megértését szolgálva utalhatunk az ujabb nemzetközi tudományos együttmüködésünk során tapasztalt hasonló törekvésekre. Leonard Bianchi, Václav Vaněček, Vladislav Procházka, Karel Malý, Jozef Karpat és más jeles kutatók ezt az előrehaladást a cseh, ill. a szlovák jogtudomány területén pl. a felidézett hazai törekvésekkel szinte egyidejűleg képviselték. Sőt egy idő után az is nyilvánvalóvá lett, hogy ezek az eredmények az érintkező, közös feladatainknak a feltárásában a jobb megértés eszközeivé lehettek. Így az állam és jog fejlődéstörténetében, ill. a jogi gondolkodás historizmusában zajló változások szoros történelmi kölcsönhatásba kerültek végre egymással. Ez teszi indokolttá, hogy az állam és a jog fejlődéstörténetét merőben új súlypontokra helyezve áttekinthetővé tegyük.

II.

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MINT AZ ÁLLAM TÖRTÉNELMILEG KIALAKULT KÖZHATALMI TEVÉKENYSÉGE

Az államilag szervezett emberi társadalom természetes velejárójaként fogjuk fel a jogvita birói uton történő elintézését, ill. az ezzel párhuzamosan kifejlett ítélkező fórumrendszerek jelenlétét. Van azonban a jogfejlődésnek egy korai /átmeneti/ stádiuma, amelyben egyrészt csak az ítélkező /birói/ fórumrendszer kialakulásának a kezdeteiről lehet beszélni, másrészt pedig a jogvita rendezésének a módozatai még a különböző primitiv társadalmi /közösségi/ szervezetekhez kötődnek elsődlegesen. A primitiv jog korszakát tekinti ilyennek a nemzetközi tudományos irodalom, amely az őstársadalommal, a nemzetségi /nagycsaládi/ közösséggel, ill. a faluközösség különböző történelmi tipusaival foglalkozó kutatómunka nyomán tárult fel jobbára még a 19. század folyamán. Valójában tehát a primitiv jog, mint a jogilag szabályozott társadalmi viszonyok kezdetlegles formája termelt ki egy sajátosan átmeneti jellegü ítélkező fórumrendszert, amely önmagában is szerfelett változatos módon tünik elénk általában az adott, államilag szervezett társadalom kialakulását megelőző időkben.

A nemzetségi-törzsi eredetü együttélési normák betartásának a forrásai jórészt mindmáig ismertelenek maradtak. Hiteles történelmi kutfők hiányában a módszeres jogtörténetkutatás hosszú ideig csak a maradványaiban továbbélő nemzetségi, ill. faluközösségi stb. biráskodás töredékes, történelmi emlékeire támaszkodott. Különleges történelmi körülmények között azonban a primitiv jog a maga valóságában is szemlélhető volt egészen a 20. század küszöbéig. Főként a modern összehasonlító jogi kutatások előtt megnyilt tehát a lehetőség a jogszolgáltatás kezdetleges formáinak, vagyis a "primitiv biráskodás" /La justice primitive/ mikéntjének a feltárására. A különböző nemzetségi-törzsi jogok primitiv igazságszolgáltatási mechanizmusának a retrospektiv /összehasonlító/ elemzése adott főként alapot az ilyen átmeneti formák megismerésére.

A nemzetségi-törzsi jog az állammá szerveződés stádiumát közvetlenül megelőző idők jellemzőjeként tárult elénk. Alapjaiban tehát /a törzsi-nemzetségi/ szokásokon nyugvó normarendszerek azok, amelyek főként az államilag szervezett emberi társadalom felé átmenetet képező törzsi-katonai demokrácia korszakában már a kezdetleges jogrendszerek jellemzőit viselték magukon.

A törzsi vezérek hatalma és az előkelők befolyása alá került népgyülések szankcionálták most már az egyszerü jogállapotokat. A nemzetségi-törzsi eredetü normák belső /tartalmi/ módosulásai pedig a korai osztálytársadalmak /rabszolgatartó, feudális/ ítélkező, közhatalmi funkcióinak a kialakulásához is elvezethettek. Az ókori görög történelem un. homéroszi korszakában vagy Caesar és Tacitus idejében a germánoknál ismeretesek pl. a "törzsi királyságok" formái, amelyekben a nemzetségfők a nemzetségek tagjai felett, a törzsi uralkodók pedig a a törzs egésze felett gyakoroltak köz-

hatalmat.[3] Az ítélkező /közhatalmi/ funkció eredetére utal azonban, hogy még a görög törzsek főbirájaként ismert baszileoszok hatalmához is a nép hozzájárulását kellett megszerezni. A törzsi király ilyen közhatalmi tevékenységének a vitelében pedig a démosz egésze /népgyülés/, ill. a nemzetségfők tanácsa szolgált eszközül.

A közösségi eredetü /nemzetségi-törzsi, ill. a faluközösségi stb./ ítélkezés jellegzetességei is tartósan követhetők voltak. A nemzetségen belüli jogellenes cselekmények felett ebben a korban még maguk a nemzetségfők bíráskodtak, sőt a családkötelékben élők felett is ítélkeztek maguk a családfők. Róma korai történelmében hasonlóan a pater familias /családfő/ gyakorolt bíráskodási hatalmat a közösségben élők felett.[4] A görög genoszhoz, ill. a római családközösséghez tartozók azonban tanácsot alkotva támasztották alá az ítéletet és egyáltalán a közbéke megszegését /gyilkosság, nemi erőszak stb./ tekintették elsődlegesen jogellenesnek. A görög nemzetségfők pl. a felnőtt férfiak gyülésén ítélkeztek és igen nagy gyakorisággal a genoszból történő kitaszitással torolták meg a főbenjáró büncselekményeket. Hasonlóan súlyos következményekkel járt a nemzetségi-törzsi jogok megvonása, az idegen nemzetség, ill. törzs tagjai által elkövetett büncselekményt pedig csak a kollektiv megtorlással /vérbosszú/ tekintették lezárhatónak.

A primitiv vallási hiedelmekkel összefonodó vérbosszú intézménye egyébként igen nagy gyakorisággal tapadt más népek körében is az igazságszolgáltatás ezen átmeneti formájához. Esetenként a bosszút /a talio elvét/ felváltó vagyoni elégtétel /compositio/ megjelenése sem idegen a törvénykezési mechanizmus eme korai stádiumától. A megtorlás tehát eredetileg a jogellenes cselekmények /büncselekmények és egyéb jogsérelmek/ elszenvedőinek vagy azok hozzátartozóinak azon joga volt, hogy az elkövetőn, ill. annak nemzetségén /vérrokonain és közösségén/ azonos értékü sérelem okozásával /talio/ szerezzenek elégtételt.

Az emberi társadalom fejlődésének egy meghatározott stádiumában[5] tehát az elszenvedett sérelem megtorlásának a széltében fellelhető módozata volt a tálio, amit a sértett maga vagy a nemzetsége /ill. a különböző közösségek egésze/ foganatositott. Az államhatalom kialakulása, ill. megszilárdulása után persze nyomban megindult a megtorlás eme formájának a visszaszoritása, aminek a helyét a birói itélettel megszerezhető /és kikényszerithető/ vagyoni elégtétel foglalta el. A talio egyes elemei azonban remanens jogelemek formájában gyakran az ujkorba történő átlépés után is felismerthetők[6] maradtak. A közösségi eredetü itélkező közhatalom helyét azonban már a korai osztálytársadalmak /rabszolgatartó, feudális/ államhatalma átvette, amely maga is "a társadalomból keletkezett, de fölé helyezte magát és mindjobban elidegenedett tőle."[7]

A bíráskodásnak az állam közhatalmi funkciójaként történő megjelenése

A korai rabszolgatartó, a korai feudális, ill. az un. ázsiai termelőmód kialakulása nyomán változatos történelmi feltételek között tünik e-

lénk az állami igazságszolgáltatás megszilárdulásának a folyamata. Az ókori keleti és az újabb kutatási eredmények alapján megismert ázsiai rabszolgatartó államok megjelenéséhez tapad tehát edigi ismereteink szerint elsőként az állam itélkező közhatalmi funkciójának a megszilárdulása.

Magukra vonják a figyelmet a despotikus rabszolgatartó állam jogszolgáltató tevékenységének a jellmezői. A keleti despotizmus és a különböző ázsiai rabszolgatartó államhatalom szerves alkotóelemeként ismert itélkező fórumrendszerek jellegzetességei rendkivül változatosak. Mint az állam közhatalmi /osztályuralmi/ funkciójának az eszközei jelentkeznek elsődlegesen ezek a fórumok és ennek megfelelően azok az állam központi és helyi szerveinek a rendszerében egyaránt megtalálhatók. Mindenkori szerepüket az adott társadalmi rend keretei közt élő alapvető osztályok egymással folytatott küzdelmei határozták meg, az immár tartósan osztályokra szakadt emberi társadalom legalapvetőbb /releváns/ jogi viszonyai tükröződtek tehát elsődlegesen az itélkező állami /közhatalmi/ funkciók gyakorlásában.

A korai rabszolgatartó, ill. az ázsiai jogrendszerek biráskodási mechanizmusát jellemzi mindenek előtt a régi /törzsi-nemzetségi/ közösségi eredetü formák felbomlása, ill. az ezekben kialakult itélkező közhatalmi funkciók kisajátitása. A leplezetlen osztályuralom kifejezőjévé lett tehát, hogy az igazságszolgáltatás fejlődésének ez a gyakran évezredeket felölelő korszaka a centralizált despotikus állam felépitését általában mechanikusan átvitte a birói fórumrendszerre is. A legfőbb itélkező hatalom rendszerint az istenség akarata által megszentelt uralkodó kezében volt, aki azt a szükebb környezetével persze megosztani kényszerült. Ennek megfelelően az itélkező közhatalmi tevékenység mindig a legfontosabb állami funkciók egyikeként szerepelt. Gyakran még a hadügyet is megelőző sorrendben emlitette pl. az ókori Kelet jogi közgondolkodása a despotikus rabszolgatartó állam birói hatalmát, amit csak a közmunkák és a pénzügyek jelentősége előzhetett meg.

Az állami tevékenység koncentráltságából folyt, hogy az ókori Kelet államfői kezükbe összpontositották a törvényhozói, a legfőbb birói, a hadvezéri, ill. az igazgatási feladatokat is. Mindezt természetesen az államélet szükségleteinek megfelelően /korán/ kialakult központi és helyi államszerveik segitségével tudták csak megvalósitani. Ez a történelmileg indokolt folyamat viszont eleve azzal járt, hogy a különböző ázsiai, ill. despotikus jellegü /rabszolgatartó/ államhatalom az igazgatási /rendészeti/ funkciókat a jogszolgáltatási tevékenységgel szorosan összekapcsolta. Szoros és rendkivül hosszantartó történelmi összefonódás alapjait rakták le tehát ezek az idők a birói és az igazgatási hatalom fejlődésének, amelyben a nagyhatalmú központi méltóságviselők csakúgy, mint a helyi igazgatási szervek itélkező hatalmat is gyakoroltak az alájuk rendeltek felett. A nagy birodalmak alapjait lerakó tőrekvések tettek csupán kivételt azáltal, hogy a leigázott népek egy részét meghagyták a maguk történelmileg kialakult közigazgatási és biráskodási rendjében. A jelenség rövidéletü voltára jó példa azonban, hogy Hérodotosz pl. éppen a perzsa világbirodalom késői megszilárditójáról /Kambyzész/ irta le, hogy az a"királyi birákkal tanácskozva megtalálta a törvényt, amely a perzsa királynak megengedte azt amit /csak/ akar". [10] Az ázsiai despotizmus, ill. a korai rabszolgatartó állam tehát ál-

talában az itélkező közhatalmi tevékenység központosítását valósitotta meg.

Az adott kor jellemzője továbbá az igazságszolgáltatás közösségi formáinak továbbélése. A mezopotámiai[11] és az óegyiptomi jog több évezredes fejlődése az időszámitásunkat megelőző időkben csakúgy, mint az antik világ vallási normákkal összefonódó ismert jogrendszerei /zsidó jog, hindu jog, kinai jog stb./ nyomán azt látjuk, hogy az igazgatási és az itélkező közhatalom összefonódásán alapuló törvénykezési szervezet hosszantartó történelmi korszakok sajátja volt. Ezt fejezi ki a már ie. III. évezredben ismert óbabilon jog, amely a sumer-akkád korszak társadalmi tapasztalataira épitve teljesedett ki. Az óbabilon jog nagyhatású törvénykönyvét /Hammurabi/ tehát joggal idézhetnénk fel a despotikus rabszolgatartó állam birói hatalmának a bemutatására. Valóban, az ósumér birósági döntéseket tartalmazó korábbi joggyüjteményekkel szembeállitva azt látjuk ugyanis, hogy a 292. szakaszból álló törvénykönyv legalapvetőbb célkitüzése volt pl. a biráskodás rendjének a tüzetes szabályozása.[12] De az ezzel egyidejüleg kiteljesedő óegyiptomi jog értékeit időző Bochoris-király jogkönyve /ie. 8.század/ is a despotikus rabszolgatartó állam itélkező mechanizmusának a jelenlétéről tanuskodik.

A vallási és a jogi normák sajátos összefonódása alapján álló ázsiai jogrendszerek; az isteni törvény született védelmezőinek a szerepét ruházták a birói hatalom letéteményeseire. Manu törvényei szerint pl. a papi arisztokrácia /brámánok/ kaszttá válásának az alapja is az irástudó egyháziaknak a jogszolgáltatásban való jártassága[13] volt. Az indiai kasztrendszer és a centralizált despotikus állam összefonódásának az okai közt tehát ott látjuk az itélkező /közhatalmi/ tevékenység kialakulását. Még inkább szembetünő ez a jelenség a keleti despotizmus szintjén fejlődésben megrekedt kinai jogban, ahol az ismert mandarin-rendszer kiváltságosai évezredeken át megőrizték az állam itélkező közhatalmi tevékenysége feletti ellenőrzésüket.

A hivatali /állami/ bürokrácia kaszt-szerü elkülönülése tehát az ázsiai jogrendszerekben is az igazgatási és a jogszolgáltató hatalom tartós összefonódásának a kifejezője volt.[14] Ezek a markáns jellemzők sem zárták ki azonban a lehetőségét annak, hogy az un. ázsiai, ill. a tipikusan korai rabszolgatartó /ókori/ jogrendszerekben a közösségi eredetü biráskodási gyakorlat egynémely intézménye továbbéljen. A /kháldeus/ ujbabilon jog pl. egy évezreddel a Hammurabi törvénykönyv megalkotását követően is szinte érintetlen valóságában tárja elénk a nagycsaládi közösségi, avagy éppen a territoriális faluközösségi itélkezés maradványait.

Hammurabi törvénykönyve alapján is szembetünő továbbá, hogy bár az ősi /nemzetségi/ viszonyokra utaló vérbosszu már szinte ismeretlen a kifejlett rabszolgatartó jog anyagában, a megtelepedett lakosság különböző közösségei /falvak, városok/ viszont még mindig kollektiv felelősséggel tartoznak a területükön elkövetett büncselekményekért, ha a tettes ismeretlen volt. A közösségi eredetü itélkező joggyakorlat maradványaként élt tovább a Hammurabi törvénykönyv több táliót kifejező rendelkezése is,[15] miszerint "Ha valaki másnak csontját töri el, annak csontját törjék el".[16] Az alsóbb társa-

dalmi helyzetben élők testi sértéséért /bántalmazásáért/ vagy akár a rabszolga megöléséért azonban már a szabad ember nem a tálió elve szerint bűnhődött, hanem csak birságot fizetett.

Az igazságszolgáltatás megjelenése idején végül még egy sajátos történelmi jelenségre irányithatjuk a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a korai feudalizmus évszázadai során számos analóg példa tünik elénk az ősi /közösségi/ eredetű itélkezés továbbélése formájában. A heptarchia[16] korszakának angolszászai, ill. a Meroving-korszak szabad frankjai pl. a vitás ügyeiket előszeretettel vitték a századkerületek gyülése /mallus/ elé, ahol a szabadok által választott birák /rachinburgok/ itélkeztek.[17] A közfelfogás szerint a jogot ismerő "bölcs férfiak" a szokásjog ismerői voltak és csak hosszú idő elteltével jutottak túlsulyra ezek körében is a helyi /feudális/ birtokosok. Ezen a folyamaton keresztül empirikusan kitapintható tehát a közösségi eredetü itélkező fórumrendszer belső tartalmi átalakulása. Igy pl. egyre formálisabb lett a szabadok széles tömegeinek az itélkező századkerületi gyüléseken való megjelenése. A jelentősebb ügyeket[18] pedig az egyidejüleg kiépülő királyi biróságok vonták magukhoz, miként az uralkodók,[19] ill. az udvari és a helyi főtisztviselők jogara alatt[15] egy sor kiemelt jelentőségü jogvita kisajátitása zajlott le.

Jemmező azonban, hogy még a frank comitatus[20] kiépülésével megszilárduló grófsági itélkezésben is jelentőséget tulajdonitottak a szabad lakosság jelenlétének. Hét jómodú ember társaságában itélkezett itt az állami érdekeket szolgáló comes, aminek a jogszerüségéhez a szabadok gyülésének a jelenlétc szorosan hozzátartozott. A költséges jelenlétet a Karoling-korszakban enyhitették a frank császári rendeletek azáltal,hogy az évente két-három alkalommal meghirdetett rendes birósági gyülésen köteles csak a szabad lakosság megjelenni. Ettől az időtől kezdve a soron kivüli g r ó f i i t é l k e z é s szerepe gyarapodott, ahol már a szokásjogot ismerő embereket is a kinevezett birótársak /scabini/ váltották fel,a kisebb ügyek /minor causa/ s z á z a d k e r ü l e t i i t é l k e z é s é b e n pedig a scabinik önállóan is itélkezhettek. A korai feudális állam itélkező, közhatalmi funkciójának az eredői is visszanyulnak tehát a közösségi eredetü igazságszolgáltatás kisajátitásához.

A klasszikus rabszolgatartó társadalom korszakába átlépve az állam közhatalmi tevékenységében is felgyorsult fejlődési folyamatok zajlottak le. Néhány századdal a törzsi jog korszakát követően a g ö r ö g p o l i s z o k törvénykezési mechanizmusa már páratlanul gazdag tapasztalati anyaggal rendelkezett.[21] Még az arisztokratikus rabszolgatartó modell /Sparta/ szerint kiépült görög államok b i r á s k o d á s a i s m i n t a s z e r ű e n s z e r v e z e t t v o l t , a démoszra támaszkodó köztársasági államépitésben pedig megkülönböztetett jelentőségre tettek szert azok a társadalmi tapasztalatok, amelyek az igazságszolgáltatás demokratizmusának az alapjait rakták le még az i.e. évezred első felében. Talán nem véletlen pl., hogy Arisztotelész egyenesen a demokráciát /"a nép hatalmát"/ eredeztetette a népbiróság /héliaia/ felálltásából,[22] ill. az athéni állam itélkező közhatalmi tevékenységének a kiteljesedésétől.

A köztársasági államberendezkedés kialakulása /i.e. 8.század/ nyomán épült ki a v á l a s z t o t t á l l a m i f ő t i s z t v i s e l ő k /az

archonok/ i t é l k e z é s e , de ez eleve n e m c s o r b i t h a t t a a n é p g y ü l é s /eklézsia/ j o g h a t ó s á g á t , amely az ismert cserépszavazással bárkit számüzetésbe taszithatott. Az archonokból és az archonságot viseltekből alakult areioszpagosz /tanács/ birói hatásköre mégis szakadatlanul nőtt, sőt idővel egyes főtisztviselők[23] jogköre pl. kizárólagosan a családi és az öröködödési ítélkezés lett. A areioszpagosz, később az ötszázak tanács kapta az állami tisztségviselők feletti ítélkezés jogát, a tanács előtt tett hamis tanuzás és más súlyos büncselekmények esetén pedig az archonok emeltek vádat a népgyülés előtt.

Az athéni rabszolgatartó demokrácia kiteljesedéséhez persze szervesen hozzá tartozott a több ezer tagok számláló n é p b i r ó s á g /h é l i a i a/ i n t é z m é n y e is, amely előtt a súlyosabb ügyekben ismét az archonok, egyéb esetekben pedig a sorsolással kiválasztott ügyészek képviselték a vádat. A népbiróság tagjait évente sorsolással választották meg a kizáró ok alá nem eső polgárok közül[24] és ugyancsak sorsolással lakitották ki a különböző ügyekben illetékes nagylétszámú /pl. 2ol., 4ol. stb. tagu/ tanácsokat is. Mindezek nyomán egyfajta sajátos laikus ítélkezés alapjait rakták le, amelyben a hivatásos szónokoknak /rétorok/ is jelentős szerepe lett. A jogsértő birói döntés születését azonban eleve korlátok közé zárta az a tény, hogy az archon által engedélyezett kereset formájától nem lehetett eltérni, és csak azokra a ténykörülményekre lehetett hivatkozni, amelyek a keresetben rögzitést nyertek.

Főként a büntető ügyekben volt nagy szerepe, hogy az egyéni sérelem miatt inditott /szóbeli/ kereset /diké/ és az államérdekek tárgyában alkalmazott irásbeli vád /grafé/ között először tettek különbséget. A szóbeli kereset nyomán ugyanis csak reparációs jellegü határozatok születhettek,mig a közvádnak minősülő grafé esetében a szigoru büntető /megtorló/ itéletek meghozatalára került sor.

A démosz elhamarkodott és nehezen helyrehozható döntéseinek a megelőzését szolgálva az archonságot viseltek tanácsának /az areioszpagosznak/ a legsúlyosabb közügyekben történő itélkezési jogát is megőrizték. A népgyülés előtt zajló törvénytelenségi vádinditvány /grafé paranomon/ esetében pedig súlyos megtorlással büntették az alaptalan vádemelés képviselőjét.Ha pedig a nép a vádolt személy számüzetése, ill. a polgárjog megvonása tárgyában néphatározat /pszéfizma/ utján kivánt dönteni, akkor legalább 6c ooo teljesjogú állampolgárnak a jelenlétét kellett biztositani.

Az athéni demokrácia törvénykezési mechanizmusának a különleges szinfoltjaként utaljunk végül a népbiróság 6oo tagu különbirásságának /nomothetai/ a törvényhozásban játszott szerepére. Ez a nagylétszámu birói tanács ugyanis gyakran szabályszerü pert folytatott le az adott törvényjavaslat megtevői, ill. a korábbi törvény védelmezői között. A korábbi jogállapotokat módositó törvényjavaslat /probuleuma/ ugyanis csak a régi törvény elitélése utján válhatott törvénnyé. Igy a teljesjogú állampolgár igen kiterjedt köztevékenységhez jutott az igazságszolgáltatási munka szférájában, ami általában nyilvános és szóbeli volt. Periklész /i.e. 444-430./ éppen ezért az állam itélkező közhatalmi tevékenységébe bevont polgárokat napidijhoz is juttatta.

Kiépitettségét tekintve csak a késői köztársasági korban, ill. a csá-

szárság idején juthatott el Róma itélkező közhatalmi tevékenysége is az athéni rabszolgatartó demokrácia biráskodásának a szintjére. A római birodalom igazságszolgáltatása egyébként számos vonatkozásban analóg megoldásokhoz is jutott az előbbivel, a világ első kiépült árutermelő jogával összefüggésben mégis megkülönböztetett érdeklődést váltott ki az utókorban.

Századokon át nem volt kiépült itélkező fórumrendszere a római rabszolgatartó államnak, a legfőbb államhatalmi és igazgatási szervek azonban itt is eleve igazságszolgáltatási jogkörrel /iurisdictio/ voltak felruházva.[25] A főbb testületi államszervek /comitia, senatus stb./, ill. az imperiummal felruházott magistrátusok /consul, dictator, praetor, kivételesen az imperiummal nem rendelkező aedilis curilis, ill. a praefectus pretorio stb./ csakúgy rendelkeztek a biráskodás hatalmával, mint a monarchikus korok uralkodói. A korai századok folyamán viszont még uralkodó felfogás volt, hogy a birói jogokkal csak az előkelők /patriciusok/ rendelkeztek, a rabszolgatartó államszervezetbe beépült népgyülések /komiciák/ azonban a szabadok széles tömegeinek az igazságszolgáltatásban való részeltetését is megőrizték. Sőt a köztársasági korban a népgyülések előtt gyakran az állami főtisztviselők /konzulok/ itéleteit is megtámadhatónak tekintették /provocatio ad populum/. A köztársasági kor végéhez közeledve a komiciák itélkező joghatósága azonban hanyatlásnak indult és ehelyett kifejlődtek az un. népgyülési állandó bizottságok /questiones perpetuae/, mint a büntető ügyek fórumai.

A prétorok valamelyikének az elnöklete alatt szerveződtek ezek a fórumok a jogellenes cselekmények különböző fajainak az elbirálására szakositva. Az adott questio forrását képező törvény pontos szabályozását adta a kirótható büntetéseknek, igy az 50 tagok számláló testületnek csak a bünösségről kellett döntenie. Bárki a szabadok köréből vádat emelhetett e fórumok előtt, az alaptalan vád azonban rágalmazásnak /calumnia/ minősült, amit a törvény szigoru bünttéssel sujtott. Az eljárás pozitivumaihoz tartozott a nyilvánosság és a szóbeliség megőrzése, ill. a bizonyitékok szabad mérlegelése. Az eljárásban mindkét felet feltétlenül meg kellett hallgatni /audiatur et altera pars/ és a prétor által kisorsolt esküdtek személyét is megkifogásolhatták a résztvevők.[26]

Eme pozitivumai ellenére a népgyülési állandó /büntető/ bíróságok szerepe a császárkorban aláhanyatlott. Helyüket a császári rendkivüli itélkezés /cognitio extra ordinem/, ill. a hivatalnokok megnövelt biráskodási hatalma foglalta el. A városok főhivatalnokai, a tartományokban pedig a helytartók, ill. a gárdaparancsnokok /praefectus praetorio/ stb., tehát hivatalból /ex officio/ itélkeztek most már és a bizonyitékokat is a maguk belátása szerint értékelték.

A legsúlyosabb állam elleni büntetteket azonban még a kiépült hivatalnokbiráskodás is fenntartotta a szenatus /senatus/ számára. A 3oo, ill. 6oo tagból álló szenatus ilyen értelmü hatásköre a köztársaság korai századaiban is ismert volt és ez egyfajta arisztokratikus jelleget kölcsönzött az állam itélkező közhatalmi tevékenységének. A polgári és a büntető biráskodás modern értelemben vett elkülönüléséről persze a római jog korában sem

beszélhetünk. Főként a jogszolgáltató magisztrátusok itélkező gyakorlatában látható évszázadokon át a polgári és a büntető ügyek elhatárolatlansága. A köztársasági kor legfőbb jogszolgáltató hivatalnokainak az egyike /a praetor/ azonban kifejezetten a polgári biráskodást szolgáló tevékenységet honositott meg.

Eredetileg a p r é t o r , mint városközpontú állam főmagisztrátusa közvetlenül itélkezett, a későbbiekben azonban[27] kiküldöttei, ill. az általa kisorsolt esküdtek utján láthatta csak el a megszaporodott jogviták eldöntését.

A prétor tevékenysége valóban az un. civiljogi per kialakulásával összefüggésben vált jelentőssé, miután a polgári perekkel kapcsolatos közhatalmi hatáskörök már az i.e.-i 367-től megilleték. Ezért is a hivatalbalépéskor meghirdetni kényszerültek /album/ a prétorok a jogvédelem lehetséges módozatait. Ez a gyakorlat a kialakuló civiljogi per keresetcentrikus voltához tapadt. A prétori ediktumban foglalt k e r e s e t f o r m á k tehát m e g h a t á r o z ó j e l e n t ő s é g r e t e t t e k s z e r t az eljárás első szakaszában /in jure/ és az itélkező esküdtbirák /iudex, arbiter, stb/ tevékenységét is lényegileg behatárolták a per második szakaszában. A keresetformák szerepét tovább növelte, hogy idővel /i.e 241/ a városközpontú állam prétora /praetor urbanus/ mellett az idegenek /körüllakók/ ügyeit képviselő tisztség /praetor peregrinus/ felállitására is sor került. Sőt a birodalmi provinciák élén is feltüntek gyakran az ilyen teljhatalmú főmagistrátusok, aminek a nyomában a prétor, ill. az általa kijelölt esküdtbirák tevékenysége általánosan elfogadottá lett.[28] Ebben az állami igazságszolgáltatási munkában pedig jobbára tárgy szerint különült el a kereset /actio/, amely nélkül mód sem lehetett volna a jogvita rendezésére.

Mindez nem zárta ki az egyéb állami főtisztviselőknek a koronként is állandóan változó jogszolgáltató tevékenységét. A hatalom külsődleges jelképei /lictor-ok, fasces/ is minden esetben arra utaltak, hogy az adott tisztségviselő belátása, ill. a törvény szerint büntethet, sőt a 12 testőrrel és bárddal kisért konzulok eredetileg a halálbüntetés kiszabásának jogával is rendelkeztek. Onnan származott ez a felfogás, hogy az államhatalmi és igazgatási munka legfőbb letéteményeseit oszthatatlan hatalom /imperium/ illette meg, ami tehát az itélkezést /iurisdictio/ is magában foglalta.

Végül megemlithető, hogy a görög keresetformák /diké, grafé/ mögött meghuzódó elhatárolódás a római büntető biráskodásban is ismert volt, amit itt a k ö z b ü n c s e l e k m é n y /crimen/ és a m a g á n o s o k é r d e k e i t s é r t ő e g y é b j o g e l l e n e s m a g a t a r t á s /delictum/ m e g k ü l ö n b ö z t e t é s e jelez. Igy Róma büntetőbiróságai /questiones/ valóban hivatalból léptek fel a közbüncselekményekkel szemben a deliktum esetében pedig csak magáninditványra. Ez a megkülönböztetés tehát a rabszolgatartó római jogban sem vezethetett a polgári, ill. a büntető igazságszolgáltatás modern értelemben vett elhatárolására. A több azonos hatáskörű bíróság illetékességi rendjének az elhatárolásában viszont annál jelentősebb előrelépések[29] történtek.

A császárkor hivatalnokbiráskodása eljutott egyébként az első-és másodfokú bíróságok egész rendszerének a kiépitéséhez is, ami egyik oldalon az esküdtbirói rendszer felszámolását hozta magával, a másik oldalán azon-

ban a j o g o r v o s l a t /fellebbvitel/ i n t é z m é n y e s i t é s e utján ismét pozitiv társadalmi tapasztalatok összegzőjének bizonyult.

A z a l á v e t e t t /antik, ill. a középkori/ f a l u s z e r e p e a z á l l a m é s a j o g f e j l ő d é s é b e n

Az államhatalom itélkező közhatalmi funkciójának a kiteljesedése a korai osztálytársadalmak idején maga alá gyürte már a különböző közösségi eredetü /primitiv/ jogszolgáltatási rendszereket. Ennek ellenére igen bonyolult továbbélési folyamatok ismeretesek[30] és ezek között a főbb kontinentális feudális jogcsoportok itélkező fórumrendszereinek a megértését szolgálva, vetítsük előre a születő újabb osztálytársadalom, ill. a feudális államhatalom és a falu viszonyát a jogszolgáltatás fejlődésében.

A megtelepedett földmüvelő társadalom nemzetségi,nagycsaládi, ill. falusi közösségeiről van itt szó elsődlegesen, amelyek már a primitiv jogok korszakában természetes fórumai voltak a különböző szintü itélkező munkának, territoriális értelemben pedig igen nagy gyakorisággal szolgáltak eszközül az állam itélkező közhatalmi funkciójának a kiépitésében. Nyilvánvaló, hogy az egyszerü naturális gazdálkodás szintjén szerveződő korai feudális államok sem hagyták figyelmen kívül a megtelepedett lakosság közösségeinek az ilyen értelmü összetartó erejét. A középkori falu biráskodásának a belső /tartalmi/ módosulásai tehát az állami itélkezés ujabb jelentős korszakának a megértését is előmozdithatják.

A hajdan szabad faluközösség utja az osztálybiráskodás kialakulása felé vezetett. Valójában a falu történelmi szerepének a módosulásait hüen tükrözik a falusi biráskodás szerepváltásai.Az antik és a középkori falu vitás ügyeinek a rendezésében hosszú ideig megtalálhatók pl. a közösségi eredetü maradványok. Azok a változások azonban, amelyek a középkori falu - jórészt közösségi eredetü - biráskodásában lezajlottak, meggyőző adatokat szolgáltatnak a paraszti függés kialakulásának a rekonstruálásához. Az uraság és a függő parasztok viszonyairól ugyanis jórészt a biráskodás folytán keletkezett irásos forrásokból tudunk.[31]

A f a l u l é t r e j ö t t e ó t a nemcsak termelési, hanem i g a z s á g s z o l g á l t a t á s i e g y s é g i s v o l t . Igy a biráskodás egyik legfontosabb eleme volt a hajdan szabad faluközösség életének, amelyben a közösség szokásai uralkodtak és a falu minden lényeges határozatához a közösség különböző formákban megnyilvánuló közremüködését követelték meg. A falu elszigeteltsége, gazdasági és társadalmi kötelékei tették szükségessé főkép a közösség belső életének a rendezését, és az erre szolgáló közösségi intézményeket. A falu birája, biráskodása ezek közt a legfontosabb helyet foglalta el. Éppen ezért nem véletlen, hogy a feudalizmus korához tapadó irásos történeti forrásaink legkorábbi adatai már sürün emlékeznek meg a falusi biráskodásról. A legrégibb orosz jogi emlékek[32] pl /igy a Ruszkaja Pravda/ a falu biráját /sztaroszta/ említik. Hasonló példaként láthatjuk, hogy az Elba-menti szlávok körében a német kolonizációt megelőzően is élt a közösségi biráskodás, igy a "supania" jogosultsága elsősorban biráskodási volt.[33] A források hiányos utalásai ellenére is általános a felfogás tehát, hogy a falu ilyen hivatalnokai közösségi feladatokat láttak el és ezért azok megválasztása is a közösségre tartozott.[34] A biró mellett gyakran 12 emberből álló testület működött, amelynek tagjai, miként az oroszoknál és a németeknél, birótársakként vettek részt a falu

vitás ügyeinek az elintézésében.

A Jaroszlavicsok korabeli források gyakran emlékeznek meg a "jó emberek" -ről, akik valószínűleg a közösség közmegbecsülésében álló és általa jelölt emberek voltak a vitás ügyek eldöntésében való részvételre. Hogy a feudális viszonyok előrehaladt fejlődése mellett sem szüntek meg létezni, mutatja az a tény, hogy a hercegi /knyázi/ hivatalnokok biráskodásának az idején is a falvak vitás ügyeinek az eldöntése a "jó emberek" jelenlétében történt. A bírótársakként működő emberek a közösséget képviselték, a közösség tagjait. Ezért egyetlen adatot sem lehet találni, hogy a korábbi időkben ezek a falutól idegen emberek lettek volna. Nem az alávetettségük hiányát mutatta tehát - miként azt egyesek gondolták, hogy a birtokosok soha nem tették megjelölésük elé a tőlük való függésre utaló jelzőt, hanem az az általuk betöltött közösségi hivatal jellegéből következett.

Ez a helyzet azonban nem maradhatott változatlanul a feudális viszonyok megszilárditásával. A Rövid Pravda kiadása után pl. a jogemlékek bizonyitják már, hogy a falubirák a feudális urak érdekeit védelmezték a biráskodás közösségi módjának a felhasználásával. A hercegi ember megöléséért ezért a források pedig már a kétszeres "vira"-t,vérdijat követeltek.

Hasonlóan a 15. század német Weisthum-jaiban már lényegesen megváltozott viszonyokat találunk. A Mark-gyülésen /Märkerding/ megjelenésre kötezett emberek közül a hűbérúr előjoga volt pl. a Mark-vezető /Märkermeister/ megválasztása oly módon, hogy előbb a nemes emberekből, azután a papokból és ha ezekből nem akadna megfelelő, akkor a többiek közül válassza ki azokat. A "Bundschuh" parasztjai talán ezért is legfontosabb követeléseik közé sorolták, hogy ne lehessen más bíróság elé állitani őket, mint a lakhelyük bírósága elé.

A középkori falu életének ilyen lényeges megváltozása a közösségi önkormányzat minden lényeges elemét, igy az egyszerű szabadokból való választást és a közösséghez tartozást is háttérbe szoritotta. Ennek ellenére a közösségi viszonyok maradványai lépten-nyomon előbukkantak a középkori falu biráskodásában. A germánok körében pl. a Meroving-kor még a Mark-közösség viszonyait nem tudta eltüntetni, igy a frank biráskodás is a nagy Mark-közösség eredetileg kiterjedt territoriumához tapadt. A törvénykezési kerületek kialakulása tehát nem szabálytalanul, hanem a Mark-territoriumok egységeinek megfelelően zajlott le.

Gyakran a feudális urak és az állam érdekeit szolgáló bíróságok is a gazdasági közösségeknek megfelelően keletkeztek. Igy a középkori német viszonyok közt legtöbbször kiterjedésben is a gazdasági közösségnek felelt meg a birósági körzet. Ezért volt a gazdasági egységet képező Mark "lényeges eleme" a Mark-bíróság, amely a közösségből nőtt ki. Hasonlóan a középkori tartományi bíróságok is a hajdan kiterjedt nagy Mark területén jelentkeztek. Igy egyes apátságok birtokának a takarója alatt a Rajna vidékén, a svájci kantonok völgyközösségében, Pfalzban és másutt is az egykori nagy Mark felismerhető területe szolgált alapul a középkor birói szervezetének.

Hasonló jelenségek a szláv népek bírósági szervezetének a fejlődésében is megfigyelhetők. A közösség közreműködésének a maradványaira utal pl., amidőn az első Szugyebnyik /1497/ előírja, hogy a helytartók és voloszty-főnökök ne ítélkezzenek a sztaroszta és a "jó emberek" jelenléte nélkül, akik a voloszty-közösségből kerültek ki. Az első Szugyebnyik egyébként megkövetelte, hogy az igazgatási egységet is képező voloszty-han mindig legyenek "birák és italmérők". Bár a 11.sz.-tól a birtokosok különböző privilégiumokat kaptak, amivel az uraság bíráskodási joghatósága együtt járt, teljesen mégsem tudták eltüntetni a közösségi bíráskodás maradványait. A birtokosok tehát még hosszú ideig nem ítélkeztek a voloty választott embereinek jelenléte nélkül. Így a 13. századi hercegi oklevelekben Oroszországban a hivatalnokok bírósága csak a "jó emberek" jelenlétében funkcionálhatott. Sőt a prikáz-ok szerint történő kormányzás idején még a 15-16. században is hasonló viszonyok voltak és a falusi vagy a voloszty-i bíróságok önállóan ítélkeztek a kevésbé jelentős ügyekben. Kisebb ügyekben - viszont kivételesen még bünügyekben is - előfordult, hogy a birtokosi földön élő közösség /obscsina/ saját bíróság választását és ítélkezését kérte.

Az igazgatásban államilag felhasznált o b s c s i n a tehát az igazságszolgáltatás területén is feladatokat végzett. Tagjai felett g y a k r a n é l e t é s h a l á l u r a v o l t, és ítélkezett saját választott vezetői felett, tagjait becstelenség esetén pedig messze mérföldekre kitilthatta. Sőt az orosz falvak bíróságuk illetékességét is védelmezték a birtokosokkal szemben és szigoruan büntették az urasághoz /oktalanul/ fellebbező tagoka. A 16. században gyakran a kormányzattól kaptak engedélyt a földbirtokos részvétele nélkül történő ítélkezésre. Helyenként az egyházaknak kiadott oklevelekben pedig egyenesen előírták a parasztok részvételével történő ítélkezést.

A közösségek azonban idővel Oroszországban is elvesztették a hajdan szabad joghatóságuk jelentős részét és alig akadt ítélkezés a birtokosok, a kormányzók és más felsőbbségek valamilyen formában történő közreműködése nélkül. Az eredetileg szabad közösség /gyülésének, szhod/ maradványa a "mir"-gyülés pl. esetenként szintén gyakorolt igazságszolgáltatási feladatokat, amidőn a birtokosokkal megtárgyalt büntetéseket vetett ki a vétkes parasztokra. A "mir"-gyülés azonban már csak kivételesen gyakorolta az igazságszolgáltatást, mert a birtokosok agyonterhelték a kötelezettségek szétosztásával, az adók beszedésével és a földek elosztásával. A "mir-gyülés egyébként is alkalmatlannak látszott az ítélkező munka vitelére tömeges jellege miatt. Azon ugyanis minden paraszt megjelenni volt köteles, ha nem tudott, ugy felesége vagy más ment helyette.

A középkori viszonyok között a német falugyűlések /Dorfmarkversammlungen/ is végeztek birói tevékenységet, amely szintén a közösség gazdasági ügyeinek a vitele mellett jelentkezett. Minden közösségi tag, aki tanuja volt a Mark sérelmének, köteles volt pl. a gyűlés előtt panaszosként fellépni. A gyűlés által kiszabott büntetések /Brüchten/ fizetésének a megtagadása esetén pedig a falu büntető hatalma a közösségi jogok megvonásáig terjedhetett, amely gyakorlatilag a közösségből történő kitaszitást jelentette.

A falugyűlés hasonló működése egyébként a legkorábbi cseh forrásokban is megtalálható, amely azonban már nagyon korán a gazdálkodásra korlátozódott. Svájcban viszont a közösségek tagjai összegyültek minden év májusában

nemcsak számadásra, de a vitás ügyek eldöntésére is. Hollandiában pedig egészen hasonlóan a német viszonyokhoz, a gazdálkodáshoz szükséges fontos ügyek elintézése mellett a falugyűlés büntetéseket szabott ki[55] és birságolt. A középkori falu erőtlensége ellenére a németeknél egy-egy sajátos hivatali és biráskodási körzetet /Amts-oder Gerichtsbezirk/ képeztek, ami megfelelt a Mark-közösség személyi körét átfogó jogközösségnek. A földesuraság ettől teljesen nem tudta szervezetét függetleniteni. A birtokosi földek voloty-jai a szlávoknál, a moszkvai államban a "gubi" volt a sztaroszta, a kocsmáros és az irodeák székhelye.[56] Az intézményben a földesuraság hatása alatt persze igen lényeges változások történtek. Igy a falusi bíróságok közösségi jellegét sajátosan párositották Németországban és másutt is a földesuraság érdekeivel. A faluközösség tehát fokozatosan összeolvadt az uraságí befolyás alatt álló közösséggel és az új tartalmat nyert gazdasági közösség /a szabad közösségi bíróság helyett/ a függő parasztok felett itélkező uraságí bíróságot kapta. Ezáltal a közösségi szabadság fokozatosan veszendőbe ment és a közösségi ügyekbe történő földesuri beavatkozással az önrendelkezés teljesen elveszett.

A közösség ősi eredetű kollektív jogvédelme a feudalizmus korában eszközül szolgált a tulajdonviszonyok fennálló rendjének a védelmére. Oroszországban a társadalmi egyenlőtlenséget önmagában kifejező 80 grivna birságot pl. maga a közösség fizette ki, ha a területén meggyilkolt jószágkormányzó gyilkosát ismerték.

Eredetileg ugyanis a "verv" a biráskodás szempontjából azt a köteléket fejezte ki, amelyben az emberek a közösség védelmét elnyerték, ahova szivesen tartoztak a kölcsönös kezesség oltalma alatt. Ezért a gyilkosság és lopás esetén a területileg is összefüggő "verv" részt vett a vérdij kifizetésében. A falu mindenkinek a segitségét igényelte a büncselekmény felkutatásában és tagjai is csak ennek megadásával remélhették a közösség közreműködését.

A szerbeknél pl. a kollektiv felelősséget rendkivül hosszú ideig a zadruga viselte. Ezért mondja Dusán István törvényének a 198. articulusa, hogy a tettest vagy kiszolgáltatja a ház, vagy a ház öregének fizetni kell.[57] A bünös felkutatásában egyébként számos népnél igen jelentős szerepe maradt még a közösségnek. Az egész közösség köteles volt segiteni a gyilkos felkutatásában, üldözni, vagy egyébként "nyomon követni" a gyilkost. A "dikaja vira"-t pl. az obscsina fizette Oroszországban, ha a tetem a területén található, de a közösség nem foganatositott intézkedéseket a bünös megtalálására. Nem felelt viszont a falu a gyilkosságért abban az esetben, ha a nyom elvezetett tőle. A büncselekmény felkutatásában ugyanis abból indultak ki, hogy ahol a meggyilkolt személy fekszik, ott kell a gyilkos nyomát keresni. Ha pedig a bünös a tett helyén nem található, akkor megkezdődött a nyom keresése, illetve követése. A bünös keresésének az ilyen módja tehát nyilvánvalóan a közösség kollektiv felelősségének a fennmaradása mellett képzelhető el.

A "gegenote" a "Vicinia", ill. az "opole" a lengyeleknél is egy sajátos telepedési körzetet alkotott, amely köteles volt területén a bünösök üldözésére. A galiciai közösségek tagjai kollektiv felelősséggel tartoztak a büncselekmények felkutatásában és a nyomkövetést a 15. században is gyakorolták.

Hasonlóan találjuk a „Vörösoroszországra" is alkalmazott wislicai statutumban a "gonosztevőknek a szomszédok által való üldözését", Halicsban pedig a 15. század oklevelei szerint a vitás határperekben is a nyomkövetést alkalmazták. A tolvaj üldözésére kiáltással szólították fel a falu népét, amelyre mindenki köteles volt menni a falu határáig. A középkori lengyel jog szerint a közösség a gyilkosságért fizetni volt köteles és a falu kötelékein belül részletesen szabályozták a gyilkos megkeresését. Az "opole" közössége pl. az utonállók miatt veszélybe került kereskedőket köteles volt segitségben részesiteni. Ha pedig valakit a körzeten belül agyonütötték és a gyilkost nem fedték fel, a közösség fizette a büntetéspénzt[38] a hercegnek. Idővel persze a lengyel falvak kollektiv felelőssége a parasztok földhözkötésének az eszközévé válhatott, miután még a jobbágy börtönből való menekülése esetén is a közösséget kötelezték a felkutatására.

Nem jelentett szláv sajátosságot azonban az ősi kollektiv jogvédelem maradványa a gyilkos keresésében. A szláv közösségek "nyomonkövetési" rendje, ugyanis sok közös vonással élt a germánoknál is az un. "Spurfolge"-ben. A népjogokban megtalálható "tolvaj megragadása" pl. majdnem azonos formában történt a középkori Weisthum-ok tanusága szerint is. Mindenki, aki a jajveszékelést hallja, kötelezve volt a segitésre, a tolvaj elfogására és a birónak történő kiszolgáltatásra. A feudális jog tehát majd minden népnél ismerte a falu kollektiv felelősségét. A falu közös felelősségét ismerték a bizánci törvények, a muzulmán "seriat" és általában a középkor büntető törvényei. Igy a kollektiv felelősség maradványai megtalálhatók még a 17. századi francia törvényekben /1670. évi ordonnance is./

Angliában szintén találhatók középkori források, amelyekben - ha valakit megöltek és a gyilkost nem találták meg - a közösséget tették felelőssé.[39] Eredetileg a "hundred" pl. kollektiv kezességet viselt a határában megtörtént gyilkosságért és ha a rablót, vagy gyilkost nem állitották bíróság elé, úgy az egész közösség tartozott felelősséggel. Azokban a járásokban pedig, amelyek a földesurak közvetlen joghatósága alá nem tartoztak, évente kétszer a grófság élén álló tisztviselők tartottak birósági üléseket. II. Henrik rendelkezése szerint Angliában pedig a grófsági tisztviselőknek kötelessége volt a rablókról és tolvajokról valamennyi járás 12 esküdt emberét, valamint a falvak 4-4 esküjét megkérdezni.[40]

A falu kollektiv felelőssége egyébként a bolgároknál is élt pl. Borisz és Simeon cár törvényeiben, a szerbeknél pedig a 14. században elfogadott Dusán István törvénykönyvében fordult elő. A feudális törvényhozásba ezzel - a déli szomszédnépek körében is - a jogok és kötelezettségek szoros kötelékével összekapcsolt falu régi intézményei kerültek át töredékesen. A középkori falu tehát a régi szokások alapján nagyon kiterjedt kölcsönös segitségre kötelezte tagjait, amely általában a közösség rendjén alapult. A közösség tagjainak a vétke éppúgy, mint az érdemei a közösség egészére voltak kihatással. Az egyén vétkével a közösség vét, amit sokkal nagyobbnak tekintettek, mint a közösség tagjai által elkövetett cselekmények összegét. Következményeiben pedig sokkal több emberre terjedt ki a felelősség, mint az elkövetők köre. A földesuri hatalom alatt az ősi intézmény maradványaként élő kollektiv felelősség azonban már nem a tagok kollektiv védelmét szolgálta elsődlegesen, hanem a közösséget szolgáltatta ki az urasági érdekek birói vé-

delmének.

Eredetileg a közösség tagjainak a kötelezettsége volt a kölcsönös támogatás és a kezesség. Következett ez abból, hogy a közösség tagjai ugyanazon "szomszédságnak" a részesei, akik minden szükségben egymás mellett álltak. A népjogokban található ilyen viszonyok azonban a középkor Weisthumjaiból ismét előlépnek, amikor a Mark-tagokat kölcsönös támogatásra,sőt fegyveres segitségre is kötelezték. Igy a feudális viszonyok kiteljesedése idején is megtalálható maradt a kollektiv kezesség a középkori német falvakban, a dánoknál és a svédeknél, a korábbi időkben pedig minden germán népnél, igy az angolszászoknál is.

A frank időkben pl. a "centenae" által képezett közösség volt köteles az elrabolt dolgot pótolni. A közösségben található tettest köteles volt kiüzni vagy kiszolgáltatni. Ha ezt nem tették meg, ugy a közösség köteles volt a kárt megtériteni és 12 eskükezessel tisztázni magát. A közösségek a határukban fekvő holttest felfedése esetén is kezeskedtek, és a tettest keresték. A gyilkos keresése persze nem mindig vezethetett eredményre. Ilyenkor a közösség esküt tett le megszabott határidőn belül a gyilkosság elkövetőjének az ismeretlen voltára, amivel szabadult a birság fizetése alól. A késő középkorban viszont az erdővétségek és lopások esetén történő kölcsönös felelősségben maradtak fenn hasonló viszonyok, valamint a bizonyitás rendjében maradtak közösségi elemek/Kundschaft, Landfrage/, amelyek a szomszédok kölcsönös kötelezettségeiből fakadtak, de nagyrészt urasági érdekeket szolgáltak.

Ahol viszont a falu viszonylag önállóbb életet élt a földesuraság mellett, ott a közösség birói joghatósága is láthatóbban fennmaradt. A közösségben élő függő parasztok számára a németeknél pl. urasági biróságot hoztak létre,mig a Mark-ügyekben a közösségi bíróság /hundgeding/ maradt az illetékes. Az ilyen kettősség természetesen ritkán fordult elő, mert a földesuraság rövidesen a közösségre kényszeritette joghatóságát.

A közösségi bíróság önálló müködését a népjogok idején, vagyis a földesuraság megszilárdulását megelőzően lehet csak a maga eredetiségében felismerni, amikor a közbéke fenntartója volt a Mark-bíróság, és alig vált el a feladata a gazdasági teendők rendezésétől. Közremüködött a földek osztásában és elkülönitésében, az idegen birtokosok által okozott károk rendezésében, ill. a barmok által okozott pusztitások kártalanitása ügyében. A bíróságon is a Mark vezetője elnökölt, az itélkezők /Urteilsfinder/ pedig a közösségi tagok voltak, akik a bíróság körül álltak. Az itélkezők kötelezettsége pedig nemcsak a megjelenés volt, hanem a birónak a jog megkeresésében segitségére kellett lenniök.

A földesuri joghatóság alatt a kiépült földesuri hatalom a falu birságát és a függő földek udvari birságát persze egyesiteni törekedett, miközben visszaszoritotta a közösség közremüködését a biráskodásból.Igy a biráskodási jognak a birtokosok által történt megszerzésével a faluközösség jellege szinte teljesen földesuri lett. A függő közösség ezután már csak töredékeit őrizhette az eredetileg önálló közösség viszonyainak. Néhol egyes tisztségek, pl. a falusi birók választása ugyan a földesuraság közremüködése mellett megmaradt, de a választástól függetlenül a falu birósági szervei a jogszolgáltatás régi feladatait elvesztették és a földesurakat megillető

jobbágyszolgáltatások szorgalmazói, kikényszeritői lettek. Minden jogalapjuk megvolt továbbá a birtokosoknak a földesuri földön telepitettek feletti biráskodásra, ahol bár töredékeiben ismét közösségi viszonyok keletkeztek, de azok eleve nem tudtak az urasági beavatkozástól megszabadulni. Ahol viszont a földközösség még viszonylag önálló volt, ott a falu kollektivan lépett fel az uradalommá alakitó birtokosok ellen.Bizánc késői korában például gyakran szerepeltek a közösségek a falusi birtokperekben. Határos birtokokra, elhagyott és uratlan földekre jogot formáltak és megbizottaik utján közföldek feletti jog megszerzéséért is pereskedtek.

A falun belüli pereket a közösség önállóan döntötte el vagy a földesuraság személyes jelenlétében és gyakran előfordult, hogy a birói vizsgálatra az egész közösséget meghivták. Az ilyen biráskodás sok archaikus formát őrzött meg. A vitás helyre gyüjtötték össze a köztiszteletben álló öregeket, akiknek a közreműködésével történt az itélkezés. Igy a dán falusi viszonyok között a késő középkorig fennmaradt földközösségek önálló biráskodási feladatokat láttak el. Ha a szomszédos közösségek egymást birtokaikban korlátozták, a vitatott birtokállapotról 12 öreg embernek kellett pl. eskü kiséretében véleményét előadni, akiknek a szavát az utódoknak is hallani kellett. Mindezek után 11 más parasztnak erre esküdni kellett, amit az egész falu együttes kijelentése erősitett meg. A közösség azon tagjai pedig, akik az esküt vonakodtak letenni, elvesztették részüket és egyéb jogaikat sem kapták meg.

Mindez rendkivül hasonló viszonyokat mutat a falusi biráskodás másutt is előforduló archaikus formájával. Az ir törvények pl. megőriztek számos kultikus maradványt. Náluk a vádemelést a "kéménytörés" jelentette, amely a közösségi tag tüze, becsülete elvesztését jelképezte. A kémény ledöntése tehát a paraszt egész családjának a becstelenségét juttatta kifejezésre. Ilyen archaikus formák éltek az angoloknál is, ezért nevezték a két személy közötti ellenségeskedést a "kettejük közötti tüztörésnek".

A középkori falu tehát a közösség önálló biráskodását hosszu küzdelemben adta csak fel. A földesurak főképpen az immunitási jogok megszerzésével kezdték igényelni a falu feletti joghatóságot. A falu azonban a saját biróságát önként nem adta át, hanem csak a földesuri hatalom és az államszervezet által kölcsönzött immunitási jogok kettős nyomása alatt vesztette el a közösségi eredetü jogszolgáltatását.

Eredetileg az immunitás a birtokost az állam irányában kötelezte a falu viszonyai feletti felügyeletre és nem irta elő, hogy a közösség minden ügyében ezután a földesur itélkezzen. Kiváltságos jogával felruházva a földesuraság azonban - amint érdeke megkivánta - beavatkozott a falu kisebb ügyeibe, amelyek szabály szerint még a késő-középkorban is a falubirósághoz tartoztak. A királyi biróságok azonban nem nyujtottak többé támogatást a faluközösség panaszosainak, hanem azokat teljesen kiszolgáltatták a földesuri birósságoknak. Igy a földesurral szemben most már semmiféle biztositék nem maradt.[41] A német földesurak pl. már a Hohenstaufok korában mindenütt a falu alsó birái lettek, az urasági biróságok pedig az "uriszékek"-ké süllyesztették le a közösségi biráskodást. Kivételt ez alól csak a szabad közösség pl. Friesland, Holstein, Svájc, Tirol egyes vidékei jelentettek.

A közösségi ügyekben való döntés kisajátitása a földbirtokosok által rendkivül mélyen érintette a középkori falu életét. Az apró vitás ügyekhez, ill. a bünügyekhez képest a közösségi ügyek ugyanis rendkivül kiterjedtek voltak. Ide tartoztak az erdők, legelők, vizek, utak, ösvények használata, a közösen épitett utak, hidak, épitmények, erdőtelepitések létesitése stb. feletti döntés, amely korábban kizárólag a faluközösség biróságának volt fenntartva. A biráskodási jog kiterjesztésével a földesuraság tehát most ugyszólván a közösség minden életmegnyilvánulásába beleszólást nyert. Mindenek felett pedig a "közösségi béke" felügyeletét sajátitották ki a földesurak és a jogosultságok használatában elkövetett vétségeket is /Markfrevel/ az uraság részvételével intézték, ami a mértéktelenül megnövelt földesuri jogok védelmével volt azonos. Pedig eredetileg a közösségi jogosultságok ügyében még az egyházi-világi uraságok is csak Mark-jogosultaknak, vagy Mark-on kivülinek /Mark-berichtigten, Ausmärker/ számitottak pl. a német viszonyok között.

A közösségi jogosultságok ügyeiben történő itélkezés egyébként értékes irásbeli forrásokat is hagyott maga után. Registereket, könyveket /Markbücher,Register/ vezettek pl. a Mark-ügyek bejegyzésére, amelyekbe általában a jogosultságkiutalásokat jegyezték fel. A határozatok felvétele évről évre megismétlődött és a szükséghez képest kiegészült a jogosultságok és egyéb viszonyok módosulása következtében. Az ilyen ügyek eldöntésére eredetileg a Mark-gyülés vagy a Mark-bíróság volt jogosult, amelybe csak a teljesjogu tag léphetett. A feudalizálódás kezdetén pedig a birtokosok és az alattvalók egyformán teljesjoguak voltak, igy a bíróságon és a falugyülésen később is együtt vettek részt.

A földesuraság megszilárdulásával a közösség iratlan szokásjoga persze általában háttérbe szorult. Helyét az urasági jog foglalta el, amely az alattvalók jogainak, ill. kötelezettségeinek az irásba foglalásán túl, főképp a falu birósági szervezetét, a biráskod módját tartalmazta. A földesuri biráskodási jog elismertetése viszont szoros kapcsolatban volt a feudális kizsákmányolással. Igy a közösségi viszonyait őrző parasztot most már csak a gazdaságon kivüli kényszerrel lehetett a földesuri joghatóság elismerésére kényszeriteni. Az urasági biráskodás nem tudta azonban nyomtalanul eltüntetni a falusi biráskodás közösségi vonásait, mivel az uraság hivatalnokai, a biráskodásban közreműködő emberei is eredetileg a függő közösségi tagok voltak. Ez folyt abból, hogy a közösségben esküdt vagy itélkező csak a közösség tagjaiból kerülhetett ki. Ezzel az urasági udvar lett a függő parasztok közösségének a központja.

Az alsóbirósági joghatóságot a földesúr a helytartónak, ill. az intézőnek adta át és csak ritkább esetben gyakorolta személyesen. Birságához tartozott minden urasági javakat illető vita, a függő parasztok és az uraság vitái, az adóbegyüjtés, a mezővétségek, a rossz gazdálkodás, az elbocsátás és a felvétel, a gyámság és a függő parasztok minden egyéb személyes viszonya. A biró volt a földesúr vagy a helytartója, ill. az intézője, az itélkezők pedig az uraságtól függő közösség tagjai /Hofgenossen/, akiket gyakran még ezután is esküdteknek neveztek. Igy a meghatározott időben összegyült német urasági bíróság gyakran még a nevében is megtartotta a falu "gyülése" /Ding/ megjelölését. Az itéletet azonban szemben az önálló falubiróság-

gal, az uraság nevében hozták meg, a közösségi ítélkezők /Urteilfinder/ bevonásával. Az ítélkezők voltak tehát a bíróság teljesjogu tagjai, akik az "elveszett" jog megtalálására alkalmasnak mutatkoztak. Eredetileg ezeket a közösség megbecsülése emelte ide, az uraságí ítélet jogszerüségéhez azonban később is a közösség bevonására volt szükség. Az ítélkezők bevonásával tehát mintegy az egész közösség hozta a határozatot, amelynek az eljárási rendjében is számos közösségi elem maradt meg. A közösségi kötelékekből folyt pl. a függő tagok birói jogsegélyének a biztositása és az egymás irányában történő eskükezesség.

A biráskodás uraságí rendjében is fontos szerepet töltött be a hajdan szabad f a l u közösség b i r á j a , miután a falubiró kötelességévé tették a rablók és gyilkosok felkutatását, ill. elfogását. Minden ilyen ügyben köteles volt tehát a biró a nyomozást lefolytatni, és egyáltalán az ügyet megindítani. A nyomozásba a helyi lakosokat, függő sorstársait vallatta tehát a falu birája arról, hogy ki foglalkozik a közösségben rablótámadással, és kik azok a "rossz emberek", akik zsiványtanyát adnak a gonosztevőknek. Oroszországban pl. a nyomozás során nemcsak az érdekelteket hallgatták ki, hanem az egész közösséget. Megmaradt tehát a közösség részvétele a nyomozásban, bár a későbbi századokban jelentőségüket szinte teljesen elvesztették a falu nyomozó emberei.

A közösségi bíróság eltünésével az uraságí biráskodás korlátlan jogot nyert a függő lakosság ügyeibe történő beavatkozásra. Nemcsak a bünügyekben került pl. az egész falu az uraság joghatósága alá, de a közösségi jogok és terhek megitélésében is. A földesuraság érdekében most már minden eszközt felhasználtak tehát a függő parasztok birói megnyomoritására.

A földesuri biráskodás és a függő falu érdekei közt a falubiró őrlődött, akinek a helyzetét különösen megnehezitette, hogy az uraság és a jobbágyközösség is érdekei védelmét várta tőle. A majorsági gazdálkodás növekedésével ez a falusi tisztség tehát mind terhesebbé lett. Vagy a földesúr botoztatta meg a falu biráját érdekei elhanyagolásáért, vagy a jobbágyok irták róla panaszos leveleiket. A bíróságnak kellett vezetnie a robotnyilvántartást, küldeni a majorsági földekre a robotosokat és az elkésetteket botbüntetéssel sulytani. Sőt gyakran a földesur parancsára egyenesen a közösségi gyűléssel kellett kimondani a birónak a jobbágy földtől való megfosztását. Feladata volt továbbá, hogy a terhek lerovása előtt a paraszt elköltözését megakadályozza és az adókat beszedje.

A függő faluközösség vezetőit ekkor már a földesurak nevezték ki és önálló működésüket csak abban az esetben türték meg, ha nem az uraság érdekeiről volt szó. A f a l u s i b i r ó ilyen korlátozott önállósága is gyorsan elenyészett azonban a földesuri ítélkező hozhatalmi tevékenység kiteljesedésével és ezáltal az szinte teljesen f ö l d e s u r i t i s z t s é g v i s e l ő v é v á l t . Csak a parasztság emlékezetében maradt fenn a hajdan választott biró megtisztelő feladata, amely töredékes formájában a negyvidékek erdőközösségeiben még élt a késő-középkorban is. Igy a függő közösség birájának a feladatai a régi értelemben szükültek, az uraság érdekei védelmében pedig kiterjedtek. Neki kellett biztositani az adók behajtását, ahol pedig a falu a bíróválasztási jogot még megőrizte, ott a földesur másik birót nevezett ki, akinek a tevékenységét a választott biró nem korlátozhatta. Igy a földesur által kijelölt örökletes birót láthatjuk pl.a szláv földeken.

megtelepedő falvakban, ahol a kinevezett bíró tisztsége elidegenithető, örökölhető hivatal lett. A kor német Schultheiss-énak feladatai mégis jórészt közkötelezettségekben merültek ki. Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy a középkor évszázadai folyamán a földesuri tiszttartók szoritották ki a falu bíráját az itélkezésből, ill. feladatát mezőőri, küldönci szintre süllyesztették le. A falugyűlést pedig, miként Németországban, a tartományi hivatalnokok engedélyezéséhez kötötték, vagy teljesen használaton kivül helyezték. A falu bírói tisztje ezért általában súlyos teherré lett a kijelölt személy számára.

Jegyzetek

1/ Pl. a nemzetség és a törzs, ill. a nagycsalád és a faluközösség.
2/ MAINE,H.S., MAURER G.L., MORGAN,L.H., BACHOFEN, J.J. stb. eredményei alapján. WILUTZKY,P.: Vorgeschichte des Rechts I.,II. Breslau-Berlin,19o3. VINOGRADOV,P.: Outlines of historical jurisprudence. I.,II. London, 192o. c. müvek tudománytörténeti visszatekintéseivel.
3/ ROUSSELET,M: Histoire de la justice, Paris, 1968. 9-12.pp.
4/ BRÓSZ-PÓLAY: Római jog. Bp.,1974. 159.p.Az idevágó nemzetközi tudományos tapasztalatok összegezőjeként ld. DE MARTINO, F.: La giurisdizione nel dirotto romano. Padova, 1937., CARRELLI,G: La genesi del procedimento formulare. Milano, 1946.
5/ Igy a törzis-nemzetségi, ill. a korai rabszolgatartó stb.
6/ Privatrachte, Faida, Fehde stb. formájában.
7/ Ld. találó megállapitást ENGELS,Fr: Család, állam, magántulajdon eredete. In: Marx-Engels Válogatott Müvek II. Bp.,1949. 314-318.pp.
8/ Vagyis a központi méltóságviselőkkel, akik gyakran a népes rokonság,ill. nemzetségi-törzsi arisztokrácia köréből kerültek ki.
9/ Főként a behódoltakat, pl. a perzsa birodalom esetében.
1o/ AVGYIJEV,V.I: Az ókori Kelet története. Bp.,1951. 285.p.
11/ Igy a ó- és az un. ujbabilon jog.
12/ Innen általában a feltevés, hogy a Hammurabi-törvénykönyv főbb összetevői /tulajdonjog, házasság, adójog/ közt a biráskodáról szóló rész került az élre. Vö.: Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. 1.füzet.Szerk.: Hajdu L., Horváth P., Nagyné Bp.,197o. 6., 13.,15. pp. Vö.: CUQ,C: Études sur le droit babylonien, des lois assyriennes et les lois hittités. /Paris,1929/, DRIVER,G.R., MILLES,J.C.: The Babilonion laws. /London, 1952/ c. szintetizáló müvek eredményeivel.
13/ Ezért a brámánok "jog szerint is a társadalom urai" ld.Manu tv. 93.szak
14/ Valójában már az un. Csou-dinasztia /ie. 12.század/ idején kifejlett /jogtudó/ /állami/ hivatalnoki kar létezett Kinában és ennek a hagyományira épült a középkori mandarin-rendszer is, amely a világtengeri utakat felfedező portugál gyarmatositók szóhasználata /mandarin: Parancsnok/ nyomán vált ismertté. A fejlődésében megrekedt társadalom az antik hagyományokra épült rendszert egészen a 2o. század küszöbéig megőrizte. A jogtudó /hivatalnoki/ kaszt egyébként külsőségekben is magára vonta a figyelmet, ami mögött a hivatali /jogi/ szakszerüséget biztositó ne-

veltetése állt. ROGOZSIN,A.I., SZTRAHOV,N.N.: Isztorija goszudarsztva i prava rabovladecseszkogo Kitaja /Moszkva, 1960/ c. mű idevágó adataival.

15/ Ld. tvk. 194-197. szakaszai alapján, ih./1970/ 44-45.pp.

16/ Az ismert "hét angolszász királyság" korai feudális államának az időszaka ez,amely az i.sz.6-8. századra esik.

17/ FICKER, J.: Forschungen zur Reichs und Rechtsgeschichte Italiens.Innsbruck, 1877. 466-467., CONRAD, H.: Deutsche Rechtsgeschichte. Band I. Frühzeit und Mittelalter. Karsruhe, 1954. 44.p.

18/ És nem csak a főbenjáró ügyeket, hanem egy idő után általában a nagyobb /major causa/ büntető ügyeket.

19/ Illetve a biráskodásban őket helyettesitő udvari főtisztviselők /comes palitii.

20/ Amely a jelentőségében megtürt századkerületek /Hunderschaften/ nagyobb számának az összevonása alapján szerveződött.

21/ HARISON,A.R.: The law of Athéns. /Oxford, 1968./ WOLF,H.J.: Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Agypten. /Wien, 1961/ KECSEK'JAN, Sz.F.: Goszudarsztvo i pravo Drevnej Grecii /Moszkva, 1963/ ANTALFFY György: Állam- és alkotmány az athéni demokráciában /Bp. 1962 / c. művek alapján.

22/ ARISZTOTELÉSZ:Politika c. műve Both-Csizmadia-Hajdu-Horváth-Nagyné: Egyetemes állam- és jogtörténet. Szerk.: Horváth P. Bp.,1984. 41-42.pp., Politika. Ford. Szabó Miklós. Bp.,1923. 86-87, 174.pp.

23/ Pl. az első archon, aki eredetileg a névadó /a kormányzat feje/ volt.

24/ A sorsolás feladata ismét az archonok szoros kötelezettségei közé tartozott.

25/ BRÓSZ-PÓLAY:i.m. 105-108.pp., valamint KOHLER, J.-WENGER, L: Allgemeine Rechtsgeschichte. Orientalisches Recht und Recht der Griechen und Römer. /Leipzig,1914./ KUNKEL,W.: Römischen Rechtsgeschichte. /Köln-Graz,1968/ KASER,M.: Das römische Zivilprozesserecht. Handbuch der Altertumswissenschaft 3.r. 4.k. /München, 1966/ PUGLIESE,G.: Il processo civile romano. /Roma, 1961-1962/ KARLOWA,O: Der römische Civilprozess zur Zeit der Legisactionen. /Berlin, 1872/, DE MARTINO,F.: La giurisdizione nel diritto romano /Padova, 1937/ c. művek alapján.

26/ A fő és alperes egyenlő számban törölhetett neveket a prétor által kisorolást listáról.

27/ Pl. Itália távolabbi városában.

28/ Pl. a vindicatio a tulajdonjog érvényesitésére, a petitio a hagyatéki perekre, condicio a kölcsönadott javak viszakövetéseire stb.

29/ Igy a lakhely szerinti /forum domicilii/, az ügyletkötési /forum contractus/, ill. az elkövetés helye szerinti /forum delicti/ megkülönböztetéseket.

3o/ Ld. ilyen értelemben "A biráskodásnak az állam közhatalmi funkciójaként történő megjelenése" cim alatt.

31/ ECKHART,F.: A földesuri büntető biráskodás a XVI-XVII. században.Bp., 1954.9.p.

32/ SZERGEJEVICS,V: Lekcii i isszledovanija po drevnej isztorii russzkogo prava kijevszkogo goszudarsztva, 10-11.vv. Szoszt, A.A. ZIMIN Moszkva, 1952.I. 79.p. Russzkaja Pravda kratkoj redakcii cit 24.

33/ SCHULZE,E.O.: Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe, Leipzig, 1896. 98-99.pp.

34/ Policai Statutum 116. cikkelye mondja: "Vszjakoe szelo po szoglaseniju szo szvoim katunarom dolzsno posztavit'dva dobra prava brata pod prisz-

jagu", akik felügyeltek a törvény betartása felett. GREKOV,B.D.:Polica, opit izucsenija obscsesztvennih otnosenij v Police 15-16.vv. Moszkva, 1955.74.p.

35/ GOMME,G.: The Village Community. London, 1880. 161.p.

36/ Ld. JUSKOV, Sz.V.: Isztorija goszudarsztva i prava. Csaszt 1.Moszkva, 1950.279.p.

37/ "...Muss der Älteste im Hause alles zahlen oder den Täter ausliefern ...". ld. MARKOVIČ, M.: Die serbische Hauskommunion /zadruga/ und ihre Bedeutung in der Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig, 1903.35.p.

38/ MEYER,Chr.: Geschichte der Provinz Posen, Gotha, 1891.44.p.

39/ Ld. POLLOCK,Fr.: and MAITLAND, Fr.W. The History of English Law. Chambridge, 1923. I. 557-558.pp.

40/ Egyenként a falvakat ezen négy esküdt és a falu vezetője képviselte.

41/ POLLOCK,Fr.and MAITLAND,Fr.W.: The History of English Law /1923/ 357-365.pp.

42/ Ennek nyomán alakulhattak ki az uraságnak az egyes jogosultságok feletti felügyeleti jogai, ill. az annak megfelelő birósági szervei /ld. Fortsgericht/.

III.

A KÖZÉPKORI /FEUDÁLIS/ ÁLLAMHATALOM ITÉLKEZŐ/KÖZHATALMI/TEVÉKENYSÉGE

Az igazgatási és a bíráskodási tevékenység a középkori jogrendszerekben

A feudális jogtipus kialakulásának az évszázadaiban a közösségi eredetű itélkezési munka történelmi szerepváltásaival párhuzamosan a nyilt jogegyenlőtlenség hóditott teret. Már a feudális fejlődés kezdeti stádiumában elkülönitették egymástól pl.a lesüllyedő szabadok, félszabadok,ill. a szolgák jogi felelősségét és általában megkülönböztették a szolgaság bármely formájában élők, ill. az uralkodó osztály tagjainak a joghelyzetét. A szabadokat ért bármely sérelem az alávetett osztály tagjai részéről fokozott büntetőjogi felelősséggel járt és viszont a feudális urak által elkövetett jogsértő cselekmények a jog szerint is eleve enyhébb elbirálást nyertek. A feudális jogtipus tehát leplezetlen jogegyenlőtlenséget teremtett a jogilag szabályozott társadalmi viszonyokban, amihez tág lehetőséget szolgáltatott a feudális urak itélkező joghatóságának a kifejlődése is. Közismert pl., hogy ebben a korban a feudális függés különböző fokozataiban élők, igy gyakran a városi polgárság is csak a saját földesura joghatósága előtt szerezhetett érvényt jogigényének. A kifejlődő földesuri itélkezést pedig - főként az un. immunitási jogok birtokában - törvényes rendelkezések alig korlátozták.

Mindezek eredményeként, ill. a feudális jogtipus korai századait jellemző jogállapotok kifejezőjeként vált ismertté az ö k ö l j o g /jus manuarium/[1], amelyben a tényleges hatalom birtokosai a nyers erőszak utján, szerezhetett érvényt jogigényeiknek. Az adott társadalom feudalizálódása eleve meghonositotta a nyilt jogegyenlőtlenséget, a nyers osztályuralmat kifejező földesuri itélkezés pedig az un. gazdaságon kivüli kényszer egyik tipikus megnyilvánulási formájává lett.

A nyers erőszakot szentesitő ököljog azonban a hübérurak egymással folytatott áldz küzdelmei során is jelentkezett, amit pl. a német területeken meghirdetett "birodalmi béketörekvések" /ewiger Landfrieden/ is csak átmenetileg enyhitettek. Széltében ismeretes, hogy csak az állami központositás megszilárdulása[2] tudta utját állni ilyen értelemben az ököljog uralmának, az alávetettek kiszolgáltatott joghelyzetét azonban a kiteljesedő feudális államhatalom itélkező /közhatalmi/ tevékenysége sem számolta fel. Az un. j o g i p a r t i k u l a r i z m u s[3] viszonylag tartós konzerválódása nyomán pedig még a késő-középkor századaiban is az itélkezési munka kisérőjelensége maradt az ököljog.

A jogi partikularizmus felszámolásával és a feudális anarchia hatalmaskodásainak /ököljogának/ a korlátozásával egyidejüleg az államhatalom megerősitette az alávetett osztályok feletti földesuri joghatóságot is. A késői feudális állam pedig - többek közt - éppen a privilégizált osztály érdekeit védelmező itélkező /közhatalmi/ tevékenységével kölcsönözte a stabilitás látszatát a hanyatló feudalizmus korszakának. Ugyanakkor mind a ki-

váltságokkal szerzett földesuri joghatóságot, mind pedig a kiépült közhatalmi /állami/ tevékenységet jellemzi az érintett korokban az igazgatási-rendészeti, ill. a bíráskodási hatalom szoros összefonódása.

Kiváltságok birtokában a földesurak, a központi és a helyi méltóságok birtokában az állami tisztségviselők az alávetett lakosság felett gyakran szinte korlátlannak tünő itélkező joghatósággal rendelkeztek, ami az adott szinteken kifejlett igazgatási-rendészeti jogkörökkel együtt járt. A törzsi királyságok felbomlása talaján kiépült korai feudális államok - közérthetővé kívánva tenni ezt a komplexnek tünő hatalmi igényt - új értelmet adtak a "közbéke" fogalmának. Igy a különböző barbár államok Keleten és Nyugaton egyaránt a király békéjének a sérelmével[4] azonositották a "közbéke" megbontását és minden ilyen cselekménnyel szemben az uralkodó legfőbb birói joghatóságát állitották szembe. A feladatok megszaporodásával persze a kisebb és nagyobb udvari tisztségviselők, ill. a várbirtokok igazgatását végzők vették át az itélkező munka egy-egy részét. Ugyanakkor csak nagyritkán fordulhatott elő, hogy az udvari, ill. a helyi itélkezés fórumainak az egyike-másika állandósult törvénykezési munkát végezzen. A frank birodalom udvari ügyekben illetékes major domus-ai is csak átmeneti jelenségei tehát a törvénykezési mechanizmus kiépitésének.

A korai feudális állam itélkező közhatalmi tevékenységének a természetes velejárója volt egyébként, hogy a mozgó fejedelmi udvar, ill. az uralkodó tanácsa /curia regis/ századokon át fórumot adott a privilégizáltak jogvitáinak a rendezésére, a helyi nemesség ügyeiben pedig a várkerületi, grófsági gyülésekkel egyidejüleg itélkező tisztségviselők jártak el.[5] Az udvari és a helyi itélkezésben persze az állami tisztségekkel rendelkező főuri rétegek kaptak vezető szerepet, miként azt akár a frank udvarnagyi, ill. a grófsági itélkezésben, vagy akár a[6] különböző szláv népek fejedelmi, ill. várkerületi itélkezésének példáin is láthatjuk. A hűbérviszonyok kontinentális mértékü elterjedése sem változtatott ezen lényegileg, miután a hűbérjog általános szabályai alátámasztották az igazgatási és a bíráskodási hatalom összefonódását. A társadalom hűbéri tagozódásának /a hűbéri hierarchiának/ a kialakulása tehát csak növelte az összefonódást.[7]

Az államhatalmi és az igazgatásijogkörök tényleges birtokosai tehát általában jogszolgáltatást is végeztek a feudális jogtipus kialakulásával, vagyis a leplezetlen osztálybiráskodás kialakulásának vagyunk a tanui ezuttal, amelyben a polgári, ill. a büntető biráskodás elkülönitésének sem tulajdonitott még különösebb jelentőséget a kor. A békevesztéssel sulytottakat terhelő megtorlást pedig csak a keresztény egyház által alkalmazott menedékjog /asylum/ mérsékelte.[8] A bűnös ugyanis a menedékjoggal élve életét és testi épségét menthette, de ezzel egyidejüleg a szolgaságot vállalta a menedékjog birtokosa felé. Igy válhatott ez a fajta önbiráskodás a szabadok szolgaságba taszításának az eszközévé is.

Itt kell megmeliteni, hogy a kontinentális feudális jogok által elismert keresztény egyházjog igen korán érvényt szerzett az egyháziak személyét érintő ügyek elkülönitésének /privilégium fori/. Az idevágó kánonjogi szabályok minden ilyen esetben a világi birósógok illetéktelenségét hangoztatták. Az egyháziak ügyeinek a merev elkülönitését kifejező jogelvek pedig a klerikusok sérthetetlenségének /privilegium canonis/ a vélelméhez

tapadtak, de távolról sem jelentették azt, hogy az ugyancsak igazgatási-rendészeti feladatokkal összekapcsolt egyházi ítélkező fórumok az alapjaiban megtorló jellegü világi bíráskodás enyhitését hozták volna. Ellenkezőleg, pl. az un. "eretnek gonoszság kinyomozása" /inquisitio haereticae pravitatis/ a nyugat /római/ keresztény egyház gyakorlatában a tömeges elrettentést, az elkövetők fizikai megsemmisitését /máglyahalál, autodafé /ill. a kánonokkal ellentétes tanok nyilvános megtagadását honositotta meg.[10] Sőt az eljárás sok tekintetben mintául is szolgált pl. a középkori inkvizitórius /nyomozó/ jellegü büntető eljárásnak, amit az e célra kijelölt egyházi rend /domonkos, ferences/ szervezett. Az eretnekek felkutatását célzó eljárásban már a testi sanyargatással kieszközölt beismerés, a meggyőződés nyilvános megtagadása és az ünnepélyes hitvallás dominált.[11] Ilyen értelemben hirhedt volt a spanyol inkvizició /1483-tól/, élén Torquemada főinkvizitorral, amit a mórok /mohamedánok/ és a zsidók tömeges elüzésére is felhasználtak.[12]

Még jellegzetesebb volt ez az összefonódás azokban a feudalizálódó társadalmakban, ahol a régi /rabszolgatartó/ államapparátus és a hivatalszervezet többé-kevésbé fennmaradt az uj uralkodó osztály kezében. Ennek a sajátos történelmi szituációnak az ismert példája Bizánc, ahol az áttérés hosszan elnyuló korszakában a régi államintézményeket /ill. hivatalokat/ szinte érintetlenül sajátitotta ki az uralkodó osztály. A feudalizálódó tartományi arisztokrácia által trónra emelt dinasztiák /Iszauriaiak, Makedonok/ tagjai a római birodalom császárainak a szinte korlátlan hatalmával rendelkeztek, miután az alájuk rendelt hivatalszervezet is tovább élt. A bizánci uralkodót tehát jog szerint is megillette a törvényhozói, a legfőbb birói, ill. a végrehajtói hatalom, amit a világi főhatalomnak a keleti keresztény egyház által történő elismerése /cezáropapizmus/ szentesitett.[13] Az állam ítélkező közhatalmi tevékenysége szinte korlátlanul jelentkezett tehát a bizáci birodalom korai századaiban, ami a római császárság hivatalnokbiráskodásának a továbbélését eredményezte. Főként a tartományi nemesség hatalmának a növekedésével párhuzamosan pl. az un. théma-sztratégoszok, ill. az egyházfők /pátriarchák/ ítélkező tevékenysége is szorosan beépült ebbe a rendszerbe.

Bizánc sajátos törvénykezési szervezete önmagában is magára vonta a figyelmet. Valójában azonban nem a sajátosságok adják a bizánci igazságszolgáltatás jelentőségét, hanem az a tény, hogy ez a modell közel egy évezreden keresztül hatott a kelet-délkelet-európai népek jogfejlődésére. Egyben a legjellegzetesebb példáját adta azoknak az ázsiai feudális rendszereknek, amelyekben az igazgatási és a bíráskodási hatalom összefonódása a középkorban is az antik hagyományokra támaszkodva konzerválódott.

Ez a birói szervezet, ill. egészében a bizánci igazságszolgáltatás magán viselte a centralizált bürokratikus államhatalom jellemzőit. A legfőbb fórum a császári bíróság volt, de mint elsőfokú bíróság elé csak a legsúlyosabb állam elleni büncselekmény, igy a lázadás és az "isteni felség" ellen irányuló összeesküvések kerülhettek. Ritkább esetben szerepeltek itt ügyek fellebbvitelből eredően, ami már korán jelzi, hogy a klasszikus rabszolgatartó állam kiépült jogorvoslati rendszere is tovább élt. Az államtanács /consistorium-ban/, ill. a különböző központi hivatalokban /secretion-

okban/ folyó ítélkezés hasonló módon a kiemelt államügyeket, illetve a főméltóságok által elkövetett jogellenes cselekményeket tárgyalta hivatalból kezdeményezett vád alapján. Láthatóan tehát a birodalmi főhivatalnokok szinte mindegyike jogot kapott /ill. kötelezettsége volt/, hogy az alája rendeltek felett ítélkezzék. A császári udvar, a kancellária, az államkincstár legfőbb tisztségviselői /logothéták/[14] ítélkeztek, tehát a 60 rangosztályra tagolt egész bürokratikus hivatalnoki kar felett.

A bürokratikus hivatali apparátus jelentősebb központi szervei tehát általában ítélkező fórumokká lettek, sőt egyes főhivataloknak több ilyen kiemelt jogkörü biráskodása is ismeretes volt.[15] Udvari ügyekben kizárólagos joghatósággal járt el pl.a protovesztiár, a questor jogköre pedig a földbirtokvitákra, ill. az öröklési ügyekre terjed ki. A főhivatalok hatásköri /ill. illetékességi/ vitái persze nagy gyakorisággal jelentkeztek, a fellebbviteli út tisztázatlansága azonban még ennél is súlyosabb tehertételnek bizonyult.

A helyi ítélkezés fórumrendszerének a fejlődésében az előbbinél jóval markánsabban jelentkeztek Keleten a feudalizmusra történő áttérés sajátos jegyei. A polgári és a katonai igazgatást elkülönitő helyi igazgatási szervezet /praefectura, dioecesis, provincia/ helyét már a 6-7. században felváltotta,[16] pl. az exarchátusok rendszere, ill. a kisázsiai eredetü théma-rendzer.[17] Ez utóbbiakban pedig ismét a polgári és katonai igazgatás egysége volt az alapelv, és az igy kialakult helyi igazgatási mechanizmus egyben a feudális állam itélkező közhatalmi tevékenységének a hordozójává vált. A továbbélő despotikus állam tehát a helyi itélkezést eleve kiszolgáltatta a feudalizálódó tartományi arisztokráciának,amely a théma-sztratégoszokat, ill. az azoknak alárendelt méltóságviselőket szinte kizárólag a saját soraiból adta. A helyi igazgatás, ill. a biráskodás ilyen értelmű összefonódásának a súlyát némileg csupán az enyhitette, hogy a polgári ügyeket általában a théma-sztratégoszok protonotáriusai ragadták magukhoz.

Ez az az időszak egyébként, amikor az ortodox /keleti-keresztény/ egyházszervezet itélkező fórumrendszere is kiépült és némi önállóságra tett szert a cezáropapizmus rendszerének a továbbélése ellenére. A legfőbb egyházi bíróság a konstantinápolyi patriarcha itélőszéke volt, aminek végleg alárendelték az antiochiai patriarcha által szervezett egyházi felsőbiróságot is.[18] Alattuk a metropoliták és más egyházi főméltóságok egyaránt igazságot szolgáltattak. A kánonjog elkülönülésének a következetlenségéből fakadt viszont, hogy az alkalmazott jog /nomokánonjog/ mindvégig az összefonódás eszköze maradt. Az egyházi bíróságok illetékességének /ill. a hatásköröknek/a rendezettebb volta[19] pedig főként az államhatalom itélkező közhatalmi tevékenységének az enerválódása idején vált jelentőssé.

Az igazgatási és biráskodási hatalom összefonódásának a különleges jegyeit magán viselő modell persze - amint előre jeleztük - nem volt egyedülálló jelensége a középkornak. Igy főként a nagy világvallások /pl. a hindu, a mohamedán, ill. a budhista stb/ tanaival összefonodó ázsiai /feudális/ jogrendszerek sajátjaként mondható ez a jelenség. Az aposztrofált különleges összefonódás persze önmagában véve nem feltétlenül regresszív jelensége a jogfejlődésnek, de általában azzá vált, ha ez a modell a jogi konzervativizmussal, az idegen jogok iránti elzárkózással stb. párosult. A

társadalmi haladást gátló negativumok közt tünt fel minden olyan esetben az itélkező közhatalmi tevékenység elbürokratizálódása /pl. kinai/, az apparátus korrupttá válása /pl. a kádi-itélkezés/, ill. a birói önkény. Specifikus történelmi tapasztalatként említhető végül az adott modell középkori továbbfejlődésének az az egyik szembetünő kontinentális vonása, hogy a feudális osztályuralom kiteljesedése és az immunitási joggal felérő kiváltságok[20] elterjedése is csak megkésve tudott rést ütni ezen a rendszeren. Ahol pedig a feudalizálódó államhatalom stabilitása tartósan megnehezült,[21] ott ismét a közösségi eredetü itélkezés különböző elemei /nagycsalád, faluközösség stb/ tölthették ki az ürt szinte a modern polgári korszak küszöbéig.

A központi és a helyi itélkező /közhatalmi/ tevékenység általános jellemzői a középkorban

Az igazgatási és bíráskodási hatalom összefonódásának megmerevedett módját látva utalnunk kell arra, hogy a középkori /feudális/ állam itélkező közhatalmi tevékenységnek ez a formája a korabeli civilizált világ nagyobbik felének jutott osztályrészül. Elő és Közép-Ázsiában és általában az ókori Kelet fogalma alá tartozó területeken, a rabszolgatartó római impérium keleti, illetve afrikai provicinciáiban stb. lényegében azonos, vagy közelállóan hasonló folyamatokban öltött testet a feudalizálódás. A rabszolgamunkán nyugvó termelőmód felbomlásának a nagy történelmi folyamatában pedig szinte mindenütt feltünt a centralizált bürokratikus állam /helyenként kifejezetten a keleti despotizmus/ továbbélésének a lehetősége és ezzel egyidejüleg az igazgatási-bíráskodási munka megmerevedett összefonódása. Az egyenlőtlen fejlődés törvénye azonban eleve azoknak a népeknek a fejlődését gyorsitotta fel, amelyek jobbára a törzsi-katonai demokrácia felbomlása idején kerültek összeütközésbe a hanyatló rabszolgatartó állam- és jogrendszerekkel. Ez a különleges történelmi szituáció állitotta előtérbe elsődlegesen az európai barbár népek[22] áttérését és a korai feudális társadalom korát élő mozgó népelemek[23] egy részének a történelemformáló jelentkezését is. Ugyanakkor ama paradox helyzetnek vagyunk a tanui, hogy a feudálizálódó barbár társadalmak, ill. az ezen a talajon keletkező korai feudális államok szembetünően kezdetleges közhatalmi tevékenység, ill. állami mechanizmus képviselőiként léptek fel. Ez a kép gyakran hosszú évszázadokon át jellemzője maradt tehát a kontinentális feudális jogcsoportok igazságszolgáltatásának is.

Főként az ujabb komparativ kutatások eredményei nyomán közismert ma már, hogy a középkori Európa kifejlett feudális államai - az intézményrendszerek szembetünő kezdetlegessége ellenére - viszonylag gyors társadalmi haladás hordozóivá lettek. Szükebb értelemben az igazságszolgáltatás fejlődését és a törvénykezési mechanizmus történelmi szerepét is szoros logikai kapcsolatba hozhatjuk tehát a felidézett egyenlőtlen fejlődéssel. Pedig az ide sorolható közhatalmi tevékenység kezdetlegességét közvetlenül szemlélhettük már pl. az igazságszolgáltatás közösségi eredetü formáinak a továbbélésében, az ököljog /jus manuarium/ kiteljesedésében, vagy éppen a tálio rendszerét is csak fokozatosan felváltó kompoziciós rendszer megjelenésében.

Az európai feudális jogrendszerek egyébként a vagyoni elégtétel rendszerének a bevételével párhuzamosan a nyilt jogegyenlőtlenséget is meghonositották és általában - a társadalmi, ill. rendi tagozódásnak megfelelően - változó felelősségrendszert épitettek ki. A hűbéri anarchia és a feudális urak egymással folytatott dáz küzdelmei nyomán persze fokozottabb várakozás ébredt az államhatalom itélkező közhatalmi tevékenységének a rendezetté tétele iránt. Igy már a feudális jogrend megszilárdulása korszakában általános elismerést nyert az a védelvi /akkuzatórius/ eljárásjogi rendszer, amit a nyomozó jellegű /inkvizitórius/, ill. az un. vegyes rendszertől elhatárolva, ill. azok egyes elemeivel kiegészitve a jogfejlődés szinte minden korszakában ismerünk.[24] A büntető ügyekben illetékes birói fórumok tevékenységének az egyik intézményesitett formája volt ez a szisztéma, amelynek a kezdetleges formái már az antik,[25] ill. a korai feudális jogrendszerek megszilárdulása idején feltünt ek.

Kivéve a bizánci joghatás, ill. az iszlám jog uralma alá került területeket Európában szinte általánosnak mondható, hogy k e z d e t b e n valóban e g y r e n d k i v ü l k e z d e t l e g e s a k k u z a t ó r i u s e l j á r á s h o n o s o d o t t m e g a büntető itélkezés szférájában. Ilyen értelemben főként a kontinentális /feudális/ jogok ismerték tehát azt a fajta védelvi eljárást, amelyben a felek egymással folytatott harca /duellum/ zajlott le a biró jelenlétében, akinek a szerepe viszont jórészt csak a cselekmények sorrendjének/és a per formaságainak/ a betartásában, ill. a bizonyitási kötelezettségek megállapitásában merült ki. A bizonyitás eszközei között pedig perdöntő lehetett a vádlott birós ág előtt tett beismerő vallomása, ill. a gyakran népes esküt ársakkal együtt letett eskü és az istenitélet /tüz- és vizpróba stb/ is. Jó példája ennek az a g e r m á n - f r a n k p e r e s e l j á r á s , amelyben századokon át a perben álló feleknek a tevékenysége volt a meghatározó. A pert a felek kezdeményezték, rendszerint az un. perbehivással. A per felvétele /belépés/ után is a felek kezében maradt úgy a vád, mint a védelem ügye, a biró tehát csak egyfajta közvető szerepet töltött be, ill. békéltetően lépett fel. A perben szigorú formaságok uralkodtak,[26] amelyeknek a betartása felett a biró feladata volt őrködni. Valójában tehát a b i z o n y i t á s miként történő alakulása, ill. a bizonyitás sikertelensége d ö n t ö t t e e l a p e r t , amelynek a kimondása előtt lehetőség volt még az un. közbülső itéletek meghozására. Ezek a közbülső itéletek azonban kizárólagosan abban a tárgykörben mozogtak, hogy kit terhel a bizonyitás.

A védelvi eljárás bizonyitási rendszerére jellemző egyébként, hogy az idevágó percselekmények csakúgy, mint maguk a bizonyitási eszközök szokásjogi uton jöttek létre. A módfelett kezdetleges rendszer pl. szinte kizárólag az eskü, a bajvivás és az istenitélet utján eszközölte a perdöntő bizonyitást. Az esküt a fél esküt ársakkal együtt tette le, akik ebben az eljárásban nem tanuként, hanem az adott peres fél becsületességének /igazmondásának/ a bizonyitójaként szerepeltek. Végül az esküt ársak maguk is előirt formaságok keretei közt tették le esküjüket az adott peres fél szavahihetőségére, aminek a legcsekélyebb elvétése is végzetes hatással lehetett a per sorsára.

Az európai /kontinentális/jogok védelvi eljárásának számottevő elméleti előzményei sem voltak. Ellenkezőleg az a körülmény is szembetünő, hogy ahol

az antik jog számottevő társadalmi tapasztalatot felhalmozott, ott a születő új /feudális/ joggyakorlat nem is ismeri az akkozatórius pert. Jeles példája ennek ismét a kelet-római térség /Bizánc/ feudalizálódása, ahol mindvégig a hivatalnokbiráskodás irásbeli performája uralkodott. A korai akkuzatórius eljárásnak pedig jelentős történelmi pozitivumai is voltak, amelyek főként a per kontradiktórius voltában /szóbeliség/, a nyilvánosságban és a /felek közvetlen közreműködésében stb./ jelentkeztek. Külön is kiemelésre tarthat számot, hogy helyenként az akkuzatórius perstrukturák korai stádiumában /pl. a Karoling-korban/ ismerték már a perorvoslat /fellebbvitel/ lehetőségét, de ez nem lehetett akadálya az itéletek végrehajtásának.[27] Ennek ellenére a védelvi eljárás csak az adott népek feudális jogrendjének kiteljesedéséig lehetett alkalmas az osztályuralom célszerű alátámasztására. A központi hatalom erősödése ugyanis - helyenként már a korai feudalizmus időszakában - együtt járt a jogbiztositó irásbeliség[28] elterjedésével, ami közvetlenül hatott az i r á s b e l i p e r , ill. az o k i r a t i b i z o n y i t á s kezdetleges formáinak a kialakulására. A törvénykezés rendjét szabályozó jogalkotás ebben a korban irta elő először a tanuk megidézését, ill. a tanuknak a kötelező vallomástételét.

Mindez egy új perstruktura kialakulásának az előzményévé lehetett akkor, amikor a hűbéri önkény és a feudális anarchia leküzdését célozva a társadalmi feltételek is megértek az állami központositásra. Az un. nyomozó /inkvizitórius/ per kialakulásának az eredőjéhez jutunk tehát ezuttal, amelynek a csirái Nyugaton pl. a germán-frank Rügge-eljárásban már felismerhetők.[29] A gonosztevők, ill. a hatalmaskodás elszaporodása esetén a küldött állami tisztségviselők honositották meg ezuttal a súlyosabb büncselekmények kivizsgálását a felesketett /helyi/ emberek - kikérdezése /enquet/ utján.[30] Végül pedig az észak-itáliai egyetemek elméleti munkája,[31] ill. az egyházjogban a IV. lateráni zsinat /1215/ rendelkezései adták meg a végső lökést az új nyomozó rendszerű /inkvizitórius/ eljárás általánossá válásának.[32]

A nyomozó eljárás tehát a nyilt jogegyenlőtlenség alapján álló középkori /kontinentális/ jogok általánosan bevett büntető biráskodási rendszereként vált ismertté, amely a korábbi időkben uralkodó védelvi eljárás hiányosságainak a kiküszöbölését szolgálva az állam itélkező közhatalmi tevékenységét állitotta előtérbe. Főként a feudális anarchia leküzdése érdekében, ill. az antifeudális mozgalmak ellen most már az á l l a m h i v a t a l b ó l t ö r t é n ő /és nem a sértett fél kezdeményezésére bízva/, i n k v i z i t ó r i u s rendszerű b ü n t e t ő e l j á r á s n a k adott e l s ő b b s é g e t , amelyben a biró a tárgyalás irányitója, az itélet kimondója és a végérehajtás foganatositója lett. A per ebben az eljárásban vált irásbelivé, ami az anyagi igazság feltárását célzó tanukihallgatással, ill. az okirati bizonyitással egészült ki. Eme pozitiviumok ellenére is igaz persze, hogy a nyomozó eljárás a feudális osztályuralom leplezetlen eszközévé lett, amit főként a beismerés kieszközlését szolgáló kinvallatás /tortura/ általánossá tétele és az un. kötött /v. formális/ bizonyitás elterjedése bizonyit.

A feudális /kötött/ bizonyitás rendszerében egyébként a vádlott biróság előtti b e i s m e r ő v a l l o m á s a /confessio/ b i r t a teljesértékű b i z o n y i t é k e r e j é v e l . A bizonyitékok értékét ál-

talában a törvény vagy a joggyakorlat előre meghatározta, igy ismertté vált az egész-, fél-, negyed- stb. értékű bizonyiték is. Az ilyen bizonyitási rendszer mellett tehát az itélkező b i r ó s z a b a d b e l á t á s á t n e m é r v é n y e s i t h e t t e , valójában a bizonyitékokat sem mérlegelhette, ill. sem az elé tárt okirati bizonyitékokat, sem pedig az elhangzott tanuvallomásokat nem értékelhette meggyőződése szerint.

A középkori nyomozó eljárás általában nem ismerte továbbá a vád /vádhatóság/ elkülönitését és a védelemhez való jogot is szinte teljes egészében kizárhatónak tekintette.[33] Az a némi előrelépés tehát, amit az anyagi igazság kideritése szempontjából egyáltalán az eljárás irásbelisége, a tanuk kihallgatásának a lehetősége, ill. az okirati bizonyitás jelentett, messze elmaradt a nyomozó eljárás negativumai mögött. Igy a nyomozó rendszer talaján álló középkori perstrukturák a feudális osztályuralom leplezetlen eszközeivé váltak. Mindezt hatásosan kiegészitették még a széltében alkalmazott /elrettentést célzó/ kegyetlen büntetési rendszerek, amelyekben a nagyszámú halálos és testcsonkitó büntetés mellett a kerékbetörés, a felnégyelés, ill. a máglyahalál stb. alkalmazására is rendszersen sor került.

A b i r ó s z e r e p e a k o n t i n e n t á l i s /feudá- l i s/ j o g r e n d s z e r e k b e n

A középkori Európa igazságszolgáltatását jellemző nyomozó rendszerű itélkezésnek megvoltak az előzményei. Az inkvizitórius perstrukturák esetében nyilván a római császárkor hivatalnokbiráskodásának a példájára utalhatnánk. Az előképek sorában azonban jóval nagyobb jelentősége lett a már idézett germán-frank Rügge-eljárásnak, amelyből az ut - a konkrét történelmi körülmények közt - a törvénykezés specifikus formáinak a kialakulása felé is vezethetett. Ilyenként ismeretes a középkori angol- jury-biráskodás, amely eleven példája annak, hogy a központositott feudális állam itélkező-közhatalmi tevékenysége az általános vizsgálat /intquisitio generalis/intézményesitése következtében - amit a normann hóditók által rendszeresitett "utazó birák" tevékenységében is felismerhetünk[34] - még nem vált feltétlenül inkvizitórius jellegűvé.

Az angol j u r y valóban ősi eredetű[35] intézmény volt, amely kezdetben csupán a szomszédjogu /territoriális/ faluközösségek képviselete lehetett. A királyi érdekeket képviselő tisztségviselők mindenesetre a jury-tól tudakozódtak eskü alatt, miként az ismert Domesday Book /1086/ rögzitése során is ismeretes. A birtokjogi viták során kibocsátott királyi parancsok /writs/[36] rendszeresitették később a 12 szabad ember eskü alatt történő kihallgatását, majd pedig a felidézett Clarendoni Assize-ben /1166/ rögzitették, hogy az utazó birák a vádemelést kifejezetten a jury döntésére bizzák. Amikor tehát az utazó biró megjelent, a jury nyilatkozni kényszerült a gonosztévők személyéről, ill. az elkövetett jogellenes cselekményekről. Ez a fórum lett tehát az un. v á d e m e l ő n a g y j u r y /grand jury/,[37] amely már a 11-12. századi birtokjogi perekben egybehangzó határozattal erősitette meg a vádat /ill. elejtette azt/[38] majd pedig a szomszédos falvak összeseregleti tagjaiból választott "k i s j u r y" tagjait kérte fel a biró az itélet kimondására. A jury azonban csak akkor járhatott el, ha a vádolt személy "rábizta magát a vidékre", amit gyakran súlyos testi sanyargatással kényszeritettek ki. A középkori angol jury-biráskodás persze még igy is jelentős előrelépés volt,mert az Európa-szerte ismert istenitéle-

tek felhasználását elve felesleges sé tette. A későbbiekben pedig az angol jury a modern burzsoá esküdtbiráskodás modelljévé válhatott.

Az itélkező biró különleges történelmi szerepét jól példázza egyébként éppen a középkori angolszász precedens rendszer, amely a birói gyakorlat által formált szokásjog sajátos megjelenési formájaként ismeretes. A precedens-rendszer kialakulását eredetileg az uj performákat /kereseteket/ engedélyező legfőbb /királyi/ parancsok /writs/ mozditották elő, amelyeket a magánosok által irt jogkönyvek, ill. az un. évkönyvek /Year Books/ már a 12. századtól megőriztek. Ujabb birói precedens ugyanis csak akkor születhetett, ha az ellen 1189-ig visszanyúlóan nem található az itélkező joggyakorlatban bizonyiték /ellentétes precedens/. Valójában tehát a performákat alakitó királyi parancsnok az un. esetjog /case law/ kialakulásához vezettek és az esetjog társadalmi tapasztalatai integrálódtak az ismert angolszász közönséges jog /common law/ anyagában. Ez a joganyag pedig elsődlegesen "biró alkotta jog"-ként vált ismeretessé a középkor folyamán.

Hasonló szerepe volt a common law megmerevedésének az ellenhatásaként kifejlett equity itélkezés gyakorlatának is, amely a lordkancellár birói széke elé vont ügyek esetjogaként ismeretes. Már a 13-14. században nyilvánvalóvá lett ugyanis, hogy a közönséges birói precedens hiányát egy átvitt értelemben vett "méltányossági" itélkezéssel kell pótolni. A kancellári parancs /writ/ utján a common law bíróságoktól elvont ügyeknek a "jóhiszemüség", ill. a "tisztesség" figyelembevételével történt eldöntése nyujtotta ezt a lehetőséget, ami az árutermelésbe bekapcsolódó ujnemesség érdekeivel viszont szerencsésen találkozott. Az ugyancsak biróalkotta equity law tehát éppen ezen az uton válhatott később a polgárosodás igényeinek a kifejezőjévé, ami egyébként azzal járt, hogy az equity-itélkezés szerepe a korai angol polgári átalakulást követően tovább szélesedett.[39]

Általában csak a kontinentális feudális jogok sajátjaként beszélhetünk továbbá az államonként is különböző mértékben kifejlett partikuláris igazságszolgáltatásról, amely gyakran a már felidézett hűbéri biráskodással természetes kapcsolatban található. A hűbérurak itélkező joghatóságából mégsem fakadt közvetlen az igazságszolgáltatás partikularizmusa. Főként a német-római birodalom példáján láthatjuk ugyanis, hogy a politikai széttagoltság konzerválódásának a sajátos viszonyai adtak alapot helyenként a jogszolgáltatás partikularizmusának a kifejlődéséhez.

Miként általában a kontinentális feudális államokban ismeretes az un. birodalmi /udvari/ biráskodás keretei között - a francia, ill. az angol királyi kuria /curia regis/-hoz hasonlóan - a Német-Római Birodalom udvari biráskodása is az egyházi és a világi főurak társaságában zajlott eredetileg. Az uralkodó a szükebb udvari környezetéből kiválasztott két előkelő főur /a birótársak/ közreműködésével maga vagy a birodalmi helytartó elnöklete alatt itélkezett. A II. Frigyes által sziciliai mintára átszervezett udvari itélőszék azonban már a 13. században áldozatává lett a tartományuri rendszer /a Landherrschaft/ kiteljesedésének. Az itélkező közhatalmi tevékenység állandó formájává szervezett udvarbiróság[40] reputációját ugyanis nyomban a császár halála után felörölték az interregnummal vele járó küzdelmek. Igy az immunitási jo-

gokkal körülbástyázott főuri, ill. tartományuri juriszdikció viszonylag rövid idő után elvonta az ügyeket a Hofrichter hatásköréből. A központi hatalom tartós hanyatlása következtében tehát a nagy választók, a tartományurak, ill. a jelentősebb birodalmi városok ragadták magukhoz az itélkező közhatalmi tevékenységet és lassan a birói jogositványok osztogatását is a részfejedelmek vindikálták maguknak.

Mindez nem egyedülálló példája természetesen a kontinentális /feudális/ igazságszolgáltatás középkori történetének, mégis talán a legszembetünőbb formája lehetett az itélkezési munka partikuláris megosztottságának. Igy a 14. században már minden valamirevaló tartományuraság saját udvari bírósággal rendelkezett, a különböző egyházi, hűbéri, ill. városi stb. bíróságok egymásnak ellentmondó gyakorlata pedig áttekinthetetlenül zavarossá tette lassan a birodalom egész törvénykezési munkáját. Az önállósuló városok és városszövetségek /pl. a Hanza/ itélkező közhatalmi tevékenysége, másutt a különböző régiókban kifejlett bányatörvényszékek, ill. a földesuri itélőszékek kiszélesedő joghatósága tarkitotta ezt a képet.

A 15. század utolsó harmadában felerősödő birodalmi reformtörekvés sem tudta utját állni ennek a regressziv folyamatnak. Az 1456-ban elhalt udvarbíróság helyére állitott birodalmi kamarai biróság /Reichskammergericht/ felállitása /1495/ [41] által pedig már az önálló rendi felsőbiróság megszervezésére került sor. Mivel pedig a német birodalmi területeken a rendiség a tartományúri keretek között fejlődött, a biráskodás partikularizmusa zavartalanul tovább élt. Számottevő előrelépésre tehát már csak a feudális abszolutizmus jogegységtörekvései során /főként a 18. században/ kerülhetett sor. Ezt jelzi a Habsburg-abszolutizmus szolgálatára rendelt Oberste Justiz-Stelle /1749/ felállitása, ill. a porosz királyság igazságszolgáltatásának a birodalmi kamarai biráskodástól történő függetlenitése /17o2-1750/, valamint a tartományi felsőbíróságoknak a tartományi főtörvényszékekké /Berlin, ill. Königsberg székhellyel/ való átszervezése.

Az állami központositás, ill. a rendiség hatása jelentős még az igazságszolgáltatás fejlődésére. A feudális anarchia és az ököljog visszaszoritását szolgálva viszonylag korán feltünt, hogy az itélkező közhatalmi tevékenység korszerübbé tétele az állami központositási törekvések természetes velejárója. A nagy hűbérurak közül elsőként a legfőbb itélkező joghatósággal rendelkező uralkodók ezért már a rendi monarchia kialakulása előtti időkben az állandó jellegű birói fórumok megteremtésére törekedtek. Nyugaton a világi jogtudók /legisták/ dolgozták ki pl. az itélkező közhatalmi /állami/ ügykörök elméletét /cas royaux/ [42], amely a legsulyosabb bünügyekben a királyi bíróságoknak adott elsőbbséget. Igy a francia királyi udvarban szervezett főuri birósággnak, a pairek birságának már a 13. század végén háttérbe kellett szorulni a rövidesen állandó jelleggel müködő /1308-tól/ párizsi parlamenttel szemben, amely egyetemet végzett magiszterek közremüködésével itélkezett. Az egyidejüleg lezajlott helyi közigazgatási reformok [43] pedig a bailli-k mellé állitották a /királyi/ helynököket /lieutnants/ kifejezetten az itélkezési munka megjavitása érdekében.

A középkori Angliában szinte ezzel egyidejüleg tüntek fel a curia regisből kifejlődő rendes birósági fórumok, amelyek egyike a kincstári ügyek bi-

róságaként /Court of Exchequer Chamber/ vált ismertté.Mellette szerveződött a polgári perek bírósága /Common Pleas/, ill. a minden egyéb ügy legfőbb királyi táblája a King's Bench. A lordkancellár elnöklete alatt a királyi kegyelem jogán alapuló "méltányossági" ítélkezés szervezése /1280/, később pedig a hírhedt Csillagkamara-Bíróság /Court of Star Camber/ születése /1358/ fémjelzi a továbbiakban ezt a folyamatot, könnyen kitapinthatóvá téve az állami központosításnak az ítélkező közhatalmi tevékenység megszilárditásához füződő érdekeltségét. Még távol volt az abszolutisztikus állam mindenhatóságát kifejező törekvés, de az elért eredmények közt az igazságszolgáltatási munka partikularizmusának a felszámolásán túl pl. a jogegység kiszélesedése, vagy éppen a perorvoslati rendszer alapjainak a lerakása jelentkezett.[44]

A rendi képviseleti állam kialakulásának a közvetlen történelmi előzményei közé sorolhatjuk gyakran azokat a törekvéseket, amelyek a bíráskodás rendezettebbé tételét szolgálták. Szerencsés körülmények között a rendi állam megszilárdulása tehát a felidézett folyamat további előrehaladását tette lehetővé annak elenére, hogy az adott társadalom rendi tagozódásával általában a r e n d i b i r ó s á g o k s z ü l e t é s e is együtt járt. Az udvari bíráskodás fórumain tehát főként az uri rendek befolyása, a helyi ítélkezésben pedig a szolgáló köznemesi érdekek kerülhettek esetenként előtérbe. A legfőbb /országos/ rendi képviseleti szervek inkább csak kivételképpen juthattak az ítélkező közhatalmi tevékenység közvetlen viteléhez.De ilyenként ismeretes viszont a két házból álló angol rendi gyülés bonyolult ítélkezési jogkörének a kialakulása. Az angol parlament ítélkezése történhetett általában a Hause of Commons /a Közösségek Háza/ vád alá helyezése alapján, amikoris a Lordok Háza kapta meg a jogot az ítélet meghozatalára. Hasonlóan jogszerünek tekintette azonban a korabeli közgondolkodás az angol rendi törvényhozás kialakult rendje szerint történő /birói/ eljárást, amikoris a törvénybe foglalt parlamenti ítéletet mindkét ház szavazattal erősitette meg és a koronás uralkodó is szentesitette.

A kontinentális feudális államok rendi berendezkedése azonban csak sporadikusan tapadt az országos, ill. a tartományi rendi gyülések ítélkező közhatalmi tevékenységének a kifejlődéséhez. Sem a francia általános rendek /États Generaux/, sem a német birodalmi, ill. tartományi rendi szervek /Reichstag, Landtag/ nem juthattak ilyen tartósan megszilárdult joghatóság gyakorlásához. A közép- és kelet-európai térség felé haladva annál inkább feltüntek azok a negativ előjelü törekvések, amelyek a német birodalmi viszonyok közt pl. a tartományi /fejedelmi/ rendi szervek tulhatalmának a kialakulásával, másutt a nemesi rendek reakciós szövetségének a konzerválódásával[45] összefüggésben jelentkeztek.

A német birodalmi tartományurak tartományi rendi birósági pl. az udvari /császári/ birósági mintájára szerveződtek. Igy a t a r t o m á n y i /udvari/ b i r ó s á g o k perorvoslati /fellebbviteli/ fórumaivá lettek a helyi hübéri,városi és földesuri birósági oknak. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez a folyamat nem szolgálta tehát a jogegység megteremtését. A birodalmi udvari birósági hosszantartó hanyatlása után szervezett kamarai birósági /Reichskammergericht/ 15. századvégi átszervezése pedig a rendi jellegü/állandó/ felsőbirósági kialakulásához vezetett. A hasonlóan regressziv irányú folyamatok azonban főként az Elbától keletre eső régiókban teljesedtek ki

a késő középkor századaiba átlépve. A Habsburgok hatalma alá került cseh rendek bíráskodásában pl.már a 16. században szakadatlanul folyt a harc a Prágában, a morvaországi Brnoban, ill. az Olmützben szervezett rendi bíróságok jogainak a megőrzése érdekében. A rendi kiváltságok védelmével azonosult az országos /prágai/ fellebbviteli bíróság joghatóságához való görcsös ragaszkodása is, amely már a Habsburgok országlását megelőző időkben a cseh morva főrendek kezébe került.

A cseh országgyülés /šnem/, ill. a tartományi rendi gyülések is jogot formáltak az országos, ill. a tartományi rendi bíróságok összetételének a kialakitására. Igy került az egyházi és a világi főrendek kezébe az országos fellebbviteli bíróság, a köznemesi befolyás alatt álló tartományi rendi bíróságok mellett pedig rohamosan nőtt a németjogú városi bíráskodás szerepe, ami a hazai városjog hanyatlását vonta maga után.

A felidézett negativ tendenciák szélesebb érvényesülését jelzi egyébként, hogy a lengyel területeken is egy hosszantartó regressziv folyamatot láthatunk az itélkező-közhatalmi tevékenység szférájában. II. Kázmér már a 14. században harcra kelt pl. a németjogu városok Magdeburghoz történő fellebbviteli joga ellen és Krakkóban egy németjogu fellebbviteli fórumot szervezve védelmezte az állami központositás érdekeit. A szlachta /köznemesség/és a pánok túlhatalmának a fokozatos térhóditása eredményeként azonban a hazai polgárság szerepe végleg lehanyatlott. Az ujkor századaiba átlépve tehát a németjogú lengyel városok is az egyházi és a világi nagyokhoz hasonló jogokra tettek szert. Az ilyen városok élén a wojt állt, aki választott esküdtek társaságában itélkezett és egyben a város közigazgatását is szervezte.[46]

A hazai polgárság hiánya, ill. gyengesége következtében az érintett jogfejlődési régiókban tehát eleve elakadtak az állami központositási törekvések, ami az itélkező közhatalmi tevékenység fejlődésére is nyomasztóan ránehezedett. Helyenként ugyan a nemesi rendek még hosszú ideig megőrizhették a rendi bíráskodáshoz tapadó történelmi előjogaikat, de ez már lényeges társadalmi haladás hordozójává nem lehetett. A lengyel nemesi köztársaság /rzeczpospolita/ r e n d i i g a z s á g s z o l g á l t a t á s á n a k a t a r t ó s k o n z e r v á l ó d á s a pedig az önálló állami lét felszámolásához is elvezeti a figyelmünket.

Az un. szabad királyválasztás felújitása után még a 16. században szervezett /1578./[47] országos rendi bíróság /tribunál/adta meg a nyitányát ennek a folyamatnak.[48] A két kiváltságos rend tartós szövetségét a hirhedt "nihil novi" eleve pecsételte meg, az újabb központositó kisérletek viszont a 16-17. században már a nemesi reakció egyre erőteljesebb ellenállásba ütköztek. Lengyelország tehát a nemesi rendek tribunusaiból szervezett országos rendi főbiróságtól csak az állami lét megszünése árán szabadulhatott.[49] Igy az udvari /központi/ itélkezés kisajátitását követte /sőt helyenként már megelőzte/ a tartományi nemesség birói közgyüléseinek az önállósodása. A vajdaságok /litván területen a poveti-k/ központjaiban fejlődtek ki ezek a fórumok, tipikus példájaként a rendi reakció elhatalmasodásának. A vajdaságok vezető méltóságviselői örökletes hatalomra tettek szert. A vajda pl. a helyi nemesi közgyülés örökös elnöke, egyben a birói /itélkező/ közgyülés vezetője volt.Ilyen körülmények közt zátonyra futott tehát

minden kisérlet a helyi itélkező közhatalmi /állami/ tevékenység megreformálása területén.[50]

A felidézett történelmi folyamatok persze a Kontinens keleti felében uralkodó késői feudalizmusnak a jellemzői voltak. Az adott példák csak szignálhatják azt a fajta regressziv irányú tendenciát, amely a késői feudális igazságszolgáltatás lehetőségeit is behatárolta. Az egyre súlyosbodó büntetőjogi megtorlás és az elrettentés, ill. a széltében érvényesülő birói önkény tehát a 16-18. század folyamán /az Elbától keletre/ egyre általánosabb lett. Ismét csak lengyel példára utalva a két kiváltságos rend tagjai már a 16. század második felében szinte korlátlan joghatóságot nyertek a jobbágyság felett. 1573-tól pl. a legegyszerübb köznemes is jogot formálhatott arra, hogy parasztjai felett a halálos itéletet kimondja.A jogbizonytalanság következtében egyébként a rendi biróságok eltérő módon itélkeztek, az itéletek végrehajtásáról pedig csak a nyers erőszak utján gondoskodtak.

A r e n d i b i r ó s á g o k i l l e t é k e s s é g e egyébként is s z a b á l y o z a t l a n v o l t , ami szakadatlan illetékességi civódásokhoz/és a perek elhuzódásához/ vezetett. A késő-feudális jog modell-országaiban tehát ismét feléledhetett az önhatalmú megtorlás. A lengyel rendi biróságok /ill. a sztarosztai itélkezés/ megvesztegethetősége pl. széltében ismeretes ebben a korban. A rendi biróságok gyakran egész városokat zsaroltak meg a meggazdagodás reményében és a nemesi reakció lassan ezeket az erőszakos cselekményeket is jogként fogta fel. Paradox kisérőjelensége ennek, hogy a kiváltságosok között keletkező jogviták rendezésében viszont mindvégig fennmaradhatott a védelvi eljárás. A felek a tárgyaláson népes támogatóikkal együtt /fegyveresen/ jelentek meg és gyakran még a birói itélet kimondása előtt sor került az önhatalmu megtorlásra.[51] Az alávetettek felett viszont a kisebb és nagyobb büngyekben egyaránt az inkvizitórius eljárás alkalmazására került sor. A beismerő vallomásokat egyre kegyetlenebb eszközökkel kényszeritették ki és gyakran a tényállás tisztázása nélkül kimondhatónak tekintették akár a legsúlyosabb itéleteket is.

A rendiség szintjén megrekedt késő-feudális igazságszolgáltatás feloldhatatlan ellentmondásai közé sorolják továbbá, hogy az idetartozó jogcsoportrégiókban lassan általános elismerést nyert a jogorvoslat /fellebbvitel/ valamilyen formájának a szükségessége. Az alávetett osztályok tagjaira kirótt büntető itéleteket azonban fenntartás nélkül végrehajtották pl. a lengyel rendi, ill. sztarosztai biróságok is. A fellebbvitel sajátos értelmezése volt továbbá, hogy azt mint a birónak a jogtalan itélet meghozásával, ill. a részrehajlással történő megvádoltatását fogták fel. Az ilyen per elvesztése pedig tetemes összegű birság kifizetésével járt és ez az alsóbb néprétegeket szinte teljes egészében kizárta a jogorvoslati jogosultságból. Kardinális joggá lett végül az ujkor századaiban is továbbélő földesuri joghatóság, jobb esetben azzal a megkötéssel, hogy az "élet és halál feletti döntés joga" nem illeti meg[52] a birtokosokat.

Végül az állami központositás, a rendiség, ill. az abszolutizmus hatását vizsgálva az itélkező közhatalmi tevékenység fejlődésében eljutunk a feudális jogtipus hanyatló korszakába, amikor már a feudális igazságszolgáltatás felbomlásának az első történelmi eredményei is ismeretesek. Ennek ellenére leegyszerüsitő általánositáshoz vezetne,ha azt gondolnánk, hogy az

abszolutizmus korszakával ab ovo együtt járt a feudális igazságszolgáltatás lehanyatlása. Valójában ugyanis a feudális abszolutizmus még egy ideig szoros történelmi kapcsolatban található az állami központosítással, a jogegység megteremtésével, vagy éppen az un. policiális igazgatás részévé vált itélkező közhatalmi tevékenység korszerüsitésével. A társadalmi haladás nyilvánvaló jele tehát, amikor a francia feudális abszolutizmus az elérendő célok egyikeként rendeli /cremieuxi ordonnance, 1537/, hogy a főbenjáró büntető ügyekben, csak a királyi bíróságok illetékesek. A korai központosítás elméleti alapozásához /rex est imperato in regno suo/ visszanyúlva a kialakuló abszolutisztikus állam végre elismerteti, hogy mindennemü itélkező /közhatalmi/ tevékenység forrása az állami főhatalom. A központi akarat érvényesülésének a biztositékaként épül ki továbbá a francia királyi ügyészség szervezete is a korlátlan monarchia kialakulásának az évszázadában. Nagy történelmi vivmány, hogy az ügyészség jogköre a feljebb idézett cas royaux körét messze meghaladóan kiterjedt most már a büntető itélkezés egészére. Az igazságszolgáltatás központi /állami/ jellegéhez füződő társadalmi érdekek megjelenésének a kifejeződése továbbá, hogy a francia királyi kancelláriа az itélkező közhatalmi tevékenység legfőbb fórumává válhatott.

Az abszolutisztikus állam központi és helyi itélkező fórumrendszerének a kiépitése szintén történelmi előrelépésnek mondható. Közelebbi példaként szolgál erre a már idézett osztrák legfelsőbb igazságszolgáltatási szerv /az Oberste Justiz-Stelle, 1749/ megjelenése is, amely most már az ország legfelsőbb bíróságaként lépett fel, ill. irányitotta és felügyelte a sokemzetiségü Habsburg-birodalom birói szervezetének a müködését. Egyben a törvénykezési szervezet fejlődése ezen a ponton kapcsolódott össze először a nagy jogalkotási /kodifikációs/ munka korszakával. Hivatásos /tanult/ jogász értelmiség születésének a korszaka ez, miután pl. a napkirály /XIV. Lajos/ kódexeinek a megalkotását csakúgy, mint a porosz-osztrák /18.századi/ kodifikációt csak egy /ilyen/ új társadalmi elem közbeiktatása utján lehetett sikerre vinni.

Végül csupán utaljunk a politikai kameralizmus kialakulására, amely bár az igazságszolgáltatás szervezését is egyfajta rendészetnek /politika/ fogta fel, de ma már tudjuk, hogy az távolról sem kizárólag a börtönépités és a gályarabság szervezőjeként szerzett magának hirnevet, hanem egy sor jogtudományi ágazat alapjait is megvetette. A policiális jellegü itélkező közhatalmi tevékenység és a feudális abszolutizmus jogegységet teremtő kodifikációjának a szoros történelmi kapcsolatában tüntek fel viszont azok a gyülölt eljárásjogi, ill. büntető anyagi jogi rendszerek, amelyek már egyértelmübben kifejezésre juttatják a feudális igazságszolgáltatás hanyatlásának a közeledtét.

A tanult, hivatásos jogászok munkáján alapuló itélkező közhatalmi tevékenység a 17-18. század folyamán már valóban összefonódott a feudális abszolutizmus jogrendező munkájának az eredményességével. Könnyen érthető, hogy ebben a jogdogmatikailag is cizellált, hatályos joganyagban csak a tanult jogász érelmiség tudott megbizhatóan eligazodni és ebből a körülményből fakadt, hogy a laikus elem rövidesen szinte teljes egészében kiszorult az adott kor itélkező köz-

h a t a l m i t e v é k e n y s é g b ő l . Ez a kép tárul elénk pl. az. 1670. évi francia Ordonnance Criminelle,az inkvizitórius perstruktura modelljeként számontartott 1532. évi Carolina /Peinliche Halsgerichtsordnung/, ill. a 18. századi porosz-osztrák kodifikációk törvénykezést rendező szakaszai alapján. Az elrettentés, a kegyetlen büntetőjogi megtorlás és az osztályuralom szolgálatára silányult birói önkény kiszélesedő folyamatai tárulnak elénk az említett jogforrások alapján. Némiképpen csupán a felvilágosult abszolutizmus /a Jozefinizmus/ termékeként ismert második Josephina, /1787/ tekinthető kivételnek, miután az már a rendi /nemesi/ kiváltságok figyelmen kivül hagyását követelte meg a büntetések kiszabásában és általában az ítélkező közhatalmi tevékenység szoros kötelezettségévé tette a hatályos jog rendelkezéseinek a pontos betartását. Komoly vivmányként idézhetjük fel tehát, hogy ez a kódex már az analógia kizárása alapján /közvetve/eljutott a nullum crimen sine lege befogadásához, miközben a kódex büntetési rendszere az ősformáktól alig eltérve alkalmaztatta a birákkal az elrettentési célzattal kimunkált halálos, ill. megalázó és kinzó büntetésnemeket.

A feudális igazságszolgáltatás hanyatló korszakának a közelségét és a törvénykezési munka retrográd tendenciáinak az elhatalmasodását azonban talán leginkább az Ordonnance Criminelle /1670/ nyomán szemlélhetjük, amelynek a rendelkező /eljárásjogi/ szakaszai a súlyosabb bünelkövetők kétszeres tortura alá vonását is lehetővé tették. A b i r ó r a n e h e z e d e t t mindenekelőtt a biróság előtti b e i s m e r ő v a l l o m á s k i k é n y s z e r i t é s e /confessio est regina probationis/és ennek érdekében a büntető per minden fázisában a körülményesen szabályozott inkvizitórius eljárásnak szerzett érvényt a jogalkotó. Az embertelenségnél is súlyosabb következményekkel párosult továbbá a kivégzésre itéltek ismételt kinvallatása, amelynek kimondott céljává lett a perben valójában nem is szereplő más bünelkövetők felkutatása.

Igy a francia Ordonnance Criminelle a büntető biráskodás minden mozzanatát az inkvizitórius eljárás szabályai közé szoritotta. A minden szakaszában titkos, irásbeli pert a biróságok hivatalból kötelesek voltak most már megindítani pusztán akár a megalapozatlan gyanusitás alapján is. Az itélkező biró kezében arra való az általános nyomozás /inquisitio generalis/, hogy a bün valóságos elkövetését, egyáltalán a gyanusitható személyeket feltárja. A per tulajdonképpeni második /tárgyalási/ szakaszában pedig a gyanusitott terhére szóló bizonyitékok prezentálása lett a cél, kizárva természetesen a védelemhez füződő jogok legelemibb érvényesülését is. Ilyen alapokon persze a kiépitett királyi ügyészség szerepe is egyoldaluvá lett. Igy az i g a z s á g s z o l g á l t a t á s t e g y f j a t a r e n d é s z e t i /policiális/ t e v é k e n y s é g n e k t e k i n t ő k o r b a n pl a helyi itélkezés intendánsai szinte korlátlanul vonhattak el ügyeket más fórumokhoz, vagy éppen a perbe személyesen belépve szereztek érvényt a hanyatló feudális állam érdekeinek. Az ilyen és hasonló negativumokat tehát sem a felvilágosult abszolutizmus aposztrofált reformkisérletei, sem pedig a polgári, ill. a büntető itélkezés fokozatos elhatárolódásában kétségtelenül megjelenő előrelépések nem enyhitették. Történtek bár lépések helyenként az igazgatási, ill. az itélkező közhatalmi tevékenység elhatárolására és a hivatásos /tanult/ elem szerepének a kiszélesitésére stb., de ezek a lépések sem helyettesithették a közelgő társadalmi forradalmakat.

Kitekitésünk utószavaként szignáljuk végül azt a történelmi tényt, hogy az új jogrendet teremtő polgári átalakulások korszakunk utolsó etápjával egyidejüleg valóban megkezdték az elavult /feudális/ igazságszolgáltatás felszámolását, de ez még egy ideig mitsem változtatott pl. a vallási és a jogi normák összefonódását megőrző, ill. a különböző nomád feudális és a mindmáig a maga teljességében fel sem tárt ázsiai jogrendszerek évezredes távlatokban megmerevedett ítélkező közhatalmi viszonyain. A polgári korszak idevágó társadalmi tapasztalatainak a számbavétele viszont alább talán e téren is egy lépéssel előbbre viheti az ismereteinket.

Jegyzetek

1/ Gyakran a fegyveres önbiráskodással ld.a megtorlás, ill. a magánbosszú kapcsán elmondottak alapján.
2/ Sőt, helyenként csak a feudális abszolutizmus állama.
3/ Amely éppen a középkori /feudális/ jogrendszerek fejlődésében ismeretes, mint a hatályos jog részszerű /helyi/ széttagoltsága. Nem véletlen tehát, hogy a jogi partikularizmus felszámolása is szintén együtt járt az állami központositással.
4/ Ami nyilvánvalóan az uralkodói akarat, ill. parancs megvetését, személyének, javainak vagy éppen a védelme alatt állóknak bárminemű megsértését jelentette. ld.az idevágó szintetizáló kézikönyvirodalom /CSERNILOVSZKIJ,Z.M.: Vszeobscsaja isztorija goszudarsztva i prava. Moszkva, 1973., Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran. Tom.I. Red. P.N. Galanza. Moszkva, 1963. SCZANIECKI,M.:Powszechna historia państwa i prawa. I. Państwo feudalne. Warszawa, 1969./ adatai alapján.
5/ Pl. a frank comitatus esetében, ill. az angolszász periódus grófsági gyülésein, élén az ealdormennel.
6/ Župan, comes, catellanus szerepét illetően pl. a nyugati szlávoknál. BADACH,J.: Historia państwa i prawa. I Państwo feudalne. Warszawa, 1964. 264-276.pp. VANĚČEK,V.: Dějiny statu a prava v Československu. Praha, 1961. 118-120.pp.
7/ Ezért követte a vád elejtését a hübéri bíróság előtt a vádló megbüntetése.
8/ Midőn a bűnös a halál, ill.a testcsonkító büntetés elől menekült a templomba, a kolostorokba, később az egyházi személyiségek, ill. az egyház által felkent király udvarába. Ld. PLÖCHL,W.M: Geschichte des Kirchenrechts. /Wien-München, 1960/, ill. FEINE, H.E.: Kirchliche rechtsgeschichte. /Köln-Graz, 1964/ c. összefoglaló művek alapján.
9/ Akár polgári, akár büntető ügyről legyen szó.
10/ Amely a korai eretneküldözések /4-5. század/ nyomán főként a középkori /antifeudális/ társadalmi mozgalmak /albingensek, valdensek, huszíták, stb./ felszámolása érdekében, valamint az egyházi dogmákkal szembekerült gondolkodók /Galilei, Giordano Bruno stb./ elnémitását szolgálva hivatalos egyházi intézménnyé vált /lateráni zsinat, 1215./.

11/ Ellenkező esetben még a halott eretneket is mágjára vitte az inkvizíció, amit persze az adott keresztény államhatalom feladatának tekintettek.

12/ Németalföldön pedig éppen ennek az egyházi eredetü itélkező gyakorlatnak a kegyetlenkedései váltották ki a Spanyol-Habsburgok hatalma alatt álló tartomány népfelkelését /1565/, amely a világ első polgári átalakulásának a nyitánya lett.

13/ A császárnak a hitben is járatosnak kellett lennie, miután ő hivta össze az egyházi zsinatokat, kinevezte az egyházi főméltóságokat és az ortodox hit védelmezőjeként itélkezett az alapvető egyházi dogmák megrontása esetén is. A cezáropapizmus a keresztény hiten élő népek feudális államberendezkedésének a jellemzőjeként ismeretes. Ennek a lényege abban merült ki, hogy az adott államberendezkedésben az egyházi és a világi hatalom intézményesen is összefonódott. Bizánc nagyhatalmú uralkodói/később az orosz cárok és egyes balkáni népek uralkodói is/ közel egy évezreden át fenntartották azt a jogelvet, hogy az uralkodót megillető legfőbb hatalmi jogkörök az egyház feletti főhatalmat is magukban foglalják. A tartományi nemesség növekvő szerepe sem tudta megtörni ezt az összefonódást, amit a császárok legfőbb egyházi joghatósága fejezett ki. Ld.az idevágó ujabb nemzetközi tudományos eredmények összegzéseként a szerzőtől: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp.,1968. 129-132.pp.

14/ Logothétáknak nevezték a bizantinizmussal jellemezhető centralizált bürokratikus állam főhivatalnokait éppen Bizánc példája alapján. A feudalizálódó bizánci birodalomban a logothéták vezették az állandó jellegü /legfőbb/ központi hivatalokat ld. HORVÁTH P.: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődése./1968/ 133., 273-274.pp.

15/ A pénzügyi főhivatal pl. az adónemek szerint, a konstantinápolyi eparchosz pedig a kézműves ipar ágazatai szerint szervezett itélőbiróságokkal rendelkezett.

16/ A határterületi igazgatásban elsődlegesen, ill. a visszahóditott /pl. ravennai/ itáliai területeken.

17/ A théma-rendszer a feudalizálódó Bizánc helyi igazgatási rendszereként ismeretes, aminek a jellemzője a polgári és a katonai igazgatás, ill. az állam itélkező /helyi/ közhatalmi tevékenységének a teljes összefonódása. A théma-sztratégoszok pl.személyesen az uralkodóval tartottak kapcsolatot,ami a különböző barbár népek meg-megujuló rohamai idején fontos volt. A théma-rendszer egyébként a 6-7. században már ismert határterületi igazgatást /exarchatus/ vette irányadónak és a következő századok folyamán teljesen felváltotta a régi provinciális igazgatást, de a szisztéma ekkor már a tartományi nemesség /a dynátoszok/ szeparatizmusának a leküzdését is szolgálta. Ld. MORAVCSIK Gy.: Bevezetés bizantinológiába. Bp.,1966. 130-131.pp.

18/ Ennek a mintájára került később is alárendeltségbe a különböző szláv, ill. román stb. népek körében szervezett egyházi főbiróság a konstatinápolyi itélőszéknek.

19/ Az egyházi biróságok elé tartoztak az egyháziaknak a szent kánonokat sértő cselekményei, az egyházkerületekben élő más személyeknek a vallási dogmák elleni támadásai, valamint a házassági-családjogi viták.

2o/ Igy pl. a bizánci joghatás alá tartozó térség aranybullás /krüszobulla, kriszovuli stb./ gyakorlata.

21/ Pl. a Balkánon és általában a török, ill. a nomád feudális népek hódításai nyomán, természetesen a leigázottak megtürt jogviszonyaiban.
22/ Így a germánok, ill. a keleti és a nyugati szláv népek stb.
23/ Pl. az ázsiai nomád feudalizmust képviselő /mongolok, tatárok stb./ népeket, ill. a későbbi mohamedán társadalmakat.
24/ Modern értelemben a védelmi eljárás lényegéhez tartozik, hogy a bíró vád hiányában nem járhat el és a vád képviselőjének az ítélkező bíróságtól független személynek kell lennie. Így a modern jogrendszerek már egy korszerüsitett formáját honositották meg a védelmi eljárásnak, amelyben a vádló, a védő, ill. az ítélkező tevékenység elkülönítése, az eljárásnak a vádinditványhoz kötése /a vád elejtése esetén nem folytatható az eljárás/, a védelemhez való jog, ill. a szóbeliség, a nyilvánosság és a közvetlenség volt a jellemző. Végül az un. vegyes rendszer törekedett a védelmi, ill. a nyomozó eljárás racionális elemeinek az egyesitésére, előtérbe állitva az anyagi igazság elvét és a közvád /officialitás/ szerepét. Ld. SASSERAT, M: Procédure accusatoire et procedure inquisitoriale. /Revue de science criminelle et de droit pénal comparée. Paris, 1952.N^{O} 1./ alapján.
25/ Ld. pl. a felidézett görög graphé szerepét.
26/ Főként a bizonyitási cselekmények területén.
27/ A végrehajtás a biró engedélyével, ill.az utasitása alapján a pernyertes fél többszöri felszólitásával vette a kezdetét. A felszólitásnak ellenálló fél békevesztetté lett, ami által vagyonától megfosztották és a pernyertes fél abból kielégithette magát.
28/ Ld. ilyen értelemben a diplomatika által ma már jogbiztositó levéltári forrásként kezelt okleveleket /akta, privilégium/ stb.
29/ Már a frank periódusban, majd pedig a 10-14. században széltében ismert a Rügge-eljárás, amikor a helyi igazgatási/pl. grófsági/ központokba küldött királyi emberek /missi regii/ eskü alatt kötelezték a legtekintélyesebb férfiakat a súlyosabb büncselekmények feltárására. Innen az esküdtek, juratores megjelölése.
3o/ A 12-13. századtól ismert, hogy az itáliai neves jogtudók már nagyobb figyelembe részesitették a processzuális jogot, ill. a gyakorlati célokat szolgáló törvénymagyarázatokat /kommentárok/ tettek közzé.
31/ Miszerint a hivek/testes synodales/kötelesek az egyházi biráskodás körébe eső büncselekményeket eskü alatt jelenteni.
32/ Kezdetben az itáliai városok statutumai, 1231-ben már II. Frigyes rendelkezései stb. jelzik a szisztéma meghonosodását.
33/ Igy az inkvizitórius eljárás megmerevedett szabályai a hanyatló- feudális jogi kodifikációk anyagaiba is beépülhettek. Csak az olasz-francia felvilágosodás /Beccaria, Filangieri, Voltaire stb/ tanainak a hatása nyomán tört meg az ítélkező-közhatalmi tevékenység eme formájának az uralma, annak egyes elemei azonban még a különböző burzsoá büntető eljárásjogokban is fellelhetők maradtak.
34/ Az utazó birák a középkori Anglia grófságaiba kiküldött királyi itélkezők, akik az udvari érdekeket védelmezve az adót és a birságpénzeket is behajtották. Az 1166.évi Clarendoni Assize pedig összekapcsolta az utazó birák tevékenységét a grófságonként megszervezett vádesküdtszékkel, amely előtt emelhettek vádat.Később az utazó birák illetékességi körzetei /utazási kerületek/ az ország egész területét behálózták.
35/ A normann hóditást követő időkben megszilárduló, de gyökereiben nyilván az angolszász periódusba visszanyuló.

36/ Writ, a vitás jogügyekben kibocsátott királyi parancs, amelyben a megfelelő eljáráshoz /pl. common law, ill. az ismert equity eljáráshoz/ juthatott a peres fél.

37/ Az angol jogban a "vádtanács" megjelölésére szolgált, amely eskü alatt "mondott igazat" /veredict/, ill. az utazó birák a grand jury közreműködésével helyezték vád alá a nyilvános gonosztevőket /a gyilkosokat, a rablókat és a tolvajlások elkövetőit stb/. A grand jury egybehangzó állásfoglalását egyébként a vádlevél /bill of indictement/ hátlapjára rögzitették, amely alapul szolgált a bünvádi eljárás megindítására, ill. általában az eljárás megszüntetésére.

38/ Erre szolgált az un. general veredict,amely bünösnek /quility/ vagy nem bünösnek /no quility/ nyilvánitotta a vádlottat. Vele szembeállitották továbbá az un. speciális veredict-et, amelyben a kérdés jogi bizonytalansága miatt csak a feltáruló ténykörülmények igaz volta, ill. igaztalansága mellett foglaltak állást az esküdtek.

39/ Ezt fejezi ki a 18-19. században, hogy az angol királyi főbiróságok ügyosztályai /büntető és polgári/ előtt bármely ügyben lehetett most már az equity precedensèl élni,sőt az 1873. évi birósági törvény /Judicature Act/ pl. a common law, ill. az equity ütközése esetén az utóbbinak adott elsőbbséget. ld. HOLDSWORTH, W.S.: History of English Law. /London, 1968 / c. mü alapján.

40/Élén a justitiariussal /Hofrichter/,aki hivatali esküvel vállalt kötelezettséget arra, hogy az ünnepnapokat kivéve mindig készen áll az uralkodó helyett, ill. a nevében történő legfőbb itélkezésre.

41/ Az 1495. évi wormsi birodalmi gyülés döntéseinek megfelelően három, vagy ennél több bárói rangu kamarai biró elnöklete alatt nyolc szakképzett jogász és ugyancsak nyolc nemes birótárs itélkezett a birodalmi rendek jóváhagyásával.

42/ Amely a legfőbb itélkező joghatóságnak fenntartott békebontást, a felségárulást, a pénz- és oklevélhamisitást stb. foglalta magában.

43/ Nevezetesen a II. Fülöp Ágost idejében szervezett baillage, amely a helyi szeparatizmus fészkévé lett prevot-okat nagyobb egységekbe integrálta.

44/ Ld. pl. a francia preventio intézményében, amely a királyi biróságok bármelyikének a fellebbviteli eljárását a városi és a földesuri /elsőfoku/ itélkezés fölé helyezte.

45/ Pl. az ismert lengyel nemesi köztársaság kialakulása nyomán. Ld. KACZMARCZYK,J., BARDACH, J., ADAMUS,K., TIMIENICKI idevágó kutatási eredményei alapján. Vö.: HORVÁTH P.:A kelet- és közép-európai népek jogfejlődése. Bp.,1968. 336-337.pp.

46/ Hasonlóan a németjogu falvakban, ahol a telepitő /locator/ egyben a falvak örökös birájává /soltész/ lett.

47/ Ettől kezdve ugyanis a rendek választott tribunusainak a közreműködésével történhetett csak udvari /királyi/ itélkezés. Vö.: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődése./1968/ 339., 342., 349.pp.

48/ A radomi konstitucio /15o5/-ban rögzitett jogelv /nihil novi sine communi consensu/, amely mindennemü ujitásnak utján állta.

49/ Csak a 18. század végén kibontakozó alkotmányos mozgalom /az 1791.máj. 3-i alk. tervezete/ tett kisérletet ennek az egyedülálló képződménynek felszámolására, a birák választását és az egyfokozatú fellebbviteli rendszer bevezetését kezdeményezve.

5o/ Ezt jelzi a sporadikusan felszinre kerülő és egyre enerváltabb központositási kisérlet, amely a királyi városok, várak, ill. az udvari javak ügyében illetékes sztaroszták helyi itélkezésének a súlyos büncselekményekre történő kiterjesztésével kisérletezett.

51/ Jobb esetben pedig az illetékes birróság ugyan meghozta az itéletet, végrehajtás előtt azonban áthághatatlan akadályok tornyosultak. Miként a hazai példáinkat is idézhetnénk az évtizedeken át lezáratlanul maradt jogvitákról.

52/ Ld. ismét a lengyel jogfejlődés példáján: Leges Cardinales /1768/ XIX. c. alapján Vö.: J. SAWICKI: Wybór textov /1952/ adatai alapján, A kelet és közép-európai népek jogfejlődése./1968/ 395.p.

53/ A 16. században, amikoris a francia királyi ügyész általában a vád képviseletén /büntető ügyekben/ túl mindennemű királyi ügy /pl. a gyámság, a kegyes alapitványok, a gondnokság stb./ esetében a jogvita résztvevője lehetett.

IV.

A FEUDÁLIS JOG FŐBB ÖSSZETEVŐI

A szocialista jogtörténettudomány a materialista történetszemlélet birtokában vállalta, hogy tudományosan megalapozott képet ad a történelmi haladás menetéről és feltárja az állam és jogfejlődés objektiv törvényeit.[1] Kifejlődött ezzel korunk leghaladóbb jogi historizmusa, amely a történeti valóság feltárásának a társadalmi progresszió keresésének nélkülözhetetlen eszközévé lett a jogtudományok rendszerében. A marxista jogtörténettudomány sikeresen kapcsolta össze az állam és jog fejlődésének a magyarázatát az emberi társadalom történetének a legáltalánosabb törvényeivel. Megszabadította ezáltal a jogtörténetirást az egyoldalúságtól és minden eddiginél szélesebbre tárta az állam- és jogintézmények fejlődésében ható történelmi összefüggések tudományos elemzésének a lehetőségeit.

A materialista történetszemlélet alapján álló jogtörténetirás felismerte továbbá, hogy az állam és jogélet alakulásának végső magyarázatát az anyagi javak termelésének a változásaiban, a termelőerőknek és az emberek termelési viszonyainak a fejlődésében kell keresnünk. Nyilvánvalóvá lett ezáltal, hogy a társadalom gazdasági rendjének a megváltozása szükségszerűen vonja maga után az állam- és jogrend átalakulását, amely önmagában mégsem egyszerű visszatükröződése a gazdasági fejlődés adott fázisainak."A gazdasági helyzet az alap - irta Engels -, de a felépitmény különböző elemei:az osztályharc politikai formái és eredményei, alkotmányok, jogi formák ... mindezek szintén hatással vannak a történelmi harcok menetére és sok esetben meghatározzák tulnyomóan azok formáit,"[2] valójában azonban a társadalmi- gazdasági tényezők determináló szerepe elvitathatatlan.

A modern világnézeti alapokra fektetett jogtörténetirás gyakorlatilag a szovjet jogtudomány kibontakozásától vált meghatározó tényezővé a jogtörténettudomány fejlődésében. Ennek ellenére a burzsoá jogi gondolkodás reakciós irányzatai már a marxista jogtörténettudomány kifejlődése előtt a jogtudományok szférájában is támadásba lendültek a szocialista eszmék növekvő térhóditásával szemben. Ennek oka abban keresendő, hogy az új világszemléletet hordozó tanitások a polgári ideológia elleni harcban születtek és nemcsak életképességüket tudták igazolni, hanem utat is mutattak a történelemnek, ennek a roppant sokoldalúságában és ellentmondásosságában is egységes, törvényszerü folyamatnak a tudományos tanulmányozásához.[3] A marxista jogtörténetirás kibontakozása azonban bőségesen megcáfolta a reakciós irányzatok rágalmait. Nyilvánvalóvá lett, hogy a nemzetállamok keretei közt fejlődő jog jelentőségét nem tagadja a szocialista jogtudomány, ellenkezőleg, annak történeti tényekre alapozott tudományos vizsgálatát sokoldalúan kifejleszti és az elő jog megoldásra váró feladataival is összekapcsolja.

A mai modern jogtörténetirás láthatóan egységes világkép, egyetemes szintézis kialakitására tör. A tudomány legfelkészültebb elméje is gyakran szkepszissel tekint azonban arra a korábbiakban már felidézett /áttekint-

hetetlennek tünő/ forrás- és ismeretanyagra, amely végső soron a jogfejlődés egyetemes történetét megtestesiti. A mértéktartó polgári jogtörténettudomány, ill. a szocialista jogi historizmus eredményei azonban lehetőséget adnak arra, hogy az állam- és jog alakulásának az alapvető összetevőit és történelmi korszakhatárait felismerjük.

A történeti jogtudományok feladatuknak tekintik az állam és a jogélet keletkezésének, fejlődésének, valamint az állam- és a jog történelmileg szükségszerű felbomlásának a sokoldalú elemzését. Az idevágó történeti tények, ok-okozati összefüggések és a törvényszerüségek végső soron az állam- és jogintézmények fejlődésében is kirajzolódó társadalmi haladás bemutatásának és megértésének az eszközei lesznek. A jogfejlődés konkrét vizsgálata persze azt mutatja, hogy a társadalmi progresszió utja módfelett bonyolult összetevőkön keresztül válik felismerhetővé. Igy az állam- és jog fejlődésének egyes fázisai nyilvánvalóan a haladás irányába vezetnek, megváltozott történelmi feltételek közt viszont ugyanezek retrográd hatást fejtenek ki, vagy legjobb esetben az adott társadalmi rend konzerválásának az eszközévé lesznek. A nagy társadalmi forradalmak által kiformált állam- és jogrendszerek ugyanakkor tartósan meghatározó tényezőkké válhattak és aktiv módon hatottak vissza egyes népek, nemzetek jogfejlődésére.

A jogfejlődésnek e döntő tényezői az adott termelőmód kialakulásával szoros összefüggésben jelentkeztek és formai, tartalmi elemeikben egyaránt elhatárolható jogrendszerek kialakulását eredményezték. Ilyen értelemben nem csak az egyes társadalmi formák jellege alapján elkülönülő jogrendszerek ismeretesek, de a lényegileg azonos osztályuralom jegyeit magán viselő jogrendszerek is kifejlődtek. A jogfejlődésben uralkodó legáltalánosabb törvényszerüségek nem zárják ki tehát a sokrétüséget és a jellegükben azonosnak tekinthető jogrendszerek fejlődésének a sajátosságait.

A polgári tudományosság a társadalmi haladás irányába mutató jogrendszereket előszeretettel ruházta fel nemzeti tulajdonságokkal. E szemlélet eltúlozta azt a tényt, hogy az egyes, történelmileg felemelkedő népek a jogfejlődést hosszú időre meghatározó jogélet kialakitói lettek, miután végrehajtották azokat a szükségszerü társadalmi változásokat, amelyek egy uj társadalmi rend kibontakozását jelentették. Meghaladott tudománytalan felfogás volna azonban, ha egyes népek "különleges nemzeti tulajdonságai"-val magyaráznánk azoknak a jogrendszereknek a kialakulását és elkülönülését, amelyek a jogfejlődés adott korszakainak többé-kevésbé meghatározó tényezői lettek.

Az államiság szintjére emelkedő emberi társadalom - a fejlődés bármely fokán - rendkivül bonyolult összetevőből áll. A rabszolgatartó állam és jog pl. uralmának tetőfokán is csak az emberi társadalom egy részére terjedt ki. Hasonlóan látjuk ezt a feudalizmus időszakában, midőn a germán, szláv, mohamedán stb. népek körében kifejlett jogrendszerek egymástól is eltérő módon szolgáltak eszközül egy új társadalmi rend megszilárditásában gyakran. - a jogélet területén évezredes tapasztalatokkal rendelkező népek túlhaladásában. A jogtörténettudomány tehát nem zárhatja ki az uralkodó, koronként a társadalmi haladást elsődlegesen képviselő jogrendszerek vizsgálatából azokat a sajátosságokat, amelyek azokat egymástól történelmileg megkülönböztetik, ezek magyarázatát azonban a konkrét társadalmi- gazdasági feltételek különbözőségében keresi.

A modern jogtörténettudományok példát mutatnak abban, hogy kis- és nagy népek,nagymúltú és az ismeretlenségből kibontakozó népek fejlődését egyoldalúságtól mentes módon tárgyalják. A tudomány persze önmagát tagadná meg, ha nem helyezné előtérbe a társadalmi forradalmak korát és e történelmi korok állam- és jogfejlődését. Meghatározott történelmi feltételek mellett ugyanis egyes népek állam- és jogrendje a haladás élvonalába kerülhetett, tartósan hatást gyakorolhatott egy-egy adott társadalmi forma fejlődésére és olyan jogi kultura befogádására, illetve továbbítására volt képes, amely a jogfejlődés egészében kiemelkedő.Európa középkori jogfejlődése több ilyen jelentős tényezővel rendelkezik. Ezek között a nyugat-európai /frank, angolszász, német, francia/, ill. a kelet- és közép-európai népek feudális kori jogrendje emelkedik ki. Az európai jogfejlődés ezen összetevői tehát nemcsak regionális értelemben és a magyar jogtörténet szempontjából kerülnek érdeklődésünk előterébe, hanem a feudális jog egész történelmi korszakát illetően is.[6]

A modern jogtörténetkutatás eredményei azonban azt igazolják, hogy szilárdan szervezett államiság és viszonylag fejlett jogélet már az európai népek felemelkedését megelőző évezredekben is létezett. Az ókori Kelet, Kis- és Elő-Ázsia népeinek az időszámításunkat megelőző időkbe visszanyuló, több évezredes története az állam- és jogfejlődés terén pl. le nem becsülhető társadalmi tapasztalatok kialakulásának a hordozója lett. A történelmileg elsőként kifejlődő ókori osztálytársadalom azonban Európa térségét évezredeken át jórészt érintetlenül hagyta. Nem vitatható bár, hogy a görög-római történelem emelte a legmagasabb szintjére az ókori világ jogrendjét, annak a felbomlása azonban az ókori civilizáció háttérbeszorulását és a társadalmi haladás újabb fázisának a kibontakozását eredményezte. A kifejlődő új társadalmi formáció bonyolult történelmi feltételek között keletkezett és a feudalizmusra történő áttérés új népelemek egész sorának a felemelkedést tette lehetővé. Ez a nagy történelmi átalakulás teremtett lehetőséget továbbá arra, hogy a bomló ősközösségi társadalom különböző fejlődési fázisát élő népek az első osztálytársadalom felszámolásának cselekvő részesei legyenek. Az időszámításunkat követő évezred első felében tehát a rabszolgatartó társadalom gyors hanyatlásnak indult és egy új társadalmi formáció kibontakozásának a feltételei érlelődtek. E feltételek kialakításában az antik világ keretében élő és az azzal érintkező népek szerepe is döntő tényezővé lehetett. Így egyes népek közvetlenül a rabszolgatartó társadalom felszámolása alapján, más népek a bomló ősközösségből léphettek át a társadalmi haladás magasabb fokát képviselő feudális rendbe.

Ezt a bonyolult fejlődést a jogtörténettudományok hosszú idő óta tudományos elemzés alatt tartják. Így a polgári jogtörténetírás is különös jelentőséget tulajdonított az ókori világ lehanyatlását követő átalakulásnak, mivel az az európai népek történetét emelte a társadalmi haladás élvonalába. A régi polgári jogtörténetkutatás éppen ezért sok értékes történeti tény feltárásával közelebb hozott bennünket a feudalizmus jogrendjének a megértéséhez. A polgári történeti- jogtörténeti kutatások legjobb eredményei sem tudtak azonban megszabadulni a burzsoá osztályszemlélet korlátaitól, és ennek eredményeként a feudalizmus lényegére, a feudális állam- és jogrend kibontakozására vonatkozóan egyoldalu magyarázatot adtak. Pedig a feudalizmus lényegének megértésében a középkori Európa társadalomfejlődése valóban alapvetőnek tekinthető, annál is inkább, mivel a feudális társadal-

mi formáció történetének a feltárásában e téren mutatkoznak a modern történetirás legjelentősebb eredményei.

Látnivaló azonban, hogy a feudalizmus, mint a társadalmi haladás egyik fejlődési fokozata nem csupán az európai népek sajátja. A feudális társadalom egyes elemei ugyanis legkorábban Délkelet-Ázsiában jelentkeztek, és igy a rabszolgamunkán nyugvó termelési mód felbomlásának a történeti folyamatát ismerjük /a 3-7. századok során/ Elő- és Közép-Ázsiában, ill. a római birodalom európai és afrikai területein is. A termelőerők egyenlőtlen fejlődése azonban a feudalizmusra történő áttérést jelentősen befolyásolta. Nyugat-Európában a feudalizmust megelőző társadalmi formáció alapelemei pl. gyorsabb ütemben bomlottak fel, mig Ázsia egyes népeinél ill. Észak-Afrikában pedig a feudális termelési viszonyok uralomrajutását meglassitotta a rabszolgatartó társadalom egyes elemeinek a tartós fennmaradása.

Végső soron ez az egyenlőtlen fejlődés persze a rabszolgatartó római birodalom felszámolásában tevékeny szerepet vállaló népek fejlődésében is megfigyelhető. Igy a rabszolgaság viszonylag tartós fennmaradása meggátolta pl. a muzulmán feudális társadalom kiteljesedését és jelentős mértékben feltartóztatta Bizánc és a balkáni népek áttérését is a feudalizmusra.

Az uj társadalmi formáció jellemzői

A történelem materialista felfogása a feudális viszonyok elemzését is sokoldalú összefüggésben vizsgálja az adott társadalom alapjainak az elemzésével, miután ennek alapján képes csak kiküszöbölni a burzsoá történeti-jogtörténeti kutatásokat jellemző egyoldalúságot és meghatározni a feudális társadalom alapvető jellemvonásait. A feudális társadalom alapját ugyanis a kifejlődő új, alapvető termelési viszonyok képezik. A feudalizmus a rabszolgatartó termelés elégtelensége következtében fejlődött ki, ezért a rabszolga munkáját többé nem tekintette alapvetőnek. Még hosszú ideig élt ugyan maradványaiban a rabszolgatartó termelés, de az uj társadalmi formáció alapját a föld feletti feudális tulajdonviszonyok képezték. A feudális társadalom alapvető termelőeszközei tehát a feudális osztály hatalmába kerültek. Egyidejüleg az alapvető termelőeszközök feletti hatalom kialakulása megteremtette a feudális társadalom osztálytagozódását, a földesurak és jobbágyok kibékithetetlen ellentétét képező társadalmi szembenállását.

A föld, mint az alapvető termelőeszköz feletti feudális tulajdonviszonyok kialakulása és az ebből eredő jobbágytartó rendszer döntő változásukat eredményezett viszont az emberi társadalom fejlődésében. Mindez persze meghatározott történelmi feltételek mellett alakulhatott ki, amikor "a technika rendkivül alacsony szinvonalá"-nak megfelelően "a feudális birtoknak önellátó, zárt egységnek kellett lennie" /Lenin/, amelyben a termelő még általában rendelkezett a termelőeszközökkel. A föld feletti feudális tulajdonviszonyokból azonban természetszerűen következett, hogy a közvetlen termelő a földtől függővé vált, hogy "ez a gazdasági rendszer a parasztnak a földesurtól való személyes függését feltételezi". Szükségszerűen jellemzi tehát a feudális-jobbágytartó rendszert a gazdaságon kivüli kényszer" /Marx/, amelynek segitségével az alapvető termelőeszközök birtokában lévő közvetlen termelőket a feudális osztályok fenntartására rákényszeritették.

A földtulajdon nagy része ebben a társadalmi rendben szolgáló jobbágytelekre tagozódott, amit állandó használatra a jobbágyok kezén hagytak. A földesuri jobbágytartó termelés ilyen módjából folyt viszont a termelő személyes függősége, vagyis a gazdaságon kivüli kényszer,mint a feudális társadalom egyik fő jellemzője. A jobbágyi függés és a földesuri erőszak megnyilvánulási formái a fejlődés folyamán persze változtak. A rabszolga helyzetéhez közelálló jobbágyszolgaságtól az örökös jobbágyságig, a szolgáltatások közvetlen kikényszeritésétől a földesuri biráskodásig változatos viszonyok fejlődtek ki és ezek alakulásában már a feudális jog is aktiv szerepet játszott.

A feudalizmus társadalmának a jellemvonásai közt kell tehát megemlékezni a földesuri- jobbágyi viszonyról, mint alapvető jogviszonyról. A termelőeszközök felett tulajdonjogot gyakorló osztály ebben a formációban ugyanis általában mentesitette magát a termelő munkától, az osztályuralom hatalmi, adminisztrativ és jogi eszközei azonban alkalmasnak bizonyultak arra, hogy az önállóan termelő jobbágy munkájának a kizsákmányolását biztositsák. A földesuri tulajdont képező föld használatáért a jobbágy munka, termék és pénzszolgáltatásokat teljesitett. A feudális járadékfajták kialakitásának a jogalapját tehát a feudális urak földtulajdonjogából származtatták. A jobbágy viszont a feudális járadék teljesitése mellett zavartalanul használhatta a szolgáló telekföldet, a hozzátartozó jogosultságokkal együtt. Igy a szolgáló paraszti telekbirtok portából, osztott szántókból és osztatlan közösségi földek használatából /erdő, legelő, nádas stb/ állt, ami együttvéve képezte a földesuri- jobbágyi viszont dologi oldalát. Ebben a viszonyban pedig a földesurnak érdeke füződött ahhoz, hogy a jobbágy termelő munkája eredményes legyen, mivel a szolgáló telekbirtok után nemcsak a járadékformákat teljesitette a jobbágy, de a földesuri kezelésben tartott uraságí földeket is megmüvelte. A földesuri-jobbágyi viszony dologi elemét /jobbágytelek/ tehát a fejlődés folyamán egyre nagyobb mérvü feudális kizsákmányolás terhelte.

A földesuri-jobbágyi viszony másik elemét a gazdaságon kivüli kényszer segitségével fenntartott személyi függőség képezte. Az új társadalmi formáció tehát nem ismeri ugyan a jobbágy személye feletti korlátlan rendelkezési jogot, a földesuri-jobbágyi viszonyok mégis megteremtették a közvetlen termelő függetlenségének a sokoldalú korlátozását. Igy a feudális földtulajdonjog kiegészitő részévé lett az uralkodó osztály politikai hatalma, amely megteremtette és biztositotta a jobbágyok személyi függőségét. Ebből fakadt, hogy a jobbágy költözködési szabadságát a földesuri hatalom érdekeinek megfelelően korlátozták és helyenként teljesen fel is számolták. Igy a feudális urak politikai hatalmának a megnövekedésével párhuzamosan, a birtokain élő, függő lakosság felett közjogi jellegü hatalom gyakorlására is szert tettek. Királyi privilégiumok, megszerzett immunitási jogok birtokában idővel pl. a biráskodás,az igazgatás és adóztatás jogát is megszerezték a földesurak. A kiváltságokkal felruházott /egyházi és világi/ földbirtokos osztály mindezek segitségével tartósitotta a jobbágyság személyi függőségét, a földesuri-jobbágyi viszonyok fejlődésében mutatkozó változások ezért közvetlen kifejezői lettek a feudális társadalom alapvető osztályai közt folyó küzdelemnek.

A burzsoá történeti-jogtörténeti kutatás nem törekedett a feudalizmus alapvető osztályai közt folyó harc lényegének a feltárására. Igy a hübéri-

ségről szóló polgári jogtörténetirás is gyakran azt a látszatot keltette, hogy a feudalizmus lényegét a h ü b é r v i s z o n y o k fejezik ki.

Valójában azonban a hűbéri viszonyok csak az uralkodó osztály tagjai közt kifejlődő társadalmi kapcsolatok sajátos formái voltak. Igy már a feudalizmus kialakulása időszakában a nagybirtokosok szolgálatába szegődött szabadokat vazallusoknak nevezték. Eredetileg a vazallusok azonban olyan szabad emberek voltak, akik a nagybirtokosoktól, fejedelmektől személyes függőségbe kerültek, mint a fegyveres kiséretük tagjai. Igy a kifejlődő hűbérviszony egyik oldalát /személyi oldalát/ képezte a v a z a l l i t á s, amelynek megfelelően a személyes szolgálat ellenében általában javadalmazásban /benificium/ részesültek a vazallusok.

A feudális urak politikai függetlenségének megnövekedésével ez a forma széltében elterjedt. A főurak, miként korábban a fejedelmek, a személyes szolgálat és a hűség jutalmául javadalmakkal látták el hűbéreseiket /a hűbérviszony dologi oldala/. Az anyagi előny juttatása ellenében megkívánható személyes hűség és szolgálat tehát szorosan összekapcsolta a vazallust hűbérurával. Még inkább nőtt ennek a jelentősége akkor, amikor a központi hatalom meggyengült. A nagy hübérurak ily módon reális hatalom birtokába jutottak, a hűbéreseiket nemcsak személyi, de birtokjogi függésbe is vonták. Egyházi és világi, fő és alvazallusok széles láncolatának a kialakitása vezetett ily módon az uralkodó osztály hierarchikus tagozódására, a hübérviszonyok lépcsőzetes kiépitésére.

A h ű b é r v i s z o n y k e l e t k e z é s e kialakult formaságok keretében történt. A vazallus meghatározott szertartás mellett hűségesküt /homagium/ tett a senior előtt és ennek megtörténtével bevezetést nyert a hűbérbirtokba. A földadományozással történő javadalmazás eredetileg nem volt szükségképpen része a szolgálatba lépésnek, később azonban rendszeressé vált. A hűbérviszony keletkezéséről okiratot állitottak ki, miszerint a hűbéresnek a hűbéresküből folyó kötelezettsége lett, hogy urát szolgálja az oklevélben meghatározott módon és szükség esetén anyagi javaival is támogassa hűbérurát. A hűbéres kötelezettségévé tették pl. hogy hozzájáruljon ura váltságdijának kifizetéséhez, elsőszülött fia lovaggáavatásához, a legidősebb lánya kiházasitásához és ura keresztes-hadbalépéséhez. Ezeknek a hűbéri kapcsolatoknak a részletes szabályozásából kifejlődött a "hűbérjog", amely az uralkodó osztály tagjainak egymáshoz való viszonyát jogilag szabályozott rendszerré fejlesztette.

A hűbérviszonyok általánossá válása következtében persze a központi hatalom tovább gyengült. Az államszervezet fejlődésére tehát negativan hatott az, hogy idővel nemcsak birtokot adtak hűbérbe, de az állami tisztségeket, méltóságokat és egyes állami tevékenységi körökből eredő jövedelmeket. is. Idővel a hűbériség azt eredményezte tehát, hogy az uralkodó és az alattvalók közé ékelődött a nagy hűbéruraság. A politikai függetlenség utjára tért nagy hűbérurak viszont a vazallusi viszonyok kiépitésével is önállósitani törekedtek magukat, hatalmuk növekedése eszközül szolgált tehát az alávetett lakosság fokozott kizsákmányolására, de a kisbirtokos nemesség szolgálatba kényszeritését is elősegitette. Igy a k ö z p o n t i h a t a l o m e r e j é n e k a l e h a n y a t l á s á v a l k i a l a k u l t a h ű b é r i a n a r c h i a, amely Európa egyes államaiban évszázadokig is eltartott. Sőt a nagy hűbérurak egymással folytatott küzdelme helyenként a központi hatalom erejét teljesen felőrölte, ill. erőszakoskodásaival az alá-

vetett lakosság termelő munkáját is gátolta. "Rablás volt az egyetlen szabad emberhez méltó" foglalkozás ebben az időszakban /Engels/, és csak az állami központosítás megerősödése, többnyire a rendi monarchia felemelkedése tudta ismét felszámolni a hűbéri anarchia uralmát.

A feudális állam és jog fejlődése

A feudális jogrend több mint egy évezreden át fennállt az emberiség történetében. Ezt a hatalmas történeti korszakot az uralkodó termelési viszonyok kialakulásának, virágzásának és hanyatlásának megfelelően osztjuk korszakokra. Az adott társadalmi formáció belső fejlődési fázisai váltak alkalmassá tehát a feudális állam- és jog korszakainak a kialakítására, mivel az uralkodó társadalmi rend szolgálatára rendelt állam- és jogintézmények alakulásában is visszatükröződtek a feudalizmus fejlődési törvényei. Valójában tehát a feudális állam és jog elszakíthatatlan kapcsolatba került a történelmi fejlődés adott fokát kifejező társadalmi renddel. Így a földesúri jobbágytartó társadalom keletkezésével egyidejűleg szükségszerűen kifejlődtek a feudális urak hatalmát és osztályérdekeit védelmező állam- és jogintézmények. A feudális állam- és jogrend tehát törvényszerűen az adott társadalmi viszonyok keletkezésének, fejlődésének és felbomlásának megfelelően alakult.

Az állam- és jog nem egyszerű visszatükröződése az adott társadalmi formáció fejlődésének és ez látható már a feudális állam- és jog első összefüggő periódusában is.A korai feudális jog keletkezését ugyanis az a történelmi szükségszerűség magyarázza, hogy az a különböző feltételek jelenlétében kifejlődő uj társadalmi viszonyok uralomrajutását és megszilárditását elősegitette. Az állam- és jogintézmények ezen szolgálati szerepétől folyik tehát, hogy a korai feudális jog a virágzó és hanyatló feudalizmus jogrendjétől elhatárolható módon alakult.

A feudalizmusra áttérő népek életében az állam és jog fejlődése sok közös vonást mutat, ennek ellenére sem lehet a korai feudális állam- és jog korszakát zárt kronológiai határok közt egyetemesen meghatározni. A korai feudális állam és jog ugyanis különböző történelmi feltételek között keletkezett és vált alapjává a kifejlett, virágzó feudális jog kibontakozásának. A feudalizmus korát általában a rabszolgatartó társadalom előzte meg, a feudalizmusra áttérő népek jelentős része azonban nem ment keresztül a rabszolgatartó társadalmi rend egész korszakán. A római birodalom felbomlásában tevékenyen közreható germán, szláv és más népek pl. a nemzetségi- törzsi szervezet bomló szakaszában kerültek érintkezésbe a válságban lévő rabszolgatartó társadalommal.[10] E népek számára éppen ezért lehetővé vált egy magasabb társadalmi rendre történő áttérés anélkül, hogy a rabszolgaságot átéljék. A kelet-római birodalom, Kis-Ázsia, Elő- és Délkelet-Ázsia népeinek nagyobb része pedig közvetlenül a rabszolgatartó társadalom felbomlása után tért át a feudalizmusra. Mindez nemcsak az áttérés módjában, de időben is jelentős eltéréseket hozott a feudális állam és jog kialakulása és megszilárdulása terén. Igy Keleten a feudális állam évszázadokkal korábban kialakulhatott,mint a római birodalom felbomlásában közreható germán, szláv stb. népeknél, mégis a feudális társadalom termelőerőinek az egyenlőtlen fejlődése következtében az európai népek társadalmában gyorsabb

ütemü fejlődés bontakozott ki, és az itt lezajlott előrehaladás lett döntően a meghatározója az uj társadalmi rend keletkezésének. Ezért is az európai, közelebbről a nyugat-európai feudális állam- és jogfejlődés fő fázisait vettük periodizációnk alapjának.

A korai feudális állam- és jogtörténet döntő periódusának tekintjük ily módon az i.sz.6-10. századot. Ebbe a körbe soroljuk a rabszolgatartó római birodalom felbomlása után keletkező germán, szláv, muzulmán, ill. a feudalizálódó Bizánc és a Balkán népeinek a korai feudális fejlődését. A feudalizmus megszilárditását szolgáló jogfejlődésből pedig a germán, a frank, a bizánci és szláv népek korai feudális jogtörténetét állithatjuk előtérbe. Az adott kort a feudális államszervezet kifejlődése és megszilárdulása, a jobbágytartó feudális osztály politikai hatalmának megerősödése jellemzi. Igy a kialakuló feudális jog aktiv szerepet vállalt a rabszolgatartó viszonyok felszámolásában és a feudális társadalom alapvető termelési viszonyainak a megszilárditásában. Mindezek eredményeként a korai feudális állam és jog általában a társadalmi progressziót szolgálta.

A következő nagy történelmi fázis a *virágzó feudális jog korszaka* volt amely a nyugat-európai területen a 11-15. századra tehető. Ebben a korban pedig a feudális viszonyok Európa széles területein kiteljesedhettek, miután a termelőerők fejlődése lehetővé tette a természeti gazdálkodás általános uralmának a fokozatos felszámolását és a társadalmi munkamegosztás továbbfejlődését. A feudális jobbágytartó rend általában kiteljesedett és a feudalizmus alapvető osztályai közt folyó harc kiéleződött. Ennek megfelelően a virágzó feudalizmus állam- és jogfejlődésében is jelentős változások történtek. A korai feudális állam viszonylag erős központi hatalmát pl. felváltotta a politikai széttagoltság.

A jobbágytartó földesuri osztály erős katonai államszervezete, a törzsi-nemzetségi rend ellenállásával, a rabszolgatartó társadalommal és a leigázott népekkel folytatott harcban keletkezett. Mindez szükségképpen megkövetelte az erős királyi, fejedelmi hatalom létrehozását, a központi és helyi államszervezet gyors kiépitését. Az uralkodó saját udvarába összpontositotta az állam hatalmi szerveit, az igazgatás és a bíráskodás ellátását. A viszonylag erős korafeudális állam védelme alatt fokozatosan megtörtént tehát a szabad lakosság nagy részének a szolgaságba döntése és kialakult a feudális urak földtulajdoni monopóliuma. A hűbériség elterjedésével azonban a nagy feudális földbirtokosok politikai hatalmának a növekedése aláásta a központi hatalom erejét. Igy a korai feudalizmus időszakának lezárultával kifejlődött és egyre általánosabbá lett a politikai széttagoltság. Az elhatalmasodó hűbéri anarchia gyakran a részfejedelmek, ill. tartományurak széttagolt uralmát, tehát kis részállamok egész sorának az önállósulását hozta létre egy és ugyanazon nép történetében. Az államberendezkedés ilyen alakulása főként a nyugati területeken szembetünő a virágzó feudalizmus első felében. A feudális társadalom alapjaiban lezajlott fejlődés azonban rövidesen előkészitőjévé lett a széttagoltság felszámolásának. Az ipar és a mezőgazdaság elválása, az árútermelő társadalom elemeinek a megjelenése, a középkori városi polgárság megerősödése és sok más tényező idővel valóban uj helyzetet teremtett a virágzó feudalizmus társadalmi bázisainak a fejlődésében. Igy a feudális társadalom rendi tagozódása előkészitette a hűbéri anarchia felszámolását. A városok anyagi erejére, a középrétegekre és az egyházra támaszkodó államhatalom ugyanis megerősödött és felszámolta a fe-

udális széttagoltságot. A fejlődő városi polgárság anyagi ereje - helyenként inkább csak a középbirtokos nemesség és a keresztény egyház - nyujtott támaszt az állami központositásnak és a feudális jogrend továbbfejlesztése ügyének. Korszakunk végéig sem tekinthetjük azonban ezt az előrehaladást lezártnak, a szolgálati szerepet betöltő jogfejlődési folyamatok mégis kitapinthatóvá teszik a progresszió jelenlétét.[11]

A központi hatalomnak a feudális anarchia felszámolására irányuló küzdelmeivel egyidejüleg a társadalom rendi tagozódása általánossá lett, vagyis az uralkodó osztály egyes rétegei, az egyházi és világi főurak, a köznemesség, a kiváltságokat szerző városi polgárság jogok, privilégiumok által elkülönült rendekké fejlődtek.[12] Ez a rendi tagozódás pedig lehetővé tette, hogy a központi hatalom erős szövetséget épitsen ki a feudális anarchia leküzdése érdekében.[13] A rendi monarchia tehát jelentős előrelépést hozott a feudális államszervezet fejlődésében és aktivan visszahatott az adott társadalmi rend megerősitésében. A jobbágytartó-földesuri osztály számára ugyanis a megszilárdult államhatalom már hatékonyabb biztositékot jelentett az egymást követő jobbágylázadások leküzdésére. A virágzó feudalizmus jogfejlődésében is hasonló fejlődési tendenciák mutatkoztak ebben az időszakban.

A politikai széttagoltság és a feudális anarchia a jog egységes fejlődését is megakasztotta és egy időre a helyi, territoriális alapon kifejlődő jog uralmát helyezte előtérbe. A p a r t i k u l á r i s /helyi/ j o g viszont a nagy hübérurak politikai hatalmának az eszközévé lett és elősegitette az alávetett lakosság fokozott elnyomását.

A feudális széttagoltság felszámolása azonban megnyitotta a jog egységesitésére irányuló törekvéseket, miután a megszilárdult államhatalom a jogalkotást és a joggyakorlat legfőbb irányitását is fokozatosan egyesitette. A jogi partikularizmus felszámolásával és a feudális anarchia hatalmaskodásainak, ököljogának a korlátozásával egyidejüleg a rendi monarchia persze erősitette az alávetett lakosság feletti földesuri joghatóságot is. A társadalmi munkamegosztás továbbfejlődése, a városok felemelkedése, az árutermelés és sok más tényező hatott tehát ebben az időszakban a feudális jog jelentős mértékű előrehaladására. Igy a helyi szokásjogok irásbafoglalása és egységesitése, a királyi és rendi jogalkotás kifejlődése, a rabszolgatartó római birodalom árutermelő társadalmában kifejlődő jog bevétele /recepti'o/ és a feudális jog tudományos rendszerezésére irányuló első kisérletek jelzik a virágzó feudalizmus jogrendjének a felgyorsult fejlődését.

A virágzó feudalizmus állam- és jogrendjének a kronológiai határai azonban még Nyugat-Európában sem tekinthetők mereven, Közép- és Kelet-Európa állam- és jogfejlődésében pedig a 10-15. század folyamán még jelentős eltérések is mutatkoztak. Kelet-Európa egyes népeinek jogfejlődésében ugyanis a korai feudalizmus jellemzői századokig fennmaradtak. Ennek megfelelően a közép- és kelet-európai területeken a 10. századot követően még a feudális rend megszilárditása, a jobbágytartó-földbirtokos osztály gazdasági és politikai hatalmának a kiépitése állt az állam és jogélet előterében. Hasonlóan a jogfejlődésben is jelentős elmaradások mutatkoztak, amit a mongol-tatár népek évszázadokig tartó pusztitásai is fokoztak.

A külső és belső, sajátos történeti tényezők ellenére Európa keleti területein is kifejlődött persze a feudális széttagoltság állama és helyi eltérésekkel a 14-16. században létrejöttek az á l l a m i k ö z p o n t o s í t á s feltételei. A feudális államberendezkedés általános fejlődési folyamatának megfelelően Közép- és Kelet-Európában is kialakult tehát a rendi monarchia,[14] visszaszorult, illetve korlátozást nyert a nagy hűbérurak széttagoltságot eredményező politikai hatalma. A helyi és időbeli eltérések mellett azonban az állam- és jogintézmények konkrét fejlődésében a Nyugattól eltérő viszonyok tüntek fel. Igy pl. az állami központosítást Kelet- és Délkelet-Európában jelentős mértékben siettették, vagy teljesen lehetetlenné tették a mongol-tatár, ill. a török támadások. Belső és külső tényezők bonyolult együtthatásának eredménye lett továbbá, hogy Kelet-Európában a rendi monarchia társadalmi bázisai eltérő módon alakultak.[15] Helyenkint számottevő polgári rend hiányában fejlődött ki itt a rendi monarchia, az állami központosítás pedig csak a középbirtokos nemesség támogatásával haladhatott előre. Az önellátó /zárt/ természeti gazdálkodás továbbélése és az árutermelő viszonyok lassu kibontakozása miatt Kelet-Európa jogfejlődése pedig csak sporadikusan vette igénybe a római jog befogadását. Hasonlóan sajátosnak tünt, hogy Közép- és Kelet-Európa központosított /rendi/államai különböző fejlettségi fokon álló népek egy államban történő egyesítését hozták magukkal, amelyekben a jogegység megteremtésének utja obejktive hátramaradt.

Végül a h a n y a t l ó f e u d á l i s j o g koráról beszélünk, amely Nyugat-Európában a 16-18. századra tehető. A hanyatló feudalizmus első két századát azonban a "késő középkor" fogalmával is szokták jelölni, miután ezekben a századokban fokozatosan fejlődtek ki a feudális rend felbomlásának a tünetei. A feudálisok áttérése az árutermelésre, a jobbágyok földtől történő megfosztása, a végletekig kiéleződő osztályellentétek lassan nyilvánvalóvá tették a feudális termelőmód felbomlásának a közelségét. A társadalmi rend alapjaiban zajló változások persze a jogi ésaz állami életben is új fejlődési tendenciák kialakulásához vezettek. A rendiség keretei közt megerősödő államhatalom pl. feleslegessé tette a feudális urak magánhadseregét és helyette kifejlesztette az állandó zsoldos hadseregeket. Továbbá a központi hatalom az egész országot átfogó hatalmi, igazgatási és bíráskodási szervezetet teremtett és ezzel átmenetileg elviselhetővé tette az árutermeléssel kapcsolatba került társadalmi rétegek helyzetét is. Az erős központi hatalom tehát szükségszerűen fejlődött ki a hanyatló feudális osztály gazdasági és politikai hatalmának a megőrzése érdekében. Valójában ugyanis csak a szigorúan központosított állam lehetett képes a jobbágyság fékentartására és az új társadalmi rend alapját képező társadalmi erők visszaszoritására.

Mindezek bonyolult kölcsönhatásának az eredményeként Nyugaton rövidesen kifejlődött az feudális abszolutizmus állama,[16] amelynek a megteremtésében eredetileg a fejlődő polgárság is érdekelve volt, hogy végleg megszabaduljon a hűbéri korlátoktól, hogy a belső piaci és árutermelő viszonyok kibontakozásának a közvetlen akadályai fokozatosan eltünjenek. A feudális társadalom hanyatló korszakában tehát szükségszerűen alakult ki a f e u d á l i s a b s z o l u t i z m u s á l l a m a . A szigorúan centralizált állam keletkezése és visszahatása a fennálló társadalmi rend fejlődésére pedig számos vonatkozásban előrehaladást is jelentett.[17] A feudális abszo-

lutizmus ugyan a feudális társadalom fennmaradásának eszköze volt a hanyatló feudalizmus időszakában, de az állami egység megteremtésével, a központi és helyi államhatalmi, igazgatási és bíráskodási tevékenység kiterjesztésével, a jogélet fokozottabb egységesítésével elősegítette a polgárság fejlődését. Igy a feudális abszolutizmus végleg felszámolta, helyenként jelentős mértékben korlátozta a nagy hűbérurak elkülönülését, felszámolta, vagy a központi hatalom engedelmes eszközévé változtatta a rendi államintézményeket. A központosított állam az uralkodót tette meg a törvényhozás döntő forrásává és az egész államra kiterjedő egységes normák létrehozásával elősegítette a jogegység kibontakozását is. A helyi szokásjog maradéktalan felszámolása ugyan nem történt meg, de a központosított állam ereje elegendőnek mutatkozott a hanyatló feudális osztályok érdekeit védelmező jogi kodifikációk előkészítésére. Igy a társadalom erősödő válságának leküzdése érdekében a feudális abszolutizmus pl.erőteljesen fejlesztette a büntetőjogot, a feudális büntetőjog legkegyetlenebb rendszerével és a privilegizált osztály érdekeit védelmező bíráskodásával pedig a szilárdság látszatát kölcsönözte a hanyatló feudalizmus korszakának.

A felduzzadt államapparátus fenntartása és az árútermelésbe bekapcsolódó földbirtokosok érdekei együttesen ösztönözte továbbá az abszolutizmust az áru- és pénzviszonyok,a birtoklási és a vagyonjogi viszonyok rendezetté tételére. Ebben a törekvésben tovább hatott a római jog recepciója és annak a feudalizmus viszonyaira történő átalakitása. Emellett a feudális abszolutizmus jogrendező és jogegyesitő törekvésének az eredményeként kialakultak az egyes nemzeti jogrendszerek is.

A késő-középkor, illetve a hanyatló feudalizmus állam- és jogtörténeti periódusa azonban ismét csak nem jelent lezárt korszakhatárokat. Egyes államok Nyugaton is sajátos viszonyok közt fejlesztették ki a hanyatló feudalizmus korának megfelelő állam- és jogrendjüket. Angliában pl. korán kifejlődött a központosított állam, de a 17. század közepéig tudta csak fenntartani a feudális rend uralmát. Másutt viszont az abszolutizmus a tartományuri kereteket sem tudta felszámolni /Német Birodalom/ és a fejedelmi abszolutizmus formájában öltött testet. A hanyatló feudális állam és jog fejlődésének az általános törvényszerüségei mellett Közép- és Kelet-Európa állam és jogfejlődése pedig ismét több jelentős eltérést mutatott. A helyi sajátságok, a rendiség fennmaradása /Lengyelország/ és a különböző külső okok következtében egyes népeknél pl. a központosított állam ki sem alakulhatott, vagy idegen hatalmak elnyomó államberendezkedése formájában jelentkezett. Általában a Közép- és kelet-európai népeknél időben is később fejlődött ki a hanyatló feudális jog kora, továbbá az állam központositását, a feudális abszolutizmus megteremtését gyakran a külső tényezők is befolyásolták.[19]

A késői feudalizmus Közép- és Kelet-Európa jogfejlődésében is eltérő vonásokat mutatot, miután itt a rendi jog helyenkénti szilárd továbbélése, az árútermelő társadalom igényeinek megfelelő jog viszonylagos fejletlensége és a jogegység hiánya jellemezte a kor jogfejlődését. Jelentős mértékben befolyásolta továbbá az állam és jog alakulását Közép- és Kelet-Európában a "második jobbágyság" kifejlődése, vagyis a jobbágyok un. örökös röghözkötése a 16-18. században. Igy a Nyugat-Európától eltérő fejlődés a feudális földtulajdonjog és a paraszti birtoklás viszonyait sem hagyta érintetlenül,

mivel itt az örökös jobbágyság rendszerének a kifejlődésével együtt járt a robotoltató nagybirtok évszázadokig tartó fennmaradása. Mindezek a sajátos tendenciák sem hatalmaznak fel bennünket arra, hogy Kelet- és Nyugat-Európa feudális állam- és jogfejlődését egymással mereven szembeállitsuk. A változatos feltételek jelenléte ellenére ugyanis szoros történelmi kölcsönhatás volt Nyugat- Közép és Kelet-Európa, valamint Bizánc és a balkáni népek feudális állam- és jogfejlődése között a 16 -18. században.

A feudális állam és jog a hanyatló feudalizmus korszakában fokozatosan válságba jutott szoros összefüggésben az adott társadalmi formáció lehanyatlásával. Igy a felduzzadó állami bürokrácia, a mindenható állam önkényes beavatkozása a termelés és a társadalmi együttélés viszonyaiba, a kiváltságosok hatalmának egyre elviselhetetlenebb fenntartása különös módon jelentkezett az állam- és jog fejlődésében. "Az önkényuralom /az abszolutizmus, a korlátlan monarchia/ olyan kormányformává lett tehát, mely ... a hivatalnokok és a rendőrség teljhatalmát és a nép jogfosztottságát jelentette. Ettől a jogfosztottságtól az egész nép szenved, de a vagyonos osztályok igen erős befolyást gyakorolnak a hivatalnokseregre" /Lenin/.

Az idejétmúlt jogintézmények alkalmazása és a privilegizáltak joghelyzetének fenntartása tehát megoldhatatlan ellentmondásba keveredett a kifejlődő burzsoá társadalmi renddel. Ezért a hanyatló feudalizmus utolsó századaiban helyi eltérésekkel a feudális állam és jog bomlása figyelhető meg, amikor az adott állam és jog a reakciós politikai törekvések eszköze lett és szükségszerűen a társadalmi forradalom, a haladó polgárság támadásainak a célpontjává vált. Nem véletlen tehát, hogy a hanyatló feudalizmus korszakával párhuzamosan a feudális állam és a jog forradalmi felszámolása is megkezdődött. Helyi eltérésekkel a 16-18. század folyamán napirendre került a feudális állam- és jogrend megsemmisitése, amelynek eredményeként a 18. századot követően már csak a feudális állam és jog továbbéléséről és helyenként a burzsoá állam és jog keretében fennálló maradványairól beszélünk. Helyenként a feudalizmus tehát még hosszú ideig fenntarthatta elavult állam- és jogrendjét, de az a burzsoá állam- és jogfejlődés világméretű kibontakozását már meg nem állithatta.

A feudális jog tipusjegyei

A feudális jog hatékony eszköze volt az adott társadalom megszilárditásának és fenntartásának, miután kiemelkedő szerepe volt az alapvető termelési viszonyok szentesitésében, a földesuri-jobbágyi viszonyok fejlődésében. A jog szolgált eszközül a kizsákmányolás alapját képező feudális földtulajdonjog kialakitásának és ezen az alapon fejlődött ki a korabeli jog egész rendszere. Ebben a rendszerben pedig jellemző módon hosszú ideig nem különültek el az anyagi és az eljárásjogi normák és összefonódtak a büntető és magánjogi viszonyok. A jobbágytartó-feudális urak politikai hatalmának a kiteljesedése a feudális társadalom megszilárdulásával csak fokozta ezt az összefonódását. A földesurak tehát a megszerzett privilégiumok és az immunitási jog birtokában az alávetett lakosság felett élet és halál urai lettek. Ez a helyzet pedig csak a központositás kialakitásával és a feudális anarchia fokozatos felszámolásával enyhült, valójában azonban

csak a rendi monarchia és főként az abszlutizmus erőteljesebb jogfejlesztő /jogalkotó/ tevékenysége hozhatott számottevő előrelépést. Igy látjuk pl. hogy a jogegyesités törekvéseit kifejező kodifikációk már megkisérelték elkülöniteni a büntető és magánjogi, ill. az eljárásjogi viszonyokat is.

A feudális jog rendszerében felismerhető eme fejlődési folyamatok sem számolták fel a mindvégig érvényesülő nyílt jogegyenlőtlenséget, amely a feudális jog szinte minden területén kimutatható volt és csak a burzsoá forradalmak csapásai alatt szünt meg. A n y i l t j o g e g y e n l ő t l e n s é g persze elsődlegesen a jobbágy-földesuri viszonyok területén jelentkezett, de kiterjesztést nyert némi eltéréssel a középkori városok polgárságára és a különböző foglalkozást üző más társadalmi rétegekre is. A nyílt jogegyenlőtlenség a birtoklási és a vagyonjogi viszonyok területén pl. abban jelentkezett, hogy az alapvető termelőeszközök tulajdonjogából a földbirtokos osztály minden más társadalmi réteg, osztály tagját kiszorította. A feudális jog tehát, bár a közvetlen termelőt nem tette /általában/ a tulajdonviszonyok tárgyává, annak jogképességét, személyiségét messzemenő korlátozás alá vetette, Egyáltalán a termelő szervezet fennmaradása és továbbfejlődése érdekében azonban a földesurak rákényszerültek, hogy a jobbágyot a legfontosabb termelőeszközök birtokosává vagy használójává tegyék. Ezért is a birtoklási és a vagyonjogi viszonyok területén érvényesülő nyilt jogegyenlőtlenség a feudális jog hosszan elnyuló időszakában másodlagosnak tünt, kemény harc szintere lett viszont a városi polgárság megerősödésével és az árútermelés megjelenésével.

A feudális büntetőjog fejlődésében még szembetünőbben és állandó jelleggel érvényesült a nyilt jogegyenlőtlenség. Már a fejlődés kezdeti stádiumában a lesüllyedő szabadok, félszabadok és szolgák jogi felelősségét egymástól is elkülönitették, és alapvetően megkülönböztették a jobbágyság bármely formájában élő személyek büntetőjogi helyzetét,felelősségét a szabadokétól. A szabadokat ért bármely sérelem az alávetett osztály tagjai részéről fokozott büntetőjogi felelősséget vont maga után és viszont a feudális urak által elkövetett jogsértő cselekmények a jog szerint is enyhébb elbirálást nyertek. A feudális jog tehát leplezetlen jogegyenlőtlenséget teremtett a jogélet egész területén, és mindennek tág lehetősége volt a feudális urak biráskodási hatalmának a kifejlesztése által. Igy az alávetett jobbágyság, gyakran a városi polgárság is csak a földesura joghatósága előtt szerezhetett érvényt jogigényeinek. Az immunitás birtokában a földesuri itélkezést viszont törvényes rendelkezések alig korlátozhatták. A jobbágy pl. földesura itélkezését meg nem kerülhette és általában kevés lehetősége nyilt az uriszéki itélet megfellebbezésére is.

Mindezek eredményeként a feudális jog az önkény és az erőszak szentesitője lett. Nemcsak az alapvető osztályok, a jobbágyság és a feudális urak közt érvényesült az "ö k ö l j o g " - a nyers osztályerőszak jogi szentesitése -, de helyenként a hűbérurak egymással folytatott áldz harcában is az erőszak nyert csupán törvényesitést. A vazallusok viszonyait szabályozó hűbérjog, az ünnepélyes hűbéreskü pl. tehetetlennek mutatkozott a hűbéri anarchia leküzdésére. Igy a hűbérurak közt felmerülő vitás ügyeket a központi hatalom meggyengülése következtében a nyers erőszak döntötte el. Az "ökoljog" uralmát ugyan már a központositott rendi monarchia idejétől jelentős mértékben korlátozták, az alávetett osztály tagjai felett azonban

a földesuri joghatóság szinte változatlanul megmaradt. Csak a feudális abszolutizmus késői századai hoztak helyenként - az állami adóztatás érdekeiből kiinduló - "jobbágyvédő" intézkedéseket. Általában tehát azt mondhatjuk, hogy a feudális jog osztálytermészetéből fakadt a nyílt erőszak törvényesitése, ill. az "ököljog"[20] uralma.

A föld feletti feudális tulajdonjog alapján érthető meg továbbá a középkori jog évszázadokig tartó partikularizmusa. A jogi partikularizmus /elkülönült, résszerü jog/ abban nyilvánult meg, hogy a feudális urak politikai hatalmának megfelelően kifejlődő territoriumok, tartományok, uradalmak a jogfejlődés elkülönülésére vezettek. Igy a feudális széttagoltság évszázadokig tartó időszaka, az immunitási jog elterjedése és sok más tényező hatott oda, hogy egyes európai államokban a partikuláris jogok sokasága fejlődött ki a középkor folyamán. A feudális jog széttagoltsága irányában hatott továbbá a szokásjog évszázadokig tartó uralma, miután a feudális urak az állam rovására megnövelt hatalmukat a helyi szokásjog alakitásában is érvényesitették. Igy alakult ki a jobbágy-földesuri viszonyokban, a helyi itélkezésben általánosan uralkodó sokrétüség, mignem a feudalizmus fejlődése folyamán főként az árutermelés, ill. a pénzforgalom kiszélesitése és az állami központositás érdekei kerültek szembe elsőként a jogi partikularizmussal. Az országos érvényü jogalkotás, az állami biráskodás kiszélesitése, a helyi szokásjogok irásbafoglalása és helyenként a recipiált római jog stb. lettek a legfontosabb eszközei tehát a jogegyesités előrehaladásának. Mindezek ellenére sem tünt el véglegesen a jogi partikularizmus és helyenként annak a jog fejlődését, és különösen a polgárosodást gátló szerepe is kiütközött.

A feudalizmus alapvető termelési viszonyai egyébként a földtulajdonjogi viszonyokban jutottak elsődlegesen kifejezésre. A föld feletti feudális tulajdonjog persze alapvetően különbözött minden más társadalmi formáció földtulajdonjogi viszonyaitól. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a feudális jog a nemesség földtulajdonjogi monopóliumát feltételezte. Ennek ellenére sem volt kizárólagos a feudális urak földmagántulajdonjoga az adott társadalmi formáció minden fázisában, miután a feudalizmus korai századaiban pl. hosszú ideig tovább élt a szabad lakosság közösségi földbirtoklása, a fejlődés magasabb fázisában pedig a városi ingatlan tulajdonjog mutatott már a feudális földtulajdonjogtól eltérő vonásokat. Mindezeken túl látnivaló, hogy a feudális földtulajdonjog tehát a magántulajdon történelmileg kialakult azon formája volt, amely a föld felett nem adott korlátlan szabad rendelkezési jogot. Különböző kötöttségek korlátozták ugyanis a feudális földtulajdonjogot és ezek a kötöttségek a föld feudális jellegéből folyó kötelezettségek, a felette való rendelkezési jog, az átörökithetőség, sőt még a föld használata terén is megnyilvánultak. Az osztálytagozódás kiformálódása idején pl. a szabad lakosság és a felemelkedő birtokos osztály is az eredeti foglalás jogán jutott a föld birtokába /allódium/.[21] Az allódiumot ebben az időben tehát még nem terhelték hűbéri szolgáltatások, ezért az közel állt a szabad birtokhoz. Az allodbirtokos nemzetsége nem volt képes azonban a felette való rendelkezési jog kialakulását meggátolni. A lemenők, a nemzetségek korlátozni törekedtek ugyan az allódium feletti szabad rendelkezést, de még jelentősebb korlátozó tényezőt képezett a közvetlen terme-

lés évszázadokig fennmaradó közösségi rendje. Igy az allódium sem vonhatta ki magát egy ideig a szántók újrafelosztásából, a vetésforgós gazdálkodásból stb. Végső soron pedig az allódium és minden más feudális földtulajdonjogi forma értékét az azon kialakult szolgáló telekföldek száma adta. A közvetlen termelő használati jogának elismerése tehát objektive korlátozó tényező maradt a feudális földtulajdonjog területén.

A feudális jog továbbfejlődésének a termékeként ismerjük továbbá a másik jellemző feudális földtulajdonformát,um. a személyes, ill. a hivatali és a katonai szolgálatok ellenében juttatott b e n e f i c i u m o t [22] /javadalmazást/. Az adományozott birtok pedig eredetileg át nem örökíthető birtok volt és legfeljebb életfogytiglan kapott jogi elismerést. Jelentős változást hozott azonban a későbbiekben, hogy a beneficiumot már a jövőbeni szolgálat és a hűség ellenében adományozták. Igy a természetes sorrend lassan megfordult és a javadalmazott azért szolgált, mert hűbére volt. Az ilyen viszonyok alapján kifejlődő hűbériség pedig a földbirtokkal történő javadalmazás rendszerét átvitte a földesurak és alvazallusok széles körére. A hűbérbirtok ezáltal hierarchikus tagozódást nyert és ez a birtokjogi hierarchia is messzemenő korlátozó tényezőnek bizonyult a feudális földtulajdonjogban. Ennek a jelentőségét a maga teljességében akkor láthatjuk, amidőn a nagy hűbérurak birtokjogilag is magukhoz láncolták a fegyveres szolgálatra alkalmas szabadokat és ezzel a feudális széttagoltság előkészitői lettek. Ezáltal lett tehát reális hatalom a gazdasági, politikai és katonai befolyásával kiemelkedő nagy hűbérur. Ha pedig a hűbéri birtoklás ezen formájával összefüggő folyamat olyannyira előrehaladt, bekövetkezett a hűbéri anarchia.

A hűség és a hűbéri szolgálat teljesitése érdekében adott feudális földtulajdonjog tehát messzemenően korlátozott tulajdonjogi igényeknek adott lehetőséget, amely azonban a legkisebb hűbéres kezében is tulajdonjogi monóliumként állt szemben a jobbágysággal. Ugyanakkor a szolgáló hűbérbirtok legszembetünőbb korlátja az átörökithetőség hiánya volt. A megszilárdult feudalizmus időszakában viszont f o k o z a t o s a n k i f e j l e s z t e t t é k a h ű b é r b i r t o k á t ö r ö k i t h e t ő s é g é t elsősorban a férfi leszármazókra. Ezt az átörökithető hűbérbirtokot f e u d u m néven ismerjük és helyi eltérésekkel miként a beneficiumot is megtaláljuk számos nép jogfejlődésében. A feudum átörökithető jellemvonása sem szüntette meg azonban a feudális földtulajdonjog kötöttségét,a szolgáló hűbérbirtok örökébe lépő ugyanis mindama kötelezettségek hordozójává lett, amelyek a birtokadományozásból eredtek. Igy a hűbérviszonyokhoz kapcsolódó birtokjogi korlátok a feudalizmus végéig sem tüntek el, de jelentős mértékben visszafejlődtek. Idővel a hűbérbirtokos pl. szolgálatra alkalmatlan lett és ezért a megerősödő államhatalom a hűbéri szolgálatokat pénzbeni kötelezettségre törekedett átváltani /hűbéradó/.

A feudális jog fejlődésének a hosszú évszázadain át szembetünő, hogy a feudális f ö l d t u l a j d o n j o g f o g a l m a a l a t t a f ö l d f e l e t t i t é n y l e g e s h a t a l m a t t e k i n t e t t é k és valójában ezt részesitették jogvédelemben is. A tényleges hatalom tehát a földbirtok felett általában a tulajdonjog gyakorlását jelentette, nem jelentette azonban azt, hogy a feudális földtulajdonjog összefüggő gazdasági egységet alkosson. A feudális földtulajdonjog egy részén ugyanis már korán

kialakult a robotra alapitott földesuri gazdaság, de a föld nagy részén mindvégig az alávetett jobbágygazdaságokból álló, függő közösségek éltek. Ezért a földesurak érdekeit szolgáló korabeli jogtudók a recipiált római jog fogalmait is átvitték a feudális földtulajdonjogra, amidőn a földesurnak tulajdonitották a föld feletti "főtulajdonjogot" /dominium directum/, a jobbágy földesuri tulajdont képező telekbirtokát pedig "használati tulajdon"-ként /dominium utile/ fogták fel.[25]

A középkor végétől, de főként a késői- feudalizmus századaiban ható eredeti tőkefelhalmozás okozott csak jelentősebb változást a feudális földtulajdonjog fejlődésében. Az árutermelő nagybirtokosok ugyanis a feudális földtulajdonjog monopóliumára alapozva terjesztették ki a majorsági földek határait a jobbágybirtok rovására pl. Közép- és Kelet-Európában, Nyugaton pedig jórészt a pénzben adózó parasztbirtok, illetve bérlő lett az általános. Ezek az ismert történelmi változások sem szüntették meg persze a feudális földtulajdonjog többoldalu korlátozottságát, miként nem érintették a feudális földtulajdonjog általánosan érvényesülő monopóliumát sem.

A feudális földtulajdonjog egyébként sajátos módon fejezte ki a birtokló nemzetség együttes igényét, amely idők folyamán a nemzetség egyetlen tagjának a rendelkezési jogát messzemenően korlátozhatta. Ezek a kötöttségek az öröklött feudális földtulajdonjog feletti végrendelkezés kizárásában, máskor visszaváltási és elővételi jogokban jutottak kifejezésre. Ugyanakkor a feudális földtulajdonjog hatékony kiegészitői lettek a tulajdonjoggal összekapcsolt hatalmi és egyéb jogosultságok. Ezek a földesuri földön élők feletti biráskodási, igazgatási és az adóztatási jogok, a vadászat, halászat, az ut és a révhasználat stb. vagy az un. jobbágyközségnek átengedett földesuri jogosultságok voltak. Eredetileg mindezek persze a szabad közösségek leigázása alapján keletkeztek. Végül a földesuri hatalmi jogosultságok adtak alapot arra is, hogy az alávetett lakosság családjogi, örökjogi stb. viszonyaiban a birtokos osztály befolyása közvetlenül érvényesüljön.

A középkori jog egészét tekintve szembetünő továbbá, hogy abban rendkivül kezdetleges formákkal jelentkezett a feudális büntetőjog és az eljárás. A viszonylag gyors és hatékony előrehaladást e téren mégis az teszi érthetővé, hogy a feudális földtulajdonjogra és a jobbágyok kizsákmányolására alapitott társadalmi rend védelme, az állam szilárdsága és fennmaradása jelentős mértékben a büntetőjog és a büntető biráskodás utján történhetett. A feudális büntetőjog korai szakaszában azonban még élt a vérbosszu és számos régi eleme a bomló ősközösségi társadalomnak, illetve a rabszolgatartó büntetőjog maradványainak is. Már a korai feudális büntetőjog jelentős fejődését bizonyitja viszont, hogy az egyéni és a nemzetségi bosszú lassan háttérbe szorult és helyét elfoglalta a vagyoni elégtétel /compositio/. A vagyoni elégtétel rendszerére épitett feudális büntetőjog persze nyiltan érvényesitette az osztálykülönbségeket és később is - pl. a rendi tagozódásnak megfelelően - változó felelősségi rendszert épitett ki. Az alávetett lakosság feletti itélkezésben a szigorú megtorlás és elrettentés elvét érvényesitették, amely a kinzó testi

büntetések, a megszégyenités, és az egyre szaporodó halálbüntetés alkalmazásában öltött testet. Az önkény és az erőszak e téren tehát hatványozottan érvényesült.

Később főként a hűbéri anarchia leküzdésének a szükségessége sürgette az államhatalom közreműködését a büntetőjogi és az eljárásjogi viszonyok rendezésében. Ennek eredményei azonban a feudális arisztokrácia és a központi hatalom, valamint a rendek küzdelmei következtében csak fokozatosan mutatkoztak. Igy a különböző antifeudális népmozgalmak elleni törvényhozás, helyenként a büntetőjogi és eljárásjogi kodifikáció vetette meg az alapját a kegyetlen osztályelnyomást biztositó feudális büntetőjog rendszerré formálódásának. Ebben a rendszerben pedig különös jelentősége lett az eljárásjogi szabályoknak és az egyes büncselekményi tényállások kevésbé nyertek még pontos jogi meghatározást.

Általában kétféle eljárásjogi rendszert ismert a feudális jog. Kezdetben az un. "védelvi /akkuzatorius/[24] eljárás" volt használatban, amelyben az eljárást a sértett fél vagy annak hozzátartozói részéről kezdeményezték. A perben a felek, vagy azok hozzátartozói, eskütársai stb. személyesen vettek részt és a szembenálló felek egymással folytatott harca /duellum/ folyt le a biró jelenlétében, akinek a szerepe jórészt csak a percselekmények rendjének a betartásában, ill. a bizonyitási kötelezettségek megállapitásában merült ki. A bizonyitás eszközei pedig a beismerés, a gyakran népes eskütársakkal együtt letett eskü és az istenitélet különböző módozatai /tüz-, vizpróba/ lehettek.

A vádelvi eljárásnak persze voltak jelentős pozitivumai is, igy pl. az eljárás kontradiktórius volta, a felek közvetlen közreműködése stb. Ennek ellenére a vádelvi eljárás csak a virágzó feudalizmus koráig volt alkalmas a feudális jog szolgálatára. Az irásbeli bizonyitás kialakulása,az irásbeli per megjelenése, , ill. a központi hatalom igazságszolgáltatási tevékenységének a kiterjesztése pl. már hatékonyabb eljárásjogi eszközöket követelt. Ilyen előzmények után az állami központositás idején vált lehetővé a nyomozó rendszeren nyugvó /inkvizitórius/ büntető eljárás kialakitása.[25]

Az i n k v i z i t ó r i u s e l j á r á s nem a sértett fél, vagy annak hozzátartozói által kezdeményezett vád alapján, hanem hivatalból történt. A biró a perben cselekvően közreműködött, a tárgyalást irányitott, az itéletet kimondta és gyakran a végrehajtást is foganatositotta. A per ebben az eljárásban irásbelivé lett, a vádlott pedig gyakran az eljárás puszta tárgyává is válhatott. Az inkvizitórius eljárás külön vádlót még általában nem ismert és szinte kizárta a vádlott védelmét. Az ilyen eljárásban a bíróság egyesitette önmagában tehát a vádló, a védő és az itélkező feladatát. A bíróság puszta feljelentés alapján is hivatalból inditotta meg a vádat, tagjait küldte ki az előzetes vizsgálat lefolytatására és a bizonyitékok összegyüjtésére. Az eljárás irásbelisége mellett titkos volt, aminek eredményeként gyakorta a vádlott az eljárás végéig sem ismerte meg az ellene emelt vádakat.

A nyomozó rendszerű eljárás keretei közt fejlődött ki a k ö t ö t t b i z o n y i t á s . A bizonyitás ilyen rendszerét pedig az un. formális bizonyitás alapján fejlesztették ki, miszerint a bizonyitékok értékét törvény

vagy a jogtudomány előre meghatározta. Teljes bizonyitéknak tekintették a vádlott bíróság előtti beismerő vallomását, két hiteles tanu vallomását stb., nem teljes bizonyiték volt viszont a vádlott bíróságon kivüli nyilatkozata. Ezenkivül ismertek még a bizonyitékok értékelése szerinti egész-, fél-, negyed- stb. értékü bizonyitékokat. Az ilyen bizonyitási rendszer mellett a biró szabad belátását természetesen nem érvényesithette a bizonyitékokat nem mérlegelhette és lelkiismerete szerint nem értékelhette az elhangzott tanuvallomásokat, ill. az elétárt okirati bizonyitékokat sem.

A formális bizonyitási rendszerrel összekapcsolódó nyomozó eljárás fő feladatát pedig a beismerés kikényszeritésében látták. Ezért a nyomozó eljárás során általánossá vált a k i n v a l l a t á s /tortura/[26] a l k a l m a z á s a. Az a némi előrehaladás tehát, amit az anyagi igazság kideritése szempontjából egyáltalán az eljárás irásbelisége, a tanuk kihallgatásának a lehetősége, ill. az okirati bizonyitás jelentett messze elmaradt a nyomozó eljárás negativumai mögött. Igy a nyomozó eljárás és a kötött bizonyitási rendszer a feudális osztályuralom leplezetlen eszközévé lett. Mindezt kiegészitette az elrettentést szolgáló kegyetlen büntetési rendszer amelyben a nagyszámú halálos és testcsonkitó büntetés mellé sorakozott a kerékbetörés, felnégyelés, élve eltemetés, máglyahalál stb. Ezek az eszközök pedig a nyilt jogegyenlőtlenség fenntartását szolgáló feudális jog lényegéből fakadtak és különös élességgel mutatkoztak meg a hanyatló feudalizmus korszakában.

J o g c s o p o r t o k /r é g i ó k é s a l r é g i ó k/ s z e r e p e a f e u d á l i s j o g t ö r t é n e t é b e n

A feudális jog alapvető jellemvonásai csak a fejlődés fő irányát jelzik. A jogfejlődésben uralkodó társadalmi törvényszerüségek viszont sokrétüen jelentkeztek és ennek eredményeként egyes népek, nemzetek, népcsoportok jogterületei is kifejlődtek. Európában pl. a legjelentősebb jogterületek az angolszász, a latin-román /francia/, a germán-római /német/, a germán-skandináv és a szláv jogterületek. Jelentős szerepe volt továbbá a Balkán, ill. a szláv népek feudális jogfejlődésére szélesebben is ható bizánci, valamint az Európa egyes jogterületével érintkező muzulmán feudális jognak. Keleten pedig a fejlődés jelentősebb tényezőjévé vált a kinai feudális jog, ill. a hindu jog. Főként Ázsiában még számos kisebb jelentőségü jogterület kifejlődését is ismerjük, ezek jelentősége azonban fokozatosan aláhanyatlott.[27] /Japán, ill. tajföldi és a zsidó jog./

A feudális jog egyes területei természetesen nem egymástól független fejlődést mutatnak. Igy a fenti összetevők részletes elemzése alapján ismerjük a feudális jog egyes területei közt érvényesülő jelentősebb összefüggéseket. Főként az európai feudális jog fejlődésének az összefüggései és kölcsönhatásai szempontjából szükséges továbbá előrevetitenünk még néhány tényezőnek, nevezetesen a longobárd hűbérjognak, a recipiált római jognak, a keresztény egyház jogának /kánonjog/ és a városjognak a szerepét is.

A hűbérurak és vazallusok kapcsolatában kifejlődő jogi viszonyok részletes szabályozása még a 10. századot megelőző időkben, Itáliában fejlődött ki, később pedig a német-római császárok rendelkezései alapján Észak-Itáliában hűbérjogi könyveket foglaltak irásba. Ezek közt a milánói h ű b é r i s z o k á s j o g lett az irányadó. Az igy kifejlődő lombard hűbérjogot

"libri feudorum" cim alatt a glosszátorok kapcsolták a Corpus Juris Civilishez, melynek révén a lombard hűbérjog szélesen elterjedt Európában és nagy hatást gyakorolt a feudális jog fejlődésére.[28] A hűbérviszonyok keletkezésének nem pusztán a formai kifejezője volt a hűségeskü /homagium/. A kialakult hűbérjog ugyanis nagy jelentőséget kölcsönzött a hűségeskü letételének, amit a vazallusok meghatározott szertartásrendben teljesitettek a jövendő hűbérur előtt. A hűségeskü letételét követte ugyanis a javadalomba /beneficium/ való bevezetés, amiről a vazallus által vállalt kötelezettségekkel együtt okiratot készitettek. A hűségesküvel összefüggő kötelmek később természetesen a hűbérjogba integrálódtak.

A feudális jog egyes területeinek a módosulásait befolyásoló másik jelentős tényező volt a r e c i p i á l t r ó m a i j o g . A nyugat-római birodalom felbomlása után ugyanis a római jog még számos területen tovább élt, és különösen jelentős szerepe maradt a rabszolgaság elemeit hosszú ideig megőrző Bizánc jogfejlődésében. A kibontakozó új társadalom viszonyai azonban rövidesen háttérbe szoritották a római jog alkalmazását, miután a germán és szláv népek egyszerű természeti gazdálkodása pl. a csere, a pénzviszonyok és az árúforgalom visszaesésére vezetett. A barbárok a leigázott /romanizált/ lakosság életében helyenként megtürték ugyan a római jog alkalmazását, a fejletlen gazdasági élet azonban általában nem igényelte a rabszolgatartó árutermelő társadalom tudományosan is kidolgozott jogát. Évszázadokkal később viszont az ismét fejlődésnek induló árutermelés tette újból szükségessé a kereskedelem és a pénzgazdálkodással összefüggő viszonyok jogi szabályozását. A primitiv feudális jog alkalmatlansága miatt ez a szükséglet legkorábban az észak-itáliai városok fejlődésében jelentkezett és a régi rómaijog felélesztésére vezetett. Igy a római, a páviai, ill. a ravennai iskola ilyen irányú tevékenységét a 11-12. századtól a bolognai egyetemen kibontakozó glosszátorok követték. Ezek és a 13-14.sz.-ban tevékenykedő kommentátorok viszont a római jog tudományos művelését is uj életre keltették.

A római jog újjáéledő tudományos művelése persze a feudalizmus korában csak lassan éreztethette hatását. Szerepe és jelentősége azáltal nőtt, hogy a recepció előkészitői fokozatosan figyelembe vették pl. a hűbérjogot, ill. a kánonjogot, valamint a városok jogéletének az alakulását és ezek szükségleteinek megfelelően alakitották a római jog szabályait. Kedvező talajt teremtett főként a városi gazdaság erőteljes fejlődése a római jog felhasználására, de egyes európai feudális államok hatalmi igényeik alátámasztására is felhasználni törekedtek az újjáélesztett római jog tekintélyét.

A tudományosan jobbára kimunkálatlan feudális jog fejlődésére a római jog persze jelentős befolyást gyakorolt. Uj jogintézmények egész sorának a kifejlődéséhez, a helyi szokásjog egységesitéséhez és a jogi partikularizmus fokozatos leküzdéséhez stb. szolgálhatott pl. eszközül a felélesztett római jog. Igy a jogtanitás fellendülésével egyidejüleg k i f e j l ő d ö t t pl. a v i l á g i j o g á s z s á g /legisták/ jelentős s z e r e p e, az egyházjogot szolgáló kanonistákkal szemben a legisták ugyanis az erősödő központi hatalom szolgálatába szegődtek és a klasszikus római jog elveiből vezették le az államhatalom egységének és teljességének a gondolatát általában a legisták lettek ezért a feudális anarchiát háttérbe szoritó európai államok jogegységtörekvéseinek a kifejezői.

Az ujjáéledő római jog sokrétű hatása egyébként az európai feudális jog egymástól távoleső területein is megfigyelhető. Általában erőteljesebb volt ez a hatás az ujjáéledő árútermelő viszonyok jogi szabályozásában, ill.[29] a kereskedelmi és a piaci kapcsolatok rendezésében. Formailag a recepció mégis a Német-Római Birodalom területén érvényesült leginkább, aminek az oka az adott /sajátos/ történelmi feltételekben, ill. a jogegység hiányában, stb. keresendő. A közép- és a keleteurópai népek jogfejlődése sem mentes persze az ujjáéledő római jog hatásától. Igy pl. a Német-Római Birodalom keretein belül is önállóan fejlődő cseh feudális jogban, ill. a középkori lengyel jogfejlődésben is felismerhetővé váltak főként a közvetett hatások.[30] A primitiv szokásjogi viszonyok leküzdésében és a jogegységtörekvésekben pozitiven ható tényezők idővel mégis háttérbe szorultak. Annál maradandóbb közvetett hatások érvényesülésének az alapjává lett pl. az északnémet városok jogának a térhóditása. Az un. szász tükörből és ezen keresztül a recipiált római jogból táplálkozó észak-német városi jog pedig erőteljes hatást gyakorolt a cseh, a lengyel, ill. az észt és a livóniai városok jogfejlődésére is. A magdeburgi jog pl. a szilézíai és lengyel városok felé közvetitette az ujjáéledő római jogi kulturát.[31] Ezek a közvetett hatások pedig helyenként a 19. század küszöbéig maradandónak bizonyultak.

A feudális jog általános fejlődését befolyásoló harmadik tényező a k á n o n j o g[32] volt. Közismert, hogy a feudális jog egyes területei teljesen összefonódtak az uralkodó vallás normáival /muzulmán jog, hindu jog/, a kereszténység Európában viszont nem játszott ilyen szerepet a feudális jog fejlődésében. A keresztény egyház nyugati és keleti ága ugyan egyaránt szoros kapcsolatban volt a feudális osztályuralommal, hatékonyan elősegitette a feudális jogrend megszilárditását, sőt egyes jogintézmények alakulásában /családjog, házasság, végrendelkezés stb./ közvetlenül hatott a feudális jog fejlődésére. A feudális jog egészén belül mégis különálló tényező maradt a keresztény egyház joga. Igy a kánonjog alapján különülhetett el az egyháziak feletti biráskodás /privilégium fori/,[33] a keresztény dogmák betartását és az egyházszervezet működését biztositó joganyag stb. Ennek ellenére az európai népek középkori jogfejlődésében szinte mindenütt kimutatható a kánonjog közvetlen vagy közvetett hatása. Ez utóbbi jelenség persze a keleti keresztény egyházjogi fejlődésében még hatványozottabb módon jelentkezett,miután a bizánci eredetű kánonjog nem különült el olyan élesen a világi jog anyagától.[34] Ezért a keleti keresztény egyház jogát a "nomokánon" fogalmával szokták illetni, ami önmagában is kifejezi a világi jog és az egyházi jog kapcsolatát.

A papság itt a görög-bizánci eredetű egyházjog utján közvetitette más népek irányában a primitiv szokásjog fejlődését elősegitő normákat.A török hóditás áldozatává lett népek jogfejlődésében pedig szinte menedéke lett a keleti keresztény egyházjog a leigázott népek stagnáló jogéletének. Igy a szomszédnépek jogfejlődésében is főként a családjogra, a házassági és végrendelkezési jogra, valamint az egyház belső életére vonatkozó jogi normák alakulására hatott döntően a keleti keresztény kánonjog.

Végül a v á r o s j o g rendkivül jelentős történelmi szerepére utalva az uralkodó jogtipustól sok tekintetben idegen jogelemek kibontakozásának a kezdeteire irányitjuk a figyelmet. A városjog viszonylagos önállósága persze úgy az antik /rabszolgatartó/, mint a középkori /feudális/ jogrend-

szerek fejlődésének a kisérőjelensége lehetett, miután a városok a kedvező földrajzi és árúforgalmi feltételek között /ld. a főniciai, a levantei,ill. a németalföldi stb. városok esetében/, valamint a megszerzett kiváltságok révén önálló jogfejlesztő tevékenység szintereivé lettek. Valójában persze a társadalmi munkamegosztás viszonylag előrehaladott stádiumában különülhetett el a középkori városjog, amely eredetileg maga is a territoriális szokásjog egyikeként ismeretes.

A feudális függés különböző fokozataiban élő /pl. földesuri, egyházi, tartományuri és császári. stb./ városok jogától elsőként a különböző kiváltságokat /kereskedelem, bányászat, iparüzés, ill. a pénzváltás stb./ szerzett települések jogrendje különült el. Az azonos kiváltságjogokkal rendelkező települések szövetségében /pl. a Hanza/, ill. a városállam szintjén juthatott természetesen a legnagyobb önállósághoz a középkori városjog, amelyben már a burzsoá jogtipus egyes elemei is /pl. az árúforgalmi jog, a tengeri kereskedelem joga stb./ kifejlődhettek.

A "városi levegő szabaddá tesz" /Standtluft macht frei/ elve alapján egyfajta polgári szabadság /ill. a burzsoá jog/ bölcsőjeként is felfogható tehát a középkori városjog, amit kezdetben a megszerzett kiváltságok /pl. árumegállitó jog/, a kézmüvesek, ill. a kereskedők /céhek, gildek/ tevékenységét szabályozó kötelmek, ill. a társadalmi együttélés normái alapján fejlesztettek ki. Az önállóan alkotott városi statutum egy fejlettebb szintjén különültek el ebben a joganyagban a közjog csiráit képező normák /pl. tisztségviselők, testületek jogai, a képviselet, ill. a főhatalom megtestesitőjéhez való viszonyok és a büntetőjog stb./, a vagyonjogi, család- és örökjogi /magánjogi/ szabályok, valamint a feudális joggyakorlattól idegen törvénykezési /eljárásjogi/ regulák. Az un. anyavárosjogok /pl. magdeburgi, a délnémet stb./ különleges történelmi szerepe viszont nem feltétlenül az adott joganyag fejlettségi szintjéből származott, hanem esetenként pl. a városi lakosság kirajzásából, ill. a különböző hatalmi központok várospolitikai törekvéseiből is származhatott.

Az állami központositás általában kedvezett a középkori városok fejlődésének, a városi jogok viszonylagos önállóságát azonban egyidejüleg behatárolta. A megszerzett rendi kiváltságok /pl. a birodalmi, tartományuri, ill. a kommunális rendi képviseleti jogok/ egy részének az elvesztését azonban az árúforgalom nagyobb biztonsága ellensúlyozta. Jóval nagyobb mértékben lehanyatlott viszont a városjog szerepe pl. a rendiség szintjén megrekedt közép- és kelet-európai területeken, miután az újjászerveződő földesuri hatalom az Elbától keletre még tartósan maga alá gyürhette a meggyengült polgárságot. A vallási normákkal összefonódó ázsiai /feudális/ jogrendszerek viszont a városjog önállósulásának az utjait is elvágták, tehát a polgárosodást objektive gátolták.

Összegezve, az előrevetitett tényezők valóban jelentős hatást gyakoroltak a kialakult új társadalmi formáció jogrendjének a fejlődésére, önálló jogterületek létrejöttét azonban nem eredményezhették. Igy az előbbiektől függetlenül a főbb /feudális/ jogcsoportrégiók körében elsőként azokat a középkori jogrendszereket emeljük ki, amelyek közvetlenül a nyugat-római birodalom lehanyatlása után keletkeztek. Főként

a nyugat-római provinciákban /Gallia, Hispania/ megtelepedő barbárok /germánok/és a helyi romanizált lakosság társadalmának a feudalizálódása alapján keletkeztek ezek a jogrendszerek, amelyeket a római jog tapasztalatainak a közvetlen felhasználása nyomán az un. latin-román jogcsoportrégió összetevőinek tekintünk. Egyenként az adott jogcsoport alkotóelemei /a germán-frank, ill. a francia, a spanyol és a portugál/ idővel maguk is kiemelkedő történelmi jelentőségre tettek szert, az eredeti barbár /germán/ szokásjog és a fejlett római jog egymásrahatása azonban a közelállóan azonos vonásoknak kedvezett a feudális társadalom formáció fennállása idején.

Főként az állami központositás, ill. az abszolutizmus idején vált pl.a kontinentális /feudális/ jogok egyik legjelentősebb területévé a francia feudális jog, amely a jogegység /kodifikáció/ megteremtésével is magára vonta a figyelmet. A latin-román jogi kultura térhóditását tekintve pedig még kiterjedtebb jelentőségre tett szert. De hasonlóan nagy szerepet játszott az ugyancsak barbár népjogi /visigót/ jogi, ill. római jogi talajon fogant spanyol feudális jog, amely a világbirodalom kiépültével - főként a közép- és délamerikai területek jogfejlődésének az alapjává lehetett. Végül a portugál /feudális/ jog szerepe szintén a nagy földrajzi felfedezések után vált jelentőssé.

A középkor kiteljesedő /feudális/ jogterületeinek egyikeként ismerjük továbbá az un. angolszász jogot, amely egy sor sajátos vonást megőrizve különült el a kontinentális jogrendszerektől. Eredetét tekintve a kelta eredetű romanizált lakosság, ill. az észak-nyugati germánok /angolok, szászok, jütök/ feudalizálása vetette meg az alapját a középkori angolszász jognak, amely az itélkező joggyakorlat szokásjogának, az un. esetjognak /case law/ adott elsőbbséget. A birói joggyakorlat által formált szokásjog legáltalánosabb megjelenési formája ezúttal tehát a birói precedens volt, amely évszázadok tapasztalatait összegezve az un. közönséges /szokás/ jog integrálódásához vezetett.

A precedens jog kialakulását eredetileg az újabb és újabb performákat /kereseteket/ engedélyező királyi parancsok /writs/ mozditották elő, amelyeket a magánosok által irt jogkönyvek, ill. az évkönyvek /Year Books/ valóban már a 12. századtól rögzitettek.[36] Ilyen értelemben az angolszász jog gyökerei a birói precedensek alapján álló "közönséges /szokás/ jog" /common law/ kialakulásához tapadnak. A biróságok ugyanis minden mást megelőző jelentőséget tulajdonitottak a középkor századai folyamán az esetjognak, ha az adott birói precedens jogszerü volta ellen 1189-ig visszanyulóan nem volt bizonyiték. Az angolszász jog szorosan kötődött tehát az itélkező joggyakorlat jogfejlesztő tevékenységéhez, és ez a körülmény az adott jogrendszer másik fontos forrását képező méltányossági jogra /equity law/ is jellemző volt.

Az equity /law/ a háróm testből álló /common law, equity law, statute law/ középkori angol jog egyik fontos összetevője volt, amely a lordkancellár birói széke elé vont ügyek eldöntéséből /equity precedens/ fejlődött ki még a 13-14. század folyamán. A common law megmerevedéséből fakadt ugyanis, hogy adott esetben a közönséges birói precedens hiányát egy átvitt

értelemben vett "méltányossági" itélkezéssel kellett pótolni. Igy a kancellári parancs utján a common law birságoktól elvont ügyeknek a "jóhiszeműség", ill. a "tisztesség" figyelembevételével történő eldöntése nyujtotta ezt a lehetőséget, ami később az árutermelésbe bekapcsolódó újnemesség érdekeivel is kapcsolatba került. Az equity-itélkezésből kifejlődő joganyag tehát ily módon válhatott majdan a polgárosodás igényeinek a kifejezőjévé, ami valójában azzal járt, hogy a méltányossági /precedens/-jog szerepe főként a polgári átalakulást követő évszázadok folyamán szélesedett.

Az angolszász jog harmadik összetevőjét az előbbieknél jóval alárendeltebb jelentőségü "t ö r v é n y i j o g" /statute law/ képezte, amely eredetileg a norman uralkodók elvitathatatlan jogának tekintett privilégium adományozásából /charta/, ill. az uralkodóknak a bárói tanácsban meghozott döntéseiből /assize/ fejlődött ki a virágzó feudális társadalom /11-13.sz./ korszakában. Később természetesen a törvényi jog szerves alkotóelemeivé lettek a rendi országgyülés /parlament/ peticiói /petition/, valamint a jogalkotásba bevont szervek törvényhozásra alkalmas tervezetei /bill/ is, ha azokat a koronás uralkodó megerősitette, ill. szentesitette /act/.

A bill tehát a középkori angol jogalkotás egyik sajátos megjelenési formája volt, amely még a rendi képviseleti állam korában keletkezett. Az uralkodók elé terjesztett parlamenti peticiók mellett főként a 15. században tünek fel a törvényhozásra alkalmas rendi gyülési előterjesztések, amelyeket a bill fogalmával illettek. Igy a bill a szabatosan megfogalmazott, parlamenti törvényjavaslat kifejezője lett a rendi monarchia korában, amely királyi szentesitéssel a törvény /act/ rangjára emelkedett. A bill és az act tehát egyaránt csak a parlament közreműködésével keletkezhetett, amitől mereven elhatárolták az uralkodók egyedi ügyekben hozott rendelkezéseit /ordinance/.

Az angolszász /feudális/ jogának a birói gyakorlathoz való fokozottabb kötődése teszi szükségessé végül a jury-rendszerre történő kitekintést. A jury /esküdtszék/ közül normann, ill. az angolszász eredetü intézmény volt, amely kezdetben csupán a szomszédjogu falusi közösségek képviselete volt. A királyi tisztségviselők ugyanis a jury-tól tudakozódtak eskü alatt az állami érdekek, ill. a közrend megsértői után. A birtokjogi viták során kibocsátott királyi parancsok rendszeresitették később - mint az ismert Domesday Book /1086/ rögzitése is igy történt - a 12 szabad ember eskü alatti kihallgatását, majd pedig valójában az un. Clarendoni Assizeben /1166/ rögzitették le, hogy az utazó /királyi/ birák a vádemelést kifejezetten a jury döntésére bizzák. Amikor tehát a biró megjelent, a jury nyilatkozni kényszerült a gonosztevők személyéről, ill. az elkövetett bünc selekményekről és ez a gyakorlat vezetett a már felidézett vádemelő nagy jury /grand jury/ kialakulásához.

A vádemelő nagy jury tevékenysége egyébként a 11-12. században már általánosan elterjedt volt, miután azt a birtokjogi ügyekben csakúgy, mint a bünügyekben a királyi parancs kötelezte az igazmondásra /veredict/. Miként láttuk, valójában a vádemelő nagy jury állásfoglalását a vádlevél /bill of indictement/ hátlapjára rögzitették /bűnös vagy nem bűnös/, amely alapul szolgált a bünvádi eljárásnak az utazó biró által történő megindítására,

ill.az eljárás megszüntetésére. A bünösség kimondása esetén a biró a szomszédos közösségek /falvak, századok/ egybesereglett tagjaiból kiválasztotta az itélkező kis jury tagjait az itélet meghozása érdekében. Az itélkező kis jury azonban valóban csak akkor járhatott el, ha a vádlott személy "rábizta magát vidékére", amit gyakran súlyos testi sanyargatással kényszeritettek ki.

Az angolszász jog sajátos intézményrendszere egyedülálló képződménynek tünt az egyidejüleg kifejlett kontinentális /feudális/ jogokkal összevetve. Igy látjuk pl., hogy a polgári jogtudomány által előszeretettel germán-római jogterületnek jelölt n é m e t b i r o d a l m i j o g a fentiekben vázolt sajátosságoktól teljesen mentes maradt. Az etnikai rokonság, ill. a barbár /nép/jogi ősforrások közössége ellenére tehát a Német-Római Birodalom keretei közt mindvégig /962-1806/ csak lazán egybekapcsolt népek társadalmának a konkrét követelményei határozták meg az adott jogterület fejlődését.Ilyen értelemben a germán-római jog területe azt a jogcsoportrégiót jelenti, amely a birodalmi jogegység századokig tartó /teljes/ hiánya következtében az antik /római jog/ egyes elemeinek a felhasználására kényszerült. A birodalmi rendek által elfogadott recepció /1495/ sem állhatta utját azonban az adott jogcsoportrégiót jellemző partikularizmusnak. Az állami központositás sorozatos elbukása ugyanis maga után vonta a jogi partikularizmus szokatlan mértékü kiteljesedését, ami főként a késő-középkor századaiban már a jogfejlődés akadályozójává lett.

A territoriális alapon tagozódó egyszerű szokásjog adta meg az inditást a német birodalmi területek jogi partikularizmusának a kifejlődéséhez. Később az állami központositás sikertelenségét kisérve egész tartományok, hercegségek, uradalmak, sőt gyakran az egyes falvak is saját szokásjoguk alapján éltek. Igy főként a tartományuraság /Landherrschaft/ kiteljesedésével önállósultak a különböző tartományi szokásjogok /Landrecht/, ill. önálló életre keltek a jelentősebb német városjogok /Stadtrecht/,az egyszerű falusi szokásjogok /Dorfrecht/ pedig a feudális függés konkrét formái szerint módosultak. A jogegység hiányának a szembetünő jeleként minősithetjük továbbá, hogy az uralkodó szokásjogi viszonyok ebben a jogcsoportrégióban még a társadalmi tagozódás szerint is differenciálódtak. Igy a hübéri szokásjog /Lehenrecht/ mellett, a ministerialisok kötelmeit tartalmazó szolgálati jog/Dienstrecht/, ill. a függő parasztság jogi viszonyait rögzitő uradalmi jog /Hofrecht/ elkülönülésére is sor került.

Mindezek alapján utalni kell arra, hogy az un. germán-római jogterület a felidézett jellemzőket a késő-feudalizmus évszázadaiban sem tudta maradéktalanul felszámolni. Igy a jogegység hiánya a Német-Római Birodalom megszünéséig jellemző maradt és ezen a fejedelmi abszolutizmus jogi kodifikációs törekvései sem változtathattak. Igy főként a porosz és az osztrák jogi kodifikációs törekvések/Theresiana, 1768., Josephina, 1787., Allgemeines Landrecht, 1796/ vonják magukra a figyelmünket a 18. században, amelyek jobbára az elavult jogrend konzerválását szolgálták. A német parasztháboru elbukása után született birodalmi büntető törvénykönyv /Constitutio Criminalis Carolina, 1532/ pedig inkább csak mintaként szolgált már az örökös jobbágyság rendszerének a fenntartására.

A felidézett jogcsoportból délen a s v á j c i , északon pedig az un.

skandináv /feudális/ jog elkülönülése is ismeretes. Főként a skandináv jog vonja magára a figyelmünket,miután az már az északi germánok /jütök, dánok, herulok/ megtelepedését követően feltünt, a későbbi időkben azonban az angolszász joghatások térhóditása lett a jellemző ebben a kontinentális jogcsoportrégióban.

A közép- és kelet-európai térségre áttekintve - némi időbeli késéssel - tünt fel a nyugati szláv /feudális/ jogrendszerek, amelyek a pápaság erőteljes támogatását élvezve viszonylag gyorsan konszolidálódó államkeretek /cseh, lengyel királyság/ között fejlődtek. Ennek ellenére a nyugati keresztény egyházjog, ill. a hűbérjog hatásán túl mindvégig jellemző maradt ebben a térségben a német birodalmi jog befolyása. Hasonlóan jelentős volt a német városjogok /a dél-német, ill. a Hanza/ hatása, amely már az újkorba való átlépést megelőzően gátjává vált a hazai városjog kiteljesedésének. Végül a jogegység hiánya, a rendi /szokásjogi/ viszonyok tartós konzerválódása ebben a jogcsoportrégióban a feudális jog viszonylag korai hanyatlásával párosult.[37]

A tulajdonképpeni /keleti/ szláv jogterület, mint a főbb kontinentális jogcsoportrégiók egyike hasonlóan jelentős szerepet játszott a feudális jogtipus történetében. Ezuttal azonban az adott jogterület fogalmához nem elsősorban az etnikai sajátosságok tapadtak, hanem a bizánci jogminták követése és a keleti keresztény egyház által közvetitett jogi kultura uralkodóvá válása. A keleti, ill. a déli szlávoknak, valamint a térség más népelemeinek /pl. görög, román stb./ a feudális jogrendjét tehát szoros kölcsönhatások jellemzik a bizánci joggal. Ez utóbbi viszont a kodifikált rabszolgatartó jog fokozatos belső átalakulásának az eredményeként a 7-9. században már a legkiterjedtebb kontinentális /feudális/ jogrendszerek egyike volt. Jelentőségeihez tartozott a nagy császári törvénykönyvekhez való ragaszkodás, a római rabszolgatartó jog egyes elemeinek a tartós fenntartása, ill. a keleti keresztény egyház jogának /a nomokánonjognak/a világi joggal történő összefonódása.[38]

A nagy bizánci törvénykönyvek az isszauriai /701-867/ ill. a makedon /867-1081/ császárok korában születő kodifikációk formájában ismeretesek. Egyedülálló sajátossága ez annak a feudalizálódó középkori jogterületnek, amely a Bizánc hatalma alatt élő népek társadalmában, valamint a keleti keresztény hiten élők körében terjedt el. A 6. századi kodifikáció /Justinianus/ volt az ősforrása és a modelljeis a feudalizálódás folyamatát hűen tükröző bizánci törvénykönyveknek. Ide soroljuk a 726-ban keletkező görög nyelvű Eklogé-t,amely a kodifikált jog "megtisztulását" célozva az elavult jogi normák felszámolását hozta. Később /8.sz./ az Eklogé-t kiegészitő császári törvények egész sora /mezőgazdasági-, tengerészeti-, katona tv.,/ tünt fel, majd pedig a makedon dinasztia által foganatositott átfogó jogi újraszabályozás szabott irányt az adott jogcsoport fejlődésének. Igy az itélkező joggyakorlat számára "vezérfonal"-ként készült a Prochiron /879/, ill. az un. Epanagogé /884-886/. A legtekintélyesebb kódexként azonban 888-889-ben közzétett "Királyi /császári/ Könyvek /Bazilikák/ lettek.[39] A 60 könyvre tagolt kódex ugyanis tárgy szerint foglalta rendszerbe a hatályos jog anyagát, hogy az ugyanazon kérdésre vonatkozó normák áttekinthetők legyenek. Ezt az átfogó rendszert később /10-11.sz./ az un. császár novellák utján igazitották a kifejlett feudális társadalom igényeihez, a törvénykönyvek keretei közt megmerevedő bizánci jog ugyanis fokozatosan az előrehaladás gátjává lett.

A bizánci jog egyébként a Balkán feudalizálódó társadalmára, a keleti- és a déli szláv népek középkori /feudális/ jogrendjének az egészére hatott közvetlenül, a közvetett hatások azonban a kontinens távolabbi területein is kimutathatók. A birodalom lehanyatlása után főként a moszkvai központosítás, ill.a soknemzetiségű orosz birodalom /feudális/ jogrendjében éltek tovább a bizánci jogminták egészen a késleltetett polgári átalakulások korszakáig.

A feudális jogtipus fejlődéstörténetében nem kis szerepet játszottak továbbá azok a jobbára vallási normákkal összefonódó jogrendszerek is, amelyek a főbb kontinentális jogcsoportrégiókkal nem vagy csak lazán érintkeztek. Ez utóbbiak közé soroljuk a mohamedán vallás normáival egybeépülő iszlám jogot,[40] amely a muzulmán hit térhóditásával szoros összefüggésben terjedt el a 7-8. sz.-ban. Igy a máig is alapforrásnak tekintett Korán-t közvetlenül a prófétától származtatták. Valójában azonban a mohamedán jog alapforrását képezik még a "hiteles" iszlám hagyományok /Szunna, vagyis a próféta követőinek az elbeszélései/, a jogtudók egybehangzó állásfoglalásai /Idzsma/, ill. az analógia /Kijasz/. A későbbiekben pedig a hagyományosan nagytekintélyü kádi-itélkezés, ill. a török szultáni kánunok /kanunname, fermán/ alakitották a primitiv /katonai-feudális/ szinten megrekedt jog anyagát.

Az egyedül igaznak vélt hit uralmának a kiterjesztésével párhuzamosan az iszlám jog viszonylag rövid idő alatt meghonosodott az arábiai, az észak-afrikai, ill. a kisázsiai stb. területeken. E folyamat jellemzője volt, hogy az adott jogcsoportrégió a fejlett rabszolgatartó jog történelmi tapasztalatait is felhasználta, de alapjában a születő korai feudális viszonyok megszilárditását szolgálta. Igy a feudális széttagoltság szintjén álló arab kalifátus-rendszer kiteljesedése idején /9-12.sz./ már egy jellegzetesen feudális jogtipusként ismerjük az iszlám jogot, amely azonban ezen a szinten jobbára megrekedt.

Végezetül a délkelet-ázsiai térség három legjelentősebb jogcsoportrégiójára, nevezetesen a kinai feudális jogra, a hindu jogra és a japán jogra kell utalnunk, mint olyanokra, amelyek a feudális termelőmód különböző ázsiai formáihoz tapadva közel a legújabb időkig hatályos jogként ismeretesek. Igy az egyik legkiterjedtebb jogcsoportrégióként tartjuk számon a kinai jogot, amely a despotikus-feudális államhatalommal, a haladást gátló mandarin-rendszerrel, ill. az erkölcsi normákkal /Kon-fu-ce/ összefonódva konzerválódott. Az idegen jogokkal szembeni merev elzárkózás és a zárt naturalgazdálkodás szintjén történő megrekedés jellemzi ezt a jogcsoportrégiót, amiben osztozott a jóval később /5-7.sz./ önállósuló japán feudális jog is. Valójában ez utóbbi a kinai feudális jogcsoport részeként fogható fel főként a középkor századaiban, az ujkorban azonban a japán feudális jog elkülönülése végülis elvezetett az ázsiai feudális jog elsőként történő felszámolásához.[41]

A vallási és a jogi normák összefonódása alapján álló /feudális/ jogrendszerek egyik legismertebb formájaként utaljunk végül a hindu jogra, amelynek az eredői az ókori történelembe nyulnak vissza. A továbbélő kasztrendszerrel és a centralizált despotikus államhatalommal összefonódva ez

az ázsiai jogrendszer azonban már a feudális termelőmód kialakulását megelőzően megmerevedett, az ebben kifejeződő sajátos jogi konzervativizmus viszont alkalmassá tette a hindu jogot arra, hogy a különböző idegen hatalmak /mongolok, arabok és a modern gyarmatosítók/ tartós jelenléte ellenére a feudális viszonyok osztatlanul uralkodó jellegüek maradjanak. Nem véletlen tehát, hogy a vallási normákkal összefonodó ázsiai /feudális/ jogrendszerek hosszu időre kiszorultak a társadalmi haladást szolgáló jogrendszerek köréből, a polgárosodást ösztönző jogelemek pedig ki sem bontakozhattak azokban. A vázlatos kitekintésünk alapján is látható tehát, hogy a különböző /feudális/ jogcsoportrégiók fejlődésében már az ujkorba való átlépés idején azok a jogrendszerek kerültek előtérbe, amelyek a polgárosodás igényeinek a szolgálatára is alkalmasnak bizonyultak. A feudális jog főbb összetevőinek áttekintése tehát elvezeti a figyelmünket egészen a modern polgári társadalom küszöbéig. Ebből a vázlatos áttekintésből azonban kiemelésre tarthat számot az a régió, amely szorosabb történelmi kapcsolatba került a középkori magyar /feudális/ jog fejlődésével.

Jegyzetek

1/ Szektor isztorii goszudarsztva i prava. ISPAN.
O nekotorüh problemah nauki isztorii szovetszkogo goszudarsztva i prava, in:Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 10/ 1962. 26. p.

2/ Ld. Fr. ENGELS levele Blockhoz. London, 1890.,Marx-Engels: Válogatott Müvek II. Szikra. Bp.,1950. 487-488. pp.

3/ K. MARX uttörő munkásságára és a történetszemléletet forradalmasitó tanitásaira történő utalást ld. V.I. LENIN: "Marx Károly" Marx, Engels, Marxizmus. Szikra. Bp.,1949. 18.p.

4/ Már Fr. ENGELS visszautasitotta ezt a szemléletet, amely pl. a germánok "különleges nemzeti tulajdonságai"-val helyettesitette a történeti tényeket. Ld. "A család, a magántulajdon és az állam eredete". MARX-ENGELS:Válogatott Müvek II. Szikra, Bp.,1950. 302.p.

5/ V.I. LENIN: A II. Internacionále csődje. Müvei. 21.k. Szikra. Bp.,1951. 216.p.

6/ Igy a feudális állam és jog fejlődésében jelentős tényezőnek tekinthetjük a hazai jogfejlődésünket is magába foglaló kelet- és közép-európai népek jogát csakúgy, mint az átmenetileg ugyanilyen szerepet játszó bizánci feudális jogot. Egyben vizsgálódásunk azt a tudományos igényt is kifejezi, hogy az állam- és jog egyetemes története a jogfejlődést, a - kialakulásuk és történelmileg jelentkező szerepük szempontjából - tipikus országok keretei közt mutassa be. Vö.: KURICIN, V.M. RONYIN, Sz.L.: O predmete i szisztéme kursza isztorii szovetszkogo goszudarsztva i prava, in: Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo 1961. évf. 12.sz. 50-51. pp.

7/ Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran. Tom I. Red. P.N. Galanza, Moszkva,1963. 285-286.pp.

8/ Az un. "ázsiai feudalizmus" azonban mindezideig a legvitatottabb kérdé-

sek egyike a történettudományokban. Összefügg ez az ázsiai stagnálás magyarázatának a bizonytalanságával. Ld. TŐKEI Ferenc, BANTHA Antal és mások idevágó ujabb irásai alapján.

9/ Vö.: Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnih sztran. Red. P.N. Galanza. Moszkva, 1963, 283.p.

10/ Találóan irta Fr. ENGELS, hogy "megfiatalitották" a birodalom egyes területeit. Ld. A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bp.1949. 159.p.

11/ Ide utalt joggal ELEKES Lajos: Rendiség és központositás a feudális államokban. Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozásainak a kutatásában, különös tekintettel a 15. századi Magyarország viszonyaira. Bp., 1962. 53-54.pp.

12/ A feudális társadalom életmódban, jogok és kiváltságok utján elkülönülő rétegeit, osztályait nevezzük rendeknek. A jogokban elhatárolódó rendi állás főként az uralkodó osztályon belül alakult ki, de történeti példák adottak a parasztság renddéválására is /Svájc, Spanyolország/. A polgárság renddéválása pedig egy-két kivételtől eltekintve általánosnak mondható, e kivételek azonban éppen a kelet- és közép-európai jogfejlődésben jelentősek. A rendek valamelyikéhez való tartozás a feudális társadalomban elfoglalt /rendszerint jogilag is elhatárolt/ helyzettől függött. Születés, kiváltság vagy hatalmi helyzet folytán kialakult szokás teremtette meg ennek a jogi alapját. Történelmileg legkorábban az uralkodó osztály vezető rétegei /papság, főnemesség/ alakultak rendekké, majd a városi polgárság. A /szabad/ parasztság rendi jogainak elismerésére pedig csak sajátos és muló viszonyok közt került sor.

13/ Amely mint önálló kutatási terület csak az utóbbi időben nyerte el méltó helyét a szocialista országok tudományos irodalmában. Ld. ELEKES L.: Az osztályharc és a rendi ellentétek a Mohács előtti Magyarországon, in: MTA Filozófiai és Történettudományi Oszt. Köz. XV. /1966/ 165-167., 184.pp.

14/ Kivétel ez alól Oroszország, ahol csak a 16. században fejlődött ki a rendi képviseleti állam.

15/ A hazai történettudomány a jogfejlődésből levonható konzekvenciákkal is megegyező módon állapithatja meg pl. a polgári rend gyengeségét, mint egyik döntő mozzanatát a nyugat-európai formáktól történő eltérésnek.Ld ELEKES L.:Rendi ellentétek és kutatási problémák a 15. századi Magyarországon. Történelmi Szemle VII.évf. /1964/ 2.sz. 282-283.pp.

16/ Kifejlődésének törvényszerüségére utal MAKKAI László: Az abszolutizmus problematikája. Ld. "Az Abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából" Történelmi Szemle V. évf. /1962/ 2.sz. 286-287.pp.

17/ A történetirásnak e téren távolról sem egységes az álláspontja.Az állam és jogfejlődés mindenesetre az abszolutizmus kezdeti, helyenként hosszantartó progressziv szerepét igazolja.

18/ PACH Zs.Pál: Az abszolutizmus vitás kérdéseihez. "Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából" Történelmi Szemle V.évf. /1962/ 2.sz. 292.p.

19/ Ld. PACH Zs.Pál: u.m. "Az abszolutizmus elvi kérdéseiről..." 293-296.pp. Az abszolutizmus kelet-európai formáinak a kialakulásában a külső tényezők mégis alárendelt szerepet játszottak. Meghatározó tényezőknek elsődlegesen a kelet-európai tipusu földesuri árutermelő gazdaság kifejlődését és a feudális rend hosszu időre történő konzerválásának a lehetőségét kell tekintenünk.

2o/ A j u s m a n u a r i u m , amely a kialakuló feudális jogtipus korai századait jellemzi. Ebben a korban a tényleges hatalom birtokosai a nyers erőszak utján, gyakran a fegyveres önbiráskodással szereztek érvényt jogigényüknek. Az "ö k ö l j o g " jelentkezett továbbá a hübérurak egymással folytatott küzdelmében, amit pl. német területeken /13-15. századi/ birodalmi béketörekvések" /ewiger Landfrieden/is csak átmenetileg enyhithettek. Csak az állami központositás megszilárdulása tudta utját állni az "ökölj og" uralmának.

21/ Ld. Isztorija goszdarsztva i prava zarubezsnüh sztran /1963/ 284.p. Az allódium és minden más feudális földtulajdonjogi forma értékét viszont az azon kialakult szolgáló telekföldek száma határozta meg. A közvetlen termelő használati jogának elismerése objektive korlátozó tényező maradt tehát a feudális földtulajdonjog területén.

22/ Ld. "beneficium", keleten a "pomesztye" stb.

23/ A "dominium directum",ill. a "dominium utile" szerint történő megkülönböztetést ld. főként a késő-feudalizmus korában.

24/ A büntető ügyekben illetékes birói fórumok tevékenységének egyik intézményesitett formája, amit a nyomozó /inkvizitórius/, ill. az un. vegyes rendszertől elhatárolva /ill. azok egyes elemeivel kiegészitve a jogfejlődés szinte minden korszakában ismerünk. A védelvi büntető eljárás kezdetleges formája részben az antik /pl. a görög graphé/, ill. a középkori jogrendszerek megszilárdulása idején ismeretes.

25/ Az inkvizitórius eljárás a nyilt jogegyenlőtlenség alapján álló középkori jogok általánosan ismert büntető biráskodási rendszereként ismeretes, amely a korai feudalizmus jogában még uralkodó védelvi eljárás hiányosságainak a kiküszöbölését szolgálva honosodott meg.

26/ A latin "tortor" /kinzó, hóhér/ fogalmából.

27/ A keleti nagy jogrendszerek /a kinai, a hindu, a japán,ill. a tajföldi és a zsidó jog/ teljesen elkülönültek az európai jogfejlődéstől. Csupán az á z s i a i eredetü nomád feudalizmus került közvetlen érintkezésbe a Kontinens keleti területeivel. Igy a nomád feudalizmus uralma alá került népek közvetitésével tünt fel pl. a kinai joghatás egyes elemi /A tatárok pl. "a kinai állambölcsesség kisajátitói voltak". Marx/

28/ Jelentősége Nyugat-Európa feudális társadalmában főként az állami központositást megelőző századokban volt nagy, mig a kelet-európai területeken csak sporadikusan vált ismertté a hübérjog.

29/ Ld. alább a germán-római jogterület elemzése során.

3o/ Ide utal az a tény, hogy a klasszikus római jogi müveltség egyik fontos központjává lett a krakkói egyetem. Ld. Dzieje Universytetu Jagellońskiego w latach 1364-1764. /Krakow,I. 1964., II.1965/ c. mü alapján.

31/ A magdeburgi jog hatása egyébként ilyen értelmü közvetitő szerepet játszott a galiciai, ill. a belorusz és az ukrán városok irányában is.

32/ Az ujabb szakirodalomból ld. PLÖCHL,W.M: Geschichte des Kirchenrechts. /Wien, München, 1960/ ill. FERIE,H.E.: Kirchliche Rechtsgeschichte. /Kölnz-Graz, 1964/ c. kézikönyvek alapján.

33/ Amely a középkorban kifejlett keresztény egyházjognak azt az alapelvét jelenti, hogy az egyháziak személyét érintő /polgári és büntető/ ügyekben világi bíróság nem illetékes. Az egyháziak releváns jogi viszonyainak a merev elkülönülését kifejező jogelv szorosan tapadt a klerikusok sérthetetlenségének /privilegium canonis/ a megőrzéséhez.

34/ A jogi formák, intézmények azonban itt sem azonosultak a hittételekkel. Sőt a kifejezetten egyházjogi szabályok is fejlett jogdogmatikából táp-

lálkoztak. Ld. a szerzőtől a bizánci jog részletes elemzése /A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp., 1968. 151, 154.stb. pp./ alapján.

35/Az adott jogcsoportrégiók reprezentativ /összehasonlító/ jellegü bemutatásaként ld. A feudális jogtipus fejlődéstörténete /Összehasonlító jogtörténete/.Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok. Szerk:Révész T. Mihály. Bp., 1982. 37-284.pp. alapján.

36/ Ld. a korábban kifejtett /III./ "A biró szerepe a kontinentális /feudális/ jogrendszerekben" alcim alatt. Szakirodalmi támpontokat illetően ld. A feudális jogtipus fejlődéstörténete,ih. /1982/ 191-192.pp. alapján.

37/ A szakirodalmi támpontokat ld. uo. /1982/ 285-286.pp.

38/ Ld. a szerzőtől: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai /1968/ 161-162., 233-241.skk. alapján.

39/ Ld. uo./1968/ 150, 164, 288-290.pp nyomán.

40/ Ld. TYAN,E.: Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam. Leiden, 1960/ ANDERSON,J.: Islamic law in Africa /London, 1954/, c. feldolgozások alapján.

41/ Ld. az un. Meiji éra korában a 1860-as évektől.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

V.

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI /FEUDÁLIS/ JOG

A 20.század második felébe átlépve néhány évtizeddel ezelőtt a magyar jogi közgondolkodás akut problémái közé soroltuk a tartósan egyoldaluvá lett jogfejlődési világképünk feloldásának a szükségességét. Ez az egyoldalúság szembetünően jelentkezett nem csak a modern burzsoá jogrendszerek történelmi tapasztalatainak az ignorálásában, hanem főként a környező népek jogfejlődésének a nemismerésében is. Nálunk még a lassan másfél évszázada meghonosodó "egyetemes európai jogtörténet"-nek is anélkül kellett kimulnia /1906/ a reakciós nacionalizmus csapásai alatt, hogy a sorsközösségben élő /szomszédos/ kortárs társadalmak újkorba való átlépésének a tapasztalatait rendszerbe foglalhatta volna.

A súlyos örökség tehertételeit ezuttal csupán felvillantva könnyen megértjük ma már, hogy az érintett negyedszázad ezután miért vált a jogi historizmus átvitt értelemben vett reneszánszává. A korszakhatár kezdetén ott állt a történelmi törvényszerüségek feltárását vállaló forráskutatás ujjáélédése, a hozzánk közelebb eső időkben pedig a világnézetformáló komparativ jogtörténet kapott méltó teret. Bármelyik irányban indultunk el az alapvető feladataink irányába szükségképpen eljutottunk a jogfejlődés általános tapasztalatainak a szükségességéhez és mindenekelőtt azoknak a kontinentális jogcsoportrégióknak a feltárásához, amelyek koronként a hazai jog fejlődését is közelebbi befolyásuk alatt tartották. Ebből a szemléleti alapállásból született hajdan az újjászületö deszkriptiv általános jogtörténet kisérlete (törekvése) az egyetemességre, vagy más előjellel a kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének a fokozottabb előtérbe állitása a hazai jog történetének a jobb megértését szolgálva. Sem a leiró általános jogtörténet útján nem érhettük el természetesen a hazai jogi historizmus világképének az egyetemességét, sem pedig az egyoldaluan Nyugatra tekintő szemléletet nem számolhattuk fel a kelet-közép-európai napek történelmi tapasztalatainak a módszeres jogtörténeti feltárása által. Le nem becsülhető előrelépést tettünk viszont a jogfejlődést koronként determináló kontinentális jogcsoportrégiók konturjainak a feltárásában, és ezzel egyidejuleg a modern komparatisztika adta lehetőségek tisztázásában. Főként ez utóbbi lehetőségek birtokában ma már tehát egyfajta kiigazitással élhetünk éppen a közel környező kortárs társadalmak történelmi tapasztalatainak a rendszerezésében, amikor pl. az un. germán-római jogterület anyagát is szervesen beleillesztjük a közép- és kelet-európai térség feudális kori jogfejlődésébe. Azt sem hallgatva el ez utóbbi vállalkozásunk nyomán, hogy ez a több mint egy évezreden át ható jogterület gyakran sajátos szimbiozisban volt többek közt a hazai jog fejlődésével. A modern burzsoá jogrendszerek korába átlépve éppen a porosz-német, ill. az osztrák-magyar jogterület lett a modellképződés egyik sajátos központjává, akkor pedig meggyőződéssel mondhatjuk, hogy az idevezető utakat is számon kell tartani. Ime ez a magyarázata annak, hogy legalább jus teutonicum különleges történelmi szerepének a felvillantásával mintegy kiegészitést adunk a közép- és kelteurópai /feudális/ jog történelmi szerepének a megértéséhez.

Az antik rabszolgatartó társadalom felbomlasztásában jelentős szerepet játszó népek egyike volt a germán nép, amely az időszámításunk utáni első századokban már a Rajna, a Balti-tenger és az Alpok által határolt területen, valamint Skandináviában élt. Primitiv termelőerőiknek megfelelően a germánok társadalmi szervezete csak fokozatosan érte el az államalakulás fokát. Társadalmi szervezetük a nemzetségi-törzsi társadalom keretei között maradt, de általában a legfejlettebb forma felé haladt, "amelyet a nemzetségi rendszer egyáltalán kifejleszthetett" /Engels/. Jelentősebb törzsi szervezetet hoztak létre a vandálok, gótok és a gepidák már a 3-4. században. Hasonlóan látjuk a törzsszervezet fejlődését a keleti és nyugati gótoknál. A római források által Germania-nak nevezett területen éltek a frizek, szászok, longobárdok, északabbra a jütök, angolszászok. A 4. században jelentősen előretörtek az alemannok és a burgundok. Ez utóbbi népek szomszédságában fejlődött továbbá a szálí és ribuari frankok csoportja. Északon pedig jelentősebb törtzsszövetségeket alkottak a svédek, dánok, norvégok, gautok.

A germán törzsszövetségek ebben a korban még állandó mozgásban voltak - mint a népvándorlás más népelemei is - és egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a felbomlóban lévő római rabszolgatartó államra. A termelőerők fejlődésével párhuzamosan megjelentek körükben a vagyoni különbségek, és a korabeli leírások már a társadalmi tagozódás kialakulásának a folyamatát is jelzik. Társadalmi szervezetük azonban a bomlasztóerők jelenléte ellenére még hosszu ideig nemzetségi-törzsi jellegü maradt.

A germánok eredetileg tehát nemzetségi-törzsi szervezetben éltek, amelynek a legkisebb egységét maga a nemzetség alkotta.A nemzetség eredetileg anyajogu volt, amely az időszámításunk körüli időkben atyajogu nemzetséggé változott /Sippe/. Az atyajogu nemzetség körébe az egy atyától férfiágon leszármazók nagyobb csoportja tartozott.

A vérségi összetartozandóság a nemzetség tagjait számos vonatkozásban kötelezte, igy a nemzetség tagjait ért sérelem a közösség egészének a boszszuját váltotta ki. Hasonlóan a nemzetség tagjai által elkövetett gyilkosságért a vérdij vagy váltságdij kifizetésében is segitséget nyujtottak az emberek egymásnak. A nemzetség azonban már nemcsak vérségi kötelék volt, hanem a megtelepedés szervezete is, miután a nemzetség közösen vette birtokába a földet és azt eredetileg közösen is müvelte meg. Ennek megfelelően a föld közösségi birtoklása valósult meg, tehát a földmagántulajdont a germánok ekkor még nem ismerték. A germán nemzetség ilyen formájáról adott értékes feljegyzéseket Ceasar az i.e. 1.században. Később persze az atyagjogu germán nemzetség is lényeges változásokat szenvedett.

A germán nemzetségi társadalom nagyobb egységét képezte a század /Hundertschaft/, amely rendszerint több rokon-nemzetség egyesüléséből keletkezett. A század keretein belül a vérségi összetartozandóság lassan háttérbe szorult, ill. annak a szerepe inkább csak a háboruskodás és a vándorlás idején jelentkezett. A század, miként a nemzetség is, választott vezetők irányitása alatt állt, és a vitás ügyekben a század gyülése döntött, ill. segitséget nyujtott a sérelmek orvoslásában. A századok gyakran nagyobb kötelékké is egyesülhettek és az ilyen egyesülésből keletkeztek a törzsek /civitas/.

A törzsek és a törzsszövetségek kialakulásában nyilván jelentős szerepe volt a háboruskodásnak, amikor a germánok választott törzsi vezérek, egyes törzseknél "királyok" vezetése alatt indultak harcba. A törzsi vezérek gyakran jelentős hatalmat gyakoroltak és szerencsés harcok utján nagy vagyont szereztek, a főhatalom mégis a népgyülés kezében maradt. Egyes törzseknél kialakult az előkelők tanácsa is, de tevékenysége a fegyveres nép hatalmát még nem helyettesithette. A tanács feladata volt, hogy elősegitse a népgyülés müködését, miután itt tárgyalták meg a népgyülés elé kerülő ügyeket és sürgős szükség esetén vezért is választottak. Az előkelők tanácsa ilyi módon jelentős hatást gyakorolt a népgyülés szerepének a fejlődésére.

A népgyülés /Ding,mallus/ volt a germánoknál a legfőbb hatalom birtokosa. A népgyülés választotta a vezéreket, kijelölte a törzsi, vallási kultusz vezetőit /papok/, döntött a háboru és a béke kérdésében stb. Igy a germán népgyülés a fegyveres szabadok közakaratát juttatta kifejezésre, döntött a vitás kérdésekben, számüzte a közösségi rend megbontóit, de idegeneket is a közösségbe emelhetett. A nép gyülése egyidejüleg a primitiv hadszervezet kialakitásának az eszköze is lehetett, miután a nép a gyülésben nemzetségek és századok szerint sorakozott fel és a hadiszemle képét mutatta.

A germán nemzetségi, törzsi szervezet a szabad lakosság egészét magában foglalta és a társadalom fölé emelkedő, uralkodó hatalomnak, államszervezetnek még nem adott helyet. A germán társadalom szervezete tehát még egy ideig az őstársadalom termelőerőivel összhangban fejlődött, ebben a fejlődésben pedig "két természetszerüen keletkezett tényező uralkodott: a nép rokonság szerint való tagozódása és a föld köztulajdona" /Engels/. A reakciós polgári jogtörténetirás ezzel ellenkezően gyakran tett kisérletet arra, hogy a társadalmi különbségek, az uralom és az alávetettség viszonyait a germán társadalom nyomonkövethető legkorábbi szakaszában is feltételezze. A nemzetségi-törzsi szervezet azonban a maga határai közt valóban bizonyos rendet teremtett, amelyben viszont nem az uralom és az alávetettség, hanem a társadalmi viszonyok közösségi rendje dominált.[6]

A germán társadalom ily módon jellemezhető szervezete azonban az időszámitásunk utáni századokban bomlásnak indult. A Caesar-féle tudósitások után mintegy 150 évvel később keletkezett leirások /Tacitus/ már azt mutatják pl., hogy a szabad germánok társadalmán belül megjelentek a szolgák. Ezeket a szolgákat mégsem az antik rabszolgatartó társadalom módján alkalmazták, hanem csak szolgáltatásokat követeltek meg tőlük. A szolgáltatásra kötelezett emberek főként a nemzetségi előkelőkhöz tartoztak. Megszünt egyidejüleg a termelés közössége és a földet "rang szerint" /secundum dignationem/ felosztották. Az elfoglalt földterületeket rendszerint a "nagycsaládok" között osztották fel,[7] amely átmeneti fok volt az atyajogu nemzetségtől a monogám kiscsaládhoz.

Ilyen viszonyok mellett megindult a "barbár" társadalom differenciálódása, megkezdődött a nemzetségi arisztokrácia kiválása az egyszerü szabadok köréből. A nemzetségi arisztokrácia nagyobb állatállományhoz, jelentősebb földbirtokhoz és hadifoglyokhoz jutott. A vezérek kisérettel vették körül magukat, akik viszont hűségesküvel

kötelezték magukat a vezérek támogatására. A növekvő számú kiséret főként a rabló hadjáratokból élt és a nemzetségi arisztokráciához hasonlóan igyekezett vagyonát növelni. Ezzel egyidejűleg a népgyűlés főhatalma fokozatosan meggyengült és az előkelők akaratának eszközévé lett.[8] Valójában tehát a germán őstársadalom ebben a korban érte el a törzsi rend egy fejlettebb fokát, vagyis az un. törzsi, "katonai demokrácia" korát, amely már közvetlenül az állam kialakulása előtti kort jelentette, amelyben a háboru és a rablás a nemzetségi arisztokrácia, a kiséret és a szabad lakosság számára "állandó foglalkozás lett". A régi szervezet lassan elszakadt a néptől és a társadalomban egyidejűleg bekövetkezett osztályokra szakadásnak megfelelően a népakarat fölé emelkedő szervek jöttek létre. Mihelyt pedig a társadalom fejlődése átlépte azt a határt, amelyen belül a nemzetségi törzsi szervezet a további előrehaladás akadályává lett, létrejött az állam.

Germán államok keletkezése, a frank birodalom történelmi szerepe

Tartósabb törzsi egyedülések felbomlása és a rabszolgatartó római birodalommal folytatott harcok után a keleti germánok csoportjához tartozó gótok az 5. század első felében /419/ jutottak el az államalakuláshoz. A Róma városát is felduló Alarich király halála után a nyugati gótok Galliában telepedtek meg és itt alapították az első "barbár"-germán államot. Megtelepedésük, mint a római birodalom szövetségeseinek /foederati/ a betelepitése folyt, ténylegesen azonban saját királyaik uralma alatt már önálló államot alkottak.

Egyidejűleg a nyugati gótoknál meggyorsult a társadalmi tagozódás fejlődése, ill. a szabadok tömeges lesüllyedése. Ennek nyomán sorozatos népi felkelések, forradalmi mozgalmak törtek ki /bagudák/, amelyek megkönnyitették a burgund királyság kialakulását Gallia délkeleti részén.[9]

A keleti germánok köréből származó vandálok szintén az 5. század első felében érkeztek el az államalapitáshoz. Hosszas vándorlás után először Hispániában négy kisebb királyságot alkottak, majd Africa provincia-ban vetették meg a lábukat /439. Karthágó/. Rómával folytatott háboruik jelentős mértékben hozzájárultak a rabszolgatartó nyugat-római birodalom végleges felbomlásához, majd pedig a kelet-római császár, Justinianus semmisitette meg államukat a 6. században /535/. Hasonlóan Justiniánus csapásainak esett áldozatul azonban a rövidéletü keleti-gót állam is /493-555/, amelynek utolsó királya /Totila/ már törvénykönyveket alkotott. Jelentősebb germán államalakulatnak tekintjük továbbá az Észak-Itáliában megtelepedett longobárdok államát[10] /6.század/, amely a Karolingok felemelkedéséig megőrizte államiságát.

A germán népek államalakulása során persze a legnagyobb jelentőségre tett szert az a frank állam, amely a rabszolgatartó nyugat-római állam felbomlása után a Meroving-házból származó Chlodvig vezetésével szilárdult meg Galliában /481- 511/. A frank államszervezet támaszává lett a kereszténység is, amelynek a felvételére

ugyancsak az állam megszilárdulása idején került sor /496/. Chlodvig megkeresztelkedése tehát politikai tevékenység volt, mivel a keleti /arianus/ vallást követő többi germán állammal szemben a római/athanasius/ kereszténységhez csatlakozott. Igy a frank államszervezet rövid idő alatt kiteljesedett és jelentős hóditásokhoz jutott, sőt a birodalommá szerveződő állam egy időre a germán eredetű lakosság nagy részére is kiterjesztette hatalmát, majd végleges felbomlása után /887/ pedig több nyugat-európai állam alapjává lett.

A birodalom egységén belül bizonyos fokú elkülönülés mutatkozott már a 6. században /Neustria, Austrasia, Burgundia/, amely főként a társadalmi fejlődésben látható eltérésekben nyilvánult meg. Az utódok alatt a birodalom egysége is megbomlott, majd a 7. században Chlothár és Dagobert rövid életű eredményei sem tudták már megállitani a birodalom hanyatlását. Bekövetkezett ezzel az un. "henye királyok" korszaka, amelyben az ország első méltóságát viselő urak /maior domus-ok/ kezébe került a tényleges hatalom. Heristalli Pippin és fia Martell Károly maior domusok nevéhez tapadhatott tehát az állam megszilárditása.

A római imperium örökébe lépő frank birodalom megteremtése persze Nagy Károly nevéhez tapadt, aki újabb nagy hóditások után 800-ban már császárrá koronáztatta magát. A birodalom kiterjesztette hatalmát a longobárdok földjére, visszaszoritotta az arabokat és megszüntette a szász, bajor törzsek, valamint az avar birodalom önállóságát. Igy Nyugat-és Közép-Európa egy időre kénytelen volt a frank császárság főhatalmát elismerni. E hatalmi igény csupán Bizáncban változott ki komoly ellenérzést. Valójában azonban Nagy Károly halála után ez az államalakulat sem bizonyult tartós képződménynek. Az egyes országrészek fejlődésbeli elkülönülését követte az etnikai elhatárolódás és megindult a hűbérurak önállósulási törekvése is. Nagy Károly unokái pedig a birodalmat három részre osztották /843/ a verduni szerződésben és csak formálisan ismerték el a legidősebb testvér császári főhatalmát. Vastag Károly ugyan még a 9. század folyamán /rövid ideig/ egyesiteni tudta a birodalmat, majd bekövetkezett a végleges felbomlás /887/. A birodalom területén tehát a középkori francia királyság a Német-Római Birodalom és a részállamok konglomerátumát képező Itália feudális társadalma bontakozott ki.

A germán társadalom feudalizálódása is magára vonja a figyelmet ebben a korban. A frankok az államalakulás idején nagyrészt még a territoriális faluközösségben éltek. A nemzetségi /vérségi/ kötelékek azonban lassan elvesztették értelmüket, vagy háttérbe szorultak és átadták helyüket a szomszédjogú faluközösségnek /Mark/, mivel a földmüvelés termelőerőinek a fejlődésével a Mark alkalmasnak bizonyult a falu életének az irányitására. A közösségen belül a föld feletti magántulajdon csak fokozatosan fejlődött ki és a hajdan uralkodó vagyonközösség jelentős maradványai még egy ideig fennmaradhattak. A közösség feladata lett a faluhatár felhasználásának a szabályozása, az idegenek betelepedése feletti döntés, a tagok vitás ügyeinek rendezése stb. A földek periódikus ujrafelosztásának az elmaradása után azonban az osztott közösségi birtokok használatában, valamint a belsőségek /ház és udvarhely/ felett az egyéni birtoklás vált általánossá, mig az osztatlan közösségi föl-

dek továbbra is a Mark tulajdonában maradtak /Allmend/. Jelentős közösségi korlátozások éltek persze az osztott szántók használatában is /nyomásos gazdálkodás, dülőrendszer stb./ és hosszú ideig megmaradtak a közösségi földek, erdők, rétek, pusztaföldek, utak ösvények, itatóhelyek stb. felhasználásában uralkodó közösségi szokások.

Ily módon a germán faluközösség még jelentős akadályt képezett a feudális viszonyok elterjedésében, de a paraszti függés kialakulását megakadályozni nem tudta. Az államalakulás után pedig a szabad közösségi tagok nagy tömegben szegényedtek el. A szabad lakosság jelentős részét az állandó hadiszolgálat tette tönkre, míg mások a helyi birtokosok hatalmának lettek az áldozatai. Az állam a birtokosoknak juttatott mértéktelen földadományozásokkal tette lehetetlenné a közösségi földek kiterjesztését, sőt gyakran maga is közösségi földeket adományozott szolgálat fejében. Így az egyházi és a kifejlődő világi hatalmasságok minden eszközt felhasználtak már a közösségi földek megszerzésére, ill. a szabad lakosság függőségbe kényszerítésére.[12]

Az egyházi és a világi urak most már tehát az elszegényedett lakosságot tömegesen kényszerítették a függőségbe. Ennek egyik sajátos formája volt a p r e c a r i u m , vagyis amikor a nagy földbirtokosok[13] az ajándékozás utján megszerzett földet határozatlan időre adták használatba különböző szolgáltatások ellenében. A hadiszolgálat vagy a helyi hatalmaskodások elkerülése végett a szabadok egy jelentős része pedig "önként" vállalta a függőséget. A függőség ilyen módon történő keletkezését látjuk a kommendációban /commendatio/, amikoris a lesüllyedt szabad a rabszolgaság helyett inkább választotta az uraságtól való függést.

Az ilyen emberek a helyi birtokosok, vagy a király védelme alá helyezték magukat. A szolgálatát felajánló személy hűségesküvel kötelezte magát urának, amely alól csak az ur esküszegése esetén szabadulhatott. A k o m m e n d á l á s tehát azzal járt, hogy az előkelő birtokos /senior/ ura lett a kommendáltnak, a kommendált pedig vazallusi függésbe jutott. A függés ilyen formáját nem követte szükségképpen földadományozás, de gyakran mégis azzal együtt járt. Ezért a kommendációból nemcsak paraszti függés, hanem katonai hűbériviszony is keletkezhetett. Ilyen esetben a senior katonai szolgálatába szegődő ajándékban részesült.[14]

A f r a n k t á r s a d a l o m i l y m ó d o n m é g h o s s z ú i d e i g a f e u d a l i z á l ó d á s f o l y a m a t á b a n v o l t . A feudális termelési viszonyok ugyanis nem egyszerre alakultak ki, hanem a szabad lakosság függőségbe kényszerítésének az évszázados folyamatában. A barbár germánok tehát nem hozták készen magukkal a hűbériséget, miként a rabszolgatartó római birodalom meghóditásából sem következett szükségképpen a feudális viszonyok kialakulása. Vagyis a feudális viszonyok megteremtésében nem a római birodalom meghóditása, nem a germánok "különleges nemzeti tulajdonságai", hanem a barbárok nemzetségi-törzsi rendjének a termelőerők meghatározott fejlettségi fokával való találkozása játszotta a döntő szerepet /Engels/. E kapcsolat pedig maga után vonta a társadalmi tagozódás gyorsütemű fejlődését és a szabadok tömegesek függésbe-kényszerítését.[15]

A f e j l ő d é s a l a p v e t ő t e n d e n c i á j a v o l t t e-

hát a szabad közösségi tagok függő parasztokká történő átváltoztatása és a közösségi allodbirtok elidegenithetővé tétele. A gazdasági és társadalmi lesüllyedés utja pedig a félszabadok rétegén keresztül vezetett, akik a fiskus vagy a birtokosok függőségében éltek /letus id est pertinens; fiscolinus vel sanctuarius/. A források a függés kialakulásának okát gyakran a végszükségben jelölik meg, amidőn már nincs lehetősége a szabadnak az "erős emberekkel szemben önmaga védelmére".[16] Az elszegényedő közösségi tagok /pauperes/ helyzete tehát csak átmenetet képezett a teljes szolgaságba /servitium/, amikor már a személyi függést a dologi függés is követte.

A frank társadalom feudalizálódása egyébként a birodalom különböző területein eltérő módon zajlott, a folyamat végső eredménye azonban általában a feudális osztályuralom megszilárdulása lett. Igy a függő parasztsággal szemben kialakultak az egyházi és világi nagybirtokosok rétegei. A birtokosok pedig igyekeztek most már a függő lakosság feletti hatalmat gyakorolni és e törekvéseik gyakran a birodalom egységét is veszélyeztették. Martell Károly és utódai ezért a földet többé nem adták a birtokosok teljes tulajdonába, hanem csak beneficium-gyanánt, vagyis meghatározott szolgálatok idejére. Megkisérelték továbbá az egyházi birtokok mértéktelen növelésének a korlátozását is, de mind kevesebb maradandó eredménnyel.[17]

Végül a feudális földtulajdon megszilárdulásával létrejött a jobbágytartó nagybirtok, amelynek az alapját a függő jobbágyközösség képezte. A korabeli nagy feudális birtokok között előfordultak persze összefüggő uradalmak, de nagyon gyakori volt a szétszórt urasági birtokok formája is, amidőn a falu egy része, vagy a szolgáló telkek különböző száma képezett urasági birtokot. A földesuraság tehát még hosszú ideig a függő telekbirtokosok kizsákmányolásából élt és csak kisebb területen végzett önálló gazdálkodást. A függő colonusok /coloni, ingenui/, a félszabad liti-k,de gyakran a szolgák is /servi/ telkeiken /mansus, Hufe/ ültek. A szolgáló telekbirtok pedig belsőségekből, osztott szántókból és az uraság által juttatott használati jogokból állt. A feudális nagybirtok és a függő paraszti telek szervezete tehát azt mutatja, hogy a falu korábban kialakult közösségi szervezete valóban a feudális kizsákmányolás eszközévé lett.

Mindezek alapján könnyen felismerhető már, hogy a germán-frank periódus Nyugaton gyakorlatilag a korai feudális állam és jog korszakával esett egybe. Keleten némi időbeli késéssel követték a germánokat ebben a történelmi folyamatban a szlávok, ill. az ázsiai nomád társadalmakból időközben kiszakadt /megtelepedett/ kisebb népelemek. A kontinens délkeleti részében azonban a továbbélő bizánci /kelet-római/ birodalomban gyakorlatilag ugyanezek a történelmi folyamatok zajlottak részben a görög-római /romanizált/ lakosság, részben pedig a különböző kisázsiai népelemek sorában. Időben talán a legfiatalabb elemként csatlakozott ide a mohamedán hitre tért népek társadalma /6-7.sz./. Ez a bonyolult történelmi folyamat tehát a korabeli világ kitárulkozó új központját[18] in komplexu ragadta magával. Könnyen érthető most már, hogy ebben a történelmi törvényszerüséggel jelentkező társadalmi átalakulásban - főként a közép-európai térségben - a germán-frank korszak által kitermelt intézményformák ötvöződtek modellekké. Ahol a frank császárság hatalma gyakorlatilag megszilárdult, ott ezek a hatások általában kitörölhetetlen nyomokat hagytak maguk után. Ahol vi-

szont ez a történelmi államkapcsolat hiányzott, ott és főként a frank birodalom szétesése után /887/ kerültek a népek választ elé a feudális állam és jog modelljeinek a megválasztásában. A nagy egyházszakadás /1055/ korát megelőzően még kétséges lehetett, hogy a közép-európai közel-környező/ társadalmak milyen vonzáskörbe sorolnak, Bizánc hosszantartó hanyatlása idején azonban már egyértelművé vált az az ut. Valójában tehát nem a n é m e t - r ó m a i b i r o d a l o m[19] státusának a születésével /962/, hanem inkább a Rajnától keletre élő germán társadalom feudalizálódásának az eredményessége által váltak szélesebben is ismertté és elfogadhatóvá azok az intézmények, amelyeket a középkori /teuton/ germán jog, vagy más megjelöléssel az un. német-római jogterület kölcsönözhetett a közel-környező népek jogfejlődésének. Ez a körülmény minden esetre indokolttá teszi, hogy a 60-as években közreadott "kelet-közép-európai" jogfejlődés modellrendszerét a jus teutonicum sajátos történelmi szerepét hordozó ismeretanyaggal is kiegészitsük.

A hűbéres fejedelmek uralkodói már a 10. században felségjogok megszerzésére törekedtek, amelyek birtokában a t a r t o m á n y u r a s á g r e n d s z e r e fejlődött ki. II. Frigyes pedig először fiának a német királlyá választása érdekében az egyházi fejedelmek jogainak a kiterjesztésére szánta el magát, 1220-ban jelentős felségjogokat juttatva az egyházi fejedelmeknek. 1231-ben kiadott privilégiumok /statutum in favorem principium/ pedig véglegesen megalapozták a tartományuraságok közhatalmát. A privilégiumok e fejedelmeket domini terrae-nak, tartományuraknak nyilvánitották, amelynek alapján a nagy hűbérurak megkapták a biráskodás és adószedés jogát. A tartományuraságok területén a birodalom lemondott továbbá a pénzkibocsátás jogáról, valamint birodalmi várások és erődítmények épitéséről is.

Németországban m i n d e z a nagyurak hatalmát növelte és a s z é t t a g o l t s á g o t s z i l á r d i t o t t a m e g .Ily módon az itáliai politika a német birodalom fejlődésére vonatkozóan végzetes következményekkel járt.A szettagoltság erőit pedig csak növelte a negyedszázados interregnum, amely a Hohenstaufok kihalása után bekövetkezett /1254-1273/. Igy a fejedelmek közötti küzdelemből Habsburg Rudolf került ki győztesen, aki a birodalmi törekvéseket is elejtette.

A 14. század folyamán a német uralkodókat már a fejedelmek választották és a tartományurakat az ily módon megválasztott uralkodók mind kevésbbé befolyásolhatták. A Luxemburgi dinasztiából származó IV. Károly császár uralma idején /1347-1378/ átmenetileg megszilárdult császári hatalom sem igényelhette tehát a tartományuraságok feletti főhatalmat. A birodalom központja most Prága lett és Károly uralma Csehországban gyors gazdasági virágzást is eredményezett. A német birodalom politikai széttagoltsága viszont IV. Károly alatt tovább erősödött, miután nevéhez kapcsolódott, pl. a fejedelmek jogait szabályozó A r a n y b u l l a k i b o c s á t á s a /1356/ is. Ettől kezdve minden központositási kisérlet a tartományurak önlóságába ütközött, a városok fejlődése lehanyatlott és mind kevesebb lehetőség maradt a városi polgárság és a központi hatalom szövetségének a megteremtésére, amely alkalmas eszköz lehetett volna a politikai széttagoltság megszüntetésére.

A ius teutonicum különleges történelmi szerepe a közép-európai /feudális/ jog fejlődésében

A 14. században Luxemburgi Zsigmond vejének /Albertnak/ a császárrá választásával a német-római császár tényleges hatalma a Habsburg örökös monarchiára korlátozódott. Tovább folyt persze a családi birtokok növelése, majd az utódok alatt a cseh és magyar trón megszerzése került belátható közelségbe. Miksa császár a század végén házasságával készítette elő továbbá Burgundia megszerzését és az államszervezetet is jelentősen megerősítette. Jelentős birodalmi reformkísérletek születtek, de azok valójában a fejedelmek ellenállásán mindig elbuktak. Így a 16.század elején a császári hatalmat újabb megszorításnak vetették alá az un. választási kapitulációk bevezetésével /1519/.Maga a császárkoronázás jelentéktelen aktussá vált,sőt a pápa által végzett koronázás is rövidesen megszünt. A császár megmaradt jogait a birodalmi gyülés, vagy a választó-fejedelmek közreműködésével gyakorolhatta, a fejedelmek pedig tovább építették helyi államszervezetüket.

A fejlődés ilyen iránya tartósan meghatározta tehát a német birodalom helyzetét. Mialatt ugyanis Nyugat-Európában pl. az angol, ill. a francia feudális államok a 16. században megteremtették már a központosítást, legyőzték a szeparatista törekvéseket, addig Németországban szakadatlanul folyt az állam széttagolódása és a birodalom csupán független fejedelemségeket, tartományokat lazán összekapcsoló kötelék maradt.

A Habsubrgok hatalma alatt a fejedelemségek ugyanis szuverén államiságot teremtettek a birodalom keretein belül. Elméletben a császári hatalom bizonyos jogokat birt a fejedelmek felett, valójában azonban ez a jog igen korlátozott volt. Ezért is a Habsburgok a 16. században már a német birodalmi területen kivül igyekeztek növelni hatalmukat. Miksa unokája pl. /V. Károly/ császárrá választásával szerezte meg Spanyolország, Dél-Itália, Németalföld és az amerikai spanyol gyarmatok feletti hatalmat. A Habsburg hatalom tündöklése sem takarhatta azonban el a német birodalom válságos helyzetét. Így a birodalmi urak, egyházi és világi földesuraságok senkitől sem korlátozott hatalmi törekvése mindenekelőtt az osztályellentétek kiéleződéséhez vezetett. Az 1525-ben kitört német parasztháború azonban bár a feudalizmust alapjaiban rázta meg, elbukásával ismét a fejedelmek és más birodalmi urak helyi hatalmának a kiterjesztéséhez vezetett. Egyidejüleg megindult a német birodalom területén a reformáció, amelyben a fejedelmeket a birodalom reformjának a megvalósításánál is jobban érdekelte az egyház vagyonának a megszerzése. Így a reformáció a 16. században fegyveres vallásháborúvá fajult és a katolikus fejedelmek szövetsége ebben a harcban császárát is csak a szembenálló fél /protestáns schmalkaldeni szövetség/ leveréséig támogatta. Világossá lett tehát, hogy a fejedelmek a vallási kérdésektől függetlenül gátat kívántak emelni a birodalmi államhatalom továbbfejlesztésének.[20]

Miközben tehát német területen a politikai széttagoltság rendi, ill.tartományuri keretek közt megrekedt, a környező államokban jelentős előrehaladás történt. Ugyanakkor a német tartományok elszigeteltsége gazdasági hanyatláshoz vezetett. Így a 17. században a birodalom területén kirobbanó harmincéves

háború /1618-1648/ már a szomszédos hatalmak aktiv beavatkozásával folyt, és váltakozó intenzitással Franciaország, Svédország, ill. a Habsburg-monarchia hatalmi törekvései kerültek előtérbe. Jellemző tehát, hogy a küzdelem első eredménye lett a cseh-morva rendek függetlenségi harcának a leverése, ami után Csehország birodalmi jellege véglegesen megszünt és az rövidesen az osztrák örökös tartományok közé került. A háborut lezáró vesztfáliai béke viszont elismerte Németalföld és Svájc elszakadását a birodalomtól. Franciaország most már Lotharingia és Elzász területén, Svédország pedig az Északi-tenger partvidékén terjeszkedett. A béke azonban igy is kielégitette a tartományurakat, miután az megerősitette a fejedelmeket a ius territoriale szabad gyakorlásában. E jogokat pedig a békeokmányok a francia souveraineté fogalmával jelölték, és ez a gyakorlatban a teljes függetlenség érvényesitésével volt azonos. A fejedelmek jogot kaptak pl. arra is, hogy idegen hatalmakkal szövetkezzenek, a még megmaradó birodalmi ügyeket pedig a birodalmi rendek szavazatától tették függővé. A birodalom ezzel véglegesen közel 300 államocskára esett szét, a formálissá vált birodalmi szervezet pedig még több mint másfél évszázadig /1806-ig/ fennállt, de ettől függetlenül Németországban megszilárdult a tartományi központositás.

Ilyen előzmények után a feudális abszolutizmus német földön már csak tartományi keretek között fejlődhetett ki. Sajátos viszonyok között alakult ki tehát a német fejedelmi abszolutizmus, amely Ausztria mellett főként Poroszország megszilárdulásának kedvezett. Igy a 15. században megalapozott Brandenburg őrgrófság a Hohenzollernek kezén gyors ütemben kiterjedt. A 17. század elején pedig a Kelet-Poroszországgal egyesült fejedelemség tovább szilárdult, ill. a század végétől az abszolut hatalom kiépitésére törekedett.[21] Valójában persze a porosz fejedelmi abszolutizmus csak a 18. században épült ki. /I. Frigyes Vilmos, II. Frigyes/, miközben a junkerek feudális osztályuralmát a "felvilágosult" abszolutizmus még hatékonyabban alátámasztotta.

Mindezek megértését szolgálva vissza kell térni röviden a társadalmi sajátosságok szerepéhez is. A kialakuló német feudális állam társadalmi fejlődése eredetileg nemcsak a nyugati frank tartományoktól maradt el, de a birodalom területén sem volt egységes. A törzsi hercegségek területén a feudalizálódás különböző mértékű volt és jelentős különbségek mutatkoztak egyrészt a nyugati, másrészt az északi és keleti területeken. A frank feudális viszonyok hatása alatt nyugaton pl. az osztálytagozódás előbbre jutott a németek körében is, a szabad lakosság jelentős tömegét pedig még hosszú ideig a Mark-közösségben élő parasztság alkotta. A faluközösség belső bomlása ugyan megindult, de még jelentős ellenálló erőt képviselt a feudalizálódással szemben, a paraszti függés kialakulását azonban a közösség sem tudta megakadályozni.

A birodalmat alapitó I. Ottó korától kezdve a törzsi hercegségek urai mellett fokozatosan emelkedtek ki az egyházi és világi kiváltságosok. Az Ottó-féle privilégiumok az egyházi immunitások körét terjesztették ki és megszilárditották azt az elvet, hogy amely körzetben az egyház privilégiumot nyert, ott birtokai határain túl is jogokkal rendelkezik.[22] Ugyanakkor az állam megszilárdulása a világ

gi uralkodó osztály fejlődésére is jelentős hatást gyakorolt. A világi nemesség széles rétegét képviselték a lovagok, akik vagyoni helyzetük alapján a királyi hatalom fegyveres szolgálatára alkalmasak voltak. Az egyszerű szabadok gyors társadalmi felemelkedését biztositotta tehát a lovagság, amelynek a tömegét kiegészitette az eredetileg szolgarendű miniszterialisok hada. A miniszterialisok főként az egyházi kiváltságosok mellett játszottak jelentős szerepet, miután azok az egyháziak fegyveres szolgálatában emelkedhettek a lovagi nemesség szinvonalára. A katonai uralkodó osztály kialakulását azonban gyorsan követte az a merev elkülönülés, amivel az alsóbb néprétegekből történő további felemelkedést már gátolták. Igy a 13. század végére zárt réteggé vált a lovagság és főként a parasztság köréből történő lovaggá emelést szigoruan megtiltották.

A nemesség egészében a lovagság részének számitott, ténylegesen azonban jelentős társadalmi és vagyoni különbségek alakulhattak ki közöttük.[23] A középkori jogkönyvek azonban a katonai uralkodó osztályon belül lényeges különbségeket feltételeznek,a hűbériség térhóditásával ugyanis az uralkodó osztály lépcsőzetesen tagolódott. Igy a hűbérviszonyok alapján a legfőbb hűbérur maga az uralkodó volt, akinek a kezéből /elvileg/ minden nemesség származott.[24] Az államhatalom megszilárdulását követően viszont gyors ütemben nőtt az uralkodó közvetlen hűbéreseinek a rétege, akik egyben magukhoz ragadták a főbb egyházi, ill. világi méltóságokat. E körből váltak ki a birodalmi hercegek /Fürsten/,mint akik a nemesség második csoportját alkották.[25] Az uralkodó osztály következő csoportjait képezték a grófok, bárok, akik meghatározott nagyságú birtokkal rendelkeztek. Az előbbiektől való elkülönülést jelezte azonban, hogy amig a Fürst elvileg csak az uralkodótól kaphatta /közvetlenül/ a hűbért, addig a grófot, ill. a bárót az uralkodótól később kapott közvetlen hűbér sem emelhette fel a hercegek sorába. A nemesség alsóbb rétegeit képezték végül a közönséges nemesek, és a miniszterialisok, akik még elvileg maguk is adhattak hűbért, de helyzetük ezt jórészt nem engedte meg.[26]

Az uralkodó osztály merev hűbéri tagozódását fokozta az a felfogás,hogy senki sem fogadhat el vele egy rangban lévőtől hűbért, még kevésbé nála alacsonyabb rangutól. Ez a merev társadalmi tagozódás tehát a politikai széttagoltság sajátos konzerválódását vetitette előre, majd pedig a központositásnak az akadályává lett.

A 11. századra a feudalizálódás folyamata alapjaiban befejeződött és a hajdan szabad lakosság vagyonilag és társadalmilag differencálódott. A szabad parasztság zömét függésbe kényszeritették, de a feudális fejlődésben is lényegesen különböző német területeken még hosszu ideig maradtak szabad paraszti birtokosok.[27] A függő viszonyok megszilárdulásával azonban a parasztság legszélesebb rétegét a dologilag kötött jobbágyok /Höriger/ képezték, akiket gyakran szabad jobbágyoknak is neveztek, mivel a birtokosoktól kapott telekföld után termény és egyéb szolgálatokat teljesitve személyes szabadságukat megőrizték. A dologi függés természetesen joghelyzetüket is alapvetően meghatározta, mivel a függő paraszti birtok képezte a létalapjukat. A parasztság társadalmilag legalsó rétegét képezték végül a személyükben is kötött jobbágyok /Leibeigenen/, akik teljes szolgaságba jutottak.

A szabad lakosság függésbe jutásával egyidejűleg német földön is a társadalmi munkamegosztás fejlődése adott lehetőséget a városi polgárság megjelenésére. A lesüllyedt falusi lakosság a város védelmét kereste és menekülésével állandó forrásává lett a városi lakosság gyarapodásának. A város társadalma pedig megjelenésétől kezdve szembenállást jelentett a birtokosok hatalmával. Így a 11. századtól megerősödő német városi települések is a polgárosodás színterei lettek,[28] /Lübeck, Hamburg, Strassburg, Augsburg, Frankfurt stb./ Egyes városok kiváltsága pedig már a városjog kifejlesztését is lehetővé tette a 12-13. században.

Az adott társadalom-politikai viszonyok derivátuma volt a tartományi hatalom megszilárdulása is. A 14. századtól a hűbéri viszonyok meglazultak, és az urlakodó osztály tagozódásában mutatkozó változások a központi hatalom rovására terebélyesedtek. Ezt használták fel az egyházi és világi fejedelmek a tartományuraság kialakitására, miután a főurak kezükbe vették a tartományok igazgatását, a bíráskodást, az adóztatást és a regáléjövedelmek beszedését. Így a fejedelmek tartományuri hatalma majdnem teljesen függetlenedett a császártól és már a felségjogok jelentős részét is maguknak követelték. Alattuk a középnemesség viszont majdnem teljesen eltünt, akik közül némelyek a fejedelmek közé emelkedhettek, mások pedig az alsóbb nemesség sorába süllyedtek. Csak egy vékony réteg tudta tehát elkerülni a tartományuri függést, nevezetesen a birodalmi nemesség, a lovagság pedig lassan minden jelentőségét elvesztette.[29]

A tartományúri hatalom kiteljesedésének másik negativ következménye a városi polgárság hanyatlása volt. A német városok igyekeztek bár az európai szinthez felzárkózni és a céhes ipar, a kereskedelem terén jelentős előrhaladást tettek a politikai széttagoltság azonban a piacok és a kereskedelem fejlődését tartományi elszigeteltségre kárhoztatta. Így a városok nem tudtak egységesen fellépni a helyi földesuraságok hatalmi törekvései ellen és harcukban semmi támogatást nem kaptak a központi hatalomtól. Az ujjáéledő /egyszerü/ árutermelés hatása alatt persze a városi polgárság is mélyen tagozódott. A városi patriciusok magukhoz ragadták a középkori német városok igazgatását, a bíráskodást és a városi jövedelmek felhasználását is. Valahol középen állt a céhpolgárság és a városok alsó néprétegét alkották a plebejusok.

Az ujjáéledő árutermelés hatását persze megérezte a parasztság is, miközben a tartományuri rendszer kiteljesedése az alapvető osztályellentétek különös kiéleződését hozta magával. Ez a körülmény már a 15. században sorozatos felkelésekhez vezetett /Bundschuh, "szegény Konrád"/, majd az 1525-ös nagy német parasztháboruban a feudalizmus alapjainak a megrendülése jelentkezett.[30] A parasztháboru bukása után azonban a feudális osztályuralom helyreállt és a parasztságra mért csapás ismét a tartományurak hatalmának kedvezett. A fejedelmek egységre léptek a kegyetlen megtorlásban és a parasztságot német földön is hosszu időre a legmélyebb szolgaságba taszitották.

Így a parasztság szolgaságba döntése és a német városok lehanyatlása egyre erőteljesebben éreztette hatását a 17-18. században. A politikai széttagoltság sajátos továbbélése következtében a birodalmi területek gazdasági, társadalmi fejlődése is eltérően alakult ebben a korban. Nyugaton és a birodalom déli területein pl. megmaradt az adóztató földes-

uraság régi formája, a Grundherrschaft, aminek a jellemzője, hogy a földesur saját kezelésében lévő birtoka /majorsági föld/ jelentéktelen volt. A földbirtok túlnyomó részét tehát a függő paraszti telek /Hufe/ alkotta. A tartományurak igyekeztek e területen főként a 18.században a terheket szabályozni és a parasztok telekről történő elüzését megakadályozni. E törekvés persze a fejedelmi /állami/ adóztatás érdekeit szolgálta, a fejedelmi hatalom ezért a paraszt feletti joghatóságot is magának igényelte. 31

A birodalom középső területein az öröklődő paraszti birtok fennmaradása és a paraszti földek nagyméretü kisajátitása /Bauerlegen/ váltogatta egymást. Ugyanakkor az Elbától keletre eső területeken pedig a földesuri kizsákmányolás formája döntően megváltozott. Igy főként a brandenburgi, ill. mecklenburgi területeken kezdődő folyamat már a 17. században megteremtette a Gutsherrschaft-nak nevezett árútermelő / majorsági birtok / formáját. A Gutsherrschaft természetesen a paraszti birtoklás rovására terebélyesedett és a paraszti közföldek elrablása után megindította a telekről történő elüzést is. A brandenburgi fejedelem pl. már a 16. század folyamán kiadott rendelkezéseivel törvényesitette a telekföldek elrablását /1540,1572/. A parasztháborukat megelőzően még jelentős számban élő, személyileg szabad jobbágyokat e területen tehát tömegesen lesüllyesztették a dologi és személyi függőségbe /Leibeigenschaft/. 32 Ilyen körülmények közt az uradalmi föld növelését mi sem gátolhatta többé. Mecklenburg fejedelmei a 17. század folyamán törvényben mondták ki pl., hogy a parasztnak semmiféle joga nincs a földre. Igy a folyamat végső soron a parasztok tömeges elüzéséhez és a robotrendszer kiteljesedéséhez vezetett.

A birodalom keleti területein meghonosodó sajátos társadalmi körülmények a csak dologilag terhelt parasztok/Höriger/ teljes eltünéséhez vezettek, a feudális kiváltságokkal körülbástyázott nemesség egy része pedig gazdálkodó, piacra termelő nagybirtokos lett. A fejedelmi abszolutizmus kiépültével a nemsség másik része viszont állami szolgálatába szegődött. Az abszolutisztikus állam és a földesuraság hatalmának /és gazdagságának/ növekedése nem takarhatta azonban el a német társadalom elmaradottságát, miután ez a társadalom a parasztság szolgaságba taszitása mellett a német polgárságot is elnyomoritotta éppen akkor, amikor végre a kontinens nyugati felében már egy modern tőkés társadalom konturjai tüntek fel.

Igy a körülmények kényszerének is engedve német földön az abszolutizmus felülről irányitott társadalmi reformokkal kisérletezett a 18. században, /általában/ a feudális osztályuralom megőrzése és az állami adópolitika érdekében. Mindez a német feudális társadalom válságának a közeledését persze megakadályozni nem tudta.

Államszervezeti sajátosságok

A 10. században önálló fejlődésnek indult német feudális állam főhatalmát a törzsi hercegek még hosszu ideig vonakodtak elismerni, pedig a király hatalmát eredetileg választás utján nyerte el, és a választásban esetenként a szabad lakosság széles tömege is részt vett.Az utód kijelölését az uralkodók is igyekeztek biztositani, de a választás elvét nem tudták háttérbeszoritani. Az uralkodó kijelölésében döntő szavuk lett a hercegeknek, majd a megerősödő egyházi és világi fejedelmeknek. Igy a leghatalmasabb királyi/hű-

béres/ fejedelmek közül emelkedtek ki később a választófejedelmek.[33]

Az uralkodó főhatalom megszilárditásának eszköze lett a 962-től felvett császári cim és a Rómában történt koronázás, amely a környező államok feletti hatalmat kivánta szimbolizálni. Az állami főhatalom erősitését szolgálta volna az örökös monarchia megteremtése, amelyre IV. Henrik, ill. II. Frigyes is törekedett, de ez már a római egyház ellenállásába ütközött. Igy a választás mögött a trónöröklés elve hosszu időre háttérbe szorult és az uralkodók választását a 13. század végétől folyamatosan a választófejedelmek gyakorolták. A választást általában többségi szavazattal ejtették meg és az aranybulla előirásai szerint legalább négy választó jelenlétében eszközölhették. A választást követő szimbolikus cselekményeket viszont Achenben tartották, ahol a király felkenéssel és koronázással vette át a hatalmat.

Jellemző egyébként, hogy az állami főhatalom kialakulása nem eredményezte a koronázó város birodalmi központtá válását, mivel az államhatalom központja még hosszu ideig ott volt, ahol az uralkodó tartózkodott. Az államügyek irányitásának a központjává később Achen mellett Prága, ill. Bécs emelkedett. Ilyen módon a központi államszervek müködésének a szintere a mozgó királyi udvar lett. A királyt az udvarban a fegyveres kiséret és hűbéresek vették körül, akik között az egyházi hűbéresek, az irástudó papok mind nagyobb jelentőségre tettek szert. Az állami feladatok differenciálódásával az udvar előkelői királyi megbizatásokat teljesitettek és az időközben kialakult hivatalok méltóságviselői lettek. Ezek a méltóságok persze az önálló fejlődés ellenére még hosszu ideig a Karoling monarchia mintájára alakultak. Közöttük kiemelkedő helyet foglaltak el a palotagrófok, akik a királyi udvar felügyelői lettek, de ugyancsak frank mintára alakultak a marsall, a kamarás, a főpohárnok és más tisztségek is. E tisztségek a 13. században már örökös hűbérré változtak és főként a világi választófejedelmek kezébe kerültek. Főként a rajnai palotagróf jutott kiemelkedő hatáskörhöz, aki trónüresedés esetén helytartó lehetett és az udvari biráskodásban is közremüködött.[34]

Német területen is korán kialakut a szokás, hogy az uralkodó a fontosabb államügyek vitelében a legelőkelőbb hűbéresek tanácsát kérte, ami idővel az udvari tanács állandósulását eredményezte. Az alsóbb nemesi rétegek azonban már a 12. század folyamán törekedtek, hogy az udvari tanács összetételét kiterjesszék. Ennek eredményeként a grófok, bárók, ill. a birodalmi és a püspöki városok is meghivást nyertek esetenként a tanácsba. Ilymódon a királyi tanács a birodalmi urak gyülésévé, birodalmi gyülésé /Reichstag/ lett.[35] Az udvarban persze a biráskodás központi szervezete is kifejlődött. Mindenekelőtt a király biráskodott a hűbéresek felett, az uralkodói biráskodásnak sem volt azonban állandó helye. Később a királyi biráskodás egy része átment a palotagrófra /comes palatinus/, a 13. században pedig létrejött az állandó jellegü birodalmi főbirói /iustitiarius/ tisztség. A birodalmi hűbéresek helyi hatalmának a növekedése azonban az udvari biráskodás szervezeti kiépülésének útját állta, majd pedig ezek az intézmények gyors hanyatlásnak indultak.[36]

A helyi államigazgatás egységei lettek a területi hercegségek, valamint a frank monarchia maradványaiként ismert őrgrófságok. A területi hercegség alatt helyezkedtek el az ugyancsak frank államszervezet

maradványait képező grófságok /comitatus-rendszer/. Általában a helyi szervek élére a birodalmi hűbéresek kerültek, akik birtokaik gyarapitása utján önálló részállamok kialakitására törekedtek. Előmozditotta ezt, hogy a tisztségek örökös hűbérré váltak és a német hűbéri viszonyok sajátos fejlődése következtében a közvetlen hűbéri kapcsolatok is megszakadtak a helyi urak és a király között. Igy a grófságok és a századkerültek vezetői már az egyházi és világi fejedelmek hűbéresei lettek, ami által a helyi igazgatás mindinkább a főurak függésébe került.

Államszervezeti sajátosságok hordozójává lett a német t a r t o m á n y u r a s á g é s a r e n d i á l l a m s z e r v e z e t i s . A 14-16. században új elemként tünt fel a tartományuri hatalom kiépülése és rendi államszervek megjelenése. A fejedelmek, egyházi és világi főhűbéresek már a 13.század második felében elhatalmasodtak, miután az ismétlődő interregnum alatt kifosztották a korona birtokait és eltulajdonitották a kincstári jövedelmeket. A birodalom tehát a 14.század folyamán már szinte önálló fejedelmek, grófok, bárók és más rendbeli nemes urak birtokává lett.[37]

Az önálló államiság rangjára emelkedő tartományurak hatalmát az aranybulla még inkább megnövelte, miután az biztositotta a tartományok oszthatatlanságát és a továbbiakban általában az elsőszülöttség rendje szerinti öröklést is elismerte. A fejedelmek most már saját pénzt verethettek, vámot szedhettek és a regáléjövedelmeket is használhatták. Eredetileg bár a tartományurak is a hűbérjog alapján emelkedtek fel, de amint helyi hatalmukat megalapozták, az adott territorium keretébe szoritották a hűbérviszonyokat. Igy pl. az uralkodótól megkövetelték a visszaháramlott hűbér egy éven és egy napon belül történő eladományozását, mig a saját territoriumukon belül e szabályt félretették és a visszaháramló hűbért saját birtokuk gyarapitására használták fel. Az ilyen irányu fejlődés legmesszebb jutott az eredetileg határmenti /védelmi/ szerepet játszó őrgrófságokban /pl. Ausztria/, ahol területileg is összefüggő államtestek alakultak ki. A birodalom belső területein viszont a tartományuraság gyakran különböző territoriumokban élő népek felett szilárdult meg. A 14. századtól azonban ezeknek a territoriumoknak az urai is igyekeztek a gyakran tarka hatalmi területeket egységes államtestté változtatni és a tartomány legfőbb urává /Landesherr/ lenni.

A Német-Római Birodalom tartományuri rendszerének a megszilárdulásával egyidejüleg a rendi államszervek is megjelentek. Már a 14-15. században ismert a b i r o d a l m i r e n d e k g y ű l é s e ,[38] amelynek az összehivása ugyan rendszertelen maradt, mivel azt az uralkodó és esetenként az előző birodalmi gyülés eszközölhette. A Reichstag három kollégiumban ülésezett, vagyis a választófejedelmek, az egyházi és világi fejedelmek, valamint a szabad birodalmi városok kollégiumában. A birodalmi gyülés határozatai záróirat /Reichsabschied/ formájában ismeretesek és ezek általában császári szentesitéssel emelkedtek törvényerőre. A birodalmi záróiratok jogforrási erejét azonban a tartományuraság önkénye eleve megkérdőjelezte.

S a j á t o s r e n d i i n t é z m é n y k é n t a l a k u l t v i s z o n t a t a r t o m á n y i r e n d i g y ű l é s /Landtag/ i n t é z m é n y e , amely a tartományuri hatalom korlátozását valósitotta meg. A tartományi rendi gyülés ugyanis a helyi uralkodó osztály, ill. az egyházi és világi hűbéresek közreműködéséből fejlődött ki. Az ilyenfajta rendi gyülések egyébként már a 14. században kúriákra tagolódtak. A grófok, a helyi

szabad urak, a tartományi nemesség és papság, valamint a városok - és sajátos tartományi viszonyok közt - a parasztság is kúriához juthatott. A szuverén hatalommá nőtt tartományuraság azonban a koltátozott jogkörü rendi szervezetet is igyekezett lehetetlenné tenni és ezért a birodalmi méltóságok mintájára saját személyüktől függő méltóságokat hoztak létre, ill. állami bürokráciát igyekeztek szervezni. Igy alakultak ki a tartományuri kancelláriák és az állandó fejedelmi tanácsok is.

A körülmények ily képpen alakulása persze gyakran elvezetett a tartományurak egymás ellen folytatott háborujához. Ezért a 15. század folyamán egyrészt az "országos béke" megteremtése érdekében, másrészt a paraszti osztályharc kiéleződése miatt kisérletek történtek a birodalom megreformálására. A reformmozgalom azonban tehetetlenségre volt kárhoztatva, mert a fejedelmi hatalom túlságosan megerősödött a birodalmi államhatalommal szemben. Igy a birodalom területén sorra pusztitottak végig a magánháboruk és a császári hatalom képtelennek bizonyult ezeknek a küzdelmeknek a megakadályozására. Csak részeredményekhez vezethettek a w o r m s i b i r o d a l m i g y ü l é s /1495/ döntései is, amelyek kinyilvánitották végre az "örökös országos békét". A tetszetős határozatok szerint ettől kezdve a tartományurak birói uton fogják a vitákat eldönteni és a központi hatalom megerősitése érdekében birodalmi adót és birodalmi kormányt is létesitettek. A határozatok azonban a reális helyzet figyelembevétele nélkül születtek és ezért maradandónak nem is bizonyultak. Igy a wormsi birodalmi gyülés egyetlen maradandó ujitása a birodalmi kamarai biróság lett/Reichskammergericht/, amely mint állandó felsőbiróság müködött. Tagjait az uralkodó és a rendek egyetértésével jelölték ki, valójában a birodalmi kamarai biróság szerepét azonban a nemesi rendek túlsulya befolyásolta. Müködése a középkori német feudális jog szempontjából mégis számottevővé lett, mivel e birói fórum a recipiált római jog alkalmazásának adott teret.

A 14-16. századi államfejlődés kapcsán szükséges megemlékezni végül a városokról. A császári hatalom ugyanis a városok érdekeit nem tudta megvédelmezni, ezért a német városok kénytelenek voltak maguk keresni védelmüket. Ennek egyik módja volt a v á r o s s z ö v e t s é g e k szervezése, amelyek sorából az észak- német Hanza különösen kiemelkedett. A szervezet magját Hamburg, Lübeck, Bréma alkották, de ide tartoztak a rajnai, a balti-tengeri, a keletporosz stb. városok. Igy a Hanza időnként nemzetközi jelentőségre is emelkedett,[39] de nem lehetett alkalmas a politikai központositás megteremtésére. Valójában tehát az észak-német városok szövetségét nem támogatta erős központositott államhatalom, igy a Hanza a nagy földrajzi felfedezésekkel, ill. a tengeri utak eltolódásával magától szétesett. Több-kevesebb eltéréssel hasonló sorsra jutott a rajnai német városok szövetsége[40] ill. az egykori dúsgazdag délnémet városok reputációja is aláhanyatlott.

Ilyen előzmények után a német városok státusát és az államszervezetben elfoglalt helyét ténylegesen a politikai széttagoltság megrekedése határozta meg. A politikai függés szerint pl. három csoportra oszthatók e korban a német városok: A b i r o d a l m i v á r o s o k a császár függőségében voltak, de e függőség keretén belül bizonyos jogokra is szert tettek. Ezek a városok egyébként a birodalmi regálék, ill. a saját biráskodás jövedelmeinek a felhasználása és más jogok ellenében adóval és hűséggel tartoztak a császárnak.[41] A városok másik csoportját a s z a b a d v á r o s o k képezték, amelyek a birodalmi adófizetéstől mentesitve voltak. A leginkább korlátozott jogokkal birtak végül a f e j e d e l m i v á r o s o k , miután

azokat súlyos adók terhelték és a tartományuri hatalom is rájuk nehezedett.

Ilyen előzmények után a birodalmi központositás hiányában német földön a fejedelmi, ill. tartományuri központositás vezetett el az abszolutizmus megteremtéséhez. Ez a folyamat a 17-18.században zajlott le, miután a vesztfáliai béke szentesitette a részállamok függetlenségét, és az ezt követő időkben már szinte minden territoriális hatalom központositott monarchiává kivánt fejlődni. A központositás utján természetszerűen az osztrák monarchia járt elől, de a 17. század végétől e téren gyors fejlődésnek indult Poroszország is.

Poroszország pl. már a 17. század derekán állandó hadsereggel rendelkezett, a központi államszervezet kiépitésére azonban csak a kelet-porosz területek egyesitése után /1660/ kerülhetett sor. Amikor pedig a porosz fejedelem 1701-ben megkapta a császártól a királyi cimet, rövid néhány évtized leforgása alatt ez a monarchia lett a központositott államberendezkedés mintaországa a közép-európai térségben. Jellemző, hogy a 18. század elején még a központi ügyintézés legszélesebb területe a titkos tanácsba futott össze. Igy a titkos tanács ügyköre sokáig nagyon kiterjedt volt, miután itt döntöttek a külügyi, belügyi az igazgatási és a hadügyi kérdésekben is. Az állandó hadsereg ügyeinek a vitelére alakitották a főhadbiztosságot, ami nem jelentette a hadügyek tényleges elkülönülését, miután a porosz királyok a hadsereg és a hadügyek felett mindig is törekedtek közvetlen hatalmat gyakorolni. Az uralkodók egyidejüleg az ország leghatalmasabb birtokosaivá lettek, ezért a királyi birtokok és egyéb királyi jövedelmek igazgatása is rövidesen állandó hivatalt igényelt. E feladatok ellátására szervezték az udvari kamarát, a 18. század első felében pedig megszervezték a generális direktóriumot, amely a tartományokban müködő kamarai utján az egész államháztartást átfogta.

Végül a porosz feudális abszolutizmus központi államszervezetének a kiépitését mintegy kiegészitette a II. Frigyes által végrehajtott igazságszolgáltatási reform. Erre azért is nagy szükség volt, mivel az állam, a jogélet szempontjából különböző területeket egyesitett magában. A porosz állam három alapvető összetevője: Brandenburg, Kelet-Poroszország és a rajnai birtokok nem rendelkeztek pl. egységes birósági szervezettel. Egyes tartományok számára továbbra is fellebbviteli fórum maradt továbbá a birodalmi kamarai bíróság, viszont más tartományok - mint Kelet-Poroszország - semmiféle kapcsolatban nem voltak vele.[42]

A reform első fontosabb lépései nyomán a porosz király hatalma alatt álló területekről kizárták a birodalmi kamarai bíróság joghatóságát. Az 1748-ban kiadott Codex Fridericianus pedig az elért eredményekre támaszkodva egységesitette a porosz királyi biráskodást, ill. az eljárást. Igy az összes tartományok számára egységes fellebbviteli fórumként állitották fel a berlini felsőbiróságot. A reform tehát a biráskodást is a porosz feudális abszolutizmus engedelmes eszközévé tette, miután a birák általában a központositott állam szoros függésébe kerültek.

Kitekintésként utaljunk végül arra, hogy a porosz felvilágosult abszolutizmus kiépitése számos német fejedelemség számára mintává lett a 18. század folyamán. Porosz minta alapján sorra

épültek ki főként a közeli kisebb-nagyobb államocskák[43], de ez a modell hatott a 18. századi osztrák államberendezkedésre is.

Mindent összevetve, a német fejedelmi abszolutizmus általános értékelésénél nem lehet szem elől téveszteni azt, hogy amig egyes nyugat-európai államokban /Franciaország, Anglia/ a feudális abszolutizmus átmenetileg még társadalmi haladást is eredményezett, Németországban viszont a fejedelmi abszolutizmus a gazdasági és a politikai széttagoltságot szentesitette. Ezzel egyidejüleg a német birodalomi államszervezet fokozatosan elsorvadt, a birodalmi gyülés jelentőségét vesztette és a szuverén fejedelmek egyre reakciósabb hatalma pedig általános jelenséggé lett a 17-18. században. Csak az un. felvilágosult abszolutizmus muló reformkisérletei üthettek rést még egy ideig ezen a statikus helyzetképen.

A német feudális jog szerepe

A német feudális társadalom kialakulásával a jogélet fontos tényezője lett az egyszerü szokásjog. Igy a 10. századtól évszázadokig tartott az iratlan szokásjog szinte osztatlan uralma a jogi viszonyok rendezésében. A német területek gazdasági-társadalmi fejlődésében mutatkozó eltérések azonban a szokásjog alakulására is kihatottak. Ezért az iratlan szokásjog fejlődése partikuláris módon alakult és gyakran egyetlen tartományon belül is tarka jogszokásokat teremtett. A szokásjogi partikuralizmus gyökerei persze a törzsi hercegségek idejébe nyultak vissza, majd a feudális széttagoltság újabb lehetőséget nyujtott a szokásjog részszerü fejlődésének. Az iratlan szokásjog ugyanis szájhagyomány utján terjedt és gyakran pl. falvanként is változó viszonyok közt nyert elismerést.[44]

Az eltérő szokásjogi felfogás esetén a népből választott emberek /Schöffen/ nyilatkozatai alapján a jogot mintegy "megtalálták". A helyi szokásjogra vonatkozó nyilatkozatok irásbafoglalása ezért csak évszázadokkal később következett be /Weisthum, Öffnung, Rechtsbuch/. Igen nagy gyakorisággal fordult elő a falusi szokásjog irásbafolglalt formája, a Weisthum, ami a függő közösség szokásjogi viszonyainak az évente kiadott és kiegészitésekkel megtoldott gyüjteményévé lett.[45] A Weisthumokban később egész aprólékosan leirták a parasztok jogait és kötelezettségét, ami által a szokásjog állandó változásnak volt kitéve.

A szokásjog fejlődésében leginkább a territoriális elv érvényesült. Tartományok, hercegségek, uradalmak, sőt gyakran az egyes falvak is saját szokásjoguk alapján éltek. Igy alakult a tartományi szokásjog /Landrecht/, ill. a városi /Stadrecht/ és a falusi szokásjog /Dorfrecht/. Sajátos szokásjogi viszonyok alakultak továbbá a társadalmi tagozódásnak megfelelően is, miután a hűbéruri viszonyok rendezésére alakult a hűbéruri jog /Lehenrecht/, a miniszterialisok kötelességeit pedig a szolgálati jog /Dienstrecht/ határozta meg. Hasonlóan a függő parasztság viszonyainak a rendezésére kifejlődött az uradalmi jog / Hofrecht/.

Ilyen előzmények után német földön a 12. század végétől megkezdődött a szokásjog irásbafoglalása. Eme feladat végrehajtását azonban nem az állami érdekek késztették elsődlegesen, hanem az inkább csak a helyi szükségletek-

ből fakadt. Igy az összegyüjtők is rendszerint magánosok voltak,akik latin, de gyakran német nyelven foglalták irásba a különböző helyi szokásjogokat. A 13. század első felében született pl. a szász szokásjog gyüjteménye, a **Szásztükör** /Sachsenspiegel/, amelynek az összeállitója, Eike von Repkow előzőleg a helyi grófsági biráskodásban mint esküdt működött közre. Az általa összegyüjtött jogkönyv egyik része a tartományi közönséges jogot, másik része a hűbéruri jogot tartalmazta. Az eredetileg latin nyelven irott jogkönyv Szászország keleti részének a szokásjogi viszonyai alapján készült és kánonjogi kiegészitést is nyert. A Szásztükör egyik kiemelkedő vonása egyébként, hogy tagadja a pápa világi főhatalmát. /I. könyv, "lelki és világi hatalom eredete"/ Szerinte a pápa nem alkothat olyan jogot, amely "az országos vagy hűbéri jogot lerontaná."[46]

A gyüjteménynek a hűbéruri jogot tartalmazó második része /II.könyv/ viszont arról tanuskodik, hogy a Sachsenspiegel főként a nagy hűbérurak érdekeit szolgálta. Az a hűbéres, akinek hűbérura nem szolgáltat igazságot, jogosult a szolgálat megtagadására is, mondja a Sachsenspiegel megalkotója. A gyüjtemény részletesen körülirja egyébként a birodalmi hűbéresek szolgálati kötelezettségét, mondván pl., hogy a birodalmi szolgálatot hat héttel előbb be kell jelenteni és az előirt szolgálat teljesitése után birodalmi szolgálatot sem követelhetnek a hűbéresektől /II. könyv IV. szakasz/.

Jellemző egyébként, hogy a Szásztükör még mentes volt a római jog közvetlen hatásától. Mint a helyi szokásjog irott gyüjteménye főként észak-német területeken terjedt el és már a 13. század folyamán a birságokon széltében alkalmazták. Később a gyüjtemény alapjává lett a magdeburgi városjognak, és annak közvetitésével dél-német, sőt lengyel-litván területre is eljutott. Ez a városjog persze már összehasonlithatatlanul fejlettebb volt az eredőknél.

A másik kiemelkedő szokásjogi joggyüjtemény volt a **Svábtükör** /Schwabenspiegel/, amit a 13. század második felében foglaltak irásba. Szemben az előbbivel a Svábtükör dél-német területen keletkezett és a szokásjogon kivül római és kánonjogi elemeket is tartalmazott. Igy a gyüjtemény felfogása klerikális szinezetü volt és a Szásztükörrel szemben pl. a pápát mint a feudális világ vezetőjét tekintette.

Számos területi, szokásjogi gyüjtemény közt kiemelésre tart számot még a 14. században keletkezett **Franktükör**, amely a birodalmi egység gondolatát viselte magán. Keletkeztek továbbá a Szász- és Franktükör átdolgozott és kiegészitett kiadásai is. A 14-15. század folyamán pedig a jelentősebb német jogkönyveket a római jogforrásokhoz hasonlóan, széljegyzetekkel látták el és lényegesen kiegészitve terjesztették.E szokásjogi gyüjtemények mégis csak egy-egy tartomány szokásjogának egységesedéséhez járulhattak hozzá.

A tartományi szokásjogot gyakran megszakitotta az önállóan fejlődő német városi jog, amelynek az alapját képezte az adott város kiváltságlevele, a kiharcolt városi önkormányzat dokumentált forrása, valamint a helyi szokásjog. A 14. századtól törekedtek már a városok az elismert szokásjogaik összegyüjtésére és ennek eredményeként születtek a német **városi jogkönyvek**. Közöttük legismertebb volt a "magdeburgi jog virága" /Blume von Magdeburg/ cimü gyüjtemény.Egyébként a városi jogkönyveket gyakran más városok is átvették, és a jogot adó város ezzel anyaváros lett.Igy további-

tották egyes német városok /pl Magdeburg és Lübeck/ jogukat más városoknak nemcsak a német területeken, hanem a birodalom határain túl is.

A városjog erőteljes kibontakozása ellenére a német feudális jog fejlődésében évszázadokig uralkodó maradt persze a szokásjog. A jogalkotás pedig sokáig csak másodlagos hatást tudott gyakorolni a jogfejlődésre, bár jelentős jogforrásoknak számítottak pl. a királyi kiváltságlevelek. I. Ottónak az egyháziak számára kiadott kiváltságai, majd pedig a II. Frigyes által adományozott kiváltságlevelek pl. a szokásjog jelentős mértékű módosítását is eredményezték. A hatékony birodalmi jogalkotás mégsem alakult ki és a feudális anarchia korában mindinkább lehetetlenné vált a jogegységre törekvő törvényalkotás. Az uralkodó mellett esetenként összehivott birodalmi gyűlés általános érvényű törvényeket nem is hozott, így a gyűlés tevékenysége csak közvetve gyakorolt hatást a birodalmi jogéletre, pl. a háboruskodás korlátozásával, vagy a "közbéke" meghirdetésével.

Barbarossa Frigyes törekedett pl. az egész birodalomra kiterjedő békeegyezmények elfogadtatására. Igy talán az első birodalmi törvénynek tekinthető a II. Frigyes birodalmi békéje /Reichslandfrieden 1235/, amely a megelőző bírói eljárástól és a hadüzenet megtörténtétől tette függővé a háboruskodást.[47] Az elhatalmasodó hűbérurak azonban csak a hűbéri jogok kiterjesztését szolgáló privilégiumokat ismerték el általános érvényű jogalkotásnak és alaptörtvénynek tekintették a széttagoltságot ugyancsak megszilárditó német aranybullát /1356/.

Valójában az aranybulla kiadása utáni időkben már a birodalmi gyűlés feladatának tekintették a törvények létrehozását, de lényegesebb döntések csak a husziták, ill. a törökök elleni harc idején születtek. Ide sorolhatók persze a birodalom megreformálására vonatkozó döntések /1495,1500/ is a 15. század utolsó éveiben, a 16-17. században azonban a birodalmi jogalkotását csupán a Carolina büntető törvénykönyv /Constitutio Criminalis Carolina, 1532/ képviselte.

V.Károly császár utasitására készitették a törvénykönyvet, amelynek a rendelkezései a büntető eljárásjogot, valamint az anyagi büntetőjogi normákat ölelték fel. Alig néhány évvel a német parasztháboru leverése után keletkezett törvénykönyv láthatóan a parasztság elleni megtorlás jegyében született. A birodalmi jogalkotást lehetetlenné tevő hűbérurak tehát a paraszti osztályharccal szemben kénytelenek voltak erejüket egyesiteni. Ilyen történelmi miliőben keletkezett a Carolina büntető törvénykönyv, amely ténylegesen nem is vált kötelezővé az egész birodalomban, bár a kegyetlen megtorlás rendszerén nyugvó tvk szabályait a biróságok általánosan figyelembe vették.

Német területen a birodalmi jogalkotást jelentőségében általában jóval felülmulta a tartományi törvényhozás, miután a 12. századi birodalmi kiváltságlevelek már előirták, hogy a fejedelmek országuk nagyjainak a közreműködésével törvényt hozhatnak. Amint pedig a tartományi rendi gyülések /Landtag/ megszerezték az adóztatás, a hadsereg és a pénzügyek feletti döntés /helyi/ jogát, úgy terebélyesedett a gyűlés jogalkotó tevékenysége. A fejedelmek a tartományurak támogatására szorultak, miközben kénytelenek voltak a tartományi rendek jogainak az elismerésére.

A tulajdonképpeni törvényhozás ilyen körülmények közt a tartományi rendi gyűlésekre szállt át. A német feudális jog fejlődésének az alapvető irányát tehát a tartományi törvényhozás és fokozott mértékben továbbra is a szokásjog szabta meg, a német feudális jog tudományos művelését pedig megakadályozta a r ó m a i j o g r e c e p c i ó j a /befogadása/.

A római jog befogadását persze számos tényező ösztönözte. A Hohenstauf uralkodók pl. a "német római" birodalom hatalmi igényeinek az alátámasztására igyekeztek felhasználni az észak-itáliai egyetemeken művelt római jogot. A 13. században azonban már nemcsak Németországban folyt a római jog befogadása, mégis a jogfejlődésre leginkább itt hatott. Az egyetemeken pl. a római jog mellett jobb esetben a kánonjog művelésének áldoztak, a hazai /német/ jog, ill. a szokásjog iránt viszont a római jog művelői megvetéssel viseltettek. Így alakulhatott ki az a felfogás, hogy a bíró a jogalkalmazás során a római jogot köteles ismerni és az ettől eltérő esetek alkalmával a felek feladata bebizonyitani a helyi szokásjog alkalmazhatóságát. A római jog befogadását mozditotta elő továbbá az a helyzet is, hogy az egyház hosszu ideig a római jog alapján élt /Ecclesia vivit lege romana/.[48]

A római jog befogadását jelentős gazdasági tényezők is késztették. A városok és a pénzgazdálkodás fejlődésével a partikuláris helyi jog mindinkább alkalmatlannak tünt az új viszonyok szabályozására, a jogegység fejlődését szolgáló birodalmi jogalkotás pedig késett. Így vált a befogadott római jog az új viszonyok alkalmas szabályozójává. A munkamegosztás alapján ~~fejlődő~~ árutermelés, ill. a kereskedelmi élet a jogegységet és fejlettebb vagyonjogi viszonyokat kivánta volna megteremteni. Németországban azonban éppen a jogélet egysége, az egységes jogelveken alapuló központi biráskodás hiányzott. Ezért itt az "árútermelő társadalom első világjogát" a római jogot ~~kezdték alkalmazni~~, "amely utolérhetetlenül kidolgozta az egyszerü árutulajdonosok minden jogviszonyát."

Valójában persze a tartományuraság elhatalmasodása mellett a római jog recepciója sem tudta teljesiteni a feladatát. Így a római jog felhasználása és tudományos művelése a 14. századtól bár széltében elterjedt a német birodalmi területeken, a r ó m a i j o g h o z f ü z ő d ő b i r o d a l m i /hatalmi/ t ö r e k v é s e k a z o n b a n j e l e n t ő s é g ü k e t v e s z t e t t é k . A romanista jogászok a tartományuri hatalom megszilárdulásával a fejedelmek szolgálatába szegődtek és a fejedelmi teljhatalom megalapozására használták fel a recipiált római jogot. Ilyen előzmények után a római jog művelői bekerültek most már a fejedelmi tanácsokba és a helyi itélkezésben az eredeti jellegéből kivetkezett római jogot /az un. pandekta jogot/ tették zsinórmértékül. Így nemcsak a fejedelmi hatalmat szilárditották meg a római jog segitségével, de az osztályelnyomást is nagy mértékben alátámasztották. Nem hiába mondta tehát a német parasztháboru egyik okmánya /Heilbroni program/, hogy a "doktorok nem a jog őrei, hanem csak fizetett szolgák" voltak. Így az osztályuralmat biztositó Carolinába is bekerültek a római jogi elemek, miután a római büntetőjogból kölcsönözték pl. azt a szabályt, hogy akik az árulókat feljelentik, mentesülnek a büntetés alól.[49] Ilyen körülmények közt a római jog művelőit a tömegek körében rendkivüli gyülölet vette körül a 16. századi Németországban.

Különböző tényezők hatása alatt német földön a 16. század végéig ténylegesen megtörtént a r ó m a i j o g r e c e p c i ó j a és e z a h e l y i j o g o t m á s o d l a g o s s z e r e p r e k á r h o z t a t t a ,

Nemcsak a tartományi biráskodás alkalmazta a bevett jogot, de a birodalmi kamarai bíróság 1495.évi rendtartása is az itélkezés zsinórmértékévé tette azt, aminek a pozitiv hatását inkább csak a kötelmi jog /pl. a szerződésformák/, ill. a kereskedelem és a csereviszonyok területén kereshetjük. A befogadott római jog közvetitő szerepet vállalt magára továbbá, midőn az olasz iskolák által kifejlesztett büntetőjogi felelősség intézményeit /szándék, gondatlanság, jogos védelem/ továbbitotta [50] a késő-középkor jogtudománya számára.

A jogfejlődés sajátos viszonyai mellett a német feudális jog kodifikációja tehát tulajdonképpen csak a tartományok keretében valósulhatott meg. A fejedelmi abszolutizmus kodifikációs tevékenységét pedig a természetjogi elmélet alapozta meg, amely a német viszonyok között egyébként is /tanitásaival/ a fejedelmek szolgálatába szegődött. Igy a kodifikáció főbb eredményei Bajorországban, Ausztriában és Poroszországban figyelhetők meg a késői feudalizmus századai folyamán.[51] Különös törekvést mutatott a porosz királyság pl. a büntetőjogi és büntető eljárásjogi viszonyok kodifikálására /1717,1748/, majd pedig a század végén hosszu előkészités után megszületett a szinte minden jogágazat anyagára kiterjedő porosz országos jog /Landrecht, 1794/ . Ez utóbbi kódex ugyanis magánjogi, büntetőjogi és eljárásjogi viszonyokat kivánt egységes szerkezetben foglalni, miközben a felvilágosodás, ill.a klasszikus polgári forradalom által kifejlesztett új jogelveknek viszont nem adott helyet. Igy a törvénykönyv egészében az önkényuralom és a nemesi előjogok biztositásának az eszközévé lett. Engels találóan irta tehát, hogy ez a jogforrás "a felvilágosult patriarchális despotizmus törvénykönyve", mely "egészében a forradalom előtti korhoz tartozik.

A jogalkotás történelmi sajátosságai ellenére a német feudális jog főbb intézményei igen nagy gyakorisággal tünnek fel a környező európai népek jogfejlődésében. Ezért is szükségesnek látszik, hogy a jus teutonicum egyénemely, jellegzetes alapintézményét közelebbi megvilágitásba helyezzük. A legtöbb analógiára adnak persze lehetőséget a monogám család fejlődéséhez kapcsolódó jogi viszonyok, miután az ide kapcsolódó jogviszonyok szabályozása területén német földön is a kánonjog hóditott teret és ilyen alapon a házasság tridenti formája vált elfogadottá. A feudális társadalom megszilárdulása viszont a legjelentősebb hatást gyakorolta a birtoklási-vagyonjogi viszonyok felődésére. Igy az adott osztályuralomnak megfelelően a feudális földtulajdonjog lett a dologi jog alapvető intézménye.Meglepő azonban, hogy hosszu ideig fennmaradt német földön a földbirtokjegyzendő lás közösségi formája is, miután a szabad parasztság függésbejutása a birodalom egyes területein még hosszu ideig folyt és a belső kolonizáció,ill.az uj paraszti falvak keletkezése is a föld Mark-közösségi birtokbavételén alapult,Svájc,Tirol, Hollstein lakossága körében pedig az egész középkoron át megtalálható maradt a közösségi földbirtoklás. Az urasági függést különböző körülmények közt elkerülő parasztság osztatlan közösségi birtoklása azonban mindinkább az erdő, legelő és pusztaföldekre korlátozódott és a földesuraság terjeszkedésével fokozatosan megszünt.

A parasztság alapvető tömegének a birtoklási-vagyonjogi viszonya a feudális függés keretén belül alakult, miután a feudális földtulajdonjog megerősödése egyidejüleg magával hozta a szabad birtokosok függésbejutását.Igy a paraszt telekbirtoka urasági tulajdonná változott és szolgálatok teljesitése fejében maradhatott egyáltalán

a termelő a birtok használatában. A függő paraszti birtok tehát /egyidejűleg/ földesuri tulajdont képezett és a függőség különböző formáinak megfelelően tartalmában is eltérő lehetett. "Szabad telekbirtok"-nak nevezték pl. azt a paraszti birtokot, amely csak dologi terheket viselt.[52] A paraszt az ilyen viszonyok mellettt az urasági tulajdont képező telek tényleges birtokosa volt és gyakran a telekbirtok átörökitését is gyakorolta. A paraszti telekbirtok "nem szabad" formája viszont a termelőt személyében is a földesuri földtulajdon függésébe vonta .

A függő paraszti birtok természetesen idők folyamán mind összetételében, mind annak jogi természetében változott. A függő telekbirtok /Hufe/ különböző viszonyokból, pl. birtoklási-, használati viszonyokból és az eseteként kialakitott jogosultságokból állt. A földesuraság termelő szervezetének a kifejlődésével a telekbirtok kiegészitését /pertinencia/ képező, közösségi eredetü használati jogosultságok elenyésztek, majd a majorsági birtok fejlődésével mind szükebb térre szorult a függő paraszti birtok is. Ezért sérelmezték a felkázadt német parasztok a telekbirtok agyonterhelését, ill. a föld elrablását.[53] Végül a feudális társadalom utolsó évszázadai alatt a függő paraszti birtoklás jogi természetét is törekedtek megváltoztatni. Az urasági, ill. a fejedelmi szolgálatba szegődött romanisták pl. már a függő paraszti birtokjog fennállását is tagadták. Szerintük kizárólag a földesur birt tulajdonjoggal, a paraszt pedig csak megtürt használója az urasági birtoknak. Igy a 17. századtól főként a keleti tartományokban igyekeztek megsemmisiteni az örökölhető paraszti birtokjogot. Általánosan tiltották pl., hogy a függő paraszti birtokos telekbirtokát elidegenitse, vagy elzálogositsa. Halála után a telekbirtok örökösét a földesur jelölte ki és gyakran még a ház és az ingó dolgok feletti rendelkezési jogát is kisajátitotta. Ilyen okok következtében főként a keleti területeken a 17-18. században a függő paraszti telekbirtok uralkodó formája lett a nem örökölhető birtok /Lastbesitz/. Az ilyen földekről pedig a parasztot bármikor el lehetett üzni és az elüzött birtokos semmiféle jogigényt nem támaszthatott földesurával szemben. A jobbágyság un. második kiadásával beköszöntő szolgaság ilyen körülmények közt a jobbágy személyét is a birtokállományhoz tartozónak, röghözkötöttnek /homines proprii et glebae adscripti/ tekintette.

A német feudális társadalom dologi jogi viszonyainak a fejlődése a tulajdonjog alakulásában is szemléletes képet tár elénk. A római jogi szemlélettől eltérően német területen ugyanis a tulajdonjog legáltalánosabb kifejezője a tényleges birtoklás /Gewere/ volt. A tényleges birtoklás, ill. a dolog feletti hatalom elégségesnek mutatkozott tehát a tulajdonjogi igény kielégitésére, ugyanakkor a tulajdonos rendelkezési joga számos korlátozást szenvedett. Igy a korabeli tulajdonjogot mindenekelőtt a nemzetség, ill. a rokonság igényei korlátozták, miután az ingatlan elidegenitésénél pl. megkövetelték a rokonok hozzájárulását és annak elmulasztása esetén, az elidegenitett birtok egy év és egy napon belül visszakövetelhető volt. A feudális tulajdonjog másik korlátja a hűbéri viszonyokból fakadt, nevezetesen a hűbér feletti rendelkezési jog az adományozó hűbérur jogigénye által korlátozott volt. Ily módon a feudális tulajdonjog is a tényleges birtoklásra korlátozódott és e viszonyokból fakadt,hogy a német feudális jog a zálogbavevőt is tulajdonosnak tekintette és az elzálogositónak csupán az a joga maradt, hogy a dolgot visszavásárolja.

A tényleges birtoklásban megnyilatkozó tulajdonjogi igény létrejöhetett ingó és ingatlan felett. Igy a birtok tartalma, összetétele, ill. rendeltetése szerint megkülönböztettek allodial-, hűbéri-, össz- vagy külön-birtokot.[54] Az emlékezetet meghaladó háboritatlan birtoklás pl. /possessio immemorialis/ különösen szilárd tulajdonjogi igényt biztositott. E viszonyok fejlődése szempontjából különösen szemléletes német földön a hűbérbirtok /feudum/ sajátos jellege. Az ilyen birtokok általában a hűbéri szolgálat ellenében kerültek az egyházi és a világi urak kezébe. A hűbérbirtok tehát a szolgálat jutalmazását, ill. a szolgálat jövőbeli biztositását szolgálta. A hűbér azonban nem mindig földbirtok volt, hanem a szolgálat jutalma lehetett valamely használati jog, jogositvány stb. is.

Az ingatlan hűbérbirtok általában összetett tartalommal jelentkezett miután benne gyakran birtoklási, használati jogositványok, ill. különböző vagyontárgyak egyesülhettek. A német feudális jogban a hűbérviszonyok bonyolult fejlődése nyomán pl. a hűbéres gyakran különböző jogcimek alapján szerzett bűbéreseinek a hűbérese is lehetett. Sajátos jelenség továbbá, hogy a német területeken sokáig nem tünt el az allodbirtok sem, aminek következtében kialakult az a vélelem, hogy a birtok hűbéri természete bizonyitásra szorul.[55] A német feudális tulajdonjog tehát alapvetően eltért a római jogi tulajdonfogalomtól. A hűbéri hierarchia lépcsőzetes felépitésének megfelelően egyébként a hűbérbirtok is mélyen tagozódott, miközben a hűbérbirtok alapján kialakult feudális tulajdonjogi igény még egységesen állt szembe az elnyomott osztályokkal.

A német hűbérbirtok eredetileg szigoruan a szolgálathoz kötött volt. A hűbérur engedélye nélkül nem volt elidegenithető, de a birtok egyes része alhűbérbe adható volt. A feudális széttagoltság azonban a fejlődés folyamán melegágyává lett a hűbérbirtok örökletessé tételének, igy a hűbérbirtok átment kezdetben a fiuutódokra, ill. később a nőkre is, de az oldalrokonokat és a felmenőket mellőzték. igy a hűbérbirtok gyakran a lemenő ág együttes birtoka /Gesamtgewere, Gesamtlehen/ lett. A birtok csak akkor szállt vissza a hűbérurra, ha az örökösök sora megszakadt vagy a hűbéres megszegte a hűséget /felonia/. A német feudális viszonyokra jellemző azonban, hogy a király köteles volt a visszaháramlott fejedelmi hűbért egy év és egy napon belül ismét eladományozni.[56]

Végül a római jog befogadásával német földön elterjedt a glosszátorok által kidolgozott osztott tulajdon elmélete is, igy a hűbérbirtokos tulajdonjogi igénye általános elismerést nyert, de a hűbér öröklése miatt az utódokat semmiképpen sem lehetett kizárni. Idővel a hűbérbirtok eredetéből származó terhek, főként a katonai kötelezettségek persze elavultak és ezáltal a feudális földtulajdonjog kötöttségei meglazultak. A folyamat utolsó epizódjaként megemlithető, hogy a porosz állam területén végül a nemesi birtokokat teljes mértékben allodizálták.

Német földön a dologi jog fejlődésének jelentős tényezőjévé lehetett egyébként az egyház által támogatott végrendelkezési jog elismerése is, amely a nemzetségi igények háttérbe szoritásának az eszközévé lett.[57] A végrendelkezést kezdetben csak az egyházi testületek javára ismerték el, de csakhamar a családtagok számára is gyakorolták. A római jogi korlátlan tulajdonjog intézménye pedig csak fokozatosan tört utat magának, elsősorban a német városi jogok keretei között.

A büntetőjog területén viszont a sérelmek önhatalmu megtorlása hosszu ideig fennmaradt, miután a személyes bosszunak kezdetben nemcsak a tettes, de a rokonság tagjai is ki voltak téve. A feudális állam megszilárdulásával a sérelem egyéni megtorlása háttérbe szorult és kialakut a jóvátétel utján történő rendezés. Az állam a büntető hatalom gyakorlását magának igényelte és az alattvalók ügyeiben történő birói döntést mindinkább kiterjesztette. Mégis a feudalizmus virágkorában széltében dult a magánharc /Fehde/. A feudális anarchia hosszan elnyuló korszakában, a birodalmi hübéresek egymással folytatott vitáinak a rendezésében tehát mind kevesebb lehetőség maradt az államhatalom befolyásának az érvényesitésére. A tartományurak, ill. az egyházi és világi fejedelmek az egymásnak okozott /vagy csak vélt/ sérelmeket széltében a magánháborukkal torolták meg és a birodalmi itélkezésnek hosszu ideig nem vetették alá magukat. Ezért van az, hogy a törvényhozás első kisérletei közt emlitettük meg a birodalmi béke megteremtésére irányuló egyezmények meghirdetését. A magánharc megszüntetésének a törekvése tükröződött később az aranybullában is, majd az 1495. évi "örökös országos béke" véglegesen megtiltotta a magánharcot. A politikai széttagoltság, ill. a tartományuri hatalom általánossá válása azonban a birodalmi béketörekvések eredményességét alásta. Valamivel eredményesebb lehetett a tartományi béke megteremtésére irányuló törekvés, amely persze elsődlegesen a tartományurak birói főhatalmának szerzett érvényt.

A sérelmek önhatalmu megtorlásának a különös visszássága mellett a német feudális jog az eltérő büntetőjogi felelősség rendszerével vonta magára a figyelmet. A Szászt ükör pl. a parasztok által elkövetett büntettekre a halálbüntetés különösen kegyetlen módozatainak /akasztás, lefejezés, megégetés és kerékbetörés/ az alkalmazását irta elő. Ugyanakkor különös védelemben részesitették a feudális urak tulajdonjogát és a kisebb értékü lopásra is kivették a jog- és becsületvesztést. A nagyobb értékü lopást viszont akasztással sujtották, miközben a privilégizált rétegek tagjainak a cselekményét enyhébben, a jobbágyokét súlyosabban itélték meg. A kegyetlen büntetési tételek az elrettentést és az elkövetett cselekmény arán talanul súlyos megtorlását célozták. Gyakran alkalmazták a test onkitő büntetéseket, és különös elrettentésre szánták a felnégyelés, kerékbetörés, elevenen eltemetés büntetéseket. Végül egyfajta sajátos büntetésforma volt a levelesitás /Acht/, ami élet- és vagyonvesztéssel járt.

A büntetőjogi felelősség főként az eredményhez igazodott, de lassan különbséget tettek a szándékos, gondatlan és előre megfontolt cselekmények közt. A felbujtót általában a tettessel azonos módon büntették, valamint a kisérletet is önálló büncselekménynek minősitették. Az osztályellentétek kiéleződésével, főként a 15. századtól, fokozódott a parasztság ellen alkalmazott megtorlás, a büntetőjogi viszonyok partikuláris fejlődése viszont gyakran a birói önkényhez is elvezetett. Ezt a helyzetet alig enyhitették a Miksa császár által néhány tartomány számára kiadott büntetőtörvények /1499,1506/ az V. Károly császár büntető törvénykönyve /1532/pedig már a paraszthaboru felett győzedelmeskedő feudális urak kegyetlen megtorlásának a jegyében született.

A törvénykönyv első része /103 szakasz/ a büntető eljárásjogot tartalmazta, mig a második rész /76 szakasz/ a büncselekmények és az azokra megállapitott büntetések felsorolását adta. A jogalkotó ezúttal a halálbüntetés kinzó formát nagy gyakorisággal irta elő, de a testi büntetések kialakitásában is a kinzó eszközöket helyezte előtérbe. Több büntetésnem határo-

zatlan megfogalmazásával pedig tág teret biztosított a törvénykönyv a bírói önkény számára, amikoris a törvény a fejedelmek fizetett szolgáivá lett bírák belátására bizta i büntetés megállapitását. A példátlanul kegyetlen törvénykönyv egyébként a helyi önhatalmú megtorlásnak semmiképp sem vehette elejét. A birodalmi törvényhozás termékének tekintett Carolina ugyanis figyelembe vette a tartományuri juriszdikció önállóságát.[58]

A törvénykönyv igen nagy teret szentelt a büntető eljárásjogi szabályok kialakitásának. Az idevágó rendelkezésekből persze a korábban német földön is ismert vádelvi eljárás szinte teljesen eltünt. A Carolina tehát a büntető eljárás alapvető rendszerévé tette a nyomozó /inkvizitórius/ eljárást. Igy a felelősségrevonás kiinduló pontja lett a bünösség vélelmezése, minthogy a bizonyitási teher az ártatlanságot illetően a vádlottra nehezedett. Természetesen korábban sem volt ismeretlen Németországban az inkvizitórius eljárás, de most a Carolina alkalmazásával általánosan használt eljárásmóddá fejlődött és ez a körülmény nagy hatást gyakorolt a környező népek jogfejlődésére is. Az eljárás fő feladatának tekintették a beismerés kikényszeritését /confessio est regina probationum/, ami az itélkező biró szerepét gyökeresen megváltoztatta. A gyanusitott szokatlan viselkedését elegendő oknak tekintette pl. a törvénykönyv a tortura alkalmazására, ami gyakorlatilag az osztályellenséggel való fizikai leszámolással volt azonos. Ezzel a régi szóbeli és nyilvános eljárás elemei végleg eltüntek a késő-középkori német jog területén. A Carolina alkalmazása ugyanis évszázadokra a tartományi, ill. a fejedelmi birróságok jogkörébe került elsődlegesen és a paraszti jogfosztottság biztositékává lett. Hasonló uton haladt a 17. században Alsó-Ausztria számára kiadott büntető törvénykönyv /Praxis Criminalis, 1656/, sőt a 18. századi bajor /1751/ és egy ideig még az osztrák büntetőjogi kodifikáció /1768/ is[59]. Csak a felvilágosult abszolutizmus idevágó rövidéletü reformtörekvései nyomán tünt fel tehát uj szinfoltok a német büntetőjog szférájában,[60] életképes burzsoá jogelemek kialakulásának a lehetőségei azonban még jócskán várattak magukra. Az adott régió megkésett polgári átalakulásainak a közelségébe kerülve alább mégis látjuk, hogy éppen a vizsgált jogterület /a porosz-német, ill. osztrák-magyar/ keretei között ötvöződtek majdan ki a közép- és kelet-európai jog uj modelljei. Az állam- és jog fejlődéstörténetének az uj korszakába átlépve az adott térség jogfejlődésének tehát fokozott jelentősége van számunkra.

J e g y z e t e k

1/ Vagyis a túlnyomóan középkor-centrikus jogi historizmusunk túltengéségben
2/ RÉVÉSZ T. Mihály: A magyar jogi historizmus világképének alakitása, in: A feudális jogtipus fejlődéstörténete. Összehasonlító jogtörténeti tanulmányok. Bp.,én. /1982/ 9-10.pp.
3/ Ld. az 1957. évi Sarlós-Bónis-féle kézikönyv alapján.
4/ Ld. a szerzőtől: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. Bp.,1968. 494.p. alapján.
5/ Igy pl. a nemzetségből a monogám család felé történő átmenetképpen kivált a nagy család és háttérbe szorult a közösségi földmüvelés.
6/ Engels csodálatosnak nevezte a nemzetségi viszonyoknak azt a rendjét, amelyben a helytartók, prefektusok, birák nélkül minden a maga rendes utján haladt, ahol a társadalom minden viszályát azok döntötték el, akikre tartozott.
7/ Ilyen nagycsaládok többnyire a rokonok három nemzedékét foglalták magukba.
8/ Időnként szorosabb törzsi egyesülések is keletkeztek, rendszerint a törzsi vezér tisztségéből kifejlődő király /König/ vezetése alatt.
9/ A nyugati gót állam később az arabok előrenyomulásának áldozata lett.
10/ A longobard fővárost, Páviát Nagy Károly frank király foglalta el és itt saját magát koronáztatta meg.
11/ Martell Károly sikeresen állta utját az arab előrényomulásnak /Poitiers 732/ és fia /Kis Pippin/ számára a római egyház támogatásával megszerezte a trónt /761/.
12/ A keresztény egyház pedig adományozás utján jutott hatalmas birtokokhoz. Ennek érdekében alkalmazták a "lélek üdvösségéért" történő földadományozást, amely szintén a szabad lakosság elszegényedéséhez vezetett.
13/ Főleg egyházi uraságok.
14/ A szolgáló emberek kezdetben a senior házában éltek, de később adományozott birtokra telepedtek /beneficium/.
15/ A "római colonus és a függő paraszt közt ott állt tehát a frank szabad paraszt" /Engels/, amely a frank társadalom széles tömegét alkotta. A korabeli források ezeket még szabadoknak /liberi/ jelölik. A szabadok széles tömege fölé emelkedett a törzsi és szolgáló nemesség /nobiles/, alattuk pedig a félszabadok /liti/ és felszabaditottak /aldius/ általk. A feudalizálódó frank társadalomban éltek továbbá rabszolgák is, jelentőségük azonban minimális maradt.
16/ Ld. Lex. Saxonicum, LXVI. tit.
17/ A beneficiumot életreszólóan adományozták, de nagyon gyakran a megadományozott utódai is birtokba jutottak. Ilyen módon a szolgálatért adott beneficium lassan örökletes feudummá lett.
18/ Vagyis a tulajdonképpeni mediterráneumot és az európai kontinentális területek egészét, ill. a kisázsiai térség egy részét.
19/ A német császárság a római és a frank imperium jogos örökösének tekintette magát és később a "szent római birodalom" Sacrum Romanum Imperium/ címet viselte.
20/ Az augsburgi vallásbéke /1555/ ilyen módon kompromisszumra vezetett és az alattvalók vallását a tartományurak jogkörébe utalta /cuius regio, eius religio/.

21/ Mignem a brandenburgi választófejedelem státusát I. Frigyes 1701-ben porosz királyság státusra emelte.

22/ E jogok felruházták a kiváltságosokat a kisebb és nagyobb büntető ügyekben történő ítélkezés jogával, amit az egyházi Vogt végzett, aki egyuttal királyi tisztviselőnek is számitott.

23/ Tevékenységük a katonáskodásban,ill. a fegyveres szolgálatban merült ki és ez egységesen elválasztotta őket a dolgozó lakosságtól. Társadalmi helyüket öröklés utján, vagy az uralkodó felvétele utján nyerték el és szolgálatukért a függő lakosság által müvelt földeket kaptak jutalomként /Lehen/.

24/ A jogkönyvek ezért a hadipaizs /Heerschild/, a katonai uralkodó osztály fejének tekintik az uralkodót /első hadipaizs/.

25/ Privilégizált helyzetüket a II. Frigyes- féle kiváltságlevelek rögzitették /1220.,1230./. Kezdetben az egyháziak száma gyarapodott, majd a 13. században a világi hercegek száma is gyorsan nőtt. Társadalmi helyzetük alapját az uralkodótól kapott hatalmas adománybirtok képezte, amit maguk is tovább adományozhattak alhübéreseiknek. Körükből kerültek ki a 13. század második felében a választó fejedelmek is.

26/ A nemesség legalsó rétegét alkotó egypaizsos nemesek pedig már csak kaphattak hübért.

27/ Egyes helyeken a belső telepités is kedvezett a szabad parasztság fennmaradásának,másutt a paraszti szabadság látszatát őrizte az idegen földeket /telket,Hufe/ bérlő parasztok vékony rétege, akik terményadót fizettek, de nem függtek a birtokosoktól.

28/ Aki "városba költözött, ott egy év és egy napot eltöltött és e közben senki azzal nem vádolta és rá nem bizonyitotta...hogy előzőleg szolgaállapotu volt, a többi polgárral közös szabadságot élvezzen" - mondja II.Frigyes egyik kiváltságlevele /stadtluft macht frei/.

29/ A lovagság és az alsóbb nemesség helyzetét megnehezitette az áru és pénzgazdálkodás fellendülése is, amelybe megfelelő anyagi erővel nem tudtak bekapcsolódni.

30/ A mértéktelen állami és egyházi adóztatás, a robot növelése és a közösségi mezőhasználatok elrablása stb. vezettek a felkelés kirobbanásához. A parasztháboru tehát a német feudális társadalom válságát jelezte. Benne különböző irányzatok akartak érvényesülni: A parasztokhoz csatlakozó polgárság és a tartományuraság által háttérbeszoritott alsóbb nemesség pl a birodalom megerősitésére törekedett, hogy a fejedelmi önkény megszünjön. Körükből származik a követeléseiket tartalmazó "heilbroni program ". Ez a program egységes súlyt és mértékrendszert, az utak biztonságát és a helyi hatalmaskodások megszüntetését követelte. Az "isteni jog" megvédelmezésére a "szent birodalom kamarabiróságát" kivánták megszervezni, amelyben a fejedelmek, a grófok, ill. a bárókon kivül a lovagok, a birodalmi és helyi városok,valamint a "község és falu" /Communen und gemaind im hailigen Reich/ képviseltesse magát. Mérsékelt paraszti követeléseket tartalmazott továbbá az un. "12. cikkhely" /Zwölf Artikel/, amelyben a visszaélések megszüntetését, az elrablott földek visszaadását, a közösségi használati jogok /halászat, vadászat, erdőhasználat stb./ szabadságát követelték. /Ld. 4.,5. art./ A kiélezett társadalmi ellentétek legvilágosabb kifejezője a "cikkelylevél" /Artikelbrief/, mely a paraszti radikalizmus kifejezője. Benne már felmerült a válságba jutott feudális társadalmi rend megsemmisitése. A "keresztény szövetkezés azt tervezi" ..." - mondja pl. a cikkelylevél - "... hogy isten segitségével magukat felszabaditják".

31/ A jobbágy birtokjoga itt részben elismerést nyert. A paraszt a telekföld birtoklását elidegenithette, feloszthatta, néha még kölcsönnel is megterhelhette. A termék és pénzszolgáltatásokat öröklési, birtokátruházási, házassági stb. illetékek egészitették ki és a telek után végzett robot viszonylag alacsony maradt.
32/ A földesur korlátlan joghatóságát pedig parasztjai felett általánosan elismerték.
33/ A középkori német feudális állam /az un. Német-Római Birodalom/ keretein belül már a 12-13.században kifejlett, különleges státussal rendelkező részállamok vezetői /Kurfürsten/ voltak. A politikai széttagoltság kisérőjelensége volt, hogy a császárválasztásban közreműködő birodalmi hűbéresek sorából a legbefolyásosabbak /a 12.század végén a mainzi, a kölni, a trieri érsek, a rajnai palotagróf, a 13. században a szász herceg, brandenburg őrgrófja és a cseh király/ meghatározó szerepe elismerést nyert /1273/.IV.Károly császár 1356. évi /német/ aranybullája ezt a helyzetet rögzitve szabályozta a választófejedelmek felségjogait. A későbbi időkre jellemző egyébként, hogy a választók szerepe a 16-18.században már ténylegesen háttérbe szorult, de státusuk véglegesen csak a Német-Római Birodalom felbomlásával /1806/ szünt meg.
34/ A világi választók mellett állandó hivatalként fejlődött a kancellária.
35/ A Német-Római Birodalom közel nyolc és félévszázados történetében /962-1806/, tartalmilag is többször megváltozó államintézmény volt a Reichstag, amely eredetileg a birodalmi főhűbéresek udvari gyüléséből /Hoftag/ fejlődött ki. A 12-14. századi birodalmi /udvari/ gyüléseken azonban a territoriális fejedelmek mellett feltüntek már a grófok, bárók, ill. a birodalmi és a püspöki városok képviselői is. Igy ez az intézmény később a legfőbb /birodalmi/ rendi államszervvé lehetett.
36/ Az egyházi és világi fejedelmek megszerzett privilégiumaik utján felségjogokhoz jutottak és a biráskodást is maguk végeztek.
37/ Egész tartományok feletti hatalom került gyakran az eredetileg birodalmi hűbéres urak kezébe.
38/ A birodalom rendjei azonban egészen a 16. század végéig csak konzultativ jogkörrel /votum consultativum/ rendelkeztek. Az egyes kuriák ugyanis az ünnepélyes aktusokon /megnyitás, lezárás/ kivül külön- külön üléseztek és a küldötteik utján egyeztetett ajánlásokat hoztak csupán, ami az uralkodói szentesitéssel válhatott törvénnyé. A birodalom belső politikai ziláltságának a tartós fennmaradása következtében azonban a /birodalmi/ rendi gyülés szerepe háttérbe szorult, a 17. századtól pedig még az egyes kuriákat is megosztotta a protestáns, ill. a katolikus rendek szembenállása. Ezt az állapotot tükrözte az 1663-tól Regensburgban szakadatlanul /1806-ig/ ülésező birodalmi rendi gyülés, amely már csak formálisan létezett.
39/ A városok önálló nemzetközi tényezővé válását az is előmozditotta, hogy az Itália meghóditásával elfoglalt császárok nem keresték szövetségüket a tartományurakkal szemben. Igy a Hanza már a 13. században önálló külpolitikára kényszerült és a külhatalmakkal is háboruba keveredett.
40/ Jellemző, hogy az uj világkereskedelmi utak központjává váló németalföldi /holland/ kereskedővárosok a 16. század folyamán már szinte teljes egészében elhóditották a balti, majd rövidesen az angliai és az oroszországi piacokat is.
41/ A nagyobb birodalmi városok - Hamburg, Augsburg, Nürnberg stb. pedig képviseletet nyertek a birodalmi gyülésben is
42/ Kelet-Poroszország a birodalom kötelékébe nem tartozó terület volt.

43/ Ld. az osztrák abszolutisztikus állam kiépitésének a sajátosságaira vonatkozóan az ujabb Egyetemes állam- és jogtörténet c. kézikönyv /Bp., 1984/ alapján.
44/ A szokásjog tagozódott azonban az egyes területek, ill. társadalmi osztályok szerint is.
45/ Ezt a kimerithetetlen gazdagságú szokásjogi forrásanyagot tette közzé még a 19. században Jacob Grimm a "Deutsche Rechtsalterthümer" c. sorozatában.
46/ Antiklerikális vonásai miatt később a pápa néhány tételének alkalmazását is tilalom alá vette.
47/ Könnyen megérthető tehát, hogy a feudális széttagoltság viszonyai mellett e törekvések sem válhattak a rendszeres birodalmi törvényhozás alapjaivá.
48/ Ennek jelentőségét pedig csak csökkentette az a tény, hogy a 13. századtól már a pápaság is igyekezett a római jogot a kánonjog mögé szoritani.
49/ A Carolina törvénykönyvnek a parasztság megfélemlitését szolgáló rendszere is római jogi elemekből táplálkozott.
50/ E hatások nyomai főként a bambergi püspökség büntetőtörvényében /Constitutio Criminalis Bambergensis, 1507/, valamint a Carolina-ban mutatkozott meg.
51/ Az osztrák jogi kodifikáció főbb eredményeit illetően ld. ismét az Egyetemes állam- és jogtörténet / Bp., 1984./ kézikönyve alapján. Vö: HAJDU Lajos: A Habsburg-birodalomban 1752-1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció jogtörténeti értékelése, in: Acta Facultatis Univ. Budapestinensis. Tomus V. fasc. 1. /1963/ 81-114.pp.
52/ Ezt a formát találjuk pl. a földesuri belső telepitésnél.
53/ Ld. a német parasztháboru dokumentumaiból. Zwölf Artikel IV., VII.
54/ Allodialgewere, Lehensgewere, Gesammt- und Sondergewere.
55/ Szemben Franciaországgal, ahol a "nincs föld hübér nélkül" /nulle terre sans siegneur/ érvényesült.
56/ Ezt fejezi ki az un. adománykényszer /Lehenzwang/ intézménye.
57/ Igy az egyház a "lélek üdvössége" és más kegyes adomány formájában jelentős vagyon birtokába jutott.
58/ Ezért volt szükséges, hogy a tvk.külön szakaszban ismerje el a helyi jogszokások hatályát.
59/ Ld. az idézett HAJDU Lajos: A Habsburg-birodalomban 1752-1769 között végrehajtott büntetőjogi kodifikáció /1963/ c. feldolgozás alapján.
60/ Igy pl. a Sanctio Criminalis Josephina, 1787 anyagában. A Sanctio Criminalis Josephina egyébként a Habsburg-abszolutizmus 18. századi jogi kodifikációs törekvéseinek az egyik haladó elemeket is tartalmazó eredménye volt, ami a felvilágosodás eszméin nevelkedő II. József császár nevéhez tapadt. A kódex célul tüzte pl. a birói önkény felszámolását/megtiltva az analógia alkalmazását/ és elismerte a nullum crimen sine lege elvét. A jogegyenlőség felé megtett lépésként a Josephinaban rögzitett anyagi büntetőjogi szabályok kizárták a nemesi /rendi/ kiváltságok figyelembe vételét is, ami egyébként a magyar rendek gyülöletét vonta maga után. A kódex büntetési rendszere viszont világosan mutatja, hogy a Josephina még a hanyatló feudális jog szerves alkotóelemeként tekinthető

VI.

A MODERN BURZSOÁ ÁLLAM- ÉS JOGRENDSZEREK

A hazai jogtörténetírás jelenlegi helyzetét, ill. a megoldásra váró feladatokat tekintve talán nem véletlen, hogy az utóbbi negyedszázad folyamán szinte egyértelműen a burzsoá állam- és jog fejlődéstörténeti problémái kerültek az érdeklődés homlokterébe. Joggal hangoztatják ugyanis a jogtudomány historikus vénájú művelői, hogy "ami történeti, az nemcsak a múlt számára jelent gyakorlati értéket, hanem a jelen számára is, mert a jelen történelmi szükségszerűséggel fejlődik a múltból." Ilyen értelemben a szocialista jogtörténetírás alkotó kapcsolatot teremtett a jogi közgondolkodásunk egészével, e kapcsolat éltető elemeit tehát elsődlegesen az újkori /burzsoá/ ill. a legujabbkori /szocialista/ állam- és jogtípus beható történelmi feltárásának a vállalása képezi.Ezt azsinte empirikusan kitapintható tudományos alapállásunkat egyébként az utóbbi évtizedek nemzetközi tudományos eredményei is meggyőzően alátámasztották. Az európai szocialista országok jogtörténetírása pedig éppen az emlitett jogfejlődési fázisok feltárásában érte el a legjelentősebb eredményeit. A közgondolkodást mindenkor nem kis mértékben alakító jogi historizmusunknak a reneszánszát napjainkban talán ez a sajátos körülmény is érthetővé teszi. Korunk ugyanis szélesebb értelemben a jogi historizmustól vár választ, nem egyszerűen a tudomány által eleddig megoldatlanul hagyott kérdésekre, hanem uj elvárásokat támaszt a jelen számára is tanulságos társadalmi tapasztalatainak rendszerezését illetően. Ez az elvárás tapad immár hosszabb ideje a maga komplexitásában az újkori modern /burzsoá/ jogrendszerek fejlődéstörténetéhez, amely nálunk hosszú ideig a módszeres vizsgálódások határán kivül rekedt. Közelitsük meg tehát az adott témakört a modern burzsoá állam és jog kialakulásának az alapkérdéseivel, hogy azután a hazai, ill. a közel környező népek újkori jogfejlődésének a jobb megértése érdekében figyelmünket rárányithassuk arra az un. k é s l e l t e t e t t b u r z s o á / j o g i / modellrendszerre, amelyet valójában a porosz-német, az osztrák-magyar, ill. az orosz birodalmi régiókban látunk kiteljesedni.

A feudalizmus több, mint egy évezredes uralma után, a középkor végén egy uj társadalmi formáció kialakulásának a lehetőségei érlelődtek. A fejlett feudális társadalom termelőerői tették lehetővé az egyszerü naturális gazdálkodás uralmának a felszámolását, amelynek nyomában megjelent ismét az árútermelés, a pénzgazdálkodás és megnövekedett a középkori városok polgárságának a szerepe. A gazdasági élet terén mutatkozó előrehaladás azonban még hosszú ideig a feudális társadalom növekvő igényeinek megfelelően alakult és nem került szemben a fennálló osztályuralommal.A feudalizmus osztatlan hatalma érvényesült Európa, Ázsia, valamint Észak-Afrika társadalmaiban, sőt helyenként a társadalmi haladás még egy ideig egybe esett a feudálizmus kiteljesedésével, a korábbi, kezdetlegesebb társadalmi formációk maradványainak a felszámolásával. Végső soron tehát a középkor társadalmában mutatkozó előrehaladás még összefonodott a feudalizmus termelőerőinek a fejlődésével.

A feudalizmus uralma alatt élő népek társadalmi-gazdasági fejlődésében azonban jelentős eltérések mutatkoztak, miután az egyenlőtlen fejlődés következtében egyes népek társadalma gyorsabban haladt előre. Nyugat-Európában pl. különösen kedvező körülmények közt folyt a feudális társadalom fejlődése, de egyben itt jelentkezett időben legkorábban a több mint egy évezreden át uralkodó társadalmi viszonyok hanyatlása is. Kelet-Európa, ill. Ázsia népeinek fejlődése hasonló irányban haladt, de azt több jelentős történelmi tényező feltartóztatta és a feudális osztályuralom fennmaradását évszázadokkal meghosszabbította.

A termelőerők tőkés magántulajdonán és a bérmunka kizsákmányolásán alapuló új társadalmi formáció, a kapitalizmus elemei legkorábban valóban Európában jelentkeztek. Így Itáliában már a 14-15 század folyamán megindult a feudális termelési viszonyok felbomlása és a tőkés társadalmi rend kibontakozása. E tényezők mégsem vezettek a kapitalizmus győzelméhez, mivel a nagy történelmi felfedezések következtében, ill. a világkereskedelmi utak eltolódása és sok más tényező hatása alatt Itália tőkés fejlődése később visszaesett és a 16. század végén már végleg elvesztette a társadalmi haladásban mutatkozó vezető szerepét.

Az ujkorra való áttéréstől azonban alapvető fordulat jelei mutatkoztak az emberi társadalom fejlődésében. A technikai haladásban elért újabb eredmények, az árú- és pénzviszonyok kiszélesedése, a földrajzi felfedezések stb. hatása alatt ugyanis a legfejlettebb európai országokban a feudális viszonyok bomlása nyilvánvalóvá lett. A termelőerők fejlődésében mutatkozó előrehaladás lehetővé tette pl. a munkamegosztás továbbfejlődését, amely a munkaerő árúvá válásához és a kisárutermelők pusztulásához vezetett. Így Európa fejlettebb /feudális/ országaiban a 16. században - a termelőerők magasabb szintjének megfelelően - kezdett kifejlődni a széles körű,társadalmi munkamegosztás. Németalföldon, ill. Angliában pl. egyes iparágak egymástól és a mezőgazdaságtól is teljesen, vagy csaknem teljesen elkülönültek. A munkamegosztás előrehaladásával tehát a termelési folyamatok társadalmi jellegűvé váltak és az azokban résztvevő egyes termelők bonyolult gazdasági szervezetek részeseivé lettek.A termelők olyan kapcsolatokba kerültek egymással,amelyek a szük territoriális egységek határait átlépték és a különböző gazdasági ágazatokban dolgozókat bonyolult gazdasági szálakkal kötötték össze. A tőkés termelés,"kiinduló pontját" azonban az un eredeti felhalmozás képezte, amely egyik oldalon a tőke felhalmozódásához,másik oldalon a termelési eszközöktől megfosztott "szabad" bérmunkások kialakulásához vezetett. Az idevágó folyamatok Nyugaton valóban már a 15. század végétől több fejlett feudális állam életében megfigyelhetők voltak és azok hatása alatt az itáliai polgárosodás átmeneti visszaesése ellenére a kapitalizmus kialakulásának az előfeltételei tovább gyarapodtak.

A tőkés termelés egyes elemeinek a kifejlődése és gyors térhódítása a 16-17. században a nyugat-európai feudális viszonyok bomlásának a kiszélesedésével egyidejüleg zajlott le. A feudális társadalom közvetlen termelőinek a gazdasága lassan a további előrehaladásra képtelenné vált és ezzel egyidejüleg alapvető osztályellentétek kiéleződtek, ill. a burzsoá forradalmak lehetőségei érlelődtek. Így a pol-

gárság ettől az időtől kezdve cselekvő részese lett az antifeudális társadalmi küzdelmeknek, a reformációnak és a feudális osztályuralom alapjait megrendítő parasztháborúknak.

A modern természettudományos gondolkodás megjelenése és a feudalizmus támaszát képező egyház szellemi monopóliuma ellen folytatott harc öntudatra ébresztette tehát a polgárságot. A kor társadalmi mozgalmaiban pl. a feltörekvő osztály harcát egyre világosabban kifejező irányzatok keletkeztek. Ezt jelzi az is, hogy a parasztháborúk, ill. a reformáció különböző megnyilvánulásai közt egyre határozottabban jelentkezett az antifeudális polgári irányzat. A feudális reakció erői persze az osztályuralom megőrzését védelmezve az ellenreformáció mögé sorakoztak fel és az állami erőszakszervezet minden rendelkezésre álló eszközét a társadalmi haladás ellen irányították. Ezért is a feudalizmus rendje elleni mindennemű támadás még jó ideig a feudális reakció szellemi támaszát képező egyház elleni harc formáját öltötte magára. Vagyis ahhoz, hogy a fennálló társadalmi viszonyokhoz hozzányulhassanak "minden általánosan megfogalmazott támadásnak az egyház ellen kellett irányulnia".[2]

A kibontakozó tőkés termelés érdekeit leginkább a kálvini reformáció fejezte ki, mivel a reformáció tanaiba burkolt polgári szemlélet a társadalmi haladás gazdasági és politikai igényeit is megszólaltatta. A kálvini egyházszervezet konstrukciója /presbiteri/ pl. a polgári köztársaság megteremtésében szolgálhatott mintaképül, az egyházi kamattilalom feloldása pedig a tőkés vállalkozás szabadságát állította előtérbe. Mindez egy új társadalmi rend, a kapitalizmus keletkezésének a közvetlen előzménye volt. Miként a tőkés termelés egyes elemeinek a kibontakozása a hanyatló feudális társadalom keretében, úgy eszmei téren is jelentkeztek tehát a társadalmi forradalom előkészítését szolgáló tanítások. Sem a tőkés viszonyok fokozatos kialakulása, sem az antifeudális polgári eszmék térhódítása önmagában azonban nem eredményezhette a kapitalizmus győzelmét. Vagyis csak a társadalmi forradalom oldhatta meg a feudalizmus felszámolását és az azzal összefüggő feudális állam és jogrend megsemmisítését. Így a forradalmi helyzet Nyugat-Európa legfejlettebb területein a 16. század második felében már elkerülhetetlen történelmi szükségszerűséggé tette a burzsoázia forradalmát. Az első polgári állam, Hollandia győztes forradalma pedig bizonyítékul szolgált arra, hogy a 16. századtól az emberi társadalom fejlődésének az új korszaka valóban beköszöntött.

A modern burzsoá állam és jog kialakulása

A társadalmi munkamegosztás, az eredeti felhalmozás és a tőkés termelés egyes elemeinek kibontakozása - mint láttuk - jóval a győztes polgári forradalmak előtt már erőteljes hatást gyakorolt az állam- és jogélet fejlődésére. A polgárosodás előrehaladása pl. kétségtelenül hatással volt az állami központosítás, ill. a feudális abszolutizmus fejlődésére. Ezért van az, hogy a központosított állam egy ideig objektive elősegítette az árutermelés fokozódását és a belső piaci kapcsolatok kiszélesítését. A feudális osztályuralom fenntartását szolgáló államberendezkedés azonban a fejlődő tőkés termelés és a piaci kapcsolatok során keletkező jogintézményeket

csak alárendelten törte meg. A szárazföldi és a tengeri kereskedelem, ill. a pénzgazdálkodás és a hitelügyletek, valamint az árutermelés egyre bonyolultabb kapcsolatai mégis új jogintézmények egész sorának a kifejlődéséhez vezettek. A városi polgárság jogviszonyai pl. fokozatosan elkülönültek és a tőkés termelés térhódításával, ill. a piaci kapcsolatok gyarapodásával egyre határozottabb formát öltöttek. Mindez együtt járt tehát a feudális jogtól alapvetően idegen jogelvek és jogintézmények megjelenésével.

A fejlődő burzsoá jogintézmények azonban nem tudták kiszoritani a hosszú történelmi fejlődés által konzervált feudális jog uralmát. Igy a társadalmi haladást akadályozó feudális jogrend és a fejlődő burzsoá jog közti ellentmondás a 16. századtól egyre élesedett főként a nyugat-európai fejlettebb területeken. A burzsoá jog uralomrajutását azonban a hanyatló feudális társadalom szolgálatára rendelt államhatalom mindenhatósága még lehetetlenné tette. Történelmi szükségszerüséggé vált ezért a burzsoázia társadalmi forradalma, amely a feudális jogrend legjelentősebb támaszát, az abszolutizmus államszervezetét összezúzva megteremtette a burzsoá állam és jog fejlődésének a nagy történelmi korszakhatárát.

A világtörténelem tudományos periodizációját alkalmazva a modern burzsoá állam- és jogfejlődést is az adott termelőmód fejlődésében uralkodó, alapvető törvényszerüségeknek megfelelően tagolják. Ennek megfelelően a kapitalizmus uralkodóvá válását megteremtő forradalmak korával nyitjuk a burzsoá állam- és jog korszakát. Ugyanakkor a társadalmi forradalmak által - időben is nagy eltéréssel - uralomra jutott burzsoá jog előtörténetét sem hagyhatjuk figyelmen kivül. A tőkés termelés térhódításával párhuzamosan kifejlődő uj jogelvek és jogintézmények ugyanis már a burzsoá forradalmak korával szerves összefüggésben jelentkeztek.

A burzsoá jog uralmát megteremtő forradalmakat gyakran évszázados előzmények készitették elő. Ennek a folyamatnak a 16. századtól jelentkező tényezői pedig már közvetlen lökést adtak ahhoz, hogy a polgárság megszerezze magának az állam- és jogrend feletti hatalmát. A kontinens legfejlettebb országaiban ekkor már forradalmi helyzet érlelődött és a polgárság első döntő támadásai is testet öltöttek a feudalizmus ellen. A polgári forradalmaknak az első felvonásai persze szükségszerüen vereséget szenvedtek. A tőkés termelés legfejlettebb elemeivel rendelkező Németalföld, szabadságharccal összefonódó polgári forradalma azonban a 16. század második felében győzelemre jutott, miután a spanyol feudális abszolutizmus verhetetlennek hitt "világhatalma" megtört a tengeri kereskedelemben meggazdagodott holland tartományok ellenállásán.

Népi-plebejusi lázadással indult el az első polgári átalakulás /1566/, majd a század /0-es éveitől évtizedekig tartó függetlenségi harc és polgárháború tette lehetővé a holland polgári köztársaság megteremtését. Az uj állam alapját az Utrechti Unió /1579/ már lerögzitette, de a feudális reakció korabeli legnagyobb hatalmával folytatott küzdelem a 17. század első felében is folytatódott. Igy csak a harmincéves háborut lezáró európai békekötések ismerték el a feudalizmus osztatlan uralmát felszámoló holland köztársaságot.

Európa nagy részén, Ázsia és Észak-Afrika térségében persze még érintetlenül megmaradt a feudalizmus uralma, sőt a fejlettebb feudális országokban hatványozottan tért hódított az állami központosítás, ill. a feudális osztályuralom konzerválása. Az európai hatalmak nemlétezőnek tekintették /de jure/ az első polgári államot, amely ugyanakkor /gyakorlatilag/ a lehanyatló spanyol-portugál világbirodalom legértékesebb gyarmatainak a birtokosa lett.

A kontinens jelentéktelennek tűnő kis territoriumában, az egyesült Holland tartományokban bontakozott ki tehát elsőként /uralkodó jelleggel/ az uj jogrend. Igy az első polgári köztársaság a forradalom vivmányaival egészitette ki a csirájában, a középkori városok keretében, ill. Észak-Itáliában, Portugáliában stb. kifejlődő burzsoá jogelemeket. A jogrend átalakitása azonban - a szabadságharc sajátos feltételei által - behatárolt maradt, az idegen gyarmatositó hatalom ellen folytatott küzdelemben ugyanis a protestántizmus jelszavai mögött a rendek sorakoztak fel és ennek eredményeként a feudális jogrend radikális felszámolására sor nem kerülhetett.

A szabadságharccal összefonódó holland polgári átalakulás uj jogrendje tehát a feudális jog még életképesnek tűnő intézményeivel való kompromisszum által jellemezhető, mivel a középkori jog összefüggő rendszerén rést ütött bár, de ennek a kontinentális kihatásai csak fokozatosan jelentkezhettek. Annál nagyobb jelentőségre tett szert a németalföldi átalakulás a tőkés manufaktura fejlődésével, ill. a pénzforgalommal és a tengeri kereskedelemmel kapcsolatos burzsoá jogelvek és jogintézmények fejlődésében. Ugyanakkor, amikor a polgári átalakulás ügyét támogató rendek jelentős mértékben megőrizték még rendi előjogaikat is, a világ legtávolabbi területeit átfogó tengeri kereskedelem jogában Hollandia már a tengerek szabadságát hirdette.[4] A bankszervezettel együtt nőttek fel az áruforgalom hatalmas térségét átfogó kereskedelmi társaságok és ennek megfelelően tünteh fel pl. a részvényesek jogainak, ill. az osztalékok rendezésének a jogi szabályozásai is.

Mindezek ellenére meg kell állapitani, hogy a németalföldi polgári átalakulást a burzsoá állam- és jogtörténet egészét tekintve, egyfajta sajátos körülmények által korlátozott, helyi jelentőségü győzelemnek kell tekinteni. Valójában ugyanis a holland köztársaság a burzsoá állam- és jog uralomra jutásának a kezdetét jelentette és ennek megfelelően a jog életében is elsődlegesen a kereskedői, ill. az uzsoratőke érdekeinek a térhódítására, inkább az áruforgalom /kereskedelmi jog/, mint az árutermelés jogi formáinak a fejlődésére hatott. Ilyen előzmények után a 16. századtól jelentős időbeli eltéréssel egymást követték a németalföldi, az angol, az amerikai és a francia polgári forradalmak. A tőkés termelőmód fokozatos térhódítása és az egyenlőtlen fejlődés eredményeként azonban a kapitalizmus kezdeteinek az időbeli eltolódásán túl lényeges tartalmi különbségek is kialakultak. Igy a 18. század második felében lezajlott forradalmak már egymástól és a legkorábbi polgári átalakulásoktól is eltértek. A 19. század polgári átalakulásai /a porosz-német, az osztrák-magyar, ill. az olasz stb./ pedig a népek egész soránál egyidejüleg tüzték napirendre a feudalizmus megdöntését,

ill. burzsoá állam- és jog uralkodóvá tételét. Mindezeket a nagy forradalmi átalakulásokat azonban a kapitalizmus fejlődésének egy viszonylag békés korszaka, az un. szabadversenyes kapitalizmus követte.

Valójában ebben a korban bontakozhatott ki legerőteljesebben a tőkés gazdasági- társadalmi formáció, de rohamos léptekkel haladt előre a tőkés termelőmód számára leginkább megfelelő felépitmény kiépitése is. A feudalizmus elavult rendje elleni harcban keletkeztek a burzsoá állam és a jog legfontosabb intézményei, majd a forradalmi átalakulást követte az államélet kiteljesedése és a burzsoá jog egyes ágazatainak az erőteljes fejlődése. A szabadversenyes kapitalizmus állam- és jogéletét tehát még elsődlegesen jellemzi ebben a korban a társadalmi progresszió, a gazdasági szabadság erőteljes támogatása és a burzsoá osztályuralom mellett kialakitható demokratizmus. A kapitalizmus általános fejlődésével összefüggő ezen periódus tehát a polgári forradalmak korától kezdődött és kiterjedt a 19. század utolsó harmadáig. Valójában azonban a korszakváltás jogcsoportonként, sőt azon belül is némi időbeli eltéréssel jelentkezik majd.

A szabadversenyes kapitalizmus több évszázadon át tartó fejlődését egyébként az állam- és jogtörténet szempontjából célszerű két részre tagolni. Igy a korai polgári átalakulások sajátos társadalmi gazdasági körülményei teszik elkülöníthetővé a burzsoá állam- és jog fejlődését a 16-18. században. A francia polgári forradalom koráig tart tehát ez a fejlődési fázis. Az adott kor állam- és jogfejlődését pedig erőteljesen befolyásolta az átalakulás kompromisszumos jellege. A legkorábbi polgári forradalmak jellegzetes tünetei, a középbirtokos nemességgel való szövetség és a megdöntött osztályokkal történő kiegyezés követelményei stb. tükröződtek tehát az állam- és jog fejlődésében is. A szabadversenyes kapitalizmus korának az állam- és jogtörténeti szempontból elkülöníthető második szakasza viszont a nagy francia forradalom korától a 19. század utolsó harmadáig tart, mint a klasszikus burzsoá jog korszaka.

A feudalizmus maradéktalan felszámolása a 18. század végén lezajlott francia forradalomban következett be. Igy a következetes polgári átalakulás hatása világméretekben éreztette hatását és számos nép életében közvetlen megindítója /ösztönzője/ lett a feudalizmus elleni támadásnak. Az európai reakció egyesitett erői sem tudták most már megsemmisiteni a forradalom vivmányait, a radikális polgári átalakulás tehát már a polgári forradalmak által elérhető legkedvezőbb társadalmi fordulat kifejezőjévé lehetett. A francia forradalom alkotmányos előrehaladása pl. az államélet gyökeres átalakitásához, egyes szakaszaiban a polgári köztársaság államformájának a kialakitásához is elvezetett,a feudális jogrend gyökeres felszámolása és az új burzsoá jogrend kodifikált bázisainak kiépitése pedig - messze Franciaország határain túl - mintául szolgált a haladó erők számára.

A klasszikus polgári átalakulás jó ideig éreztette hatását, amely abból is fakadt, hogy a forradalom a nép széles tömegeinek a szövetségét használhatta fel, a kapitalizmus új, alapvető osztályellentétei azonban egyre nyilvánvalóbbá lettek. A széles néptömegek cselekvő részvétele pl. még fel-

tünt az 1848-49-es európai forradalmak során, de a polgársággal való tartós szövetségre már nem kerülhetett sor. Így a tőkés gazdasági- társadalmi formáció megteremtésében implicite jelenlévő nagy történelmi haladás tehát lassan kimerült. A kapitalizmus még gyorsan fejlődött később is, de az az imperializmus megjelenésével elvesztette haladó jellegét. Az imperializmus pedig a kapitalizmus monopolista szakaszának kezdete volt, amely a tőkés szabadversenyt a monopoliumok uralmával váltotta fel.[6]

A fejlődés általános irányától történő eltérések természetesen az imperializmus állam- és jogrendjében is mutatkoztak. Így helyenként a megkésett burzsoá jogintézmények, haladó vívmányok is csak az imperializmus kialakulása idején jelentkeztek. Ilyen értelemben különösen bonyolult fejlődés tapasztalható a késői polgári átalakulások eredményeként kifejlődő burzsoá jogban, amely főként a közép- és kelet-európai területeken teljesedett ki a 19. század második felében. Végül ugyancsak figyelemreméltók azok a változások, amelyek a nagy októberi szocialista forradalom győzelme után következtek be a burzsoá állam- és jog fejlődésében. 1917-től ugyanis a kapitalizmus világrendszere megszakadt, megkezdődött ezzel tehát a szocialista forradalmak és a gyarmati felszabadító harcok korszaka, vagyis 1917-től megszakadt a burzsoá állam- és jogrend egységes rendszere.[7]

A vezető és elmaradott tőkés államokban egyaránt kiéleződtek és állandósultak most már az alapvető társadalmi ellentétek, a válságba jutott burzsoá osztályuralom pedig egyre leplezetlenebbül nyult a nyílt erőszak alkalmazásához. Mindez az államélet eltorzulásához, helyenként a nyílt fasiszta diktatúra kialakulásához vezetett. A kapitalizmus általános válsága tehát a hagyományos burzsoá jogrendszer egész területén mélyreható változásokat eredményezett. A jogéletből egyre gyakrabban számüzték a haladó burzsoá jogelveket, a demokratikus szabadságjogokat és a kegyetlen osztályelnyomás eszközévé változtatták a jogalkalmazást.

Ennek ellenére a klasszikus burzsoá állami alapelvek progresszív történelmi szerepe aligha vitatható. A kapitalizmus csiráinak, ill. a tőkés termelés egyes elemeinek a kibontakozása még a győztes polgári forradalmak megvívása előtt olyan eszmék, elméletek megjelenéséhez vezetett, amelyek a hanyatló feudalizmus elleni támadásra ösztönöztek. Különösen nagy jelentőségre tett szert a francia-olasz felvilágosodás, amely számos haladó tan kialakulását és térhódítását segítette elő. A hanyatló feudális jog osztatlan uralma eleve az adott kor haladó gondolkodóinak a bírálatát váltotta ki. E küzdelmek során pedig rövidesen nyilvánvaló lett, hogy a feudalizmusnak szükségszerüen meg kell szünni és helyét uj, eddig ismeretlen berendezésnek kell elfoglalnia. A fennálló jogrend egyre merészebb bírálata hasonló következtetésekre vezetett és e felismerések különösen akkor váltak általánossá, amidőn a közelgő polgári átalakulások a feudális állam és jog létjogosultságát is megkérdőjelezték.

A burzsoá forradalmak eszmei előkészitésében szerepet játszó gondolkodók pl. több jelentős elméleti megállapitással segitették elő az uj jogrend alapjainak a lerakását. Tanitásaik közt a népszuverenitás, a hatalommegosztás, a népképviselet és a parlamentarizmus önálló elvekké formálódtak. A forradalmi államépités

gyakorlatában ezek sorát újabb elméletek, így pl. a végrehajtó hatalom felelőssége, a törvények uralma, a jogegyenlőség és a magántulajdon szentsége, stb. egészítették ki. Mindezeket jórészt egységbe foglalta a burzsoá alkotmányosság tana, amelynek a jelentősége szinte minden kifejlődő polgári államban megfigyelhető volt.

Az állami szuverenitás tana pl. már jóval a burzsoá forradalmak előtt ismeretes volt. Az állami szuverenitásra vonatkozó nézetek jelentősége azonban akkor emelkedett, amikor az állami központosítás, ill. a feudális abszolutizmus megteremtése a hatalom korlátlanságának az elismerését igényelte. A 16. századtól terjedt egyre általánosabban a szuverenitás tana, amely a politikai széttagoltság erőivel szemben az állami központosítást segítette elő. Objektive ez a fejlődő polgárság számára is haladást jelentett, de közvetlen burzsoá politikai törekvést még nem fejezett ki. A 17. század folyamán viszont az angol burzsoá gondolkodók[9] már lényegesen előbbre jutottak, miután, tanításaikban napvilágot látott a parlamenti szuverenitás elmélete, amely a dicsőséges forradalom kompromisszumához vezető angol burzsoázia osztályérdekeit fejezte ki.[10]

A francia-olasz felvilágosodás, ill. különösen Montesquieu és Rousseau tanításai viszont a 18. század folyamán népszerűvé tették az un. népszuverenitás tanát. A radikális polgári forradalom érlelődése idején fejlődött ki ugyanis az a felfogás, amely a "társadalmi szerződés" gondolatából kiindulva a népet tette meg a szuverenitás hordozójává. Az "államhatalomhoz fűződő jogok a néptől el nem idegeníthetők" és a népszuverenitás helyreállítása érdekében jogos akár az ellenállás is /Du contract social, 1762/, nyilvánvalóan kifejezésre juttatva a közelgő klasszikus polgári átalakulás történelmi feladatát, amely csak a széles néptömegek cselekvő közreműködése utján valósulhatott meg.[11] A burzsoá forradalmak eredményeként kialakuló állami szuverenitás gyakorlati megvalósulása viszont már az uralomra jutott osztály tényleges hatalmának a politikai és jogi kifejezője lett. A népakarat megvalósulása tehát inkább csak a feudális állam- és jog felszámolása terén érvényesülhetett, míg az új burzsoá államszervezet felépítésében a népszuverenitás gondolata fokozatosan háttérbe szorult. Igy a francia forradalomtól napjainkig nagy számban keletkeztek burzsoá alkotmányok, amelyek egyáltalán nem törekedtek megvalósítani azt, hogy a nép önmaga teremtse meg a maga politikai berendezkedését. Végül a burzsoá alkotmányok többsége el is ejtette a népszuverenitás elvét, és helyébe különböző általános fogalmakat /a polgárok összessége, a nemzet stb./ helyezett. Gyakorlatilag a burzsoá államszuverenitás tehát azonosult a történeti fejlődés során az osztályuralom korlátlanságával. Az adott klasszikus burzsoá állami alapelv pozitiv szerepe mégis nyilvánvaló a haladás utjában álló feudális állam összezuzása idején és az új osztályuralom megszilárditását szolgáló állam és jog kiépitésében. Igy a kapitalizmusra áttérő népek történetében évszázadokon át pozitiv szerepe volt az állami szuverenitás gondolatának és[12] csupán az imperialista burzsoázia igyekezett azt értelmétől megfosztani.

A burzsoá államberendezkedés alapvető elveinek az egész csoportját foglalja magában továbbá az alkotmányosság elve, amely gyakorlatilag úgy fejlődött ki, hogy a burzsoá osztályuralom kialakulása és

fejlődése folyamán szükségessé vált az államberendezkedés bonyolult szervezetének a törvények utján történő kialakitása, ill. az államéletre vonatkozó alapvető elvek és jogok lerögzitése. Mindezt több egymástól különálló jogalkotásba, vagy inkább egy-egy alaptörvénynek tekintett alkotmánytörvénybe foglalták. Az alkotmányos jogalkotás azt az igényt fejezte ki, amely a feudalizmus elleni harcban, az önkényuralom és a nyilt jogegyenlőtlenség tagadásaként keletkezett. Valójában ugyanis a forradalmi átalakulás igényei olyan államberendezkedés kialakitását követelték meg, amelynek a szervezete és a tevékenysége is a törvényeken alapszik, amely lehetővé teszi a jogilag rendezett államéletet, a burzsoá törvényességet, a formális jogegyenlőséget és képes arra, hogy a megdöntött osztályok hatalmának a visszatérését megakadályozza. Igy a burzsoá alkotmányosság progresszív szerepe számottevő tényezővé lett a feudalizmus elleni harcban és egy új államszervezet felépitésében, a burzsoá átalakulások megvivása után azonban egyre nyilvánvalóbbá vált az alkotmányosság osztályjellege.

Tulajdonképpen a burzsoá alkotmányosság egyes elemei a forradalmi átalakulások eszmei előkészitése során, mások csak a győztes burzsoá állam fejlődésének a különböző szakaszán váltak önálló elvekké. A feudális abszolutizmus elleni küzdelemben formálódott ki pl. az *államhatalmi ágak /törvényhozói, birói és végrehajtó hatalom/ megosztásának az elve*. A hanyatló feudális állam ugyanis minden hatalmat egy kézbe összpontositott és nyilt diktatórikus uralmat teremtett meg. Az angol burzsoázia kompromisszumos forradalma után különösen fontos kérdéssé vált tehát az egyes hatalmi ágak egymáshoz való viszonyának a rendezése. Ilyen előzmények után a francia felvilágosodás adta a végső formulázását a hatalommegosztás elméletének.[13] E felfogás pedig az eszményi államot keresse, amelyben az önkény ellen biztositékot nyujt a törvényhozói, a birói és a végrehajtó hatalom egymástól történő elválasztása és e szervek feladatainak a pontos jogi szabályozása.[14] A hatalommegosztás elve ily módon a feudalizmus elleni harc döntő eszköze lett, de a megvalósult burzsoá államberendezkedés fejlődésében is jelentős előrehaladást eredményezett. Hatása és szerepe a burzsoá államélet mindennapos gyakorlatában persze az osztályuralom határai között maradt. A hatalommegosztás alkotmányos lerögzitése és formális megvalósitása egyébként is a fejlődés folyamán állandóan változott. Végül pedig a hanyatló burzsoá osztályuralom szoritotta háttérbe, ill. a fasiszta állam felszámolta a hatalommegosztás elvét.

A hatalommegosztás gondolatának a továbbfejlődését képviseli a *parlamentarizmus elve*. Az angol burzsoá államfejlődés 17. századi tapasztalatai alapján bebizonyosodott ugyanis, hogy a burzsoá osztályuralom legjobb biztositéka, ha a törvényhozó hatalom ellenőrzést gyakorol a végrehajtó hatalom felett. Ezért a kifejlődő angol parlamentarizmus a végrehajtó hatalom egészét a törvényhozó hatalom alá rendelte és kifejlesztette a parlamentnek felelős kabineti kormányzás rendszerét. Egyidejüleg a parlamentarizmus a törvényhozó szerv kezébe tette le az állami pénzügyek, a költségvetés és az ezzel összefüggő fontos kérdések feletti döntés jogát. A végrehajtó hatalom felelősségének az alkotmányos lerögzitése azonban nem nyert általános elismerést a burzsoá államszervezet fejlődésében. Ez utóbbi megjelenése mégis általában pozitiv ténynek tekinthető a modern burzsoá állam fejlődésében.

Az alkotmányossághoz kapcsolódó burzsoá állami alapelvek közt nagy szerepe volt végül a burzsoá törvényesség elvének, ill. a jogegyenlőséget és a tulajdonjog szentségét lerögzítő klasszikus burzsoá alapelveknek, a-15
melyek egyben átvezetik figyelmünket a burzsoá jogi alapelvek szerepére.

Mielőtt ide visszatérnénk meg kell emlékezni az á l l a m és az e g y h á z s z é t v á l a s z t á s á r ó l , amely a burzsoá alkotmányossággal összefüggő állami alapelvektől történetileg is elkülönült módon fejlődött. A korai burzsoá forradalmak ugyanis egyáltalán nem jutottak el az állam és egyház szétválasztásához, ellenkezőleg a polgárság politikai törekvései is jórészt vallási burokban jelentkeztek /Hollandia, Anglia/. Igy c s a k a r a d i k á l i s /francia/ p o l g á r i á t a l a k u l á s s z á m o l t a f e l a k e r e s z t é n y e g y h á z é s a z á l l a m ö s s z e f o n ó d á s á t . A 19. század folyamán persze egyre több polgári állam tett lépéseket az állam és egyház szétválasztására, vagyis fokozatosan elismerték a különböző felkezetek egyenjogúságát és a polgárok lelkiismereti szabadságát vallási területeken. Az állam és egyház következetes szétválasztásának a végrehajtása esetén azonban az állam az egyházi szervezeteket magánegyesületeknek tekintette és a korábbi köztevékenységéhez /házasságkötés-anyakönyvezés/ jogkövetkezményeket nem fűzött. Jelentősebb előrehaladás e téren Franciaországban, az USA-ban, Hollandiában, Belgiumban és a délamerikai államokban zajlott le. Helyenként pl. a burzsoá alkotmányokban is lerögzitették vagy külön törvényekkel szabályozták az állami és az egyházi tevékenység elhatárolását. A késői polgári átalakulások viszont ismét megtorpantak az állam és az egyház szétválasztásának a következetes végrehajtása előtt, következésképpen Európa eme térségében a feudális maradványokkal együtt fennmaradtak a régi összefonódás egyes elemei. Ezek megszüntetésére tehát csak a szocialista, ill. a népi demokratikus átalakulások folyamatában kerülhetett sor.

Hasonlóan összetett a burzsoá jogi alapelvek szerepe. A burzsoá jog csirái, sőt egyes elemei - mint láttuk- határozott formát öltöttek már a hanyatló feudális jog időszakában. Igy pl. az áru- és pénzforgalom, valamint a hitelélet fejlődésével a polgárosodásnak megfelelő jog fejlődése indult el. Az adott új jogelemek azonban a burzsoá osztályuralom forradalmi megteremtéséig alárendelt szerepet játszottak és csak a feudálisok érdekeinek a sérelme nélkül maradhattak fenn. A burzsoá forradalmak eredményeként végre kialakult azonban a döntő termelőeszközök feletti tőkés magántulajdon rendszere, amely a közvetlen termelés szintjén összefonódott a termelőeszközök tulajdonjogától megfosztott, személyében szabad bérmunka kizsákmányolásával. Mindez a tőkés termelőmód fejlődésének és a kapitalizmus alapvető osztálytagozódásának megfelelően alakult. Az alapvető termelőeszközök tulajdonjogából kiszorított proletariátus viszont személyes szabadságából kifolyóan szabad rendelkezési jogot nyert munkaereje felett, ami az objektive jelenlévő gazdasági kényszer /azaz a létfenntartás kényszere/ következtében munkaerejének az áruba bocsátása formáját öltötte. Ezekre az alapokra, vagyis az uralkodóvá lett tőkés termelési- tulajdonjogi viszonyokra épült fel tehát az egész burzsoá jogrendszer. Az említett tényezőkből pedig az következik, hogy a burzsoá jog legáltalánosabb jellemvonása az osztály-kizsákmányolás magasabb formájának a védelme lett.16

Nem kétséges viszont, hogy a burzsoá jog kizsákmányoló jellege ellenére nagy társadalmi haladást jelentett és a polgárosodás kibontakozásától hosszú évszázadokon keresztül a társadalmi progresszió irányában hatott. Erre utalnak a klasszikus burzsoá jogi alapelvek is.

Miként a burzsoá államberendezkedés, úgy a tőkés jogrend is a bomló feudális társadalom önkényével, jogtalanságával, ill. ököljogával folytatott küzdelemben keletkezett. A burzsoá forradalmak pedig a nyílt jogegyenlőtlenség évezredes uralmát döntötték meg és a feudális kiváltságokra alapított, elavult jogrendszereket összezúzták. Már a feudális jogrend megdöntése, de méginkább a tőkés termelőmód uralkodóvá válása viszont ismét a jog támaszát kereste és ennek eredményeként, ill. a konkrét történelmi átalakulások sajátosságainak megfelelően különböző burzsoá jogrendszerek /jogcsoportrégiók/ keletkeztek.

Az alapvető termelőeszközök birtoklásának az új rendjéből folyt a tőkés magántulajdon szentségének az elismerése. A korábbi osztálytársadalmak joga is védte a tulajdonjogot, a burzsoá jog azonban - minden eddigi jogtól eltérően - a korlátlan, tőkés magántulajdon jogát szentesítette. Vagyis a magántulajdonjog szentségének az elve kifejezésre juttatta egyrészt a több oldalról korlátok között érvényesülő feudális tulajdonjog felszámolását, másrészt a tőkés árutulajdon kizárólagosságát és érinthetetlenségét. Azt jelenti ez, hogy a tőkés a birtokában lévő termelőeszközök felett szabad rendelkezési jogot nyert és azok élvezetéből másokat kizárt.[17] A tőkés magántulajdon szentségéből következett továbbá, hogy a burzsoá jog az uralkodó és alávetett osztály tagjait egyaránt árutulajdonosnak tekintette. Ennek megfelelően kialakult a burzsoá jog másik alapvető elve, a formális jogegyenlőség, amely egyben kifejezésre juttatta a munkaerő áruvá válását is.

A korábbi osztálytársadalmak jogában ismeretlen volt a jogegyenlőség. Így a feudalizmusban uralkodó nyílt jogegyenlőtlenség elleni harcban keletkezett a burzsoá jogegyenlőség elve és a tőkés jog gyakorlatában tárult fel csupán annak a formális jellege. A formális jogegyenlőség ugyanis szükségszerűen fejlődött ki az olyan jogi viszonyok uralomra jutásával, amelyekben a termelőeszközök birtokosai és az azokból kizárt szabad bérmunkások álltak egymással szemben.[18]

Végül pedig a tulajdon szentségével és a formális jogegyenlőség elvével szoros összefüggésben fejlődött ki a szerződési szabadság elve, amelynek az előzményei ténylegesen nem voltak ismeretlenek a korábbi kizsákmányoló jogrendszerekben. Az új burzsoá jog azonban a szerződéses szabadságot /gyakorlatilag/ általánossá tette azáltal, hogy a szabad bérmunkás munkaerejére is kiterjesztette azt. A jogilag egyenlő árutulajdonosok ezáltal teljes szabadságot nyertek, hogy áruikra vonatkozóan szabadon szerződjenek. Ez a szabadság tehát a termelőeszközök birtokában lévő osztály számára előnyös hatalomhoz, a munkás számra a gazdasági kényszer következtében /szabadon/ vállalt bérmunkához vezetett. A szerződési szabadság elve ilyen módon gyakorlatilag azonosult a tőkés kizsákmányolás szabadságával.

A klasszikus burzsoá jogi alapelvek persze nagy szerepet játszottak

már a társadalmi haladás gátját képező feudális jog megsemmisitésében. Igy a fontosabb alapelvek a korai /polgári/ átalakulások eredményeként gyakorlati megvalósulást nyertek és újabb tételekkel is kiegészültek. A történeti fejlődés folyamán mégis szembetünő különbségek keletkeztek az adott jogelvek gyakorlati megvalósitásában. A korai polgári átalakulások nyomában pl. a burzsoá jogelvek kompromisszumos megvalósitása tudott csak kibontakozni, a feudális jogrenddel következetesen leszámoló forradalmak eredményei pedig az alapvető jogelvek továbbfejlesztői lettek. A fontosabb burzsoá jogelvek tehát egyre tisztább megfogalmazást nyertek és elfoglalták helyüket az alaptörvényeknek tekintett burzsoá alkotmányokban is. A jogegyenlőségnek, a törvények uralmának és az "emberi" jogok alkotmányos biztositékainak a lerögzitése eddig ismeretlen hatóerőnek bizonyult most már a burzsoá jogalkotás továbbfejlődésében. Megkezdődött ezzel pl. a nagy burzsoá jogi kodifikációk kora, amelyben az uralomra került tőkés termelőmód már világosan elkülönitette az alapvető jogágakat, mindenekelőtt a magánjogi és a közjogi viszonyokat, valamint az anyagi jogi és eljárásjogi viszonyokat.

Igy az alapvető termelési viszonyok fejlődésének megfelelően kiemelkedő jelentősége lett a burzsoá magánjognak, amely a korábbi árutermelő társadalmak összes lényeges tapasztalatait felhasználva rohamos fejlődésnek indult főként a 18. század végétől. Az idevágó tudományos előrehaladás logikus rendszerré formálta a dologi, a kötelmi-, a család- és az örökjogi viszonyok egyre kifinomultabb szabályait. A kereskedelem, a hitelélet, ill. később a munkajogi viszonyok stb. területén pedig önálló jogágak /kereskedelmi jog, hiteljog, munkajog/ alapjai bontakozhattak ki. Mindezek eredményeként a burzsoá jog legszélesebb területe lett a polgári jog, amelynek a kialakuló tudományos rendszere hosszú időre meghatározója lett a jog egész fejlődésének.[19]

A polgári osztályuralom erőteljes támaszt talált persze a büntetőjog fejlődésében is, miután a forradalmi burzsoázia összezúzta az elavult feudális büntetőjogot és a kiformálódó burzsoá jogi alapelveket az új büntetőjogi fejlődés alapjává tette. Az osztályuralom és az új kizsákmányolás védelme tehát erőteljes ösztönzője lett egy hatékony burzsoá büntetőjogi rendszer kifejlődésének. Különösen a klasszikus polgári forradalom /francia/ hozott e téren is nagy előrehaladást, miután a törvények uralmának elve és az "emberi" jogok alkotmányos biztositékai alapján a büntető jogalkotást is eleve új módon szervezte. Igy a feudális büntetőjog önkényével szemben megfogalmazást nyertek a személyes szabadsághoz, a tulajdonhoz és a biztonsághoz való jogok. A törvények uralmának gondolatából fakadtak továbbá a "nincs büncselekmény törvény nélkül" /nullum crimen sine lege/ és "nincs büntetés törvény nélkül" /nulla poena sine lege/ vezérelvek is.

Az a tény persze, hogy a büntető törvények a burzsoá osztályuralomnak megfelelően keletkeztek természetesen meghatározták ezeknek a haladó elveknek a jellegét. Progresszív szerepük jó ideig mégis nyilvánvaló volt és azok csak a kapitalizmus alapvető osztályellentéteinek a kiéleződésével ve-

szítették el eredeti értelmüket.

Végül az eljárásjogok, különösen pedig a büntető eljárás területén is jelentős előrehaladást hoztak a burzsoá átalakulások, miután a régi biráskodás szervezetével együtt eleve felszámolták a nyomozó büntető eljárásjogot, a formális vagy kötött bizonyitás rendszerét, a titkos eljárást és az önkényes itélkezéseket. Egyidejüleg megfogalmazást nyertek azonban az uj burzsoá eljárásjogi alapelvek is. A jogegyenlőségből fakad pl. a polgárok törvény előtti egyenlősége, amihez szorosan kapcsolódtak a burzsoá demokratikus eljárásjogi biztositékok.

A burzsoá jog általában a vádelvi eljáráshoz történő visszatérést képviselte, természetesen jóval fejlettebb szinten, mint azt a középkori jogban megismertük. A modern burzsoá jogrenszerekben ismeretes ezenkivül a vád- és a nyomozórendszerü eljárás pozitiv elemeit egyesitő vegyes rendszer is, amely főként az előkészitő szakaszban célszerűnek látta a nyomozó rendszer fenntartását. Az uj büntető eljárásjog erőteljes fejlődését mutatja továbbá a nyilvánosság és szóbeliség elvének az érvényesitése, a védelem szabadságának a kiterjesztése, ill. a birói szabad mérlegelés /bizonyitékok mérlegelése/ elvének az alkalmazása. A bünösség birói megállapitásáig az ártatlanság vélelme végre általánosan elismerést nyert[20] és a büntető itélkezésben teret hódított a laikusok, esküdtek közreműködése /esküdtszék/ is.

A burzsoá büntetőjog és eljárásjogi fejlődés természetesen koronként és az adott történelmi körülményeknek megfelelően számottevő elétérésekkel haladt. Szemben a feudális joggal, általában jelentős előrehaladás történt e téren, de az elért eredmények a burzsoá osztályérdekek határán túl soha nem mentek. Midőn pedig a burzsoázia hatalma veszélybe került, a demokratikus eljárásjogi biztositékokat a burzsoá reakció önkénye és törvénytelensége váltotta fel. Ezt az alapvető történelmi körülményt tették érthetővé a materialista történetszemlélet klasszikusai, mondván, hogy "jogotok... csupán osztályotok törvényre emelt akarata, olyan akarat, amelynek tartalmát osztályotok anyagi életfeltételei adják".[21]

Jogcsoportok képződése, a modern burzsoá jogrendszerek szerepe

Különböző történeti feltételek, fejlődésbeli eltérések, főként pedig az egyes forradalmi átalakulások idején jelenlévő, konkrét osztályerőviszonyok több nagyjából egymástól elhatárolható burzsoá jogrendszer kifejlődéséhez vezettek. A modern burzsoá jogcsoportok képződésének, ill. integrálódásának a bonyolult folyamata tárul elénk tehát a történeti fejlődés folyamán. Napjainkban is tart ez a folyamat, amelyben az egyes jogcsoportok alakulása attól függ, hogy milyen történelmi feltételek között születik az adott jogrendszer.[22] Ennek pedig döntő mozzanata az adott társadalmi rendszerre való áttérés.

A korai burzsoá forradalmak viszonylag gyenge polgársága pl. a jogrend

gyökeres átalakitását sem tudta végrehajtani és a feudális jog egyes elemeit is fenntartani kényszerült. Ennek megfelelően alakult az angol-szász burzsoá jogterület, amelynek a fejlődésében határozottan megfigyelhetők a kényszerű osztálykompromisszumok nyomai. Erőteljes feudális maradványok évszázadokon át fennmaradtak/pl. földtulajdonjogban/, és a precedens-rendszeren alapuló jogfejlődés mindvégig jellemzője maradt az angolszász tipusu burzsoá jogrendszernek. Igy a régi formákhoz való ragaszkodás a jogi konzervativizmus kifejlődéséhez, az idegen jogokkal történő szembenálláshoz és a jogi kodifikáció mellőzéséhez vezetett. A közönséges jog /common law/ nehézkességét, a benne fennmaradt elavult jogi elemeket pedig ellensúlyozni törekedett az egykori kancellári bíráskodásból kifejlődő joggyakorlat /equity/. Ezúton a közönséges jog merev szabályaitól eltekintve hoztak döntéseket, ami lehetőséget adott a tőkés termelőmód és áruforgalom növekvő igényeinek a kielégitésére.

Az angolszász tipusu burzsoá jogrendszer idővel hatalmas területekre kiterjesztette a befolyását. A később kifejlődő angol gyarmatbirodalom területén mégsem mindenütt található meg az angolszász jog. Egyáltalán az angolszász tipusu burzsoá jogrendszer átvételét mindenütt a helyi adottságok, vagy éppen a helyi precedensek /case law/ befolyásolták. Az angolszász jog jelentősebb hatása érezhető ilyen értelemben Kanadában, India és Ausztrália jogfejlődésében stb. A 18. századi angol jogtudomány nagy befolyása segitette továbbá az angolszász tipusu burzsoá jog recepcióját az Amerikai Egyesült Államok területén. Az emlitetteken kivül számos gyarmati,később védnökségi területen is megfigyelhető az angol jog behatolása. Helyenként a korábbi /holland, francia/ gyarmatositók joghatását /pl. Délafrikai Unió, Uj-Zéland, Ceylon/ nem tudta kiszoritani az angol jog, másutt viszont a helyi szokásjoggal keveredve /pl. Kenya, Uganda, Szomália stb./ vált a modern árutermelő jog alapjává.

A klasszikus polgári átalakulás, gyakorlatilag a feudális jogrend maradéktalan felszámolásának eredményeként fejlődött ki a burzsoá jogrendszer másik jellemző tipusa, nevezetesen a latin-román, vagyis a francia jogterület. Ez az átalakulás a radikális társadalmi fordulat igényeinek megfelelően teljesen uj alapokra helyezte a burzsoá jogrendszert. Az alkotmányos fejlődés során lerögzitett burzsoá jogelvek itt a lehető legtisztábban jelentkeztek és azok megvalósitása is eredményesen haladt. A klasszikus burzsoá átalakulás jogfejlődése ezért megkövetelte a jogegyesitést, az uralomra jutott burzsoá jog egyes területeinek a tudományos alapokra helyezett kodifikálását is.

A francia tipusu burzsoá jogrendszer különösen a latin-román népek körében terjed el, de hatása a 18. század végétől egész Európában, később főként Közép- és Dél-Amerikában és a francia gyarmati területeken figyelhető meg. A francia burzsoá jogrendszer egy ideig a meghóditott európai területek jelentős részén közvetlenül is hatott /napoleoni hóditások/. Később a francia törvénykönyvek ilyen eredetű hatályát ugyan megszüntették, de a jogfejlődésre gyakorolt közvetett hatások kitörölhetetlenek maradtak. A francia jogterület hatása a későbbiek folyamán is tartósnak bizonyult pl. Belgium, Olaszország, Spanyolország, Portugália, valamint a burzsoá Románia jogfejlődésében. A spanyol jog közvetitésével bontakozott ki továbbá a 19. század második felében a francia jogterület hatása a közép- és dél-

amerikai államok jogfejlődésében. Végül nem jelentéktelen a francia jog hatása a volt gyarmatbirodalom területein, Afrikában és Délkelet-Ázsiában is.

A kapitalizmus fejlődésének ujabb fázisával, a *késői polgári átalakulások napirendre kerülésével függ össze a harmadik legjelentősebb jogterület megjelenése*. A radikális polgári átalakulás társadalmi-gazdasági feltételeinek hiánya következtében ugyanis a közép- és kelet-európai népek ujkori jogfejlődésében kétségtelenül bizonyitható lemaradások, a Nyugat fejlődésétől történő lényeges eltérések figyelhetők meg. A feudális jogrend több mint három évszázados továbbélését azonban nem elégséges csupán megállapitani. A hazai és a környező népek feudális jogrendjének a viszonylag tartós konzerválódása ugyanis elszakithatatlanul összefügg a kontinens egészének a fejlődésével, azzal a konkrét történelmi helyzettel, amelyben a burzsoá jogrend maradandó elemei már kifejlődhettek Nyugat-Európa egyes területein. Nem a szóban forgó népek nemzeti sajátosságaiból fakadt persze az a tény, hogy itt az 1848/49. évi forradalmak koráig lehetetlenült az új jogrend uralomra juttatása. Ellenkezőleg a közép- és a kelet-európai népek jogfejlődése a 16-18. század folyamán is szervesen összefüggött a kontinens egészének az előrehaladásával,a történelmileg szükségszerü összefüggésben azonban a negativ tendenciák váltak átmenetileg uralkodóvá. Nyugaton a polgári társadalom kifejlődése a tőkés jogtipus fokozatos térhódítását hozta, a korai burzsoá átalakulás mögött álló társadalmi- gazdasági erők azonban még elégtelenek voltak a kontinens egészének az átformálására. A jogi felépitmény érzékenyen reagált a különböző európai népek társadalmi rendjében lezajlott változásokra, ami Nyugaton a burzsoá jogrend- még helyi jellegü uralomra jutásában, Keleten a feudális jogtipus tartós, de mégis átmeneti jellegü megszilárditásában jutott kifejezésre. Amennyire szükségszerü volt egyik oldalon a tőkés árúviszonyok általánossá válása, olyannyira elkerülhetetlenné lett tehát az Elbától keletre élő népek számára a földesuri árútermelő viszonyok megszilárdulása. A két ellentétes történelmi tendencia azonban az európai népek jogfejlődését egy időre megosztotta.

A késői feudális jog jellemzőit vizsgálva szembetünővé lettek már a közép- és kelet-európai népek ujkori jogtörténetének a sajátosságai, vagyis a majorsági gazdálkodás, az örökös jobbágyság, ill. a robotrendszer és általában a feudális kizsákmányolás korábbi formáihoz történő visszatérés, stb. Ezek a több évszázadon át érvényesülő negativ tendenciák azok, amelyek hosszú ideig eltakarták és rendkivül bonyolultá is tették a társadalmi progresszió kibontakozásának utját az adott régióban. Az Elbától keletre századok teltek el a feudális jogrend megdönthetetlennek tünő uralma alatt, mikozben Nyugaton a klasszikus burzsoá átalakulás korszaka is elérkezett. Igy a közép- és kelet-európai népek feudális jogrendjének az érlelődő válsága csak a 18. század utolsó harmadától teszi felismerhetővé egy új jogtipus kialakulásának az előtörténetét. Ettől az időtől kezdve azonban a jogi felépitmény területén is feltünteknek és fokozatosan erősödtek azok az elemek, amelyek a 19. század folyamán - némi időbeli eltéréssel - a megkésve lezajlott polgári átalakulások után teljesedtek ki. A feudális jogrend válsága tehát a megkésett polgári átalakulás megértésének az eszköze számunkra,mivel a vizsgált korban már érlelődtek a közép- és kelet-európai népek burzsoá jogfejlődésének a sajátosságai. *Európa e térsé-*

gében ugyanis a feudális jog évezredes uralma - a konkrét történeti feltételeknek megfelelően - nem radikális társadalmi forradalom útján dőlt meg, hanem a kompromisszumokhoz vezető megkésett polgári forradalom és a felülről végrehajtott reformok eredményeként. Népeink burzsoá jogrendjének a kialakulását tehát a porosz, az orosz, az osztrák, ill. a szétható török birodalom feudális jogrendjének a hosszantartó válsága előzte meg. Vagyis az adott térségben nagyon gyakran népek egész sorát magukba foglaló, soknemzetiségű államok keretében érlelődtek a burzsoá jog uralomra jutásának a feltételei. Birodalmi, nagyhatalmi, állami érdekeket szolgáló reformok, a fejlődő polgárságnak, ill. a földesuri árutermelő viszonyokból kisarjadó tőkés árutermelésnek tett engedmények egész sora született e korban. Mindmegannyi olyan történeti jelenségkomplexum, amely érthetővé teszi, hogy a feudális jogrend válságának a kiszélesedése idején a közép- és kelet-európai burzsoá állam és jog kifejlődésének az előtörténetéhez érkeztünk.[25] Az átalakulás, amelyről előrevetítve beszélünk, a burzsoá jogrend új kompromisszumos formáját hozta felszínre az emberiség történetében. Dimenzióit tekintve ez a forma azonban a korai, sőt klasszikus burzsoá jogrend uralmánál is szélesebb, jellegében és összetételében azonban az előbbinél jóval heterogénebb. Ennek a burzsoá állam- és jogrend világrendszerré válásában is jelentős átalakulásnak az egyik alkotó eleme a hazai jogfejlődés, ami egyben érthetővé is teszi számunkra, hogy a késleltetett burzsoá jogcsoport meghatározó jellegü összetevőivel alább behatóan foglalkozunk.

A jogtörténetkutatás újabb eredményei azt bizonyitják, hogy ennek a feudális elemekkel átszőtt, helyenként a földbirtokos osztály politikai és gazdasági hatalmát is konzerváló, nagy történelmi átalakulásnak a gyökerei persze messze viszonyulnak az újkor századaiba. A közép- és kelet-európai térség önálló burzsoá jogcsoporttá vált eredményei azonban csak a késleltetett polgári forradalmak nyomán teljesedhettek ki. A liberális burzsoázia az 1848-49-es európai forradalmak folyamán szembekerült ugyanis a radikális forradalmat támogató néptömegekkel. Igy a forradalmak, elsősorban a német polgári átalakulások félúton elakadtak és a proletariátustól megrettent burzsoázia kompromisszumra lépett a feudális erőkkel. Ennek hatása alatt született a német burzsoá jogrendszer, és az ahhoz hasonló tipusu közép- és kelet-európai jogfejlődés, amelynek a jellemzőjévé lett a feudális maradványok megőrzése, ill. azoknak a fokozatos háttérbeszorulása. Szembetünő továbbá, hogy az ellenállva alkalmazkodó társadalmi erők ebben a térségben még hosszú ideig akadályozták a burzsoá jogi kodifikációk megteremtését is. Végül a közép- és kelet-európai burzsoá jog egyes területein viszonylag korán jelentkezett az imperializmus hatása, ill. a klasszikus burzsoá jogelvek feladása.

Vetitsük előre végül, hogy a burzsoá jogrendszer porosz-német, illetve osztrák-magyar változata nagy hatást gyakorolt a társadalmi fejlődés hasonló utján haladó Közép- és Kelet-Európa népeinek jogfejlődésére. A porosz burzsoá jog hatása betört pl. a cári Oroszország fennhatósága alatt álló területekre /Észt-, Lettország stb./, Szilériába és a porosz-lengyel tartományokba. Az osztrák-magyar burzsoá jog pedig a soknemzetiségű biro-

dalom népeinek, ill. főként a 19. század második felében a Balkán térségében izmosodó polgári jellegü nemzetállamok egynémelyikének /pl. Szerbia, Bulgária/ a jogfejlődésre hatott erőteljesebb módon.

Sőt a megkésett burzsoá átalakulást kifejező porosz-német jog hatása Európán kivül is jelentkezett. Igy a 19. század utolsó harmadától hatást gyakorolt pl. a japán burzsoá jog fejlődésére, majd a 2o. század folyamán Kina és egyes délkelet-ázsiai országok jogalkotásában használták fel a német burzsoá jogrendszer tapasztalatait.

Kitekintésként kell szólni arról, hogy a modern tőkés jogrendszerek főbb tipusai mellett s z á m o s k i s e b b , alárendelt jelentőségü j o g t e r ü l e t /svájci, skandináv, szláv, ill. polgárosodó muzulmán stb./ k i b o n t a k o z á s á t i s i s m e r j ü k . Nem kétséges, hogy az adott /konkrét/ történelmi feltételek között ez utóbbiak jelentősége is számottevő lett. Végül látni kell a burzsoá jogrendszerek mellett még több évszázadon keresztül fennmaradó, de egyre gyorsabban visszaszoruló feudális jogrendszerek maradványait is /iszlám, hindu jog, tájföldi jog stb./. Főként a vezető tőkés hatalmak gyarmati terjeszkedése ugyanis egyes népek jogfejlődését az ujkor századaiban még egy időre visszavetette. Délkelet-Ázsia, Afrika területein pl. a modern gyarmatositók nem igyekeztek az elavult feudális jogrend felszámolására, ellenkezőleg a gyarmatositók érdeke éppen azt kivánta, hogy e területek a meggazdagodás, az olcsó nyersanyag forrása, később a tőkés anyaország monopolizált piacterületei maradjanak. E törekvéseknek pedig inkább kedvezett a leigázott lakosság elavult jogrendjének a konzerválása, mint a gyors társadalmi-gazdasági haladásra felhasználható /modern/ burzsoá jog kiterjesztése. A gyarmati kizsákmányolás és a feudális elnyomás összefonódása tehát e területeken a jogfejlődést gyakran évszázadokra visszavetette. Csak a 2o. században sikeresen kibontakozó nemzeti függetlenségi /felszabaditó/ harc tudta utját állni ennek a regresszív irányú tendenciának.

A jogcsoportok képződését, ill. a modern burzsoá jogrendszerek történelmi szerepét vizsgálva ime eljutottunk tehát egy megközelitően áttekintő /reprezentativ összehasonlitó/ világkép kialakitásához. Az egyes összetevőket a maguk bonyolult eszmei és intézménytörténeti összefüggéseibe beágyazva követhetjük most már tovább a felidézett általános jogtörténeti, ill. összehasonlitó jogi kézikönyvek nyomán.[4] Az ujkori jogfejlődéshez tapadó világképünk megalapozottságát szolgálva a l á b b i r á n y i t s u k m é g i s a f i g y e l m e t e l s ő d l e g e s e n a k ö z é p - é s k e l e t - e u r ó p a i j o g c s o p o r t r é g i ó r a és azon belül is a késleltetett polgári átalakulás tipusjegyeit hordozó modellek kialakulásának a történelmi folyamataira.

A k é s l e l t e t e t t b u r z s o á j o g m o d e l l r e n d s z e r e

A modern jogtörténetirás szerte Európában a nemzeti jogtörténet felépitését állitotta előtérbe és a polgári társadalom uralomra jutásának a történelmi folyamatát kisérve a legfejlettebb nyugat-európai népek jogrendjében lezajlott változásokra irányitotta a figyelmet. A polgári jogtörténetirás ilyen irányú fejlődésben szerepet játszott a társadalmi progresszió

keresésére irányuló törekvés, amely a jogi gondolkodást a nyugat-európai népek jogfejlődésének a megismerésére ösztönözte. A részleteket feltáró tudományos előrehaladás idővel ezt a szemléletet természetesen meghaladta,és kimutathatóvá tette a jogfejlődés nemzeti kereteket túllépő összefüggéseit. Joggal mondható tehát, hogy a jogtörténetkutatás már a múlt század folyamán felismerhetővé tette a főbb európai jogrendszerek történeti sajátosságait és beható elemzés tárgyává tette az egyes népek jogfejlődésében felbukkanó analógiákat. A polgári jogtörténetkutatás azonban fejlődésének tetőfokán sem juthatott túl a tények leszögezésénél s rendszerezésénél, vagyis a tudományos előrehaladás legjobb eredményei jobbára csak a történelmi folyamatok egyes oldalait tisztázták, és számos mélyreható megfigyelés ellenére sem tudták feltárni a társadalom fejlődésének az állam és jogélet területén ható törvényszerűségeit.[25] Így van az, hogy a polgári tudományosság a közép- és kelet-európai népek jogfejlődésének az epizódszerű összefüggéseit tudta csak felszínre hozni, de az ilyen irányú érdeklődés is csak a középkori jog vizsgálatára korlátozódott. Szinte egyáltalán nem történt kísérlet viszont arra, hogy a közép- és kelet-európai típusú késleltetett polgári átalakulás jogrendjének a kialakulását és történeti összefüggéseit tisztázzák. Valójában persze a burzsoá jogi gondolkodás nem is ösztönözte a kutatást az újkori és legújabbkori jogfejlődés feltárására. A feudális jog súlyos maradványainak a továbbélését és a burzsoá jog megoldatlan problémáinak a történeti kifejlődését feltáró kutatásokat ezért hiába keresünk a régi jogtörténetirásunkban.[26] Helyenként a jogtörténetirás legjobbjai ugyan felismerték a burzsoá jogrend kibontakozásának a nehézségeit, a polgári jogelvek következetlen alkalmazását és a kodifikáció megoldatlanságát. E kérdések történeti előzményeinek a "szigorúan tudományos vizsgálata" azonban az uralkodó osztályok ellenállásába ütközött. A jogtörténetirás ezzel elvesztette a benne rejlő legfontosabb tudományos érték egyikét, a társadalmi progresszió keresésének a lehetőségét.

A szocialista jogtudományok kifejlődése nyitott új korszakot a történeti jogtudományok fejlődésében és lehetőséget teremtett a közép- és kelet-európai népek jogfejlődésének a jobb megértésére. A szocialista jogtörténetkutatás továbbfejlesztette és új életre keltette az egyes népek, nemzetek állam- és jogfejlődésének vizsgálatát. Egyidejűleg a feltárt új, és régi tudományos eredményeket az egyetemes fejlődés összefüggéseinek a világánál is elemzés tárgyává tette. A jogtörténettudomány ezzel megszabadult a polgári jellegű jogi gondolkodás előítéleteitől. Nem utolsó tényező végül, hogy a szocialista jogtörténetirás az eddig feltárt ismeretek minden használható elemét magába egyesítve az újkori és a legújabbkori jogfejlődés megértésének a szükségességét is méltó szintre emelte és ezzel alkotó módon hozzájárult a jelenkor társadalmi haladásához. Számunkra ezért a szocialista jogtörténetirás eredményei nélkülözhetetlen alapot képeznek az európai jogfejlődés megértésében. A hazai jogtörténetünk megoldásra váró feladatainak a kibontakozása pedig ugyancsak joggal várható a jogfejlődés kontinentális összefüggéseinek a felismerésétől. A közép- és kelet-európai népek újkori jogfejlődését tehát éppen ez teszi különösen jelentőssé.

A mai modern jogtörténetkutatás láthatóan egységes világkép, egyetemes szintézis kialakítására tör. A tudomány legfelkészültebb művelői is gyakorta szkepszissel tekintenek azonban arra a mérhetetlenül kiszélesedő forrás és ismeretanyagra, amely végső soron a jogfejlődés egyetemes irányának a

meghatározója lehet. A polgári tudományosság általában meghátrál a feltárulkozó nehézségek előtt és csak a modern burzsoá jogrendszerek fejlődésének az előzményeivel foglalkozik. Ismét más irány az élő jog igényeit előtérbe állítva az un.világjogrendszerek vizsgálatának a szükségességét propagálja.[27] Van-e ilyen körülmények között létalapja annak, hogy az európai jogfejlődés újkori történelmének is csak az egyik regionális egységét képező modell-rendszert, vagyis a k é s l e l t e t e t t p o r o s z - n é m e t j o g t e r ü l e t e t kiemelten tárgyaljuk?

A modern marxista jogtörténetirás nem lezárt, de alapvető vonásaiban megbizható /tudományos/ magyarázatot adott az egyes népek nemzetek jogfejlődésére. A kép, amelyet kialakitott nem feledtette el azokat a részproblémákat, amelyek a tudományos előrehaladás ujabb eredményeit igénylik, de egészében alkalmas arra, hogy a jogtörténet egyetemes összefüggéseibe elhelyezni tudjuk a közép- és kelet-európai népek állam- és jogfejlődését. A fenti kérdésre felelve nyilvánvaló továbbá az is, hogy az egyetemes fejlődés ezen regionális összetevőjének a lehető legjobb megismerése viszont a hazai jogfejlődés egyazon korszakának a jobb megértése szempontjából is elsődleges feladat. A komparatisták joggal mondják ugyanis, hogy a "kiinduló-pont minden esetben egy adott nép jogfejlődése lesz", amely a vele összefüggő regionális egységen keresztül vezet a jogfejlődés egyetemes történetének az általánosabb összefüggései irányában.[28] Tudományosan is igazolható tehát, hogy a kutatás a jogfejlődés azon regionális összetevői felé mutat növekvő érdeklődést, "amelyekkel történelmi kapcsolatok fűzik össze," ahol tehát akár a feltárt ismeretek puszta birtokbavétele, az egyetemes fejlődés kisebb egységének /a hazai jogfejlődésnek/ a történeti előrehaladását teszi megérthetőbbé.[29] Az idevágó kérdéseket illetően a hazai jogtörténetirás persze jóval nehezebb feladat előtt áll, mint a történettudomány. A jogtörténetirás számára elsődlegesnek tünik pl. a polgári kor jogrendjének a feltárása, mai ismereteink alapján is látható ugyanis, hogy a polgári jellegü jogrend kifejlődésével és uralmával összefüggő évszázadaink elszakithatatlanul összefonódnak a közép- és kelet-európai népek ujkori és legujabbkori történetével. A hazai jogtörténettudomány tehát joggal követeli részét a közép- és kelet-európai népek újkori, ill. legujabbkori jogtörténetének a feltárásában. Nem kivánja a jogtörténettudomány sem magának vindikálni a környező népek fejlődésének a kimunkálását, de erőteljesen törekszik- és ebben nem egyedül áll -, hogy az összehasonlító módszerek tudományosan elfogadott eszközeivel hozzájáruljon a közös problémák megoldásához. Jórészt megsejtett felismerés azonban mindmáig, hogy jogfejlődésünk új és legujabbkori története nem kis mértékben szolgálhatna eszközül e nemes törekvésekben, hisz rövidéletü burzsoá jogrendünk - a gazdasági-társadalmi fejlődéssel paralell - úgy tünt el, hogy "a feudális maradványok felszámolása szinte egybeesett a szocializmus épitésének a megkezdésével".[30] Ez ideig azonban csupán a jogi felsőoktatás céljait szolgáló egyetemes állam- és jogtörténet keretei álltak rendelkezésünkre az ilyenirányú törekvéseinkben. A hazai jogtörténetirás élt e lehetőséggel[31] és az idevágó erőfeszitéseink a külföldi szakirodalom elismerését is elnyerték. Mindezek a kisérletek azonban jórészt a leiró jogtörténetre emlékeztetnek, amelyről jól tudjuk, hogy a modern jogtörténetirást tekintve egyáltalán nem tekinthető végcélnak. Nyilvánvaló lett tehát, hogy új utakat és módozatokat kell keresnünk és ezek segitségével hatékonyan elő kell mozditanunk a környező népek jogfejlődésének a megértését. Ez utóbbi célt kivántuk követni, amikor

a regionális összetevők nyomvonalán haladva a Balkán térségében élő délkelet-európai népek jogfejlődésének a rendszerezésével[32] is egy teljesebb kép kialakitására törekedtünk. A tipusjegyeket elősdlegesen kifejező porosz-német, osztrák modell kialakulásának a felvázolása alapján láthatjuk azonban csak a maga teljességében a késleltetett burzsoá jogrendszereket.

Témánkhoz közeledve gyakran találkozunk azzal a leegyszerüsitő nézettel, hogy a közép- és kelet-európai népek modern /burzsoá/ jogfejlődése csupán az utóbbi évszázad időintervallumához tapasztható. Sőt, az idevágó kutatómunka témamegragadása, is gyakran azt a látszatot kelti, hogy a feudális jog évezredes uralma és a szocialista jog közé beékelt,kérészéletű burzsoá jogfejlődés vizsgálata ebben a régióban csak néhány évtized történelmi elemzését teszi indokolttá. A környező népek jogfejlődésének a konkrét vizsgálata azonban felszinre hozta éppen a közép- és kelet-európai burzsoá jog ama sajátosságait is, amelyek viszont évszázados történelmi előzményekhez tapadnak és az áttérés formáiban is jóval összetettebb társadalmi tapasztalatok elemzését teszik szükségessé. Jó példa erre az adott térség modellrendszereként számontartott porosz-német jogfejlődés már az áttérés időszakában.

Ilyen értelemben vonja magára figyelmünket a német államiság fejlődése a 19. század elejétől a kisnémet egyesités megvalósitásáig. A 18-19. század fordulóján a német területeken még a feudális viszonyok uralkodtak. A politikai széttagoltság kedvezett a feudális viszonyok fennmaradásának és ez a társadalmi-gazdasági fejlődés területén is jelentős eltérésekhez vezetett. A részállamok formálisan a "német-római" birodalomhoz tartoztak, ténylegesen azonban néhány nagyobb soknemzetiségü állam /Poroszország, Ausztria/ ill. számtalan önálló államocska létezett az adott közép-európai területen. A feudális abszolutizmus tehát képtelennek bizonyult az állami egység megteremtésére, a birodalmi kötelékek értelmüket vesztették és az egyes fejedelemségek gyakran a rendiség formái közt fejlődésükben megrekedtek /Hannover, Mecklenburg/. Igy a német-római császárság pusztán formai kapcsolatot jelentett a fejedelmek között és a Habsburgok hatalmát az örökös tartományok, valamint a birodalom keretein kivül álló hóditások alapozták meg.[33]

A helyi eltérésekkel a polgárság azonban egyre kevésbbé tudta elviselni a politikai széttagoltság viszonyait, a polgárosodás ugyanis szükségét érezte a helyi piaci elzárkózottság széttörésének és szükségképpen az állami egység megteremtésének az útját kereste. A német társadalom és államszervezet forradalmi átalakitásának a lehetőségei azonban még csak érlelődtek, amikor 1792 őszén a forradalmi francia hadsereg már a rajnai frontokon aratta a legfontosabb győzelmeit. A "felszabaditó" háború eredményeként azonban a franciák megszállták a Rajna-menti német területeket és ennek nyomában a társadalom átalakitása is lényegében megtörtént.[34] A rajnai tartományok egy részét később sikerült ugyan visszaszerezni, de a főbb társadalmi változásokat, igy a jobbágyság felszabaditását már nem tudták megsemmisiteni. A forradalmi Franciaország háborui tehát progressziv hatást gyakoroltak a német államok életében és csak Napoleon hóditó háborui folyamán enyészett el ez a történelmi lehetőség.

A háborúk így is messzemenő következményekkel jártak a határos német államok életében és a "német római birodalom" sorsát is megpecsételték. Röviddel a századforduló után Ausztria pl. kénytelen volt beletörődni a rajnai területek annektálásába /1801/ miközben Napoleon száznál több német fejedelemség önállóságát szüntette meg és azokat a nagyobb függő államokba beolvasztotta. A III. Koalíció megtörését jelentő austerlitzi győzelem /1805/ után pedig N a p o l e o n hozzáfogott a német államok egyesítéséhez, így 1806-ban már l é t r e h o z t a a R a j n a i S z ö v e t s é g e t, amelynek 16 német tagállama francia protektorátus alatt egyesült. A tagállamok kiváltak a birodalom kötelékéből - ezzel is kinyilvánítva annak feleslegességét - az érintett német államok egyesítése tehát francia fegyverek árnyékában jött létre, amelynek következménye a tényleges függetlenség hiányában mutatkozott meg.

Franciaország egyébként a nagyhatalmi igényeket kifejező "Német Római Birodalom" státusát sem kívánta többé elismerni és az Ausztria felett aratott győzelmek hatása alatt II. Ferenc német római császár 1806 augusztusában kénytelen volt elismerni a birodalom formális megszünését. Ausztria ettől kezdve alig képezett akadályt már a francia protektorátus alá került birodalmi területek társadalmi átalakításában. Valóban a francia protektorátus alatt álló államok most már engedelmes eszközeivé lettek Napoleonnak és elismerték hóditásait is.

A Rajnai Szövetség létrehozása persze P o r o s z o r s z á g fellépését vonta maga után /IV. Koalíció/, de a jénai vereség ismét növelte Franciaország befolyását a német államok életében. Poroszországot a teljes feldarabolástól most már csak I. Sándor cár fellépése menthette meg, de még így is a porosz király a tilsiti békében /1807/ megalázó feltételeket volt kénytelen elfogadni. Napóleon a német államok felett tehát szinte szabad kezet kapott, a Rajnai Szövetséget 21 tagállamra növelte és létrehozta az egykori Lengyelország területéből szervezett v a r s ó i h e r c e g s é g e t. Franciaország kiszorította ezzel Poroszország befolyását a lengyel területekről, de a forradalmi változások itt már elmaradtak. P o r o s z o r s z á g o t azonban éppen e z a h e l y z e t t e r e l t e a g y o r s b e l s ő r e f o r m o k u t j á r a, amelynek eredményeként az államszervezet és a társadalom sürgős átalakítását célzó intézkedések már a polgári reformok jellegét viselték magukon, ill. a német nacionalizmus bázisává vált Poroszország gyors talpraállítását célozták.

A burzsoá Franciaország e reformokat nem szívesen látta, de megakadályozni nem tudta. Így Napoleon hatalmának megdöntése idején a német államok már egységesen sorakoztak fel a hódítók ellen és az európai béke nemzetközi rendezésétől a nemzeti felemelkedést várták. A bécsi kongresszus reakciós hatalmai /Oroszország, Ausztria, Poroszország/ azonban a népek megkérdezése nélkül szabdalták Európát, így a hatalmi ellentétek Németországot ismét részállamokra tördelték és a szükséges társadalmi változásoktól is mereven elzárkóztak. Sőt a kongresszus rendelkezéseinek a konzerválása érdekében létrehozott S z e n t s z ö v e t s é g /1815. szept.16./ az európai reakció összefogott erejét állította szembe német földön is minden jövőbeli társadalmi változásnak. A reakció kontinentális szövetsége ugyanis fő feladatának tekintette a szabadságmozgalmak elnyomását és a feudális abszolutizmus rendszerének a helyreállítását.

A bécsi kongresszus tehát a régi állapotokba vetette vissza a német államokat,de a "Német Római Birodalom" helyreállitása már nem volt lehetséges, ehelyett osztrák vezetéssel Német Szövetséget /Deutscher Bund/ alkotott, amely ténylegesen egy laza államszövetség lett osztrák vezetés alatt. A nemzeti egység tehát a hatalmi törekvések mögé szorult és csupán a Rajna-vidéki államokban maradt némi nyoma a forradalmi Franciaország hatása alatt történt társadalmi reformoknak. Tucatnyi elnyomott nép felett Metternich helyreállitotta a Habsburgok hatalmát és a gazdasági fejlődést ismét a feudális viszonyok keretébe taszitotta. A megszilárditott Habsburg hatalom takarója alatt azonban a megkésett társadalmi átalakulás érlelődött, miközben Németországban a nemzeti egység megteremtésének az erői is újabb lehetőségre várakoztak. Poroszország gazdasági fejlődése pedig erőteljesen haladt a megvalósult jobbágyreformok után, majd a délnémet államokban is hasonló reformok születtek a 30-as évek elejéig.

A német egység létrehozását a nagyhatalmi törekvéseken túl Ausztria és Poroszország vetélkedése is gátolta. A felemelkedő polgárságot azonban módfelett akadályozta a politikai széttagoltság és ezzel párhuzamosan a Bund tagállamaiban is megindult a szabadságjogokért folytatott harc, amelyben a politikai radikalizmustól megrettent polgárság mellett már a haladó értelmiség játszotta a vezető szerepet. A Német Szövetség azonban feladatának tekintette a polgári szinezetű szabadságjogokért folyó harc elfojtását, a fejedelmek karlsbadi tanácskozása és az ezt lezáró bécsi záróiratok pedig kötelezték az államokat, hogy alattvalóik ellen kölcsönös támogatást nyujtsanak. Az 1830. évi juliusi /fr./ forradalom azonban ismét fellenditette a szabadságjogokért folytatott küzdelmeket és a délnémet államok kivivott alkotmányai most már helyet adtak a liberális polgárság egynémely követelésének, ill. helyenként a Német Szövetség által védelmezett monarchikus vezetés is veszélybe jutott. A Német Szövetség megtorlással válaszolt az eseményekre és ezzel nyilvánvalóvá lett, hogy a Metternich által irányitott Deutscher Bund minden előrehaladás gátjává lett.

A modern gazdaság fejlődése éreztette hatását főként a porosz területeken a bécsi kongresszus utáni években, igy az ennek nyomán kifejlődő gazdasági nacionalizmus /List Frigyes/ Poroszország kezébe adta a politikai egyesités új lehetőségét.[7] Igy vált a politikai egyesités felé vezető út egyik szakaszává a vámunió /Zollverein 1833/ kimondása Poroszország és néhány német állam között. Poroszország persze az első lépést már korábban megtette, amidőn saját területén a belső vámokat eltörölte /1818/ és alkalmi egyességre is lépett a szomszédos német államokkal. Ausztria féltékenyen szemlélte a vámuniót, de létrehozását megakadályozni már nem tudta, a csatlakozó német államok polgársága pedig erőteljes fejlődésnek indult. Igy a vámunióba tömörült Poroszországot, Hessent, Bajorországot, Württenberget, Szászországot csakhamar követte a többi német állam és a hazai termelés kiterjedt piaci lehetőségekhez jutott. Ez a helyzet politikailag is előrevetitette az Ausztria kizárásával történő egyesülést, miután Metternich viszont elzárkózott a nemzeti tömörülés ilyen módja elől, amelyben a porosz hegemónia veszélyét látta.

A polgári forradalmat megelőző években már szerte a német államokban

általános volt a nyugtalanság. Igy a porosz tartományi /rendi/ gyülések 1845-ben alkotmányt követeltek, a tartományok egyesitett gyülését pedig 1847-ben össze is hivták, de a fokozódó polgári követelések miatt rövidesen feloszlatták. Az Európa-szerte jelentkező gazdasági depresszió azonban a német államokban fokozottan éreztette hatását és forradalmasitotta a néptömegeket. Az első megmozdulások Bádenben pl. a reakciós kormányzat eltávolitását eredményezték, március első napjaiban pedig a würtenbergi királyságban és Bajorországban is megmozdultak a tömegek. Porosz fennhatóság alatt a Rajnavidék, ill. Köln mutatkozott a legfogékonyabbnak a polgári forradalom megindítására. /márc.3./[38]

A forradalom kitörése Bécsben is bekövetkezett /márc.13/ és a mindenható kancellárt V. Ferdinánd elbocsátotta. A frissen alakitott liberális szinezetü kormányzat engedményeket adott, eltörölte a cenzurát és alkotmányt igért a népnek. Az események tehát az erőszakosan összetartott Habsburg birodalmat is egészében megrenditették.[39] Berlinben viszont a március 18-án kezdődő barikádharcok lenditették előbbre a forradalmat, amelynek hatása alatt a királyi csapatokat kivonták a fővárosból és leváltották a reakciós minisztereket. Az új kormány a nagyburzsoázia képviselőiből alakult /Camphausen, Hansenmann/ és a népi megmozdulásoktól megrettenve, a monarchiával történő megegyezés utját kereste. A liberális polgári kormány tehát meg sem kisérelte a régi államgépezet szétzuzását és a régi közigazgatást is érintetlenül megőrizte. Ilyen előzmények után májusban /22-én/ ült össze a porosz nemzetgyülés az alkotmány kidolgozása és a feudális viszonyok felszámolása érdekében. Az alkotmányozó nemzetgyülés azonban képtelennek mutatkozott a kettős feladat megoldására, igy a népi elégedetlenség a juniusi munkásfelkelésbe torkollott, amelynek a vérbefojtása után a polgári kormányzat is gyors ütemben háttérbe szorult. Megindult most már az ellenforradalmi erők kiméletlen támadása és a következő hónapokban minden német államban megkezdődött a néptömegek erőszakos visszaszoritása. Berlinben pl. a forradalom teljes felszámolása 1848 novemberében vált lehetővé, miután a forradalmi Bécs elestének a hatására új kormányt szerveztek és az új kormányból már a liberális polgárság képviselőit is kizárták. A porosz burzsoázia meg sem kisérelte most már, hogy a néptömegek élére álljon, a nemzetőrség pedig ellenállás nélkül letette a fegyvert.[40]

A liberális polgárság persze a többi német államban is hajlamosnak bizonyult a megalkuvásra és sorozatosan cserbenhagyta a tömegeket.[41] Igy a német polgári forradalom másik jelentős központjában, Bécsben is félúton akadt el a megkésett polgári forradalom. A forradalom osztálybázisa persze jóval gyengébbnek bizonyult Ausztriában mint a fejlettebb német államokban és a soknemzetiségü birodalom felbomlásának a tünetei is rendkivül bonyolult helyzetet teremtettek. A burzsoá kormány Bécsben eleve határozatlannak bizonyult és az áprilisban /25-én/ kihirdetett alkotmány a néptömegeket egyáltalán nem elégithette ki. Valójában ugyanais a császár által kihirdetett alkotmány a reakció befolyása alatt született és az arisztokratiukus szinezetü alkotmány csupán a pénzarisztokráciát elégithette ki. A kormányzat nem kivánt pl. hozzányulni az urbérisséghez, ami újabb népmozgalmakhoz vezetett. A forradalmi szervezetek elleni támadást azonban a májusi népfelkelés megállitotta és a kormány

újabb engedményekre kényszerült. Visszavonták pl. a reakciós választójogi törvényt, ill. a Nemzeti Gárda és az Akadémiai Légió feloszlatásáról szóló rendelkezéseket. Igéretet tettek továbbá új egykamarás országgyülés összehivására, amely hivatott lett volna új alkotmány kidolgozására. A megrémült császár Innsbruckba szökött és a vidéki ellenforradalmi szervezkedés élére állt. Az ellenforradalom jelentős sikerét hozta azonban a prágai /juniusi/ felkelés leverése, majd pedig Radetzky itáliai győzelmei erősitették meg az uralkodó helyzetét. Az udvar visszatérésével az ingadozó polgárság most már elfordult a tömegmozgalmaktól és az augusztusi munkástüntetést /23-án/ a nemzetőrökkel szórták szét. A forradalom tehát Ausztriában is hanyatlásnak indult és a néptömegek október 6-i felkelésének a leverésével győzött az ellenforradalom.[42]

A német államok forradalma ezzel tényleges en elbukott. A forradalom által ismét felvetett német /nemzeti/ egység egyetlen intézménye, a frankfurti parlament ugyan még néhány hónapra meghosszabbithatta életét, de tevékenysége komoly eredményt már nem igért. A forradalom hanyatlása után a gyülés tevékenysége válságba is jutott és a Stuttgartba áthelyezett parlamentet végül a würtenbergi komány kergette szét.

A félúton elbukott német polgári forradalom tehát alapvető feladatait sem tudta megoldani. Nem valósult meg a nemzeti egység és nem történt meg a feudalizmus maradéktalan felszámolása. Az 1850-es évektől jelentkező gazdasági felemelkedés azonban ismét előtérbe állitotta a megoldatlan kérdéseket. Igy az egység megteremtésében a német polgárság számára két ut mutatkozott járhatónak, éspedig a birodalom felélesztése Habsburg vezetés alatt /nagynémet/, vagy a német államok egyesülése porosz vezetés alatt /kisnémet egyesülés/. Ebből a célból - a délnémet államok támogatásával - Ausztria 1850-ben már megkisérelte a Német Szövetség visszaállitását. Oroszország támogatása segitette tovább Ausztriát abban, hogy az olmützi egyezménnyel /1850/ sikerült is a Szövetséget osztrák vezetés alatt felélesztení. A felélesztett Bund azonban most még inkább alkalmatlannak bizonyult a nemzeti egység megteremtésére, mint Metternich idejében. Poroszország viszont csak az orosz cár nyomására volt kénytelen tudomásul venni a Német Szövetség felélesztését, de minden igyekezete annak felbomlasztására irányult.

Poroszországban eközben a liberális burzsoázia készséges támogatója lett a kisnémet egyesités gondolatának, ezért, mint az új liberális korszak kezdeteként üdvözölte I. Vilmos trónrajutását /1861/ és Poroszország aktiv külpolitikai tevékenységében érdekei megtestesitőjét látta. Egyidejüleg a parlamenti liberális többség félt is a porosz katonai hatalom megerősödésétől /katonai reform megtagadása/, ezért az uralkodó Bismarck kancellár javaslatára feloszlatta az országgyülést és megteremtette a porosz katonai reformot. Bismarck politikája viszont most már az erőszakos eszközöktől sem riadt vissza, hogy a német egységet porosz hegemóniával megteremtse, e törekvést azonban főként Ausztria és Franciaország ellenállásának a megtörésén keresztül lehetett csak megvalósitani.

Az osztrák-orosz szövetség azonban a krimi háboru körülményei közt gyengült meg, majd Poroszország a lengyel felkelés leverésével megnyerte Oroszország támogatását is. Igy készitették elő a schleswig-holsteini konfliktust, amelyben Poroszország az Ausztriával szövetségben meghóditott tartományokat magának követelte. Az ürügyet szol-

gáltató ellentét persze nyomban háborúhoz vezetett /Königrätz-Sadova 1866/, amelyben Ausztria vereséget szenvedett.[43] A győztes Poroszország most kötelezte Ausztriát a Német Szövetség feloszlatására és megszervezte az É s z a k n é m e t S z ö v e t s é g e t /Norddeutscher Bund/, mint a kisnémet egyesítés uj eszközét. A porosz-osztrák háborut lezáró prágai béke Schleswig-Holstein, Kurhessen, Hannover, Nassau és Frankfurt porosz bekebelezéséről rendelkezett, majd a Majnától északra fekvő államok Poroszországgal történő szövetsége vetette meg alapját az egyesitésnek. Ilyen körülmények között a délnémet államok /Báden, Würtenberg, Bajorország/ csatlakozását sem Ausztria, hanem Franciaország háborus fenyegetése akadályozta meg.[44]

Sadova után a porosz burzsoázia készségesen lemondott tehát az ellenzékiségről, miután az Északnémet Szövetség új lehetőségeket kinált a fejlődő gazdasági életnek és az alkotmány a politikai jogok némi kiterjedését is magával hozta. Ilyen előzmények után B i s m a r c k most már határozottan tört az egység előtt álló utolsó akadály leküzdésére, vagyis Franciaország ellenállásának a megtörésére és ügyes diplomáciával a német burzsoáziát is megnyerte az elkerülhetetlen porosz-francia háboruhoz. III. Napóleon persze féltékenyen szemlélte porosz hatalmi törekvéseket, de a Bismarck által kipovokált francia támadást a teljes kudarc követte /Sedan 1870/. Poroszország tehát e l é r k e z e t t n e k l á t t a a z i d ő t a k i s n é m e t e g y e s i t é s v é g r e h a j t á s á r a és miután a délnémet államok akadálytalanul csatlakoztak, ill. elfogadták a frissen megalkotott német birodalmi alkotmányt, I. Vilmos porosz királyt az egységes Németország császárává koronázták /Versailles, 1871. jan.18./. Igy bár az egyesités önmagában a társadalmi haladást szolgálta az egyesülés módja, megis súlyos következményekkel járt, miután Poroszországban ez a legreakciósabb társadalmi erők /a porosz junkerek/ uralmának a megszilárditójává lett.[45]

A porosz hegemóniával megteremtett német birodalom felgyorsult gazdasági fejlődésnek indult. Az új császárság elszakitotta Franciaországtól Elzász-Lotaringiát és hatalmas összegü hadisarcot biztositott magának.Ilyen körülmények között, valamint az új ipari találmányok felhasználásával a birodalom gazdaságilag ugrásszerü fejlődésnek indult. Németország rövidesen fejlett ipari ország lett és elfoglalta helyét az európai nagyhatalmak között. A modern ipar megteremtésével egyidejüleg végbement a termelés, ill. a tőke jelentős mértékü koncentrációja és egyre nagyobb mértéket öltött a munkásosztály kizsákmányolása. A gyorsütemü fejlődés kihatott a német mezőgazdaságra is és fokozta a parasztság differenciálódását.A birodalom gazdasági fejlődését hatékony védővámpolitika segitette és az ipari termelés koncentrációjának a talaján rövidesen megjelentek a tőkés monopóliumok.

A század utolsó évtizedeiben tehát meggyorsult az ipari- és banktőke összefonódása Németországban, a birodalom hatalmi törekvései pedig egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a legnagyobb monopolszervezetekkel. A k a p i t a l i z m u s v i s z o n y l a g b é k é s f e j l ő d é s e tehát Németországban r ö v i d é l e t ü n e k b i z o n y u l t és az új államhatalom /a II. birodalom/ keretei közt gyorsan feltüntek az ujabb korszakváltás jelei.

A porosz vezetés alatt megteremtett birodalom belső politikai helyzetét a konzervativ és liberális irányzatok közötti egyensúly jellemezte. Bismarck évtizedeken át sikerrrel szilárditotta meg a birodalom egységét és háttérbe szoritotta az ismét jelentkező szeparatista erőket. Igy a porosz

uralommal elégedetlenek a klerikális centrum mögé tömörültek, amely megkisérelte a kispolgári tömegek mozgósitását is a birodalom föderativ jellegének a megóvása és a porosz uralom elháritása érdekében. A birodalom partikuláris erőinek a megmozdulása viszont kiváltotta az un. "kulturharcot" amely ténylegesen a porosz hegemónia biztositása érdekében folyt. A Centrum-párt mögött sorakoztak fel a katolikus délnémet államok, amelyek a kormányzat decentralizálását követelték, de törekvéseikre kihatott az is, hogy a délnémet államokat szoros gazdasági kapcsolatok füzték Ausztriához.

Bismarck a szeparatizmus erői ellen folyó harcot a világi kulturáért történő küzdelem jegyében vivta meg. A kormányzat a liberális burzsoáziának tett sorozatos engedményekkel lehetetlenné tette a Centrum politikai bázisának kiépitését, megfosztotta az egyházat az oktatásban történő részvételtől és állami ellenőrzés alá helyezte a vezető egyházi személyiségek kinevezését. A világi kulturáért folyó harc lehetővé tette továbbá az egyház jelentős jövedelmének az elvonását, amely tovább csökkentette a Centrum lehetőségeit. A polgári szinezetü reformok tehát nem tudták eltakarni a "kulturharc" lényegét: a porosz uralom minden eszközzel történő biztositását.

A hetvenes évek végén a kormányzat reakciós politkája a megerősödő munkásmozgalom harcába ütközött, és a császár ellen elkövetett merénylet ürügyén megkezdte a dolgozó osztályok politikai visszaszoritását. Bismarck pl. feloszlatta a Reichstag-ot, majd pedig a reakció tombolása közepette megtartott uj választásokon a liberálisok is háttérbe szorultak. A kancellár most már nyilvánvalóan a nagyburzsoázia és a junkerek szövetségére támaszkodott és létrehozta a szocialistaellenes törvényt /1878/. A kormányból eltávolitották a liberális minisztereket, a kérussal megbékélt kancellár pedig megszerezte a konzervativok és a Centrum támogatását. Ezekben a politikai változásokban szorult háttérbe a korábbiakban hirdetett szabadkereskedelmi politika, ill. a birodalom védővám-rendszer kiépitésével adózott a junkerek és a nagyburzsoázia érdekeinek.

A munkászosztály elleni harcban létrejött konzervativ-klerikális egység mégsem bizonyult tartósnak. A szakadás megindult már a nyolcvanas évek elején, amikor a gyarmati hóditások finanszirozásának a nehézségei és a hadsereg mértéktelen növelése körüli viták a koalició megbomlását eredményezték. A birodalmi politika homlokterébe került továbbá a gyarmatositás és a Franciaországgal történő ismételt leszámolás. A Centrum és a parlamentarizmus talaján álló Haladó Párt az uj kockázatos vállalkozások belpolitikai következményeitől félve, ellenállást fejtett ki a kormányzattal szemben. Bismarck ugyanis ujabb háborura készült Franciaország ellen és a hadi költségvetés növelését követelte. Igy a parlamenti pártok ellenkezésébe ütköző birodalmi politika 1887-ben ismét a Reichstag feloszlatásához folyamodott, és ez az agressziv politika engedelmes eszközévé vált uj koalició megteremtéséhez vezetett. Bismarck a hadügyi törvényeket most már minden nehézség nélkül keresztülvitte /1888/ és egyre nyiltabban törekedett a parlamentarizmus felszámolására. Ezzel a német imperializmus előtt álló belső akadályokat háritotta el, amelynek a következményei rövidesen jelentkeztek amidőn Németország a világ ujrafelosztására törekedve sorozatos nemzetközi konfliktusokba került az európai hatalmakkal.

A nyolcvanas évek végén azonban nyilvánvaló lett a kancellár által képviselt politika tarthatatlansága. Fokozódott a belpolitikai feszültség és eredménytelennek mutatkozott Oroszország megnyerése is Franciaország elleni háborúhoz. A fiatalon trónrajutott II. Vilmos /1888-1918/ pedig csak az alkalomra várt, hogy a túlságosan önálló kancellártól megszabaduljon. Bismarck még államcsinnyel is kisérletezett, de miután a Reichstag 189o. januárjában megtagadta a kancellár nevéhez füződő szocialistaellenes törvény meghosszabbitását, bukása bekövetkezett. A császár elbocsátotta a kancellárt, ami azonban nem jelentette a birodalom hatalmi törekvéseinek elejtését. A politikai életben még járatlan uralkodó személyes kormányzatot igyekezett megvalósitani, kancellárja /Caprivi/ pedig új irányvonalat hirdetett /a belpolitikában/ és szakitott az Oroszország megnyerésére irányuló külpolitikai kisérletekkel. Németországban tehát a kilencvenes évek elején már befejeződött az imperializmusra történő átmenet és a meghirdetett új irányvonal mögött a császár bizalmát élvező agressziv körök /Bülow herceg, Tripitz admirális, Schlieffen tábornok/ kezébe került a tényleges politikai hatalom. Ez a helyzet csak fokozódott a következő kancellár /Hohenlohe 1894-1900/ ideje alatt.

A német imperializmus agressziv jellege nyilvánvalóan folyt a Bismarck által előkészitett, de kudarcba fulladt hatalmi törekvésekből, valamint az egyre nagyobb akadályokba ütköző gyarmatszerző politikából. A német birodalom gyarmatositó politikája tehát akkor keletkezett, amikor a világ felosztása a nagyhatalmak között befejezéséhez közeledett, miközben a kapitalizmus hazai fejlődése egyre nyiltabb terjeszkedési politikát követelt és ez a belső társadalmi ellentéteket is módfelett kiélezte.

A nyolcvanas évek derekán megindult a német gyarmatositás Délkelet-Afrikában. A gyarmatok megteremtésében ekkor még főként a német kereskedőtársaságok müködtek közre. Egy évtizeddel később viszont a "burzsoá-junker imperializmus" /Lenin/ vezető erejévé lett a finánctőke és a gyarmatbirodalom kiépitése elsőrangu politikai törekvéssé vált. 1895-ben befejezték pl. a katonai célokat szolgáló kieli csatorna kiépités is. A területszerző törekvést nyiltan propagálta a legnagyobb monopóliumok által támogatott pángermán mozgalom /Pángermán Szövetség alakult 1891-ben/ és új sikerek reményében született a Német Tengerészeti Liga, ill. a Német Gyarmati Társaság is. Németország rövidesen készen állt tehát a gyarmatok erőszakos megszerzésére és a századvégi törekvések első eredményeként Spanyolországtól elragadta a Karolina és a Mariana szigeteket. Megszerezték továbbá a Samoa szigetcsoport egy részét, majd megindították a Kinába történő behatolást. A német imperializmus azonban a tőkekivitel területén behozhatatlanul lemaradt versenytársai mögött és szinte képtelennek mutatkozott az angol gyarmatbirodalomba történő behatolásra.

A német külpolitika a század végétől gyors sikert remélt viszont a Közel-Keleten, miután itt a behatolás bázisául a német tőke erőteljes befolyása alá került Törökországot tekintették. II. Vilmos tehát 1898-ban személyes tárgyalásaival nyitotta meg az uj közel-keleti politikát /"szentföld" megtekintése ürügyén/. Rövidesen sikerre is vezetett a Berlin-Bagdad vasutvonal megépitésének a programja, amely biztositotta volna a kijutást a Perzsa-öbölhöz. Anglia persze érzékenyen reagált a német hatalmi törekvésekre és rövidesen megkezdte a gyarmati birtokaiban ugyancsak veszélyeztetett Franciaországgal

való összefogást. Igy a német imperializmus appróbb sikerei mögött egyre erősödött a birodalom nemzetközi elszigetelődése. Németország még kisérletet tett bár Oroszország megnyerésére és a francia-orosz szövetség megbontására /björkői egyezmény 1905/, de eredménytelenül. Egyre nyilvánvalóbb lett tehát, hogy a féktelen terjeszkedési politika ingatag támasza csupán az Ausztria-Magyarországgal és Olaszországgal kötött korábbi szövetség lehet. /Kettős 1879, hármas szövetség 1882/

A német imperializmus fokozottan törekedett a gyarmatbirodalom kiterjesztésére Bülow kancellársága idején /1900-1909/ is, aki ismét egyesiteni törekedett a junkerek és a monopoltőkések érdekeit. Uj vámtörvényekkel biztositotta a földbirtokosok érdekeit, fokozta a fegyverkezést és erőszakosan folytatta a nemzetiségek elnémetesitését. Igy a nagyburzsoázia és a földbirtokosok egységesen léptek fel az 1905-ös orosz forradalom hatása alatt keletkező népmozgalmak ellen és némi ingadozás után a reakciós osztályok megőrizték szövetségüket /"kék-fekete blokk"/.

A gyarmatbirodalom kiépitése azonban fokozott nehézségekbe ütközött. 1905-ben pl. kitört az első marokkói válság,amelyben a német ipari monopóliumok francia érdekek kiszoritására törekedtek. A válság azonban nemzetközi konferenciába torkollott /Algecirasi konf. 1906/, miközben Németország ismét elszigetelődött. Ennél is súlyosabb volt továbbá az, hogy a német terjeszkedési törekvés Angliát Oroszországgal való szövetségre kényszeritette /1907/ és ezzel Németországot a hármas antant ugyancsak imperialista szövetsége vette körül. Végül a német-orosz ellentéteket kiélezte az 1908. évi boszniai válság, amelyben Németország Ausztria-Magyarországot támogatta,majd 1911-ben a világháború kitörésével fenyegetett a második marokkói válság.

A német imperializmus ettől kezdve egyre nyiltabban törekedett a szembenálló hatalmakkal történő fegyveres leszámolásra és a háboru megindítására csupán az ürügyet szolgáltatta tehát Ferenc Ferdinánd trónörökös meggyilkolása. A világháboruban Németországot elsősorban a terület- ill. gyarmatszerzés vezette, de a háboru kirobbanása egyben alkalmas eszközül szolgált a világháboru előtt jelentkező belső politikai válság és a forradalmi munkásmozgalom letörésére is. A háboru viszont nem hozta meg a remélt gyors győzelmet, és a harcok elhuzódása egyre bonyolultabbá tette a központi hatalmak helyzetét. Németország el akarta kerülni a kétfrontos háborut, de e célkitüzés megvalósithatatlannak bizonyult. Olaszország 1915-ben pl. már felmondta a hármas szövetséget és a meghirdetett korlátlan tengeralattjáró háboru /1917.febr./ az Amerikai Egyesült Államokat is az Antant oldalán történő beavatkozásra késztette.

Igy a német imperilaizmus erőforrásai rövidesen kimerültek. A nyugati frontokon elszenvedett vereségek hatása alatt a kormány fegyverszünetet kért, majd pedig az 1918. november 9-én kitört forradalom a német birodalom teljes felbomlását eredményezte.

A megkésett polgári átalakulás jellegzetességeit viselte magán az államszervezet és az alkotmányos fejlődés. Napóleon leverése után a reakciós hatalmák uj európai rend megteremtésére törekedtek, igy a bécsi kongresszus a német államokat is egy laza államszövetségben egyesitette /Deutscher Bund 1815/. A Német Szövetségnek nevezett

szervezet megalkotásában persze ellentétes törekvések játszottak közre. A tagállamok legfőbb törekvése maradt pl. hogy a patrikuláris uralmukat változatlanul megtarthassák, miközben a német egység gondolatának is keretet kívántak teremteni. Mindenki előtt nyilvánvaló volt viszont, hogy az a szövetség, amelynek Poroszország és Ausztria is tagja, a lehető leglazább lesz. Valóban a Szövetségbe tartozó államok ténylegesen függetlenek maradtak, miután a tagállamok továbbra is maguk képviseltették magukat kifelé. Jellemző egyébként, hogy a Német Szövetség alkotmányának a létrehozása is az európai rendezés keretei közt született meg. Az alkotmányt beépítették a születő békeegyezményekbe, ami által a Szövetség formálisan is az uj európai rend alkotórészévé lett. A Szövetség vezető hatalma Ausztria volt, amely azonban csak az örökös tartományokkal lépett be a Szövetségbe. A laza államjogi kötelékbe tartozott továbbá öt királyság /Poroszország, Szászország, Hannover, Bajorország, és Würtenberg/, négy birodalmi város /Hamburg, Lübeck, Bréma, Frankfurt am Main/ és számos kisebb fejedelemség. Végül pedig a Szövetség tagjai lettek németországi birtokaik révén Anglia és Dánia is.

A Szövetség tagjait a jogegyenlőség illette meg, ténylegesen azonban a néhány nagyobb királyság, ill. Ausztria túlsulya érvényesült. A laza államszövetség egyetlen közös szervvel rendelkezett, a Frankfurtban ülésező szövetségi gyüléssel /Bundestag/, amely a fontosabb ügyekben egyhanguan, minden egyéb kérdésben szavazattöbbséggel hozta meg döntéseit. A tagállamok közt Ausztriát és a királyságokat több szavazat illette meg, ami által a tagok meghirdetett jogegyenlősége nyilvánvalóan csorbát szenvedett. Ennek ellenére a Bund a régi birodalom feltámasztását nem jelenthette, mivel annak jogutódai az egyes tagállamok lettek.Igy a szövetségi gyülés döntései csak az egyes tagallamok jóváhagyásával léphettek érvénybe. A Szövetség nem rendelkezett központi végrehajtó hatalommal, bírósággal és pénzügyekkel, a Szövetségi gyülés pedig csupán alkalmilag ült össze az osztrák császár elnökletével. Végül a gyülés tagjai nem választott képviselők voltak, hanem a tagállamok küldöttei, vagyis a tagállamok követi kongresszusát testesitették meg.

A Német Szövetség tagállamai szinte érintetlenül megőrizték tehát régi berendezkedésüket. A Szövetség kilátásba helyezte ugyan a tagállamok rendi alkotmányának a megteremtését, de fejedelmek hatalmának a sérelme nélkül. Az esetleges népi [illegible]t megmozdulások ürügyén pedig a szövetség magától is beavatkozhatott a helyi uralkodó körök megsegitése érdekében.[46] Igy a Német Szövetség hatékony társadalmi erőt nem képviselt és különösen nem szolgálta az egységes nemzetállam kifejlődését. A Szövetséget ugyanis teljesen megbénitotta a két legnagyobb német állam, Ausztria és Poroszország vetélkedése és az a politikai széttagoltság szentesitésével egyidejüleg a gazdasági felemelkedésnek is a gátjává lett.

A délnémet államokban ilyen viszonyok mellett is utat tört magának azonban az alkotmányos mozgalom, miután az uralkodók maguk kényszerültek az 1814.évi francia alkotmány mintájára polgári szinezetü alkotmányok kibocsátására. Igy pl. Bajorország, Baden, Würtenberg. stb. alkotmányos monarchiává lett és ezek az alkotmányok sorra magukévá tették a politikai jogok, a népképviselet, ill. az államhatalmi ágak megosztásának a deklarálását is. A monarchikus államforma azonban mindenütt megmaradt, a miniszteri felelősséget és a népszuvereni-

tás elvét pedig egyértelmüen elvetették. A karlsbadi és bécsi tanácskozásokon érvényesülő fejedelmi reakció azonban az alkotmányos fejlődés ilyen formája ellen is harcot hirdetett /1818-1820/. A két legnagyobb német államban viszont akkor sem jöhetett létre alkotmány, amidőn már a harmincas években a belga liberális polgári alkotmány /1931/ mintájára ismét fellendült a német alkotmányos mozgalom.[47]

Főként Ausztriáról mondhatjuk joggal, hogy az "európai rend" helyreállítása után mindennemü alkotmányos reformtól tartózkodott. Metternich tehát sikeresen állította helyre a feudális abszolutizmus uralmát és durván beavatkozott más német államok életébe is, ha a régi rend valahol veszélybe jutott. Poroszország, mint a másik vezető német állam viszont már a napóleoni háborukban elszenvedett vereség hatása alatt rákényszerült az államszervezet megreformálására. Stein báró nevéhez tapadt pl.a városi önkormányzat bevezetése /1807/, melynek során a városi vezetés, az adóügy és az iskoláztatás a tehetős polgárok kezébe került. Stein kisérletezett a rendi képviseleti szerv megteremtésével is, de e törekvése eredménytelen maradt. Ugyancsak a katonai kudarcok késztették a hadsereg reformát, amidőn francia mintára megszervezték a kötelező katonai szolgálatot és megszüntették a tiszti rang viselésének a nemesi monopóliumát /1808/. Ezzel megnyilt a hadsereg a polgárok előtt és a jobban képzett tiszti gárda jelentős számú tartalékos haderő kiképzésére vált alkalmassá. Átszervezték a központi igazgatás szervezetét is, miután ugyancsak francia mintára öt szakminisztériumot szerveztek, a minisztériumok élére pedig később a kancellárt állitották. A Napóleon elleni háború során az uralkodó tanácsadó képviseleti testület felállitását is kilátásba helyezte, majd a győzelem után sietett ezt elfelejteni. Poroszország igy a bécsi kongresszus után a legreakciósabb európai hatalmak közé sorakozott és az államszervezet belső megváltoztatásától is mereven elzárkózott.

A vázolt történelmi előzmények után a német államok elavult szervezete az 1848. évi forradalom kitörése idején nyomban megingott és az egyes államokban liberális kormányok alakultak. Badenben pl. a tömegek nyomására a népképviseleti gyülés összehivását igérték, Poroszországban a törvényhozó országgyülés összehivását helyezték kilátásba, majd hozzájárultak a liberális polgári kormány felállításához. A régi államgépezet forradalmi megsemmisitése azonban a polgárság megalkuvása következtében általában elmaradt. Ezt a helyzetet az államszervezet alkotmányos átalakitása is magán viselte.

Poroszország első alkotmányát pl. az 1848. májusában összeült alkotmányozó nemzetgyülés fogalmazta meg. Az alkotmány szerzői az 1830. évi francia alkotmányt és az 1831. évi belga alkotmányt vették mintaképül. Jellemző tehát, hogy a tervezet elvetette a népszuverenitás elvét és megtartani kivánta a monarchikus államformát, továbbá megőrizte a felsőházat, amelyben magas vagyoni cenzus alapján választott és kinevezett tagok foglaltak volna helyet. Az alkotmánytervezet pozitivumai közt viszont megemlithető a felelős minisztérium megszervezésének a gondolata, és a szabadságjogok felsorolása.

Poroszország az alkotmány értelmében felelős kormánnyal, kétkamarás parlamenttel rendelkező alkotmányos monarchiává lehetett volna. Ez az al-

kotmány azonban törvénnyé nem válhatott, hanem később csupán a tervezet szövegét használhatták fel a porosz király által "a d o m á n y o z o t t" 1848. d e c e m b e r 5-i a l k o t m á n y megalkotásánál. Igy került az eredetileg liberális polgári alkotmánynak készült szövegbe a nemesség rendi előjogainak a fenntartása is. A december 5-i alkotmány[48] pedig az államfő jogává tette - "halaszthatatlan szükség esetén" - a törvényalkotás jogát és az alkotmány módosításának a lehetőségét is, az általános választójog pedig csak néhány hónappal élte túl az alkotmány kihirdetését /1849. május 30./. Igy már az alkotmánytervezet első változata a néptömegek elégedetlenségét váltotta ki, ugyanakkor az egyre erősödő reakció pedig túlzónak tekintette azt. A tervezetnek a december 5-i alkotmányban átalakított szövege pedig már az ellenforradalom győzelmét tükrözte.

A harmincas évek folyamán valamiféle chartális alkotmányhoz jutott német államokban is szükségessé vált továbbá az alkotmányos átalakulás, a liberális burzsoázia azonban a kisebb német államokban sem szánta rá magát a radikális átalakulásra. Ezekben az államokban sorra hozzáfogtak ugyan az alkotmányrevizió megvalósításához és a felemás rendi alkotmányokat kiegészitették a szabadságjogok felsorolásával, helyenként pedig a hatalommegosztás vagy a népképviselet stb. deklarálása is megtörtént. Ezek az eredmények azonban életképtelennek bizonyultak és a reakció győzelmével mindenütt felszámolták őket.[49]

1848 azonban az osztrák feudális abszolutizmus államszervezetét is alapjaiban renditette meg, miután a forradalom a soknemzetiségű Habsburg birodalom felbomlasztásán túl a feudalizmus maradéktalan megszüntetésének és az önálló nemzetállamok megteremtésének a lehetőségét is felkinálta. Az Ausztriában is féluton elakadt /burzsoá/ forradalom azonban e lehetőségeket nem tudta valóra váltani. A bécsi forradalom hatása alatt uj kormány megalakitására ugyan sor került /Kollowrat kormánya/, amely a forradalom fegyveres szerveit is kénytelen volt elismerni /Nemzeti Gárda, Akadémiai Légió/. A polgári vezetés azonban sikeresen utját állta a radikális forradalom kibontakozásának és a régi államgépezet csaknem teljes egészében érintetlen maradt. Ilyen körülmények közt az 1848 április végén kihirdetett alkotmány /Pillersdorf-féle/ még a monarchia megdöntéséig sem jutott el. Az alkotmány kétkamarás parlament létrehozását irta elő, a felsőház tagjait a császár jelölte ki és csupán az alsóház tagjait lehetett választani. A választójog azonban ugyszólván teljesen kirekesztette a forradalmi néptömegeket a képviseleti jog gyakorlásából és kizárólag a vagyonos osztályok kezébe tette le a szavazati jog gyakorlását.[50] Az alkotmány tehát a liberális polgárság igényeit sem elégithette ki, a májusi tömegmozgalmak hatása alatt pedig a kormány képtelen volt az alkotmányt hatálytalanitani és a reakciós választójogi törvényt is visszavonni.[51]

Az osztrák liberális burzsoázia ettől kezdve igyekezett a forradalmat mielőbb lezárni és az alkotmányos monarchiát polgári vezetés alatt megszilárditani, a megalkuvás azonban a reakció fokozatos megerősödéséhez vezetett, majd az októberi népfelkelés leverése után az uj alkotmány megteremtésének a lehetősége is elveszett. A liberális polgárság vezetése alatt álló forradalmi szervezetek sorra megszüntek, majd pedig a győzedelmeskedő ellenforradalom 1849. május 4-én birodalmi alkotmányt adott ki /oktrojált alkotmány/. Az oktrojált alkotmány viszont a végrehajtó hatalmat már a császár és miniszterei kezébe tette le, a törvényhozást pedig kétkamarás bi-

rodalmi gyülésre hívta. A felsőházat a tartományok képviselői alkották, az alsóház tagjait pedig magas vagyoni cenzus alapján választották. Ily módon nyilvánvalóvá lett, hogy az oktrojált alkotmány az ellenforradalom győzelmének az eredménye volt.

Végül a forradalomnak a nemzeti egység megteremtésére irányuló feladata késztette az egységes német birodalmi alkotmány megteremtését. Már a forradalom kezdeti szakaszában törekedtek a német hazafiak, hogy a német egységet megteremtsék. Így született meg a március 31-én összehívott előparlament, amelynek a feladata lett volna, hogy előkészítse az alkotmányozó nemzetgyülés összehívását általános választások alapján.[52] A frankfurti parlament 1848. május 18-án ült össze és nyomban átalakult alkotmányozó nemzetgyüléssé. Az alkotmányozó nemzetgyülés többségét a liberális burzsoázia és a polgári értelmiség alkotta, akik az alkotmányos monarchia megteremtésén fáradoztak. Kisebbségbe szorultak viszont a radikális demokraták és az abszolutizmus védelmezői. A forradalmi néptömegek most már a frankfurti parlamenttől várták a nemzeti egység megteremtését, az egyidejűleg végrehajtandó radikális társadalmi átalakulást, ill. a feudális viszonyok maradványainak a felszámolását. Ezt a szerepet azonban a megalkuvó burzsoázia által feltöltött frankfurti parlament képtelennek mutatkozott betölteni. A parlamentből a dolgozó osztályok képviselői szinte teljes mértékig kívül rekedtek, ami rövidesen éreztette is a hatását. Az alkotmányozó nemzetgyülés megerősítette pl. a liberális burzsoá össznémet kormányt, amely azonban tényleges hatalommal nem is rendelkezett, a néptömegek követeléseit kielégítő rendelkezések viszont sorra elmaradtak. A nemzetgyülés nem gondoskodott a feudalizmus felszámolásáról, a szeparatizmus megszüntetéséről és a gazdasági élet előtt álló akadályok elhárításáról sem. A liberális többség láthatóan nem készült tehát a régi államszervezet maradéktalan megsemmisítésére és cserbenhagyta a német egységért harcoló felkelőket. Jellemző egyébként, hogy nem is gondoskodtak forradalmi fegyveres erők felállításáról és a birodalmi alkotmányt előkészítő határozatait elfogadását sem a néptömegek segítségével kívánták biztosítani, hanem a tagállamok hozzájárulásának az elnyerésével. Az alkotmányozó nemzetgyülés tevékenysége ilyen módon tehetetlenségre volt kárhoztatva.

A frankfurti parlament liberális burzsoá többsége már a forradalom felfelé ívelő szakában a néptömegektől rettegett, a reakciónak a forradalom vereségét jelző berlini győzelme után pedig ismét a néptömegek támogatása nélkül hozta létre alkotmányát.[53] Az ellenforradalom győzelmének hatása alatt azonban a nagyobb német államok eleve nem fogadták el az alkotmányt, a gyülés pedig az alkotmányért folytatandó népi forradalom lehetőségét elejtve az egyre néptelenedő parlament székhelyét Stuttgartba helyezte át. A teljesen csődbe jutott gyülekezetet végül a helyi kormány szétkergette.

Valójában tehát a birodalmi alkotmány meghirdetése és tartalma is a liberális burzsoázia következetlenségét tükrözte. A frankfurti gyülekezet pl. akkor hirdette meg az alkotmányt, amikor már a március 4-i osztrák alkotmány életbeléptetése is eleve lehetetlenné tette a liberálisok elképzeléseit. Az általa kiadott alkotmány meghirdette továbbá a Német Birodalom megalakulását - amelynek minden német állam tagja - ugyanakkor a birodalmi

egység proklamálása mellett a nagyobb német államok önállóságát is elismerte. Az alkotmány szerint a központi kormány feladata a külpolitika, a hadsereg, a vámügy és egyéb kérdések feletti döntés. A törvényhozó hatalmat kétkamarás parlament gyakorolta /Staatenhaus, Volkshaus/ volna[54] és a két ház egyetértő határozatával szemben a császárt csak a felfüggesztő vétójog illette volna meg. Az alkotmány pozitív vonásaként megemlíthető végül a polgári szabadságjogok felsorolása /"német nép jogai"/, továbbá a nemesség és a hübéri jogok eltörlése, ill. a törvény előtti egyenlőség meghirdetése. Az alkotmány szólt az államvallás megszüntetéséről, a házasságkötés polgári aktussá tételéről és az esküdtbíráskodás megteremtéséről is.

Összegezve, az alkotmány minden ellentmondásossága ellenére lényeges haladást jelentett volna, ha azt a forradalomnak a liberális burzsoázia által eltaszított erői támogathatták volna. Az elbukott német forradalmak viszonyai közt azonban az alkotmány papíron maradt és az csak jóval később éreztette hatását a weimari német köztársaság alkotmányában /1919/.

Ilyen előzmények után került sor a Német Szövetség felbomlására és az Északnémet Szövetség alkotmányának a meghirdetésére. A német forradalmak elbukása után ugyanis helyreállt a reakció uralma és Ausztria 1850-ben helyreállította a Német Szövetséget is, amely azonban életképtelennek bizonyult. A forradalmak után kialakult helyzet persze nyitva hagyta a német egység kérdését és ezért az egység megteremtésének a radikális útja hamarosan ismét előtérbe került a két vezető német állam versengése. Poroszország céltudatosan tört a kisnémet egyesítés útjának az előkészítésére és az 1848. december 5-i alkotmány fokozatos átalakítása is e törekvés jegyében folyt. Így a vagyonos osztályok politikai hatalmának a megerősítését szolgálta az 1849. május 31-én meghirdetett háromosztályos választási rendszer. Az új választójogi rendelet alapján - a vagyoni nagyság szerint három csoportra osztott - szavazati joggal rendelkezők csoportonként egyenlő számú elektor megválasztására nyertek jogot. Az elektorok feladata lett azután az alsóház tagjainak a nyílt szavazással történő megválasztása. Az újonnan megválasztott kamara most már persze hozzájárult az alkotmány megváltoztatásához, amely az uralkodó rendelkezése alá helyezte a fegyveres erőket és elfogadta a háromosztályos választási rendszert.[55] A porosz hatalmi törekvések akadálytalanabb fejlődését segítette az a körülmény is, hogy 1854-től a felsőházi tagok egy részének a választását elejtették.

A Schleswig-Holstein-féle /porosz-osztrák/ konfliktus lezáródása után végül a felújított Német Szövetség is felbomlott. Poroszország határai most már jelentősen kibővültek és 1867-ben porosz vezetéssel létrejött az Északnémet Szövetség /Norddeutscher Bund/, mint a kisnémet egyesítés eredménye. Még ugyanazon évben megszületett a Szövetség alkotmánya, amely az Északnémet Szövetség elnökévé és az egyesített haderők főparancsnokává a porosz királyt tette meg. Az uralkodó feladatává tette továbbá az alkotmány a kancellár és a miniszterek kinevezését és előírta a szövetségbe tartozó államok képviselőiből álló Szövetségi Tanács /Bundesrat/ felállítását, amely a porosz király vezetése alá került. Végül a Szövetségi Parlament /Reichstag/ alakult csupán választott képviselőkből, a két ház határozatait pedig a porosz király hirdette ki. A hadüzenet a békekötés, a külképviselet joga az uralkodót illette meg, a bi-

rodalmi kormány megalakitásáról viszont tudatosan megfeledkezett az alkotmány.[96] Az alkotmánytörvény tehát nyilvánvalóan a porosz hatalmi törekvések eszközévé lett és kevés változtatással az 1871-ben meghirdetett német birodalmi alkotmány alapjává is lehetett. Mindez tehát a késleltetett polgári átalakulás mintaországává tette az imigyen kiteljesedő második /német/ birodalmi államberendezkedést, amely a maga sajátos modellrendszerével igazán csak Bismarck idejében vált ismertté. Ezt teszik érthetővé a második /német/birodalmi államberendezkedés jellegzetességei is.

A francia-porosz háboru eredményei adtak lehetőséget végülis arra, hogy 1871. január 18-án Versaillesban az egybegyült német uralkodók és hercegek I. Vilmos porosz királyt a német birodalom császárává emelhessék. Ezzel fejeződött be a dinasztikus háboruk utján /felülről/ történő német egyesités. Az uj német birodalom rövidesen alkotmányt is kapott, amit 1871. április 16-án hirdettek ki, de visszaható erővel január 1-től számitották a hatályosságát. Az a l k o t m á n y megteremtése nagy nehézségbe nem ütközött, mivel annak lényeges rendelkezései az Északnémet Szövetség alkotmányából származtak. A birodalom ténylegesen a porosz uralkodó és a délnémet uralkodók közti megegyezés alapján született, amiből nyilvánvalóan folyt, hogy a német egység maradéktalan megteremtése nem történhetett meg. Az uralkodók között megkötött szerződés /örök szövetséget/, f ö d e r a t i v á l l a m o t t e r e m t e t t m e g m o n a r c h i k u s v e z e t é s s e l . A szövetséget ugyanis 23 monarchia és 3 szabad város alkotta. Az egyes államokban megmaradtak a régi uralkodók és a Landtagok, Bajorország pedig megtartotta önálló hadseregét is /hasonlóan Würtenberg bizonyos különleges jogokat biztositott magának. Végül a kisebb államokban meglévő alkotmányok pedig szinte változatlanul fennmaradhattak.

Az alkotmány szerint a föderativ német állam feje a császár, aki csak a porosz király lehet. A császár rendkivüli hatalma már az alkotmányban is kiemelkedő helyet foglalt el. Az uralkodó feladata pl. a hadüzenet a békekötés, nemzetközi szerződések aláirása stb. Hatalma az alkotmányban lefektetett parlamentáris formákat is semmivé változtathatta. Joga volt a Szövetségi Tanács /Bundesrat/ összehivása, amelynek tagjait az egyes államok küldték ki. A föderativ állam kollektiv szuverenitását megtestesitő Szövetségi Tanács viszont nem a népképviselet utján alakult, ill. annak tagjait az egyes kormányok külön utasitásokkal látták el. A Szövetségi Tanács elnöke a császár által kinevezett kancellár volt, aki csak az uralkodónak tartozott felelősséggel.

Az alkotmány egyébként biztositotta a porosz uralom túlsulyát azáltal is, hogy a Szövetségi Tanácsban Poroszországot 17 küldött, a nagyobb államokat /Bajorország, Szászország/ 6 küldött, a többi államot még kevesebb személy képviselhette. Az alkotmány módositására 14 ellenszavazat esetén már nem adtak módot, ilyen módon a porosz küldöttek szavazata nélkül a legcsekélyebb reformot sem lehetett megvalósitani. A Szövetségi Tanács egyuttal közreműködött a birodalmi törvényhozásban is, ami a birodalom minden 25 évet betöltött férfi lakosa által titkos szavazással megválasztott Birodalmi Gyülés /Reichstag/ tevékenységét csorbitotta. Egyébként a Birodalmi Gyülés összehivása is a császár jogkörébe tartozott, majd pedig a Gyülés döntései csak olyan módon válhattak törvénnyé, ha a Szövetségi Tanács azokhoz hozzájárult.Az a l k o t m á n y b a n n y o m a s e m

volt a miniszteri felelősség elvének és ezért a Birodalmi Gyülés nem is nyert beleszólást a kormány kinevezésébe. Hiányzott továbbá a parlamentáris rendszer alkotmányos biztositása is.

Ilyen körülmények közt az alkotmány pozitiv vonásaként csupán azt lehet megemliteni, hogy egyáltalán lehetővé tette az egész birodalom területére kötelező törvények megalkotását. Valójában ez is az egység puszta tényéből fakadt, de kétségtelenül hozzájárult a fejlődő tőkés gazdaság kiteljesedéséhez. Az alkotmány egyébként az egységes birodalmi törvényhozás feladatává tette a vámügy, az adók és a kereskedelmi viszonyok szabályozását. Az alkotmány előirta továbbá az egységes pénz-, mérték- és súlyrendszer megteremtését. A birodalmi törvényhozás körébe utalták végül a külkereskedelem, a tengerészet, a vasut, a posta, a távirószervezet kiépitését, ami ismét az államonkénti elzárkózás megszüntetését szolgálta. A sokoldalúan biztositott porosz uralom természetszerűen birodalmi ügynek tekintette a hadsereg, a haditengerészet kiépitését is.

A törvényhozásban a császárt a kihirdetés joga illette meg, de a gyakorlatban ennél jóval nagyobb befolyást tudott gyakorolni a jogalkotásra. A törvény szövegének kialakitásában elvileg mindkét ház közrehatott, a törvényjavaslat azonban gyakran a császári kormánytól indult ki. A császár megbizottai, kiküldöttei mindenütt jelen voltak és a törvényhozó szervekkel is elfogadtatták a kormányzat akaratát.

A keletkező birodalom föderativ jellegéből fakadt az a helyzet, hogy az alkotmány nem rendelkezett a központi kormány megszervezéséről. Ennek folyamányaként a birodalmi ügyek intézése a porosz kancellár kezébe került. Az ügyintézés egyideig a kancellári hivatalból történt, majd külön birodalmi hivatalok /minisztériumok/ alakultak a hadügy, külügy, tengerészet, vasut, posta, pénzügy, belügy, igazságügy és a gyarmati ügyek intézésére. Egy-egy ilyen hivatal élén államtitkárok álltak, mint az adott reszort területén a kancellár helyettesei. A kancellár vezetése alatt álló ilyen szerveket együttvéve soha sem jelölték birodalmi kormánynak és felelősséggel sem tartoztak a törvényhozó szerveknek.

A kormányzat tehát töretlenül érvényt szerzett a porosz uralomnak. Igy a kancellárt és a birodalmi ügyeket intéző főtisztviselőket közvetlenül az uralkodó nevezte ki.A kancellár egyben a porosz miniszterelnök tisztségét is viselte és túlnyomórészt a porosz hivatalszervezet támogatását élvezte. Bismarck hosszú ideig tartó kancellársága alatt egy ideig az alkotmányban eléggé szükreszabott parlamentáris rendszert figyelembe vette. Ez a helyzet a liberális burzsoáziával kötött szövetségéből fakadt. A nyolcvanas évek végén azonban egyre terhesebb lett a kancellár számára a Birodalmi Gyülés ellenállása. Ezért kieszközölte, hogy a Reichstag megbizatásának idejét három évről öt évre felemeljék, és ujabb megszoritásnak vették alá a gyülés jogkörét. Közvetlen bukása előtt pedig Bismarck felvetette a birodalom ujjászervezésének a gondolatát és a népképviselet teljes kizárását szorgalmazta.

A birodalmi alkotmány kiemelkedő hiányosságai közt lehet megemliteni, hogy a polgári jogok nem kaptak helyet az alkotmányban, valamint, hogy az a birodalom hatalma alá kerülő nemzetiségiek számára sem nyujtott semmiféle alkotmányosan biztositott jogot. Az erőszakos elnémetesitésre a porosz kormányzat mutatott példát és ennek megfelelően a nemzetiségi igényeket figyelmen kivül hagyták. Ebből a szempontból különleges helyzete volt a Franciaországtól elszakitott Elzász-Lotaringiának, amelyet 1874-ig a császár által közvetlenül kijelölt tisztviselők kormányozták. Elzász-Lotaringia saját kormányt nem alakithatott és nem képviseltethette magát a Szövetségi Tanácsban sem. 1874-től tették egyáltalán lehetővé, hogy e terület lakossága is képviselőket küldhessen a Reichstagba, majd 1877-től a Strassburgban ülésező helytartóra bizták Elzász-Lotaringia kormányzását.

A birodalmi alkotmány hiányosságára utal egyébként az egységes birósági szervezet kiépitésének az elmullasztása. A birói hatalom tehát továbbra is az egyes államokat illette meg, csupán az Északnémet Szövetség idején szervezett lipcsei kereskedelmi főbiróságot vette át a német birodalom. Csak később került sor arra, hogy ez utóbbi biróságot kiterjedt hatáskörü birodalmi birósággá átszervezték /Reichsgericht, 1879/.

Az államszervezetben a porosz junkerek vezető szerepe szinte általánosan érvényesült és ezen a helyzeten mit sem változtatott a politikai életben egyre erősödő polgári pártok előretörése. A kormányzat és a Szövetségi Tanács vezető ereje a porosz földbirtokosokból állt, a hadi apparátusban, ill. a tisztikarban pedig még egy 1890. évi rendelet szerint is csak a "jó házból" származó polgári ifjak nyerhettek érvényesülést.

A monopolkapitalizmus viszonyai közt egyre reakciósabb szerepet betöltő birodalmi államszervezet egyszerüsitése vagy demokratizálása ilyen előzmények után a birodalom összeomlását megelőző időkig szóba sem jöhetett. II. Vilmos 1917-ben kényszerült először igéretet tenni az államszervezet megreformálására /husvéti üzenet/, a komolyan nem gondolt igéreteket azonban csak 1918 őszén követte egynémely elkésett intézkedés, amelynek során pl. bevezették végre a miniszteri felelősséget. Ilyen és hasonló reformok azonban már nem gátolhatták meg a forradalom kitörését, amely a monarchikus /birodalmi/ államszervezet összeomlását eredményezte.

A késleltetett burzsoá jog modellrendszere ugyancsak jól nyomon követhető a tulajdonképpeni jogfejlődésben. A német államok jogfejlődése a 19. század első felében jelentős eltérésekkel alakult. A 18. század végén megalkotott porosz Landrecht pl. nagy területen továbbra is érvényben maradt, a feudális osztályuralom testére szabott törvénykönyv azonban számos vonatkozásban alkalmatlannak bizonyult. A fejlődő polgári társadalom viszonyai új útak keresésére ösztönöztek, ill. a feudális kötöttségeket fenntartó jogrendszer lazitását követelték. Az uj követelmények érvényesülését azonban nagymértékben akadályozta az a helyzet, hogy a jogszolgáltatás a politikai széttagoltság következtében eltérően alakult. Szükséges, de szinte megoldhatatlan követelményként került tehát előtérbe a jogegység megteremtése és a feudális kötöttségek felszámolása.

Ezek a jogegységet előkészítő munkák olyan időben folytak, amidőn a német államok elavult feudális berendezkedésének az átalakítása új ösztönzést nyert a francia polgári forradalom hatása alatt. A feudális viszonyokat konzerváló porosz jog a rajnai területekről pl. rövidesen kiszorult, miután a forradalmi Franciaország háborui e területeket érintették, sőt a francia forradalom által megteremtett társadalmi átalakulás az elfoglalt német államokban is rövidesen megvalósult. Ennek megfelelően a franciák által megszállt területeken a 19. század első évtizedében már bevezették a napóleoni jogi kodifikáció legsikerültebb termékét, a Code civil-t.[58] A kimunkált francia burzsoá jog átültetésének kedvezett az a körülmény is, hogy a gazdasági fejlődés ezeken a területeken bizonyult a legerőteljesebbnek. A francia forradalomtól kölcsönzött jog felhasználása tehát ennek a szükségszerű tükröződése volt már.

A német társadalom a napoleoni háborúk idején persze a rajnai területeken kívül is elkerülhetetlen változásokat szenvedett. Ilyen körülmények hatása alatt öltött az Osztrák Polgári Törvénykönyv /1811/ is egyfajta kompromisszumos jelleget. Így a természetjog hatása alatt keletkező törvénykönyv elsősorban az osztrák jogterület egységesítését kívánta megoldani. Közismert viszont, hogy az OPTk alapjában a feudális viszonyok talaján állt, mégis sok tekintetben kényszerült figyelembe venni az új követelményeket. Kompromisszumos jellegét különösen mutatja továbbá az ingatlanforgalom biztonságát elősegítő telekkönyvi szabályozása, amely egyébként kiegészítő joganyagként kapcsolódott az Osztrák Polgári Törvénykönyvhöz. Megteremtette ezáltal a törvénykönyv a birtokviszonyok nyilvánosságát, elháritotta a legfontosabb hűbéri akadályokat az ingatlanvagyon adásvételi forgalmában, vagyis az ingatlanra vonatkozó árúforgalom szabadságát hozta be. A természetjogi felfogás következménye továbbá, hogy a törvénykönyv megemlékezett a természetes szabadságról és biztosította a formális jogegyenlőséget.[59] Ezzel egyidejüleg a tvk. még alapvetően a feudális jogintézmények talaján állt és pl. a tulajdonjogot durván korlátozó hitbizomány számos megjelenési formájának is helyet adott.

A francia burzsoá jog közvetlen hatása alatt született a bajor büntetőtörvénykönyv /1813/ is, amit a haladó gondolkodásról ismert Anselm Feuerbach készített elő. A tvk. a francia Code pénal mintájára szövegezte meg a büntett, a vétség és a kihágás hármas felosztását, fő célkitüzésének tartotta továbbá a társadalom tagjainak a büncselekmények elkövetésétől történő visszatartását. A büntetés kiszabásában pedig megkövetelte az elkövetett cselekmény veszélyességének és a tettes bünösségének a figyelembevételét. A bajor büntetőtörvénykönyv jelentős pozitivuma végül az is, hogy majdnem teljesen mellőzte a testi büntetéseket és megtiltotta a halálbüntetések mindennemű súlyosbitását. Számos haladó gondolat megszilárditásával a bajor büntetőtörvénykönyv tehát a többi német állam büntetőjogának a fejlődésére is hatást gyakorolhatott. Ilyen összefüggésben lehet megemliteni a Német Szövetség egyes tagállamának az ismételten előtérbe kerülő reformjogalkotását a forradalmat megelőző évtizedekben, ill. még az 1851-ben megszülető porosz büntetőtörvénykönyvet is. A késleltetett polgári átalakulás előtörténete tehát a jogegység megteremtését célzó törekvéseken túl egész sor életképes, modern /burzsoá/ jogintézmény meghonosodásával

párosult. Ez a sajátos történelmi szituáció ráadásul a kodifikált jog szférájában is feltünt. Nem véletlenül datáljuk tehát a porosz-utas társadalmi átalakulások fejlődési előzményeit is ebben az európai régióban a 19. század első felére. Utaljunk tehát röviden vissza ezekre a társadalmi folyamatokra is.

A német társadalom a 19. század elején még egyértelműen feudálisnak tekinthető, a politikai széttagoltság keretei köztélő német államokban mégis lényegesen eltérő társadalmi viszonyok fejlődtek ki. A Rajna-vidék fejlődő polgársága pl. érzékenyen reagált a francia polgári forradalomra, az ugyanitt élő parasztság pedig megérettnek látta az időt a jobbágyság viszonyainak a felszámolására. Ilyen körülmények között a nyugati német államok a napoleoni háboruk után is megőrizték az időközben lezajlott társadalmi változásokat, mig a többi német államok és főként Ausztria elnyomott népei ismét a feudális társadalom osztatlan uralma alá kerültek.

A francia forradalom hatása mégsem mult el nyomtalanul a német társadalom fejlődésében. A napoleoni háborukban elszenvedett porosz vereség vezetett pl. a porosz-utas jobbágyfelszabaditás megvalósításához. Napóleon csapásai ugyanis Poroszországot a polgári reformok utjára terelték. Igy a jénai vereség /1806/ után a reformtörekvésekről ismert Stein báró került a porosz kancellári tisztségbe, aki az állam megreformálása mellett hozzáfogott a társadalmi reformok, a jobbágyság megszüntetésének a megvalósításához. A reformot sürgette az a tény, hogy a rajnai porosz tartományokban a forradalmi Franciaország hatására már megszünt a jobbágyság, mig a keleti tartományokban visszahuzó tényezőnek bizonyult a jobbágy dologi és személyi függőségének a fennmaradása. Stein báró a középutat választotta és felszabaditotta a parasztokat a személyes függés alól /1807/. A reformátor kancellárnak azonban rövidesen meg kellett válni tisztségétől /Napóleon követelésére/, utóda Hardenberg azonban folytatta a megkezdett reformokat. Igy 1811-ben Poroszországban bevezették az örökváltságot, amelynek értelmében a jobbágyföldek egyharmadának /gyakran felének/ átengedése, illetve 25 évi urbér befizetése ellenében mindenfajta szolgáltatástól mentesülhettek a volt jobbágyok.[60] Lenin a jobbágyfelszabaditás ilyen módját "porosz utnak" nevezte, melynek során a "földbirtok középkori viszonyait nem likvidálták egycsapással, hanem ezek lassan hozzáalakultak a kapitalizmushoz, amely ennek következtében megőrizte félfeudális vonásait."

A reformok eredményeként a tehetős parasztok mutatkoztak képesnek a kötelezettségek megváltására és birtokaik megtartására. Ennek a rétegnek a lassu felemelkedése tehát megbontotta a legnagyobb elnyomott osztály harcát. A társadalmi változás ilyen módja pedig évtizedekre elhuzódott és hallatlan szenvedést okozott a parasztságnak. A nemesség a reformoktól függetlenül megőrizte kiváltságait, de a jobbágyföldekből kisemmizett parasztság széles tömegét egyre inkább a mezőgazdasági bérmunka viszonyai között igyekezett kizsákmányolni.[61]

A parasztság tömeges elszegényedése még egy ideig a fogyasztóképes piacok kialakulását is akadályozta és ezzel a polgárság fejlődésére is viszszahatott. A kényszerű porosz reformok azonban más irányban nyitottak utat a fejlődő polgárságnak. Igy rövidesen sor került az ipar-

szabadság elismerésére /1810/ és az egyidejűleg végrehajtott adóreformok is enyhítették a polgárság terhelt.[62] Ilyen előzmények után a vagyonosodó polgárság politikai egységet, gazdasági liberalizmust óhajtott, minden mélyreható társadalmi változás nélkül. Csak a kispolgárság és a csatlakozó fiatal értelmiség radikalizálódott helyenként a polgári szabadságjogok kiterjesztéséért folyó harcban. Körükben hódított tért a köztársaság követelése, de e törekvést is háttérbe szorította a gazdasági nacionalizmus szemlélete. Így a reformjogalkotás, bár még számos részeredményt hozott, a német területek jogfejlődésében, önmagában véve sehol sem vezethetett el a modern burzsoá jog uralomra jutásához.

A poroszutas jobbágyfelszabadítás irányán a félúton elakadt 1848-as forradalom sem változtatott. A vidéki parasztmegmozdulások hatása alatt a porosz nemzetgyűlés alkotott ugyan agrártörvényeket, amelyek minden tekintetben a liberális burzsoázia megalkuvását fejezték ki, ill. azok egyik csoportja csupán a forradalom előtt már jórészt megszűnt szolgáltatások eltörlésével foglalkozott. Ilyen volt a paraszti föld eladása, vagy átörökítése alkalmával szedett feudális járadék megszüntetése, másrészt olyan jelentéktelen szolgáltatások eltörléséről rendelkeztek, mint a vadászati, halászati jog stb., míg a lényeges paraszti szolgáltatások, a robotszolgáltatás továbbra is a megváltás rendje alatt maradt. A tehetetlenségre kárhoztatott frankfurti parlament sem tudta elszánni magát a jobbágyság maradéktalan felszámolását célzó jogalkotásra.[63] Ilyen előzmények után csak az 1850. évi un. Manteuffel-féle törvénnyel látjuk lezárulni a jobbágy-földesuri viszonyok felszámolását, amely az évi járadék sokszorosával terhelte meg az immár szabad paraszti birtokosokat.

A felemelkedő polgárság igényeinek a részleges kielégítését szolgálta továbbá a kereskedelmi jog területén mutatkozó haladás. Az egységes jogalkotás hiányában eredetileg a Német Szövetség egyes tagállamai hoztak létre kereskedelmi törvényeket, amelyek önmagukban is életképes elemei voltak a majdan kialakuló burzsoá jogrendszernek. Az ilyenfajta jogalkotások gyakorlati használhatósága általánosan elterjedt, mégsem eredményezhette az az egyre nélkülözhetetlenebbnek tűnő jogegység megvalósulását. Kialakult olyan helyzet, amidőn pl. egyidejűleg 56 féle váltójog volt érvényben a német államok területén. Ezen a helyzeten kívánt enyhíteni az 1833-ban megszilárdított vámszövetség Poroszország és számos kisebb német állam között. Így a vámszövetség megkezdte később az egységes váltótörvény kidolgozásának a munkálatait is, de az államokban érvényesülő akadályozó tényezőket hosszú ideig nem lehetett elháritani. A német váltótörvényt végül a frankfurti parlament által választott kormányzó hirdette ki, de csak a forradalom bukása után iktatták törvénybe az egyes államok. Hasonló uton haladt az egységes kereskedelmi törvény /Handelsgesetzbuch/ bevezetése /1861/ is, amit a forradalom után felélesztett Német Szövetség porosz javaslat alapján ajánlott elfogadásra /1861/ a német államokban és azok egyenként törvénybe iktatták. Hasonló utat járt be a haladó szellemű ipartörvény is /1869/, miközben az egységes német polgári törvénykönyv megteremtésének a lehetősége még több mint egy negyedszázados halasztást szenvedett. Jeles példája tehát ez a helyzet is, annak, hogy a késleltetett polgári átalakulás nyomán előbb kel önálló életre a burzsoázia számára oly fontos áruforgalmi jog, mint a tulajdonképpen anyagi magánjogi kodifikáció.[64] Ez a jelenség pedig a kö-

zép- és kelet-európai modern burzsoá jogterület fejlődésének az általános törvényszerüségévé lett a század második felétől.

Hasonlóan a haladó német szellemi élet a század elején megkezdte harcát az eljárásjogok területén is a forradalmi Franciaországban törvényerőre emelt demokratikus jogelvek átültetéséért. Szükségessé vált továbbá az e téren is érvényesülő helyi eltérések felszámolása, mivel pl. a francia hatás alá került német tartományokban a kodifikált uj polgári és büntető eljárásjogot alkalmazták, másutt viszont a porosz Landrecht, ill. a porosz fejdedelmi abszolutizmus elavult eljárásjogi rendelkezései maradtak érvényben. A rajnai tartományokban tehát viszonylag rövid idő alatt meghonosodott a nyilvános és szóbeli eljárás elve és elismerést nyert a védelvi büntető eljárás, ill. meghonosodott a laikus bíráskodás. Ilyen előzmények után más német államokban is feltüntek a modern burzsoá eljárásjogi alapelvek és egyes államokban kezdtek áttérni a védelvi rendszerre. /Baden 1844, Poroszország 1846/. A haladó burzsoá e l j á r á s j o g i a l a p e l v e k meghonositását később pedig a forradalom vetette fel és ennek eredményeként a frankfurti parlament a "német nép alapjogai" közé sorolta azokat.

Mindezek ellenére kevés előrehaladás történt az eljárásjogok területén is meglévő partikularizmus felszámolásában, miután csak 1866-ban készült egységes eljárásjogi tervezet, amely a későbbi időkben lett a birodalmi kodifikáció alapja. A későbbiekben nyilván a német egység megteremtése gyakorolt jelentősebb hatást a jog fejlődésére. A nemzeti keretek közt kiszélesedő piaci forgalom, a nagy léptekkel előrehaladó tőkés gazdálkodás és az árutermelés viszonyainak térhóditása ugyanis uj követelményeket teremtett. A burzsoá osztályérdekek egységes birodalmi törvényhozást és joggyakorlatot követeltek. Az egyesités történelmi körülményeiből fakadt egyuttal, hogy a politikai hatalom birtokában maradt fölbirtokos osztály jogilag is biztositott kiváltságos helyzete fennmaradt és az a gazdasági helyzetében viszonylag lassabban zajló fejlődés következtében a feudalizmus még meglévő maradványainak a fenntartását is igényelte. Ezen főbb tényezőkhöz járult végül a német imperializmus gyors kifejlődése, amely rövidesen éreztette hatását a jogfejlődésben is. A német birodalom jogfejlődése ezért módfelett bonyolult képet mutat" a közép-európai térség ujabbkori történetében.

Az egységesen burzsoá érdekeket szolgáló jog kifejlődésének Németországban még számottevő akadályozó tényezői is voltak a vizsgált korban. A kereskedelmi- és váltójog, az iparszabadság és a szerzői jog stb. területein pl. már az Északnémet Szövetség keretei közt uj egységes szabályozásra törekedtek. A birodalom létehozása után ezeket a törvényeket átvették és a birodalomhoz kapcsolt különböző fejlettségü területekre is kiterjesztették. A partikuláris birósági szervezet azonban még átalakitásra várt. Igy a jogegység megteremtésére törekvő birodalmi törvényhozás eredményei elakadtak a helyi biróságok gyakorlatában. Fokozta egy ideig ezt a nehézséget az is, hogy n e m v o l t e g y s é g e s b ü n t e t ő é s p o l g á r i e l j á r á s j o g i s z a b á l y o z á s . Az eljárásjogok egységes szabályozását célzó törvények ugyanis csak a birodalmi bíróság felállitásával egyidejüleg /1879-ben/ léptek hatályba.

Németországban a burzsoá társadalom viszonyai közt szükségképpen jelentkező j o g i a l a p e l v e k : a törvény előtti egyenlőség, a szerződési szabadság, a tulajdon szabadsága, a szabadverseny stb. c s a k f o k o z a t o s a n n y e r t e k e l i s m e r é s t. A birodalmi törvényhozásban a porosz földbirtokos arisztokrácia is közreműködött és ez akadályozóan hatott a burzsoá jogi alapelvek kinyilatkoztatásában. A birodalmi törvények végrehajtását pedig maga az alkotmány is a tagállamok hatáskörébe utalta, ahol a feudális jog számottevő csökevényei álltak szemben az új burzsoá alapelvekkel. A jogegyenlőség pl. az évtizedekre elhúzódó poroszutas jobbágyfelszabaditás utvesztőiben szenvedett csorbát, miután az elbukott 1848-as forradalom pl. az uriszéket ugyan eltörölte, de a parasztok feletti földesuri hatalom tovább élt a földbirtokosok rendészeti hatóságának fennmaradásában. Poroszországban ugyanis a falusi lakosság felett 1872-ig ilyen rendészeti hatósága állt fenn a földbirtokosoknak.

A nemesi és rendi előjogok gyakorlati értelme jórészt persze a század derekán már elveszett. Mégis az uralkodó családok, a volt főnemesi családok kiváltságos vagyonjogi helyzete az uj birodalom viszonyai közt is fennmaradt. Poroszországban, Bajorországban és másutt pl. sorra lehetővé tették az ilyen birtokosoknak, hogy hitbizománnyá, családi birtokká alakitsák át birtokaikat. A birtoklás ilyen formájának a kialakitása elidegeníthetetlenné, oszthatatlanná tette a birtokos arisztokrácia vagyonát, megakadályozta az ilyen birtokok elaprózódását és meghatározta a családon belüli öröklés rendjét. A földbirtokosok politikai hatalmának az egyébként is erőteljes érvényesülése mellett az ilyen birtok-kötöttség hatékony ellenálló-erőt képezett a tulajdon szabadsága és a vele való korlátlan rendelkezés elvével szemben. Mig tehát a következtes polgári forradalom Franciaországban a földbirtok ilyen kötöttségét maradéktalanul megszüntette, Németországban még az1900. január 1-én életbeléptetett polgári törvénykönyv is lehetővé tette azt. Igy a feudális jellegü hitbizományi birtoklást csak a birodalom felbomlása után tudták eltörölni.[66]

Hasonlóan az iparszabadság, ill. a szerződési szabadság kifejlődése terén, valamint a céhrendszer utolsó maradványainak az eltüntetésében,területenként is nagyon különböző viszonyok alakulhattak ki. A céhrendszer eltörlését pl. az Északnémet Szövetség keretében kiadott s z ö v e t s é g i i p a r t ö r v é n y /1869/ mondta ki. A munkavállaló szerződési szabadságát e törvény meghirdette, de a gyakorlatban súlyos korlátozást szenvedett annak megvalósitása. Egyes iparágakban /bányászat/ a munkavállaló szerződési szabadsága nehezen érvényesült, a mezőgazdsági bérmunkásviszonyok terén pedig szinte alig tudott érvényesülni. De a burzsoázia számára lényeges iparszabadság elve is helyi eltérésekkel tudott fejlődni, miután az az iparilag fejlett rajnai területeken már a század első felében meghonosodott /Poroszországban a polgári forradalom előtt 1845/, mig más fejletlenebb területeken csak a birodalom megteremtése után tört utat magának.

A német jog erőteljesebb fejlődése a kodifikáció utján haladhatott volna előre. Ezért a császárság alkotmánya a birodalmi törvényhozás feladatává tette a polgári és büntetőjogi viszonyok, a kereskedelem és pénzügyi viszonyok, az állampolgárság stb. egységes jogi rendezését. Nyilván a jogfejlődés jelentős előrehaladását szolgálta az a törekvés tehát, hogy a jogi viszonyok egyes területeit átfogó törvénykönyvekkel rendezzék. A

jogi kodifikáció nehézségei azonban akadályozóan hatottak a szükséges változtatások megtételében.

Radikális polgári átalakulás hiányában a Bismark által vezetett "kulturharc" körülményei adtak módot még bizonyos polgári szinezetű reformok bevezetésére. A katolikus klerus ezért is erőteljes ellenállást tanusitott a liberális burzsoázia szövetségét élvező "vaskancellár"-ral szemben. Az ellenállás letörésére Bismarck rendeletileg utasitotta ki az ország területéről a jezsuitákat, majd 1875-ben bevezették a polgári házasságot. Mivel pedig a klérus a templomokat is felhasználta a kormányzat elleni fellépésre, törvényt hoztak a szószéken folytatott politikai tevékenység megakadályozására. Ilyen módon Bismarck elérte a papi szemináriumok állami felügyelet alá helyezését és az iskolák állami ellenőrzését. Ezek az intézkedések pedig megszüntették a papságnak az oktatásban való részvételét is. A politikai harcok közepette megalkotott reformok értékét azonban lerontotta, hogy a klérussal történő megbékélés után a világi kulturáért folyó harc intézkedéseit jórészt visszavonták. /Csak a polgári házasság és az iskolák állami ellenőrzése maradt meg./

A birodalom keretei közt rohamos fejlődésnek indult burzsoázia tehát végülis a jogi kodifikációk megteremtésével igyekezett volna érdekeinek jogi védelmet szerezni. A jogi irodalomban évtizedek óta folyó vita a kodifikáció helyességéről végre háttérbe szoritotta a feudalizmust eszményitő "történeti-jogi iskolát" és megnyitotta a jog legfontosabb területeinek az átfogó szabályozását. Szükségből fakadt elsőként, hogy a császárság átvette az Északnémet Szövetség idején megalkotott kereskedelmi és váltótörvényt, felhasználta a kereskedelmi társaságokról, az iparszabadságról, a szerzői jogról és a büncselekmények megtorlásáról szóló törvényeket. Halaszthatatlan feladatnak tünt egyidejüleg az egész birodalom számára egységes polgári törvénykönyv megalkotása. Igy 1873-ban külön törvény szögezte le már az egységes polgári törvénykönyv előkészitésének a szükségességét. A kiküldött bizottság azonban a tervezet szövegének létehozásában újabb nehézségek elé került, miután a tőkés termelési viszonyok gyorsütemű fejlődése, ill. az ipari és kereskedelmi forgalom kiszélesedése a megoldatlan kérdések egész sorát vetett fel. Nem véletlen tehát, hogy a nyolcvanas években elkészült első tervezet már születése idején elavultnak mutatkozott.

1890-ben kezdte meg munkáját az uj törvényelőkészitő bizottság és öt éves munka után elkészült végül az uj Polgári Törvénykönyv /Bürgerliches Gesetzbuch - röv. BGB/. Az 1896-ban Birodalmi Gyülés elé terjesztett tervezet a burzsoá polgári jog elméletileg rendszerezett kódexét képviselte /2385 szakasz/, amit a törvényhozó gyülés magáévá tett és 1900. január 1-vel léptetett életbe.[67]

A Német Birodalom Polgári Törvénykönyve a 19. század második felében kiteljesedő birodalmi kodifikáció legjelesebb terméke, amely hosszú előmunkálatok után tehát 1883-ban már elkészült, de csak átdolgozott formájában kerülhetett a törvényhozó testület elé. A Német Birodalom Polgári Törvénykönyve cimen 1896-ban került kihirdetésre, de a tvk. hatálybalépése tárgyában fennálló éles ellentétek miatt az csak 1900. január 1-vel lépett életbe. Az öt könyvből álló /Általános rész, kötelmi-, dologi-, család-

és örökjogi/ tvk-et a 19. századi pandektisztika betetőzésének tekintette a korabeli német tudomány, mivel az a valóban preciz /szinte hézagmentes/ fogalomalkotásával, a kauzisztikát háttérbe szorító jogdogmatikai kimunkáltságával jó szolgálatot tett általában a késleltetett polgári átalakulások nyomán kifejlődő sajátos társadalmi igényeknek. A római jog hatását leginkább tükröző kötelmi jogi rész, ill. a tvk-vel egyidejüleg életbeléptetett /átdolgozott/ kereskedelmi tv. valóban a tőkés árutermelő jog kifinomult eszközeinek a rögzitését hozta, jelezvén helyenként a gazdasági liberalizmussal történő szakitás /állami beavatkozás/ szükségességét is. Ugyanakkor a tvk. egy sor feudális eredetű maradványnak /hitbizomány, házassági,vagyonjog/is helyet adott, a tvk-et hatálybaléptető rendelkezések pedig főként a helyi földbirtokos osztályok érdekeit figyelembe vevő eltérési /pl. a bányajogban/ lehetőségeket rögzitettek a tartományokban még szivósan őrzött történelmi jogok javára. Ez a sajátos történelmi szerep,ill. a tvk rendszertani megalapozottsága tette lehetővé, hogy az azonos /ill. közelálló/ társadalmi igények megjelenése nyomán szerte a világban mintául szolgáljon a BGB a megkésett polgári jogi kodifikációhoz.[68]

A törvénykönyv elsősorban a jogászok számára készült és ezért a széles tömegek által nehezen érthető alkotás volt. Benne a tulajdonjog, a szerződési szabadság és általában a burzsoá jogi viszonyok kimeritő szabályozást nyertek,de hatékonyan szolgálta a tvk. földbirtokosok érdekeit is. A BGB lehetőséget adott a birói belátás érvényesülésének, vagyis a birák, a szükséghez képest értelmezhették a jogszabályt ott, ahol a törvénykönyv a "jóhiszeműség"/Treue und Glauben/ követelményeit állitotta előtérbe. Joggal állitható tehát, hogy a kódex a földbirtokosok és a burzsoázia alapvető érdekeinek a szolgálatára keletkezett és az egységes birodalmi szabályozás igényét is kielégitette. Rendszere, szövegezésének elvontsága, és bonyolultsága azonban értékét csökkentette, ezért az a francia burzsoá forradalom után kiadott Code civil népszerüségét soha sem érhette el.

Végül szorosan kapcsolódott a BGB létrehozásához Németországban a k e r e s k e d e l m i j o g k o d i f i k á l á s a is. A porosz javaslatra még a Bund keretei között létrehozott 1861. évi kereskedelmi törvények ugyanis már sok tekintetben használhatatlannak bizonyultak a birodalom fejlődő viszonyai között. Ezért hosszu ideig tartó előkészités után 1897-ben uj kereskedelmi törvénykönyvet készitettek, amit a BGB-vel együtt léptettek életbe. E téren nyertek részletes szabályozást - többek között - a kereskedelmi ügyletek, a cégszabályok, kereskedelmi társaságok és a tengeri kereskedelem viszonyai.

A büntetőjog területén sokkal gyorsabb kodifikációs tevékenység jelentkezett, miután a német társadalom megoldatlan ellentmondásai, a munkásosztály erősödő politikai harca az uralkodó osztályok hatékony büntetőjogi védelmét követelte. E téren a Poroszország által 1851-ben kiadott b ü n t e t ő t ö r v é n y k ö n y v képezte a kiindulást. A porosz kódex átdolgozásából keletkezett az Északnémet Szövetség által elfogadott 1870. évi kódex, majd ennek ismételt átdolgozása alapján 1871-ben adtak ki büntetőtörvénykönyvet.

Keletkezése idején a törvénykönyv szerkezetileg a francia Code penalhoz mutatott hasonlóságot, az imperializmus viszonyai közt azonban lénye-

ges átalakitásra szorult, amelynek az eredményeit az 1912. évi novella foglalta magában. Ezáltal az egyre erősödő reakciós kormányzat és a politikai válsággal küzdő uralkodó osztályok hatékony védelmet nyertek. Mindez szemléletes példát szolgáltat egyben arra is, miért kell alább a megkésett polgári átalakulás modellrendszerének a további sorsára visszatérnünk a modern kapitalizmus ujabb fázisának a beköszöntésével. A több, mint félévszázados történelmi folyamatok lezáratlanságának a tüneteiről van szó, amely ismét általános törvényszerüségévé lett a közép- és kelet-európai jogcsoportrégió újabbkori fejlődésének és ez a lezáratlanság egyben potenciálisan ösztönzőjévé vált a 2o. századi történelmünk sorsdöntő változásainak is. Ez utóbbi folyamatok modellrendszerét azonban már nem annyira a porosz-német talajon, mint inkább a burzsoá jog "leggyengébb láncszemeit" képező cári Oroszország nagy társadalmi forradalmainak az eredményeiben kell nyomon követnünk.

A késleltetett modell szintjéhez történő felzárkózás

A korábbiakban feltárt ismereteink alapján is nyilvánvaló, hogy a polgári átalakulás konkrét történelmi feltételei valóban meghatározó szerepet játszottak a burzsoá jogtipus kialakulásában, és a feudalizmusból a tőkés termelőmódra való áttérés módozataiban jelentkező eltérések nyomán különböző jogcsoportok keletkeztek. A Kontinens keleti területén a megkésett polgári forradalmak hatása alatt fejlődött ki az a burzsoá jogcsoportrégió, amely a környező népek jogfejlődésének modelljévé válhatott a 19. század második felében.A szóban forgó modell tipusjegyei jobbára a porosz-német, osztrák-magyar, ill. az orosz birodalmi területeken fejlődtek ki.

Az összehasonlitó kutatómunka idevágó eredményei arra utalnak, hogy ennek a késleltetett burzsoá jogcsoportnak általában jellemzője a következetlenség, a feudális jog egyes elemeinek az átmentésére való törekvés és a jogrend átalakulásának a befejezetlensége. Levert forradalmak után és általában a néptömegek kirekesztésével zajlott le itt a burzsoá jellegü jog fokozatos kiépitése, és ez előtt csak lépésről lépésre kényszerül meghátrálni a volt uralkodó osztály, amely a megőrzött gazdasági pozicióí mellett politikai befolyását is tartósan átmenthette. A késleltetett burzsoá jog legfontosabb összetevőit tehát a befejezetlenül maradt társadalmi forradalmak örökségének felülről, a soknemzetiségü porosz, osztrák és orosz birodalmi államhatalom által történt végrehajtása eredményezte. Ebben a sajátos történelmi helyzetben a modell tipusjegyeit hordozó összetevők sem azonosithatók egymással mechanikusan,a jogrend alapjainak a lerakásában pedig számottevő kronológiai /és helyi/ eltérések is kifejlődhettek. Még inkább igy van ez a Kontinens délkeleti területein, ahol az érintett történelmi átalakulások a polgári nemzetállamok születésével és a külső hatalmi küzdelmekkel párhuzamosan zajlottak.

Közelebbi vizsgálódásaink azonban kétségtelenül arra utaltak, hogy a késleltető tényezők hatványozottabb jelenléte ellenére Délkelet-Európának a burzsoá jogrendre való áttérése a 19. század második felében már az adott jogcsoport szerves alkotóelemeként zajlott.Egy korábbi vizsgálódásunk alapján az újjászülető nemzetállamok sajátosságai által egy-

mástól[69] is elhatárolódó jogfejlődési alrégiók keretei közt kisérhettük nyomon ezt a történelmi átalakulást, amely az 5o-es évek végétől szembetünő folyamattá vált, jelezvén, hogy a polgári átalakulás ekkor már Közép- és Délkelet- Európa egész területén "összefüggő és meghatározó" tényezővé lett. Az adott térség jogfejlődésének elemzése is azt mutatja tehát, hogy bár az érintett nemzeti törekvések a konkrét társadalmi- gazdasági viszonyok átalakításának az igényével összefonódva jelentkeztek - de "az egész 19. századi átalakulás legfőbb hajtóerejeként, állandóan felbukkanva, vereségeket szenvedve, majd eredményeket kiviva"- főként a század második felében már a társadalmi haladás meghatározó tényezői lettek a Kontinens keleti területein. Valóban találóan mondja tehát a modern gazdaságtörténeti kutatás, hogy itt "az ellentmondások feszitő ereje egyes országokban a forradalmak kirobbanásáig, másokban s leggyakrabban a részleges és fokozatos reformok szelepeinek a szükségszerü megnyitásáig vezet."[70] A szélesebb meghatározó folyamatok eredménye viszont, hogy a késleltető tényezők hatványozottabb jelenléte ellenére a modern burzsoá jogintézmények némi időbeli eltéréssel Délkelet-Európa társadalmában is polgárjogot nyertek és ezeknek a változásoknak akár csak a részleges, vagy más esetben éppen egy rendkivül ellentmondásos megvalósulása is újabb jelentős lendületet adott a modern árútermelő gazdaság térhóditásának Kontinensünk keleti területein.

A felidézett vizsgálódásaink három alrégió jogfejlődését állitották előtérbe a délkelet-európai szomszédnépek polgári nemzetállamainak a kialakulását követve. A jogrend átalakulásával összefonódó nemzeti függetlenségi mozgalom megszilárdult eredményeihez és a fokozatosan de jure is elismerést követelő államjogi keretekhez tapadt ez a jogtörténeti elemzésünk, de még a század második felében sem hanyagolhattuk el a Porta elavult jogrendjén belül zajló változásokat sem. Valójában a t a n z i m a t b a n k i f e j e z ő d ő v á l t o z á s o k azonban a délkelet-európai térség polgári átalakulásának az előtörténetéhez tartoznak. Csak a 6o-as évektől kibontakozó o k t r o j á l t t ö r ö k k o d i f i k á c i ó hozott bár tartalmilag is újat a mohamedán jog fejlődésében, de ez már a felgyorsult történelmi változások hatása alatt számottevően nem befolyásolhatta a délkelet-európai szomszédnépek burzsoá jogrendjének a kiépitését.

Még a Porta közvetlen hatalma alatt élő bolgárok társadalmát sem tudták többé tartósan befolyásolni a tanzimát reformok, pedig itt a burzsoá jogrend alapjainak a lerakását az idegen uralom és a kedvezőtlen külső körülmények egészen a 7O-es évek végéig késleltették. A Porta tehát végérvényesen kiszorult azoknak a soknemzetiségű, kelet-európai hatalmaknak a sorából, amelyek a burzsoá jogrendre való áttérést felülről végrehajthatták. Pedig ez a lehetőség objektive fennállt a Porta számára is, de a török társadalom polgárosodásának a deformálódása és nem utolsósorban a mohamedán jog konzervativizmusa az idevágó törekvéseket is enerválta. A bolgár, a szerb és a román társadalom pedig az állami függetlenség védelme alatt viszonylag rövid idő multával messze maga mögé utasitotta a tanzimátban rejlő lehetőségeket. Szembetünő példája ennek a néptömegek aktiv részvételével zajló b o l g á r á t a l a k u l á s , amely á t m e n e t i l e g a l e g k e d v e z ő b b f e l t é t e l e k e t i s m e g t e r e m t h e t t e a b u r z s o á j o g r e n d a l a p j a i n a k a l e r a k á s á r a . Az áttérés mégis befejezetlen maradt és a hazai polgárság viszonylagos gyengesége következtében a jogrend a porosz-utas fejlődés irá-

nyába tolódott el. Ezt a sajátos történelmi helyzetet a maga valóságában csak később láthatjuk, vagyis az adott régió jogrendjének kiépítése a külső jogminták változatos felhasználása mellett a 19. század utolsó évtizedeiben még tovább tart.

Vizsgálódásaink másik lényeges összetevőjét a szerb fejedelemség jogrendjének az átalakulása képezte, ahol a kedvezőbb külső feltételek hatása alatt már a krimi háboru utáni időkben megkezdődhetett a burzsoá állam- és jog kiépítése. A folyamat azonban tipikusan kompromisszumos és befejezetlen maradtitt is annak ellenére, hogy a jog minden ágában kodifikációra került sor. Az okok ismét a konkrét társadalmi átalakulások módozataihoz vezettek vissza, amelyek nem igényelték a néptömegek támogatását, igy a jogrend demokratikus átalakulására sem kerülhetett sor. Az alapjaiban polgári jellegü jog kiépitésében viszont már jóval homogénebb kép tárult ezuttal elénk, miután a sporadikusan látható francia jogelemek mellett az osztrák, ill. a porosz jogminták felhasználása került előtérbe és ezek a hatások a későbbiekben is meghatározó szerepet játszottak. Igy a jogrend alapozásának antidemokratikus iránya vizsgálódásaink ujabb szakában egy sajátos deformálódásba ment át, de még ennél is szembetünőbbé vált, hogy a nemzeti egység befejezetlensége és a hazai polgárság gyengesége következtében az uj jog társadalomformáló szerepe meggyengült. A fejlett jogdogmatikát kölcsönző szerb burzsoá jog pl. az árútermelő gazdaság fellendülését jól szolgálta, de ezek a lehetőségek jobbára csak az agrárgazdaság szférájában érvényesülhettek. Az ipari forradalom belső feltételei viszont még kialakulatlanok voltak, ugyanakkor a külföldi tőke és az imperialista hatalmi törekvések bénitották meg a külsőre korszerü formákba öltöztetett jog hatóerejét.

Végül a polgári komparatisztika által előszeretettel az un. latin-román jogterülethez sorolt egyesült román fejedelemség vonta magára a figyelmünket, ahol a burzsoá állam- és jogrend kialakitásának a szükségessége már az 1848-as forradalmak idején napirendre került. A késői polgári forradalmak legszélső oszlopai magasodtak tehát a Porta és a cári Oroszország védnöksége alatt álló román fejedelemségek központjaiban. A külső beavatkozás nyomán persze elsőkként törtek meg ezek az átalakulások, igy a jogrend változásai itt is terelőutra kénvszerültek. A polgárosodó román társadalomnak azonban volt saját uralkodó /feudális/ osztálya, amely most már a nemzeti függetlenség ügyéhez tapadó átalakulásnak is cselekvő részesévé válhatott. Ez a körülmény tette sajátossá a burzsoá jogrendre való áttérést, amely végre az egyesült román fejedelemség születésével egyidejüleg alakulhatott ki. Igy a Cuza fejedelem által foganatositott, döntően francia-olasz jogmintákra támaszkodó kodifikáció viszont megint csak tipikusan feudálkapitalista jellegü lett, ugyanakkor a kialakuló román burzsoá jog kompromisszumos, antidemokratikus elemei eleve a porosz, ill. az orosz jogmintákhoz kötődtek.

Délkelet-Európa népeinek a burzsoá jogrendre való áttérése tehát számottevő sajátosságok kialakulásához vezetett, ami egyébként az érintett alrégiókban is kifejezésre jutott. Ezek a sajátosságok azonban nem takarhatják el azt a tényt, hogy az ujjászületö nemzetállamok jogalkotása egészében a késleltetett burzsoá jogcsoport szintjéhez történő felzárkózás feladatát vállalta. A sokszinü külső jogminták

felhasználása nyomán azonban csak a befejezetlenül maradt, és általában antidemokratikus jellegü burzsoá jogrendszerek jöhettek létre. Ilyen körülmények között a jogalkotáshoz és a mégoly sikerültnek mondható kodifikációhoz füződő remények is viszonylag gyorsan elenyésztek, miután a modern kapitalizmus ujabb fejlődési fázisának a közelségében az áttérés kora által lezáratlanul hagyott problémák megoldására sem maradt többé idő, ugyanakkor a külföldi tőke pedig gátlástalanul törte át a jog korlátait.

Ezt a sajátos történelmi helyzetet láthattuk a felidézett vizsgálódásaink epilógusában, amikor a fiatal polgári nemzetállamok létét meghatározó külső feltételek a nagyhatalmak imperialista törekvéseivel egészültek ki és ezek hatása alá kerülve a délkelet-európai szomszédnépek jogrendje tartósan deformálódott. Önmagában ez a jelenség azonban nem a délkelet-európai burzsoá jogcsoportrégió sajátja, hanem egészében a késleltetett burzsoá jogrend egyik fontos jellemzője, amely a Kontinens keleti területein szinte mindenütt jelen volt a 19. század utolsó harmadában és mindenütt szorosan összefüggött a "későn megkezdett, a felemásan és ellentmondásosan véghezvitt, sőt valójában végig sem járt" és befejezetlenül maradt társadalmi átalakulásokkal.[72] A balkáni szomszédnépek jogfejlődését azonban hatványozottabb mértékben deformálhatták az előrevetitett negatív tényezők, miután a helyi társadalmi- gazdasági feltételek jobbára még csak egy preinduszt riális szintre jutottak el,[73] a fiatal polgári nemzetállamok hatókörén kivül eső területek pedig a nemzetközi tőke szinte korlátlan vadászterületeinek számitottak.

Jegyzetek

1/ Erről irta K. MARX, hogy "a tőkés felhalmozást megelőzte /egy/ olyan felhalmozás, amely a tőkés termelésnek nem eredménye, hanem kiindulópontja" volt. Ld. Tőke I. Bp.,1961. 661-772.pp.

2/ Ld. a klasszikus megállapitást ENGELS,Fr.: A német parasztháború Bp., 1949. 2o.p.

3/ A találó megállapitást ld. EÖRSI Gy.: A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása.Jogcsoportok a burzsoá magánjogban, in: Gazdaság- és Jogtudomány. Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei III. kötet. /1969/ 3-4.sz. 281.p.

4/ Ld. Hugo GROTIUS: Mare liberum /1609/ c. müve alapján.

5/ A győztes francia burzsoázia világhóditó terveit sikerült ugyan átmenetileg visszaszoritani.

6/ Az imperializmus alapvető jellemzői persze időbeli és helyi eltérésekkel bukkantak felszinre a 19. század második felében, mégis egyre nyilvánvalóbban kifejezésre juttatták a kapitalizmus fejlődésének az új korszakát.

7/ A fejlődés ujabb fázisának a történelmi törvényszerüségeit LENIN már az imperializmus kialakulásának az elemzése során megállapitotta:"... a kapitalizmus, fejlődésének meghatározott fokán vált imperializmussá, akkor, amikor a kapitalizmus néhány alapvető jellegzetessége saját el-

lentétévé kezdett átcsapni, amikor az egész vonalon kialakultak és felszínre kerültek a kapitalizmusból egy magasabb társadalmi és gazdasági rendbe vezető korszaknak a vonása". Ld. az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Művei. 22.k. Budapest, 1951. 2o8. és k.pp.

8/ Ld. Jean BODIN: De la République c. műve alapján. 1576.

9/ Thomas HOBBES, John LOCKE.

1o/Vagyis az angol polgárság kiegyezett a feudális arisztokráciával, visszaállította a királyságot, de az államhatalom igazi birtokosává a burzsoá parlamentet tette.

11/ Ld. ROUSSEAU,J.J.: Társadalmi szerződés /Ford.- és bev. irta Radványi Zsigmond Bp., 1947/c. műve alapján.

12/ Főként a modern gyarmatositák vették semmibe az állami szuverenitás tanát, napjaink vezető tőkés hatalmai pedig a szuverenitás önkorlátozásával akarják leplezni a neokolonializmus törekvéseit.

13/ Ld. MONTESQUIEU: De l'esprit des lois, 1748. Csécsi Imre fordításában MONTESQUIEU Charles de Sécondat: A törvények szelleme. 1-2. Bp., 1962. alapján.

14/ Csak a későbbi burzsoá alkotmányokban nyertek megfogalmazást továbbá azok az alkotmányos biztositékok, amelyek az állam vezető szerveinek /pl. az államfőnek/ az önkényes hatalmát eleve kizárni törekedtek.

15/ Mindezek általában progresszív szerepet játszottak a feudalizmus leküzdésében, a burzsoá államélet kifejlődésében és nagy hatást gyakoroltak a jogfejlődésre is. /Ld. polgári szabadságjogok/

16/ Ilyen értelemben egyik oldalról a burzsoá jog azonosult a korábbi kizsákmányoló jogrendszerekkel, ugyanakkor alapvetően különbözött is azoktól, hiszen egy új magasabb fokú osztálytársadalom eszközeként keletkezett.

17/ Jelenti továbbá, hogy a bérmunkás szabadon bocsátja áruba munkaerejét, ami alább a formális jogegyenlőséget is eredményezi.

18/ Ennek ellenére szembetünő a formális jogegyenlőség haladó szerepe a burzsoá jogrend kialakulása és megszilárdulása időszakában.

19/ Vagyis a burzsoá magánjog a legközvetlenebb szerepet vállalta a tulajdonviszonyok védelmében és a modern /tőkés/ árutermelő társadalom egész területét átfogta.

20/ Ld. Emberi jogok deklarációja 9.sz. Vö.: Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásaiba. /A burzsoá jog forrásai/ I. Szerk: Nagyné Bp., 1970. 93.p.

21/ Ld., MARX: A kommunista párt kiáltványa, in: Marx-Engels: Válogatott Művek I. Bp., 1949. 26. p.

22/ "Amiben természetesen benne van az áttérést megelőző és az azt követő társadalom minden jogilag releváns mozzanata" ld. EÖRSI Gyula: Burzsoá magánjogi rendszerek, ih. /1969/ 249.p.

23/ Ld. ASZTALOS L.: A magyar burzsoá magánjog rövid története. Bp., 1970. 21-24.

24/ Ld. pl. Isztorija burzsuaznogo prava do pervaja obscsego krizisza kapitalizma. Moszkva, 1964 ZSIDKOV, O.A.: Isztorija burzsuaznogo prava do pervaja obscsego krizisza kapitalizma. Moszkva, 1971, Grazsdanszkoje i torgovoe pravo kapitalisztsicseszkih sztran. Red. avt.koll.Moszkva, 1949. IMBERT,J: Histoire du droit privé. Paris, 1972, BODE,I: Ursprung und Begriffe der parlamentarischen Opposition. Stuttgart, 1962, SEAGLE, W.: Weltgeschichte des Rechts.Eine Einführung.München-Berlin, 1958. Az idevágó hazai irodalomból ld. BIHARI O.: Összehason-

lító államjog. Bp. 1962., EÖRSI Gy.: Összehasonlító polgári jog, Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. Bp.,1975.,HORVÁTH Pál: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe.Bp.,1979. stb.

25/ Miként az idevágó klasszikus megállapítás mondja, hogy "a Marx előtti ... történetirás legjobb esetben is csak töredékesen gyüjtött nyersanyagot halmozott fel és a történeti folyamatok egyes oldalait világitotta meg" /LENIN/.

26/ Miként a hazai burzsoá jogtörténetirás utolsó évtizedének az idevágó megállapitásaként is olvashatjuk: "Jogtörténeti irodalmunk minden ága erősen el van hanyagolva, de különösen elhanyagolt terület újkori jogtörténetünk". Ld. MAGYARY-ILLÉS - HOLUB: Jelentés a jogi monográfia jutalomdijról, in: Akadémiai Értesitő XXXVII. köt. Bp.,1926. 124.p.

27/ Ld. ZIVSZ O.A.: O metode szravnitel'nogo isszledovanija v nauke o goszudarsztve i prave, in: Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1964. 3.sz. 26.p.

28/ Ld. BARDACH, J: Metoda porownawcza w zastosowaniu do powszechnej historii państwa i prawa, in: Czasopismo Prawno Historyczne Tom XIV. /1962/ 2.sz. 50-51.pp. Vö.: PACH Zsigmond Pál: Marxista történettudományunk fejlődésének problémái, in: Századok 98. évf. /1964/ 5-6.sz. 1012.p.

29/ Nemcsak a "hungaro-centrikus" szemlélet káros örökségének leküzdése, nemcsak a szomszédos népek iránti megbecsülés kötelez bennünket tehát az ilyen irányú kutatások megtételére, hanem az is, hogy a hazánkban és a különböző népek jogi kulturájának mindeddig kellően ki nem aknázott forrásanyagában olyan kedvező lehetőségek kinálkoznak, amelyek "a közép- és kelet-európai történelem összefoglaló jellegü problémáinak" eldöntésére is alkalmasak /ld. a szerzőtől: A kelet- és közép-európai népek jogfejlődése /1968/ 75-90.pp.

30/ A találó megállapitást ld. PACH Zsigmond Pál: Nyugat-Európa és Magyarország agrárfejlődése a 15-17. században Bp.,1963. 226.p.

31/ Ld. pl. a BÓNIS-SARLÓS: Egyetemes állam- és jogtörténet. Bp.,1957. VIII-XII. fejezetei alapján.

32/ Ld. az idézett Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp.,1979. VII-XII. fejezetei alapján.

33/ Közismert egyébként, hogy a birodalmi hegemóniáért folyó küzdelemben a Habsburgok a 18. század folyamán már a felemelkedő Poroszországba ütköztek.Témánk forrás - ill. kézikönyv-jellegü irodalmából ld. ZYCHA,A.Deutsche Rechtsgeschichte der Neuzeit. Marburg,1949.ARETIN, K.O:Heiliges Römisches Reich 1776-1806. Reichsverfassung und Staatsouveränität. Wiesbaden, 1967, TREUE,W.: Deutsche Geschichte von 1806-1890. Von Ende des alten bis zur Hohe des neues Reichs.Berlin, 1961. KOSELLECK,R: Preussen zwischen Reform und Revolution. Verwaltung und soziale Beweung von1791-bis 1848. Stuttgart, 1967. FRIEDJUNG,H: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866 I-II. Stuttgart, 1960, OBERMANN K: Deutschland von 1815-1849,Berlin, 1961. HARTUNG,Fr. Deutsche Verfassungsgeschichte,Stuttgart, 1950,WENTZCKE,P: Ideale und Irrtümer des ersten deutschen Parlament /1848 bis 1849/.Heidelberg, 1959, HEUBLING,E: Österreichische Verfassungsgeschichte.Wien, 1956, BALTL,H: Österreichische Rechtsgeschichte. Graz 1972, HUBER,R: Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Stuttgart, 1957. WENTZCKE,P.: Darstellungen und Quellen zur Geschichte der deutschen Einheitsbewegung in 19. und 20. Jahrhundert, Heidelberg, 1957. Magyar nyelvü forráskiadásként ld. végül a Bevezetés az egyetemes állam- és jogtörténet forrásai-

ba. /Burzsoá források/ II: Összeállitotta HAJDU L. Bp.,1973.

34/ Jórészt e győzelmek váltották ki az európai reakciós hatalmak szövetkezését /I. Koalició/ Franciaország ellen.

35/ Lunéville-i béke: 1801.

36/ I.Ferenc magyar király.

37/ Vagyis a polgári fejlődés előtt álló gazdasági akadályok, a szétaggoltság,az értelmét vesztett ezernyi vámkorlátozás elsőként történő megszüntetését.

38/ Egyébként jellemző, hogy a kölni munkástüntetés jelezte már a forradalmi helyzet sajátos osztálybázisát, vagyis a polgárságnak a forradalomtól történő megrettenését.

39/ A pesti forradalmat követte a milánói felkelés /márc.18./ és az északolasz nép forradalmi háborúja rövidesen kiszoritotta Itáliából az osztrák csapatokat. Az iparilag fejlett cseh tartományok is megmozdultak és a cseh nemzeti kivánságok teljesitését követelték. Az osztrák kormány a cseh tartományok önkormányzatának elismerésére kényszerült.

4o/ Poroszországban tehát győzött az ellenforradalom, miután a porosz nemzetgyűlést is erőszakosan feloszlatták /1848.dec.5./.

41/ A felkelő parasztságot a polgárság nem részesitette egyértelmű támogatásban és igy az elszigetelődő mozgalmakat sorra leverték. Hasonlóan szigetelődött el a köztársaságot követelő mozgalom, miután 1848 tavaszán már a burzsoázia tétlenül szemlélte a köztársaságért fegyvert fogó bádeni forradalmárok szétverését.

42/ A liberális kormány nyomtalanul eltünt, a nemzetgyülést feloszlatták és szabad utat nyitottak az ellenforradalmi terrornak. Egyidejüleg a birodalom egész területén fokozódott a reakció támadása és csupán az olasz és a magyar forradalom tartotta még magát.

43/ Jellemző egyébként, hogy a porosz uralkodót Bécs elfoglalásában csak Bismarck akadályozta meg, aki most már Franciaország elleni háború előkészitését vélte fontosabbnak.

44/ A felidézett francia hatalmi törekvések egyuttal oda vezettek, hogy a délnémet államok is titkos egyezményeket kötöttek Poroszországgal.

45/ A győzelmet Poroszország Elzász-Lotaringia megszerzésére is felhasználta, ami a következőkben súlyos politikai bonyodalmak melegágya lett.

46/ A szövetség a beavatkozás ilyen lehetőségeit bőven felhasználta a népi mozgalmak elfojtására.

47/ Ezuttal az északnémet államok némelyikében keletkeztek felemás alkotmányok /Braunschweig, Szászország, Hannover stb./ születéséről van szó.

48/ Amit a nemzetgyülés szétkergetésével egyidejüleg bocsátottak ki.

49/ A forradalom után néhány államban változatlanul visszatért a félfeudális alkotmány.

5o/ A feudális viszonyok felszámolásáról és az urbéri terhek eltörléséről pedig egyáltalán nem rendelkeztek.

51/ A forradalmi radikalizmus fokozódásának az elkerülése érdekében igéretet tett a kormány az egy házból álló nemzetgyülés összehivására és az új alkotmány kidolgozására.

52/ Már az előparlamentben nyilánvalóvá lett azonban, hogy a liberális burzsoázia háttérbe szoritja a radikális demokraták csoportját. A forradalmi demokratikus átalakulásoktól megrettent burzsoázia a választások során igyekezett a néptömegeket kirekeszteni. A választások az

általános választójog alapján történtek, de két lépcsős formában, ami tág lehetőséget nyujtott a néptömegek akaratának a mellőzésére.

53/ A birodalmi alkotmányt 1849. március 28-án fogadták el és a porosz királynak ajánlották fel a császári koronát.

54/ A felsőház tagjainak felét a tagállamok kormányai jelölik ki, a felsőház többi tagját és az alsóház tagjait a nép választja.

55/ Az uj módositott alkotmányt 185o.január 31-én hirdették ki.

56/ Ugyszintén a polgári szabadságjogokat sem emlitette.

57/ A jogegység megteremtésére irányuló törekvés eredménye volt részben a porosz Landrecht megteremtése, ill. az Ausztriában is folyó kodifikációs munka. Igy az Osztrák Polgári Törvénykönyv /OPTK 1811/ kiadását pl. több évtizede folyó előkészitő munka előzte meg és csak a napóleoni háboruk idején vált halaszthatatlanná a tvk. életbeléptetése.

58/ A francia polgári törvénykönyvet alkalmazták Poroszország rajnai tartományaiban, továbbá Westfáliában, Hessenben, bajor Pfalzban és másutt. Badenben pl. 1809-ben egyenesen a Code civil német nyelvre átültetett szövegét léptették életbe.

59/ Igy a tvk. szerkezeti pozitivumai is hozzájárultak ahhoz, hogy az Ausztriában - bizonyos módositással - 1916-ig érvényben maradhatott.

6o/ Az 1816-os rendelkezések pedig lehetővé tették az örökváltság kimondását az egyik fél kivánsága szerint is. E reformok tehát a jobbágyviszonyok felszámolását évtizedekre elódázták és lehetőséget teremtettek a junker gazdaság árutermelő /tőkés/ gazdasággá történő átalakitására.

61/ A jobbágyfelszabaditás maradéktalan megvalósitása tehát Poroszországban is elmaradt és ennek a súlyos következménye a század derekán is éreztette hatását. A reformok hasznát ismét a kapitalizálódó junkergazdaság látta, amely parasztjainak kifosztásával jutott elegendő tőkéhez az elmaradott földesuri gazdaság átalakitásához.

62/ Az angol, francia polgárság előtt álló lehetőségeket azonban még hosszú évtizedekig nem érhette el a német polgárság. Az ipari forradalom a rajnai területek mellett főként a porosz polgárság fejlődésében éreztette hatását, a számban és gazdasági erőben is növekvő burzsoázia azonban a radikális politikai harcra éretlen volt. Törekvései, a polgári szabadságjogokért folyó küzdelem mellett inkább tapadtak az ébredő német nacionalizmushoz.

63/ A paraszti forrongás és a szolgáltatások önkényes megtagadásának hatása alatt csupán egy ködös határozatot hozott a gyülés a jobbágyi függés maradványainak a megszüntetésére.

64/ Sőt ennek a sajátos történelmi törvényszerüségnek a nyomvonalát már csak a monopolkapitalista jog korszakába való átlépéssel követhetjük alább.

65/ Az ujabb kézikönyvirodalomból ld. SCHEYHING,R.: Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit. Köln , Berlin,1968 , PLANITZ, H.: Deutsche Rechtsgeschichte. Graz, 1950,SETHE,P.: Deutsche Geschichte im letzten Jahrhundert,Frankfurt/M. 1960, BALTL, H.: Österreichische Rechtsgeschichte. Graz, 1972, ZYCHA,A.: Deutsche Rechtsgeschichte der Neuzeit. Marburg, 1949,Probleme der Reichsgründungszeit 1848 bis 1879. Hrsg.H.Böhme, Köln, 1968, HUBER,H.: Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789. Stuttgart, 1957, Die Gründung des Deutschen Reiches 1870/71. Hrsg.v.E.Deuerlein, etc. Düsseldorf,1970.BUCHEIM,K.: Das deutsche Kaiserreich 1871-1918. Vorgeschichte, Aufstieg, Niedergang. München,

1969, BÜTTNER,K.: Die Anfänge der deutschen Kolonialpolitik in Ostafrika. Berlin, 1959,Beiträge zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Hrsg. v. Inst. f. Marxizm-Leninizm. Berlin, 1961. MÜLLER, Fr.F.: Deutschland-Zanzibar-Ostafrika. Gesch.einer deutschen Kolonialeroberung 1884-1890.Berlin, 1959, STOLZ, O.: Grundriss der österreichischen Verfassungs und Verswaltungsgeschichte. Innsbruck, Wien,1951, Wirtschaft und Staat im Imperialismus Beiträge zur Entwicklungsgeschichte des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland.Hrsg. Lotte Zumpe, Berlin,1976. ENGELBERGER, E.: Deutschland von 1871. bis 1897. Deutschland in der übergangsperiode zum Imperialismus. Berlin, 1967.

66/ Hasonló maradványként lehet megemliteni a paraszti telekmegosztási és terhelési tilalmak fennmaradását.

67/ A BGB már nem hangoztatja az emberi jogokból levezetett burzsoá jogi alapelveket, hanem céltudatosan törekszik a fennálló gazdasági-társadalmi rend rögzitésére.

68/ Az idevágó alapvető jogirodalmi bázisokat illetően ld. a Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte /HRG/ Herausgegeben von Adalbert Erlert und Ekkehard Kaufmann I. Band Berlin, 1971. 562.p.

69/ Ld. HORVÁTH Pál: Bevezetés az összehasonlitó jogtörténet alapelemeibe c. /Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp.,1979/ mű alapján.

70/ Igy"a megvalósulás szembetünő különbségei, a megoldások nagy eltérései ellenére, a térség egészére a polgári átalakulás olykor akadozó és lassu, de egészében mégis összefüggő és meghatározó folyamata válik jellemzővé". Ld. RÁNKI Gy.: A kapitalista gazdaság fejlődése /1973/ 89. pp.

71/ Igy a francia-olasz, a porosz-osztrák, ill. a magyar-orosz jogminták egyidejü felhasználásáról van szó, amely csak a továbbiakban tolódik el a porosz mintákat közvetitő jogi modellek /magyar, ill. orosz/ irányában.

72/ "Nem csoda /ha a felidézett körülmények közt/ antidemokratikus kodifikációs koncepciók" domináltak, amelyek szinte a "meghozatalukkor már elavultak és életidegen" alkotásokká váltak. Ld. EÖRSI Gyula: A burzsoá magánjogi rendszerek, ih./1969/ 287-290.pp., vö.: BERENDT. Iván, RÁNKI György: Az ipari forradalom,ih. /1968/ 75-76.pp.

73/ És ez is csak a fiatal nemzetállamok /Bulgária, Szerbia, Románia/ védelme alatt kialakult társadalmi- gazdasági strukturákról mondható el. Ld. RÁNKI György::A kapitalista gazdaság fejlődése./1973/ 44.p.

VII.

ÁLLAM ÉS JOG A MODERN KAPITALIZMUS LEGFELSŐBB FOKÁN

Állam- és jog az áttérés idején

Korábbi vizsgálódásaink nyomán látható, hogy az alapvető burzsoá jogrendszerek a 19. század végéig kifejlődtek, a főbb összetevők jogcsoportrégiókká formálódtak és általánosan megszilárdultak. A németalföldi /holland/ polgárság felemelkedését tekintve határkőnek, megközelítően három teljes évszázad bonyolult társadalmi küzdelmei eredményezték tehát a burzsoá jogtípus világrendszerré válását. Egyenként a főbb összetevők között - a konkrét történelmi körülmények hatása alatt - számottevő eltérések fejlődhettek ki, a burzsoá osztályuralom és az árutermelő tőkés gazdaság meghatározó szerepe azonban a jellegbeli azonosságokat tette döntővé. Ez utóbbi tényezők koncentráltan kifejezésre jutottak az alapvető termelési viszonyokban, amit a szabad, korlátozásoktól mentes árutulajdon mindenhatósága/Marx/ tett jellegzetessé.[1] Éppen ezért a tőkés tulajdonjog szentsége, az árutulajdonosok szabadsága és formális egyenlősége az érintett jogcsoportrégiók mindegyikének alaptételévé vált. Következésképpen a szabadversenyes kapitalizmus igényeit kifejező burzsoá jogrendszerek keletkeztek és ezeknek a jogrendszereknek a belső fejlődése többnyire még a burzsoá osztályuralom viszonylag békés korszakában le is zajlott.

A 19. század 60-as, 70-es éveiben még kiteljesedni látszott[2] a szabadversenyes kapitalizmus és vele egyidejűleg a burzsoá jogtípus általános uralma is megvalósulhatott. Korszakhatárunk tehát a burzsoá jogrendszerek kiteljesedésének reményét kelthette még a korabeli gondolkodók körében, amiről Lenin találóan írta 1917-ben, hogy "fél évszázaddal ezelőtt, amikor Marx a Tőkét megírta a szabadverseny ... természeti törvénynek tűnt. A hivatásos tudomány /azonban/ megkísérelte agyonhallgatni a Tőkét, amelyben Marx a kapitalizmus elméleti és történeti elemzésével bebizonyította, hogy a szabadverseny létrehozza a termelés koncentrációját és ez a koncentráció viszont fejlődése bizonyos fokán monopóliumra vezet".[3] A korszakváltást tehát "a konkurrenciának a monopóliumba való átcsapása" tette érthetővé,[4] "amikor a kapitalizmus néhány alapvető jellegzetessége saját ellentétébe kezdett átcsapni"[5] és "ez már egészen más valami, mint az elaprózott és egymásról nem tudó, ismeretlen piacra termelő vállalkozók régi szabadversenye".[6]

A lezajlott átalakulás alapvető jellemzőinek a feltárása nyomán ma már a módszeres jogtörténeti kutatómunka is megkülönböztetett figyelemmel fordul a modern kapitalizmus eme legfontosabb jelenségei felé, amelyek a burzsoá jogrendszerek fejlődését lényegében napjainkig teljesen meghatározzák. A szemléleti alapállás különbözősége ellenére mondható továbbá, hogy a mértéktartó polgári tudományosság csakúgy, mint az újabb marxista kutatómunka eredményei igazolták azt a Lenintől származó felismerést, hogy ez az áttérés a tőkés termelőmód szabadversenyes formájáról a monopolkapitalizmusra a 80-as évek végétől kibontakozó negyedszázadra esik. A korszakhatárok helyi eltéréseinek jelenlétében persze értelmetlen dolog volna - mondja

Lenin - például arról vitatkozni, melyik évben vagy évtizedben alakult ki véglegesen az imperializmus", a történelmi jelentőségű változás meghatározó elemei" azonban a kor alapvető burzsoá jogrendszereinek fejlődését is a felidézett negyedszázad során ragadták magukkal. "Különösen éles és heves" törésvonalak jelzik ezt az átalakulást, amely rövid néhány évtized leforgása alatt a korai, a klasszikus vagy akár késleltetett burzsoá jogcsoportok mindegyikében kitörölhetetlen változásokat idézett elő.

A burzsoá osztályuralom viszonylag békés korszakát kifejező állam- és jogrendszerek tehát gyökeres változásokat szenvedtek, jelezvén már a századforduló körül, hogy a "kistermelő munkáján alapuló magántulajdon, a szabadverseny, a demokrácia - mindezek a jelszavak - /vagyis a burzsoá jogrendszerek alapvető elvi tételei/ rég túlhaladott dolgok" /Lenin/. A kor legáltalánosabb fejlődési tüneteit egyesíti tehát magában az a klasszikus megállapítás, hogy "az imperializmust politikailag általában az erőszakra és a reakcióra való törekvés jellemzi", ami persze elsődlegesen a burzsoá államhatalom szerepének és mechanizmusának a változásaiban követhető nyomon.

A modern burzsoá állami strukturák utóbbi évszázadának egyedi, avagy összehasonlító elemzése is egybehangzóan arra utal, hogy az ipari monopóliumok és a banktőke összefonódásának következményei tükröződnek a politikai reakcióban, amely az államhatalom szférájában "az uralmi viszonyok és az ezzel kapcsolatos erőszak" formájában ölt testet. Az összefonódás, mint az imperializmusra való áttérés fő folyamatának egyike a finánctőke mindenhatóságát eredményezte, amely a leghatékonyabb eszközrendszerre talált a kiépült burzsoá államhatalomban. "A bankok ugyanis szerény közvetítőkből mindenható monopolistákká" lettek, miután nem csak a termelőeszközök és a nyersanyagforrások nagyobb részére, hanem az államhatalom kulcspozicióira is szert tettek.

A kifejlődés és megszilárdulás korát élő burzsoá államhatalom persze a maga módján egyfajta tudatos törekvést jelentett még abban az irányban, hogy a polgárság /ill. a vagyonos osztályok/ szélesebb rétegeinek a cselekvését igényelje. Kifejezésre jutott ez a területi államszervek megteremtésében, a kollegiális döntési rendszerek kiépítésében, a területi, ill. funkcionális elvek következetesebb érvényre juttatásában és az önkormányzatok kifejlesztésében stb. Az állami főhatalom, a törvényhozó, és a végrehajtó hatalom gyakorlására, ill. a jogszolgáltatásra rendelt mechanizmusok sokszínű rendszerei fejlődhettek ki ezen a talajon és az adott állami strukturák jó ideig a társadalmi haladást is számottevően előmozdíthatták. A szabadversenyes kapitalizmus államhatalma tehát - történelmi szerepének megfelelően - a burzsoá demokratizmus megszilárdulásának is kedvezett. A modern államhatalom kiépült hivatalszervezete és a közvetlen elnyomásra rendelt erőszakszervezet tehát eleve egy szélesebb osztályérdek /ill. osztályszövetség/ talaján alakult ki. A viszonylag békés fejlődés korszaka is bőven példát szolgáltatott azonban arra, hogy ez a bonyolult gépezet önmozgásában is veszélyekkel terhes, de ezek a mozgások még többnyire az adott uralkodó osztály hatalmi /gazdasági és politikai/ törekvéseivel azonosultak.

Chartális alkotmányok, alkotmányos garanciák, fékek és egyensúlyrendszerek szőtték át ezt a mechanizmust, amely kedvező történelmi feltételek között a parlamentarizmushoz, jobb esetben a polgári demokratikus köztár-

sasághoz, sőt a föderatív burzsoá államformák kialakulásához is elvezethetett. Népek és nemzetek újjászületéséhez, a modern árutermelő társadalom alapjainak a megteremtéséhez, közelebbről a Kontinens keleti felében pedig a feudális jogrend maradványainak a felszámolásához és a nemzeti függetlenség ügyéhez is nyilvánvalóan hozzátartozott tehát, hogy a burzsoá államhatalom társadalmi bázisai milyen mértékben szélesedhettek ki az un. szabadversenyes kapitalizmus talaján. A századfordulót megelőző évtizedek politikai történelme azonban ezeknek a lehetőségeknek az elapadásáról tanuskodik. Paradox módon a szervezett munkásmozgalommal szembekerült burzsoázia ugyanis többé már nem az osztályuralom társadalmi bázisainak a kiszélesítésére törekszik, hanem a politikai reakció eszköztára felé fordul, amely az osztályuralom leghatékonyabb védelmét szolgáló, hagyományos burzsoá államberendezkedés deformálódását eredményezi. A tömegek ellenállásának a leküzdése érdekében a decentralizmustól nyomban elfordul az állami kulcspozíciókat kezében tartó finánctőke és a központosítást növelve a burzsoá állam demokratizmusát adja fel. A fordulat szemléletes példájaként láthatjuk végül, hogy az "uralmi viszonyok és az ezzel kapcsolatos erőszak" előtérbe kerülésével a hagyományos polgári nemzetállam gondolata is elveszti az eredeti értelmét és az állam az uralkodó /hóditó/ és gyarmatositó nemzet államává silányul e korban.

Az imperializmus szolgálatára rendelt állami strukturák társadalmi bázisai tehát nyilvánvalóan beszükültek az áttérés korszakában, amit a monopolkapitalizmus ideológusai a demokrácia válságával, a demokratizmus meghaladásának a hamis tudatával, a haladó polgári nemzetállam gondolatának elejtését pedig a rekaciós nacionalizmus felszitásával törekedtek ellensulyozni. Közelebbi vizsgálódást igényel tehát, hogy ezek a törekvések miképpen jelentkeznek a burzsoá állami mechanizmus, ill. az állami tevékenység különböző szférájában.

Az adott társadalom kiteljesedése a termelőerők felgyorsult fejlődésével járt, ami a megoldásra érett társadalmi feladatokat a korábbinál nagyobb gyakorisággal hozta felszinre. A szabadversenyes kapitalizmus államhatalmát az osztályuralom megőrzésén túl ezeknek a feladatoknak a megoldásra rendelték.Összetettek és módfelett bonyolultak voltak ezek a feladatok,az elérhető eredmények azonban csak a korábbiaknál korszerübb államhatalom védelmében szilárdulhattak meg. Nem véletlen jelenség tehát, hogy a burzsoá osztályuralom főként a vizsgálódásunk korszakhatárát megelőző évszázad során a legmagasabb rendű jogforrás rangjára emelte az alkotmányos legiszlációt és a konkrét társadalmi igényeket tükröző modellek egész rendszerét is kitermelte. A korai polgári átalakulások, jelesül az angol parlamentáris monarchia történelmi tapasztalatait is felhasználta ez a törekvés, de súllyal a kontinentális tapasztalatok, közelebbről a francia-olasz, a belga, ill. a porosz-német, osztrák minták kerültek előtérbe.

A számottevő történelmi sajátosságok ellenére a c h a r t á l i s a l k o t m á n y o k t é r h ó d i t á s a egyértelműen ö s s z e f o n ó d o t t a p o l g á r i h a l a d á s s a l , az állami tevékenység korszerüsitésével, a burzsoá demokratizmus kiszélesitésével és többnyire a nemzeti függetlenség ügyével is. Igy a legkedvezőbb történelmi feltételek között kialakult alkotmányos rendszerek követendő példaként szolgáltak a haladás erői számára, a megkésett polgári átalakulások után azonban egyre

ritkábban adódott lehetőség az ilyen törekvések valóra váltására. A modellkeresés súlya rövidesen a tipikusan kompromisszumos belga /1831/, s porosz-német mintákra helyeződött át, amelynek nyomvonalait a délkelet-európai államok ujjászületésének folyamatában is megfigyelhettük. Ezt a súlypontelto-lódást azonban még távolról sem befolyásolhatták azok a jelenségek, amelyeket a monopolkapitalizmus "előtörténete"-ként ismerünk. "A nagy fordulat" előtti csirái a monopolizálódásnak tehát még egy ideig nem érintették a szabadversenyes kapitalizmus igényei szerint kialakult alkotmányos modellek váltógazdaságát. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a szembetünő visszalépésekkel és történelmi kompromisszumokkal terhelt délkelet-európai chartális alkotmányok a század második harmadában közjogtörténetileg is nyilvánvalóan a késleltetett burzsoá jogcsoport szintjéhez zárkóztak fel.

A késleltetett polgári átalakulások alkotmányos modelljei persze - jobbára a feudálkapitalista kompromisszumot tükrözve - eleve eltorlaszolták az utat a polgári demokratikus állam /a köztársaság/ kialakulása előtt, de még a parlamentáris monarchia hagyományos mechanizmusát is deformáltan honositották meg. A népképviselet a vagyonos osztályok kiváltságos jogává torzult, a törvényhozó hatalom domináns szerepe pedig ki sem fejlődhetett. Közelebbről tekintve az a szembetünő jelenség viszont, hogy az állami tevékenység súlya a végrehajtó hatalomra tevődött át már nem pusztán a késleltetett alkotmányos modell sajátja. A korszakváltás idejéhez közeledve a burzsoá államrendszerek többségében lezajlott ez a súlypontáthelyeződés, és mintegy törvényszerűen ható folyamat kitermelte az állami tevékenységnek azokat a formáit, amelyek a monopoltőke hidfőivé válhattak.

Ezek közé sorolhatjuk a parlamentarizmus válságát és az állami szuverenitás ujrafogalmazását célzó törekvéseket, amelyek már a "kormányhatalmat", a döntések jogával való rendelkezést, tehát a végrehajtó hatalom omnipotenciáját állitották előtérbe. A Kontinens keleti felében ezek a jelenségek persze még egy ideig nehezen ismerhetők fel, illetve könnyen összetéveszthetők az államhatalom, a születő nemzetállam különleges történelmi szerepéből adódó jelenségekkel. A választóvonal azonban mindenütt világosan kirajzolódik előttünk, mihelyt a végrehajtó hatalom kulcspozicióiban a monopóliumok, ill. a hazai vagy akár a nemzetközi finánctőke érdekei válnak meghatározóvá. Az államhatalom erejére támaszkodó protekcionizmus /a védővám/ jelzi például az átmenet kezdeteit, amely eleve "megkönnyiti a kartellképződést", ill. a finánctőke képviselőinek a közvetlen fellépését a végrehajtó hatalom csúcsain.[16] Az ipari és a banktőke egyesitett erejével rendelkezőknek tehát előbb lehetővé válik, hogy pontosan tájékozódjanak a célszerünek vélt állami tevékenység hatóerejét illetően, majd ellenőrzik és befolyást gyakorolnak rá, miként a determináló gazdasági szférában is teszik. A hagyományosan alkotmányos garanciának szánt költségvetési /appropriációs/ jog tehát nyomban ellenkezőjére fordult, mihelyt a finánctőke meghatározó szerephez jutott a burzsoá államhatalom gyakorlati alkalmazásában. Az apparátus önmozgásából is nyilvánvalóan adódott egyébként, hogy a kormányzati döntések csúcsszervei a finánctőke függésébe kerültek, a monopóliumok exponensei állami tisztségviselőkké lettek és a parlamentarizmus nehézkes mechanizmusa felesleges tehertétellé vált.

Az áttérés folyamatát jelző változásokkal szinte egyidejűleg felszínre tört tehát a burzsoá alkotmányosság válsága, de a válság jelenléte nem zárta ki a meglevő chartális rendszerek formális /és esetenként tartós fennmaradását, miként nem volt kizárt az sem, hogy a krízis hosszan elnyuló korszakában uj burzsoá alkotmányok születhessenek.[11] A finánctőke kiteljesedő hatalma azonban nem hagyta érintetlenül a tekintélyes tradiciókra támaszkodó alkotmányokat sem,az eleve kompromisszumos és a polgári demokratikus hagyományokkal nem rendelkező állami strukturákat pedig még nagyobb gyakorisággal deformálta. Ezek a törekvések mindenekelőtt a hagyományos burzsoá államhatalom stabilitásához fűződő érdekeket gyengitették meg, amelyeket eredetileg az alkotmányos rendszerek megváltoztatásához fűződő közjogi garanciák voltak hivatva védelmezni. A monopoltőke lazább kereteket igényelt és ezért az alkotmányok módositásának lehetőségeit kiterjesztette, a közjogi biztositékokat, a féket és egyensúlyokat /checks and blances/ pedig meglazitotta. A főbb hatalmi ágazatok koordinált együttműködéséhez való ragaszkodás ilyeténképpen végképpen elvesztette létjogosultságát ebben a korban, és az alkotmánykiegészitő gyakorlat pl. a politikai reakció és a finánctőke hóditó törekvéseit szolgáló szervek egész sorát ruházta fel az alkotmányosság látszatával. A monopóliumok befolyása tehát az alkotmányos államhatalom keretein belül az adminisztrativ /ill. erőszak/szervek szerepének a térhóditásával járt. Ezúttal csak vázlatosan idézhetők fel ezek a törekvések, mégis teljesen nyilvánvaló, hogy a finánctőkének a chartalis alkotmányok kereteit megbontó lépései már nem a parlament prioritásának a felszámolását célozták, hanem a centralizmus uj módozatainak kialakitására törtek, alig burkolt kapcsolatot teremtve elsődlegesen az állami erőszakszervezet és monopóliumok között.

A parlamenti prioritás maradványainak védelme ezeket a törekvéseket tartósan nem hátráltathatta, amit a chartalis alkotmányok egyre gyakoribb felfüggesztése, a törvényhozó testületek feloszlatása és a parlamenti jogok leszükitését célzó gyakorlat tett közismertté már a századforduló időszakában. Az áttérés negyedszázada ebben a vonatkozásban mégis azzal vonja magára a figyelmet, hogy a parlamenti intézményeket, ill. a törvényhozó testületeket tartósan nem lehetett még felszámolni. A hatalmi súlypontok áthelyeződésének eredményeként ezek a továbbélő elemek azonban mechanikus szavazógépekké torzultak, más esetben a végnélküli parlamenti obstrukció formájában lehetetlenültek. A különös történelmi szerepváltás fonákjai pedig főként a késleltetett modellrendszerekben szembesültek.

Az áttérés korában - főként pedig a szervezett munkásmozgalom nyomásának engedve - a képviseleti jog kiterjesztésére is sor került, a politikai reakció azonban könnyüszerrel ellensúlyozhatta ezeket a vivmányokat. Igy a szélesebb népképviselet eredményeként születő törvényhozó testületek mellett fékként keres támaszt a monopoltőke a felsőházban, amelynek tagjai többnyire delegált, közvetett választás utján, sőt gyakran örökös jogon kerültek ki. A monopóliumok érdekeit képviselő főméltóságok örökös felsőházi tagsága mellett ebben az időben jelennek meg a finánctőke és az un. vezető gazdasági szervezetek /Kereskedelmi- és Iparkamarák, Egyletek/ jog szerinti képviselői a törvényhozó testületekben. A bankok és az ipari monopoltőkés körök pl. még a választójog gyakorlati alkalmazása során is le-

hetőséget találtak arra, hogy a törvényhozó szervek összetételét befolyásolják. A választókerületek kialakitásának a manipulálásával, a jelöltek ajánlásának bevezetésével és az anyagi helyzetében eleve függésben tartott kispolgári tömegek befolyásolásával stb. a monopóliumok számára kedvező összetétel elérésére nyilt mód. Végül, miként az állami főtisztviselők esetében is láthattuk, a megválasztott parlamenti képviselők egy része a finánctőke közvetlen exponensévé vált,[12] és a törvényhozás munkáját, ill. főként a költségvetési döntések meghozatalát a hadiipari szállitók és a nagy állami megrendelések haszonélvezőinek igényei szerint befolyásolta. Ezeket az összefonódásokat már a parlamenti összeférhetetlenség intézménye sem gátolhatta meg, miután a monopóliumok a jog határán kivül keletkeztek és a finánctőke politikai manőverei áttekinthetetlenek voltak.

Ilyen előzmények után a monopóliumoknak a főbb hatalmi ágazatokhoz fűződő viszonya helyenként már a századforduló idején válságos helyzeteket szült. Az alkotmányos burzsoá állam hagyományos rendje megbomlott, a hatalmi ágazatok egyensúlya illuzórikussá vált és egyre gyakrabban jelentkezett a politikai /kormányzati/ válság. A finánctőke minden ilyen esetben a kormányzati szervek jogositványainak a kiterjesztését szorgalmazta. Törekvéseit pedig az a körülmény is előmozditotta, hogy a modern kapitalizmus felgyorsult fejlődését a törvényhozó mechanizmus eleve nem tudta nyomon követni. A gyorsan változó társadalmi igények kielégitésére ugyanis sokkal inkább alkalmasnak tünt a kormányzati, operativ döntések, ill. az igazgatási /adminisztrativ/ hatáskörben született szabályzatok. A politikai válság és a ciklikusan visszatérő gazdasági depresszió körülményei között pedig racionálisnak is tünt, hogy a törvényhozó hatalom nehézkes mechanizmusát félretéve gyors és hatékony állami döntések szülessenek.

A "szükséghelyzet", a "közérdek" és a rendkivüli állapot stb. mögé rejtőzik gyakran ez a törekvés és a chartális alkotmányok sáncait is áttörve juttatja a kormányzati /esetenként az erőszak/ szerveket kivételes felhatalmazásokhoz. Nem ritkán az alkotmányos rend felfüggesztéséhez a kivételes hatalom bevezetéséhez vezet ez az út, gyakoribb mégis, hogy a kormányzati szerveket a törvényhozó testületek maguk kényszerültek felhatalmazni, - ugymond az alkotmány adta lehetőséggel élve - a rendkivüli helyzet leküzdésére. Ennek érdekében un. kerettörvények jelennek meg, amelyek gyakran a társadalom egészére kiható kormányrendeleti jogalkotással ruházzák fel a központi végrehajtó szerveket. A finánctőke érdekében áll rendszerint, hogy a törvényes felhatalmazás a kormányrendeleti jogalkotás határát taxative nem tudja lezárni, és ezáltal a monopoltőke kiszolgálójává vált kormányok, ill. a minisztériumok hatáskörében kiadott "szükség"-intézkedéseikért alkotmánysértő váddal sem illethetők. A törvényes felhatalmazás által tehát nem csak önmagát rekeszti ki a törvényhozó hatalom gyakran a legfontosabb állami döntések meghozatalából, hanem objektive lehetőséget teremt az alkotmányos rend felrugására és a burzsoá törvényesség felszámolására. Idővel ennek a gyakorlatnak a talaján a módositott chartális alkotmányokban eleve megjelennek a kormányszerveket, ill. az állami főhatalom gyakorlóit feljogositó szükségrendeleti felhatalmazások.

Az imperialista érdeket szolgáló burzsoá államhatalom általános jellemzőjévé vált továbbá, hogy a végrehajtó hatalom aktusai, és főként a központosított kormányzati szervek legiszlációja meggyengítette a törvény, sőt a kodifikált jog szerepét is. A hagyományos jogforrási rendszer hierarchiája billent át tehát az alsóbbrendű jogforrások irányába és ez utóbbi források súlya és növekvő szerepe a törvényi jog meggyengítésével járt. A kormányzati szervek rövid néhány évtized leforgása alatt olyan tömegű rendeleti jogalkotással éltek már az áttérés korszakában, hogy az szinte áttekinthetetlenné vált, a finánctőke és a monopóliumok gyorsan változó igényeit azonban ez az un. d e l e g á l t j o g a l k o t á s szolgálta eredményesen. Amilyen mértékben mélyült tehát a burzsoá parlamentarizmus válsága, olyan mértékben nőtt a delegált jogalkotás szerepe. Ez utóbbinak pedig két különböző válfaja ismeretes, nevezetesen az állami mechanizmusba szervesen beillesztett kormányzati szervek jogalkotása és az államgépezeten kívül működő intézmények, /ipari és kereskedelmi/ szervezetek jogalkotása, miután ez utóbbiak is normatív aktusok kibocsátására nyertek felhatalmazást.

A delegált jogalkotási hatalom végülis oda vezetett, hogy a végrehajtó hatalom szerveit mentesitették a képviseleti szervek ellenőrzése alól, amely már a parlamentarizmus egyik legalapvetőbb pillérének a feladásával járt. Mindez lehetővé tette az imperializmus korszakában, hogy a hagyományos parlamenti demokrácia formális megtartása mellett, más esetben akár a polgári demokratizmus látszatának a megőrzése ellenére [13] az államhatalommal összefonódó finánctőke hatalma korlátlanul érvényre jusson. A burzsoá államrendszerek ilyen értelmü deformálódása persze többnyire már a kapitalizmus általános válságának időszakában jelentkezett, az első imperialista háborukkal indokolt kivételes felhatalmazások azonban már a századfordulót követően utját egyengették ennek a reakciós törekvésnek.

Az áttérés korszakának markáns változásai elsődlegesen a végrehajtó, ill. a jogalkotó állami tevékenység szférájában jelentkeztek. A d e f o r m á l ó d á s , esetenként a válság tünetei azonban a t ö r v é n y k e z é s i s z e r v e k m u n k á j á b a n é s a h e l y i k ö z i g a z g a t á s t e r ü l e t é n i s n y o m o n k ö v e t h e t ő változásokat eredményeztek. Az áttérés jellegzetes tünetei tehát a jogszolgáltatás egész területén jelentkeztek és ezek a tünetek még akkor is szembetünővé válhattak, ha a burzsoá birságok viszonylagos "függetlenségét" hirdető chartális alkotmányok formailag hatályban maradhattak.

Az alkotmányos alaptörvényekben rögzített rendes birósági fórumrendszer kereteit feszitette szét mindenekelőtt a monopóliumok törekvése. Megjelentek ugyanis a monopóliumok érdekeit szolgáló "különös" itélkező szervek, az un. egyeztető-, döntő-, ill. választottbirósági fórumok [14], amelyek a hagyományos magánjogi kodifikációk hatókörén kivül jelentkező ipari-, és munkabérjellegü jogviták rendezői lettek. Igy a speciális i p a r b i r ó s á g o k és főként a választott k a r t e l l b i r ó s á g o k általában f ü g g e t l e n i t e t t é k m a g u k a t a k i a l a k u l t e l j á r á s j o g i g a r a n c i á k t ó l i s. Egyfajta egyszerüsitett /gyorsitott/ eljárás lett általános az ilyen fórumon, amikoris a felek előre vállalták, hogy a választott bíróság határozatai ellen a rendes birósági úton fellebbvitellel, perorvoslattal nem élnek. Más esetben a ha-

sonló jellegű különleges bíróságok határozatai ellen csak az államigazgatási szervekhez lehetett fellebbezéssel élni, jó ideig azonban főként az un. kartellviták a nyilvánosság teljes kizárásával zajlottak. A kartellek, trösztök, konzorciumok választott döntőbírói az érdekeltek előre kijelölt megbízottai voltak, akiknek az eljárását gyakorlatilag az adott monopolegyezmény szabályai határozták meg a nyilvánosság teljes kizárásával. Nem csak a hagyományos bírói fórumrendszer megbomlását kell látnunk tehát pl. a különleges kartellbíróságok megjelenésében, hanem azt is, hogy ezek a jog határán kívül működő fórumok a burzsoá törvényesség legelemibb szabályait is félretéve hozhatták meg döntéseiket, amely döntések gyakran az árutermelő gazdaság egész ágazatának a sorsát határozták meg. A finánctőke iratlan törvényei uralkodtak a sokféle formában ismert kartellbíróságok gyakorlatában és a kodifikált burzsoá magánjogi törvénykönyvek megcsufolásával hozott döntések nyomán gyakran a nem kartellizált egzisztenciák /kistermelők/ ezreit kényszeritették a teljes gazdasági lehetetlenülésbe /csőd/.

A kormányzati szervek kulcspozicióit kezében tartó finánctőke hosszú ideig lehetetlenné tette, hogy az államhatalomnak a jogalkalmazásra rendelt szervei akár csak a felügyelet jogával is élhessenek a kartellbíróságok felett. Csak a kapitalizmus általános válsága idején született válságjog hozott némi változást e téren, de az állami beavatkozás sem küszöbölte ki a kartellbiráskodást és a nyomában kifejlődő joggyakorlat is csak a monopoltőke iratlan törvényeinek a legalizálásával járt.[15] Sem a bírói függetlenség,sem a hagyományos perjogi garanciák visszaállitására nem kerülhetett többé sor a monopoltőke különleges itélkező fórumai előtt, az állammonopolista felügyelet tehát csupán regisztrálta az eredményeket és időnként a néptömegek megtévesztését szolgáló beavatkozásra kerülhetett sor.

A bírói hatalom válságát azonban a chartális alkotmányok, ill. az önálló bírósági szervezeti törvények nyomán kialakult rendes bírósági fórumok munkájában is nyomon követhetjük. Már a századforduló előtt általános jelenséggé vált pl. a burzsoá esküdtbíróságok és általában a laikusok bevonásával történő itélkezés visszaszoritása. Hatásköri és illetékességi szabályokkal, a müveltségi és vagyoni cenzuson alapuló behivás módositásával stb. törekedtek elejét venni pl. hogy ezek a fórumok a monopoltőke érdekeit veszélyeztessék. Az egyre gyakrabban ismétlődő politikai válságot, a néptömegek forradalmi megmozdulásait pedig nyomban "rendkivüli körülménynek" minősitették, és ürügyül használtak fel arra, hogy az esküdtszék, ill. a rendes bírósági fórumok eljárási garanciáit kiküszöböljék.

Az imperialista célokért folytatott szakadatlan háboruk különleges körülményei szinte minden esetben a gyorsitott büntető itélkezés, a statarium bevezetéséhez vezettek. Az osztályuralom megőrzésének az erőszakos formáit kifejező rendkivüli biráskodást ezért az áttérés korszakában szinte mindenütt kormányrendeleti /és szükségrendeleti/ uton szabályozták, vagy az egyre gyakrabban jelentkező reakciós alkotmánymódositó törvényekben is lerögzitették. Az alkotmányosság látszatának megőrzése azonban már semmiféle garanciát nem jelentett a néptömegek számára és a rendkivüli bíróságok gyakorlatában elsősorban a polgári szabadságjogok estek áldozatul.

A bírói hatalom viszonylagos függetlenségének megőrzése történelmileg a legszorosabb logikai összefüggésben állt a burzsoá törvényességgel, vagyis az ítélkező bíró a törvény /vagy a korábbi precedens/ adta keretek között szabad belátása szerint mérlegelhetett és ebben a tevékenységében az államhatalom más ágazataiban működő szervek elvileg nem befolyásolhatták. Már a fentiekben vázolt körülmények is arra utaltak azonban, hogy a bírói függetlenség érvényesülésének a hagyományos feltételeit a monopoltőke érdekeit közvetlenül szolgáló joggyakorlatból kiszorították. Így az adott rendes bírósági fórumok ítélkező gyakorlata sem mentesülhetett már a monopoliumok befolyásától miután az áttérés korszakában sorra megjelentek azok a jellegzetes törvények, amelyek egyes bírói fórumokat /főként a legfelsőbb bíróságokat/ új jogelvek /irányelvek/ kialakításának a lehetőségeivel ruházták fel.

Átvitt értelemben a hagyományos burzsoá joggyakorlatnak mindig is volt szerepe a jogintézmények fejlesztésében. A monopóliumok érdekeit kifejező elvi döntések azonban merőben új tényezőkként léptek be és a hatályos jog /a törvényi, vagy éppen a kodifikált jog/ alapvető normáinak a deformálásával jártak együtt. Ebből a gyakorlatból fejlődhetett ki a törvények tartalmi felülvizsgálatát célzó felsőbírósági állásfoglalások jogszerűségének az elismertetése, amely már a monopoltőke érdekeit veszélyeztető legiszlációt is hatásosan korlátozhatta.[16] Idővel ezek a felsőbírósági fórumok "alkotmányvédő" hatáskörre tettek szert és nagy gyakorisággal minősítettek alkotmányellenesnek minden olyanfajta törvényt, amely a financtőke és a monopóliumok törekvéseinek az akadályává válhatott volna. Hatványozottan érvényesült ez a törekvés azoknak a föderatív államoknak a keretei közt, ahol az "alkotmánybíróság" a tagállamok törvényhozásának a felülvizsgálatával rendelkezett és jogszerűen megakadályozhatta a monopóliumok érdekeit sértő törvények életbelépését.

A monopolkapitalista államhatalomnak a jogalkotás egész területén jelentkező adminisztratív gyámkodására jellemző, hogy ezek a törekvések a jogforrási hierarchia legalsó szintjén ugyanúgy felszínre törnek, mint a törvényi jog területén. A helyi igazgatás, ill. a burzsoá önkormányzati rendszerek területén is ismert delegált, helyhatósági legiszláció felülvizsgálatában pl. szinte ugyanazon eszközök felhasználására került sor, mint a törvényeknél. Valójában a helyi önkormányzatok a delegált jogalkotás perifériikus területeiként nyertek felhatalmazást arra, hogy behatárolt keretek között szabályrendeleteket alkossanak. A burzsoá önkormányzati rendszerek/az angol, a francia, a porosz/ eleve szükre szabták a helyhatósági legisláción kifejeződő burzsoá demokratizmus határait /Lenin/ és az államigazgatás központi szerveinek a felügyeleti jogositványai általában korlátok közé szoritották a szabályrendeleti jogalkotást. A burzsoá közigazgatási önkormányzatok kiépitésének a folyamata azonban csak a 19. század második felében zárult le és ezzel párhuzamosan a municipiumok szabályrendeleti tevékenysége - bár az államigazgatás alárendelt jelentőségü szférájában - de viszonylag széles területen meghonosodott. A burzsoá demokratizmus számottevő hagyományaival rendelkező államok ezért a helyi képviseleti szervek jogalkotó tevékenységének az ellenőrzését a legfőbb képviseleti szerv, a parlament hatáskörébe törekedtek

átvinni.[17] A parlamentarizmus általános hanyatlása azonban a 19. század végén már nem kedvezett ennek a törekvésnek,[18] ezért a monopolkapitalista állami gyakorlat egy célszerűbbnek tűnő megoldás felé tolódott el. Erre szolgált a "hatásköri tullépésből" eredő jogvitáknak a bírói uton történő rendezése, amely a felidézett angol önkormányzati rendelkezések nyomán szélesen elterjedt a burzsoá államok gyakorlatában. Formailag az erre felhatalmazott bírói fórumok jogvédelmet nyujtanak a helyi önkormányzati szervek hatásköri tullépéseivel szemben anélkül, hogy a helyhatósági legiszlációt az adott esetben hatályon kivül helyeznék.[19] Valójában persze a monopolkapitalista államhatalomnak a helyi önkormányzatokra gyakorolt regresszív törekvései érvényesültek ebben a jelenségben és a polgári demokratizmus mégoly szerény érvényesülési lehetőségeit is eltorlaszolták.

A 19. század utolsó évtizedeiben a fenti jelenségekkel párhuzamosan hatott a kormányzati /központi/ szervek előretörése, amely a helyi önkormányzati hatáskörök szembetünő megszoritásával járt. A monopolkapitalista állam a rendészeti szervek államositásával a bürokratikus centralizáció rendszerét teremtette meg és a helyi ügyekben is illetékességgel rendelkező szervei utján bénitóan hatott az önkormányzatokra. Igy a municipális hatáskörök egyszeriben kimerülni látszottak /Lenin/ és a helyi releváns gazdasági- társadalmi ügyek vitelére a központi végrehajtó hatalom gyámkodása /adminisztratív tutela/ nehezedett. Könnyen érthető, hogy ezek a tünetek hatványozottan felszinre kerültek a polgári demokratikus hagyományokkal alig rendelkező,késleltetett modellrendszerekben.

A monopolkapitalista állam kialakulását jelző markáns változások távolról sem sematikusan jelentkeztek a különböző államrendszerek keretei között. A gyarmattartó monopolkapitalista állam végrehajtó hatalmának a prioritása pl. jó ideig a finánctőke expanziv törekvéseit szolgálta elsődlegesen, más esetben az árutermelő gazdaság kiaknázatlan lehetőségeivel rendelkező államhatalomban az ipari monopolizáció hatása került előtérbe. A változások szembetünőbbek voltak a kiépült chartális /alkotmányos/ rendszerek keretei közt és burkoltabbak a történeti alkotmányosság, avagy a burzsoá demokratizmus számottevő hagyományainak a jelenlétében. Az áttérés specifikus jelenségeinek a koncentrált kifejezőjévé lehetett esetenként pl. az uzsorás imperializmus szolgálatára silányult államhatalom. Még ellentmondásosabb az áttérés a Kontinens keleti területein, ahol a monopolkapitalista állam junker, militarista jellemzőkkel tarkitott volt, ill.a feudális maradványok megőrzésével is összefonódott. Végezetül pl. a délkelet-európai alrégiókban pedig a kronológiai eltolódások, ill. a monopoltőkés hatalmak érdekharcának a deformáló tényezői hatottak szembetünő módon, különös példáit szolgáltatva annak a klasszikus felismerésnek, hogy az áttérés a burzsoá állami strukturákon belül és az államok között egyaránt "éles és heves összeütközésekhez vezet".

Mindez jól látható az áttérés jogának a jellegzetességeiben is. Igy a hagyományos burzsoá jogforrási rendszer deformálódásának a jellemzőit már az állami struktura belső változása során érintettük. Ezeket a markáns változásokat gyakran a politikai történetirás persze kevés figyelemben részesiti, pedig a burzsoá jogforrási hierarchia megbom-

lás a koncentráltan magában hordja a monopoltőkés társadalom szinte minden lényeges ellentmondását. Utaljunk csak arra, hogy a chartális alkotmányok válságba jutása nem csak a végrehajtó hatalom prioritásával, a monopóliumok és a finánctőke erőszakos hatalmának a kiterjesztésével járt együtt, hanem közvetlen eredője lett a legalapvetőbb társadalmi viszonyok eltorzulásának is.Mihelyt a hagyományos burzsoá államhatalom a hazai, vagy akár a nemzetközi tőke monopolistáinak a túlnyomó befolyása alá került, "a szabadverseny, a demokrácia és a kisárutermelő munkáján alapuló magántulajdon /is/ túlhaladott dolgokká" válhatott /Lenin/. A monopolkapitalista állam az imerpativ legiszlációt helyezte előtérbe és az alkotmányos korlátokat átlépve a társadalom egészének az adminisztrativ alávetésére törekedett. Igy a monopolkapitalista állam rendőri gyámkodásának elsőként estek áldozatul a polgári szabadságjogok, de nyomban következett ezután az árutermelő gazdasági szabadság felszámolása is. A jogforrási hierarchia alsóbbrendű formája, a kormányzati /szükségrendeleti/ jogalkotás egyszeriben az elvonhatatlannak vélt polgári szabadságjogok, ill. a sérthetetlennek tartott tulajdonjogi viszonyok átfogalmazásához folyamodott. A monopolkapitalista állam durván beavatkozott az állampolgárok legelemibb jogaiba, a ciklikusan ismétlődő válságok és az imperialista háboruk ürügyén pedig az árútermelő gazdaságra is kiterjeszteni törekedett befolyását. Az iparvédő /protekcionista/ állami beavatkozás a magánjog szférájába ugyan átmenetileg az adott nemzeti burzsoázia felemelkedését szolgálta, eredményeivel azonban előmozditójává vált a gazdaság monopolizálódásának, amely a jogrendszer hagyományos strukturáját is szétfeszitette.

Ezeknek az alapvető változásoknak az utját jelzik a válság leküzdését célzó imperativ /közjogi, államigazgatási/ jellegü kormányzati szükségintézkedések, a piacstabilizáló, a pénzügyi és valutarendeletek,amelyek már közvetlenül a monopóliumok és a finánctőke számára előnyös feltételek kialakitását célozzák. A közlekedés /szállitás-fuvarozás/ államositása, a nyersanyagforrások megszerzése és elosztása, a kormányzati /állami-hadi/ rendelések, az ártámogatás és az állami koncessziók széles skálája fejlődött ki ugyanis az átmenet rövid korszakában,jelezvéna közjog és a magánjog hagyományos elkülönülésének a felszámolását. A foganatositott "kényszerintézkedések" ideiglenes, átmeneti jellegét csak rövid ideig hangoztatják azt a látszatot keltve, hogy az árutermelő gazdaság szabadsága a zavaró körülmények elhárultával automatikusan helyreáll. Valójában már a századfordulót követő évtizedekben nyilvánvalóvá vált, hogy a termelés és a tőke koncentrációja, ill. a finánctőke hatása alatt lezajlott változások az árútermelő gazdaság szférájában többé a szabadversenyhez való visszatérést nem teszik lehetővé. Sem a trösztellenes amerikai törvényhozás, sem a kodifikált kontinentális magánjogi rendszerek nem tartóztathatták fel tehát tartósan a monopolkapitalista jog kialakulását, amely kezdetben a klasszikus burzsoá jogtól idegen intézmények meghonosodásához, majd pedig a polgári jog hagyományos egységének a felbomlásához vezetett.

Nem pusztán a polgári jog felaprózódásának a folyamatát jelzi tehát pl. a bankjog, a szállitási /fuvar/ jog, a szabadalmi és a biztositási jog stb. elkülönülése, hanem testet ölt ebben már az imperativ jellegü államigazgatási és polgári jogi

szabályozás egybefonódása is. Az árutermelő tőkés gazdaság monopolizálódása következtében ugyanis k i a l a k u l t a k a k o m p l e x , vagy a hazai viszonyok közt inkább ismert v e g y e s s z a k j o g o k , amelyek pl. a kereskedelmi /áruforgalmi/ viszonyokat, ill. a gazdaság egészét felölelő komplex joganyagot foglaltak magukban. Távolabbi példaként hozhatnánk fel az amerikai tipusu un. k e r e s k e d e l m i /áruforgalmi/ j o g /bussines law/, vagy a témánkhoz közelálló porosz-német, osztrák minták nyomán elterjedt "g a z d a s á g i j o g" kialakulásának a tényét[20], amely utóbbi pl. három jogágazatot, a "magánvagyonjogot, a közvagyonjogot és a munkajogot" foglalja magában. A modern árúforgalmi jog, ill. a tipikusan vegyes szakjogágazatnak minősíthető gazdasági jog azonban már a kifejlett monopolkapitalista jogrend sajátja. A változások eredőit keresve vissza kell tehát térnünk az áttérés korszakához, amely a burzsoá jogrendszertagozódás belső átalakulását is közelebbről érinti.

Hasonló változások zajlottak a polgári jog szférájában. A hagyományos burzsoá jogrendszerek belső átalakulása ugyanis elsődlegesen a tőkés árutermelő viszonyok szabályozására rendelt polgári jog területén jelentkezett. A kiteljesedő tőkés gazdaság rendjében minden áruvá vált, igy az árutulajdonosok releváns jogi viszonyai a cserefolyamatokban zajlottak le elsődlegesen, ahol a formális jogegyenlőség uralkodott[21]. Ez a körülmény a burzsoá jogrendszerek vezető, meghatározó tényezőjévé tette a polgári jog anyagát, amelyeknek az egységes rendszerbe foglalásához megkülönböztetett társadalmi érdekek füződtek. Valóban a 19. század folyamán a kialakult burzsoá jogrendszerek szinte mindegyikében lankadatlanul folyt a kodifikációs munka és az elért eredmények között a tudományosan megalapozott polgári jogi törvénykönyvek ama jeles példái is megszülettek, amelyek szerte a világban mintául szolgálhattak a burzsoá jog legalapvetőbb ágazatának a kiépitésében. Még az alapjában birói precedensen nyugvó angol jogrendszerben is megszülethettek az első összefoglaló törvények /Consolidating Act és a Codifyng Act/,amelyek a polgári jog ugyanazon kérdéseivel foglalkozó,szétszórt normák egységesitését célozták. A kodifikált polgári jog törvénykönyvei nyomán tünt el /vagy jelentősen visszaszorult/ a jogbizonytalanság, elenyészett a létalapja az árútulajdonosok szabadságát korlátozó kiváltságoknak és a szabadversenyes kapitalizmus soha nem látott fellendülést hozott.

Ez volt tehát az a korszak, amikor a k o d i f i k á l t p o l g á r i j o g kifinomult /elvont/ normái osztatlan elismerésben részesültek, de egyben szükségessé is tették az árúforgalmi viszonyok konkrétabb szabályozását. Ezt a célt szolgálta eredményesen az önállósuló k e r e s k e d e l m i j o g , amely már a polgári forradalmak előtt a burzsoá jog életképes elemeinek a hordozójává vált. A szabadversenyes kapitalizmus korában azonban a kereskedelmi jog lett - ugymond - a burzsoázia házi törvénye, amely a polgári jog kodifikált rendszerével összhangban az áruviszonyok legmozgékonyabb elemeinek a gyakorlati megvalósulását fejezte ki. A kereskedelmi jog tehát szinte a burzsoázia kiváltságos helyzetének tükrözőjévé vált, miután egy "széles kiterjedésü, gazdagon tagolt, elvileg és gyakorlatilag is kidolgozott jogágazattá fejlődött, amelyben még a burzsoá magánjognál is következetesebben érvényesült a magántulajdon szentsége, a szerződéses szabadság és formális jogegyenlőség".[22]

A klasszikus kapitalizmus jogrendszerében ez a sajátos kettősség úgy jelentkezett, hogy a polgári jogi kodifikáció megszületése ellenére a kereskedelmi jog megőrizte létjogosultságát és az előbbivel szinte egyidejűleg /Code Civil 1804, Code de Commerce 1807/ kodifikált jogforrás rangjára emelkedett. Ez a jelenség azonban még nem bontotta meg a burzsoá jog legfontosabb ágazatának az egységét, miután a kereskedelmi jogot valójában úgy fogták fel, mint a kodifikált polgári jog egyik legfontosabb összetevőjének /a kötelmi jognak/ a gyakorlati /szakirányú/ célokat szolgáló kézikönyvét. Az árutermelő tőkés társadalom releváns jogi viszonyai persze többnyire már a kereskedelmi törvénykönyvek alapján zajlottak, miután azokban a tőkés profit születésével összefüggő legfontosabb jogi normák és jogintézmények lerögzitésére került sor. A kereskedelmi törvénykönyvek gyakorlati hasznára utalhatunk csupán, amikor azt mondjuk, hogy az árutermelő gazdaság jogügyleti forgalmának a szabadságát és biztonságát szolgáló szabályok a magánjognak ebben a szférájában teljesedhettek ki. Itt nyert lerögzitést az áruforgalomban résztvevők jogállása /cég, cégjegyzék/ az áruk védelme /védjegy/ és a forgalom biztositása /kezesség, szavatosság/, ill. a fizetési feltételek praktikus szabályozása. A tőkés tevékenység legjellegzetesebb formái /alkuszok/, a kereskedelmi cég, ill. a kereskedelmi társaság legmarkánsabb intézményei /közkereseti, betéti, csendes/, a részvényjog, a kamat- és váltóügyletek stb. kaptak itt tüzetesebb szabályozást és ezáltal a kereskedelmi törvénykönyvek a hagyományos burzsoá jogrendszerben kiemelkedő jelentőségre tettek szert.

Az imperializmus korszakához érkezve a burzsoá jog uralmát megteremtő országok majd mindegyikében - a polgári jogi törvénykönyvekkel párhuzamosan - k o d i f i k á l t k e r e s k e d e l m i j o g alakult ki. A kereskedelmi jognak önálló jogágazattá válását az is előmozditotta, hogy idővel a kereskedelmi törvénykönyvek anyaga m á r n e m c s u p á n a z á r u f o r g a l o m m a l /piaci forgalommal/ ö s s z e f ü g g ő n o r m á k a t ö l e l t e f e l , hanem főként az ipari forradalom térhódításával egyidejüleg behatolt az az árutermelő gazdaság szférájába is. A hagyományos kereskedelmi társaság fejlett formái, igy főként a részvényjog keretei közt működő magánjogi társaságok pl. már nem a köznapi értelemben vett kereskedelmi tevékenység hordozójává lettek, hanem egy ennél szélesebb, a tőkés árutermelés és forgalmazás egész területét szervező organizmusok, amelyek egyben a tőkekoncentráció legtipikusabb formáit is magukban hordták. Főként a késleltetett burzsoá jogrendszerek keretei közt látjuk, hogy egyfajta hézagpótló szerepe is lehetett az önálló ágazattá fejlődő kereskedelmi jognak, miután itt a polgári jogi kodifikációt megelőzően születtek a kereskedelmi törvények, ill. törvénykönyvek. A jelenség oka abban keresendő, hogy a késleltetett burzsoá jogrendszerek felülről végrehajtott reformjogalkotása az osztálykompromisszum tipikus jeleként akceptálta elsőként a burzsoázia házi törvényét, a kereskedelmi jogot és a feudális maradványok átmentését kifejező polgári jogi kodifikációt csak jóval később tudta kialakitani.[2] Korábbi vizsgálódásaink is sokszorosan igazolták ezt a törekvést, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a késleltetett polgári átalakulás utját járó államok az áruforgalmi jog kodifikációját juttatták elsőbbséghez, sőt az oktroj utján változó /pl. mohamedán/ jogban a nemzetközi tőke érdekében fogant engedmények tartósan meg is rekedtek ezen a szinten.

Önmagában az a tény, hogy a hagyományos polgári törvénykönyvek, ill. a kereskedelmi jog anyaga, főként a kötelmeket illetően átfedést jelentett, sokáig nem okozott problémát, sőt az árúviszonyok általánossá válását nagymértékben előmozdította. A századforduló éveitől azonban merőben új elemek tüntek fel az áruforgalmi jog területén, amelyek a kereskedelmi jog alapvető intézményeinek a megváltoztatásához vezettek. A kereskedelmi társaság hagyományos formái egyszeriben háttérbe szorultak a részvényjog már-már kaotikusnak tünő módosulásokat szenvedett. A tőkekoncentráció viszonylag rövid idő alatt maga alá rendelte a részvényesek érdekeit és a termelő szférára is kiterjesztette befolyását. Igy a részvények többségével rendelkező monopoltőke a társaság tagjainak a jogegyenlőségét illuzórikussá tette és a ciklikusan visszatérő gazdasági nehézségeket felhasználva - ugymond - reorganizálta gyakran az adott ágazat egészét. A nagyrészvényesek, az egyszemélyes részvénytársaságok,[24] a korlátolt felelősségű társaságok törekvései pl. eleve átlépték a kereskedelmi törvénykönyvek korlátait és az un. "organizációs" szerződésekkel, kartellmegállapodásokkal bástyázták körül magukat.

A gyorsan változó kartellizált érdekek képviselői kezdetben megőrizték önállóságukat és a profitszerzés meggyorsitását célzó árkikötéseket, piacfelosztó, termelési kvótákat meghatározó /kontingentáló/ megállapodásokat teremtettek a szerződéses szabadság nyilánvaló felrugásával. Az elburjánzó kartellszerződések igen nagy gyakorisággal kapcsolódtak természetesen az áruforgalomhoz /kondició kartell/,[25] a piacok és nyersanyagforrások területi /rayon/ felosztásához, de szinte egyidejüleg célul tüzték a termelés reorganizálását, a találmányok és szabadalmak monopolizálását, sőt a kartellizált érdekek megbontóinak a pönálékkal történő megterhelését is. A kartell vegyes /jogi/ jellege tehát eleve nyilvánvalóvá lett, amikoris a gazdaságilag erősebb tőke diktátuma érvényesült.[26] A "részesedési rendszer" tehát nemcsak a monopolisták gazdasági hatalmának a növelésére szolgált,[27] hanem esetenként a nyersanyagok, ill. a piacok megvonásával, a hitelkorlátozással a dömpint utján kikényszeritett megállapodásokhoz /Organisationszwang/ is elvezetett. A kartellek egyébként is a hatályos kereskedelmi jogi szabályoktól függetlenül alakitották ki most már a résztvevők közti fizetési, ill. szállitási /ügyleti/ feltételeket /tömegszerződések, blankettaszerződések, adhéziós szerződések stb./, ami tehát többé a szabad megegyezés tárgya nem lehetett.

A kartellfeltételek viszonylagos stabilitása azonban nem nyújtott szilárd támpontot a kereskedelmi jog megreformálására. Egyébként is a tőkés monopolizáció egyik sajátos formáját képviselte csupán a kartell, amelynek egyes jellemzői felismerhetők voltak a banktőkével összefonódó alkalmi egyesülésekben /konzorcium/ csakúgy, mint a legegyszerűbb árfelhajtó monopoliumban /ring/. A finánctőke túlnyomó befolyása alatt születő konszernek, a tőkeelhelyezésre egyesült szindikátusok, az egyénenként kiterejdt vállalkozások irányitására rendelt holdingok, ill. trösztök azonban a fentiekneI jóval bonyolultabb monopoltörekvések hordozóivá lettek és a nemzeti jogrendszerek hatókörét meghaladó ügyletek bonyolitóivá váltak.[28] Magától értetődik tehát, hogy a tőkés monopolizáció az árutermelő gazdaság nemzetközi méretü átrendezéséhez vezetett, amelynek eredményei a burzsoá jogrendszerek tagozódásában is kifejezésre jutottak.

Ilyen körülmények között az áttérés korszakának jogi közgondolkodásában rövidesen könyvtárnyi szakirodalom keletkezett a kereskedelmi jog kereteit szétfeszitő jelenségek megitélése körül, de sem a kereskedelmi törvénykönyvek novellálására irányuló törekvés, sem pedig a rendkivül ellentmondásos kartelljogalkotás /ill. anti-trust törvényhozás/ nem vezethetett maradandó eredményekhez. A monopolizáció tehát a fejlett kapitalizmus kereskedelmi jogának jellegzetes tüneteként megoldhatatlan problémákkal járt szélesebb értelemben a szerződési jog egész területén, de az a szabadversenyt korlátozó, piacszabályozó imperativ törekvéseivel az állami beavatkozás kiterjesztésének szükségességét is előidézte.

A fejlett tőkés társadalomnak az imperializmus korszakába való átlépését tehát a belső ellentmondások kiéleződése kisérte. Megjelenésének változatosságaival a monopolizáció pl. önmagában is kifejezésre juttatta az ellentmondások felhalmozódását, a változások jogkövetkezményei pedig a főbb burzsoá jogrendszerek arculatát is átformálták. A mélyreható átalakulások a századforduló körül törtek felszinre, majd a háborus körülmények, ill. a kiéleződő osztályküzdelmek hatása alá kerülve formailag a klasszikus kapitalizmus jogrendjének a válságához vezettek. Igy a monopolizálódás előrehaladt stádiumában gyakran egész iparágazatok kerültek a finánctőke uralma alá, a kisárútermelők tömegesen feladni kényszerültek önállóságukat, a termelő munkát végzők pedig a teljes kiszolgáltatottság helyzetébe jutottak.

A monopolkapitalista államhatalom a kivezető utakat keresve az állami beavatkozások különböző módozatait alakitotta ki, amelyek a jog egyes ágazataiban is módfelett bonyolult formákat öltöttek. A kronológiai sorrendiség nélkül tulajdonitunk különös jelentőséget mindenekelőtt azoknak a törekvéseknek, amelyek az árúforgalom /szélesebb értelemben a tőkés gazdaság/ monopolizálódásával összefüggő törvényhozásban öltöttek testet. Az ilyen irányú legiszláció már az áttérés korszakában az állami beavatkozás három formáját termelte ki. Megjelentek a monopoliumokat, mint formailag jogellenes intézményeket tiltó törvények /anti trust tv./, amelyek hosszabb távon a monopoliumok legalizálását eredményezték. Kialakultak továbbá az üzleti verseny szabályainak betartását szolgáló normák, amelyek a jóhiszeműség, a tisztesség, a méltányosság lazán értelmezhető korlátait /generálklauzuláit/ állitották a jogrend alapjait szétfeszitő visszaélésekkel szemben. Mindezek még a tipikusan imperialista jellegű háborus kényszerintézkedések gyakorlatát megelőző idők termékei voltak és az elért eredmények egy részét a kodifikált polgári jog anyagába is megkisérelték átültetni.[30] Végül az állami beavatkozások egyéb formái közt a "fogyasztók érdekeit védő", ill. a munkavállalással összefüggő jogalkotás vonja magára a figyelmet mint olyan, amely a burzsoá jogrendszerek hagyományos keretein túl születik.

Főként az un. kartelltörvényhozás nyomán valóságos kartellrendészet konturjai fejlődhettek ki átmenetileg, a kartelljog önállósulásáról mégsem lehet beszélni. A legalizált kartellbirósági gyakorlat és egyáltalán az idevágó állami beavatkozás /a kartelljogalkotás/

ugyanis csak a két világháború közti időben vált általánossá, amikor már ez a joganyag az un. válságjog, ill. a vegyes szakjogként megismert gazdasági jog szerves részévé vált. A monopolkapitalista államnak az árutermelő gazdaság szférájába történő beavatkozása azonban már az áttérés korszakában a "magánjog elközjogiasodása" irányába mutatott /Eörsi/, ami eleve összetettebb jelenség volt, semhogy a polgári jog körén belül született új ágazatok önállósodása által /differenciálódás által/ kifejezhetővé vált volna. A hagyományos burzsoá jogrendszerek belső válságának feloldását célozva a monopoltőke befolyása alá került államhatalom eleve olyan természetű legiszlációhoz folyamodott, amely a "szabályozott kapitalizmus" látszatát keltette. Így a szerződéses szabadság védelmének és a monopóliumok korlátozásának hangoztatása mellett az állami beavatkozások maguk is a gazdaság további monopolizálódása irányában hatottak. Így a tömegszerződések /adhéziós- és blanketta szerződések/ legelterjedtebb alkalmazási területévé váltak az állami ellenőrzés alá vont közüzemek, az államosított fuvarozási vállalatok /vasutak/, majd az első imperialista háborúk korában megjelentek az árutermeléssel közvetlenül összefüggő kényszerintézkedések. A háborus előkészületek, a közellátás, a haditermelés, az árszabályozás /kötött ár/, a lakásbérleti szükségintézkedések széles skáláján túl megjelentek a kamatkorlátozó, uzsoraszabályozó, ill. a gazdasági lehetetlenülés /csőd/ rendezését szolgáló állami beavatkozások is. Nyilvánvaló, hogy ezek sorában a munkaviszonyokat érintő állami beavatkozások és a tisztességtelen versenyt korlátozó intézkedések sem lehettek jogági elkülönülés alapjai, sokkal inkább előzményei és szerves alkotóelemeivé váltak csupán egy vegyes jellegű szakjogágazat kialakulásának, amely a monopolkapitalizmus általános válságának a korszakában pl. az un. gazdasági jog keretei közt integrálódott.

Az elközjogiasodó komplex jogágazatok felé haladást önmagában is jól példázza a válságjog, amely látszólag a kisárutermelők védelmét /adósvédelem, moratorium, kamatmaximum, valorizáció/, a kartelltörvényhozást, és az állami ellenőrzés alá vont kollektiv /tarifa/ szerződések bevezetését egyaránt magával hozta. A válságjogban kifejeződő összetett törekvések előképei azonban már az áttérés korszakában jelen voltak és azokról egyenként is nyilvánvalóvá vált, hogy a finánctőke gazdasági hatalmának a megszilárditását szolgálták. A munkaviszonyok /a munkajog/ állami felügyelet alá vonása, a munka beszüntetés /sztrájk/ jogának a részleges elimerése és a kollektiv szerződések bevezetése sem léphette át azonban a burzsoá reformizmus, ill. az állammonopolista érdekek határát. Mindez persze már a vizsgálódásaink határán kivüli időkbe, ugyszólván a jelenkori állammonopolista korszakba vezetne el bennünket. Az áttérés korszakának magánjogi változásai tehát szervesen összefüggenek a burzsoá jogrendszerek legujabbkori történetével, közbülső stádiumnak foghatjuk fel mégis azokat a markáns változásokat, amelyek a két világháború közti időkben jelentkeztek és az un. állammonopolista magánjog formájában öltöttek testet. Közelebbi vizsgálódásaink tárgyát tekintve, vissza kell térnünk tehát azokra a változásokra, amelyek az áttérés korszakát a büntetőjog, az eljárásjogok, ill. a szélesebb értelemben a burzsoá törvényesség területén jellemzik.

Jellegzetes változások zajlottak le a burzsoá büntető /anyagi/ jogban és a büntető eljárásban is. Így a monopolkapitalista államhatalom kialakulásának a jellemzőit vizsgálva utaltunk az erőszakapparátus megnöveke-

dett szerepére, amely érthetően onnan származott, hogy a tőkés osztályuralom viszonylag békés korszaka a 19. század utolsó harmadában lezárult. A modern kapitalizmus, jelesül az ipari forradalom hatása alatt a polgári társadalom osztályellentétei "különösen éles és heves antagonizmusba" /Lenin/ csaptak át és ezek erejét megnövelte az egyidejűleg kiszélesedő anti-imperialista, ill. nemzeti függetlenségi harc. A kiépült burzsoá jogrendszerek szilárd és elméletileg is jól kidolgozott anyagi és eljárásjogi törvénykönyvekkel, ill. a büntető jurisdikció kiteljesedő tapasztalati anyagával szolgáltak eszközül ezeknek az ellentmondásoknak a leküzdésére. A szervezett tömegmozgalmak, a kiélezett társadalmi ellentétek, és általában a bünözés soha nem tapasztalt méretei láttán az áttérés kezdeti korszakát mégis elsőként jelezték azok a változások, amelyek a klasszikus burzsoá büntetőjog eszközeinek az elégtelenségéből fakadtak. Igy a tömeges bünözés, a monopolizálódás hatása alatt jelentkező gazdasági bünesetek, az osztályuralom alapjait veszélyeztető politikai mozgalmak stb. a klasszikus burzsoá büntetőjog szférájában is alapvető változásokat eredményeztek. A jogrend és a törvényesség megalapozásának a mintáiként számontartott törvénykönyvek egyszeriben elvesztették stabilitásukat és a szakadatlan módositások nyomán a klasszikus burzsoá büntetőjogi alapelvek is eltorzultak.

A változások elméleti megalapozására többnyire nem maradt idő, miután a büntetőjogi megtorlás hatékonyabb eszközeinek a kialakitásában a kezdeményezés ezen a területen is az államhatalom adminisztrativ gyámkodása alá került. A klasszikus burzsoá büntetőjogi alapelvek /a nullum crimen ..., a nulla poena.../ egyszeriben megrendültek és a polgári liberalizmusnak a bünözés megelőzését /prevenciót/ célzó törekvését a megtorlás /represszália/ váltotta fel. A francia-olasz felvilágosodás humanizmusát tehát, az "apologetika gonosz szándéka" váltotta fel,[32] miután a század második felétől különböző tudománytalan eszmeáramlat hatása alá került a burzsoá büntetőjog továbbfejlesztésének az ügye. Az antropologia iskola /Lombrozo,, Garofalo, Ferri és mások/ a biológiai tényezőkön alapuló vizsgálódásoknak a büntetőjogba való mechanikus átvitelére adott alkalmat, miután az osztályuralomra veszélyes magatartások hordozóit a bünözésre hajlamos társadalmi elemekkel hozta összefüggésbe.Kifinomultabb eszközökkel léptek fel az un. szociológiai iskola[33] követői, akiknek a tömegméretü bünözés társadalmi összefüggéseit feltáró kutatásait a reakcióba hajló büntető jogpolitika gyakran a megtorlási rendszer elméleti indoklására törekedett felhasználni.

Ma már világos persze, hogy a bünözéssel összefüggő modern tudományágazatok /a kriminalisztika, kriminálantropologia, kriminálszociológia/ kialakulását önmagában nem azonositjuk a monopolkapitalizmus büntetőjogával. A burzsoá osztályuralom hatékonyabb büntetőjogi védelmét célzó anyagi és eljárásjogi átalakulások azonban igen nagy gyakorisággal támaszt kerestek az érintett uj tudományágazatok még kellően meg nem szilárdult eredményeiben. A jelenség önmagában is arra utal tehát, hogy az áttérés korszakának alapvető jellemzői a büntetőjogi viszonyok szférájában legalább olyan összetettségben jelentkeztek, mint azt az árutermelő jog széles területén láthattuk.

Az áttérés korszakának a legmarkánsabb változásai többnyire a burzsoá büntető ítélkezés hagyományos társadalmi tapasztalataival,vagy éppen a klasszikus büntető törvénykönyvekkel rendelkező jogrendszerekben jelent ez-tek elsődlegesen. A késleltetett burzsoá jogrendszerek egy részében vi zont csak az áttérés korszakával egyidejüleg került sor a modern büntetőjog legalapvetőbb vivmányainak a bevezetésére. A Balkán egyes területein és az európai Oroszországban pl. ez a folyamat hosszan bele is nyult a 19 .század utolsó harmadába, ill. a századforduló időszakába. Az idevágó elemző vizsgálódásaink teszik tehát szükségessé, hogy azokat a jellegzetes változásokat vetitsük előre, amelyek szorosabb logikai összefüggésbe kerültek a burzsoá jogrend válságával, az imperialista érdekeknek alárendelt büntetőjog kifejlődésvel. A korszak büntetőjogában jelenlevő összetett fejlődési elemekre visszautalva mondhatjuk persze, hogy a Kontinens keleti felében helyenként még az áttérés idején is tovább tart a kifejlett burzsoá büntetőjog adaptációja a konkrét társadalmi igényeknek megfelelően, 34 Modellként szolgálhattak erre a francia-olasz büntető törvénykönyvek, a porosz-német /pl. a bajor, 1813,a porosz, 1851 és a német birodalmi, 1872 Btk. / ill.a belga büntetőjogi kodifikáció eredményei, sőt mint ismeretes, az első hazai büntető törvénykönyvünk /1878/ is.

A felidézett tvk-ek hatása alatt a részleges és teljes recepció, az adaptáció különböző változatai és a klasszikus tapasztalati anyagok viszonylag önálló felhasználásának a törekvései váltogatják egymást és nem egy ezek sorában csak a század utolsó évtizedeiben hozott megszilárdult eredményeket. Az ősforrások azonban az áttérés korszakában már egyre gyakrabban olyan jellegü módosulásokat szenvedtek, amelyek főként a jogrend kiépitésében késleltetett társadalmak számára idegenek maradtak. Ilyenek voltak a burzsoá törvényesség erejét meggyengitő un. k a u c s u k n o r m á k , amelyek egyes büncselekmények tényálladékrendszerének a határozatlanságával vonták magukra a figyelmet. A politikai büncselekmények, a csoportos köztörvénybe ütköző bünözés /gangsterizmus, rackett/, és az ismétlődő /visszaeső/ bünözés megfogalmazásában tapadt rendszerint az elasztikusan megfogalmazott tényálladékokhoz a hatékonyabbnak minősülő represszália. Az áttérés büntetőjogának jellegzetes intézményévé vált továbbá a m e g r ö g z ö t t /szokásszerü/ b ü n ö z é s fogalma, amely ellen a preventiv büntetőjogi eszközök elégtelennek minősittettek. Az i m p e r i a l i s t a b ü n t e t ő j o g ilyen esetben tehát a m e g t o r l á s t és a z e l r e t t e n t é s e l v é t á l l i t o t t a e l ő t é r b e és a büntetési rendszerek hagyományos kereteit is kiegésziteni törekedett pl. a főbüntetéshez kapcsolt "preventiv börtön" , ill. a büntetést elszenvedettek személyes szabadságát csorbiró korlátok /tartozkodási kényszer, megfigyelés alatt tartás/ kiépitésével.

A bünözés tömegméretü jelenséggé válása nyilvánvalóan összefüggésben állt azzal,hogy az áttérés korszakával szinte egyidejüleg születtek azok a modern b ü n t e t ő j o g i s e g é d t u d o m á n y o k /kriminológia, kriminalisztika, kriminálstatisztika/, amelyek a bünözés okainak, ill. a büntett elkövetésének az egzakt vizsgálatával folalkoztak. A modern burzsoá büntetőjog továbbfejlődésének a beláthatatlan lehetőségei érlelődtek ezekben az önállósult tudományágaztokban, a még le nem tisztázott tapasztalati anyagok azonban ismét csak alkalmat adtak arra, hogy a reakcióba hajló büntető jogpolitika a "bünözésre hajlamosnak" minősitse azokat, akik általában a társadalmi nyugalom megzavarására alkalmas magatartást tanusitanak.

A"munka szabadságának" megzavarása, a "tisztességtelen munkagyakorlat" és egyáltalán a szakmai szervezkedés és a munkabeszüntetés /sztrájk/ tilalma ezúton kerülhetett pl. át a büntetőjogi megtorlás szférájába. A világ műhelyének számító Nagy Britannia elsőként szolgált mintául ebben, miután az áttérés korszakával egyidejűleg elismerte a szakmai szervezkedés jogszerű voltát /1871/, de nyomban a tulajdon elleni összeesküvésnek is minősitette a trade unionok által szervezett munkakonfliktusokat /1875/. Ugyancsak az angol jog példájára utalhatunk, amikor a sztrájkjog kényszerű elismerése /1906/után a trade unionok büntetőjogi felelősségének a kialakitására /1909/ került sor. Ismét másutt az antitrust törvények alapján minősitették "összeesküvő monopolistáknak" /1890. Sherman Act/ a károkozó munkabeszüntetés szervezőit.

Mindezek csupán példái persze annak a jellemzőnek, hogy az áttérés büntetőjoga szembetünően kiterjesztette a büntetőjogi megtorlás területeit egyes tipikusan polgári jogi viszonyokra is. A politikai tartalmú szakmai szervezkedés, ill. a sztrájk és általában a társadalmi rend alapjait veszélyeztető politikai cselekmények tömeges megtorlása/pl. internálás/ eszközeinek a kialakitására ösztönözték a monopolkapitalista büntetőjogot. A forradalmi tömegmozgalmak, az első imperialista háboruk és a kormányzati válságok legkülönbözőbb formái szolgáltatták az alkalmat továbbá arra, hogy a társadalmi helyzeténél fogva eleve "veszélyes"-nek minősülőkkel szemben különös biztonsági intézkedések foganatositására kerüljön sor. Igy csak nagyritkán válhatott az idevágó legiszláció a hagyományos büntető törvénykönyvek anyagává, miután ezek az uj büntetőjogi normák jobbára már a kormányzati /kivételes hatalmi, hadi/ szükségintézkedések formájában születtek.

A delegált jogalkotás imperativ rendelkezéseiben csakúgy, mint a szükségrendeletekben sorra feltünnek pl. a speciális biztonsági intézkedések, amelyeket a szervezett tömegmozgalmak vezetőivel szemben alkalmaztak. A tudományosan igazolható "veszélyes állapot" olyanértelmű kiterjesztésére is sor került továbbá, amely már a burzsoá törvényesség hagyományos rendjével való szakitást jelentette. Eme jelenségek hatása alatt torzult el a szándék,a gondatlanság,a kisérlet, a befejezett büncselekmény, ill. a különböző bünsegédi és részességi alakzatok megitélése is. A birói gyakorlat pedig a klasszikus büntetőjogi alapeleveket meggyengitő legiszláció nyomán a meghatározatlan idejű szabadságvesztés és az internálás módozatainak is szélesen utat nyitott.

Ez utóbbi jellemzőket azonban ismét csak nem lehet közvetlen összefüggésbe hoznunk az áttérés korszakában kialakuló feltételes elitélés, ill. az un. próbárabocsátás rendszerével. Az általában gyakori, de kisebb súlyu büntettek elkövetőivel szemben a felidézett büntetőjogi segédtudományok egyes eredményeire támaszkodva célszerünek tünt ugyanis a feltételekhez kötött szabadonbocsátást, ill. a feltételes elitélést alkalmazni. Paradox jelenség csupán, hogy a visszaesőkről, az "anarchistáknak" minősitettek deportálásáról szóló francia jogalkotással /1872, 1894/ szinte egyidejűleg született az ismert francia-belga rendszerű feltételes elitélés/fr. 1891., belga 1888/, amely a bünösség megállapitásán túl a büntetés kiszabását is magában foglalta és ezáltal pozitiv hatás kifejtésére alkalmas eszköznek bizonyult a bünözés elleni küzdelemben. A vele közel egyidejüleg születő angol-amerikai tipusu próbárabocsátásnak

/1887/ is hasonló pozitivumai voltak,bár ez utóbbi csak a bünösség megállapitásáig jutott el és ez az elrettentés hangsúlyozottabb érvényesülésének nyitott utat, miután a büntetés kiszabására csak a visszaesés esetében kerülhetett sor. Ide sorolható továbbá az ugyancsak francia mintaként ismert feltételes szabadonbocsátás rendje /1885/ is, amely a hat hónapnál kisebb szabadságvesztés egy részét kitöltőkkel szemben nyert alkalmazást.

Az ilyen és hasonló változások az áttérés korszakának büntetőjogában még fellelhetők voltak és ezek általában a modern büntetőjog korszerűsitése irányába mutattak, de közvetve kapcsolatban álltak már a fejlett kapitalizmus tömegméretű bünözésével is. A monopolkapitalista állam adminisztratív hatalmának a korszerűbb /és hatékonyabb/ érvényesitéséhez ezek a markáns változások csakúgy hozzájárultak tehát, mint pl. a tudományosan megalapozott bünügyi nyilvántartási rendszerek,vagy az elkövető felkutatását szolgáló ujabb természettudományos eredmények. A bünözés elleni harc technikai /és természettudományos/ előrehaladásának a kiszélesedése persze még beláthatatlanul széles lehetőséget jelentett a modern büntető igazságszolgáltatás fejlődésében. Az áttérés korszakát jellemző,kiélezett társadalmi küzdelmek azonban az osztályelnyomás eszközeivé silányitották gyakran ezeket a lehetőséget. A társadalmi nyugalom adminisztratív védelme a különleges biztonsági intézkedések alkalmazása által, amelyeket az eleve veszélyesnek minősitett személyek ellen foganatositanak az áttérés korszakában /ld. a belga Btk., 1902/ jól érzékelteti pl. a tett- felelősségi rendszeren nyugvó klasszikus burzsoá büntetőjog elégtelenségét.A monopolkapitalista büntetőjog ugyanis ebben a korban veszti el a tett-eredmény központú alapállást és arccal az elkövető, ill. a bünözésre hajlamos /veszélyes/ társadalmi rétegek ellen fordul. A kodifikált büntetőjog novellálása, a birói gyakorlat és a büntetésvégrehajtó intézmények továbbfejlesztése /dologház, javító- és felügyeleti intézmények/ egyaránt magán viselte ezt a tendenciát.

A fenti jelenség - rendkivüli változatossága ellenére - összefüggő folyamattá vált abban az értelemben, hogy a monopolkapitalista büntetőjog a büntető igazságszolgáltatás alapvető feladatát a korábbinál jóval kiterjedtebb módon értelmezte. Nem csak /és gyakran nem is elsősorban/ az elkövetett cselekmény állt az imperialista büntetőjog homlokterében, hanem a tett elkövetője, ill. a személyében jelenlevő társadalmi veszély, amelynek a kiküszöbölése lett a büntetőjog elsődleges feladata. A súlypontok ilyen értelmű áttevődése nyomban kihatott a büntetési rendszerek fejlődésére is, magával hozva elsődlegesen a bünöző elszigetelésének /deportálás, kitiltás stb/ a gyakori alkalmazását. Az áttérés korszakának büntetőjoga tehát kitermelte azoknak a reakciós intézményeknek az előképeit, amelyek a kapitalizmus általános válságának idején az állammonopolista, ill. fasiszta jogrendszerekben majdan az "alsóbbrendű" ember izolálásának, a faji diszkriminációnak, a bünös akarat felróhatóságának a tudománytalan megfogalmazásához jutottak el.

A burzsoá törvényesség válságának markáns tipusjegyei te[illegible]t a monopolkapitalizmus büntetőjogában igen nagy gyakorisággal felszinre törtek. Már az áttérés korszakában önmagában is szembetünő jellemzővé vált pl. ezek sorában a politikai büncselekmények elleni harc, amelynek jogforrási anyaga elsőként feszitette szét a hagyományos büntetőjogi kodifikációk kereteit. Igy a 19. század utolsó harmadában és mégin-

kább az első imperialista világháború előkészítésének az időszakában a jogalkotás sürgető feladatává vált az államhatalom, az "alkotmányos rend" és a "társadalmi nyugalom" hatékonyabb büntetőjogi szabályozása. Sőt a jogösszefoglaló angol törvényhozás már a 70-es években megfogalmazta az ilyen természetű büncselekmények megelőzésének /Prevention of Crimes Act/ hatékonyabb szabályait /1873/,miszerint a személyükben veszélyes elemek előkészületi cselekményei csakúgy, mint a fennálló rend megbontására irányuló célzat is büntethetővé vált. Az anarchistákról rendelkező francia jogalkotás /1872/, a Bismarck-féle kivételes törvények /1878/, a német birodalmi véderő törvények, vagy akár az orosz birodalomnak a hadiállapotról rendelkező jogalkotása /1906/ tehát a politikai büncselekmények hatékonyabb /és elrettentőbb/ megformálását szolgálták.elsődlegesen. Elsőként vonták ki az ide sorolható cselekményeket az esküdtbíróságok, ill. a laikusok közreműködését igénylő bíróságok hatásköréből, válság idején a gyorsított eljárás alá vont, ill. a katonai bíróságok hatáskörébe utalt büncselekmények döntő többségét pedig már nyilvánvalóan a politikai büncselekmények képezték.

A zendülésről, a bünös szindikalizmusról,a belső biztonság hatékonyabb védelméről szóló jogalkotás pl. önmagában is telitődött az un. kancsuk normákkal és szinte korlátlan lehetőséget adott az alkotmányban rögzített polgári szabadságjogok figyelmen kivül hagyására. A különleges állami érdekekre hivatkozva korlátozták a védelem szabadságát, az eljárásjogi garanciákat kirekesztették és az elitéltek izolálásának a különösen drasztikus módozatait széltében alkalmazták. A klasszikus burzsoá büntetőjognak a tett-felelősségi szemléleté és humanizmusa tehát nyomtalanul tünt el az ilyenfajta büntető igazságszolgáltatás gyakorlatából. A halálbüntetésnek a politikai és államellenes ügyekben különösen gyakori alkalmazása azonban a köztörvényi büntető igazságszolgáltatás területén is megfigyelhető az áttérés korszakában. A rendkivüli állapot,a kivételes hatalom bevezetése és a katonai büntető törvényeknek a polgárokra történt kiterjesztése nyomán a monopolkapitalista büntetőjog egyébként a represszália tömeges alkalmazásának előképeit is kitermelte. A büntető itélkezést mellőző, a tett-felelősséget figyelmen kivül hagyó t ö m e g e s m e g t o r l á s /koncentrációs tábor, sterilizálás/ azonban csak a fasiszta diktaturák idején válhatott általánossá.

Végül pedig a burzsoá jogrendszer főbb ágazataiban, a közjogban, valamint az anyagi jogok szférájában lezajló markáns v á l t o z á s o k k ö z v e t l e n h a t á s t g y a k o r o l t a k az áttérés korszakának a törvénykezési szervezetére és az itélkezés gyakorlatát kifejező e l j á r á s j o g i v i s z o n y o k r a i s . A végrehajtó hatalom adminisztrativ gyámkodása pl. a birói függetlenség gyakorlati érvényesülésének is utját állta, miután a klasszikus kapitalizmus eljárásjogi kodifikációit lerontó delegált és szükségrendeleti jogalkotás a perjogi garanciákat gyakran mellőzte, és a hagyományos hatásköri és illetékességi korlátokat figyelmen kivül hagyta. Az áttérés korszakhatárán született birósági szervezeti törvények" és a gyakran mintaként tekintett eljárásjogi törvénykönyvek sem tudtak gátat szabni ezeknek a változásoknak. Főként a büntető eljárás előkészítő /nyomozati/ szakában vált szembetünővé azonban a monopolkapitalista állam karhatalmi /rendfenntartó/ szerveinek az elhatalmasodása. Kiépültek a bünüldözés központosított /szakosított/ szervei, a nyomozó apparátus hatásköre kiszélesedett és széltében meghonosodott a gyorsított /sommás/ eljárás alkalmazására feljogosított rendkivüli biráskodás.

Az egyébként is jobbára vegyes rendszerű burzsoá büntető eljárásjogok maguk is a nyomozó /inkvizitórius/ eljárás kiszélesítése irányában fejlődtek, és a kontradiktórius eljárásban rejlő lehetőségek egyre szükebb területre szorultak.[36] Nem csak a kontinentális perrendtartási törvénykönyvek novellálásában kisérhetjük nyomon ezt a jelenséget, hanem még a common law keretei közt kialakult büntető perjogban is.[37] A processzuális jog hagyományos elvei, a nyilvánosság, a szóbeliség, a közvetlenség, a védelemhez való jog, az ártatlanság vélelme és az un. jogorvoslati jogosultság sürgető korlátozása egyre határozottabb jellemvonásává lett tehát a burzsoá jogrendszereknek. Helyenként a politikai reakció támadásainak a célpontjaivá váltak az eljárásjogi garanciák és különösen heves támadások bontakoztak ki a laikusok bevonásával történő ítélkezés ellen. Az ellenreformok hevessége és reakciós jellege persze különösen szembetünővé válhatott ismét a késleltetett burzsoá jogrendszerek területén, ahol a társadalom mindenféle szabadságra és önállóságra törekvése /egyszeriben/ veszélyessé vált/Lenin/ az uralkodó osztályok számára, és az esküdtbíróságok hatásköréből minden olyan természetü ügyet elvontak, amelyekben a vád a hatósági szervekkel való szembenállásra hivatkozott.

A legjellemzőbb vonásaiban felidézett körülmények között tehát a monopolkapitalista jogra való áttérés kitörölhetetlen nyomokat hagyott maga után a burzsoá jogrendszer szinte minden ágazatában. A főbb jellemzők azonban távolról sem sematikusan jelentkeztek a különböző burzsoá jogcsoportok anyagában, sőt gyakran az egyes jogcsoportrégiók keretein belül is számottevő eltérések keletkeztek. Közismert pl. az a tény, hogy a gyarmattartó tőkés hatalmak a leigázott területeken módfelett változatos eszközöket alkalmaztak és a konkrét jogi megoldások gyakran az anyaország jogrendjétől idegen eszközök felhasználásához vezettek. A korabeli angolszász büntető jogpolitika pl. tipikus modelljét szolgáltatta annak, amikor az anyaország kiélezett társadalmi ellentmondásainak leküzdésére a próbárabocsátás, a Prevention of Crimes Act alkalmazásának a fokozatos kiterjesztését,[38] rendkivüli körülmények jelenlétében a Habeas Corpus törvények felfüggesztését foganatositotta. Ugyanakkor a gyarmatbirodalom területén már a 60-as évektől kezdve a hagyományos büntetőjogi kodifikáció eszközeit alkalmazták, gyakran a klasszikus burzsoá büntetőjog humanizmusát megcsufolva a testi fenyités és a kollektiv megtorlás /megtizedelés, rezervátumok rendszere/ legalizálására.[39] A gyarmatrendszerek válságával ezeknek az eszközöknek az alkalmazása pedig /helyenként/ olyan méreteket öltött, hogy a gyarmattartó büntető igazságszolgáltatás már egy nyiltan fasiszta megtorlás/pl. olasz, portugál-afrikai/ szintjére süllyedt le. Sőt a gyarmattartó jogrendszerek eltorzult elemei /kényszermunka, apartheid stb./ helyenként összefonódtak a törzsi, ill. félfeudális elnyomás rendszerével, különös szinfoltját képezve a burzsoá törvényesség válságának, amely a különböző faji és vallási diszkriminációk elterjedésének az útját egyengette.A főbb burzsoá jogcsoportrégiókban zajló változások tehát nyilvánvalóan összefonódtak már az áttérés időszakában az imperialista nagyhatalmi /expanziós/, és gyarmatositó törekvésekkel, miután "a gyarmatpolitika nagyszámu régi mozzanatához a finánctőke a nyersanyagforrásokért - előnyös tőkekivitelért, a befolyási övezetekért - vagyis előnyös üzleteket, koncessziókat, monopolista profitokat stb. biztositó területekért folyó harcot füzte hozzá."[40] Ez a küzdelem különösen beárnyékolta a késleltetett burzsoá állam- és jogrendszerek fejlődését és egyes alrégiókban "heves összeütközések" forrásává vált.

A szocialista jogtipus kialakulásának előtörténete

A modern jogtudomány az utóbbi évtizedek folyamán világszerte megkülönböztetett érdeklődéssel fordult a szocialista jogtipus fejlődésének a módszeres vizsgálata felé. Így gyakran az a sajátos helyzet állt elő, hogy a tételes jogtudományokban előbb nyert polgárjogot a legújabbkori történelem tapasztalatainak a számbavétele, mint a jogtörténetirásban.[41] Ami történeti, az nem csak a mult számára jelent gyakorlati értéket - vallották joggal a résztvevők - hanem a jelen számára is, "mert a jelen történelmi szükségszerűséggel fejlődik a multból". Némi leegyszerüsités volt bár abban, hogy a mult eredményeit mechanikusan a jövő alapjaiként fogtuk fel, a felszabadulás utáni évek ujjászülető hazai jogtudománya azonban éppen a szocialista állam és jog negyedszázados történelmi tapasztalatainak a közkinccsé tételével oldotta fel sikerrek azt a szellemi elszigeteltségünket is, amit az ellenforradalmi korszak hagyott ránk.

A szakjogtudományok, az elméleti-történeti jogtudományok, ill. ujabban a komparativ jogtudományok historizmusának az az erőteljes áramalta, amelyet ezuttal felidéztünk valójában persze világjelenségnek mondható.[42] Ilyen értelemben azonban nem a divatos burzsoá "kortörténeti /Zeitgeschichtlich/ leirásokra gondolunk,[43] hanem azoknak a haladó gondolkodóknak a munkásságra, akik felismerték, hogy a szocialista jogtipus alapjainak a lerakásában népeink történelmének az évszázados folyamatai futottak ki.

Megelőző korok és korszakok históiai fejlődésmenetei "tetőztek" a szocialista országok népeinek leújabbkori történelmében és ez a találó megállapitás az uj jogtipus kiteljesedését is illeti. Nem véletlen tehát, hogy nálunk a szocialista jogtipus fejlődéstörténete ab ovo egyfajta interdiszciplináris jelleggel tünt fel[44] és ez a főbb jogtudományi ágazatok majd mindegyikében az idevágó monografikus alkotómunka[45] ösztönzőjévé lehetett jóval azelőtt, hogy a módszeres jogtörténeti kutatómunka a legújabbkori jogfejlődés vizsgálatát egyáltalán célul tüzhette volna.

A kiteljesedő szocialista jogtudomány ágazati, ill. interdiszciplináris kötődése az uj jogtipus előtörténetében felhalmozódó tapasztalatokhoz valójában mégsem árnyékolja be a hazai jogtörténettudomány szerepét. A jogtörténettel hivatásszerüen foglalkozók ugyanis éppen az utóbbi évtizedek folyamán nyultak egyre nagyobb gyakorisággal a legújabbkori jogtörténet aktuális feladataihoz. A létező szocializmus első negyedszázados tapasztalatainak a historikus feltárására pedig éppen az a Bolgár Elek hivta fel a figyelmet, akinek a neve a hazai jogtörténetkutatás ujjászervezéséhez is szorosan tapadt.[46] Valójában aligha /volna/ hihető tehát, hogy nálunk bárki is René Dávid nemrég közreadott müvéből volna kénytelen megismerni a szocialista jogtipus fejlődéstörténetét.[47] A kérdést sajnos az teszi indokolttá, hogy a neves francia /polgári/ komparatista magyar nyelven közreadott műve /1977/ adott nálunk először egyfajta összehasonlító jogi áttekintést a szocialista jogtipus főbb fejlődéstörténeti támpontjairól[48] hacsak nem akarjuk az elsőbbséget azoknak a gondolkodóinknak adni, akik még a "szláv jogterület" fogalmával azonosítva[49] törekedtek némi betekintést nyujtani a szovjet hatalom két világháború közé szorult jogfejlődésébe.

Valóban aligha vitatható persze, hogy az új jogtípus módszeres jogtörténeti feltárásának a hiányát csak akkor kezdtük észlelni, amikor a nemzetközi tudományos életben már az idevágó szintetizáló alkotások is feltűntek, a kellő történelmi távlatok ösztönző ereje pedig jobbára csak a szocialista forradalmak nagy évfordulóihoz tapasztotta a figyelmünket. Az ágazati jogtudományok historizmusának a továbbélése nem adhatott azonban felmentést a jogtörténetírásnak a 70-es évekhez érkezve, amikor a Párizsi Kommün centenáriuma világszerte azt a felismerést hozta magával, hogy a szocialista jogtípus az ujkori történelem természetes velejárója, a konkrét előtörténeti tényezők tehát mélyen visszanyulnak a modern kapitalizmus korszakába.[50]

A szocialista jogtípus fejlődéstörténete ezzel végképp kilépett a tételes jogok propedeutikus jellegű ismeretanyagából gyakran immár több, mint egy évszázadra visszanyuló összefüggések rendszerezésére kényszerítve a tudományt. Nincs tehát semmi különös abban, amikor végre az előttünk álló feladatokat az uj jogtípus előtörténetét jelző általános jogtörténeti összefüggések felidézésével inditjuk.

Az előtörténeti tényezők forrása persze a főbb polgári jellegü állam- és jogrendszerek viszonya a monopolkapitalizmus korához. Jobbára a modern jogi komparatisztika eredményei nyomán vált ismertté ugyanis, hogy a különböző történelmi feltételek, fejlődésbeli eltérések és főként az egyes forradalmi átalakulások idején kialakult osztályerőviszonyok hatása alá kerülve több, egymástól is jól elhatárolható burzsoá jogcsoport keletkezett. A korai polgári átalakulások viszonylag gyenge polgársága épitette fel pl. azt a régi formákhoz kötődő, a feudális jog életképes elemeivel is együttélő angolszász jogrendszert, amely két évszázad multán a hatalmas gyarmatbirodalom vonzáskörébe került népek jogrendjének a fejlődésében meghatározó tényezővé lett.Nemcsak a szerencsés történelmi körülmények hozták magukkal tehát az angolszász jog világméretü térhóditását, hanem a precedens rendszer, ill. a common law célszerü alkalmazkodási készsége is a változó történelmi körülmények között.[51] A törvényi jog /statute law/ háttérben maradása,a kodifikáció hiánya és a jogi konzervativizmus hosszantartó uralma sem törte meg ezt a fejlődést a szabadversenyes kapitalizmus idején. A különböző birodalmi területek jogrendjének a belső integrálódásában pedig olymérvü előrehaladás is lezajlott idővel, hogy amikor a gyarmatok önállósodása történelmileg elkerülhetetlenné lett, az esetjog uralma változatlanul tovább élt.

A korai polgári átalakulás kényszerü osztálykompromisszumai által fémjelzett jogcsoportrégió energikus fejlődésének csak a felhalmozódó belső ellentmondások szabtak határt és ezek a tünetek a monopolkapitalizmus idején is csak fokozatosan jelentkeztek. Az áttérés módjában rejlő történelmi lehetőségek és a két évszázados "kifutás" tehát a kapitalizmus legfelsőbb fokára való átlépés gyötrelmeit is enyhitette az angolszász jog területén.[52]

A klasszikus polgári átalakulás, gyakorlatilag a feudális jogrend maradéktalan felszámolásának az eredményeként kifejlett latin-román jogcsoport[53] hasonlóan dinamikus belső, ill. világméretü fejlődést tett meg a 18. század végétől. Az adott társadalmi rendre való áttérés

nyilván döntően meghatározóvá lett ezúttal[54] is egy modellé átvöződő burzsoá jogcsoportrégiói tartós stabilizálódásában. Így még a 19. század második felébe átlépve is a kiteljesedés jegyei domináltak a klasszikus burzsoá jogrendszer modell-országában /fr./ és a Kommün korszakhatárt jelentő 72 napos uralma sem érinthette alapjaiban ezt az építményt. Nem ilyen egyértelmű a helyzet viszont az un. k é s é l t e t e t t b u r z s o á j o g r e n d s z e r e k helyzetének a megítélését illetően, amelyek mint ismeretes csak a 19. század derekán lezajlott társadalmi forradalmak nyomán tünteknek fel.

A 19. század utolsó harmadába történő átlépést korszakhatárnak tekintve joggal mondjuk, hogy a korabeli jogi közgondolkodásban még osztatlanul élt a hit a szabadversenyen alapuló burzsoá jogrendszerek kiteljesedése iránt, amiről Lenin találóan meg is írta később /1917/, hogy "fél évszázaddal ezelőtt /még/ a szabadverseny ... természeti törvénynek tünt". A hivatalos tudomány azonban valóban agyonhallgatta a tőkét, amelyben Marx megírta, hogy "a szabadverseny létrehozza a termelés koncentrációját és ez a koncentráció viszont fejlődése bizonyos fokán monopóliumra vezet".[55] A korszakváltást "a konkurrenciának a monopóliumba való átcsapása" tette érzékelhetővé és ezzel egyidejűleg a tőkés jogrendszerek néhány alapvető jellegzetessége is saját ellentétébe kezdett átcsapni".

A lezajlott történelmi átalakulás nyomán ma már a módszeres jogtörténeti kutatómunka megkülönböztetett figyelemmel fordul a modern kapitalizmus eme korszaka felé, amely az érintett burzsoá jogcsoportrégiók sorsát a napjainkig kiható módon befolyása alá vonta. Mindeddig nem kellően tudatosult azonban az a tény, hogy az áttérés törésvonalai által eleve deformált k ö z é p - é s k e l e t - e u r ó p a i t i p u s u b u r z s o á j o g i m o d e l l[56] v i s z o n y l a g k o r a i v á l s á g b a j u t á s a e l s z a k i t h a t a t l a n t ö r t é n e l m i k a p c s o l a t b a k e r ü l t a s z o c i a l i s t a j o g t i p u s e l ő t ö r t é n e t é v e l . Nem elháritható tehát, hogy témánk kapcsán némi kitekintést tegyünk a "leggyengébb láncszemek" terrénumát képező burzsoá jogcsoportrégió történelmi sajátosságaira is a monopolkapitalizmus korában.

Valóban e téren az eredők ősforrásává lett a k ö z é p - é s k e l e t - e u r ó p a i , p o l g á r i j e l l e g ű j o g r e n d s z e r e k v i s z o n y l a g k o r a i v á l s á g a . A közép- és kelet-európai területeken a megkésett /késleltetett/ polgári átalakulások hatása alatt fejlődött ki az a burzsoá jogcsoportrégió, amelynek a jellege és az egyes alrégiók eltérő fejlettségi szintje eleve magára vonta a figyelmünket. Féluton elakadt, megkésett polgári forradalmak szülötteként jelentkezett ez a jogcsoportrégió, amely később a Balkán térségében ujjászülető kisnemzeti államok jogrendjének a kiépitésében is modellként szolgálhatott. A modell tipusjegyeit jobbára a porosz-német, az osztrák-magyar, ill. az orosz birodalmi területeken szemlélhetjük, a komparativ kutatómunka idevágó eredményei azonban valóban arra utalnak, hogy ezeknek a késleltetett burzsoá jogrendszereknek eleve a k ö v e t k e z e t l e n s é g , a m e g k e t t ő z ö t t s é g /a feudális joggal/, ill. a felidézett t á r s a d a l m i á t a l a k u l á s b e f e j e z e t l e n s é g é b ő l f a k a d ó e l l e n t m o n d á s o s s á g volt a jellemzője. Levert forradalmak után és általában a néptömegek szinte teljes kirekesztésével zajlott ugyanis ezen a területen a jobbára dinasztikus keretek közé szorult államok jogrendjé-

nek az átalakulása, amely előtt csak lépésről lépésre hátrált a volt uralkodó osztály. A késleltetett burzsoá jogrendszerek tehát a befejezetlenül maradt társadalmi forradalom örökének a felülről "adományozott, ill. oktrojált- és általában ezeknek a reformoknak a restaurált dinasztikus államhatalom árnyékában fogant - végrehajtása után épültek ki.

A soknemzetiségü porosz,osztrák, ill. az orosz birodalmi államhatalom jogalkotása reprezentálja tehát ezt az átalakulást főként a 19. század második felében.Valójában persze a tipusjegyeket hordozó összetevők sem azonosithatók teljesen egymással, az uj jogrend alapjainak a lerakásában pedig számottevő eltérések is eleve jelen voltak. Méginkább igy van ez a kontinens délkeleti területein, ahol az érintett történelmi átalakulások a polgári nemzetállamok születésével és a külső /jobbára már imperialista jellegü/ hatalmi küzdelmekkel párhuzamosan zajlottak.[57]

Jelesül pl. az idézett délkelet-európai területeken a fejlett burzsoá jogminták bevétele könnyen megtéveszthetné a tekintetünket. Valójában azonban az alrégiók módszeres összehasonlitása alapján[58] ismert, hogy ezek a jogrendszerek szinte kivétel nélkül a késleltetett burzsoá jogcsoporthoz zárkóztak fel. Kiépitésükre azonban olyannyira későn kerülhetett sor, hogy itt már a klasszikus burzsoá jog tartós virágzására valóban nem maradt idő. A kisnemzeti szuverén államiság ujjászületése sem menthette meg tehát az itt élő népeket, hogy - a Kelet-Európa soknemzetiségü birodalmaiban élő népek sorsával osztozva - a modern kapitalizmus legfelsőbb fokának a beköszöntése idején kényszerüljenek a burzsoá jog kiépitésére.

A felidézett történelmi körülmények eleve deformálták tehát a késleltetett burzsoá jogrendszerek arculatát, amely gyakran már abból fakadt, hogy a bevett jogminták[59] maguk is ab ovo egy történelmi terelőpályán születtek. Ez a jelenség tehát a közép- és délkelet-európai jogcsoportrégiók mindegyikének a sajátja, de mint törésvonalat jelző deformálódás kétségtelenül némi időbeli eltéréssel terjedt a porosz-német, az osztrák-magyar, ill.az orosz birodalmi jogminták megalapozását követően. A századforduló évtizedeiben pedig már az érintett területek jogrendjének a deformálódása a válság tüneteivel vegyült és ez szinte mindenütt szoros történelmi összefüggésben volt a "későn megkezdett, a felemásan és ellentmondásosan véghezvitt, sőt valójában végig sem járt" és befejezetlenül hagyott társadalmi átalakulásokkal.[60] A cári O r o s z o r s z á g , ill. az imerialista hatalmak érdekharcai által permanens válságba sodort b a l k á n i n é p e k j o g r e n d j é t természetesen h a t v á n y o z o t t a b b m é r t é k b e n s u j t o t t á k a d e f o r m á l ó d á s j e g y e i . A külső tényezők egyébként is közvetlenül hatottak az emlitett kelet- és délkelet-európai területeken, miután a térség egészében már a monopolizált külföldi tőke /porosz-osztrák,francia-angol/ vadászterületévé változott. Ez a körülmény akadályozta a modern burzsoá állami strukturák kiépitését és elgáncsolta az egységes polgári nemzetállamok kiépitését is.[61] A protekcionista jogalkotás pedig feloldhatatlan ellentmondásba keveredve tünt fel azáltal, hogy többnyire maga is a külföldi tőke befolyása alá került. Igy az állami koncesszió egyre gyakoribb alkalmazása nyomán a hazai ipart a nemzetközi monopoliumoknak szolgáltatták ki és ezzel az uj jogtipus alapozásához füződő várakozások is végleg enerválódtak. Széltében kialakult a jogbizonytalanság, a sporadikus jelenségnek számitó kodifikált jog pedig szinte nyomban megszületése után elvesztette a tekintélyét. Kelet- és Dél-

kelet Európa burzsoá jogrendje tehát még a kiteljesedés előtt elvesztette stabilitását,[62] amelynek a velejárójaként viszonylag korán feltűnt a klasszikus burzsoá jogelvek feladása, a politikai reakció egyre gyakoribb elhatalmasodása pedig a kormányzat szükségintézkedéseivel tette áttekinthetetlenné a joggyakorlatot. Vázlatosan tehát ezek azok a nyilvánvalóan regresszív tendenciák, amelyek a közép- és kelet-európai késleltetett burzsoá jogrendszerek korai összeomlásának a veszélyét objektíve magukban hordozták már a 2o. század első évtizedeiben.

Az előrevetítettekből is kitűnik, hogy a közép- és kelet-európai /késleltetett/ burzsoá jogcsoport szinte minden lényeges összetevőjében feltűntek már a századforduló idején a deformálódás korai jelei. Még a típusjegyeket hordozó porosz-német osztrák-magyar jogfejlődés útjai is elbizonytalanodtak pl. a gazdaság szférájában megindúló monopolizálódás hatása alatt. A finánctőke kiteljesedő hatalma, ill. a nemzetközi monopóliumok színrelépése tehát még a némi alkotmányos tradíciókat őrző országok társadalmát sem hagyta érintetlenül, a délkelet-európai régióban ujjászülető államok jogrendjét pedig permanens válságba taszította.[63] Az adott jogcsoportrégió leggyengébb láncszemét azonban a cári Oroszország feudálkapitalista berendezkedése képezte. Indokolt tehát, hogy egy rövid visszatekintés segítségével témánk előtörténeti összefüggéseit a legsúlyosabb belső ellentmondásokkal terhelt alrégióban vázlatosan felmérjük.

A korai ill. a klasszikus polgári forradalmak korában Oroszország társadalmi rendje szinte változatlan maradt. Ebben a nagykiterjedésű régióban a feudalizmus válsága csak a 18. század második felében jelentkezett és a tőkés termelés fokozatos térhódításával párhuzamosan a régi rend felbomlásának a tünetei kifejlett formát öltöttek a 19. század első felében. Az árutermelő tőkés viszonyok fejlődése belülről, valamint a világméretekben ható burzsoá gazdasági- piaci kapcsolatok kívülről a cári Oroszország számára olyan helyzetet teremtettek tehát, amelyben a feudális osztályuralom végleg válságba jutott. Igy a régi rend uralmának a felbomlása történelmi törvényszerűség erejével jelentkezett, de a reakciós osztályuralom megőrzését szolgáló állam- és jog még egy ideig feltartóztatta a polgári átalakulás megvalósitását. Ennek ellenére a jobbágytartó feudális rend a 19. század derekán már tarthatatlannak mutatkozott. Sajátos történelmi feltételek között megkezdődött tehát Oroszország áttérése a kapitalizmusra.

Oroszország a 18. század végétől az európai feudális reakció egyik legerősebb támasza lett, cselekvő részt vállalt a francia forradalom ellen szervezett európai koalicióban és eredményes harcokat vivott Napóleon hódító törekvéseivel szemben. I. Pál /1796-1801/ és az államcsíny útján hatalomra került Napóleon viszonya azonban rövidesen megváltozott. Oroszország szövetséget kötött a napoleoni Franciaországgal, ami azonban az angol piacokat féltő nemesség ellenállásába ütközött. Udvari összeesküvés le is számolt az uralkodóval és fiát, I. Sándort /1801-1825/ ültette a trónra. Az önkényuralom szélsőséges törekvéseit átmenetileg felszámolták s az új uralkodó igéreteivel, ill. óvatos reformtörekvéseivel megnyerte a nemesség támogatását is. Igy a Napóleon elleni koalíciónak Oroszország ismét szerves része lett és osztozott a szövetségesekkel együtt elszenvedett vereségekben /Austerlitz, 18o5, Jena, 1807/. A cári seregek friedlandi veresége után végül Oroszország súlyos békefeltételek elfogadására kényszerült /tilsiti bé-

ke /1807/, de lehetőséget nyert arra, hogy terjeszkedő politikát folytasson Törökország, Perzsia és Svédország rovására. A tilsiti békefeltételek ennek ellenére sem bizonyultak tartósaknak, mivel Oroszország az Anglia ellen irányuló kontinentális zárlat betartását képtelen volt biztositani. Napoleon 1812. évi hadjárata után azonban Oroszország ismét az európai koalicióba lépett és Franciaország megtörése után Európa legreakciósabb hatalmaival szövetkezve létrehozta a "szent szövetség" rendszerét.

A társadalmi válsággal küzdő Oroszország számára a továbbiakban kedvező helyzetet teremtett az európai reakcióval való szövetség. A feudális Oroszország fennmaradása most már összefonódott tehát a "szent szövetség" rendszerével, amely szentesitette a cárizmus újabb hóditásait is/Finnország, Besszarábia, lengyel területek/. Ugyanakkor a reakciós rendszer alapjait ásta alá a "keleti kérdés" megoldására irányuló orosz politika. A belső válság I. Miklós /1825-1855/ hatalomrakerülése idején éleződött ki /dekabrista felkelés/, az önkényuralom megerősitése és az ujabb hóditó törekvések ezért szükségszerüen jelentkeztek.

A Perzsia és Törökország ellen viselt sikeres hadjáratok azonban csak átmenetileg enyhitették a cárizmus belső helyzetét. Oroszország balkáni térhóditása viszont kiváltotta Anglia és Franciaország ellenállását és a lengyel nép felkelése /183o-31/ is lekötötte a cárizmus erejét. Egyidejüleg évtizedekig tartó háború folyt a kaukázusi mohamedán népek szabadságharca és a kazah felkelők ellen. Abomló feudális társadalom alapvető ellentmondásai mellett tehát a nemzeti ellentétek és az orosz gyarmatositás megoldatlan problémái sokasodtak.

A cári Oroszország a bomló feudalizmus legreakciósabb bástyájává lett a 19. század derekán, de a birodalmi államhatalom egyben szinte állandósult küzdelemre is kényszerült a feudális osztályuralom belső fenntartása érdekében. Mindez nem akadályozta meg Oroszországot abban, hogy az 1848-49-es európai forradalmak idején az osztrák reakciót jelentős erőkkel támogassa. Az 5O-es években azonban a végletekig kiéleződtek a jobbágytartó rend belső ellentmondásai, bár a krimi háború /1853-1856/ sikeres befejezése még megszilárdithatta volna a cári Oroszország helyzetét. Sőt, az 1848-49-es európai forradalmak leverésében kifejtett szolgálatai ellenében Oroszország külső támogatást is remélhetett, szövetségesei azonban ellene fordultak, az angol, francia beavatkozás pedig megalázó békefeltételek elfogadásához vezetett /Párizsi béke, 1856/. Oroszország minden további hatalmi törekvéseit elvágni törekedtek most már a vezető tőkés hatalmak. Kiszoritották a dunamenti államok sorából, semlegesitették a Fekete-tengert, valamint a hadiflotta és az erődítmények felszámolására kötelezték Oroszországot.

Az elszenvedett súlyos vereség nemcsak a hatalmi törekvések kudarcát, de a társadalmi haladás gátját képező feudális osztályuralom tarthatatlanságát is bebizonyitotta. A cári feudális állam szervezetlensége és a gazdasági élet elmaradottsága most már leküzdhetetlen nehézségek elé állitották Oroszországot. A viszonylag gyenge és a birodalom területén szétszórt polgárság ugyanakkor képtelennek mutatkozott egy radikális polgári forradalom megvivására. Igy a népi forradalmi mozgalmak /a parasztfelkelések/ és a külpolitikai kudarcok eleve a felülről végrehajtott átalakuláshoz vezettek.

Végül is a jobbágyság és a leigázott népek ellenállása az önkényuralom és a jobbágyrend ellen fordult és ez a 60-as évek elejére forradalmi helyzet kialakulásához vezetett. A feudalizmus több mint félévszázadon át tartó válsága ugyanakkor az elavult gazdasági rendszer alapjainak a megrendülését és a tőkés termelés viszonylag gyors térhódítását eredményezte. Mindez elkerülhetetlenné tette a feudalizmus uralmának az összeomlását. A forradalmi válságból most a jobbágyrendszer felszámolásával /1861/ és az önkényuralom megreformálását szolgáló gyors intézkedésekkel keresett kiutat a cári Oroszország. Így a reformok a megkésett polgári átalakulás kezdetét jelentették olyan sajátos történelmi feltételek között, amikor az orosz burzsoázia nem állt a forradalmi tömegmozgalom élére. Az életrehívott reformok ilyen módon a reakciós erők politikai hatalmának a fennmaradását segítették és a feudális kiszákmányolás súlyos maradványait is konzerválták.

A 60-as évek elején újabb forradalmi fellendülés kísérte a jobbágyreform meghirdetését, az 1863. évi lengyel felkelés sem tudott azonban egy általános forradalmi átalakulássá fejlődni. A reformokat kezdeményező államhatalom újabb engedményekkel a liberális ellenzék erejét is megtörte, a népi forradalmi megmozdulásokat pedig kegyetlenül vérbe fojtotta. A hosszantartó forradalmi válság hatása alatt keletkezett liberális reformok mégis alapvető változásokat eredményeztek. Ezek hatása alatt a tőkés termelőmód továbbfejlesztése összefonódott a feudális maradványokkal és a liberális reformokkal csak átmenetileg álcázott önkényuralom megőrzésével.

Oroszországban a jobbágyreform szükségképpen elvezetett a polgári reformok megjelenéséhez, amely főként az államéletben jelentős változásokat eredményezett, végső soron tehát a burzsoá monarchiára történő áttérés utját egyengette. Az állami reformok megteremtését sietette az az ujabb forradalmi fellendülés is, amely a jobbágyreform elégtelenségéből fakadt a 60-as évek elején. A felülről végrehajtott átalakulás kompromisszumos jellege természetesen meghatározta a polgári reformok sorsát is, miközben az állami erőszakapparátus minden erejét latba vetve, fokozatosan urrá lett a népi forradalmi mozgalmak felett. Ez adott lehetőséget arra, hogy a kormányzat hozzáfogjon a liberális nemesség és a fejlődő polgárság igényeit kielégítő állami reformok végrehajtásához.

A polgári jellegű reformok 1863 és 1874 közt születtek. A reformokat a forradalmi helyzet nyomása kényszeritette ki az önkényuralomtól /Lenin/, de egy általános népforradalom elmaradása miatt azok radikális átalakulást nem eredményezhettek. A reformok sorsát a közigazgatási reformok /zemsztvo reformok/ nyitották meg /1864/. A közigazgatási reform a helyi gazdasági, népmüvelési stb. ügyek vitelére választott önkormányzati szervek kialakitását tette lehetővé a kormányzóságokban és a járásokban /guberniumi, ujezdi/. Így a helyi önkormányzat legfőbb szervei a kormányzósági és járási zemsztvo-gyülések lettek és a népes zemsztvo-gyülések mellett müködtek az intézőszékek, amelyek a határozatok végrehajtásáról gondoskodtak. Az önkormányzati szervek választásában megszüntették /formálisan/ a rendi előjogok uralmát és helyette a liberális nemesség és burzsoázia számára előnyös vagyoni cenzust állitották. Így a választások a sajátos orosz viszonyok közt általában a birtokos nemesség túlsulyát eredményezték.

A közigazgatási reform persze a burzsoá államberendezkedés kifejlődése szempontjából haladás volt, a feudális erők befolyásának a megőrzése azonban gyakorlatilag az "önkényuralom és a kizsákmányoló osztályok számára ártalmatlan" /Lenin/ önkormányzati szervek keletkezéséhez vezetett. A kormányzósági és járási zemsztvók hatáskörébe a helyi ipar, a kereskedelem, a népoktatás és az egészségügy, valamint a helyi szociális és köztevékenység tartozott. Igy a burzsoá alkotmányos törekvések melegágyaivá nem lehettek a zemsztvók, egyébként is tevékenységük felett a Belügyminisztérium állandó ellenőrzést gyakorolt. Az eredeti tervek persze ennél jóval többek igértek, amelyeket még 1863-ban az "államtanács átalakításáról" szóló tervezet tartalmazott. E tervezet a kormányzósági és a városi zemsztvók számára biztositani akarta a jogalkotás előkészitésében való közreműködést, miután évente egyszer a zemsztvók gyülése jogot nyert volna arra, hogy az Államtanács elé kerülő törvényjavaslatokat megvitassa. /Valujev terv/. A forradalmi válság hanyatlása után azonban ezek a tervek háttérbe szorultak.

Az önkényuralom átalakitását szolgáló polgári reformok másik jelentős lépése volt a városi önkormányzat megteremtése. A 18. század második felében létrehozott városi dumák még rendi alapon keletkeztek /II. Katalin/. Ezek helyébe az 1864-ben elkészült, de csak 1870-ben életbe léptetett városi reformtörvény vagyoni cenzus alapján választott duma szervezését irta elő. Kisebb városok néhány tucat, a nagyobbak néhány száz tanácsnok megválasztását is eszközölhették, a választásokon azonban a legnagyobb adófizetők túlsúlya érvényesült /kereskedő és iparos burzsoázia/. Az adót nem fizető városi szegénységet és a munkásságot pedig teljesen kirekesztették az önkormányzati testület megválasztásából.

A városi duma a helyi, főként gazdasági- kulturális ügyek vitelére alkalmas szabályzatok megalkotására kapott jogot és határozatinak a végrehajtásáról a duma által kijelölt városi intézőszék utján gondoskodott. A városi önkormányzati szervek hatásköre a helyi ipar és a kereskedelem, a városrendészet, a piacok, az egészségvédelem és a népoktatás körére korlátozódott. A városi végrehajtó szervek élére állitott polgármestereket tisztükben a kormányzók, vagy közvetlenül a Belügyminiszter erősitette meg. Ily módon a városi önkormányzat élete is általában a központi kormányszervek gyámsága alá került.

A városi önkormányzatról szóló reformot csakúgy, mint a zemsztvo reformot persze fokozatosan léptették életbe a birodalom területén és a leigázott nemzetiségi területeken helyenként még e 70-es évek végén sem engedték megszervezni a helyi önkormányzati szerveket. Sőt a Belügyminisztérium jogot nyert arra is, hogy az önkormányzati testületek határozatait felfüggessze és megtiltsa azok végrehajtását, ha az "a törvénybe, vagy az általános állami érdekbe ütközik". Különösen fontos ügyek eldöntéséhez pedig a kormányzó vagy a belügyminiszter jóváhagyását követelték meg.

A félmegoldást jelentő reformok azonban a korlátozott feltételek mellett is nagyjelentőségü változást hoztak. Főként a városi dumák fejlődése mutatja világosan, hogy e szervek a burzsoá Oroszország alapvetően uj intézményei lettek, miután a vagyonos burzsoázia számára megnyilt végre a lehetőség, hogy a helyi tőkés fejlődést eredményesen szolgáló szervekben politikai befolyását fokozatosan kiterjessze.

A polgári reformok Kelet-Európa eme soknemzetiségü birodalmában még számos területen jelentkeztek anélkül, hogy a bürokratikus cári államgépezet egész rendszerét felszámolták volna.A látszólag változatlanul megmaradt központi államszervek müködése azonban nem maradhatott érintetlen. Igy a feudális jog feladásának a döntő lépését jelentette az időben legkorábban megszülető /1863/ b i r ó s á g i r e f o r m . A feudális kiváltságokon alapuló biráskodás felszámolása és az új birósági szervezet megteremtése pedig a központi államszervek tevékenységére is kihatott. Igy az állami közigazgatás és a biráskodás formális elválasztása, valamint a burzsoá jogelvek fokozatos érvényre juttatása az egész államéletben éreztette hatását. Ily módon Oroszország államberendezkedése a földbirtokos osztály politikai súlyának megőrzése mellett végérvényesen megindult a burzsoá monarchia kifejlődése utján. Ezt az átalakulást bizonyitják a pénzügyi, a katonai és a közoktatásügyi reformok is.

Az á l l a m i p é n z ü g y e k és a költségvetés rendezésére pl. szintén a 60-as években került sor, miközben az adóztatás feudális rendjét jórészt felszámolták és az állami hivatalokat költségvetés összeállitására kötelezték. Az állami adók /egyenes adók/ nagy részét persze a földmüvelő parasztokra háritották, a földbirtokosokat pedig jelentéktelen földadó fizetésére kötelezték. Az állami bevételek jelentős hányadát a fogyasztási adók /közvetett adók/ képezték /szesz, só, dohány stb./, amelyek ismét a dolgozó tömegek helyzetét súlyosbitották. Az ugrásszerüen megnövekedő állami jövedelmek jelentős részét viszont az állami bürokrácia és az erőszakapparátus emésztette fel. A költségvetés tervezése, betartása és ellenőrzése mégis előrehaladásnak tekinthető. A parasztokat terhelő gyülölt fejadó és számos más feudális maradvány természetesen e téren is hosszú időre konzerválódhatott.

A k a t o n a i r e f o r m megteremtésére viszonylag későn /1874/ került csak sor. A reformtörvény az általános hadkötelezettséget hozta be és csökkentette a katonai szolgálat idejét. Egyidejüleg az európai burzsoá államok tapasztalatait felhasználva a hadszervezetet is átalakitották és a sorköteles katonák kiképzése mellett megszervezték a tartalékosok, ill. a népfelkelők állományát. Mindez azonban nem szüntette meg a hadseregben továbbélő feudális eredetű kiváltságok fenntartását.

Végül a kifejlődő tőkés társadalom számára a közoktatásügy is egyre jelentősebb lett. Ezért az árútermelő társadalom növekvő igényeinek a kielégitésére szolgáltak az 1864. évi i s k o l a r e f o r m o k , amelyeknek az eredményeként jelentős előrehaladás történt a népoktatás és a középfokú iskoláztatás területén, az uj egyetemi szabályzatok /1863/ pedig megteremtették a felsőfoku tanintézetek testületi anatomiáját. A tanitás szabadsága persze ezzel még távolról sem valósulhatott meg, sőt e végtelenül szerény reformokat is rövidesen megnyirbálták. Igy a liberálisok a közoktatásügyi kormányzat terén később visszaszorultak, a polgári reformok alapvető vivmányainak felszámolására azonban már nem kerülhetett sor.

P o r o s z m i n t á j ú á t a l a k u l á s z a j l o t t l e tehát O r o s z o r s z á g á l l a m b e r e n d e z k e d é s é b e n az emlitett reformok eredményeként, amely a burzsoá monarchiára történő áttérést jelentette /Lenin/ a tőkés társadalom kialakulásának a közép- és kelet-európai formái mellett. Az átalakulást pedig nem a következetes polgári for-

radalom, hanem a tőkés fejlődés követelményeihez való alkalmazkodás elkerülhetetlensége szülte.

A jobbágyfelszabadítás és a 60-as években életrehívott polgári reformok alapján persze lehetővé vált, hogy Oroszország gazdasági és politikai berendezkedése is végre a tőkés viszonyok követelményeinek megfelelően alakuljon. A fejlődő tőkés gazdasági és társadalmi viszonyok azonban csak lépésről lépésre tudták visszaszorítani a gyors haladást gátló feudális maradványokat.

A megkésett polgári átalakulás sajátosan kompromisszumos jellege tehát rendkívül bonyolult helyzetet teremtett Oroszország továbbfejlődésében,miután a reformok a forradalmi válság átmeneti lekűzdésére alkalmasak lehettek, de a társadalom gyökeres átalakítását nem helyettesíthették. Így a megoldatlan társadalmi problémák felszínen maradtak és a néptömegek forradalmi mozgalmai átmeneti visszaesések után hatványozottan jelentkeztek. A feudálkapitalista Oroszország belső gazdasági és politikai nehézségeit azonban a külpolitikai elszigeteltség is fokozta. Ez az elszigeteltség pedig nemcsak az elszenvedett katonai vereségek formájában jelentkezett, hanem a nemzetközi /piaci/ gazdasági kapcsolatok területén is. A feudális eredetű kizsákmányolás különböző formáinak /ledolgozás/ a továbbélése és a nagybirtok fennmaradása pl. a belső piac fejlődésére hatott bénítóan, amit a cárizmus új területek meghódításával, a tőkések és a földbirtokosok érdekeit egyaránt szolgáló középázsiai kolonizáció fokozásával akart enyhíteni. Így a gyarmatosító hadjáratok a 60-as évektől egyre fokozódtak, de csak évtizedekig tartó harcok hoztak szilárdnak tekinthető eredményeket /kokandi, bucharai, chivai kánságok/.

A megoldatlan balkáni problémák sürgették Oroszország külpolitikai elszigetelődésének felszámolását is. Így az első lépések közvetlenül a krimi háború után - a növekvő osztrák igények visszaszorítása érdekében - a francia-orosz közeledés felé mutattak. A lengyel felkelés leverésétől azonban /1864/ előtérbe került a porosz-orosz közeledés, amit a fokozódó osztrák-porosz ellentétek is alátámasztottak. Oroszország támogatta Poroszországot a Schleswig-Holsteinért folyó küzdelemben, majd a porosz-francia háború idején is, aminek az eredményeként /Sedan 1870/ megnyílt a lehetőség az 1856-os párizsi békeszerződés megalázó feltételeinek a felmondására.[64]

Oroszország ezzel kitört a külpolitikai elszigeteltségből és a megoldatlan balkáni kérdés előkészítése érdekében újabb lépéseket tett Ausztria és Poroszország szövetségének a megnyerése érdekében /három császár szövetsége, 1873/. A feudál-kapitalista Oroszország balkáni törekvései azonban alászták a szövetségesek viszonyát. Oroszország tehát ismét csak Franciaországhoz közeledett /1874-től/ és megkezdte a balkáni előnyomulást /1877-78. évi orosz-török háború/. Az osztrák-porosz szövetségesek viszont most Oroszország ellen fordultak és Angliával együtt követelték az orosz birodalom és a balkáni népek számára is előnyös békekötés /San-Stefano, 1878/ revízióját. Így a vezető tőkés hatalmak berlini kongresszusa végül meghátrálásra kényszerítette Oroszországot, amely külpolitikailag ismét elszigetelődött.[65] Még számos kísérlet született bár az orosz-német közeledés megteremtésére, de ezek sikertelenségével párhuzamosan inkább a francia-orosz szövetség feltételei gyarapodtak 80-as évek végén/francia tőkebefektetés/. Távlatilag

is ez utóbbiak bizonyultak tartósaknak és a következő években létrejött a francia-orosz katonai szövetség /1891-93. évi szerződésekkel/, amely később az antant-csoportosulás alapja lett.

Szembetűnő tehát, hogy a feudálkapitalista Oroszország külső és belső helyzete egyaránt magán viselte a megkésett polgári átalakulás negatív vonásait. A gazdasági elmaradottság és a tőkés fejlődés előtt álló akadályok pl. a polgári reformok bevezetése után sem tűntek el. A tőkés kizsákmányolás fokozódása mégis erőteljesen hozzájárult a 70-es évek végén kialakuló újabb forradalmi válsághoz. Így az újabb válság tetőpontját jelezte az uralkodó meggyilkolása /1881/, amely persze gyökeres változásokhoz nem vezethetett, ellenkezőleg a politikai reakció fokozódását eredményezte. Következésképpen III. Sándor /1881-1894/ hatalomrakerülésével lezárult a liberális engedmények kora, és megindult a reakció nyílt támadása a forradalmi mozgalmak ellen. Az orosz burzsoázia azonban nem állt a polgári reformok vívmányainak a védelmére, mivel maga is szembekerült a munkásság gazdasági harcával. Az ipari proletariátus harcának a megjelenése tehát az alapvető osztályellentétek megváltozását mutatta, de most már az orosz burzsoázi maga is védelmet keresett a reakciós államhatalom árnyékában. A haladás legjobb erői ettől kezdve a szervezett munkásmozgalom kereteiben egyesültek.[86]

A burzsoá jogtipus leggyengébb láncszemének a történelmi szerepe

Oroszország tőkés fejlődése a 19. század utolsó évtizedében egyes iparágak viszonylag gyors növekedését eredményezte. Az olcsó munkaerő és a hatalmas nyersanyagforrások ösztönzően hatottak a tőkebefektetésre. Különösen megnőtt a külföldi /főként a francia/ tőke aktivitása, mivel a cárizmus gazdaságpolitikai intézkedései elősegítették a tőkés vállalkozások és befektetések gyarapodását. A kormány protekcionista gazdasági rendszabályai a belső piacok monopolizálására irányultak /1891. évi védővám tv./, a gyarmatosító politika azonban újabb és újabb lehetőségeket kínált a külföldi tőke behatolásának is. Így a 90-es években - rövid egy évtized leforgása alatt - a külföldi tőkebefektetés megtízszereződött és ezáltal- Oroszország gazdasági élete függő helyzetbe került a külföldi tőkétől. A reakciós államhatalom támogatásával szakadatlanul nőtt a banktőke szerepe is,miután az állami pénzügyek rendezése /1897/ és az újabb ipari védővámok nyilvánvalóan a nagytőke érdekeit szolgálták. Mindezek eredményeként a nagyburzsoázia érdekei összefonódtak a cárizmussal, a liberális polgárság alkotmányos törekvései pedig megoldatlanul szorultak ki az orosz politikai életből.

Végül a századforduló idején Oroszországban kifejlődtek az imperializmus jellemzői is miután a 90-es évek hosszantartó ipari válságának hatása alatt megjelentek az első monopóliumok /szindikátusok/, amelyek a kormány aktív támogatását élvezték, és gyors ütemben növelték befolyásukat egész iparágak területén. Bár súlyos feudális maradványok tették korlátozottá a belső piacok felvevőképességét, a cárizmussal összefonodó monopoltőke most mégsem törekedett azok felszámolására, sokkal inkább az új gyarmatosító törekvés mögé állt. II. Miklós /1894-1917/ trónralépése után pl. különösen szembetű-

nővé vált a reakciós kormányzat és a monopoltőke gyarmatszerző törekvéseinek az összefonódása. A leigázott népek és nemzetek feletti hatalom árnyékában tehát az orosz földbirtokosok a meghosszabbított feudális kizsákmányolás zavartalanságát, a monopóliumok új piacterületeket és nyersanyagforrásokat biztositottak maguknak. Így a Kaukázus és Közép-Ázsia térségében kegyetlen eszközökkel haladt előre a gyarmatositás, amely e területek népeinek a fegyveres ellenállását is kiváltotta.[67]

A reakciós kormányzat és a monopoltőke összefonódása tehát egyre bonyolultabbá tette Oroszország helyzetét. A Közép-Keleten pl. angol-orosz ellentétek jelentkeztek, miután mindkét hatalom Törökország, illetve Perzsia rovására kivánta befolyását növelni. A német-orosz ellentéteket az orosz ipari védővám és az ellene foganatositott német agrár védővám növelte, a távolkeleti orosz gyarmatositás pedig kiélezte az orosz-japán ellentéteket. Az orosz gyarmatosítás tehát mindenütt a vezető tőkés hatalmak törekvéseibe ütközött, mivel a világ gyarmati felosztása a tárgyalt korban már gyakorlatilag befejeződött. Ez a tény azonban nem csökkentette az orosz monopoltőke és a cárizmus hóditó törekvéseit, ellenkezőleg fokozta az agresszivitást. Mindez együttvéve az orosz kapitalizmus alig néhány évtizedes, megkésett fejlődése után a"militarista-feudális" jellegű imperializmus /Lenin/ kialakulásához vezetett. A külföldi tőke segitségével nagyra nőtt tőkés monopóliumok összefonódtak a félfeudális állammal, aminek a hátterében a proletariátus és a leigázott népek ellen folytatott közös harc, a gyarmati háboruk és a monopoltőke agresszivitása húzódott meg. Ez a sajátos történelmi helyzet tehát Oroszországot az imperializmus összes ellentmondásainak a gócpontjává, az imperializmus világrendszerének a leggyengébb láncszemévé változtatta.

A századforduló után jelentkező ipari válság persze ujabb lökést adott a tőkés monopóliumok fejlődésének és kiélezte a belső társadalmi ellentéteket. A néptömegek politikai harca évről évre fokozódott[68] és ez az orosz-japán háboru /1904-1905/ körülményei között súlyos társadalmi válságot eredményezett. A háboruban elszenvedett kudarc és a végletekig kiélezett társadalmi ellentétek pedig elvezettek az első orosz polgári demokratikus forradalom /1905-1907/ kirobbanásához,[69] amely nyilvánvalóvá tette az orosz burzsoázia ellenforradalmiságát. Gyakorlatilag ebből a felismerésből fakadt a szovjetek létrehozásának a történelmi szükségessége. Egyidejűleg bebizonyosodott, hogy a forradalmi szovjetek - következetes bolsevik vezetés alá kerülve - képesek a fegyveres harc megvivására, majd pedig a dühöngő ellenforradalom támadása elől történő szervezett visszavonulás megszervezésére. Igy a forradalmi mozgalmak erejét csak fokozatosan tudta visszaszoritani a kormányzat, 1907-től azonban hosszu évekre a politikai reakció keritette hatalmába Oroszország életét /Sztolipini reakció, 1907-1912/.

A forradalom tehát vereséget szenvedett és a reakció súlyos csapásokat mért a polgári átalakulás ügyét következetesen támogató néptömegekre. Az ellenforradalmi burzsoázia árulása viszont lehetővé tette az önkényuralom és az azzal összefonodó monopoltőke hatalmának a meghosszabbitását. Az imperialista hatalmak külső támogatása is ebben az irányban hatott, miután a vezető tőkés országok diplomáciája az orosz-japán békekötést szorgalmaz-

ta /1905.aug.23./ portsmouthi-béke/, a perzsiai érdekövezetek kialakításával pedig az angol-orosz szövetség megalapozására is sor került /1907/.[70] Németország ugyan kisérletet tett még az orosz francia,illetve orosz-angol szövetség megbontására, de ez már lényeges változást nem eredményezett.

A cári Oroszország helyzete persze a belső és külső imperialista burzsoázia támogatása ellenére is ingatag maradt. Igy közvetlenül az első világháborut megelőző években ujabb forradalmi válság érlelődött, kirobbanását azonban átmenetileg feltartóztatta a háború. A cárizmus most a vezető tőkés hatalmak szövetségében megvivandó, győztes háborútól remélte a belső válság leküzdését. Az imperializmus leggyengébb pontját képező cári Oroszország azonban nem birta ki a ránehezedő nyomást és az 1917-es forradalom csapásai alatt végleg összeomlott.[71]

A soknemzetiségü orosz birodalmi államberendezkedés korai válsága is nyomban megjelent a polgári reformok után. A cári Oroszország polgári jellegü államszervezeti reformjai ugyanis csak a 19. század 60-as,70-es éveiben bontakoztak ki és eleve következetlen, megkésett alkotásoknak bizonyultak. Igy Oroszország az 1863-1874 között meghirdetett reformok maradéktalan végrehajtása esetén sem juthatott volna el az alkotmányos /ill. parlamentális/ burzsoá monarchia szintjére, amely egyébként az elérhető maximális változások hordozójának tünt a megkésett polgári átalakulások modell-államaiban is. A tőkés gazdaság szerepének a fokozódása természetesen megnövelte a burzsoázia szerepét az állami munka különböző területein, de még az igy elért eredmények sem nyertek rögzitést alkotmányos alaptörvények formájában. A végletekig késleltetett államszervezeti átalakulások legtipikusabb megnyilvánulásai lettek, hogy a helyi igazgatási, biráskodási, ill. a müvelődési szinteken a vagyonos burzsoázia számára már engedményeket tettek, ugyanakkor a központi szervekben, vagyis a hatalom tényleges birtoklásában viszont még szinte semmiféle változást nem foganatositottak.[72] Társadalmi forradalom hiányában az önkényuralmi rendszer tehát szinte érintetlenül fennmaradhatott, a főbb hatalmi ágazatok tevékenységéhez füződő alkotmányos garanciák pedig ki sem fejlődhettek.

Maradt tehát a 60-as évek reformjai által életrehivott helyi önkormányzati és birósági szervezet, mint a fejlődő polgárság politikai cselekvésének a korlátok közé szoritott és a kormányzat által jól ellenőrizhető területe. A polgári reformok szerény lehetőségei azonban még ebben az értelemben sem válhattak valósággá a birodalom különböző területein. A kormány ugyanis állandó ellenőrzés alatt tartotta a helyi önkormányzati és birói szerveket és igyekezett távol tartani a polgárságot az ujabb alkotmányos törekvésektől. Ezen túlmenően a helyi földbirtokos arisztokrácia politikai befolyása is nyomasztóan ránehezedett az önkormányzati és birói szervek tevékenységére.

Kelet-Európa hatalmas méretü soknemzetiségü birodalmában tehát a modern burzsoá állami struktura kiépitése féluton elakadt. Az önkényuralom és a hanyatló földbirtokos osztály politikai hatalmának a lehető legteljesebb megőrzése ezért sok tekintetben hozzájárult a 70-es évek végén megismétlődő forradalmi válsághoz. A forradalmi mozgalmak aktivitása mögött azonban messze elmaradt a liberális burzsoázia alkotmányos követelése. A válság kifejlődése idején pl. a

kormányzat maga vette kezébe a kezdeményezést és a forradalmi mozgalmak kegyetlen megtorlásával párhuzamosan a Lorisz-Melikov-féle alkotmány előkészitését szorgalmazta. A politikai rendőrség gyülölt szervezetét /III.Ügyosztály/ formálisan felszámolták /1880/, gyakorlatilag azonban a liberális alkotmánytervezetet előkészitő belügyminiszter hatalma alatt ujjászervezték. A katonai biróságok hatáskörét megnövelték /1878/ és a birodalom fontosabb központjaiba kinevezett főkormányzók közigazgatási hatalmát a számüzetésre is kiterjesztették /politikai ügyekben/. Mindez egyik oldalon a forradalmi népmozgalmak ellen irányult, a második oldalon pedig a Lorisz-Melikov-féle tervezet zemsztvoknak és a városi önkormányzati szerveknek a törvényelőkészitő munkába történő bevonását igérte.[73]

A Lorisz-Melikov-féle tervezetben tulajdonképpen szó sem volt modern értelemben vett alkotmányról. Csupán egy, a törvényjavaslatok kidolgozásában tanácskozási joggal közreműködő bizottság felállitásról kivánt rendelkezni az alkotmány, amelynek a tagjai közé kerültek volna be az önkormányzati szervek választott küldöttei. A törvénykezdeményezés és jóváhagyás továbbra is az uralkodó kezében maradt volna. Több reményt táplált az a törekvés, hogy az új törvényjavaslatoknak a kormányzósági közigazgatás átszervezéséhez, a zemsztvók és városi dumák jogkörének a kiterjesztéséhez, valamint a gazdasági és pénzügyi reformok megvalósitásához kellett volna hozzáfogniok.

Könnyen érthető azonban, hogy az uralkodó elleni merénylet hatása alatt a liberális reformgondolatok szinte nyomtalanul eltünteK. III. Sándor uralmával a politikai reakció ragadta magához az egész államéletet és egymást követték a polgári reformok szerény vivmányainak a felszámolását célzó intézkedések.[74] A merénylet ürügyén született meg pl. "az állami rend és a társadalmi nyugalom megóvásáról" /1881/ szóló rendelet[75], amely a hajdan, még I. Miklós korában szervezett csendőrhadtest hatalmát ismét kiterjeszthette. Igy a polgári reformokat figyelmen kivül hagyva korlátlan lehetőség nyilt a karhatalmi szervek önkényeskedésére, ha a kormány az ország valamely területén a rendkivüli állapotot meghirdette. A kormányzat persze bőven élt a lehetőséggel, miközben III. Sándor cár kiáltványában ujra lerögzitette az önkényuralom korlátlanságát, amely a legfőbb állami szerveket /államtanács, minisztertanács/ is csak tanácskozó,véleményező testületeknek tekintette a főhatalom, illetve a törvényhozás gyakorlatában.[76]

A politikai reakció láthatóan a régi, elavult /központi/ államgépezet és az önkényuralom megszilárditására törekedett és ezt a törekvést csak kiegészitette a polgári reformok korlátozása, az un. "ellenreformok" megjelenése. A reakció főként az önkormányzati szervek /zemsztvók, városi dumák/ korlátozására és a birósági reformtörvény által életrehivott esküdtbiróság felszámolására törekedett.[77] Nem kerülte el azonban a reakció figyelmét a közoktatásügy és az egyetemi autonómia korlátozása sem /1884/. Súlyos csapást mért pl. a reformokra a közigazgatási főnökök bevezetése /1889/, miután e tisztségviselőket a falusi önkormányzatok és a járási parasztügyi birósági fölé rendelték. Valójában ugyanis a közigazgatási főnökök a reformok szellemét megcsufolva avatkozhattak be a helyi szervek munkájába, a választott tisztségviselőket felfüggeszthették, birságolhatták és rövidebb ideig terjedő elzárását is kiszabhattak.[78]

A következő lépés volt a zemsztvók korlátozását szolgáló rendelet /1890/ miután a reakció nem tudott megnyugodni abban, hogy a zemsztvók választásában egy általánosan megállapított vagyoni cenzus érvényesüljön. Így az 1890. évi rendelkezések ismét két rendi kúriára /nemesi és városi rendek kuriája/ bontották a zemsztvók választására jogosultakat,[79] a parasztok képviseleti jogainak a gyakorlását viszont nyiltan kirekesztették. Egyébként a zemsztvók jogkörét is messzemenő korlátozás alá vetették, ami oda vezetett, hogy az önkormányzati szervek szinte minden lényeges határozat meghozatalánál előzetesen a kormányzó vagy a belügyminiszter jóváhagyását kényszerültek folyamodni. A zemsztvók ezzel gyakorlatilag elvesztették önkormányzati jellegüket.

Hasonló törekvés hordozója volt a városi duma rendjének a korlátozását célzó 1892-es rendelkezés is. A reakció ezuttal a városi ingatlantulajdonosok politikai befolyásának /jogainak/ a kiterjesztésével ásta alá az önkormányzatokat. Ezzel egyidejüleg a dumaválasztásokon érvényesülő vagyoni cenzus a városi közép és kisvagyonu rétegeket szinte teljesen megfosztotta a korábban megszerzett jogoktól.

Végül a politikai reakció dühödt támadást intézett a birósági reformtörvény és az esküdtbiróságok tevékenysége ellen is. A kormányzat abból indult ki, hogy "... a társadalom mindenféle szabadságra és önállóságra törekvése... veszélyes dolog." /Lenin/. Ezért számos korlátozó rendelkezés született. Minden olyan ügyet kivettek az esküdtbiróság hatásköréből, amelyekben a vád a hatósági szervekkel történő szembenállásra hivatkozott. A vagyoni cenzus megváltoztatásával pedig elérték, hogy az esküdtek körében megnőtt a földbirtokosok aránya. A nemesi reakció persze a birósági reformok teljes felszámolására ösztönözte a kormányzatot és a 90-es évek derekán végre is akarta hajtani akaratát. Ezt jelzi, hogy tervezet készült az 1864. évi birósági szabályzatok "teljes és alapos felülvizsgálatáról" /1894/, de azok végrehajtására már sor nem kerülhetett. Az anyagi romlás utjára került nemesség politikai befolyása ugyanis fokozatosan csökkent és helyét a nagytőke foglalta el, a feudális államelmélet teljes restaurálása tehát történelmileg lehetetlenné vált.

A századforduló időszakától Oroszország államéletét már elsődlegesen a finánctőke és a nagyra nőtt monopóliumok hatalma befolyásolta, a külföldi tőke növekvő behatolása előtt pedig a cárizmus is szolgai engedményekre kényszerült. A hóditó, gyarmatositó törekvésekben elsőrendü szerepe lett a nagytőke számára kedvező koncessziók kikényszeritésének, a megszerzett gyarmati területeken pedig a reakciós kormányzat szolgáltatta a piaci és nyersanyagkiaknázási monopóliumokat a legbefolyásosabb tőkeérdekeltségeknek. Végleg lehetetlenné vált ezáltal, hogy az orosz burzsoázia az államberendezkedés alkotmányos átalakításának az ügyét előre vigye. Az önkényuralom félfeudális rendszere tehát összefonódott a monopolkapitalista érdekekkel és ez a sajátos történelmi helyzet a cári bürokrácia megőrzéséhez vezetett[80]. Ily módon jutott el az orosz birodalmi államberendezés fejlődése a militarista feudális imperializmus jellemvonásainak a kiteljesedéséhez.

Az első polgári demokratikus forradalom és a sztolipini reakció korszaka jelzi az államélet válságának az elmélyülését. A cárizmusnak a monpoltőke imperialista

törekvéseivel való összefonódása következtében a századforduló után ismételten a forradalmi válság érlelődött. A kiélezett társadalmi ellentétek rendkívül bonyolultan jelentkeztek, miután a népi tömegmozgalmak a feudális maradványok, a nemzeti és gyarmati elnyomás, valamint a tőkés kizsákmányolás elleni harc formáit öltötték magukra. Merőben új tényezőnek bizonyult viszont, hogy a forradalmi tömegmozgalmak általában politikai jelleget öltötek és az önkényuralom elleni harcban egyre jobban összekapcsolódtak. A belső gazdasági és politikai válság, valamint az orosz-japán háborúban elszenvedett vereség hatása alatt így az önkényuralom felszámolásának a szükségessége objektive előtérbe került. A kirobbanó f o r r a d a l o m ezért p o l g á r i d e m o k r a t i k u s j e l l e g e t ö l t ö t t olyan történelmi körülmények között, amidőn a burzsoázia a következetes átalakulás megvalósítására társadalmi helyzeténél fogva alkalmatlanná vált.

Nem véletlen tehát, hogy a liberális burzsoá ellenzék az alkotmányos követelések kielégítése ellenében kiegyezésre törekedett. A cárizmus ezért a kirobbanó forradalom kezdeti periódusában már a megalkuvásra kész polgárság kielégítésére és a néptömegek forradalmi harcának a vérbefojtására készült. Így a januári véres összecsapások után röviddel /1905. febr.18./ megjelent a t a n á c s k o z ó j e l l e g ű d u m a létrehozásának az előkészítését szolgáló rendelet. A liberális burzsoázia felé megtett első lépést azonban hosszú ideig nem követte újabb engedmény és csak a néptömegek forradalmi fellépésének a fokozódása kényszerítette ki az un. Buliginféle állami duma összehívásáról szóló rendeletet /1905. aug.6./.

A Buligin-féle duma tervezete - mint minden korábbi reformkísérlet - a cári bürokrácia által előkészített eszköz volt arra, hogy a tömegmozgalmaktól elvonja az alkotmányos monarchia megteremtésének a látszatával kielégíthető polgári elemeket. A duma Buligin miniszterelnöktől kapta elnevezését, aki az uralkodó által jóváhagyott tervezet alapján a törvényhozásba /tanácskozási és véleményezési joggal bevont képviseleti szerv létrehozására törekedett. A duma annyiban jelentett csak új engedményt, hogy önmaga is jogot kapott volna törvényjavaslatok előkészítésére, ami viszont továbbra is az államtanácson keresztül juthatott volna az uralkodó elé, aki azok sorsa felett korlátlan hatalommal rendelkezett. A duma véleményezése nem jelentette tehát a törvényjavaslatok jóváhagyását, sem pedig az elutasítást.[81]

A burzsoázia megelégedéssel fogadta az önkényuralom taktikai lépését és a bolsevikok határozott ellenállása mellett csupán a liberálisok balszárnya támogatta a duma bojkottját. Bár a néptömegek forradalmi ellenállása még bukásra kárhoztatta a Buligin-féle dumát, de az ellenforradalmi burzsoázia és a cárizmus közeledését nem tudta feltartóztatni. Így a népmozgalmak nyomása alatt kiadott október 17-i manifesztum végül megteremtette az alapot a burzsoázia és az önkényuralom kiegyezésére, miután a manifesztum a megbukott Buligin-féle duma helyébe törvényhozó gyülés létrehozását ígérte. A cári bürokrácia legtehetségesebb politikusa, Vitte miniszterelnök hozta létre a manifesztumot, amely az alkotmányos monarchiához történő áttérés látszatát keltette a liberálisok előtt. A manifesztumban a meghirdetett engedmény "valóban nagy győzelme volt a forradalomnak", az ö n k é n y u r a l o m a z o n b a n c s a k m e g h á t r á l t /Lenin/, de a tömegek megtévesztése érdekében meghirdette a polgári szabadságjogok /sajtó, gyülekezés, szólás, egyesülés stb./ biztosítását. A burzsoázia számára volt je-

lentős, hogy a manifesztum a duma törvényhozó jogkörének csorbithatatlanságát és a végrehajtó hatalom ellenőrzésének a lehetővé tételét is kilátásba helyezte.

Ilyen előzmények után az önkényuralmi bürokrácia még csorbitatlanul Vitte kezében volt, amikor a liberálisok ellenforradalmisága határozottan kiütközött.[82] Az október 17-i manifesztum alapján létrejöttek tehát azok a politikai bázisok, amelyekre biztos támaszkodhatott a kormányzat a néptömegek ellen folytatott harcában. Vitte a sikereken felbuzdulva nyomban megkisérelte az októbristák kormányba történő bevonását, amit azok most csak formai indokokkal háritották el maguktól. Az oroszországi első polgári demokratikus forradalomnak azonban éppen az volt a sajátossága, hogy a megalkuvásra hajlamos ellenforradalmi burzsoázia nem volt ura a forradalmi tömegmozgalmaknak és hogy a forradalmi válság kirobbanásának kezdeti időszakában már a burzsoáziától idegen szervek, a szovjetek keletkeztek. A politikai tömegharc ugyanis a szervezett munkástömegek körében törvényszerüen vezetett a leghaladóbb erők forradalmi szerveinek a kialakulásához. Igy a politikai tömegsztrájkok vezető szerveiből alakultak ki az első szovjetek, amelyek a forradalom további előrehaladása folyamán növekvő jelentőségre tettek szert és több jelentős központban demokratikus uton /választással/ hozták létre a forradalom hatalmi szerveit. A szovjetek élére jórészt bolsevikok kerültek, akik a munkástanácsokat a fegyveres felkelést előkészitő és a hatalom megragadására alkalmas szerveknek tekintették. Igy történhetett, hogy a péterváry szovjet egységes fellépésével a kormányt rá tudta kényszeriteni a kronstadti matrózok ügyét tárgyaló hadbiráskodás megszüntetésére és a Lengyelországban meghirdetett hadiállapot feloldására. Néhány hónap alatt valamennyi jelentősebb város létrehozta a munkás-szovjetjét, másutt a gyülölt kormányzók menekültek el, a cári közigazgatási szervek felbomlottak és helyükön a munkás szovjetek hatalmi tevékenysége bontakozott ki.[83]

A munkásmozgalom megalkuvói azonban önkormányzati testületekké akarták visszafejleszteni a forradalom hatalmi szerveit. A bolsevikok ellenkezőleg a cárizmus elleni általános, fegyveres felkelés szervezőjének, a forradalom továbbfejlesztésének a biztositékát látták a szovjetekben. Ez utóbbi felfogást igazolták a hadseregben keletkező szovjetek /katonaküldöttek szovjetjei/ és a moszkvai szovjet által meginditott decemberi fegyveres felkelés eredményei. Az ellenforradalom erői ezért elsőként a szovjetekben dolgozó bolsevikok megsemmisitésére törekedtek[84] és a bolsevik vezetők letartóztatásával akarták elejét venni a néphatalom továbbfejlődésének.

A moszkvai fegyveres felkelés leverése után a szovjetek ereje valóban meggyengült. A kormány a felkelés egyéb gócait is felszámolta és a még működő szovjeteket adminisztrativ uton üldözte.[85] Igy a decemberi fegyveres felkelés és a szovjetek felszámolása után az ellenforradalom általános támadást intézett a néptömegek ellen, a polgári demokratikus forradalom befejezésének a lehetőségei tehát ismét háttérbe szorultak, mivel a burzsoázia végleg elejtette a demokratikus köztársaság megteremtésének és az önkényuralom forradalmi felszámolásának az ügyét. Vagyis a cárizmus által adott engedmények kielégitették az orosz burzsoáziát, pedig azok még az alkotmányos monarchia megteremtésére sem nyujtottak biztositékot.

Nyilvánvaló, hogy a liberális burzsoázia árulása miatt az orosz polgári demokratikus forradalom nem juthatott el az önkényuralmi szervezet összezuzásáig. A cári bürokrácia lett tehát az október 17-i manifesztum végrehajtója, miközben az állami erőszakkapparátus minden erejét a néptömegek ellen fordíthatta. A manifesztumban megígért törvényhozó duma kialakítása érdekében új választójogi törvény kibocsátására is sor került /1905. dec. 11./, de Vitte a választójogi törvényben már olyan megkötéseket rögzített le, amelyek a kormányzatnak engedelmes törvényhozó duma létrehozását célozták. Így pl. a többfokozatú választások végrehajtását írták elő és a polgárok egy részét /nők, katonák, egyetemi hallgatók/ teljesen kizárták a választójogból. A választásra jogosultakat - a porosz mintaként ismert - kuriákra /földbirtokos, burzsoá, paraszt és munkáskuria/osztották és kuriánként a választásra jogosultak gyülése is csak elektorokat választhatott. Nyílt jogegyenlőtlenség érvényesült az elektorok kuriánkénti megosztásában, miután 2ooo földbirtokos, városokban 7ooo vagyonos polgár küldhetett egy-egy elektort, míg a parasztkuriákban 3o ooo, a munkáskuriákban pedig 9o ooo választóra juthatott egy-egy elektor.

A törvényhozó duma választásában ezáltal antidemokratikus elvek honosodtak meg. Így látjuk, hogy a kegyetlen rendőrterror és polgári szabadságjogok figyelmen kívül hagyása közepette folyt az I. állami duma megválasztása /1906. márc. - ápril./ Ennek ellenére a kormányban résztvevő reakciós pártok súlyos vereséget szenvedtek.[86] Ezért a kormány félelemmel tekintett a törvényhozó duma munkája elé és mielőtt az megkezdhette volna munkáját kibocsátották az un. "á l l a m i a l a p t ö r v é n y e k e t" /1906. ápr.23-i alaptörvények/.

Az "állami alaptörvények" megjelenése viszont már nem az alkotmányosság megteremtésére irányult, ellenkezőleg az "összorosz imperátort megillető legfőbb egyeduralkodói hatalom" lerögzítésére szolgált. Így az uralkodó kezébe maradt a végrehajtó hatalom irányítása, a külügyek, a háboru és a békekötés joga, valamint a nemzetközi szerződések megkötése, de megtartotta az uralkodó a hadsereg és a flotta feletti rendelkezés jogát is. A manifesztum nyílt megsértését jelentette továbbá az, hogy az alaptörvények az újjászervezett államtanácsot egyenjogúvá tették az állami dumával. Sőt az államtanács jogainak a kiterjesztése valójában a törvényhozó szerv munkájának a korlátozását is jelentette, miután a duma törvényjavaslatai most már csak az államtanács jóváhagyása után kerülhettek az uralkodó elé.[87]

Az államtanács tagjait felerészben az uralkodó nevezte ki a legmagasabb rangú állami tisztségviselők köréből, a többi tagot pedig az önkormányzati szervek /csak a zemsztvók/, az egyetemek, az egyház, valamint az Akadémia és egyes kiemelkedő tőkés szervezetek választott képviselői alakították. Az összeállítás ilyen módját tehát biztosítéknak szánták az állami dumával szemben. Az "alaptörvények" ezzel egyidejűleg az á l l a m i d u m a t ö r v é n y h o z ó j e l l e g é t i s f e l a k a r t á k s z á m o l n i, miután a törvnyhozó duma puszta létével volt ellentétes pl. az a meghatározás, hogy a "törvényhozó hatalom is a cárt illeti, aki azt az államtanáccsal és az állami dumával egyetértésben gyakorolja".[88] Az "alaptörvények" megváltoztatásával kapcsolatos ügyeket pedig csak az uralkodó javaslatára tárgyalhattak meg a jogalkotásba bevont szervek. Lehetővé tették továbbá, hogy az állami duma ülései közt eltelt időben a minisztertanács

is terjeszthessen az uralkodó elé törvényjavaslatokat.[88]

Az I. állami duma még ilyen súlyos megkötöttségek mellett is veszélyesnek mutatkozott a cárizmus számára, a kadétpárt erőteljes csoportja ugyanis a dumának felelős kormányzat megteremtését, a végrehajtó hatalom ellenőrzését követelte. A nagyszámú parasztképviselők soraiból kifejlődő trudovik /dolgozó/ párt pedig gyökeres agrárreformot igényelt. Ilyen körülmények között az önkényuralom és a liberális burzsoázia kompromisszumaként keletkezett dumának pusztulnia kellett, ami bekövetkezett azáltal, hogy a kormány saját törvényeit felrugva oszlatta fel az I. állami dumát.[89]

Az ellenforradalmi reakció tehát végleg felülkerekedett az államélet minden területén. A kormány élére a kegyetlenkedéséről hírhedt szaratovi kormányzó, majd belügyminiszter, Sztolipin került, a polgári pártok nagy része pedig behódolt a reakciós kormányzatnak. Az ország nagyobbik részén hadiállapotot rendeltek el és törvénytelen ítéletekkel félemlítették meg a lakosságot. Ilyen előzmények után került sor a II. állami duma választására és összehívására. Ezek a választások azonban a polgári pártok számára nem hoztak megerősödést, sőt pozicióik látszólag gyengültek azáltal, hogy az előző duma összetételétől eltérően jelentős baloldali erők gyülekeztek az uj törvényhozó szervben. A bolsevik párt ugyanis a II. duma választásával szemben már nem alkalmazta a bojkott politikáját és ez hozzájárult a baloldali képviselők számának a növekedéséhez. A polgári demokratikus forradalom hanyatló periódusának végén azonban e számszerü eltolódás már nem befolyásolta az események alakulását. Igy a duma összehivása után röviddel Lenin már világosan felismerte, hogy a kormányzat leszámolni készül az alkotmányosság látszatával és ez a törekvés maga alá temeti a II. állami dumát is.

Valójában a junius 3-i államcsiny /1907/ a dumára mért csapással a liberálisok számára is érthetővé tette, hogy a nagytőke és az önkényuralom szövetsége legyürte a forradalmat és ennek a rekaciós osztályszövetségnek nincs szüksége még az alkotmányos monarchia látszatára sem. Igy a II. állami duma feloszlatása már a nyilt terror jegyében zajlott. A kormány hamis vádak alapján a 65. szociáldemokrata képviselő kiadatását kérte, majd önkényesen számüzte őket. A duma polgári pártjai sietve biztositották a kormányt egyetértésükről, de ez sem hárithatta el a törvényhozó gyülés szétkergetését, sőt ezzel egyidejüleg kiadták az új, még reakciósabb választójogi törvényt. A választójogi törvény kiadása pedig az alkotmányos látszat teljes félredobását jelentette, hiszen az október 17-i manifesztum és az alaptörvények szerint azt csak a duma hozzájárulásával lehetett volna eszközölni. A kormányzatnak azonban nem volt szüksége már a törvényesség látszatára és üres papirként dobta félre saját alkotásait is. Oroszország államberendezkedésének fejlődése ezzel a Sztolipin-féle reakció /1907-1912/ sötét korszakába lépett át.

A forradalom mégsem mult el nyomtalanul, miután a cárizmus nem tudott visszatérni teljes egészében a régi önkényuralmi rendszerhez. Oroszország bizonytalan nemzetközi helyzete és a fokozodó belső nehézségek miatt pl. ismét meghirdették a duma /III. állami duma/ összehivását. A törvénytelenül meghirdetett választójogi rendelkezések azonban végleg lehetetlenné tették baloldali erők kibontakozását, amire jellemző, hogy a választók 0,2%

-át kitevő földbirtokosok a mandátumot 51 %-át kapták meg. A III. állami duma mellett működő államtanács pedig most már valóságos felsőház lett, [90] miután a duma javaslatait az államtanács egyszerűen érvénytelenithette.

Ilyen előzmények után a III. állami duma szavazógépként szolgált a háborura készülő udvari reakció kezében. Mandátumának szabályszerű lejártával /1912/ mégis ez az első orosz képviseleti szerv, amely nem az önkény áldozataként fejezte be tevékenységét. Benne azonban már a forradalom ideje alatt kifejlődő polgári pártok /kadétok, októbristák/ nevének a takarója alatt a politikai reakció és a letünt földbirtokos osztály szövetsége volt jelen és ez a szövetség tette lehetővé, hogy a III. és IV. állami duma /1912-1917/ szervesen beilleszkedjék a militarista feudális imperializmus rendszerébe.

Az állami struktura vázlatos áttekintéséhez sorolhatjuk még, hogy a cárizmus utolsó évtizedeiben kétségtelenül megnőtt a minisztertanács szerepe, amely az önkényuralom szolgálatára rendelt végrehajtó hatalmat testesitette meg. [91] A minisztertanács kompetenciáját azonban jobbára a kényszerű körülmények szélesitették. Igy a törvénytervezetek előzetes tárgyalása, a központi és helyi igazgatás főbb szerveinek a beszámoltatása, a finn ügyek, sőt még az állami duma feloszlatása esetén teendő intézkedések is ide tartóztak. Az államhatalmi ágazatok ilyen mértékű összefonódását később az alaptörvények /87. szak/ is megerősitették. Csökkent a szerepe viszont a kancelláriának /tv.gyüjtemények kiadása/, az ujonnan szervezett államvédelmi tanács pedig a törvényességi garanciák teljes figyelmen kivül hagyásával tevékenykedett. Végül a helyi igazgatás terén azt látjuk, hogy a struktura szinte érintetlen maradt, mégis a forradalmi tömegmozgalmak letörését szolgálva ismét jogot kaptak a birtokosok arra, hogy saját miliciákat szervezzenek.

Kifejezetten a polgárságnak tett engedmények csak a világháború közelségében tünek fel, amit az un. Összorosz Zemsztvo Szövetség, ill. a Városok Szövetségének a felállitása /1914. jul.2o./, majd ezek egyesitése /ZEMGOR/ képviselt. [92] Ezek a lépések azonban az állami struktura maradandó értékü megváltoztatását nem eredményezték. Mindezek alapján érthető már, hogy Oroszországban az I. imperialista világháború előtt újabb forradalmi válság érlelődött. A cárizmus a győztes háborútól remélte a belső társadalmi küzdelmek visszaszoritását, ezért a háború kitörését az összes polgári pártok és a IV. állami duma túlnyomó többsége örömmel üdvözölte. Csak néhány bolsevik /baloldali/ képviselő emelte fel szavát a háború ellen, akiket a kormány nyomban elnémitott törvénytelenül hozott "itéletekkel". A nyomasztó terhek és a háborus nehézségek hatása alatt azonban a világimperializmus leggyengébb pontját képező államgépezetben jelentkeztek legkorábban a válság tünetei. Igy az elavult, reakciós kormányzat erejét a korrupció és a tömegek fokozódó ellenállása gyorsan felőrölte.

A burzsoázia félelemmel tekintett a növekvő nehézségek elé és rövidesen megjelent az önkényuralommal való elégedetlensége. Igy az államtanács és a duma reakciós polgári irányzatait a kormány sürgős átalakitása, az esetleges különbéke és a forradalmi tömegmozgalmak összezúzása foglalkoztatta. A polgári demokratikus forradalom befejezetlenségéből fakadt továbbá, hogy a válság elódázására irányuló törekvések ismét az alkotmányosság gondolatához vezettek. Az ellenforradalmi burzsázia szerény alkotmányos kö-

vetelései azonban a háboru győztes befejezésével, a militarizált államhatalomnak palotaforradalom utján történő megerősitésével azonosultak. Gyakorlatilag mindez arra utalt, hogy az imperialista burzsoázia az elavult államberendezkedés forradalmi átalakitására végleg képtelenné vált.[93]

Az 1917. évi februári forradalom azonban véget vetett a válság leküzdésére irányuló kisérletezésnek. A győztes forradalom elemi erővel zuzta össze a cári bürokrácia központi szerveit és letartóztatásba helyezte a kormány tagjait.A cárizmus megdöntését tehát a munkások általános politikai tömegsztrájkjából kifejlődő fegyveres felkelés hozta meg. A forradalom ennek megfelelően nyomban létrehozta a maga hatalmi szerveit, a Munkás-és Katonaküldöttek Egyesült /pétervári/ Szovjetjét, amely már a fegyveres felkelés kezdetétől tevékenykedett.[94]

A forradalom győzelmét látva a burzsoázia sietve hozzálátott a hatalom megragadásához. A cár által feloszlatott duma kevésbé kompromittált politikusai Ideiglenes Bizottságot alakitottak és az egyes minisztériumokba megbizottakat küldtek. Az Ideiglenes Bizottság azonban gyakorlatilag nem volt ura a kialakult helyzetnek, tárgyalásokat kezdett viszont a cári főhadiszállással, hogy a dumának felelős kormányzat ellenében a monarchiát megmentse. Sikerrel járt továbbá a petrográdi szovjetek megakuvó vezetőivel való tárgyalás, amelynek eredményeként megalakult az Ideiglenes Kormány /márc.2./. A polgári kormány hatalmát tehát a petrográdi szovjet elismerése szilárditotta meg, a burzsoá vezetők mégis Romanov Mihály lemondásának a kieszközlésén dolgoztak, hogy uralmukat jogszerüvé tegyék /márc.3./. Ennek ellenére a mensevik vezetők a tömegek legalapvetőbb követeléseit /béke,földkérdés, szociális követelések/ jórészt feladva polgári demokratikus követelések ellenében részesitették elismerésben az Ideiglenes Kormányt.[95] A megegyezés sem változtatott viszont azon a helyzeten, hogy a cárizmus összeomlása után a tömegek által életrehivott szovjetek kezében volt a hatalom. Az 1905-1907-es forradalom tapasztalatai alapján ugyanis rövid idő alatt az ország egész területén szovjetek alakultak és ezek a szervek a forradalmi tömegmozgalmak vezető, irányitó szervei lettek, szervezték a munkásmiliciát /Vörös Gárda/, majd a katonaküldöttek szovjetjeinek a megteremtésével a hadsereg feletti ellenőrzést is gyakorolták. Minden katonai egység megbizottakat választott, akik a hadsereg felhasználása felett ellenőrzést gyakoroltak és a reakciós tisztikar tevékenységét megbénitották. Jól mutatja a szovjetek jelentőségét a Munkás és Katonaküldöttek Egyesült /pétervári/ Szovjetjének az 1. számu rendelete /1917.márc.1./, amely a hadseregben uralkodó feudális maradványok felszámolása mellett lerögzitette, hogy a katonai egységek politikai kérdésekben kizárólag a szovjeteknek kötelesek engedelmeskedni.[96]

Gyakorlatilag a februári polgári demokratikus forradalom győzelmétől jelenlévőnek tekinthetjük tehát a kettős hatalmat. Az Egyesült Szovjetek mensevik vezetőinek a megegyezése formálisan is nyilvánvalóvá tette a két különböző osztály diktaturáját megvalósitani törekvő hatalmi szervek egyidejű fennállását.A helyzet áthidalására "összekötő bizottságot" hoztak létre az Ideiglenes Kormány és a Pétervári Szovjet között. A polgári kormányzat ezáltal időt nyert és fokozatosan megerősödött, majd sietve hatá-

lyon kivül helyezte a Pétervári Szovjet 1.sz.rendeletét /márc.7./ és hozzáfogott a burzsoá államberendezkedés megszilárditásához. A kormány szinte változatlanul vette át pl.a régi állami bürokráciát és a kormányzati szervek müködésében is csak jelentéktelen változásokat eszközölt. A helyi önkormányzati szervek vezetői köréből pedig /jórészt földbirtokosokból/ kormányzósági megbizottakat jelöltek a kormányzók helyébe. Megerősitették végül pozicióikban a régi birákat, ügyészeket és az imperialista háboru folytatására készitették elő a hadsereget.

A régi kormányzati szervek megőrzése, valamint az Ideiglenes Kormány bel-és külpolitikája világosan mutatta tehát,hogy az orosz burzsoázia ismét képtelen lett a polgári demokratikus állam megteremtésére, ellenkezőleg éppen a néptömegek forradalmi aktivitásától félve inkább a monarchiához történő visszatérés utját kereste, ami szükségszerűen a katonai diktatúrán keresztül vezetett. A polgári kormányzat azonban súlyos válsággal küzdött keletkezése pillanatától, miután az a forradalom által ismét felszinre vetett súlyos társadalmi, ill. nemzetiségi problémák megoldására nem törekedett és az imperialista burzsoázia háborus szövetségéhez füződő kapcsolatait sem tudta felszámolni. A kormány ilyen módon sorozatos politikai válságba keveredett és ezen a koaliciós Ideiglenes Kormány megteremtése /mensevik és esszer belépés 1917. máj.2./ sem változtathatott.

Miközben Oroszország elnyomott népei a februári forradalom hatása alatt megindultak már az önálló államiság megteremtése felé,az Ideiglenes Kormány csak a németek által megszállt Lengyelország függetlenségét ismerte el. A nemzeti felszabaditó mozgalmak erőszakos eltiprásához szükséges erővel viszont nem rendelkeztek, ezért a burzsoá nacionalista irányzatokkal kerestek kapcsolatot.[97] A nemzeti burzsoázia ugyanis a népmozgalmaktól félve sorra megelégedett az autonomiával és megtartotta kapcsolatát az Ideiglenes Kormánnyal. Igy teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzeti önrendelkezés utját kivánták elvágni az Ukrán Radával és a belorusz nacionalistákkal kötött megállapodások. Az Ideiglenes Kormány tehát a nemzeti kérdés megoldásának is a legfőbb akadályává lett.[98] Ilyen előzmények után a burzsoá demokratikus köztársaság felé vezető ut végleges elzáródásával járt a juliusi válság.

Az orosz birodalmi jogfejlődés jellemzői

Az 1860-as évek elejétől kifejlődő polgári reformok Oroszország jogéletében is jelentős változásokat eredményeztek, miután azok a burzsoá jog kifejlődése előtt álló akadályok egy részét végre elháritották. Kiemelkedő jelentősége volt ebben a jobbágyrendszer felszámolásának és a jobbágyreform következtében kibontakozó alapvető társadalmi átalakulásnak. Oroszország népeinek a gazdasági- társadalmi viszonyaiban ezután olyan méretü átalakulás zajlott le, amely lehetetlenné tette az elavult feudális jogrend kizárólagos uralmának a megőrzését. A polgári reformok ezt a helyzetet fejezték ki és az új jogrend kiépitése előtt közvetlenül is megnyitották az utat.

Az orosz birodalom keretében élő népek burzsoá jogrendjének a kialakulásáról, ill. a burzsoá jog uralkodóvá válásáról beszélünk tehát a 19.sz.

utolsó harmadában. Következetes polgári forradalom hiányában mégis azt látjuk, hogy az orosz birodalom burzsoá jogrendje csak fokozatosan tudott kiépülni. Önmagában sem a jobbágyrendszer felszámolása, sem a polgári reformok meghirdetése nem eredményezte tehát a burzsoá jogrend kizárólagos uralmát. A társadalmi átalakulás kompromisszumos jellegéből folyt, hogy az uj kizsákmányoló jogrend domináns jellegét lerögzitő alaptörvény, alkotmány nem született, sőt a burzsoá jogelvek is csak a 60-as évek reformtörvényeinek a gyakorlati végrehajtása utján tudtak felszinre törni. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a késleltetett polgári átalakulásnak a jogfejlődésre gyakorolt hatásáról különösen szemléltető képet nyujt az orosz burzsoá jogfejlődés.[99]

A reformok alapján kifejlődő orosz burzsoá jog jellemző módon nem egy társadalmi forradalom alkotása, hanem a cári bürokrácia munkájának a terméke volt. A régi, elavult jogrend tarthatatlanságának a felismerése alapján tehát a cárizmus önmaga kényszerült a tőkés viszonyokat kifejező jog elismerésére. A meglévő és a reformok alapján fejlődő burzsoá jogi normák tehát a fennálló államhatalomtól nyerték jogerejüket. Ez az államhatalom azonban a lehanyatló földbirtokos osztály gazdasági-politikai befolyásának a lehető legteljesebb megőrzése mellett nyujtott csupán /elkerülhetetlen/ engedményeket a fejlődő burzsoáziának. A cárizmus tehát nem törekedett a történelmi /feudális/ jog maradéktalan felszámolására, de nem vált az uj burzsoá jog kiépitésének az élharcosává sem.

A felülről végrehajtott reformok tehát az érlelődő forradalmi válságok hatása alatt keletkeztek és a jogrend gyökeres átalakitását sem eredményezték. Innen fakadt az orosz birodalmi jogfejlődés másik jellemzője a vizsgált korban, nevezetesen, hogy a burzsoá jog térnyerése nem fonódhatott össze a jogegységtörekvésekkel.[100] Igy a jogi kodifikáció hiánya és a fejlődő burzsoáziának a jogalkotásból történő szinte teljes kirekesztése a polgári reformok után következő évtizedek jogfejlődésében is jellemző maradt. Ebben a sajátos történelmi helyzetben a tőkés viszonyok gyakran összefonódtak a régi /feudális/ jogelemekkel. A korabeli orosz viszonyok jellemzőjévé lett tehát, hogy a feudálisok fokozatosan alkalmazkodni törekedtek a tőkés termelés követelményeihez, a polgárság pedig a népi tömegmozgalmakkal szemben keresett védelmet a hatályos jogban. Gyökeresen uj jog kialakitása tehát egy ideig lehetetlennek látszott. Igy az orosz burzsoázia sajátos helyzetéből fakadt, hogy a kapitalista jog szinte minden területen összenőtt a feudális maradványokkal és ez a tény a polgári reformok utáni orosz jogfejlődésben különösen nyilvánvalóvá lett.

A kor jogfejlődésére egyébként is súlyosan ránehezedett a jobbágyrendszer maradványainak a továbbélése. A megváltási rendszer alapján kialakitott "porosz" -mintájú felszabaditás ugyanis számtalan lehetőséget nyujtott a jobbágyi függőség, a feudális eredetü szolgáltatások és a jogegyenlőtlenség fenntartására. A volt jobbágyság ügyleti képességét ugyan általában elismerték, gyakorlatilag azonban még évtizedeken át súlyos korlátozások maradtak fenn. A volt földesuri osztálynak a föld feletti tulajdonjogát ismerték el elsődlegesen, ebből következett, hogy a birtokosok csak arra voltak kötelezve, hogy a felszabaditott lakosságnak juttatás utján

adjanak át bizonyos földterületeket. Ez a tulajdonjogi átruházás a megváltási szerződések kötelező megkötésével jogilag bár befejezést nyert, mégsem nyertek a parasztok szabad rendelkezési jogot ingatlanaik felett, mivel a megváltás fennmaradó részének, valamint az állami kötelezettségek zavartalan behajtásának a biztosítása érdekében fenntartották a faluközösséget. A közösség pedig továbbra is kollektív felelősséggel tartozott a megváltások és az adók teljesítéséért,[101] sőt az alapvető burzsoá jogelvek figyelmen kívül hagyását jelentette, hogy a közösséget saját akaratából nem hagyhatta el a paraszt akkor sem, ha a megváltást teljes egészében kifizette. Ilyen esetben csak a közösség beleegyezésével távozhattak el a tagok /1893. évi tv./ a közösségi jogosultságok térítés nélküli feladása ellenében.

A felszabadított lakosság állami kötelezettségei is a jogegyenlőtlenség súlyos maradványait juttatták kifejezésre. Jellemző pl. hogy az abszolutizmus megszilárdítása idején /I. Péter/ bevezetett "fejadó" továbbra is fennmaradt a reformok után. Oroszországban tehát változatlanul "adózó rendnek" számított a parasztság, teljesen mentes volt viszont a fejadó alól a nemesség, a polgárság pedig bevallott tőkéjének megfelelően adózott.[102] A reformok hatása alatt egyébként gyors ütemben folyt a földesuri gazdaságoknak tőkés gazdaságokká történő átszervezése, a tőkehiány és a leküzdhetetlennek tűnő gazdasági elmaradottság azonban nem tette lehetővé e téren a gazdálkodás régi formáinak a gyökeres felszámolását. Kialakult ezért a robotgazdálkodás meghosszabbítására irányuló törekvés, ami a maga valóságában jelentkezett már a megváltási szerződések megkötése idején, amidőn ideiglenesen elkötelezetteknek tekintették a jobbágyokat és a megszokott szolgálatokat, ill. kötelezettségeket követelték meg tőlük. Így a reformok után következő évtizedekben a robotrendszer megőrzésének a módozatai fejlődhettek ki.

A reform többek közt azzal az eredménnyel járt, hogy több millió parasztgazdaság életképtelen körülmények közt önállósult, miután a földbirtokosok a telekföldeket különböző jogcímen megcsonkították és a paraszti gazdaság számára nélkülözhetetlen erdők, legelők stb. jelentős részét végleg magukhoz ragadták. A felszabadított lakosság ilyen körülmények között hosszú évtizedekre kiszolgáltatottja maradt a nagybirtokosoknak, mivel a legelő és az erdőhasználathoz csak az un. ledolgozási rendben juthatott.[103] Egyes kormányzóságokban ez olyan méreteket öltött, hogy a nagybirtok egész termelő tevékenységét a ledolgozásra építették. A mezőgazdaság átalakulásával persze fokozatosan visszaszorult a ledolgozási rendszer, de még a legfejlettebb kormányzóságokban sem tűnt el végleg az 1917. évi forradalmak győzelméig.

A 19. század utolsó harmadában a tőkés jogrendre való átmenet fokozatosan felgyorsulni látszott, de ezzel párhuzamosan tovább élt a megváltási műveletbe burkolt robotrendszer, mint a feudalizmus legsúlyosabb maradványa. A jogegyenlőség és a szerződéses szabadság elvét mindez korlátok közé szorította, miután a ledolgozási rendszerben és más mezőgazdasági munkaviszonyokban is a nyílt jogegyenlőtlenség maradványai éltek tovább. Sőt a birtokosok most már egy sor új jogot nyertek pl. a munkaszerződések formális indokok alapján történő felbontására és a munkavállalók bírságolására /1886. évi mezőgazdasági munkástörvény/. A munkavégzés megtagadása esetén pedig a birtokosok rendelkezésére álltak a békebírák

és a karhatalom adminisztratív kényszere.

A felgyorsult társadalmi- gazdasági átalakulás ellenére a tőkés jogrendre történő áttérés kompromisszumos jellege szinte a jog minden ágában továbbra is éreztette hatását. A polgárok joghelyzetében pl. feudális eredetű megkülönböztetések, rendi, nemzetiségi és vallási diszkriminációk érvényesültek, a földesuri birtokok elidegenítését, szabad forgalmát pedig a nemzetségi visszaváltási jog korlátozta. A lengyelek, zsidók stb. ingatlanszerzési és haszonbérleti jogait korlátozó rendelkezések is érvényben maradtak.[104]

A magánjogban különösen sok feudális maradvány nyert elismerést és azok a jogi kodifikáció nélkül kibontakozó /burzsoá/ polgári jog anyagával fokozatosan összefonódtak. A rendi tagozódás alapján kifejlődő gyámsági jog pl. szinte változatlanul ment át a reformok után következő évtizedek jogfejlődésébe. Hasonlóan a cárizmus teljes megsemmisüléséig fennmaradt az egyházi anyakönyvezés, az önkényuralommal szorosan összefonodó keleti kereszténység egyház pedig kiváltságos helyzetének megőrzésén túl, továbbra is uralkodó tényező maradt a családjogi viszonyok rendezésében, miután a házassági perek változatlanul az egyházi bíróságok elé tartoztak. Valójában tehát a fejlődő tőkés viszonyok sem tudták áttörni a nő jogilag alárendelt helyzetét, mivel a házassági kötelékben élő nő jogképességét korlátozó szabályok éltek tovább.[105]

A reformok által megnyitott burzsoá jogfejlődés azonban a büntetőjog szférájában is csak fokozatosan tudta visszaszoritani a feudális jog elavult szabályait. Ezt jelzi mindenekelőtt, hogy az alapjában feudális jellegű 1846-os Btk továbbra is érvényben maradt, elavult normáit azonban fokozatosan az új követelményeknek megfelelő szabályokkal helyettesitették. Ugyanakkor az egymást követő forradalmi válság leküzdésében egyre nagyobb szerepet játszott a büntetőjog és igy a népmozgalmak elleni megtorlás ujabb eszközei nyertek törvényi megfogalmazást. A feudális eredetü büntetőjog gyökeres felszámolását célzó jogi kodifikáció azonban e téren sem jelentkezett.Ellenkezőleg a tőkés termelési és tulajdonjogi viszonyok védelmét szolgáló új törvények és a régi Btk normáinak az összeegyeztetését szorgalmazta inkább csak a 80-as évek jogalkotása.[106] Ilyen módon a tőkés viszonyokkal összefüggő büntetőjog lépten-nyomon összefonódott a régi jogelemekkel. Jellemző pl. hogy a testi büntetések alól a kiváltságos rétegek /papság, nemesség "kiváló polgárok"/ általában mentesültek, a parasztok által elkövetett kisebb súlyu büncselekmények megtorlásában azonban még mindig megmaradt a botbüntetés alkalmazása. A kényszermunkára itéltek körében viszont szinte korlátlanul alkalmazták a testi fenyitéseket /"Megtorló és javitó büntetésekről" szóló tv.1885/, igy még a század végén is újabb törvényekkel kellett korlátozni Oroszországban a feudális eredetű megtorló eszközök alkalmazását.

A reformok utján kifejlődő burzsoá jog további előrehaladásának súlyos akadálya lett végül a 80-as évek elején jelentkező politikai reakció és az un. "ellenreformok". Az anyagi helyzetében megrendült birtokos nemesség ugyanis az elavult jogrendhez történő visszatérést és az egyre erőteljesebben ható burzsoá jogelvek felszámolását követelte. Igy a reakciós erők az államéletben megőrzött politikai befolyá-

sukat felhasználva igyekeztek aláásni a polgári jellegü reformtörvények vívmányait. Formailag a kormányzat is támogatta a reakció törekvéseit és ennek eredményeként a század utolsó évtizedeiben a jogalkotás újabb értelmetlen erőfeszitéseket tett a feudális maradványok megőrzése érdekében. Megkisérelték pl. a rendi előjogok visszaállitását /választójog/, az esküdtbiráskodás korlátozását és a kivivott polgári szabadságjogok felszámolását.[187] A politikai reakció és az ellenreformok mégsem eredményezhették a feudális jog restaurálását, miután az árutermelő viszonyok feltartóztathatatlanul továbbfejlődtek és a cári jogalkotás lépésről-lépésre meghátrálni kényszerült főként az ipari és a banktőke növekvő igényei előtt. Igy az "ellenreformok" sem akadályozhatták meg a tőkés tulajdonviszonyok, az áru- és hitelviszonyok gyors térhóditását. Jó példa erre, hogy rövid néhány évtized leforgása alatt pl. a birtokos nemesség kezében lévő föld több, mint 3o %-a ment át tőkés tulajdonba.[188] A tőkehiánnyal küzdő kis- és középbirtokosok nagy része tehát megsemmisült, a felszabadított lakosság tömeges elszegényedése pedig a bérmunka alkalmazásának a további kiszélesitését eredményezte.

K o r s z a k u n k j e l l e m z ő j e t e h á t a b u r z s o á j o g s z e r e p é n e k f o k o z ó d á s a , i l l a t ő k é s m o n o p ó l i u m o k v i s z o n y l a g k o r a i m e g j e l e n é s e . A bérmunka alkalmazása,ill. az árutermelés a reformokat követő évtizedekben ugrásszerűen megnövekedett az orosz birodalom területén. A bányászat és a tőkés ipar nagy léptekkel haladt előre.[189] és ennek eredményeként kialakult egy viszonylag erősen koncentrált munkásosztály. A tőkés nagyüzemek ugyanis egyre nagyobb tömegekben kapcsolták magukhoz a porosz-utas felszabaditás utján elszegényedő lakosságot. A b é r m u n k a kizsákmányolásának a j o g i s z a b á l y o z á s a , a munkásosztály gazdasági és jogi helyzete azonban hosszú ideig rendezetlen maradt Kelet-Európa hatalmas kiterjedésü birodalmában, sőt az elavult jog alapján helyenként tovább éltek a jobbágy- /gyári/ munka megalázó feltételei, másutt a tőkések által diktált, nyomasztóan terhes munkafeltételek alakultak ki. A félfeudális viszonyok tehát csak fokozták a lehetőségét annak, hogy a tőkések a nincstelen tömegeket gazdaságilag és jogilag is teljesen kiszolgáltatott helyzetbe taszitsák. A kormányzat pedig bár jól ismerte a tőkés kizsákmányolás területén uralkodó viszonyokat, nem sietett azok jogi rendezésével. Az ipari proletáriátus első ösztönös megmozdulásai azonban a reformokat követő években már jelentkeztek. Az ismétlődő forradalmi válság egyébként a kormányzat számára is veszélyessé tette a bérmunkások sztrájkharcát. Ennek eredményeként viszonylag korán megszülettek az első sztrájkrendeletek /187o/, de a kormányzat ezuttal még nem a bérmunka kizsákmányolásának a korlátozását tekintette feladatának, hanem a sztrájkmozgalmak büntetőjogi megtorlását.

A munkás t ö m e g m o z g a l m a k e r e j e azonban a 8o-as évek elejétől fokozatosan k i k é n y s z e r i t e t t e a g y á r i m u n k a f e l t é t e l e k j o g i r e n d e z é s é t . A kormány a tömegsztrájkok megelőzése érdekében a női és gyermekmunka kizsákmányolásának a korlátozásához fogott. Az első rendelkezések a gyermekek éjjeli foglalkoztatását tiltották meg /1882/ és gyári felügyelőket állitottak a tilalom betartásának az ellenőrzésére. Ujabb tömegmegmozdulások azonban a gyári munkaviszonyok általánosabb rendezését is rövidesen kiváltották. Igy a foglalkoztatott gyermekek kötelező oktatásáról szóló intézkedések /1884/ bár a tőkés érdekeit is szolgálták, az idevágó ujabb rendelkezések azonban

már a nők és gyermekek éjszakai munkáját végleg megtiltották /1885/. A gyárosok viszont ezeket a rendelkezéseket még hosszú ideig figyelmen kívül hagyták és az ebből esetenként keletkező jogvitákat a bíróságok előtt könnyen befolyásolták.

A bérmunkás-tőkés viszonyokba történő erőteljesebb beavatkozást jelentette végül az 1886-os gyári törvény, amely a munkásokra kivethető bírságokat szabályozta. Egyidejűleg a gyári felügyelők hatáskörét is kiszélesítették és növelték az idevágó rendeletek betartásának az ellenőrzését. A tőkés érdekeket azonban ezuttal sem tévesztették szem elől, miután az elavult büntetőkódex számos uj rendelkezéssel egészült ki a gyári törvényekkel egyidejűleg és egyre fokozódó büntetőjogi megtorlást helyeztek kilátásba az ipari sztrájkok és "rendzavarások"-ért. Valójában tehát csak a századfordulót megelőzően kényszerült rá a kormányzat, hogy a munkaidő általános rendezését végrehajtsa /1897. évi gyári tv./.

Az európai államok nagy részében már a 8 órás munkaidő kialakitásáért folyt a harc, Oroszországban ugyanakkor még csak a 11 és félórás munkaidő lerögzitésére került sor.[110] Látható továbbá, hogy az orosz gyári törvények létrehozása és azok végrehajtása a politikai reakció útvesztőin keresztül haladt. A reakciós államhatalom ilyen irányu intézkedését ugyanis a nagytőke szolgálata és az önkényuralom megőrzése vezette. A néptömegek aktiv harca nélkül viszont még e korlátozott jelentőségü törvények sem születhettek volna meg.

A tőkés termelés és a piaci kapcsolatok kiszélesedése egyébként általában növelte a burzsoá jog szerepét, az áruviszonyokban tehát egyre kevesebb lehetőség maradt az elavult jogi normák alkalmazására. Ezen a területen főként a külföldi tőkebehatolás, de a hazai burzsoá arisztokrácia is engedményekre tudta kényszeriteni a cárizmust. Igy a század utolsó évtizedeiben egymást követték azok a törvények, amelyekben a kifejlődő bankok, kereskedelmi és ipari társaságok működésének a lehetőségeit terjesztették ki. Rövidesen felmerült a burzsoá magánjog egységes szabályozásának a szükségessége is, a szerkesztő bizottság évekig tartó előkészitő munkája mégis eredménytelen maradt. Nyilvánvaló lett ugyanis, hogy az elavult jog maradványaihoz való ragaszkodás lehetetlenné tette a polgári jog egységes szabályozását.[111] Egyidejűleg a klasszikus burzsoá jog törvénykönyvben való lerögzitésének akadályává lett a tőkés monopóliumok megjelenése is. Ilyen körülmények közt a polgári törvénykönyv megteremtésének az ügye végleg háttérbe szorult, ugyanakkor a tőkés monopóliumok egyre erősebb befolyást szereztek az államéletben és a jogalkotás irányát is megváltoztatták. Számukra pedig a haladó burzsoá jogelvek meghonositása és a jog egyes ágainak az egységes szabályozása már nem volt célszerü, miután a nyersanyagforrások kiaknázására és a piacok monopolizálására irányuló törekvéseiket a kormányzat más eszközökkel /koncessziók/ biztositotta.

Szembetünő tehát, hogy Oroszország burzsoá jogfejlődése a tőkés monopóliumok kialakulása következtében megoldhatatlan ellentmondásokba keveredett. Ebben a térségben ugyanis a kifejlődő tőkés monopolizálódás a felemás jogrend szétfeszitőjeként jelentkezett. A gazdasági életben tehát a finánctőke és a monopóliumok akarata vált elsődlegessé, mig más területen zavartalanul éltek

tovább a hanyatló földbirtokos osztály által védelmezett feudális maradványok. Így a burzsoá jog továbbfejlődése a militarista - feudális imperializmus keretei közt gyakorlatilag lehetetlenné vált. A burzsoá jogrend kiépítése tehát ismételten elakadt és a társadalom legreakciósabb erőinek kedvező kaotikus állapotok között a jogbizonytalanság jelentkezett. Ezzel egyenes arányban nőtt a néptömegek elleni adminisztratív elnyomás, fokozódott a büntetőjogi megtorlás.[112] Nem akadályozták Oroszországban e törekvéseket sem alkotmánytörvények, sem lerögzített jogi biztosítékok. Az orosz birodalom burzsoá jogrendje ezzel ismét válságba jutott, a belőle kivezető utat pedig csak a polgári demokratikus forradalom következetes végrehajtása jelenthette volna. Az imperializmus körülményei közt jelentkező orosz polgári demokratikus forradalmak azonban eleve bukásra voltak kárhoztatva. Ilyen körülmények között tehát az orosz birodalom burzsoá jogrendje viszonylag rövid idejű fennállása után szükségszerűen haladt a felbomlás felé.

A megkésve jelentkező orosz polgári demokratikus forradalom ismételten felvetette persze a burzsoá jogfejlődés megoldatlan problémáit. A liberálisok törekvései közt azonban első helyen állt a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztása, ill. az alkotmányos monarchia megteremtésére való törekvés, amely az osztályuralom számára védelmet és a vagyonosok számára a jogalkotásban történő közvetlen részvételt biztosított volna. A birtokos arisztokrácia csakúgy,mint a polgárság a népellenes rendszer védelme alá menekült és ez a körülmény a felemás jogállapotok fenntartásának a vélelmét erősítette. Így az alkotmányos mozgalomnak sem lehetett már jövője Oroszországban. Hasonlóan merev egyoldalúság jellemezte a születő polgári pártokat, amelyeket a monarchiához való hűség és az elvakult népellenesség tartotta össze. Viszonylag korán felrémlett tehát, hogy az orosz burzsoázia népellenessége ismét lehetetlenné teszi a polgári jellegü jogrend következetes kiépitését és a feudális maradványok leküzdését.

Az 1905-1907. évi polgári demokratikus forradalom azonban a széles néptömegek növekvő aktivitásával haladt előre. A forradalmi tömegmozgalmak pedig a liberálisok célkitüzéseit messze meghaladva a cárizmus megdöntését, a társadalmi rend gyökeres átalakitását és a polgári szabadságjogok lerögzitését követelték. A jogrend következetes átalakitásának az ügyét tehát a néptömegek képviselték, a cárizmus viszont a liberálisok népellenességét felismerve, kereste a burzsoáziával történő megegyezés lehetőségét. A jogalkotásban való részvétel kiterjesztésével pl. már a forradalom kezdeti periódusában a liberálisok megnyerésére törekedtek,majd az október 17-i manifesztumban meghirdetett törvényhozó állami duma létrehozásának az igérete alapján a tömegekkel történő nyilt szembefordulásra ösztönözték a burzsoáziát. Így a forradalom erőinek a további megosztását eredményezte a polgári szabadságjogok proklamálása is. Valójában pedig a politikai tömegsztrájkok nyomásának engedve kényszerült elismerni a manifesztum a személyes szabadság, a szólás-, a sajtó a gyülekezési és az egyesülési jogok sérthetetlenségét.

A manifesztum megjelenése után a liberális burzsoázia ellenforradalmisága persze egyre nyilvánvalóbb lett. A jogrend gyökeres átalakitása pl. többé fel sem merült a polgári pártok törekvéseiben és azok a polgári szabadságjogok semmitmondó igéretével is láthatóan megelégedtek. A cári bürokrácia ezek után minden erejét koncentrálva eltiporta a néptömegek ujabb forradalmi megmozdulásait és a jogrend gyökeres átalakitásának az ügyét is félretette. Igy csak a polgári szabadságjogok szánalmas maradványai vészelték át a decemberi fegyveres felkelés időszakát. Valójában tehát a szabadságjogok alkotmányos biztositása helyett különböző formális rendelkezésekkel tettek eleget a manifesztumban lerögzitett igéreteknek. A sajtóról szóló ideiglenes rendelet /1905.nov.24./ eltörölte pl. az időszaki kiadványok előzetes cenzuráját, de egyidejüleg biztositotta a közigazgatási hatóságok zárolási jogát a "közrend nyugalmát" veszélyeztető sajtótermékek ellen. A cenzúra gyakorlatilag a birodalom nagy részén változatlanul megmaradt, mivel e rendelkezés csak a városi nyomdák időszaki kiadványaira vonatkozott. Ezen túl a "veszélyes" sajtótermékek elleni kötelező bünvádi eljárás lerögzitése a kormányzat teljes biztonságát volt hivatva szolgálni.[113]

Az egyesülési jog gyakorlati megvalósitása is hasonló sorsra jutott, miután az idevágó rendelet csak a tömegekkel történő véres leszámolás időszakában jelent meg /1906.márc.4./. A rendelet előzetes engedély nélkül lehetővé tette ugyan az egyesületek létrehozását, de kötelezte a belügyminisztert, hogy a "köznyugalmat" veszélyeztető egyesületeket adminisztrativ uton tiltsa be. Az egyesületek alapszabályait szigorú ellenőrzés alá vetették és feloszlattak minden olyan szervezetet, amely az előzetesen jóváhagyott alapszabályzattól eltérő tevékenységet fejtett ki. Gyakorlatilag bármilyen egyesületet fel lehetett oszlatni ilyen körülmények között, igy a szakszervezeteknek megtiltották a politikai célkitüzések kialakitását és az állami alkalmazottak körében lehetetlenné tették müködésüket is.

Hasonló rendelkezések születtek a gyülekezési jog vonatkozásában, amelyek a nyilvános gyülések megtartását a kormányzók, illetve a városi végrehajtó szervek engedélyéhez kötötték. Igy a gyülekezési jogot az előzetes bejelentési kötelezettség és a rendőrség helyszini ellenőrzése szinte lehetetlenné tette. A rendőrség közvetlen beavatkozási jogot nyert pl. minden konkrét esetben, ha a gyülekezés a büntető törvényekkel vagy általában a "köznyugalommal" ellentétben állt. A közigazgatási szervek mindenhatósága tehát szinte teljes egészében felszámolta a manifesztumban meghirdetett szabadságjogokat, az ellenforradalmi burzsoázia viszont egyetértéssel fogadta azt és a néptömegektől való félelmében végleg elejtette a polgári demokratikus jogi alapelvek meghonositásának az ügyét. Nemcsak a polgári szabadságjogok alkotmányos lerögzitése maradt el ezek után, de az elavult jogrend átalakitása is lehetetlenné vált. Annál nagyobb aktivitást mutatott a cári jogalkotás a büntetőjogi megtorlás kiszélesitése területén.

Az uj büntető törvénykönyv tervezete még a forradalom előtti években /1903/ elkészült. E tervezetből most a politikai büncselekményekről szóló fejezetet sietve életbe léptették és újabb megtorló intézkedésekkel is kiegészitették azt a forradalom alatt. A parasztságnak a forradalomtól való

távoltartása érdekében pl. a gyűlölt egyetemleges felelősséget is felujították. Az ipari sztrájkokról szóló rendelkezéseket pedig a fegyveres felkelés időszakában egészítették ki, majd azt a forradalom hanyatló periódusában a mezőgazdasági munkásokra is kiterjesztették. A hadiállapotról szóló rendelkezések egész sora jelent meg végül a megtorlás időszakában, amelyek a nyers erőszak törvényesítését szolgálták.[114]

A forradalom mégsem mult el nyomtalanul a kérészéletű orosz burzsoá jogrend történetéből. Ezt mutatják pl. a feudális maradványok felszámolását szolgáló intézkedések. Még a forradalom idején elismerni kényszerültek pl. a megváltási rendszer tarthatatlanságát és a megváltási kötelezettséget előbb felére csökkentették /1906. jan.1./, majd végleg megszüntették /1907/. Az állami dumák parasztképviselőinek a radikális reformtörekvéseit megelőzve az állami tartalékföldek eladásával is kísérleteztek, majd lehetővé tették a kisparaszti gazdaságoknak a faluközösségből történő szabad kiválását /1906. aug.-szept./.

Az un. Sztolipin-féle földtörvények kezdetét jelentették ezek az intézkedések.[115] A reakciós burzsoázia és a kormányzat ugyanis a forradalom letörése után gondolni sem akart már a földesuri földtulajdon kisajátítására és a demokratikus földosztására. Még a leginkább liberálisnak tünő alkotmányos demokrata /kadet/ párt is csak a földesuri föld egy kis részének az "igazságos megváltás " ellenében történő felosztását szorgalmazta, az önkényuralom és az ellenforradalmi burzsoázia sajátos történelmi összefonódása azonban még e szerény reformokat is lehetetlenné tette.Végül Sztolipin a III. állami dumát már kellő engedelmességre tudta kényszeriteni ahhoz, hogy a polgári demokratikus forradalomtól várt földkérdést a reakció számára legkedvezőbb módon megoldja. Igy az 1910-ben beterjesztett második földtörvényét a duma szavazógép módjára elfogadta.Ez a törvény pedig kötelezővé tette a kisparaszti gazdaságok végleges elkülönitését, ill. a faluközösség felszámolását. A nyomoruságos paraszti gazdaság ezel felszabadult a feudális eredetü kötöttségek alól, de életképtelensége következtében pusztulásra volt kárhoztatva. A kormányzat tehát elérte célját, mivel a paraszti birtok áruvá tétele a tőkés gazdálkodásra áttérő kulákság kialakulásához és a nincstelen tömegek szabad bérmunkássá válásához vezetett. Valóban, a tőkések nagy igyekezettel vásárolták fel a piaci forgalom tárgyává vált ingatlanokat és gyors ütemben épitették ki a bérmunka rendszerére alapozott mezőgazdasági nagybirtokokat. Mindez végleg megpecsételte az ellenforradalmi burzsoázia és a cárizmus szövetségét.

A reakció jól tudta, hogy önző törekvései a legszélesebb néptömegek teljes kifosztásával járt. Ezért a tönkrementek százezrei számára telepitési akciót szerveztek a lakatlan és szibériai területeken. A telepités ugyanis átmenetileg lehetetlenné tette a kifosztott lakosság forradalmi fellépését, majd a fizikai megsemmisülés elől visszamenekülő lakosság fokozatosan felszivódott az ipari proletáriátus soraiba. Mindez együttvéve az imperialista burzsoázia és az önkényuralom hatalmának az átmeneti meghosszabbitását és az önkényuralom immár kérészéletü továbbélését tette lehetővé. Végül az orosz birodalom jogrendjének a militarizálódását hozta az első világháború kitörése, miután a kormányzat nyomban rendkivüli állapotot hirdetett az ország egész területén /1914. jun.24./ és a polgárokra is

kiterjesztette a hadbiróságok jogkörét. A tömegmozgalmak eltiprását és a polgári szabadságjogok felszámolását jelentette továbbá az a belügyi szerveknek adott felhatalmazás /1916.szept.1./, amely mindennemü "nemkivánatos megmozdulás" adminisztrativ uton történő elfojtását szorgalmazta. Büntető ügyekben egyébként is a gyorsitott /katonai/ itélkezés bevezetésre került sor, amely a befejezetlenül maradt kofidikáció reputációjának a további csökkenését hozta. A feudálkapitalista magánjog egész területét pedig az állami beavatkozások és a különböző hadi kényszerintézkedések tették bizonytalanná.[116]

A megkésett polgári talakulás jogrendjének a legsúlyosabb válsága érlelődött tehát a vázlatosan felidézett körülmények között, amit a februári forradalom nyomán keletkező polgári kormányzat bizonytalan lépései próbáltak feltartóztatni. Igy a gyülölt /gyorsitott/ büntető biráskodás felfüggesztése, a különleges bíróságok jogkörének a korlátozása és a halálbüntetés megszüntetése még a széles néptömegek körében is illuziókat kelthetett. Ezek a jobbára deklaratiy jellegü jogalkotási aktusok azonban a vallási és a nemzetiségi diszkriminációk érvénytelenitése után elapadni látszottak. Sőt a kettős hatalom még véget sem ért, a kormány máris visszaállitotta a gyorsitott büntető biráskodást és a halálbüntetés ismételt alkalmazására /1917. jun. 12-től/ is sor került. Egyidejüleg került nyilvánosságra az "állam nyugalmát veszélyeztető" büncselekményekről szóló rendelet, amit a kormány kivételes törvénynek szánt, hogy általa mindennemü erőszakos cselekménynek eleje vegye. Valójában tehát a feudálkapitalista jogrend tartalmi átalakitása helyett - főként a juliusi válságot követően - a polgári szabadságjogok leplezetlen felszámolása került előtérbe. Igy a népellenes rendszer válsága kiküszöbölhetetlen maradt és annak összeomlása végleg maga alá temette a feudális elemekkel átszött burzsoá jogrendet.

Jegyzetek

1/ MARX K.: Tőke I.Marx-Engels müvei 23. köt./1967/86-88.pp.
2/ Miként a klasszikus megállapitás mondja: "a század havanas és hetvenes évei - a szabad verseny fejlődésének csucspontja". Ld. LENIN,V.I: Az imperializmus,mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Müvei 22.k. Bp.1951 2o8, 264.pp..
3/ Ld. uo. 2o6.p.
4/ Amely "... a legujabb kapitalizmus gazdasági rendszerének egyik fontosabb - ha nem is a legfontosabb - jelensége".Ld .uo. 2o3.pp.
5/ Amikor "a szabadversenyt a monopóliumok váltják fel, de ezek sem küszöbölik ki a szabadversenyt, hanem fölötte és mellette léteznek, és ezzel egy sor különösen éles és heves ellentétet, surlódást, összeütközést szülnek". Ld. uo. 275 -276.pp.
6/ Amikor"a szabadversenyt a monopóliumok váltják fel"ld.uo.275-277.pp.
7/ Ld. no. 197.p.
8/ Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnőh sztran.Tom.II/red.

Galanza, O.A. Zsidkova/. Moszkva,1969, 35o-351 pp., vö.: KOVÁCS István: A burzsoá alkotmányossága válsága. Bp.,1963. 48-49, 62-65. 2o9.pp.

9/ Ide utal KOVÁCS I.: Burzsoá alkotmányosság válsága./1953/ 141-142.pp.

1o/LENIN: im. 2o6., 228.pp.

11/ Ld. a külön irányzatként ismert ujkonstitucionalizmus alkotásait pl. a kapitalizmus általános válságának beköszöntése idején. Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran II./1969/ 321-327. pp.vö.: BIHARI Ottó: Összehasonlító államjog./1967/ 132.p. KOVÁCS István:im. /1953/ 6o.p.

12/ Mint a vezető kereskedelmi és ipari egyletek busásan honorált választmányi, ill. felügyelő bizottsági tagja stb. Ide utal LENIN: im./1951/ 228.,245.p.

13/ Igy pl. a Weimari Köztársaság tipikus példája alapján látható.

14/ Ld. a tipikus német /Besonderes Gericht"-fórumok bevezetését az 1877-es német birodalmi bírósági szervezeti törvény /Gerichtsverfassung/ alapján.

15/ Ld. a hazai és a nemzetközi viszonyokra utalva HORVÁTH Pál: Kapitalistische Monopole in Ungarn. Annales Univ.Sc. Budapestinensis.Sectio Juridica XVI. /1974/ 87-96.pp. Uő.: Gestaltung der Rechtsverhältnisse kapitalistischer monopole in Ungarn und die Kartell-gesetzgebung. Rechtgeschichtliche Abhandlungen. Herausg. K.Kovács, Bp.,1974. 269-276.pp. Vö.:N.P. CONSTANTINESCU, Z. PUSTULA, L.BIANCHI, B.SZ.GROMAKOV, N.A. SZELEZNYOV, H. KRONSTEIN, V. CSERBAKOV, Sz.A.IVANOV és más idézettek ujabb nemzetközi tapasztalati anyagával. HORVÁTH Pál: A monopolkapitalizmus és a jogtörténetirás. Világtörténet 21.sz. /197o/ 116-124.pp.

16/ Ld. az USA Legfelsőbb Bíróságának az alkotmányos doktrináit illetően. Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnüh sztran II. /1969/ 353.p.

17/ Pl. az angol 1893.évi tv., amely a helyhatósági szabályrendeleteknek a parlament előtt történő bemutatását irta elő az önkormányzatok számára.

18/A szabályrendeleti legiszláció méretei is aránytalanul felduzzadtak, a parlamentarizmus válsága pedig eleve lehetetlenné tette a felügyelet zavartalan végzését.

19/ Ld. Az angol prerogative writ kibocsátást, amely az illetékes szerv jogellenesnek minősitett eljárását fosztja meg jogerejétől.

2o/ VILÁGHY Miklós: A gazdasági jog problémái. Bp.,1951. 41-49.pp. Vö.: EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog Jogtipusok, jogcsoportok és a jogfejlődés utjai. Bp.,1975. 87-92.pp.

21/ Az értéket eladó és a használati értéket vevő akaratmegegyezése a formális jogegyenlőség keretei közt született. Ld. MARX-ENGELS: A szent család. MARX-ENGELS: Müvei II./1958/ 115.p.

22/ Ld. VILÁGHY Miklós: im./1951/ 14.p.

23/ Ld. a tipikusnak mondható porosz jogalkotás példáján. Handelsgesetzbuch, 1861, Bürgerliches Gesetzbuch 1900.jan.1.

24/ Amelyek az összes részvényes egy kézbe kerülésével alakulhattak ki.

25/ Fizetési, szállitási feltételek formájában, pl. árkartell.

26/ VILÁGHY Miklós: im./1951/ 32-33.pp., vö.: ASZTALOS László: im. /1970/ 222-223.pp.

27/ "Hanem ezenkivül lehetővé teszi, hogy büntetlenül mindenféle sötét és piszkos ügyleteket kössenek és kifosszák a közönséget" LENIN: im/1951/ 236., 242.pp.

28/ A közép-európai, ill. német területeken a kartell és a konszern, a latin-román jogterületen a szindikátus, az angol-amerikai jogban a hol-

ding company, ill. a trust vált jellemzővé.

29/ Ld. az ügyleti feltételek körében említetteken túl az un. korlátozó szerződést, amely az árú beszerzését és eladást meghatározott körben teszi kötelezővé, az un. kizáró szerződést, amely hasonló kötelezettségek vállalását más irányban tiltja el, a vertikális árrögzítő szerződést, a csatlakozás feltételeit rögzítő kartellmegállapodást és a tömegtermelésben /közfogyasztásban/ alkalmazott típusszerződések széles skáláját, amikoris a kidolgozott szerződési formula csupán elfogadható. Ld. Isztorija goszudarsztva i prava zarubezsnih sztran II. /1969/ 363-365.pp.

3o/ Ld. pl. a német 1909. évi tv., amely a jó erkölcsbe, ill. a tisztességbe ütköző kartellt tilalmazta. Vö.: a svájci Ptk. /1907/, ill. a BGB megfelelő rendelkezéseivel. ASZTALOS László: Um./1970/ 217-223.pp. EÖRSI Gyula: Összehasonlító polgári jog./1975/ 160-163.pp.

31/ Ld. az állammonopolista jellegü szakosított igazgatási /munkaügyi igazgatóságok, minisztériumok/ és bírósági szervek eljárását a /tisztességtelen munkagyakorlat"-tal szemben.

32/ MARX,K.: A tőke I. /1948/ 17.p.

33/ LISZT, PRINS, TARDE stb. Ld. SARGORODSZKIJ,M.D.: A büntetőjogi büntetés. I. Bp.,1960. 16o-164.pp., vö.: SEIDLER G.L.: Az imperializmus jogi doktrinái. Bp.,1962. alapján.

34/ A klasszikusnak tekintett Code Penal 1810, mint a legkorábbi minta, de ilyen lehetett az áttérés korszakában született porosz /1851/, ill. olasz /Codice Zanardelli, 1890/ tvk-ek is.

35/ Az angol Judicatura Act 1873, az 1879-es német, az osztrák 1867-es, ill. az 1863-as orosz birodalmi rendelkezések stb.

36/ Ld. pl. a Code d'instruction criminelle /1808/ módosulásai nyomán: A vizsgálóbirói hatáskörről /1856/, az előzetes eljárásról /1856/, a terhelt jogainak a megreformálásáról /1897/, a nyomozati /vizsgálati/ szervek hatáskörének a kiterjesztéséről /1935/ szóló törvények alapján.

37/ Ld. Criminal procedure Act /1865/, Criminal evidence Act /1898/, Criminal appeal Act /1907/, Iudicments Act /1915/ stb. Vö.: HANSON, C.J, VOUIN, R.: Le procès criminal en Angleterre et en Franc. Revue Internat.de Droit Pénal 1952. adataival.

38/ Az 1873-75-ben kiadott Prevention Act-ok alapján pl. a társadalmi nyugalom veszélyeztetőivel szemben az irásbeli elfogató parancs nélküli letartóztatás gyakorlata is kifejlődhetett.

39/ A holland és a portugál gyarmatositás hasonló eszközöket alkalmazott pl. az indonéz területeken, ill. az afrikai gyarmatoknn.

4o/ LENIN: Um./1951/ 311.p.

41/ Ld. az adott historiográfiai jelenség hazai megjelenésére vonatkozóan pl. a Jogtudományi Közlöny uj évfolyamában /1947-1950/ gyakran megjelent történelmi elemzéseket, a "Tanulmányok a szovjet jog köréből" c. /Bp. 1949-1950/ gyüjteményes munkát, ill. a szovjet jog egyes ágazatait bemutató korabeli feldolgozásokat.

42/ Ld. a szocialista jogtipus fejlődéstörténetét tárgyaló nemzetközi jogtörténeti konferencia /Prága, 1975/ kétkötetes anyaga: /Vznik a vývoj szocialistického práva. Uspořádal Karel Malý I-II. Praha, 1976/ alapján, Vö.: Szovetszkaja isztoriko-pravovaja nauka. Ocserki sztanovlenija i razvitija /Red. D.A. Gajdukov i. dr. Moszkva, 1978. 142-233.pp/ gazdag dokumentációjával.

43/ Amelyek a "történelem jelen szempontú szelektálására, napi célokhoz va-

ló igazitásra irányulnak" ld. a találó megállapitásokat PACH Zsigmond, Pál: Uj történelmünk, új történetirásunk,in: Történetszemlélet és történettudomány. Bp.,1977. 522.p.

44/ Ezt érzékeli még a történettudomány reprezentánsa is /ld. NIEDERHAUSER Emil: Problemü isztorii SzSzSzR v isztoriografii Vengerszkoj Narodnoj Reszpubliki, in: Isztorija SzSzSzR 1979. évf. 6.sz. 196-2o4.pp./ utalva főként az elméleti összehasonlító jogtudományok eredményeire.

45/ Ld. SZABÓ Imre: A szocialista jog /Bp.,1963/, BEÉR János: A szocialista államépités utjai /Bp. 1963./, NÉVAI László: A szovjet polgári eljárás. Az OSzFSzK polgári eljárási törvénykönyve /Bp.,1952/, BIHARI Ottó: Összehasonlító államjog /Bp.,1967/ c. müvek stb.alapján.

46/ Pl. Az októberi forradalom demokratikus kihatása. Társadalmi Szemle. I.évf. 11.sz., A Szovjetunió állami szervezete és társadalmi rendje.Bp., 1946. stb. Ld. BOLGÁR Elek: Válogatott tanulmányok. Bp.,1958. 327.p.Vö.: HORVÁHT Pál: Egy bujkáló életmü. BOLGÁR Elek születésének a 100 éves évfordulójára, In: Magyar Tudomány 1983. 7-8.sz. 554.p.

47/ A szocialista jog lényegének a megértésére vonatkozó,helytálló megállapitást /ld. Előszó, RENÉ Dávid: A jelenkor nagy jogrendszerei c. mühöz /Bp.,1977.10.p/ témánkat illetően ld. alább.

48/ Ld. im. /1977/ 142-233.pp.

49/ Pl. SZÁSZY István: A magyar magánjog általános része, különös tekintettel a külföldi magánjogi rendszerekre. I. kötet. Bp.,1947. 46-54.pp.

50/ Ld. a néphatalom korszakalkotó eredményeit illetően: WIPPOLD W. Die Pariser Kommune, ihre Bedeutung der Lehre von Diktatur des Proletariats /Berlin, 1961/, BAH I.A.i.dr.: Parizsszkaja Kommuna 1871. goda. /Moszkva, 197o/, La commune de 1871. Sons la dir de J. Bruhat etc./ Paris, 196o./ RIHS Ch: La commune de Paris, sa structure et ses doctrines. /Geneve, 1955/, CHOURY, M: Les origines de la Commune /Paris, 1961/, Goszudarsztvo i pravo Parizskoj Kommüne /Red. avt.koll. Moszkva, 1971/ c. művek alapján.

51/ Ld. pl. a common law merevségeit feloldó aquity szerepét, ill. a helyi precedensek /case law/ felhasználásának a lehetőségét stb.

52/ Ld. a témakör részletesebb feltárását /a szerzőtől/ Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp.,1979. 3o1-315.pp.

53/ Pontosabb megfogalmazással élve a nagy francia forradalom nyomán kifejlett klasszikus burzsoá jogminták területe.

54/ Amiben természetesen benne van az áttérést megelőző és az azt követő társadalom minden jogilag releváns mozzanata. Ld. EÖRSI Gyula: A burzsoá magánjogi rendszerek kialakulása. Jogcsoportok a burzsoá magánjogban. MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztály Közleményei. III.köt /1969/ 3-4.sz. 148.-15o.pp

55/ LENIN, V.I: Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Müvei. 22.köt/1951 / 2o8,264.pp.

56/ Amelynek a tipusjegyeit a porosz-német, az osztrák-magyar, ill. az orosz birodalmi területeken, továbbá sporadikusan a Balkánon élő népek kialakuló burzsoá jogrendjében, valamint a kelet-ázsiai területeken /pl. Japán/ szemlélhetjük.

57/ Ld. ilyen értelemben HORVÁTH Pál: "Ujkori jogfejlődésünk összehasonlító vizsgálata előtt álló akadályok leküzdéséhez,in: Történelmi Szemle 1978. évf. 3-4.sz. 497-513.pp.

58/ Ld. az idézett Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. /1979/ 223-284.pp.

59/ Igy főként a porosz-német, de pl. a bolgároknál a magyar, ill. az orosz jogminták bevétele is ismeretessé vált. Adalékok a Csemegi Kódex történelmi szerepének a megitéléséhez. Jogtud. Közl. XXXIV. évf. /1979/.4. sz. 2o6-2lo.pp.

6o/ BEREND T. Iván-RÁNKI György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában. Századok lo2.évf. /1968/ 1-2.sz. 75-76.pp., EÖRSI Gyula: Burzsoá magánjogi rendszerek, uh. /1969/ 287-288.p.

61/ Sőt a nagyhatalmak szakadatlan érdekharca keltette fel a nemzeti gyülölködést /ld. pl. a balkánháboruk formájában/ is.

62/ Ami természetesen nem zárja ki, hogy a térség egyes alrégióiban, ill. a jog egyes ágazataiban még számottevő értékek kiépitésére ne kerülhetett volna sor. A polgári reformok kiterjesztése Oroszországban, a német birodalmi jogegységtörekvés és a szuverén kisnemzeti jogalkotás /szerb., román, bolgár/ is e körbe sorolható nyilvánvalóan.

63/ /Ld. a felidézett Bevezetés az összehasonlitó jogtörténet alapelemeibe./1979/ 336-432.pp. alapján.

64/ A párizsi szerződést aláiró hatalmak végre kénytelenek voltak érvényteleniteni az Oroszország szuverenitását korlátozó cikkelyeket /londoni konferencia, 1871/.

65/ Az idevágó legfontosabb nemzetközi jogi kútfőket ld. Kresztomatija po isztorii mezsdunarodnüh otnosenij. Vüpuszk I. , 1963.224-253.p.

66/ A 70-es évek sztrájkharcaiban izmosodtak az első munkásszervezetek, majd a forradalmi marxista tanitások megismerésével a politikai harc uj szervezeti formái keletkeztek. /Munka Felszabaditása, Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabaditására/

67/ A fejlettebb nyugati területeken a lengyel forradalmi mozgalmak ellen folyt a harc, valamint a finn önkormányzat felszámolására tört a kormányzat.

68/ Igy az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt az érlelődő forradalmi helyzet időszakában nagy befolyásra tett szert a forradalmi mozgalmak vezetésében, a következetesen forradalmi irányzat /bolsevik/ sikeres harcának eredményeként pedig ujtipusu párt alapjait rakták le /II. Kongresszus, 1903/, amely a forradalmi helyzet kialakulása idején határozott programot és vezetést tudott biztositani.

69/ A cárizmus a forradalom radikalizálódásától félve meghátrált és a liberális burzsoázia kielégitését szolgáló engedményeket adott /Október 17-i manifesztum/. A bolsevikok a polgári demokratikus forradalom következetes megvalósitása mellett szálltak sikra /OSzDMP II. Kongr.London/ és a decemberi fegyveres felkelés élére álltak, a reakció katonai túlereje és a liberális burzsoázia árulása azonban szükségszerűen a vereséghez vezetett.

70/ Az egyezmények eredeti szövegét ld.Kresztomatija po isztorii mezsdunarodnüh otnosenij./1963/ 263-265.pp.

71/ Az ellenforradalmi burzsoázia már 1916-ban felismerte, hogy a cárizmus nem képes megbirkózni a ráháruló feladatokkal s ezért dinasztikus államcsinnyel kisérletezett. Felmerült a németekkel kötendő különbéke gondolata is, amely időt adott volna a forradalmi válság lecsillapitására. A néptömegek forradalma azonban megelőzte a reakció mesterkedéseit.

72/ A témakör szakirodalmi bázisait is felidézve ld. HORVÁTH Pál: A módszertani és koordinációs problémák szerepe a modern jogtörténetben, in: Bevezetés az összehasonlitó jogtörténet alapelemeibe./1979/ llo-115.pp.

73/ A tervezet 1881-ben készült el és az az uralkodó jóváhagyását is megnyerte, a cár elleni merénylet után azonban tárgytalanná lett.
74/ A politikai reakció mögött az anyagi helyzetében megrendült földbirtokosoknak a polgári reformok iránt táplált ellenszenve húzódott meg.
75/ O merah k ohraneniju goszudarsztvennogo porjadka i obscsesztvennogo szpokojsztva cimmel.
76/ A központi államszervek közt találjuk továbbra is a szenátust, amely az alsóbb közigazgatási és bírósági szervek tevékenységének az ellenőrzését végezte. Az államélet növekvő militarizálódásával párhuzamosan fejlődött ki továbbá a haditanács és az attól is elkülönített admiralitási tanács.
77/ A.A. ZAJONCSKOVSZKIJ kutatásai alapján /ld. Rosszijszkoe szamoderzsavie v konce XIX sztoletija. Politicseszkaja reakcija 80-h, nacsalah 90-h gg. Moszkva, 1970. 444.p./ láttattuk már ezt a regresszív irányzatot.
78/ A közigazgatási főnökök tisztségét kizárólag nemes földbirtokosonak tartották fenn.
79/ A nemesi kuria körét azáltal szélesitették, hogy a cenzust itt leszállitották.
80/ Ld. az idevágó ujabb szakirodalomból a DAVIDOVICS,A.M: Szamoderzsavnoe goszudarsztvo v epohi imperializma /Moszkva, 1974/, VOLOBUEV, P.V.: Monopoliszticseszkij kapitalizm v Rosszii i jego Oszobennoszti /Moszkva, 1956/, Ob oszobennosztjah imperializma v Rosszii. Red. A.L. SZIDOROV. /Moszkva 1963/, Monopolii i inosztrannüj kapital v Rosszii. Red. M.P. Vjatin /Moszkva, Leningrád 1962./, ANANCSICS, B.V.: Rosszija i mezsdunarodnüj kapital 1877-1970/, SETON-WATSON,H: The Russian empire. /Oxford 1967/ c.müvek alapján.
81/ A képviselők megválasztása közvetett módon, vagyoni cenzus alapján történt, igy a választójog a vagyontalan és kispolgári rétegeket szinte teljesen kizárta a képviseletből és gyakorlatilag a mandátumoktöbbségét /85 %/ a földbirtokosoknak juttatta.
82/ A manifesztum alapján fejlődtek ki a forradalom következetes végrehajtását elejtő burzsoá pártok. Igy az ipari és kereskedőtőke vezető erejét fogta össze az oktobristák pártja /Október 17-i Szövetség/, amely a cárizmussal meglévő korábbi kapcsolatok megőrzését és a forradalom feltartóztatását tekintette feladatának. A liberálisok balszárnyából fejlődött ki ugyanebben az időben a kadetpárt /alkotmányos demokrata párt/, amely az alkotmányos monarchia megteremtésének a lehetővé válását hirdetve, szintén tagadta a forradalom továbbvitelének a szükségességét. A legreakciósabb csoportosulások pedig /Orosz Nép Szövetsége/ a kormányzattal történő együttműködést, a tömegmozgalmak elleni terrorakciók szervezését vállalták.
83/ Az ilyen szovjetek hozzáfogtak az égető szociális kérdések megoldásához /munkaidő, munkabér, népbirodáskodás stb/ és az ellenforradalmi erők felgöngyölitéséhez, ld. az ujabb kutatási eredményeket összegző Revolucija 1905-1907. gg. v Rosszii Otv. red. Ju. i. Korablev /Moszkva,1975/ c. müve alapján.
84/ A decemberi fegyveres felkelés előkészités idején a bolsevikok vezetése alatt álló moszkvai szovjet már a város legfőbb igazgatási szerveként tevékenykedett. Rendelkezéseivel a munkaügyi és a népjóléti ügyek rendezéséhez fogott és fellépett az ellenforradalmi propaganda terjesztői ellen.
85/ Néhány hónapos fennállásuk azonban elegendő bizonyitékot szolgáltatott

arra, hogy a proletariátus forradalma önálló cselekvésre képes és hogy a munkás-, katona- és parasztküldöttek szovjetjei már nem a polgári demokratikus forradalom eszközei, hanem a proletárdiktatura csirái voltak.

86/ Az alkotmányos monarchia hivei szerezték a legtöbb mandátumot /179/, de számban ennél is nagyobb volt a parasztképviselők csoportja /2o4/.

87/ Az államtanács kompetenciája formailag alig különbözött az állami duma jogkörétől, gyakorlatilag viszont a tanács jóval nagyobb politikai szerephez jutott, mivel az uralkodó az államtanácsra kívánt támaszkodni éppen a dumával szemben. Az államtanács élén elnök állt, akit a cár személyesen jelölt ki szoros kötelezettségévé tette, hogy az általa megnyitott tanács tagjait a kívülállók sem írásban, sem szóban ne zavarják /küldöttségek, petíciók fogadása tilos/. A tanács elé az ügyek a miniszterektől, ill. az állami dumától kerülhettek át.

88/ Alig csökkentette az udvari reakció gátlástalan törekvéseit az, hogy az ilyen jellegü jogalkotás köréből kivették az alaptörvények megváltoztatását, az államtanács és a duma müködésére vonatkozó szabályok, illetve a választójog módosítását.

89/ 1906. jul.8. azzal az indokolással, hogy a parasztság "számos kormányzóságban nyílt rablásra, idegen vagyon fosztogatására, a törvény és törvényes hatóságok iránti engedetlenségre vetemedett".

9o/ Tagjai sorában a reakció tovább fokozta befolyását, mivel a választás utján delegált államtanácstagokat nagyobb számban a finántőke érdekeit képviselő burzsoá érdekképviseleti szervek adták. Vö.: AVERH. A.J: Sztolipin i tret'ja duma /Moszkva, 1968/ c. müve alapján.

91/ Tagjait és a minisztertanács elnökét is az uralkodó nevezte ki, előnyben részesitve a hivatalt viselt birtokos arisztokrácia képviselőit.

92/ Ezek a tőkés érdekképviseleti szervek léptek fel sikerrel az államtanács mellett szervezett hadi komissziók javaslatainak a megfogalmazásában, amely a hadigazdálkodás lehetőségeiben való részesedést jelentette.

93/ A kormány pedig a dumát ideiglenesen feloszlatta /1915. szept.3./ és a zemsztvókat, ill. a Városok Egyesitett Szövetségét is megszüntette. Az orosz burzsoázia ettől kezdve már csak az udvari összeesküvéstől vagy a tábornoki kar tervezett államcsinyétől várhatta a teljes összeomlás elhárítását.

94/ Megszervezte a munkásmiliciákat, betiltotta az ellenforradalmi lapokat, ellenőrzés alá vette az Állami Bank és a pénzverde müködését stb.

95/ A polgári szabadságjogok /sajtó, gyülekezés, szólás stb/ biztositását, a rendi, a nemzetiségi és vallási különbségek eltörlését, demokratikus választójogot stb. kivántak csupán a burzsoá kormány elismerése ellenében.

96/ Az 1. számu Prikáz felszámolta a tisztikar hatalmaskodásait és biztositotta a katonák politikai jogainak szabad gyakorlását, majd március 9-én a Pétervári Szovjet deklarációban szabályozta a hadsereg jogait, ill. a hadsereg választott szerveinek a tevékenységét.

97/ Az önállósulni igyekvő finn országgyülést még a cári módszerekkel feloszlatták, később az észt, a lett burzsoá nacionalistákkal pedig már kompromisszumot sikerült létrehozni.

98/ Az Ideiglenes Kormány tehát lényegileg a rendi államgépezet és az osztályuralom megőrzésére törekedett. Igy a végrehajtó hatalom központi szerveiben csupán néhány új minisztérium /munkaügyi, ellátási, pos-

taügyi stb/. és a közellátási bizottság felállításával kisérleteztek. A belügyminisztériumi szerveket a gyülölt rendőrségi állomány átmentésére használták fel, az újnak tünő "népi miliciákat /narodnaja milicija/ pedig a zemsztvók és a városi dumák hatalma alá helyezték. A helyi önkormányzati szervekbe komisszárokat delegáltak, akiket közvetlenül a kormány látott el instrukciókkal. A régi államgépezethez való ragaszkodást mutatja továbbá, hogy a IV. állami duma formális megszüntetésére csak október 6-án szánta el magát a kormány, a köztársasági államformát célzó tanácskozásokat pedig szeptember közepéig halogatták. Végül az alkotmánytervezet előmunkálatait még októberben is szabotálni törekedett a kormány /az alkotmányozó gyülés elé viendő tervezet pl. a köztársasági szervek ideiglenes jellegét hangsúlyozta/, ugyanakkor hangosan hirdette az egységes és oszthatatlan birodalmi államhatalom szükségességét.

99/ Amely kép ugyanakkor sok hasonló vonást mutat Közép- és Kelet-Európa népeinek a késleltetett burzsoá jogrendjével. Ld.az idevágó szintetizáló müvek /JUSKOV, Sz.V.: Isztorija goszudarsztva i prava SzSzSzR I. Moszkva, 1961, Isztorija goszudarsztva i prava SzSzSzR I.Red. K.A. Szofronenko Moszkva, 1967/ eredményei alapján.

loo/ Ellenkezőleg a cárizmus éppen ebben az időben végleg felhagyott az orosz birodalom történelmileg kialakult joganyagának az összegyüjtésével.A joggyakorlatot egyre bizonytalanabbá tette az elavult joghoz való ragaszkodás és az egymásnak ellentmondó cári jogalkotás.

lol/ Ld. V.I. LENIN klasszikus elemzései/A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Müvei 3. köt. Bp.,1956. 154. és kk. pp./alapján.

lo2/ A felszabadított lakosság fejadóztatása csak a 80-as években vált tarthatatlanná /1882 és 1885. évi törvények számolták fel/, miután a parasztok tömeges elszegényedésével gyakorlatilag lehetetlenné vált annak a behajtása.

lo3/ Eredetileg a jobbágytelek tartozékai voltak azok a használati jogok, amelyek ellenében a reformot követő évtizedekben gyakorlatilag továbbra is robotot követeltek.

lo4/ Különböző vallásu polgárok közt /protestánsok, budhisták, pogányok/ házassági tilalom és más jogi korlátok is továbbéltek.

lo5/ A feleség pl. a férj tudta és hozzájárulása nélkül munkaszerződést és más polgári jogi ügyletet sem köthetett ebben a korban.

lo6/ 1881-ben pl. bizottságot szerveztek az új büntető Ulozsenie /tvk./ összeállítására. A neves szakemberek /Tagancev. Fojnickij stb./ által létrehozott tervezet 1895-ben készült el, de csak 1898-ban jutott el az államtanács elé. Évekkel később a kódex megerősitése /19o3/ sem járt azonban együtt a törvénykönyv életbeléptetésével, egyes fejezeteit bár a későbbiekben /19o5-19o7. évi forradalmak hatása alatt/ hatályos jognak nyilvánitották.

lo7/ Sajtótörvény 1884., esküdbiróságok korlátozása 1889.

lo8/ A föld áruvá válásáról ld. LENIN V.I.: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban, Uh./1953/ 31o. skk.

lo9/ Vagyis a 19. század utolsó harmadában, ill. a 2o. század elején már nem csak a mezőgazdaság tőkés alapokra helyezése haladt előre gyors ütemben, nemcsak a modern bankrendszer és hitelélet épült ki, "hanem az ország egész gazdasági és társadalmi helyzete átalakult." A numerikus adatokat összegezve ld. BERENDT. Iván - RÁNKI György: Az ipari forradalom, Uh. /1968/ 71-74.pp.

llo/ A cári jogalkotást azonban ezuttal is csak a tömegmozgalmaktól való

félelem vitte előbbre. Jellemző ezekre az intézkedésekre, hogy a munkafeltételekre, birságolásra vonatkozó tilalmi rendelkezésekhez nem fűztek a gyárosokat sújtó büntetőjogi következményeket. A munkások sérelmének orvoslására tehát csak a gyári felügyelők kivételes esetben a békebirák előtt kerülhetett sor.

111/A burzsoá magánjogi kodifikáció nemzetközi tapasztalatait is felhasználó tervezet tehát hatástalanul tünt el, a Szvod Zakanov /Törvénytár/ polgári jogi anyaga pedig továbbra is érvényben maradt. Csupán a szenátus polgári ügyosztályainak az egyedi esetekre vonatkozó határozatai gyakoroltak hatást a birói itélkezés fejlesztésére.

112/ Ezt a célt szolgálták már a "megtorló és javitó büntetésekről" szóló rendelkezések /1885/, ill. az egyre gyakrabban alkalmazott rendkivüli katonai szabályzatok /katonai, 1875, tengerészeti 1886/.

113/ 1906 folyamán további korlátozó intézkedésekkel /márc.18., ápr.26./ éltek a Sajtóval szemben és a nem időszaki sajtótermékek ellenőrzését is megszigoritották.

114/1906. márc. 18-án az államtanács nevében hirdették meg a különösen veszélyes bünyekben alkalmazandó röviditett /rögtönitélő/ eljárást, az ujjászervezett katonai törvényszékeket pedig a nem katonai személyek feletti halálos itéletek kimondására is felhatalmazták /1906.aug.19-20./. Ezek a fórumok vidéken a gubernátorok /kormányzók/, a fővárosban az udvar intenciói szerint hozták a megtorló itéleteiket és a kinvallatást is jogszerűen alkalmazták. A dühöngő ellenforradalmi megtorlást a provokátorhálózat /Ohrana/ és a büntető expediciók tevékenysége egészitette ki.

115/ SZOFRONENKO K.A.: Padenie kreposztnogo prava v Rosszii, in: Vesztnik Moszkovszkogo Univ. Szerija Pravo 1961. 1.sz. 50 -51.pp.

116/ A vegyes szakjogként kibontakozó munkajogi ágazatban pedig a női és a gyermekmunka "jobb kihasználását" biztositó /háborus/ rendelkezések sokasodtak.

VIII.

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI SZOCIALISTA JOGCSOPORTRÉGIÓ KIALAKULÁSÁNAK A TÖRTÉNELMI KÖRÜLMÉNYEI

Az európai népi demokratikus átalakulás előzményei

Az európai szocialista országok állam- és jogfejlődéséről tárgyalva mindmáig azokra a releváns történelmi tapasztalatokra gondolunk elsődlegesen, amelyek a második világháborut követően a közép- és kelet-, ill. délkelt-európai társadalmak legújabbkori fejlődésében keletkeztek. Valójában azonban az eredők jóval korábbi időkhöz tapadnak és összetettségükben is módfelett bonyolult módon jelentkeznek. Mindaz a történelmi jelenségkomplexum ugyanis, amely ma az európai szocialista jogcsoportrégó egészében, ill. annak egyes alrégióiban jelentkezik, gyökerével visszanyúlik a modern kapitalizmus leggyengébb pontját képező társadalmak viszonylag korán elérkező válságához, melynek nyomában érlelődtek a társadalmi forradalmak addig ismeretlen formái.

Közhelynek tünik ma már, ha azt mondjuk, hogy az európai szocialista jogrendszerek kibontakozásának a történelmi előzményeit a nagy októberi szocialista forradalom eredményeinek a közvetlen, ill. közvetett hatástényezőihez kell visszavezetni. Pedig a jócskán elkoptatott szóhasználatban ma is ott rejlik az a bonyolult történelmi igazság, hogy a modern történelem legnagyobb jelentőségü társadalmi forradalma világméretü hatást gyakorolt az államilag szervezett emberi társadalomra és bizonyos determináns folyamatok elinditójává lett éppen abban a jogcsoportrégióban, amelynek a válsága érett be a 20. század küszöbén. A porosz-német, az osztrák-magyar, ill. az orosz birodalmi jogfejlődés, vagyis a késleltetett polgári átalakulások nyomán kifejlett közép- és kelet-európai burzsoá jogcsoportrégió kiéleződő válsága volt a háttere tehát azoknak a páratlan történelmi lehetőségeknek, amelyek realizálásában utat nyitott a nagy októberi szocialista forradalom.

Közismert tény, hogy az érintett burzsoá jogcsoport volt a modern jogrendszerek között az első, amely eleve egy népek egész sorát mozgósító társadalmi forradalom szülötteként jelentkezett. Korai válsága is úgy jelentkezett, hogy a feloldhatatlan belső ellentmondások a Rajnától az Uralig hatottak és a társadalmi megrázkódtatások /forradalmak/ olyan mélységünek bizonyultak rövidesen, ami az érintett soknemzetiségü birodalmakat kivétel nélkül magá alá temette. Ettől a páratlanul bonyolult történelmi átalakulástól tehát a Kontinens keleti felének egyetlen szöglete sem maradhatott intakt, ellenkezőleg ismét népek és nemzetek soha nem látott sokasága lépett a kreativ társadalmi cselekvés élvonalába és a kortárs társadalmak egymással is szoros történelmi kölcsönhatásban indultak meg egy ma már történelmileg szükségszerünek tünő úton. Alig telt el negyedszázad ugyanis, hogy az érintett társadalmak közel teljességét átfogta már egy merőben új jogtipus, a közben eltelt idők buktatói és kitérői tehát- mérhetetlen áldozatokkal bár - de lényegileg csak elodázhatták a szocialista jogcsoportrégió

európai formáinak a kiteljesedését. Ilyen értelemben látni kell, hogy már a nagy októberi szocialista forradalom történelmi közelségében ott voltak az adott jogcsoportrégió ma ismert összetevőinek az előzményei és nem egy esetben az adott nép /ill. népek/ forradalma implicite magában foglalta a merőben új állam- és jogtipus életképes elemeit is. Igaz bár, hogy ezek az életképes útkeresések a forradalmak árapályát követően csak időlegesen dacolhattak a vezető tőkés hatalmak sokoldalú támogatását élvező ellenforradalom rohamaival.

Három nagy történelmi lehetőségtényező közel egyidejü jelentkezésének vagyunk a tanui az 1917 utáni években, amely mint az európai forradalmi mozgalmak hullámverése csak a 20-as évek közepén enerválódott átmenetileg azoknál a népeknél, ahol a burzsoá állam- és jog restaurációja sikerrel járt. Ezek között joggal utalunk vissza mindenek előtt arra az önmagában is komplexnek tünő történelmi lehetőségre, amit Oroszország népeinek a szocialista forradalma foglalt magában, amely nyomben az átalakulás viharában egy sor, nagy történelmi múlttal rendelkező európai nép merőben új utakra lépésének a zálogaként jelentkezett. A szovjet hatalom megszilárdulásának az eredményeként tehát egy korszakalkotó társadalmi átalakulás bizonyitotta be életképességét, de ennek a változásnak a részeseivé válni jobbára csak a szovjet hatalom keretén belül, vagy éppen Szovjet Oroszország szövetségében lehetett. A cári Oroszország keretei között élő európai népek nemzeti függetlenségének a garantálása, esetenként az ide sorolható népek elszakadásának a realizálása ellenére mondhatjuk tehát, hogy szinte mindenütt felszinre tört a szovjet hatalom megteremtésének az igénye.

Még a nordikus burzsoá jogrendszerekhez közelálló Finnország életében is feltünt a tanácsrendszer megteremtésének a szükségessége, a Baltikumban, az ukrán és a belorusz földeken pedig a szocialista jellegü állam- és jogrend kiépitésének a lehetőségei is nyomban jelentkeztek. Ilyen értelemben a győztes forradalom első két évében lezajló változások elemi erővel jelentkeztek a hajdan Oroszország hatalma alatt élő kelet-európai népek egész sorának a gyökeresen új államépitésében, ill. a szocialista jog életképes elemeinek a lerakásában. A cári Oroszország hajdan volt /leigázott/ népeinek a forradalma nyomán születtek ezek a változások, amelyek most a kelet-európai népek egész soránál maguk alá temették a tőkés magántulajdonon nyugvó jogrendet. Igy válhatott a szovjet hatalom megszilárditásának a korszaka a jelenkorban már világ/jog/ rendszerként ismert szocialista jellegü állam- és jogtipus kialakulásának a korszakává és egyben az európai szocialista jogcsoportrégió egyik legmarkánsabb összetevőjének a kiépitőjévé.[1]

Lenin a történelmi fordulat mibenlétét elemezve elsőként ismerte fel, hogy a proletariátus diktaturája az adott esetben a soknemzetiségü Oroszország megoldatlan problémáit is megörökölte és ezek között első helyen állt az elnyomott nemzetek és nemzetiségek jogainak a biztositása. Egyáltalán ennek a történelmi szituációnak a tisztánlátása vezette el a bosevik forradalmárokat a föderativ államberendezkedés merőben új formáinak a vállalásához, amely valójában garantálni tudta a nemzeti önkrendelkezést.[2] Ez a felismerés vált tehát anyagi erővé a II. Összoroszországi Szovjet Kongresszus történelmi jelentőségü döntéseinek az egyike nyomán,

amely az "Oroszország népeinek jogairól" szóló deklarációként ismeretes.[3]

A nemzetek önrendelkezési jogát - akár az elszakadás jogára is kiterjesztve - deklarálta ezzel a szovjet hatalom, az adott jog gyakorlati érvényesülésére pedig példát statuált a finn önállóság nemzetközi jogi garantálásával, ill. a lengyel nemzeti szuverenitás helyreállításával. Hasonlóan a deklaráció szellemében fogant az Ukrán Szovjet Köztársaság megteremtése, amelyet a szovjet-orosz kormány már 1917. december 16-án de jure elismerésben részesített. Az évezredes kulturával rendelkező Ukrajna lett tehát a második szovjet köztársaság és egyben az első azon államalakulatok sorában, amelyek megtartották az államjogi kapcsolatot Szovjet-Oroszországgal. Ebből fakadt, hogy az új államiság strukturálisan is az előbbihez hasonló uton haladt.[4] Az ukrán burzsoá nacionalisták csak az intervenciós hatalmak támogatásával tudták átmenetileg meggyengiteni ezt az állampitményt, amely valóban túlélte a polgárháború, ill. az intervenciók nehéz éveit és később is egyik fontos tényezőjévé lett a Szovjet Köztársaságok Szövetségének. Alig valamivel később formálódott ki a Belorusz Szovjet Köztársaság, amelynek a sorsa azonban egy ideig még összefonódott a balti népek önállósulási törekvésével.[5] Észtországban, ill. Litvániában ugyanis közvetlenül a nagy októberi szocialista forradalom hatása alatt megindult a szocialista jellegű átalakulás, a szovjet Litvánia közigazgatási autonómiája pedig egészen közel állt már az önálló szovjet köztársaság proklamálásához. A Kubány-Fekete-tenger melléki, a Doni, ill. a Krimi Autnomom Köztársaságokkal egyetemben ezek a törekvések is jobbára áldozatul estek azonban a koncentrált ellenforradalmi támadásoknak, ill. az intervencióknak.

A szovjet hatalom azonban a korszak legkritikusabb napjaiban sem hagyta teljesen magukra az emlitett nemzetet. A császári Németország, ill. Ausztria-Magyarország összeomlása és a megalázó békefeltételek /Breszt-Litovszk/ felmondása után pedig jelentős segitséget is nyujthatott a szovjet hatalom a régi Oroszország nyugati területein kialakuló tanácsköztársasági rendszerek helyreállításához. Igy elsőként az Ukrán Szovjet Köztársaság rendjét szilárditották meg, miután itt a korábbiakban kiépült központi államszervek de facto tovább éltek, a helyi szovjetek forradalmi bizottmányai /REVKOMU/ pedig már 1918. novemberében /ismét túlsúlyra jutottak. 1919. januárjától az ukrán népbiztosok tanácsa is zavartalanul működött, majd az ellenforradalmi, ill. a lengyel intervenciós hadak meghátráltatásában is eredményesen közreműködött. Belorusziában hasonlóan a népi ellenállás harcolt vállvetve a Vörös Hadsereggel, majd az elért eredmények alapján jött létre a Belorusz Szovjet Köztársaság.[6] Szinte ezzel egyidejűleg érlelődött meg továbbá a balti népek forradalma, a helyi burzsoá nacionalisták pedig a német megszállókkal együtt hátráltak. Lettországban pl. az egyesült munkás-paraszt szovjetek már 1918 decemberében proklamálták a népi államhatalom győzelmét és a Rigában összehivott szovjet kongresszus 1919. januárjában közjogi megerősitést adott az elért eredményeknek.

Szovjet-Oroszország a Lett Szovjet Köztársaságot 1918. december 22-én, a jogi megerősitést nem nyert észtországi szovjet hatalmat pedig még korábban /dec.7./ elismerésben részesitette. A császá-

ri Németország összeomlása után nyomban megszünt a Litvániában szervezett burzsoá nacionalista kormányzat is, de Vilnóban már 1918.decemberében sor került a Litván Szovjet Köztársaság kikiáltására. Az 1919.januárjában kezdődő német, ill. lengyel támadás azonban megzavarta a forradalmi átalakulás megszilárditását. Az erők egyesitése érdekében most egy sajátos képződmény született /LITBEL/, a litván-belorusz szovjet hatalom továbbépitését azonban a megnehezült külső körülmények lehetetlenné tették. A vezető tőkés hatalmak ugyanis 1919 nyarán diplomáciai manőverezésbe kezdtek, hogy a balti országok függetlenségét deklarálva /1919. aug.2o./ a burzsoá restaurációt előkészitsék. Igy a Versailles-Washingtoni békerendszer diktátumai nyomán Észtország, Lettország, ill. Litvánia szovjet hatalmi berendezkedése átmenetileg ismét lehetetlenült,miközben a nyugati hatalmak szabad kezet biztositottak a Piłsudski-féle lengyel köztársaság keleti terjeszkedésének.

Szovjet-Oroszország még egy kisérletet tett a balti országok, ill. az ukrán és a belorusz szovjet köztársaságok erőinek egy föderációban történő egyesitésére /1919 junius/, de a lengyel intervenció elháritása után már minden erejét a közép-ázsiai és a szibériai térségbe kellett áthelyeznie. A szovjet-lengyel háborut lezáró rigai békében /1921/ még a nyugat-belorusz és a nyugat-ukrán területek feladására is sor került, következésképpen a balti szovjet köztársaságok sorsa is rövidesen megpecsételődött. Sőt a lengyel törekvésekkel szemben a restaurált balti burzsoá köztársaságok, ill. Szovjet-Oroszország tartós együttmüködésére is sor került.

A megváltozott nemzetközi viszonyok között nem tört meg természetesen az első létező szocialista társadalom példájának követése, sőt a szovjet hatalom újabb életképes elemei szilárdultak meg a Kaukázusban, ill. a közép-ázsiai területeken. Az európai szocialista köztársaságok kiépitésének a lehetőségei azonban egészen a második világháboru küszöbéig elakadtak. Némi időbeli késéssel annál nagyobb intenzitással tört felszinre a népi tanácsmozgalom a közép-európai, ill. a délkelet-európai népek társadalmában. Németország, ill. az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása nyomán pedig reálisa lehetőségnek tünt az európai szocialista jellegü jogcsoportrégió immár harmadik összetevőjének a kibontakozása is, miután az ellenforradalmi és internvenciós hadak gyürüjébe zárt Szovjet-Oroszország mögött 1918.novemberétől szinte az egész közép- és délkelet-európai térség a forradalmi átalakulások utjára tért.

A széles néptömegek háboruellenes mozgalmai ebben az időben szélesedtek ki szerte Európában, követelve a szovjet hatalom elleni fegyveres támadások beszüntetését. A német-osztrák-magyar polgári demokratikus forradalmak nyomán pedig egyre fenyegetőbb módon jelentkezett a szovjet példa követése. Az európai forradalmi mozgalom második nagy hullámverésének a tetőzéseként felszinre tört tehát a népi tanácsrendszer megteremtésének az igénye, mint az egymásba torlódó és végképpen megoldhatatlan társadalmi problémák egyetlen lehetséges alternativája. Igy most már nem csak a néptömegek háboruellenes mozgalmaiban, hanem a felkelt reguláris haderők körében is a tanácsrendszer példája terjedt.

Még a császári Németország legszervezettebb konzervatív /militarista/ erői is tehetetlenül álltak szemben a forradalmi tömegmozgalmak kiszélesedésével. Már 1918. novemberében úgy tünt pl. hogy a politikai hatalom egyetlen reális tényezőivé válhatnak a német birodalom területén is kiépült,munkás és katonatanácsok. Hasonló tényezőként ismeretes az Osztrák-Magyar Monarchia térségében terjedő tanácsmozgalom, amely a soknemzetiségü birodalom szétesését előre vetítve a nemzeti függetlenségi törekvésekkel telitődött. A forradalmi tanácsmozgalom magával ragadta a Szovjet-Oroszország által elsők közt elismert független Lengyelország, ill. a háború által katasztrófális helyzetbe taszitott Bulgária néptömegeit is. Igy a bolgár cári hadsereg 1918-ban kitört felkeléseit csak az antant hatalmak által támogatott ellenforradalmi terror tudta megfékezni. A baloldali, un. tesznyák szocialisták vezetése alá került forradalmi katonai bizottságok ugyanis a tanácsrendszer oroszországi példájának a gyakorlati megvalósitására törekedtek. Délen Bulgária, északon ismét a Balti országok képezték tehát a két szélső pólusát a második nagy forradalmi hullám tetőzésének, ahol a császári német /megszálló/ hadak hazaözönlésével párhuzamosan ismét felerősödött a küzdelem a népi tanácsrendszer megteremtése érdekében.

A mozgalom életrevalóságát mutatja, hogy a közép-európai térség két nagy soknemzetiségü birodalmának a szétesését követően a modern kapitalizmus viszonylag fejlett övezetében is *reális valóságként jelentkezett a tanácsrendszer megteremtésének a lehetősége*. Németországban pl. a paritásos alapon szociáldemokratákból, ill. az un. független szocialistákból szervezett kormány már 1918. novemberében a munkás- és katonatanácsok felhatalmazása alapján vette át a hatalmat. Az egész Németország vezetésére igényt tartó Népmegbizottak Tanácsa pedig a berlini munkás-és katonatanácsok által választott Végrehajtó Tanács felügyelete alá került átmenetileg.Ilyen előzmények közt ismeretes, hogy az 1918.decemberében összehivott első birodalmi tanácskongresszus adta át a hatalmat a Népmegbizottak Tanácsának, de még mindig a Kongresszus által megválasztott Központi Tanács felügyelete alá rendelte azt.[8]

Az első német birodalmi tanácskongresszus ezzel bár önmaga felett mondott halálos itéletet, de a nagy kérdés még mindig nyitva állt, hogy a polgári rend restaurációja, vagy pedig a proletariátus forradalma következik ezután.

Az európai forradalmi tömegmozgalom második nagy hulláma tehát 1918-1919-ben tetőzve magában hordozta azt a nagy történelmi lehetőséget, hogy a szocialista jogtipus a közép-európai térségben is összefüggő rendszerré formálódjék. Bizonyitékai ennek az 1919 folyamán született fegyveres hatalomátvételi törekvések. Ezt célozta a *berlini munkások fegyveres felkelése* már 1919. januárjában és ezt testesitette meg a *Brémában*, ill. *Bajorországban tényleges hatalomként fellépő tanácskormányzat*, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia romjaiból kiemelkedő *Szlovák*, ill. *Magyar Tanácsköztársaságok* születése is. Nem véletlen tehát, hogy a korabeli nemzetközi munkásmozgalom nem egy jeles egyénisége a szocialista világforradalom kezdeteként szemlélte a kontinens keleti felében zajló eseményeket. A nemzetközi forradalmi tömegmozgalom harmadik, Itáliában tetőző hulláma /1920/ is ezt a vélelmet erősitette meg, de már a súlypontjával ismét a német területekre visszahelyeződő negyedik

forradalmi hullám enerválódása /1923/ világosan mutatta, hogy az áttérés lehetőségei lassan lezárultak. Időközben azonban a népi tanácsrendszer életképes elemei szerte a közép-európai térségben történelmi realitásként tüntek fel a népek egész sorának a társadalmában és azok felszámolására helyenként csak a leplezetlen ellenforradalmi terror, ill. a fasiszta rendszerekkel való legkorábbi próbálkozások utján kerülhetett sor. Itáliában a gyárfoglalók, Bulgáriában a földosztók forradalmi tömegmozgalma váltotta ki a polgári rend megőrzésének az ismert legdrasztikusabb formáit, jelezve egyben a monopoltőke legreakciósabb erőinek a mindenre elszánt fellépését a lassan enerválódó népi tömegmozgalmakkal szemben. Mindezen események árnyékában is kirajzolódnak előttünk azonban a nagy történelmi lehetőség európai formáinak a konturja, amelyek a polgári rend negyedszázados továbbélését követően ismét elemei erővel törtek felszinre a második világháború lezárultával.

Mielőtt a kérdéskört lezárnánk, vessünk néhány pillantást a korabeli /hazai/ viszonyokhoz közelálló lengyel népi tanácsmozgalom páratlanul gazdag helytállására, ill. a negyedszázados átmeneti időszak végén ujjászülető nyugat-ukrán, nyugat-belorusz és a balti szovjet hatalom regenerálódására. Valójában a két kérdéscsoport szorosan összefügg, mivel az októberi szocialista forradalom árnyékában a Baltikum, ill. Lengyelország népei egyaránt annak a nagy történelmi lehetőségnek a birtokába jutottak, hogy közvetlenül az 1917-1919-es forradalmak időszakában a szocialista állam- és jogtipus megteremtőivé legyenek. Közelálló fejlettségi szint, a megoldatlan maradt /közelálló/ társadalmi- gazdasági viszonyok fokozzák fel e tárgyban mindmáig az érdeklődésünket. Valóban, a hagyományos történelmi kapcsolatokon túl Lengyelország sorsa pedig sok tekintetben közelállónak tünt már a népi tanácsmozgalom első nagy közép-európai fellendülése idején.

Az 1917-1918. évi forradalmak együttesen hatottak oda, hogy az európai soknemzetiségü birodalmak népei végre önálló állami szuverenitásukat helyreállithatták. Az öröklött társadalmi-gazdasági viszonyokat azonban a tartós nemzeti elnyomás is számottevően deformálta. Ilyen értelemben egész sor polgárosodásra érett nemzet államiságának az újjáéledését tették lehetetlenné az érintett soknemzetiségü birodalmak és a világ gyarmati felosztásától lemaradva, ezeket a földeket a monopoltőke szövetségét élvező militaris ta feudális államhatalom szabad vadászterületeként kezelték.

Az antant és a központi hatalmak világháborus hadaszinterévé változtatott Lengyelország, ill. a Baltikum különös koncentrátuma volt a fenti értelemben halmozódó ellentmondásoknak.[10] A többféle változatban ismert trialista /osztrák/, ill. Mitteleuropa-tervek még az első világháboru éveiben ébresztettek reményeket pl. egy német-osztrák segédlettel kialakitható "lengyel állam" iránt, ami nyilvánvalóan a helyi tőkés és földbirtokos osztály nemzetáruló törekvését élesztette. Mindenféle /állam/jogi garancia hiján ezt a "lengyel államot" már 1916-ban ideiglenes államtanáccsal ajándékozták meg a központi hatalmak, amire válaszul az antant is kilátásba helyezte a lengyel államiság helyreállitását. Főként a francia nagytőke támogatását élvező párizsi Lengyel Komité rendelkezett számottevő katonai erőkkel, valójában mégis a Párizsban müködő Lengyel Nemezti Bizottságot az

Antant csak akkor ismerte el jogilag, amikor a Brešzt-Litovszkban megjelenő szovjet békedelegáció már a valóban független /szuverén/ lengyel államiság helyreállítását követelte. De nélkülözte a reális politikai hatalom tényét az a központi hatalmak által kreált Régenstanács[11] is, amely egy bábkormány felállítására adott lehetőséget. Az antant legalább hadviselő félként ismerte el a párizsi Lengyel Komité Nemzeti Tanácsát, a hazai földön kreált bábkormány azonban még a béketárgyalásokon való közreműködésre sem kapott lehetőséget.

Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása után politikailag zavaros állapotok váltak uralkodóvá Lengyelországban is, miközben az un. Lengyel Felszámoló Bizottság[12] mellett a reformista /szocialista/ Daszyński vezetése alatt Lublinban "népkormány" alakult meg. A külső és belső ellenforradalmi erők a "népkormány" látszatával akarták most a szélesedő lengyel népi, tanácsmozgalom erejét csökkenteni és a németek fogságából kiszabadult Piłsudski kezére játszották a hatalmat /1918. nov./ A "népkormány ellenállás nélkül adta át a hatalmat a lengyel forradalmi tanácsmozgalom erejét azonban csak az 1919 őszéig elhúzódó véres terrorcselekmények sorozatával tudta Piłsudski letörni.

Az 1918.decemberében megalakult lengyel Kommunista Párt irányította már ezeket a forradalmi tömegmozgalmakat, amely a nagymúltú lengyel Szociáldemokrata Párt balszárnyából alakult ki[13] és az oroszországi munkásmozgalom történelmi tapasztalatain nevelkedett. Ezért is az antant hatalmak a népi tanácsmozgalom gyors sikereitől tartva közrejátszottak a központi hatalmak befolyása alól szabadult Piłsudski államfővé[14] nyilvánításához és a párizsi lengyel Komité 50 ezer embert számláló reguláris erőit is a népelnyomó rendszer rendelkezésére bocsátották. Nyugaton úgy vélték nyilván, hogy most már csak a Piłsudski közvetlen befolyása alatt álló[15] tiszti különítmények ellenforradalmi terrorjától lehet remélni a néptömegek forradalmi radikalizálódásának a feltartóztatását. Nos, ez a körülmény már egy a hazai ellenforradalmi rendszer szerepéhez egészen közelálló történelmi szituációt teremtett. A lengyel területeken azonban a polgári rend konszolidálása csak egy hosszabb átmeneti időszakban volt elképzelhető, miután itt a népi tanácsmozgalom összeomlása koncentráltan nem jelentkezett. Sőt, a lengyel tanácsmozgalom lendülete még csak a következő év /1919/ első felében tetőzött és Poznańban átmenetileg egy népi jellegű végrehajtó tanács /Komisariat Naczelnej Rady Ludowej/ megalakulására is sor került. A poznańi komisariat - a berlini "népkormány" árulásán okulva - még a fegyveres harcot is felvette az osztrák hadsereg volt tisztikarából szervezett ellenforradalmi különítményekkel, de országos hatalmi szervvé már nem lehetett. A Piłsudski mögött álló szélsőségesen reakciós erők ezért váltak nélkülözhetetlenné és ez az antant hatalmak érdekeivel is azonosult, miután Lengyelországot a szovjetellenes intervenció utjára lehetett téríteni.

Mindezek ellenére Jozef Piłsudski ellenforradalmi kormányzata szakatlan válságban volt és az intervenciós háború kudarca is kiélezte a rendszer ellentmondásait. Ebből pedig most már csak a lengyel-francia katonai szövetség utján lehetett kilábalni,[16] miután főként a francia monopoltőke szovjetellenes törekvései kvadráltak az ellenforradalmi rendszer konszolidálását célzó törekvésekkel. Egyidejüleg a Krimből kiüzött Vrangel számottevő ellenforradalmi /reguláris/ erejének a jelenléte Bulgáriában, a szo-

ciáldemokrácia árulói Németországban, ill. Ausztriában tették lehetetlenné a szocialista forradalom kibontakozását. Fájdalmasan igaz tehát az a megállapitás, hogy "A népek /azonban/ nagy árat fizettek, amiért a szocialista világforradalom első időszakában az objektive megérett forradalmi helyzet Közép-Európában kihasználatlanul maradt"[17].

Nagyjában ez az az idő tehát, amikor hazánkban is a népi tanácskormány vivmányait semmisitette meg az antant segédlettel hatalomra került ellenforradalom. Az európai forradalmi tömegmozgalmak utolsó hullámai sem tudták most már ezt a negativ tendenciát feltartóztatni, igy a népi tanácsrendszer megteremtését célzó törekvés a közép-európai területeken általában elenyészett. A megszerzett tapasztalatok azonban távolról sem tették kilátástalanná az európai szocialista jog érintett alrégióinak egy kedvezőbb történelmi szituációban való kiteljesedését.

A meglévő társadalmi, ill. politikai feltételek ugyan közel egy negyedszázadra kiiktatták a szocialista állam- és jogtipus alapozásának a lehetőségeit is az érintett európai régiókból, mégsem mondható, hogy a polgári rend korábbi állapota a kontinens keleti felében akár csak részlegesen is restaurálható lett volna. Az első létező szocialista társadalom gazdasági elszigetelésének a sikertelenségét /Rapalló, 1922/ követően eleve értelmetlenné lett a vezető tőkés hatalmak ama politikai törekvése is, hogy a térség sorsát egyoldalúan rendező washingtoni konferenciára /1921-1922/ a szovjet hatalom képviselőit nem hivták meg. A hatalmas kiterjedésű első szocialista állam ugyanis már az Unió kialakulását /1922/ megelőzően aktiv nemzetközi tevékenységet fejtett ki pl. a Baltikumban konszolidálódó polgári államokkal /a Litvániát szorogantó lengyel hóditó törekvéseket is sikeresen ellensulyozva/. Ezzel egyidejüleg tünt nem csak a Szovjetunió szempontjából racionális lépésnek, hogy a lausannei konferencián elkötelezte magát a szovjet diplomácia a béke és a nemzeti függetlenség ügye mellett,[18] melynek nyomán a világ minden táján sorra ismerték el /de jure is/ a létező szocializmus immár Unióban egyesült államát és a normális kereskedelmi, ill. diplomáciai kapcsolatrendszer kiépitésére is sor került.

Ezzel egyidejüleg a legújabbkori történelem mértékadó reprezentánsai szinte egyöntetüen elismerik, hogy a szovjet hatalom megszilárdulása, ill. az új állami struktura alkotmányos rendszernek a megjelenése világméretü hatást gyakorolt általában az állami politika vitelére. Idevág pl. hogy még a modern európai alkotmányos rendszereken nyugvó berendezkedések is sorra szükségét érezték a hatályos chartális alkotmányaik korszerüsitésének. Az un. ujkonstitucionalizmus néven ismeretes ez az áramlat, amely jelesül a szovjet hatalom közelségében levő közép- és kelet-európai /polgári jellegü/ állami strukturák alkotmányos rendjének az ujraszabályozásában öltött testet.[19] Még az ismert ellenforradalmi rendszerek is szükségét érezték az alkotmányos állapotok látszólagos kiépitésének, egynéhány polgári demokratikus /köztársasági berendezkedésü/ államban pedig az alkotmányos jogok garanciáinak a kiépitését is késztette a szocialista államépités példájának a jelenléte. Csak ritka kivétel volt és az anakronizmus bélyegétől nem is szabadult az a rendszer,[20] amely a jogállam alapját képező alaptörvényi legiszlációval továbbra sem rendelkezett . Vé-

gezetül a Balti államok és a Lengyel Köztársaság, ill. a kisantant államok és a versailles-környéki békerendszer revízióját követelő államok ellentétei is oda vezettek, hogy a térség számos államhatalma keresni kényszerült a nemzetközi reputációt nyert szocialista államhatalom támogatását. Megkönnyítette ezt az a tény, hogy még az un. kisantantot szovjetellenes éllel szervező III. Francia Köztársaság is hamarosan szükségét érezte a szovjet hatalom nemzetközi jogi elismerésének /1924/, majd alig egy évtizeddel később ugyanez az európai hatalom[21] a kölcsönös segítségnyujtási egyezmények megkötésére kényszerült a létező /immár/ szocialista nagyhatalommal.[22]

Keserűen valós történelmi tény továbbá, hogy a restaurált közép- és kelet-európai polgári társadalmak túrőképessége volt a legalacsonyabb szinten a világgazdasági válság kihívásával szemben. Igy a mégoly szilárdnak tűnő polgári demokratikus berendezkedéseknek a sorsát is feltartóztathatatlanul megpecsételhette a totalitárius /fasiszta/ diktaturák megjelenése. Közép- és Kelet-Európa térségét különösképpen sújtotta ez a regressziv történelmi folyamat és még az a g r á r k a p i t a l i z m u s s z i n t j é n m e g r e k e d t d é l k e l e t - e u r ó p a i á l l a m o k s e m t u d t a k k i t é r n i a f a s i z á l ó d á s v e s z é l y e e l ő l. Csak a szélesebb népi összefogást /a népfrontot/ hirdető erők és az ujjáéledő baloldali mozgalmak szövetsége képezhetett valamire való erőt a fasizálódás ellen. A fasiszta agressziót leplezetlen nyiltsággal szolgáló totalitárius rendszerek többnyire mégis csak a második világháború közvetlen hatása alatt keletkeztek a térség Szovjetunióval határos államaiban. Volt tehát némi reális alapja mindvégig annak, hogy a létező szocializmus állama számos kezdeményező lépést tett az antifasiszta szövetségi rendszerek kiépitésére. A helyi népellenes rendszerek azonban a növekvő veszély ellenére /formailag/ önszántukból sorra csatlakoztak a szovjetellenes háborúhoz és az akció látványos eredményeit remélve tulajdonképpen az egymással szemben támasztott /területi/ revizios törekvéseiket, ill. a leigázott szovjet területek felosztásában való részesedésüket kivánták összekötni az agresszió világhóditó terveivel. Ezért és a kollektiv antifasiszta fellépés halogatásáért végül már-már az önálló államiság megszünésével fizettek az érintett államok. A szovjet-csehszlovák /1943/, ill. a szovjet-lengyel együttmüködési és kölcsönös segélynyujtási egyezmények azonban még erről a mélypontról is kivezető utakat nyitottak.[23]

A világ újrafelosztását követelő agressziv nemzetközi törekvések újjáéledése láttán az első létező szocialista állam eleve a világbékét hatékonyabban garantáló nemzetközi kapcsolatokért szállt sikra a második világháborút megelőző években. Az agresszió megelőzése és a kollektiv nemzetközi biztonság alapjainak a megvetése vezérelte ezt a törekvést,[24] ami egy sor, a korábbi időkben szovjetellenes törekvéseket támogató állam[25] irányában is a konstruktiv nemzetközi együttmüködés kiterjesztésére való törekvést demonstrálta. A szocializmus társadalmi-gazdasági vivmányait védelmező külpolitika szembetünően kereste tehát a világ progressziv erőivel való együttmüködést és a várható fasiszta agresszióval szemben a kötelezettség vállalástól[26] sem riadt vissza. A v e z e t ő t ő k é s h a t a l m a k azonban sorra k i t é r t e k a k o l l e k t i v a n t i f a s i s z t a f e l l é p é s k ö t e l e z e t t s é g e e l ő l.[27]

Közismert végül, hogy a fasiszta Németország hadüzenet nélkül tört a

Lengyel Köztársaságra /1939.szept.1./, ami az újabb világháború nyitányává lett, miközben a szövetséges nyugati hatalmak /Anglia és Franciaország/ csupán hadbalépésüket nyilvánították, de az agresszió áldozatának az érdekében gyakorlati lépéseket nem tettek. Ebben a különös történelmi szituációban vált szükségessé, hogy a Vörös Hadsereg a rigai béke /1921/ alapján Lengyelországhoz csatolt nyugat-ukrán és a nyugat-belorusz területeket katonai védelem alá vonja, a balti országokkal pedig biztonsági egyezmények megkötésére került sor. A felgyorsult történelmi események hatása alatt ebből az alaphelyzetből fakadt a nyugati szovjet Köztársaságok ujjászületése, amely az Unióban egyesült köztársaságokkal egyetemben 16-ra emelte a létező szocialista nemzetállamok számát.

Ez utóbbi államok - mint ismeretes - egy korábbi kedvezőtlen nemzetközi helyzetben váltak a polgári rend restaurálásának a színterévé, a nyugat-ukrán, ill. a nyugat-belorusz területeket pedig a Piłsudski Lengyelországa által folytatott szovjetellenes intervenció kényszerű kompromisszuma szakitotta el az érintett szovjet köztársaságoktól.[27]

Az adott külső és belső tényezők vázlatos felidézése alapján is könnyen érthető tehát, hogy a szakadatlan belső válsággal küszködő helyi népellenes rendszerek viszonylag hamar talajukat vesztették. Főként a Lengyel Köztársaság összeomlását követően vált kilátástalanná pl. a balti államok helyzete, a Szovjetunióval kötött védelmi egyezmények azonban átmenetileg még meghátrálásra késztették a fasiszta Németország további /keleti/ terjeszkedését. A felerősödő népi tömegmozgalmak azonban a néphatalom helyreállitásában láttak némi biztonságot az agresszió továbbterjedése ellen. Igy előbb a nyugat-ukrán, ill. a nyugat-belorusz népképviseleti szervek nyilvánitották ki az Ukrán, ill. a Belorusz Szovjet Köztársaságokhoz történő csatlakozásukat,[28] majd pedig az aktiv német ösztönzéssel szovjetellenes háborúba keveredő Finnország támadásának az elhárítása után került sor a Karél Autonomia szövetségi köztársasági státuszának a kialakitására /1940.márc./, ill. a királyi Románia hatalma alól felszabadult Moldávia is önálló szovjet köztársaságként kérte az Unióba történő felvételét /1940.aug./.

Mindezek a változások persze közvetve és közvetlenül is hatottak a balti országok tömegmozgalmainak a balratolódására, ami végülis elvezet bennünket a helyi polgári rendszerek vérnélküli felbomlásához. Igy elsőként a Litván Szovjet Köztársaság proklamálására került sor[29], amit a Lett, ill. az Észt Szovjet Köztársaságok kialakulása követett és október végéig /1940/ az új szovjet köztársaságok alkotmányainak a kiadására is sor került. Mindezt nyilvánvalóan a növekvő külső veszély is gyorsitotta és még igy is alig maradt idő a néphatalom alulról történő intézményesitésére. Még folyt az új államhatalmi és igazgatási szervek kiépitése, amikor tehát az új /európai/ szovjet köztársaságok egész térsége hadműveleti területté lett, a szocialista jog átfogó legiszlálására pedig csak a pusztitó háború megvivását követően kerülhetett sor. Igy van az, hogy ebben az európai régióban a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak a megteremtésére is csak a nagy honvédő háború megvivása után[30] kerülhetett sor.

Ennek ellenére a szovjet hatalom alapintézményeit többé ebben a kontinentális régióban sem lehetett felszámolni, miután azok az Állami Honvédelmi Bizottmány irányitása alatt a rendkivüli feladatok vitelének a letéteményesei lettek. Igy a helyi, ill. a köztársasági végrehajtó hatalmi szervek hatásköre a gyakorlatban kiszélesedett, amit végül az Unió Legfelsőbb Tanácsa a hadszintérré lett szovjet köztársaságok önálló katonai alakulatainak felállitási jogával /1944/, ill. az önálló külképviseleti jogokkal is kiegészitett. A háború legsúlyosabb terheit viselő /európai/ szovjet köztársaságok kapták az utóbbi jogokat, amelynek eredményeként lett az Ukrán, ill. a Belorusz Szovjet Köztársaság az ENSZ alapitó tagjává.[31] Összegezve azt mondhatjuk tehát, hogy az Unió keretei között is kialakult, ill. a második világháború után kiteljesedett a szocialista jogtipus egyik jellegzetes európai alrégiója, amely ugyan szervesen beintegrálódott ma már a Szovjetunió egységesen szocialista jogrendjébe, a kibontakozás bonyolult történelmi feltételei között azonban eredetileg az európai népi demokratikus országok áttéréséhez sok tekintetben közelálló úton haladt.

Az európai népi demokratikus államok kialakulásának a sajátosságai

Az európai népi demokratikus, ill. szocialista jog eredőit keresve nem véletlenül nyúltunk vissza az 1917-1919-es forradalmak korszakához. Az államtörténeti sajátosságokat keresve is ezt tesszük, bár most már nem annyira az áttérében benne rejlő nagy történelmi lehetőségekre irányitjuk a figyelmet, mint inkább az adott burzsoá jogcsoportrégió viszonylag korai válságának derivátumait szemlélve keressük egyenként, ill. a maidan kiteljesedő európai szocialista jogcsoport alrégióinak a legalapvetőbb jellemzőit. A történelmi előképek helyett a hanyatló burzsoá jogcsoportrégió akut válságának a következményeit kisérjük tehát nyomon, amelyek végülis nem kis mértékben meghatározó tényezőkké váltak a negyedszázaddal később már történelmi szükségszerüségként jelentkező áttérésben.

Viszonylag fejlett termelő szervezettel és a modern kapitalizmus legfelső fokát jellemző intézményrendszerrel ebben a régióban az un. második német birodalom, ill. az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamai rendelkeztek, de távolról sem képviseltek azonos szintet a volt porosz-németországi, ill. a lengyel területek, vagy éppen a Habsburg Monarchiából kivált /önállósult/ államok. A Weimari Köztársaság, ill. az Osztrák, a Csehszlovák és a Lengyel Köztársaságok térségében alakult ki tehát a régió súlypontja, de ez döntően az adott térség nyugati területeit jellemezte elsődlegesen. A szembetünő belső aránytalanságok a Csehszlovák Köztársaság nyugati és keleti területei,[32] ill. a német és a lengyel területek viszonylatában tüntek ki. Valójában persze a Lengyel Köztársaság egykori porosz-német, osztrák, ill. orosz birodalmi fennhatóság alatt álló területei között is szembetünő fejlettségi szintkülönbségek voltak, az agrárkapitalizmus szintjén történő megrekedés azonban már ez utóbbi térségre sem volt jellemző. Igy az öröklött gazdasági- társadalmi feltételek viszonylagos fejlettsége is oda hatott, hogy a megkésett polgári átalakulás modellországainak

az utódállamai léphettek át a modern burzsoá köztársasági államélet szintjére, ill. ezzel összefüggésben a polgári demokratikus jellegű politikai rendszerek életképes elemei is csak ebben az alrégióban tünhettek fel a két világháború között.

Az őszirózsás forradalom eredményeinek tudható persze elsődlegesen a német, az osztrák, a cseh, ill. a lengyel polgári jellegű köztársasági államberendezkedések gyors kiépitése. A népi tanácsmozgalom jelenléte is sürgette a konszolidált polgári demokratikus rendszerek kialakitását. Igy van az, hogy a forradalmi válság levezetését szolgálva az uralkodó osztályok nagy igyekezettel bábáskodtak pl. a weimari német köztársasági alkotmány megalkotása körül. 1919. januárjában zajlottak le az alkotmányozó gyülési választások és néhány hét leforgása után az 1871. évi birodalmi alkotmányt felváltotta a hatályos polgári demokratikus köztársasági alkotmány. A militarista-feudális imperializmus fellegvárában egyszeriben magától értetődővé lett a népképviselet, a parlamentarizmus, a végrehajtó hatalom törvényben rögzitett felelőssége és a polgári szabadságjogok katalógusa is német földön addig ismeretlen dimenziókban[33] jelentkezett. Sőt, a népi tömegmozgalmak leszerelését célozva az alkotmány még bizonyos gazdasági-szociális jogokat is kilátásba helyezett. Modern államépitési elvek lerögzitésére került sor a szövetségi állam kiépitésében, ill. a tagállamok önkormányzatának a biztositékaiban. Nem lehetett vitás, hogy a képviseleti jog általános, egyenlő, közvetlen és titkos választások utján realizálandó az arányos választási rendszer szabályinak megfelelően.

A főbb államhatalmi ágazatok egymáshoz való viszonyában is modern rendező elvek uralkodtak és a végrehajtó hatalom élén álló államelnökök kezében a "társadalmi biztonság" fenntartását célzó rendkivüli jogositvány /Notverordnung/ is lerögzitést nyert /48. cikkely/. Mindezek ellenére a remélt politikai konszolidáció nem következett be, sőt már a 20-as években feltünt a fasiszta hatalomátvétel réme. Alig egy évtizeddel később pedig a világgazdasági válság hatása alatt gyakorlatilag összeroppant a weimari polgári demokratikus rendszer és az uralkodó osztályok szinte minden ellenállás nélkül adták át a hatalmat egy totalitárius fasiszta rendszernek.[34] A hatalomátvétel nyomán jószerével néhány törvénytelen intézkedés foganatositása utján megsemmisült a polgári demokratikus rendszer, megszünt a parlamentarizmus, a szövetségi államberendezkedés és még a burzsoá helyi önkormányzati rendszer is értelmét vesztette az ily módon születő III. birodalomban. A weimari alkotmányban rögzitett polgári szabadságjogok egyszeriben elvesztették jelentőségüket, a jog szerepe pedig a kormányzati politikai rangjára emelt terror-, ill. kényszerintézkedések szintjére süllyedt le.

Az államéletben a "vezérelv" /Führerprinzip/, a joggyakorlatban pedig a faji alapon fogant "egészséges népi érzület" lett a meghatározó. Még a klasszikus burzsoá jogelveknek, ill. a legalapvetőbb eljárásjogi biztositékoknak is el kellett tünni a joggyakorlatból, miközben a birodalom központi /végrehajtó/ szervei leiratokkal[35] irányitották a jogalapot ténylegesen nem igénylő itélkező munkát. A preciz német jogi tudományosság csakúgy, mint a kodifikált burzsoá jog egyszeriben elvesztette létjogosultsá-

gát. Népirtás, államilag szervezett terror, teljhatalmú katonai igazgatási és bíráskodási rendszer, ill. a GESTAPO kegyetlenkedései váltak meghatározóvá ebben a rendszerben, maga alá temetve ugyszólván teljességében a modellként számon tartott porosz-német, törvényi jogon nyugvó jogrendszert. Még a modern családjog legelemibb normáit is felrugta a fasiszta rendszer, az új életteret követelő monopóliumok viszont soha nem tapasztalt állami támogatást nyertek.

Főként a gazdaság szférájának a totális fasiszta átszervezése[36] mutatja, hogy ez a rendszer - mint minden fasiszta, ill. fasisztoid fordulat - szerves tartozéka lett a kapitalizmus legfelsőbb fokának és főként akkor és ott juthatott szerephez, amikor és ahol a polgári jellegű osztályuralom fennmaradása tartósan kétségessé vált. A "leggyengébb láncszem"-hez olyannyira közelálló közép- és kelet-európai térségben tehát nem véletlenül jelentkezett a burzsoá jogrend ilyen méretű elfajulása. Ez a tragikus történelmi szituáció több-kevesebb eltéréssel megismétlődött tehát a közép- és kelet, ill. a délkelet-európai népek két világháború közé zárt történelmében, de azon kívül is szomorúan valós tényezővé lehetett számos olyan országban, ahol a burzsoá állam és jogrend alapjai kerültek veszélybe. Németország esetében ez a jogrend teljes felbomlásáig jutott el, majd pedig a teljes katonai összeomlás következményeként kialakult az antifasiszta hatalmak döntéseinek nyugvó megszállási rendszer, amely Németországot négy övezetre osztotta.[37]

A fasizmus martalékává lett burzsoá államiság totális felbomlása tehát beteljesedett Németországban az antifasiszta hatalmak győzelmének az eredményeként. A teljes nemzeti katasztrófa sem tudta az uralkodó osztályok antifasiszta ellenszegülését felébreszteni, aminek eredményeként a háborus és egyéb súlyos népellenes/népirtó/ büntettek elkövetőinek a büntetőjogi felelősségrevonásáról is a győztes hatalmaknak kellett gondoskodnia /Nürnberg, 1945-46./. A megszálló hatalmak katonai- közigazgatási tevékenységét ez a körülmény is megkövetelte. A francia és az amerikai zónák területén azonban már 1946. januárjában választásokat rendeztek és a polgári jellegű állami munka alapelemeit is újjáélesztették.[38] Ezt követte a szovjet megszállási övezetben is lezajlott népképviseleti választás, amely a két munkáspárt fölényes győzelmével zárult.[39] A nyugati zónákban a polgári rend restaurálását hirdető kereszténydemokrata párt vezető szerepe lett a meghatározó, a keleti zónákban viszont a népi demokratikus fejlődést követelő erők aktivizálódtak. Ez a körülmény is kiélezte a győztes hatalmak közötti ellentéteket, de az 1947-ben megrendezett két sikertelen külügyminiszteri találkozó nem tudta feloldani az ellentéteket. Így a hidegháború küszöbéhez érkezve az angol, ill. az amerikai övezetek egyesítésére került sor /Bizonia 1946. december/, amely már előrevetítette a nyugati hatalmak különutas német politikáját. A tőkés gazdaság regenerálására is sor került /Marshall-terv/, majd az új pénzrendszer bevezetésével és a francia megszállási övezet egyesítésével /Trizona 1948/ végleg lehetetlenné vált az antifasiszta hatalmak korábbiakban egyeztetett állásfoglalása az egységes, demokratikus és a náci fertőzéstől megtisztított /demilitarizált/ Németország megteremtése.

Ilyen előzmények után német földön rövidesen két szuverén állam létrehozására került sor, amelynek a nyitányát ismét a Bonn központjában szervezett Német Szövetségi Köztársaság proklamálása /1949.máj.23./ nyitotta meg. A nyugati hatalmak megszállási statutumaik módositásával /szept.2o./ szentesitették az igy kialakult helyzetet, többé nem volt tehát más választási lehetőség,mint a keleti zóna önálló államiságának a tudomásul vétele. Igy kerülhetett sor 1949. október 7-én a Német Demokratikus Köztársaság kikiáltására, amely a két munkáspárt egyesülése alapján szerveződő új politikai erők vezetése alá került.[40] Ebben a sajátos történelmi szituációban született meg tehát német földön az államilag szervezett néphatalom, amely rövidesen a főbb államhatalmi és igazgatási ágazatokban is teljes értékű tevékenységet fejthetett ki. A belső rend fenntartása, a gazdasági társadalmi viszonyok jogilag szabályozott szervezése és vezetése, az igazságügy és a népjólét vitele stb. tehát rövidesen a jellegzetesen népi demokratikus vonásait emelte ki a keleti zónában születő német államnak.[41] Következetes antifasiszta elkötelezettség, demokratizmus, ill. a békés gazdasági és társadalmi megújulás vezérelte az új államiság megteremtőit és ebben a világ haladó erőinek a támogatását is megnyerték. Az államhatalom vezető erejévé lett az egyesült munkáspárt,[42] amely az újjáépités és az általános gazdasági talpraállitás feladatin túl a nemzeti egység politikai bázisainak a megteremtésén is szakadatlanul munkálkodott. Egyik oldalon az un. kétéves terv /1949-1950/, a másik oldalon a népfront megszervezése /195o/ és a törvényes jogállapotok mindenoldalú kiépitése tette belpolitikailag is stabillá ezt a képződményt.[43]

A népi demokratikus államhatalom első gazdasági sikerei az újjáépitésben jelentkeztek és ennek alapján az 5 éves tervgazdálkodásra való áttérés feltételei is rövidesen megértek. Ezzel egyidejüleg az NDK szerződéses kötelezettséget vállalt az ország keleti határain hasonlóan kibontakozó népi demokratikus államokkal szemben.[44] Igy a második világháború után kialakult realitásokat elismerve a Német Demokratikus Köztársaság puszta léte az európai béke meghatározó elemévé vált.[45] Ezt a tényt pedig a továbbra is rendezetlenül maradt berlini kérdés sem tudta lényegileg befolyásolni, a szervezett ellenforradalmi zavargásokat /1953/ pedig határozott ellenlépések követték. A nyugati hatalmak eközben az egységes békeszerződés ügyét megkerülve kinyilvánitották a hadiállapot megszüntét /1951/ a legyőzött Németországgal, amely a Német Szövetségi Köztársaság nemzetközi jogi elismerésével járt együtt. Az igy kialakult helyzetből tehát logikusan következett, hogy a keleti zónában kifejlett államiság is általános elismerést nyerjen. Ezért számolta fel az Szovjetunió az NDK területén müködő Szovjet Ellenőrző Bizottságot /1954/, ettől kezdve a szuverén Német Demokratikus Köztársaság nemzetközi kapcsolatai is kiteljesedtek.

Az első 5 éves terv szembetünő sikerei alapján a belső stabilitás, ill. a politikai konszolidálódás kiteljesedésének vagyunk a tanui, gazdasági erejét és szervezettségét tekintve tehát immár a születő európai szocialista országok élvonalába küzdötte fel magát a népi állam. A hatalom kérdése végérvényesen eldőlt ebben a térségben, igy az NDK a kiéleződő nemzetközi viszonyok között szükségképpen elfoglalta helyét a varsói szerződés tagországi között /1955/ is.[46] Igy az 50-es évek második felében az NDK nemzetközi reputációja megnőtt, ami végülis az 1959-ben sorrakerülő genfi

külügyminiszteri értekezleten való jelenlétében is kifejezésre jutott. Az NDK akceptálta a Berlin szabad várossá nyilvánítását célzó szovjet kezdeményezést /1958/, ami majdan a válság kiiktatásához is elvezethetett, belpolitikájában pedig az egységesen szocialista jellegű gazdasági-társadalmi viszonyok megteremtését is sikeresen teljesítette.[47]

A vázlatos kitekintés alapján előttünk áll tehát a megkésett polgári átalakulás hajdan volt modell-országában kialakuló stabil népi államhatalom, amely belső strukturájával és az iparilag fejlett társadalmi-gazdasági viszonyokat kifejező szocialista jogrendjével is magára vonta a figyelmet. Egy évtizeddel a második világháború után ebben azonban már nem egyedül állt, miután a felidézett közép-európai régióban - hasonlóan fejlett termelőszervezet birtokában - bontakozott ki az adott jogcsoportrégió második jelentős összetevője a Csehszlovák /polgári demokratikus/ Köztársaság romjain. Tekintsük át tehát az idevezető utak történelmi sajátosságait is az európai szocialista jog komplex megközelíthetőségét szolgálva.

Az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamainak egyikeként ismeretes a Csehszlovák Köztársaság[48], amely nyomban a Habsburg birodalom szétesése után /1918/ született, magába egyesítve a többségben szlovák lakta területeket és az un. Kárpátaljáját. A csehszlovák polgári köztársaság tehát a késleltetett burzsoá jog másik nagy modell-országának a romjain, ill. az antant segédlettel eltiport Szlovák Tanácsköztársaság ellenében alakult. A tanácskormány felszámolását cseh katonai megszállás követte, így az 1920-ban proklamált köztársasági alkotmány[49] fiktív módon épült az egységes csehszlovák nemzet koncepciójára. Az állami szuverenitás visszaszerzésének az ügye azonban eleve háttérbe szorította a belső nemzeti, ill. nemzetiségi kérdés megoldatlanságát. A fejlett tőkés gazdaság gyors konszolidálódása és a forradalmi tömegmozgalmak hanyatlása mégis kedvezett egy polgári demokratikus jellegű alkotmányos rendszer kiépítésének. Az 1920. évi alkotmány ugyanis a weimari alkotmányhoz hasonlóan egy megkésett polgári demokratikus rendszer alapjává lehetett.

A lehető legteljesebb alaptörvényi garanciákkal jelentkezett az alkotmány a főbb államhatalmi ágazatok tevékenységének a törvényes szabályozásával. Elvileg a törvényhozó hatalom prioritását képviselte az alkotmány,[50] amelynek a megválasztásában a törvényesen szabályozott burzsoá népképviseleti rendszer érvényesült. A 6 évre választott államelnök prerogatívái[51] azonban a neki alárendelt végrehajtó hatalmi szervek hatékonyságát erősítették. Jól kiépített alkotmányos garanciák tették így is életképessé és polgári értelemben demokratikussá ezt az alkotmányt,[52] ami az alkotmány nyomán kiépült helyi önkormányzati rendszert is jellemzi. Főként a polgári szabadságjogok szokatlanul kiterjedt katalógusa vonja magára a figyelmünket,[53] amely az állampolgárok gazdasági, ill. szocialis jogait is részben magában foglalta. A hosszan elnyuló gazdasági világválság persze illuzórikussá tette ezeket a jogokat /sztrájkjog, munkanélküli segély stb./, de még így is erőteljes társadalmi kötődést váltott ki az alkotmány a néptömegekben. Nem véletlen tehát, hogy még az "erős demokrácia" jelszavai mögött is viszonylag széles társadalmi bázisok álltak a 30-as évek első felében, pedig ezek a tö-

rekvések, ill. a válságjog /kartell-jog/ hatása jócskán kikezdte már a csehszlovák polgári demokratikus rendszer alapjait. A kormányzati jogok kiterjesztése, ill. a sajtószabadság négyi korlátozása, ill. a tőkés monopolszervezetek /kartellek/ legalizálása[54] stb. jelzi többek között a rendszer belső ellentmondásait, de még így is a politikai konszolidáltság szigeteként állt a Csehszlovák Köztársaság Európa közepén a lassan fasizálódó, ill. már nyiltan fasiszta rendszerekkel körülvéve. Ez utóbbiak pedig kivétel nélkül a legkülönbözőbb reviziós törekvéseket táplálták Csehszlvokáival szemben. A hitleri Németország pedig nyiltan az állam destabilizálására tört, majd pedig a nyugati szövetséges hatalmakat is rábirta /müncheni egyezmények, 1938/, hogy a Szudeta-földet megszállja. Egyidejüleg a belső /fasiszta/ ellenzék vezérével /Hlinka/ az élén Szlovákia elszakadását készitették elő /okt.6./, majd pedig a Köztársaság megmaradt területeit Cseh-Morva Protektorátus névvel a Német birodalomhoz csatolták /1939/.

Valójában tehát a legagresszivabb k ü l s ő t é n y e z ő k n y o m á s a a l a t t r o p p a n t ö s s z e a p o l g á r i d e m o k r a t i k u s r e n d s z e r , de nem kétséges, hogy a fasizálódás belülről is kikezdte a térség legszilárdabbnak tünő polgári berendezkedését és az ország egyik felében tipikusan tekintélyuralmi /fasiszta/ rendszert honositott meg.[55] Tiso fasiszta bábállama ebben a történelmi miliőben lépett a köztársaság örökébe és egy sor német birodalmi mintát csakúgy, mint az olasz korporációs rendszert meghonositani törekedett. Az elnöki jogkörnek a "vezérelv" szerinti érvényesitésénél is súlyosabb következményekkel járt viszont a faji diszkrimináció szolgai lemásolása, ill. a polgári szabadságjogok drasztikus felszámolása. Ismételten bekövetkezett tehát a polgári jellegü állam- és jogrend olymértékü felbomlása, hogy az már a jogállam látszatát is maga alá temette. Arra mégis volt ereje a népirtó rendszernek, hogy az 1944.évi szlovák nemzeti felkelés elfojtásában kollaboráljon a megszállókkal.

Ime a C s e h s z l o v á k K ö z t á r s a s á g e r e j e , ill. a p o l g á r i j e l l e g ü á l l a m - é s j o g r e n d é l e t k é p e s s é g e i s k i m e r ü l t jóval a szocialista átalakulás megkezdése előtt. Osztozott ebben a cseh-morva föld is, a Londonban müködő csehszlovák emigrációs kormány kezében pedig tényleges hatalom nem volt. Ahhoz pedig, hogy a polgári rend restaurálása ismét reális közelségbe kerüljön az antifasiszta nemzeti front vezető erejévé kellett volna válni. Nagyobb reményt kelthetett ez irányban az, hogy a szövetséges antifasiszta hatalmak elkötelezték magukat a Csehszlovák Köztársaság felújitása mellett.[56] A köztársaság újjáépitésének a programját azonban már az ellenállás derékhadát képező baloldali ellenzék, ill. a moszkvai csehszlovák emigráció igényei befolyásolták. Ez a program pedig a Szovjetunióval való szoros együttmüködést, a háborús és népellenes büntettek következetes megtorlását, földreformot, ill. sokoldalú társadalmi-politikai reformok megvalósitását tüzte célul. Már ebben a törekvésben benne volt, hogy a cseh és a szlovák nemzeti bizottságokban, ill. a csehszlovák Népfrontban egyesült antifasiszta erők nem állnak meg a polgári demokratikus köztársaság rendjének a felújitásánál. Igy a Prágában kitört n e m z e t i f e l k e l é s /1946.máj.5./ és az Ideiglenes Nemzetgyülés megválasztása /okt.14./ után megújult erővel jelentkezett a forradalmi baloldal programjának a gyakorlati alkalmazása. A szudétanémetek kitelepitése és csehszlovák-magyar köl-

csönös áttelepítés ügye sem vonhatta el a figyelmet tartósan pl. a bankok, a nagyipar államositása, ill. a földreform következetes végrehajtásától.

A napirendre került gyökeres társadalmi átalakulást siettette a 1946-ban megrendezett népképviseleti választás, amely a baloldali erők megerősödését hozta.[57] Elsőként formálódott ki tehát az a történelmi szituáció, hogy a szocialista átalakulás a vértelen /viszonylag békés/, de következetesen demokratikus úton is lehetővé válik. A nagy történelmi lehetőség érlelődését a nyugat-európai demokratikus tömegmozgalmak megerősödése is alátámasztotta. Ez ellen hirdetett harcot az imperializmus és a hidegháborus készülődésekkel is útját kivánták vágni a forradalmi demokratikus átalakulásoknak. Sőt, rövidesen experimentális lépések történtek pl. az adott társadalmi-politikai viszonyoknak a Marshall-terv utján történő befolyásolására.[58] Igy a Kelet-Nyugat közötti gazdasági- és politikai ellentétek kiéleződése közvetlenül hatást gyakorolt a csehszlovák népi demokratikus átalakulás egészére. A belső polgári ellenzékkel való szakitás tehát elkerülhetetlenül jelentkezett /1948.febr./, ami a politikailag kompromittálódó polgári pártoknak a hatalomból való kiszoritását eredményezte.[59] A földreform radikális végrehajtása és az árúforgalmi viszonyok nacionalizálása követte ezt a változást[60] és a gyökeresen megváltozott hatalmi viszonyok kifejezőjévé lett az 1948.május 9-i alkotmány. A változások felgyorsult ütemét jelzi, hogy még a két munkáspárt egyesülése is csak az újabb parlamenti választások, ill. az alkotmány kihirdetését követő időkben /jun.27./ valósulhatott meg. Egy sor adminisztrativ intézkedés is megterehelte az átterés éveit, miközben pl. a nemzeti, ill. a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezésére sem jutott idő. Igy a viszonylag békés átmenet eredményeként születő új politikai rendszer deformálódásának a tünetei is rövidesen jelentkeztek, amit az 50-es évek második felében foganatositott kiigazitások utján kellett rendezni.[61] Valójában nyitva maradt azonban továbbra is az állam föderativ, decentralizált szerkezetü továbbépitése.[62] Az osztatlanul szocialista jellegü cseh-szlovák társadalom továbbfejlődésének a problémái tehát a 60-as évekbe is átvezetik az érdeklődésünket.[63]

A korai, a klasszikus, ill. a megkésett polgári átalakulások nyomán kifejlett modern burzsoá jogrendszerek közül azonban azt tasztotta a legmélyebb válságba már az első imperialista világháború, amely igazában végig sem járta, be sem fejezte a tőkés árútermelés rendjére való áttérést. Közismerten a közép- és kelet-európai jogcsoportrégió alkotóelemeit soroljuk ide, amelynek a leggyengébb láncszemét persze a cári Oroszország jogrendje képezte. Ebből a közép és kelet-európai tipusu burzsoá jogrendszereket jellemző általános válságból keres kiutat a közel-környező országok uralkodó osztálya a két világháború között és ebben a törekvésben még az azonosnak tünő alrégiókban is számottevő eltérések tapasztalhatók. Ilyen értelemben a szóbanforgó jogfejlődési alrégió harmadik összetevőjét az a burzsoá Lengyel Köztársaság képezi, amely az egykori porosz-német, az osztrák-magyar, ill. az orosz birodalmi viszonyok összes ellentmondását megörökölte.[64] Nem csoda tehát, hogy a helyi burzsoá osztályuralom válsága is már akkor közel teljessé lett, amikor végre az önálló államiság helyreállitása lehetővé vált.

Formailag a lengyel államiság újjáéledése az első világháborút lezáró nemzetközi egyezmények részeként jelentkezett, valójában azonban az 1917-1918. évi forradalmak eredményei hozták létre azt a sajátos történelmi szituációt, amely végre kedvezett egy önálló lengyel állam megszületésének. Az a kérdés viszont, hogy ez az újjászülető nemzetállam milyen társadalmi formációra épüljön, csak egy hosszantartó politikai krizis folyamán vált érzékelhetővé. Ezt bizonyitandó idéztük fel a lengyel /népi/ tanácsmozgalom erejét, amely mögött nyilvánvalóan, a népi Lengyelország megteremtésének a lehetősége rejlett és ez a nagy történelmi lehetőség - miként a környező térség népeinek társadalmában is látható - már 1918 őszén jelen volt. A gyökeres társadalmi megújhodást követelő erők a szervezett munkásmozgalom közel negyedszázados fejlődése folyamán alakultak ki /főként még a II. Internacionálé keretei között/ a bolsevikokhoz közelálló Lengyel Szociáldemokrata Párt /1893-tól/ körül csoportosulva és igy pl. az orosz polgári demokratikus forradalmak tapasztalataival is rendelkeztek. Nem véletlen tehát, hogy az imperialista háború elleni fellépés szervezése során a munkásmozgalom következetes erői ismét a társadalmi felszabaditást állitották előtérbe. Ilyen előzmények után a *népi tanácsmozgalom és a nemzeti függetlenség összefonódásának a réme tünt fel*, amely végülis a gyors cselekvésre ösztönözte a hazai és a külföldi reakciót. A burzsoá osztályuralom megőrzése játszotta tehát Piłsudski kezére a hatalmat, hogy az ujjászülető lengyel államot nyomban a szovjet hatalom elleni intervenciók eszközévé silányitsa.

Már az ellenforradalmi terror jegyében zajló első nemzetgyülései választások válságos helyzetet hoztak, miután a koalíciós kormányzat az államfő jogalkotási hatalmát korlátozó intézkedéseket kezdeményezett.[65] A kormányzati válság megoldásának az eszközeként merült fel tehát az alkotmányos rend megteremtése. Ezek a törekvések vezettek el az *1921. évi március 17-i alkotmány* megszületéséhez, amely az un. "kapcsolt" törvényekkel egyetemben csak 1922. decemberében hatályosult.[66] Polgári köztársasági államforma keletkezett az alkotmány alapján, amely egy rövid történelmi periódusban /1922-1926/ a korlátozott parlamentáris demokrácia jellemzőit is magán viselte. Az ezt megelőző /átmeneti/ periódusban viszont a születő polgári *kormányzat szakadatlan válságban volt* és 1919 nyaráig a népi tanácsmozgalommal is alig tudott megbirkózni. Az egykori Régens-tanácsból szervezett kormány ezért ruházta fel Piłsudskit /1918. nov.11./ a teljhatalommal, aki a Párizsi Lengyel Komité vezetőinek tett gesztusként proklamálta a Lengyel Köztársaságot[67] és egyben magát "államvezetői" cimmel ruházta fel.

A bonyolult politikai válság kellős közepén született továbbá az első nemzetgyülési választásokról szóló dekrétum, amelynek alapján a "Szejm" a hazai egyetlen ura és gazdája"-ként üdvözölte az államfőt. Piłsudski ez előtt a testület előtt formálisan lemondott a tisztségéről, hogy a szuverénnek titulált törvényhozó Szejmtől nyomban visszanyerje azt a Lengyel Köztársaság elnökeként. A polgári pártokból szerveződő Szejm tehát megalkudott az ellenforradalmi terror szervezőjével, aki töretlenül a végrehajtó hatalom élén állt.[68] Tisztában voltak természetesen a parlamentáris rendszer ingatagságával, de a népi tömegmozgalmak letörésében még nem nélkülözhették az elnök terrorisztikus hatalmát. Az igy kialakult átmeneti

rezsim külső támasza, Franciaország is számolni kényszerült a társadalom belső válságával, politikai exponenseit azonban egy francia mintáju alkotmányos rendszer mielőbbi megteremtésére ösztönözte. Innen a törvényhozó Szejm sietsége az Alkotmányozó Bizottság kiküldésére, amely több, mint egy évig tartó munka után is csak a III. Francia Köztársaság alkotmányos törvényeinek lemásolásáig jutott el.

Az Oroszországban elszenvedett vereség kárpótlási területeként tekintett ebben az időben a francia monopoltőke az újjáéledő kelet-közép európai /ill. balkáni/ államokra. Ezért támogatta a francia modell szerint kiépült lengyel köztársaságot a különböző területszerző törekvéseiben, aminek ellenében szinte korlátlan koncessziókhoz juthatott a francia monopoltőke Lengyelországban[69] Mindez a kormányzat belső helyzetét időnként ismét válságossá tette és igy a politikai gyilkosságok légkörben zajló 1922. évi elnökválasztások után Piłsudski egy ideig háttérbe kényszerült vonulni. Valójából ettől kezdődik viszont az a rövidre szabott történelmi etáp, amelyben a parlamentáris /demokratikus/ köztársasági állam konturjai tünteknek fel Lengyelországban.

Mint ismeretes, a nagy októberi szocialista forradalom hatásának az egyik kontinentális méretekben kitapintható eredménye volt, hogy a polgári osztályuralom megszilárditását szolgálva újjáéledt a burzsoá alkotmányos mozgalom. A lengyel köztársaságban azonban valóban nem voltak meg a feltételek /társadalmi politikai értelemben sem/ a polgári demokratikus köztársaság megteremtésére. Ellenkezőleg a belső feltételek azt a viszonylagos előrelépést is rövidesen felemésztették, amit a márciusi alkotmány implicite magában rejtett. A modern lengyel történetirás egyik leggazdagabb tapasztalati anyaga nem véletlenül tapad tehát a burzsoá alkotmányos köztársaság történetkritikai elemzéséhez.[70]

Valójában a lengyel köztársaság azoknak az erőszakosan fenntartott soknemzetiségű birodalmaknak az egyidejű felbomlása nyomán születhetett meg, amelyek a burzsoá állam és jogrend válságát hagyták maguk után. Ez a válság pedig a helyi burzsoá osztályuralom válsága is egyben, amiből, mint láttuk csak az antant segitségével remélhettek kiutat, következésképpen ez a történelmi szituáció az 1921.évi lengyel alkotmány intézményesitését is lépten-nyomon beárnyékolta. Igy már a reakciós összetételű Alkotmányozó Bizottság munkája rányomta a bélyegét az alkotmány megszövegezésére. A francia alkotmányos modell adaptálása ugyanis jobbára úgy történt, hogy az eredeti,1875-ös alkotmánytörvényektől kivétel nélkül csupán regresszive tértek el az alkotmányozók. Magától értetődőnek vélték pl. a két házból álló törvényhozó gyülés kialakitását[71], kiáltó ellentmondásban az alkotmány 2. §-val, miszerint a "legfőbb hatalom a népé".[72] Ugyanakkor a megválasztott államelnök már azért is közel kétségessé tette az alkotmányozók munkáját, hogy a két ház jogositványává kivánták tenni a köztársasági elnök megválasztását. Visszalépést jelentett a francia mintáktól a katolikus egyház kiváltságos helyzetének az elismerése és a polgári szabadságjogok fokozottabb korlátozása is.

Az alkotmány, ill. az un. kapcsolt /alkotmányos/ törvények[73] a törvényhozó hatalom primátusának

a látszatát tükröztek. A felidézett testületek szuverén joga a törvényhozás, a törvényjavaslatok kezdeményezése azonban a kormányt csakúgy megilleti, mint a Szejm tagjait. Mindezt pedig eleve illuzórikussá is tette a törvényes felhatalmazáson alapuló rendeleti /rozporzad/ jogalkotás, sőt a Szejm rövidesen /1924/ az államelnök törvényerejű rendeleti jogalkotó hatalmát is elismerni kényszerült. Hasonló kompromisszumok rögzítésére került sor a két /főbb/ hatalmi ágazat egymáshoz való viszonyában. A két ház együttes ülése választotta az elnököt és a törvényhozók többségi szavazatával nyert jóváhagyást a miniszterek kijelölése is. Az elnök sem abszolut, sem felfüggesztő vétójoggal nem birt, de a saját jogkörében foganatositott intézkedéseiért sem tartozott felelősséggel.[74] A miniszteri ellenjegyzéshez tapadó közvetett felelősség pedig még a törvényhozó hatalom bizalmatlansági határozata esetén sem az elnöknek szólt /votom nieufnosci/, hanem a kabinet vezetőjének.

Mindezeken túl[75] csak a burzsoá parlamenti demokrácia formális biztositékai maradtak meg a lengyel köztársaságban, ill. az alkotmány már csak a főbb hatalmi ágazatok perifériáin nyújtott némi lehetőséget a klasszikus burzsoá államépités tapasztalatainak a meghonositására. Ide sorolhatjuk a burzsoá /helyi/ önkormányzati rendszer kiépitését, amely felett a francia centralizmus némileg módosult változataként a Legfőbb Közigazgatási Bíróság gyakorolta az ellenőrzés jogát. Hasonló pozitivumokat jelentett a törvénykezési szervezet alkotmányos szabályozása és a modern burzsoá eljárásjogi alapelvek kiépitése is. Végezetül a polgári szabadságjogok szinte teljes katalógusára utalhatnánk, de az ide utaló keretjogszabály nyomában a korlátozó rendelkezések már lépten-nyomon feltünteknek, pedig valójában az alkotmánynak a polgári jogok felfüggeszthetőségét taxáló szakasza /123-124/ is fikcióvá tették azokat.

A parlamentáris demokrácia életképtelenségét mutatja egyébként, hogy a francia orientáció egyik legismertebb exponensének /Wł.Grabski/ a kormányzata idején /1924/ már sor került a rendkivüli állapot bevezetésére, amit formailag ugyan az államháztartás szanálása tett elkerülhetetlenné. A belső válságot a francia befolyás rohamos csökkenése kisérte, majd a szovjet-lengyel megegyezés[76] lehetőségeit elszalasztva a válság tünetei sokasodtak. Ez a körülmény játszott közre Piłsudski hiveinek az 1926. évi államcsiny végrehajtásához, amely már egy prefasiszta diktatura kialakulásának a nyitányává lett. Az alkotmány ugyan formailag érvényben maradt, de az elnöki és a kormányfői hatalmat is kézbentartó Piłsudski most már az "állami szükséghelyzetre" /44. §/ hivatkozva szinte teljes egészében függetlenitette magát a polgári demokratikus alkotmány előirásaitól.[77] Korlátozta a sajtót, antiszociális rendelkezéseket foganatositott és a polgári ellenzékkel is drasztikus eszközökkel számolt le /internálás/. A lengyel "viharsarok" és az illegalitásba kényszerült forradalmi tömegmozgalom sem tudta többé feltartóztatni a diktatura önkényét. A belső megtorlás rendszere főként a 30-as évek első felében épült ki[78] és nyomban a németországi /fasiszta/ hatalomátvétel után egy sor német fasiszta minta bevételére is sor került.[79]

Ilyen előzmények után 1935. áprilisában már a lengyel polgári demokratikus rendszer agóniája kezdődött el, amikor a fasiszta jellegü alkotmánytörvény elfogadására ke-

rült sor[80] ami szerint az államelnök már csak "az istennek és a történelemnek" felelős. A röviddel ezután megalakult fasiszta pártegyesülés /a Nemzeti Egyesülés Tábora/ pedig a "munka államának a vezérévé" emelte az államfőt. Ettől a "vezérelnök" dekrétumai már a törvénnyel egyenlők és az új törvényeket is csak az államfő kezdeményezheti.[81] Röviddel később pedig a fasiszta párt kongresszusának a határozatát is közjogi forrásnak tekintették a Lengyel Köztársaságban.

A német fasiszta minták átplántálásával sem hárithatta el persze a kormányzat a közelgő nemzeti katasztrófát, a Csehszlovákia elleni területi követelésekkel /1938/ és a Gdańsk bekebelezése ellenében remélt keleti terjeszkedés felélesztésével pedig még inkább elszigetelte magát most már nemzetközileg is. Az önmaga által fasizált népellenes rendszer tehát magatehetetlenül haladt a teljes összeomlás felé, amely példátlan méretű áldozatokat követelt. Teljesen világos tehát, hogy a polgári jellegű állam- és jogrend Lengyelországban már a második világháború küszöbén a felbomlás stádiumához érkezett, amit az un. okkupációs korszak félévtizedes uralma tetézett.[82] A lengyel burzsoá köztársaság ujjáélesztésének a lehetőségei tehát már az összeomláshoz vezető úton lezárultak. Sőt,a lengyel emigráció nyugati szárnyának /a Londonban szerveződő ideiglenes kormánynak/ az elvakult szovjetellenessége következtében az antifasiszta lengyel ellenállási mozgalom belső ellentétei is kiéleződtek. Igy a reakciós összetételü ideiglenes kormánytól függetlenül szerveződött /illegalitásban/ 1944. jan.1-el/ az un. Tartományi Népgyülés,[83] amely a népi tanácsrendszer kialakitását kezdeményezte a felszabadított keleti területeken. Az 1942-ben ujjászervezett Lengyel Munkáspárt[84] vezetése alatt fejlődött ez a mozgalom, ill. született meg a Lengyel Nemzeti Felszbaditási Komité,[85] mint az újjáéledő népi tanácsrendszer kormánya, amely új lengyel hadsereget szervezett és manifesztumában /1944.julius 22./ körvonalazta elsőként a népi demokratikus forradalom programját.[86]

Ez a program visszanyúlt az 1921. évi köztársasági alkotmányhoz és ennek megfelelően rövidesen /december 31./ a Lengyel Köztársaság Ideiglenes Kormányának nyilvánitotta magát[87], ill. megkezdte a manifesztumban rögzitett program végrehajtását. Innen az 1947. évi választásokig tart a népi demokratikus fejlődés első fázisa Lengyelországban, amely időnként már-már polgárháborús jelleget öltött a londoni emigráció egyes tagjainak az un. nemzeti egységkormányba történt bevétele /1945. jun./ után. Különösen heves harcok kisérték a visszacsatolt területek betelepitését, a földosztás és a klerikális reakció elleni fellépést. A Mikolajczyk-féle ellenzék terrorizmusával szemben a demokratikus pártok egyezségre léptek és az 1947. évi választásokat is fölényesen megnyerték. Megkezdődhetett tehát a népi demokratikus fejlődés második szakasza /a szocializmusra való átemenet/ anélkül, hogy a hatalmi politika szféráján belül a szembenálló erők megütköztek volna. Igy van az, hogy az új chartális alkotmány kiadására is csak 1952-ben került sor, ill. a Lengyel Köztársaság legmagasabb szerveire vonatkozó /némileg módosult/ rendelkezéseket az 1947.évi

un. "kis alkotmány"-ban foglalták össze.

Számos megoldatlan politikai kérdés maradt nyitva tehát azután is, hogy a lengyel társadalom elindult a szocialista átalakulás felé. A tervgazdálkodás[88] is ettől az időtől ismeretes, de ez a gazdaság egyetlen szektorában sem járt együtt a magántevékenység felszámolásával. Igy még a gépállomások kiépitése is az állami és községi központok kettősségét eredményezte. A politikai hatalom szférájában is a félmegoldások ismeretesek, amely pl. a helyi igazgatási rendszer kettősségében nyilvánult meg. Az antifasiszta harcban született nemzeti tanácsok mellett még az 1944. évi törvényhozás alapján újjáledtek ugyanis az önkormányzati szervek és ezt a kettősséget az 1947. évi "kis alkotmány" sem számolta fel. Egyáltalán a választott nemzeti tanácsok egységes rendszerének a kiépitésére csak 1950-től, ill. az 1952. évi alkotmányos rendelkezések alapján került sor.[89]

Az új birósági, ill. ügyészségi szervezet kiépitésére is csak az 50-es évek elején került sor, amit a Lengyel Népköztársaságot proklamáló 1952.évi alkotmány foglalt egységes szerkezetbe. A két munkáspárt egyesülését /1948. dec./ tehát csak fokozatosan követte a munkásosztály hatalmának a kiteljesedése, miközben még egy sor népi demokratikus feladat /pl. a földreform, az állam és az egyház viszonya/ maradt lezáratlanul. A falu szocialista átalakitását ugyan 1949-től megkezdték, de a legalapvetőbb gazdasági, politikai feltételek hiánya következtében az elért eredmények is jórészt elenyésztek az 50-es évek második felére.[90] Az új alkotmányos rendszer alapján a pártok a Népfrontban egyesülve vesznek részt az állami munka vitelében. Számottevő politikai tényezőkké váltak továbbá a szakszervezetek, ill. az 1958-ban felújitott munkás önigazgatási szervek. 1956 után pedig az egységes lengyel ifjusági szövetség helyén különböző politikai célzatú szövetségek kiépitésére került sor. Végül ezekben az időkben válhatott ismét számottevő politikai erővé a klérus, amely a szocializmus épitésében elkövetett hibák kiigazitásának az idején pozicióinak a megerősitését nyerte el az állam és az egyház közötti viszony rendezésével /1956/. A sokasodó belső ellentmondások tehát nem véletlenül vezettek el az ismert politikai krizishez. Ebből kellett kivezető útakat keresni a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetése alatt Népfrontban egyesült politikai erőknek az 50-es évek második felétől, és vele egyidejüleg a gazdaság extenziv formáinak meghaladására kellett törekedni az új 5 éves népgazdasági tervek keretei között.

Mindezek alapján jól látható, hogy a viszonylag fejlett termelőerők jelenlétében lezajló gyökeres társadalmi átalakulások régiójában jobbára a periféria szintjén maradt a lengyel fejlődés és ez a körülmény az állam és jog szférájában hatványozottan jelentkezett.[91] Miként az előtörténeti tényezők körében, ugy a népi demokratikus fejlődés egészében is Lengyelország tehát inkább egyfajta sajátos átmeneti képződménynek tünt az európai szocialista jogcsoportrégió egészében.

A délkelet- európai régió

Vizsgálódásaink az európai szocialista jog kialakulásának az előtörténetében arról győznek meg bennünket, hogy az áttérés történelmileg szükségszerű volt a kontinens keleti felében és ez a tény végső soron mindig oda nyúlik vissza, hogy a modern burzsoá állam és jog késleltetett formája viszonylag korán feloldhatatlan válságba került. Az árutermelő agrártársadalmak szintjén megrekedt délkelet-európai térség méginkább gyűjtőhelyévé lett a korai válságot előidéző ellentmondásoknak. Az idesorolható polgári monarchikus államok[92] azonban egyenként is sajátos színfoltot képeztek a két világháború közé szorult európai történelemben.

Témánk kapcsán a népi tanácsmozgalom első hullámának tárgyaként idéztük fel mindenek előtt annak a Bolgár Cárság nak az akut politikai válságát, amelyet az első világháborúban elszenvedett vereség taszított a felbomlás küszöbére. Az 1918. szeptemberében zajló katonai felkelést és a szovjet példa által ösztönzött tömegmozgalmakat azonban külső segédlettel sikerült lehetett számolni. A népellenes rendszer átmeneti konszolidálásához vezetett politikai kompromisszumokra volt szükség, amely a radikális földreformot követelő Nemzeti Földműves Szövetség kormányzatához vezetett. Az újjáéledő burzsoá pártok és a reakciós katonai körök 1923. évi államcsínye követte ezt, amely már-már polgárháború jellegét öltötte magára, miután ellene a bolgár kommunisták vezetése alatt antifasiszta népfelkelés meghirdetésére került sor.[93] Az a Bulgária tehát, amely fél évszázaddal korábban a legkedvezőbb belső társadalmi feltételek között lépett át az un. késleltetett burzsoá jogcsoport délkelet-európai régiójába, most az általános válság hirmondójaként jelentkezett a Balkánon. A katonai hatalomátvételt ugyanis a szakadatlan belső válság követte, amelynek a kísérőjeként az alighogy kiépült burzsoá jogrend alapjaiban rendült meg. Hajdan a magyar Csemegi kódex adaptálásával készült bolgár büntető törvénykönyv semmibevételével folyt pl. a véres ellenforradalmi megtorlás, majd az 1925.[94] évi kivételes törvények nyomán vált illuzórikussá a burzsoá törvényesség. A német földről származó idegen dinasztia árnyékában a bolgár politikai élet belső fasizálása is viszonylag korán jelentkezett és ez az 1934-ben kialakult nyiltan fasiszta hatalomátvétel előzményévé lett.

Ez a politikai fordulat most már leplezetlen nyiltsággal rombolta szét a jogállam még létező intézményeit, betiltotta a politikai pártokat, felszámolta a polgári szabadságjogokat, megszüntette a burzsoá önkormányzatokat és még a monarchia felszámolását is célul tüzte ki /Georgiev kormányzata/. Az udvari reakció ilyen körülmények között nem látott más kiutat, mint az uralkodó személyes diktaturájának a bevezetését, amely egyben az ország fenntartások nélküli német orientációját is jelentette. Az antifasiszta baloldali ellenzék azonban egy erőteljes népfront-oppozíciót tudott kiépiteni /1937-1939/, amely a burzsoá parlamentáris viszonyok konszolidálódásának a reményét keltette. A kormányzat azonban ezt a lehetőséget is elutasitotta csakúgy, mint a Szovjetunió kölcsönös segélynyújtási ajánlatát. A népfront megválasztott képviselőit internálták /1939/, majd pedig az országnak a tengelyhatalmakhoz való csatolását is kinyilvánitották.

A nyiltan fasiszta rendszerré silányult Bolgár Cárság a Szovjetunió elleni hadbalépésre ugyan nem merte elszánni magát,[95] de az ország anyagi erőforrásait korlátlanul a tengelyhatalmak szolgálatára rendelte. Igy a népellenes kormányzat átvette a vezető fasiszta rendszerek példáját, amelynek nyomán a fasiszta terrort az állami politika rangjára emelte és a faji diszkriminációt is intézményesitette /Nemzetvédelmi tv. 1941./. Az antifasiszta baldali ellenzék azonban már a háborús években harcot hirdetett a rendszer ellen és a Bolgár Kommunista Párt vezetése alatt Hazafias Frontba tömörült.[96] Igy a polgári jellegű állam és jog felbomlása már akkor közel a teljessé vált, amikor az antifasiszta Front fegyveres felszabaditó harca megkezdődött. A népellenes kormányzat 1944. aug.26-i semlegességi nyilatkozata tehát a vég kezdetét jelentette, miután az országos népi felkelés /szept.9./ elseperte a bolgár fasiszta rendszert és a Hazafias Front kormánya nyomban hadbalépést hirdetett Németország ellen.

Bulgáriában tehát a népi demokratikus fejlődés kezdetei láthatók már a második világháboru utolsó éveiben amelynek a kitapitható elemei közé soroljuk az államapparátus megtisztitását és a törvényesség helyreállitását, valamint a földreform, ill. az államositások végrehajtását. Kifejezetten burzsoá politikai erők /pártok/, sem a Hazafias Fronton belül, sem azon kivül nem akadályozhatták ugyanis a társadalom-politikai viszonyok gyökeres átalakulását.

Időközben két népképviseleti választás /1945. nov. 1946.okt./ is megerősitette a kialakuló munkás-paraszt hatalom intézményesitését. A születő néphatalomban eleve vezető szerepe volt és maradt a Bolgár Kommunista Pártnak. Ilyen körülmények közt szakitott Bulgária végérvényesen a monarchiával /1946.szept.8./ és a kiépült népköztársasági államhatalom nyomban nemzetközi elismerést nyert.[97] A Bolgár Köztársaság első alkotmánya is megszületett /1947.dec./, amely a tirnovói polgári demokratikus alkotmányban rejlő történelmi lehetőségeket már messze meghaladta és a két munkáspárt egyesülését /1948/ követően a gyökeresen új jogtipus alapjainak a kiépitésére is sor kerülhetett.[98]

Viszonylag kedvező történelmi feltételek között zajlott le tehát a bolgár társadalom szocialista átalakulása, amely az 5o-es években foganatositott iparositás útján az ország ipari-agrár jellegének a kialakitását is elérhetővé tette. A falu szocialista átszervezése még az első 5 éves terv idején /1949-53/ megtörtént, igy az állami, ill. szövetkezeti szektor szinte kizárólagos érvényesülése minden más európai szocialista ország fejlődését megelőzve jelentkezett Bulgáriában. Ez a történelmi jelentőségű előrelépés[99] pedig az új állami struktura kiépitésében, ill. az állami munka gyakorlati vitelében is jótékonyan éreztette hatását.

Némi időbeli eltolódással hasonlóan pozitiv átalakulásnak vagyunk a tanu Romániában, amely a két világháború közt szintén egy belső válsággal küszködő, majd elháritathatatlanul önmagában is fasizálódó alkotmányos monarchia formáját öltötte

magára. A királyi Románia csakúgy, mint Bulgária a 19. század második felében önállósult kisnemzeti /szuverén/ államok egyike volt, amely maga is a késleltetett polgári átalakulás modell-országainak a nyomdokain haladt, de a szembetünő társadalmi- gazdasági elmaradottságot a monopolkapitalizmusba átlépve sem tudta leküzdeni. Hiába állt az ország a győztes hatalmak oldalán, hiába az imperialista békerendszer-adta területi terjeszkedés, a soknemzetüvé lett állam maga is az akut belső válság korszakába lépett át. Igy a burzsoá újkonstitucionalizmus egyik késői elemeként született 1923. évi román burzsoá alkotmány takarója alatt feloldhatatlan nemzetiségi és osztályellentétek, ill.a polgári jellegű társadalmi viszonyok közt valójában ki nem elégithető társadalom-politikai törekvések /földreform, politikai demokrácia stb./ húzódtak meg. A liberális szinezetű polgári monarchikus alkotmány tehát csak átmenetileg takarhatta el a rendszer válságát, amely az un. Kisantant-hoz történt csatlakozás /1921/ ellenére belső és külső helyzetét tekintve egyaránt ingatag képződmény maradt. A túlnyomóan agrárkapitalista gazdaság feltételei között a pauperizálódás tömeges méreteket öltött, ami a rendszer legfőbb társadalmi bázisát is rövid idő alatt kikezdte. A kielégitetlen földéhség és a közelgő világgazdasági válság első begyűrűzései tehát már a rendszer alapjait tenyegették. Igy az uralkodó tőkés-földbirtokos osztályok a királyi Romániában is a központositott államhatalom megerősitésétől remélték a válság leküzdését és a fasiszta jellegű szervezkedés /vasgárda/ térhóditása előtt is szemet hunytak. A haladó erők egységfrontba tömörülésének a veszélyét látva a 30-as években pl. már a parlamenti választások eredményét is semmivé téve juttatta kormányra az uralkodó a szélső jobboldal képviselőit.[100] Ez a folyamat vezetett el az 1938. évi alkotmánnyal szentesitett királyi diktatura kialakulásához, amely a korábbi liberális szinezetű alkotmányos életet szinte teljes egészében felszámolta, de egyidejüleg kiszoritotta a politikai életből az erőszakoskodásaival kompromittálódó vasgárdát is. Az újabb világháború küszöbén /1940/ pedig a királyi hadsereg egyik tábornokának, Antonescunak a "legionárius" fasiszta állama vitte tovább a burzsoá Romániát a szovjetellenes háborúba és ezáltal a teljes külpolitikai elszigetelődésbe.A rendszer teljes felbomlásának a tünetei közt említhetnénk, hogy Antonescu maga is szembekerült a vasgárdával, de a külső /német/ támogatást megnyerve leverte a fasiszta rohamosztagosok belső lázadását. A belső bizonytalanság persze a korai német megszállást /1940/ eredményezte, ami a hazafias nemzeti erők újjászerveződését is megnehezitette.

Az 1944. augusztus 23-i fegyveres felkelés, ill. Vörös Hadsereg előretörése vetett véget a román fasiszta katonai diktatúrának és a kialakuló ideiglenes kormány nyomban az antifasiszta háborúba való belépést is vállalta /aug.25./. A Román Kommunista Párt vezette nemzeti demokratikus egységfront, ill. a népi demokratikus átalakulás előtt azonban még súlyos akadályok tornyosultak. Pusztán az 1923. évi alkotmányhoz való visszatéréssel nem lehetett ugyanis a megoldatlan társadalom-politikai problémákat feloldani. A népi tömegmozgalom forradalmi, demokratikus változásokat követelt és az udvart rákényszeritette a Petru Groza-féle kormány kinevezésére /1945.

márc./. Földreformot és az államberendezkedés radikális megtisztitását követelve ez a mozgalom eljutott a monarchia felszámolásához /1947.dec./, ill. a nemzeti kisebbségi jogok biztositásához. A népfrontmozgalom tapasztalatait is felhasználva a román Kommunista Párt ugyanis egységfrontba lépett a haladó nemzeti erőkkel és ez már az első népképviseleti választásokon /1946/ átütő eredményeket hozott.[101] Az 1948. évi választások pedig a Román Munkáspárt[102] olyméretű sikereivel zárultak, ami a Nagy Nemzetgyűlés alkotmányozó munkáját is alátámaszthatta.

Ilyen előzmények után született meg az első román népi demokratikus alkotmány[103] és csak ezt követően bontakozott ki az ipar, a bankok és a bányák államositását célzó jogalkotás. Az első 5 éves népgazdasági tervek idején /1950-től/ azonban már a szocializmus társadalmi-gazdasági alapjainak a lerakása is eredményesen lezárult. A gyökeresen megváltozott politikai viszonyok közt különösen jelentus volt a népi tanácsrendszer/1949/,[104] ill. az új államhatalmi szerveknek a gyors kiépitése. Ezt az előrelépést akarta kifejezésre juttatni az 1952. évi második román alkotmány,[105] amelynek nyomán az állami munka általános átszervezésére került sor.[106] A Román Szocialista Köztársaság 1965-ben történt proklamálásáig volt életben ez az alkotmány, amely az egyidejüleg hatályos szovjet alaptörvényi legiszlációt tekintette irányadónak. Igy a délkelet-európai térségben kibontakozó szocialista jellegű átalakulásnak immár a második összetevője is a fejlett szocialista állam és jog kialakulásának a küszöbéhez érkezett. Vessünk néhány pillantást tehát a térség sok tekintetben sajátos útat bejárt mediterrán szocialista országainak /Jugoszlávia, Albánia/ a legújabbkori történetére is, hogy ezen az alapon az európai szocialista országok kormányzati rendszerének az áttekintéséhez is közelebb kerüljünk.

Utaltunk már arra, hogy a 19. század második felében a Balkánon több szuverén kisnemzeti államalakulat megteremtésére került sor. Ezek közé tartozott a szerb fejedelemség, amely már a 60-as években megszilárdult.[106] A polgári jellegű nemzetállamok születésének a terméke volt ez az államalakulat, de a külső /nagyhatalmi/ érdekellentétek szakadatlanul elgáncsolták az adott történelmi folyamat kiteljesedését. A délszláv népek nemzettéválása tehát csak egy gyökeresen megváltozó nemzetközi szituációban realizálódhatott. Ausztria-Magyarország 1918. évi összeomlását követően ez a lehetőség érlelődött meg az antant hatalmak támogatásával, amikor az un. Szerb-Horvát-Szlovén Királyság proklamálására /dec.1./ került sor. A szerb burzsoázia vezetése alatt erőteljes francia diplomáciai segédlettel - alakult ki tehát a Balkánon egy soknemzetiségű állam, amely a szovjet példa térhódításának feltartóztatására is alkalmasnak tünt. Ezért siettették a rendszer konszolidálódását az 1921. évi un. Vidovdáni alkotmánnyal,[107] amely a parlamentáris monarchia takarója alatt folytatta a nemzeti elnyomást. Igy a rendszer népellenes törekvései viszonylag hamar lelepleződtek, a közelgő világgazdasági válság pedig a megoldatlan belső társadalmi ellentéteket is nyilvánvalóvá tette. Ennek a derivátumaként ismeretes az első monarcho-fasiszta fordulat /1929/, amely /ismét/ a francia monopoltőke ösztönzésével Sándor király személyes diktatúrájában látta a kiutat.

A fordulat felszámolta a parlamentarizmus látszatát, korlátozta a szabadságjogokat és felszámolta az önkormányzatokat, ill. megszüntette az ország nemzeti alapokon nyugvó tagozódását. Az ország területét most 9 bánságra szabdalták és központosították, integrálva az alapító nemzeteket is az un. Jugoszláv Királyságba. Mindezt az 1931. évi polgári monarchikus alkotmánnyal kívánták leplezni, ami a gazdasági krizis tetőfokán rendkívüli módon kiélezte a belső ellentéteket. A német orientációt követelők ezt használták ki az uralkodó elleni merényletre /1934/ és a nácibarát Pál herceg hatalomra segítésére.

A Jugoszláv Kommunista Párt kezdeményezte Népfront mozgalom lendülete is elakadt a polgári pártok ellenállásán, így a Stojadinović kormány viszonylag rövid után a német-olasz érdekek kiszolgálására silányította az országot.[108] Végül a Cvetković kormánynak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása /1941.márc./ váltotta ki a nyugati orientáció híveinek az álmacsinyét, de a katonai vezetés sem tudta már az ország szétesését megátolni. Így a hadüzenet nélküli német támadással /ápr.6./ közel egyidejűleg az usztasa vezér Pavelić un. "Független Horvát Államot" szervezett, amely tipikusan fasiszta jellegű államalakulatnak bizonyult és a polgári jellegű állam és jogrend felbomlásának a bizonyítékát szolgáltatta. Az udvar és egy senkit nem képviselő burzsoá kormány külföldre /Kairó, London/ menekült, az ország területét pedig a Bécsben zajló német-olasz konferencián osztották fel az agresszióban résztvevő államok[109] között. A felbomlás tragikus fejleményei tehát már a polgári rend életképtelenségét bizonyították. A nyomban megindúló népi ellenállás tehát csak az újjászervezett Jugoszláv Kommunista Párt irányítása alatt válhatott a nemzeti megmentés erőinek a gyülekezőhelyévé.

A háború kezdete óta folyt a fegyveres népi ellenállás, miután a JKP a szétszórt erőket egyesíteni tudta. Így a háború első két évében kialakult már egy országosan ismert forradalmi /katonai/ szervezet, amely gyökeresen különbözött a felbomló polgári jellegű államhatalomtól. Ez a népi felszabadító mechanizmus pedig a megszállókkal és a kollaboránsokkal, ill. a katasztrófát előidéző népellenes rendszer képviselőivel folytatott harcban keletkezett. Könnyen érthető tehát, hogy a harc lomért folytatott harc valójában már az antifasiszta népfelszabadító háború első két évében eldőlt és ez sok tekintetben meghatározó tényezővé lett az ország későbbi fejlődésében. A Londonban működő emigráns /burzsoá/ kormány viszont számottevően befolyásolni sem tudta a történelmi jelentőségű események alakulását, miközben hazai földön a partizán Legfelsőbb Parancsnokság a boszniai Bihačba hívta össze /1942. nov./ már a nemzeti felszabadító bizottságok küldötteit az ettől az időtől országos szervként működő Népfelszabadító Antifasiszta Tanács /az AVNOJ/ megválasztására. A következő évben a tagországok /Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, stb./ is megalakították a népfelszabadító tanácsokat, majd pedig az országos Népfelszabadító Antifasista Tanács második ülésére /Jajce, 1943.nov./ is sor került,[110] amely az első ülésszak munkáját folytatva a harci szövetségben egyesült népek jövőjét meghatározó döntések egész sorát hozta. Sőt, a forradalmi legiszlációs munka megalapozásán túl a népfelszabadító

háború /még ideiglenes jellegű/ legfelsőbb kormányzati szerveit is megválasztották /pl. az Elnökség, ill. a Végrehajtó Tanács/. A háború utolsó évében formailag az emigrációs kormány képviseletére is sor került bár, /koalíciós kormány/, de ez már a kialakult népi államhatalom tényét nem befolyásolhatta.[111] A Népfelszabaditó Antifasiszta Tanács ugyanis csak azzal a feltétellel járult hozzá Tito, ill. a londoni emigráció vezetőjének /Šubašić/ a tárgyalásaihoz, hogy azok a Tanács szuverenitását nem érintik.

A hatalom kérdése tehát eldőlt az évekig tartó antifasiszta népfelszabaditó háború éveiben. Már a Népfelszabaditó Antifasiszta Tanács *jajcei nyilatkozata kinyilvánitotta* a nemzeti önrendelkezési jog alapján álló *szövetségi államhatalom szükségességét* és az udvar visszatérésének a lehetőségét is elvágta. Ezért tekintjük hivatalosan is 1943. november 29-ét Jugoszlávia újjászületése, ill. az új tipusu állam és jog kezdetének. A Népfelszabaditó Antifasiszta Tanács a legfőbb törvényhozó hatalom megtestesitőjévé lett, amely egyben az új államhatalom ideiglenes végrehajtó hatalmi szervét is megalakitotta,[112] amelyet 1945. januárjában már a rendes kormányalakitás[113] követett. Hasonlóan az ideiglenes népi skupština müködése is csak egy rövid átemeneti időszakra /1945. aug.-okt./ tehető, miután az 1945. novemberi választások eredményeként alkotmányozó gyülés összehivására került sor.

Ez az alkotmányozó skupština deklarálta a *Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság megalakulását* /1945. nov. 29./ és megfosztotta jogilag is a hatalomtól a Karadjorjević-dinasztiát. Röviddel ezután a népi államhatalom *első alkotmányának az elfogadására* /1946. jan. 31./ is sor került, amit - a szovjet hatalom példáját követve - a föderáció tagországainak az alkotmányozó jogalkotása kisért. Az uj alkotmányos rend kiépitése tehát a népi hatalom győzelmének a kiteljesedését tükrözte és a környező népi demokratikus országoktól eltérően a belső osztályellentétek kiéleződését is feleslegessé tett. A szocializmus társadalmi-gazdasági feltételeinek a megteremtése /igy az ipar nacionalizálása, ill. a szövetkezetesitės/ viszonylag gyorsan lezárhatónak tünt és az elért eredmények alapján az ország 1947-től a tervgazdálkodás rendjére tért át. A kibontakozó európai szocialista jogcsoportban tehát még a legfejlettebb termelő szervezet birtokában levők közt sem volt olyan ország, amelynek az áttérése az új társadalmi rendre hasonlóan kedvező feltételek közé került volna. Annál tragikusabb tényezőként hatott 1947-től az ismert szovjet-jugoszláv ellentét, ami egyoldalú /és koholt/ jugoszláv-ellenes vádaskodásba torkollott. A sztálini politika kierőszakolta a szakitást is a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság, ill. az európai népi demokratikus országok között[114], ami átmeneti /nemzetközi/ elszigetelődést és súlyos károkat okozott az országnak. Ebből az elszigeteltségből jelentett kiutat a szomszédos Görögországgal, ill. Törökországgal megkötött egyezmény /1953/, valamint az Európai Gazdasági Közösséggel történő kapcsolatfelvétel is. Az 1947. évi olasz-jugoszláv békekötés által szabad várossá nyilvánitott Trieszt sorsát pedig az 1954. évi megállapodások /felosztás/ rendezték.

Nyugatról a hidegháborús fordulat, Keletről az ismert politikai torzitások tették egyszeriben kétségessé a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ed-

digiekben elért eredményeit. A Jugoszláv Kommunista Párt belső reputációját azonban nem tudták megrendíteni a nemzetközi kommunista mozgalomban elkövetett hibák. Így bontakozhatott ki már az 50-es évek első felében Jugoszlávia sok tekintetben sajátos útkeresése a szocialista állam és jog további építésében. A legmarkánsabb változások nyomán ezt az útkeresést világszerte a szocialista önigazgatás politikai rendszerré formálódásán alapuló jugoszláv szocializmusnak minősítették, valójában azonban a kibontakozó új irányvonal minden lényeges alkotóeleme az új társadalmi formáció eredményeinek a megőrzését szolgálta. Esetenként ezek a lépések persze a kényszerű visszalépést is magukban rejtették,[115] de többségükben a továbbfejlődés lehetőségeit, ill. az elviselhető kényszerpályáknak a kialakítását tették lehetővé.

Az 1953. évi új alkotmány foglalta rendszerbe mindazokat a változásokat, amelyek a szakítást követő években az állami munkát, ill. a releváns jogi viszonyokat is közvetlenül érintették. Egy sajátos munkás önigazgatási rendszer kiépítését célzó törekvés fonódott össze itt a szocialista demokrácia kiszélesítésének az ügyével, ami persze az állami munkában csakúgy, mint a termelő munka szervezésében a döntéseket befolyásoló fórumok túldimenzionálásához vezetett.

Az 1946-os alkotmánytól /vagyis a jellegzetesen szovjet modelltől/ való eltérés tehát általában nem jelentett visszalépést, miként a JKP új megjelölése /Jugoszláv Kommunisták Szövetsége/ sem elvi engedményeket rejtett magában. Egyben utaljunk végül arra is, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom talán legsúlyosabb időszakának a tehertételei már az 1953-as alkotmányt követő időkben oldódtak, a lényegesebb változások azonban csak a Szovjetunió Kommunista Pártjának a történelmi jelentőségű XX. kongresszusa után jelentkezhettek. Ennek ellenére nem voltak zavartalanok az államközi kapcsolatok az 50-es évek második felében sem,[116] de a továbbra is zajló ideológiai viták most már újabb szakításhoz nem vezethettek. Így a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság is visszatért pl. ismét az 5 éves tervgazdálkodás rendszeréhez[117] és el nem vitatható eredményeket ért el a nemzeti, ill. a nemzetiségi kérdés rendezésében, valamint a szocialista demokrácia továbbfejlesztésében. Az 1963. évi alkotmány ezen az alapon, ill. a gazdaság intenzív fejlesztését ösztönözve válhatott a fejlett szocializmus korszakának a tükrözőjévé.[118] Az állam megnövekedett nemzetközi reputációját pedig az un. el nem kötelezettek mozgalmában betöltött progresszív szerepvállalás tette jelentőssé.

Szóljunk végül a térség legdélibb szögletében, az Albániában zajló szocialista jellegű társadalmi átalakulásról, amelynek a történelmi előzményei szintén a két világháború megelőző időkbe is visszanyúlnak. Az albán kisnemzeti /szuverén/ államalakulás kezdetei ugyanis még a századforduló körüli évtizedekhez tapadnak, miután az un. balkán-háborúk eredményeinek egyike volt az albánok függetlenségének az elismerése. Nagyfokú társadalmi-gazdasági elmaradottságot örökölt ez az államiság, amelyre nyomban ránehezedett a burzsoá Olaszország befolyása, ill. az 1914-től Olasz katonai megszállás. 1920-ban ismét nemzetközi jogi elismerést nyert az Albán függetlenség, de a tiszavirág életű képződmény[119] egy évvel később már Olasz védnökségi területként /protektorátus/ ismeretes.

Az ország katonai megszállása /1939/ az olasz fasizmus balkáni hódításainak a nyitánya volt. Innen sarjadt a népfelszabaditó háború, amelynek a vezetése rövidesen az 1941-ben megalakuló Albán Kommunista Párt befolyása alá került. Igy a népfelszabaditó háború sikerei nyomán Albániában is a népi erők kezébe került a tényleges hatalom, amely a függetlenség proklamálása /1944.nov./ után a népi demokratikus útra tért. A földreform, a nemzeti kérdés megoldása és az új államiság kiépitése került tehát a politikai élet előterébe 1945-után. Mondhatni, hogy szinkronban fejlődött ezután az albán, ill. a jugoszláv népek szocialista jellegű társadalom-politikai átalakulása. Igy az alkotmányozó nemzetgyülési választások után a szövetséges antifasiszta hatalmak is elismerték Albánia szuverenitását, majd pedig az örökölt társadalmi-gazdasági elmaradottság leküzdését célzó törekvések bontakoztak ki a Népköztársaság státusába lépő /1946. jan. 1./ államhatalom aktiv közreműködésével. Ezt szolgálta a tervgazdálkodás intézményesitése /1947/, ill. az 5 éves népgazdaságfejlesztési tervek /1951-től/ rendszeresitése is. A sztálini politika azonban rövidesen súlyos torzulásokhoz vezetett Albániában és tragikus módon szembeállitotta az országot a sorsközösségben élő Jugoszlávia népeivel. Később /1953/ sikerült bár az albán-jugoszláv határkérdéseket rendezni, de a Jugoszláv Népköztársaságban autonom jogokkal rendelkező albán kisebbség ürügyén feszültségek támadhattak a két mediterrán szocialista állam között.

Albánia egyébként tagja lett az európai szocialista országok védelmi szövetségének /1955/ is, valójában azonban már az 50-es évek második felében egyfajta sajátos izolációs politikát hirdetett.[120]

Jegyzetek

1/ Ld. ilyen értelemben a létező szocialista jog eredőinek a feltárását a szerzőtől: A szocialista jog fejlődése. Bp.,1984. 68-72. 118-118.pp.
2/ "A történelmi örökség" meghatározó szerepét illetően ld. KOVÁCS István: A Szovjetunió kialakulása és a szövetségi alkotmány fejlődésének fő vonásai,in: A Szovjetunió szövetségi alkotmányai. Szerk:KOVÁCS I., Bp., 1982. 46-77.pp.
3/ Ld. Összehasonlitó Jogtörténeti tanulmányok.Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Egyetemes Jogtörténeti Tanszék kiadv. szerk.: Kállai István. Bp.,1979 19-21.pp.alapján.
4/ SZURUNENKOV, N.I.: Az ukrán szovjet szocialista köztársaság megalakulása, in: Szovjet történelmi tanulmányok. I. Bp.,1955 281-285. pp. Vö.: KOVÁCS István im: /1982/ 62-63.pp.
5/ Ld. alább a litván-belorusz szövetség /A LITBEL/ elemzésénél.
6/ Az 1919. jan.1-el proklamált önálló államiságot röviddel ezután /1919. febr./ a köztársasági alkotmányban is megerősitették.
7/ Ld. HORVÁTH Pál: A koordinált jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai. Századok 111.évf. /1977/ 5.sz. 974-974 pp.

8/ TOKODY Gyula: A német konzervatív jobboldal és a polgári köztársaság kérdése 1918-1919-ben. Egyetemes történeti tanulmányok, in: Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica XVII./1973/ 36-68.pp. alapján.
9/ Olaszországban a gyárfoglaló /forradalmi/ mozgalom /1920/ ellen felhasznált fasiszta rendszer hatalomra juttatását, az antant-megszállókkal szövetkező magyar ellenforradalmi rendszert és az 1923-ban államcsinnyel hatalomra került bolgár fasiszta rendszert.
1o/Ld. a Historia państwa is prawa Polski 1918-1939. /Pod.red. Fr. Ryska Warszawa, 1962/ 22-23.pp. nyomán.
11/Rada Regencyjna, 1917. november 21., amely Varsóban az osztrák-magyar, ill. a német birodalmi vezérkarok manőverezésének az eszközévé lett.
12/ a Polska Komisja Likwidacyjna, 1918.október 31.
13/Jóval korábban határozottan elutasítva magától a Piłsudski-féle revizionista Szocialista Párt elvakult nacionalizmusát.
14/Naczelnik Państwa, 1918. november ld. Historia Państwa i prawa Polski. /1962/ 108-110.pp.
15/Jobbára az osztrák-magyar hadseregtől örökölt lengyel származású tisztikarról lévén szó.
16/A lengyel-román /francia segédlettel szervezett/ katonai szövetségre,ill. a horthysta- Magyarország felajánlkozásának a tényére is utalva ld. a szerzőtől. A szocialista jog fejlődése./1984/ 110-111.pp.
17/ NEMES Dezső: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a magyarországi forradalmi harc kibontakozása és a Magyar Tanácsköztársaság, in: Valóság 1977 évf. 10.sz. 16-17.pp.
18/Közvetlenül a déli szovjet köztársaságok határtérségével érintkező török /polgári/ köztársaság ügye melletti kiállást jelentette ez.
19/Ld.ilyen értelemben a weimari /1919/ Németország, 1920-ban a Csehszlovák Köztársaság, az Osztrák Köztársaság, ill. Észtország polgári demokratikus alkotmányát, 1921-ben követi ezeket a lengyel és a jugoszláv, 1922-ben Lettország, 1923-ban Románia, ill. 1924-ben Törökország alkotmányos rendjének a kiépítése. Vö.: az idézett Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp.,1979. 159 és k. pp. alapján.
20/Miként a horthysta Magyarország is.
21/Ill. a védelme alatt álló államok egynémelyike is, pl. Csehszlovákia, ill. Lengyeország, ismét más vonatkozásban a balti államok.
22/Ld. A szovjet diplomácia a társadalmi haladás és a béke védelmében, in: A szocialista jog fejlődése./1984/ 303-307. pp.alapján.
23/Ld. alább az "államtörténeti sajátosságok szerepe" cím alatt.
24/Igy pl. a balti és a kisantant államok irányában.
25/Ld. az idézett szovjet-francia, ill. a szovjet-csehszlovák kölcsönös segélynyujtási egyezmények /1935/ alapján.
26/Ld. az Anschluss /1938/, ill. a Csehszlovák Köztársaság lerohanása /1939/ idején.
27/ Hasonlóan a moldáviai területeket pedig az első világháborut lezáró Versailles-washingtoni békerendszer keretei között kapcsolták a burzsoá román királysághoz.
28/Amit az Unió Legfelsőbb Tanácsában hozott törvények /1939.nov./ is rögzitettek. Ld. Isztorija Szovetszkoj Konsztitucii 1917-1956. Red. Sz.Sz. Sztudenikina. Moszkva, 1957, 809-810. pp. alapján.
29/ A Litván Szejm döntése alapján, ld. uo./1937/ 813-814. pp. Vö.: Obrazovanie i razvitie Szojuza Szovetszkih Szocialisztícseszkih Reszpublik /v. dokumentah/ Red. A.P. Koszücin,Moszkva, 1973.491-497.pp.
3o/Ill. az újjáépités nehéz éveivel párhuzamosan.

31/ Majdan pedig /1956-1957/ ezt az előrelépést tekintette kiinduló pontnak az un. kiigazításokat foganatosító kormányzat az Unióban egyesült szovjet köztársaságok jogalkotási és végrehajtó hatalmi jogositványainak a további kiterjesztésére, ld. az idézett A szocialista jog fejlődése. /1984/ 317-319. pp. nyomán.

32/ A cseh-morva föld viszonylagos fejlettségével szemben a szlovákiai térség szembetünő elmaradottsága állt. Az ide csatolt kárpát-ukrán terület pedig ezen a szinten is alul maradt.

33/ Illetve az 1848-as "német nép alapjairól szóló tervezet" emlékeit megelevenitő módon. Vö.: Die Weimarer Republik 1919-1933. Hrsg. v. Berthold Könnemann und G. Schulze Quellen zur Gesch. Berlin, 1963 adatai alapján.

34/ Ld. a polgári pártok által megszavazott 1933. évi teljhatalmat biztositó /Ermächtigungsgesetz/ tv. alapján. Vö. a Dritte Reich und seine Vorgeschichte 1918-1945. Hrsg. v. Christian Geissler. München, 1961. LEHMANN,H: Die Weimarer Republik, 2. Aufl. München, 1961. W. RUGE: Deutschland 1917. bis 1933. Berlin, 1967. idevágó adataival.

35/ Direktivákkal, ld. az 1942-ben kiadott igazságügyi Richterbrief alapján.

36/ Amely jelesül egyidős a hatalomátvétellel, ld. pl. a kényszerkartellesités /1933/ alapján.

37/ Az angol, az amerikai, a francia és a szovjet megszállási zónákról van szó, amely a győztes hatalmak döntései /Jalta, Potsdam/ szerint alakult ki. Vö.: Potsdamer Abkommen. Ausgewählte Dokumente zur Deutschlandsfrage 1943 bis 1949. Hrsg. v. der Historischen Gedenkstätte des Potsdamer Abkommens Cecilienhof, Potsdam. 3. Aufl. 197o. adatai alapján.

38/ Ld. BINDER, G.: Deutschland seit 1945. Eine dokumentierte gesamtdeutsche Geschichte in der Zeit der Teilung. /Stuttgart, 1969/ c. feldolgozás nyomán. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte der DDR Hrsg. Bereich Staats- und Rechtsgeschichte der Sektion Rechtswissenschaft der Humboldt-Universität zu Berlin. Autorkollektiv Berlin,1983. 36-37.pp.

39/ 1946. április 21.

40/ Ld. az idevágó szakirodalomból: BELICKI,V.N.: Die Politik der Sowjetunion in den deutschen Angelegenheiten in der Nachkriegszeit 1945-1976. Hrsg. Gemeinschaftausgabe des Staatsverlages der DDR /Moskau, 1977. 428.p./, Za antifasisztszkuju demokraticseszkuju Germaniju. Szbornik dokumentov 1945. 1949.gg./ Moszkva, 1969. 7o4.p./, DOENBERG, St. u. STULZ P.: Deutschland 1945-1949. Kurzer Abriss der geschichtlichen Entwicklung /Berlin, 1960, 112.p./, ULBRICHT, W.: Die Entwicklung der deutschen volksdemokratischen Staaten 1945-1958. /Berlin, 1959.692.p/ c. alapozó kézikönyvek nyomán.

41/ Ld. a Die Deutsche Demokratische Republik auf dem Weg zum Sozialismus. /Tom.1-2. Bearb.P. Stulz etc. Berlin, 1950-1960/,SZALEKOV, N.I.-NEMCSIKOV,V.I.: Germanszkaja Demokraticseszkaja Reszpublika. Ocserk isztorii. /Moszkva, 1969/, DOERNBERG,St.: Kurze Geschichte DDR /Berlin, 1964/ stb. c. kézikönyvek alapján. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte der DDR, /1983/ 39-40., 46-47.pp.

42/ a Német Szocialista Egységpárt.

43/ Ld. GORASKOVA, G.N.: Nacional'noj Front Demokraticseszkoj Germanii 1949-1963. /Moszkva, 1966/ 467.p. alapján.

44/ Az Odera-Neisse határszerződések akceptálásáról van szó, amely ellen Bonn heves tiltakozása jelentkezett.

45/ Ld. e tárgyban: GRIGORJEV: A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása, fordulópont Európa történetében. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet dokumentációja /ld. alább ÁJI rövidítéssel /ÁJI XIV./B. Sz.241. sz.

46/ Valójában azonban a nemzeti néphadsereg megszervezése csak 1956-ban történt meg. Ld. Geschichte der Deutschen Demokratischen Republik. Autorkollektiv unter Leitung von Rolf Badstübner VEB. /Berlin, 1981/ nyomán. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte der DDR/1983/ 130-131.pp., Günter BENSER, Gerhardt ROSSMANN: A Német Demokratikus Köztársaság megalakulása és helye a szocialista világrendszerben, in: Párttörténeti Közlemények XX. /1974/ 4.sz. 135-150.pp./

47/ Ld. 1960-1962-ben a mezőgazdaság kollektivizálásának a sikeres lezárását. Agrárátalakitás a Német Demokratikus Köztársaságban, in: Történelmi Szemle II. évf. /1959/ 488. és skk.

48/ Ld. Die Auflösung des Habsburgerreiches.Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum.Hrsg. v. R.G. Plaschka /Wien, 1970/, SMERAL'J.B.: Obrazovanie Csehoszlovackoj reszpubliki v. 1918. g. /Moszkva, 1967./ Die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik und ihre internationalpolitische Stellung. Zum 50 jährigen Gründungsjubiläum der CSSR /Von V. Kasík. In: Acta Univ. Carolinae. Publ. et. Hist. 1968. 2-3. sz./ c. müvek alapján.

49/ Ld. a találó megállapitást BIANCHI, L.: A burzsoá Csehszlovák Köztársaság politikai rendszerének keletkezése. In. Jogtudományi Közlöny XXVII. évf. /1972. 3.sz. 105-106. pp. hasonlóan REBRO, K.: Der Weg der Slowaken zur nationalen Souverenität /Bratislava, 1969/ c. müvében. Vö.: TRÓCSÁNYI,L. /rec./ Állam és Igazgatás XIV. /1971/ 1.sz. 121.p.

50/ Miután még az államelnök megválasztása is a két házból /szenátus és képviselőház/ álló törvényhozó szerv feladata lett,ld. Dejiny Československa. Od roku 1918 do roku 1945./Napsala:V. Olivova etc. Praha. 1967/. c. kézikönyv adatai alapján.Vö.:BIANCHI,L: Československa Republika oko buržoázno-demokratický štat, in: Pravnické Studie XVI. /1968/ 3.sz. 509-546.pp.

51/ Igy a törvényhozó gyülés összehivása, feloszlatása, felfüggesztő vétójoga a tv. hozással szemben stb.

52/ Ld. HOUSER, J: Parlament buržoazní Československé republik,in: Pravník 109.évf. /1970/ 907-914.pp.

53/ Ld. BIANCHI,L.: A burzsoá Csehszlovák Köztársaság Politikai rendszerének keletkezése, in: Jogtudományi Közlöny. XXVII. évf. /1972/ 3.sz. 105-106. pp. alapján, Vö.: A Csehszlovák Köztársaság alkotmánylevele. Bp., 1923. 5. fej. 106-127. §, ill. a 6. fej. 128-134.§ anyagával.

54/ Ld. a 141/1933. sz. tv.alapján, Vö.: HORVÁTH Pál : Právna úprava kapitalistických monopolov s osobitným zretel'om na tvorbu práva v Maďarsku, in: Právnické Študie V. /1957/ 2.sz. 338.p.

55/ Ld. HOENSCH, K.J.: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Hlinkas, Slowakische Volskpartei zwischen Autonomie und Separation. 1938/39. /Graz-Köln, 1945.390.p.

56/ Ez volt az un.Kassai program, amelyet a Benes által kinevezett Zdenek Firlinger kormányelnök, ill. a kommunista Klement Gottwald terjesztett elő a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. április 5-i ülésén.

57/ Klement Gottwald kormányelnöki /miniszterelnöki/ megbizást kapott.

58/ Ilyen értelemben az exportorientált cseh gazdaság különösen nyitott volt 1947/1948 körül, ami a Nyugathoz tartozás illuzióját kelthette.

A csehszlovák külkereskedelmi mérleg pl. 80 %-os nyugati orientációt mutatott 1947-ben.

59/ Ld. FILO, J.: Historický význam februárového vitazstva v roku 1848 pre socialistický štat a pravo. In. Pravny Obzor 1978. évf. 7.sz. 593-606. pp. SIVÁK, F.: Vitazný február 1948 začiatok budovania nového právneho poriadku. Uo. /1978/ 609-620.pp.

60/ Ld.MEL'NIKOVA, I.N.: Pobeda szocialiszticseszkoj revoljuci v Csehoszlovakii 1945-1948.gg/ Moszkva, 1978/, JAROSOVA, V.-SKURKO, I.VARTIKOVA, M: Odbory na ceste k februáru. 1944-1948. /Bratislava, 1967 /, Československá revoluce v letech 1944-1948. /Red.J.Kladiva, Praha, 1966/ c. alapozó müvek eredményei alapján.

61/ Ld. pl. 33/1956. tv. a szlovák autonómia kiterjesztésére a 66/1956, ill. a 36/1957. tv-ek a jogsértések okainak a megszüntetéséről, ill. a büntető eljárásjogi garanciákról, stb. Vö.: BÚSZTRZSINA, I.: Narodnaja demokratija v. Csehoszlovakii. /Moszkva, 1961/, Suda,Z.: The Czechoslovak Socialist Republic. /Baltimore, 1969/ c. müvek adatai alapján.

62/ Ld. REBRO,K.:Weg der Slowaken /1969/ 62.p.

63/ Ld. ezeket alább az európai szocialista országok kormányzati rendszerében zajló történelmi jelentőségű változások elemzésénél.

64/ Az idevágó kézikönyvirodalomból ld. Powstanie wielkopolskie 1918-1919. Praza zbiorowa, pod.red. Zdzisława Grota. Poznań, 1968. 499.p.,Historia PolskiTom 4. 1918-1939.1.1918-1926. Rozdz.1.Red.L. Grosfeld etc. Warszawa, 1969.527.p., History of Poland By A.Gieysztor, S.Kieniewitcz etc. Warszawa, 1968.783.p.

65/ A törvényhozás a Szejm hatáskörébe került, az államfői dekrétum /Ustaw/pedig csak törvényes felhatalmazás alapján születhetett, ld. Historia państwa i prawa Polski 1918-1939. /1962/ 102-105.pp.

66/ Ld. erről részletesebben a szerzőtől:Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp.,1979. 156. skk.

67/ 1918. november 22-i elnöki dekrétumával nyilvánította az államot Republik Polska-nak, Vö.: Konstytucja i podstawove akta ustawodawcze Rzeczypospolitej Polskiej 1918-1939. Red. A.Gwidz. Warszawa 1967/ c. forráskiadás nyomán.

68/ Az elnök nevezi ki a végrehajtó hatalom /a kabinet/ tagjait, de viszonzásul elismeri a Szejm jogát /szuverenitását/ a törvények meghozásában.

69/ Ld. erről pl. RYSZKA, F.: Kulisy decyzji w. s. prawie Šlaska wr. 1921., in: Kwartalnik Historyczny 1953. évf. 1. sz. Vö.: Hisotira Państwai i prava Polski 1918-1939. /1962/ 129-132.pp.

70/ A főbb összefoglaló müveket ld. HORVÁTH P.: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. /1979/ 160.p.Vö:PAULI,L.: Polnische rechtsgeschichtliche Literatur aus den Jahren 1945-1970,in: Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Germ Abt. 89./1972/ 44-445.pp.

71/ Ld. az Ustaw z dnia 17 marca 1921. r. /Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej/ II. fejezet alapján.

72/ A hatalommegosztás fikciójából jutott el az alkotmány oda, hogy a "nép szervei a Szejm és a Szenátus", ld. Historia państwa i prava Polski. /1962/ 118-120.pp.

73/ Ld. ezeket az idézett Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe./1979/ 156.p.alapján.

74/ Kivéve a hazaárulás, ill. az alkotmány megszegése esetében alkalmazott különleges eljárás esetét.

75/ Pl. a követek sérthetetlensége, mentelmi és interpellációs joga, ill. a testületek, tisztségviselőinek a választhatósága és az appropriációs jog stb. Ez utóbbi biztositékokat azonban a kormány belföldi kölcsönkibocsátási joga tette illuzórikussá. Ide utal a hazai irodalomban BEREND T. Iván - RÁNKI György: Kelet-Európa gazdasági fejlődésének kérdéseihez a két világháború között, in: Történelmi Szemle XVIII. /1975/ 4.sz. 621-622.pp.

76/ Ld. Csicserin külügyi népbiztos látogatása 1925-ben.

77/ Ld. SMOLINSKI, T.: Dyktatura Jozefa Piłsudskiego w swietle konstytucji marcowej v latach 1926-1930./Poznań,1970/ Piłsudski coup d'Etat. /New York, 1966/ cimü alapozó művek nyomán. Vö.: LOPATNYUK,Sz.: Goszudarsztvennüj perevorot v Polse 1926.goda i inosztrannüe goszudarsztva, in: Voproszü Isztorii 1969. évf. 2.sz. 88-97.pp.

78/ Ld. a Btk. módositása 1933, a sztrájk tilalma, az egyesülési, gyülekezési jog korlátozása,az önkormányzati jogok megszoritása stb. formájában.

79/ Ld. a politikai internálás rendszeresitése, az osztatlan parasztbirtokról szóló rend. /1937/,a Nemzeti Védelmi alap /1936/ szervezése stb.

80/ Ld. Ustaw konstytucijna z dnia 23 kwietnia 1936. v. Vö.: Historia Państwa i prawa 1918 - 1939. /1962/ 151-153.pp.

81/ A Szenátus egyharmadát az elnök jelölte ki, de a választások útján kijelöltek csak az "érdem és bizalom" szerint kerülhettek a törvényhozó szervekbe. Ld. a szenátori választásokról szóló 1935. évi jun. 8. l.sz. tv. alapján.

82/ Az idevágó kutatásokat ld. PAULI,L.: Polnische rechtsgeschichtliche Literatur, in. /1973/ 445.p.

83/ Ld. eredeti megjelölése szerint a Krajowa Rada Narodowa /KRN/ Varsó, 1944. jan.1.

84/ A Polska Partia Robotnicza, melynek előd jét a Lengyel Kommunista Pártot helytelenül /a KOMINTERN/ 1939-ben feloszlatta.

85/ Polski Kommitet Wyzwolenia Narodowego 1944. júl.

86/ A földreform, a főbb termelőeszközök állami kézbe vétele, a demokratikus jogok garantálása és a szovjet-lengyel barátság intézményesitése stb. alapján az idevágó szakirodalomból ld. ZUEV, F.G.: Pol'szkij narod v borbe protiv fasizma. Moszkva, 1967.KOZŁOWSKI,K-SZIHING,J: Historia Polskiej Rzeczypospolitej ludowej, 1944-1950. Toruń, 1978., ZIMNIEWICZ, K.: Rola gospodarcza i preobrazenia organizacyjne przemyslu, drobnego w wielkopolsce w dwudziestoleciu polski ludowej /1945-1965/ Poznań,1970.,History of Poland. By A. Gieysztor etc. Warszawa, 1968. Vö.: TOMASEVSZKIJ, D.A.:Borba SzSzSzR za priznanie pol'szkogo narodnogo goszudarsztva, in: Voproszü Isztorii, 1968. évf. 8.sz. 62-74.pp.

87/ Szemben a londoni emigrációs /burzsoá/ kormánnyal, amely az 1935-ös alkotmány alapján állt.

88/ 1947-től 3 éves, 1950-től 6 éves terv formájában, majd ezt követően az I. ötéves tervben.

89/ A korábbiakban a nemzeti tanácsokat a hazafias pártok delegálták, ill. a legalsóbb szinteken egyáltalán nem épitették ki. ld. erről PIETRZAK, M.: Organizacja administracji terytorialnej w pierwszych latach Polski ludowej,in: Czasopismo Prawno-Historyczne XXXII. /1975/ 1.sz. 1-21.pp. alapján.

90/ Igy az Egyesitett Néppárt,amely még Mikolajczyk ismételt külföldre távozása után 1947 alakult /két parasztpártot egyesitve/ és a Demokrata Párt, amely a városi értelmiségi rétegek szószólójaként ismeretes.

91/ Ld. a szerzőtől: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. /1979/ 165-166 pp. alapján.
92/ A Bolgár Cárság, az egyesült Román Királyság, ill. a Jugoszláv Királyság.
93/ Erről ld. a hazai irodalomban. BUR Márta: Az 1923-as szeptemberi antifasiszta felkelés Bulgáriában. Bp., 1954. 63.p., DIMITAR Koszev: Az 1923. évi szeptemberi felkelés, in: Tanulmányok a népi demokráciák történetéből. l. Szerk.: Perényi J. Bp., 1956.
94/ MILKOVA, F.: Reakcionnijat zakon za zascsita na d'rzsavata kato izklucsitelen nakazatelen zakon v B'lgarija prez perioda 1924-1934. Szofija, 1934. 26-30 48.pp. Vö.: Uő: Isztorija na b'lgarszkata burzsoazna d'rzsava i pravo prez perioda 1918-1944. g. Szofija, 1973. 22.p.
95/ Csatlakozott bár az Anti-komintern paktumhoz, de az 1941. dec.12-i hadbalépése csak az USA, ill. Nagy-Britannia ellen szólt.

96/ Ld. "Otecsesztvan Front, 1942, melynek tagjai a Parasztszövetség, a Szociáldemokrata párt és a haladó nemzeti értelmiségiek. Előbb a Hazafias Front helyi szervei épültek ki, majd a HF Nemzeti Tanácsa alakult meg 1943. aug.-ban. Vö.: VALEV, A.B.: 30 let szocialiszticseszkoj Bol'garii, in: Voproszü Isztorii 1974. évf. 9.sz. 3-5.pp.
97/ Ld. az 1947. évi békeszerződések aláírása nyomán.
98/ Ld. erről a hazai irodalmunkban. DUDÁS Gy.: Bolgár Népköztársaság. Bp., 1954. DIMITROV: Bulgária a szocializmus utján. Bp., 1949. KONSZTANTINOV F.T.: a Bolgár Népköztársaság. Bp., 1950, Vö.: M.F.: Bolgár Népköztársaság in: Állam- és Igazgatás 1963. évf. 10.sz. 795-798. pp., 8.

99/ Ld. az idevágó kézikönyvirodalom /POPOV, F.: Usztanovlenie razvitie i szisztema diktatura prletariata v. Bolgarii: Moszkva, 1960 Szocialisztcseszkaja revoljucija v. B'olgarija. Red. H. Hrisztov, i dr. Szofija, 1965. Dvadeszet i pet godini szocialisztcseszkata d'rzsava i pravo. Avt. B.I. Szpaszov i. dr. Szofija 1969, stb/ alapján, Vö.: VALEV, A.B.: 30 let szocialiszticseszkoj Bolgarii, in: Voproszü Isztorii, 1974. évf. 9.sz. 6-8 16-18.pp.
100/ Az 1937-1938. évi választások, ill. a királyi diktatura kialakulására vonatkozóan ld. SAVU, Gh.: Dictatura regală 1938-1940 /Bucureşti, 1970/ Isztorija Ruminii 1918-1970. Otv. red. N.I. Lebegyev /Moszkva, 1971/., FIROIU, D.V.: Istoria dreptului Românesc. /Cluj, 1970/ stb. c. kézikönyvek alapján.
101/ Az idevágó szakirodalomból ld. CONSTANTINESCU, N.P.: Lupta Pentru formarea Frontului popular în România. Bucureşti, 1968, ZAHARIA, Gh.: România în anii revolutiei democrat-populare 1944-1947. Bucureşti, 1971, SZOZINA, M.G.: Borba ruminszkogo naroda za szozdanie i ukreplenie narodnodemokraticseszkogo sztroja. Moszkva, 1963.
102/ A két munkáspárt egyesülése /1948. febr./ után a megjelölés RMP.
103/ 1948. ápr.12., ld. a magyar nyelvű korabeli kiadás /A Román Népköztársaság alkotmánya, Bp., 1949 / nyomán. Vö.: FIROIU, D.V.: Isztoria dreptului Românesc. I. Cluj, 1970, 459.p.
104/ Ld. a Népi tanácsrendszerről szóló törvény. A román hivatalos közlöny 1949. I. 15. nyomán ÁJI dokumentáció R/13.sz.
105/ Ld. JONESCU, D.: Dezvoltarea constitutională a statului român. /Bucureşti, 1957/ adatai alapján, Vö.: SZENTPÉTERI I.: A Román Népköztársaság új alkotmánya, in: Állam- és Igazgatás 1952. évf. 11-12.sz. 599-611. pp.

106/ Istorija države i prava naroda Jugoslavije. VIII. Izmenjeno izd. Beograd, 1979. 152-155. pp. Vö.: az idézett Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. /1979/ 347-353.pp.

107/ Amely 1921. június 28-án, azaz szent Vid napján került megszavazásra az alkotmányozó nemzetgyülésen. Innen a vidovdáni megjelölés. Ld. A short history of Jugoslavics from early times to 1960. Ed. S. Clissold. Cambridge, 1966, DZSURICS,M:Obrazovanie mnogonacional'nogo goszudarsztva Jugoszlavii /1919-1921.gg/ Moszkva, 1970 kézikönyvek alapján. Vö.: SEPIC, D.: The Question of Jugoslav Union in 1918, in: Journal of Contemporary History. London 1968. évf. Oct. 29-43.pp.

108/ 1937-ben még a területi követelésekkel fellépő bolgár fasiszta rendszerrel is barátsági egyezményt kötöttek, majd az olasz-jugoszláv megbékélési egyezmény aláírására is sor került.

109/ Bulgária, Magyarország, Olaszország, Horvátország.

110/ Ld. az idevágó szakirodalomból: TITO,J.B.:A leigázott Jugoszlávia népeinek harca. Bp.,1945,BIHAR, D.: Nacizm i Nemci v Jugoslavije Ljubljana, 1966. STUGAR,V.:Osvobodina vojna v Jugoslavije. Ljubjana, 1967., MARJANOVICS, J.: A felszabaditó háboru és népi forradalom Jugoszláviában.1941-1945. Ford. Kővágó L. Bp.,1968.KALBE, E.: Antifaschistischer Widerstand und volskdemokratische Revolution in Südosteuropa.Berlin, 1974. Vö.:Istorija države i prava naroda Jugoslavije./1979/ 379-393.pp.

111/ Hasonlóan az antifasiszta hatalmak krimi konferenciájának az ajánlásai /pl. a királyi skupština nemkompromittálódó képviselőinek a bevonása/ is hatástalannak bizonyultak.

112/ A Népfelszabaditó Antifasiszta Tanács Nemzeti Bizottságát.

113/ Formailag az un. "Királyi képviselet" /mint az uralkodót helyettesitő szerv/ közreműködésével.

114/ Ld. a kommunista és munkáspártok Tájékoztató Irodájának az 1948/1949. évi határozatai alapján.

115/ Pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetek un. reorganizálása, ami a gépesités tárgyi feltételeinek a hiányában a közös gazdaságok tömeges felszámolásához vezetett. Valójában persze ezeket a lépéseket is a megalapozatlan vádaskodás váltotta ki.

116/ Ld. pl. az 1956. évi magyar események megitélése miatt, ill. a munkáspártok 1957. évi moszkvai értekezletének a határozatai miatt Jugoszlávia csak a Békéről szóló kiáltványt irta alá.

117/ 1957-től, bár a II. /1961-65-ös/ ötéves tervet a sikertelen tervezés miatt 1962-ben megszakitani kényszerültek.

118/ Az állam megjelölésében is ld.: Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság.

119/ 1925-től polgári köztársaság /Achmed Zog. vezetése alatt/, majd 1926-ban monarchiává lett az államelnök vezetése alatt.

120/ A szocialista fejlődés kezdetére vonatkozóan ld. SZMIRNOV, N.P.: Obrazovanie Narodnoj Reszpubliki Albanii /Moszkva 1960/ c. feldolgozást.

IX.

KORMÁNYZATI RENDSZEREK AZ EURÓPAI SZOCIALISTA ORSZÁGOKBAN

Az előtörténeti tényezők társadalom-politikai vonatkozásainak számbavétele alapján is szemünkbe tűnik egynémely általános /közös/ vonása az európai népi demokratikus fejlődés korszakának. Ilyen általános ismertetőjegyekhez sorolhatnánk a helyi burzsoá állam- és jogrendszerek hosszantartó /általános/ válságát, a szinte mindenütt kiteljesedő belső bomlást, a fasiszta, ill. fasisztoid rendszerek népirtást, ill. nemzeti katasztrófát előidéző elhatalmasodását stb. Kifejezetten az államtörténeti előzményeket vizsgálva már bizonyos fejlődési trendek /szintkülönbségek/, ill. lényegeses időbeli eltérések is megfigyelhetők voltak a társadalom-politikai előzmények vizsgálatában.[1] Nem kétséges, hogy bizonyos pozitiv kiinduló pontok lehettek az adott régió egyes országaiban pl. a mégoly szerénynek mondható polgári demokratikus előzmények is. Főként a csehszlovák polgári demokratikus rendszer hatott ilyen értelemben a népi demokratikus fejlődés kedvező feltételeinek a kialakulása irányában, de még a weimari rendszer, ill. az 1921. évi lengyel alkotmány egyes elemeihez való visszatérés is kisért az átmeneti korszakban. Az új társadalmi formáció kialakulásának a legkedvezőbb, ill. időben is legkorábban kialakult feltételei mégsem ebben az alrégióban jelentkeztek, hanem az antifasiszta népfelszabaditó háború minden terhét vállaló, de jóval fejletlenebb állami strukturákkal rendelkező balkáni régiókban.

A "leggyengébb láncszem" történelmi szerepe tehát ismét beigazolódott és ez a tény az európai népi demokratikus fejlődés első szakaszában meghatározó elemként lépett be. Még a szövetséges antifasiszta hatalmak is egybehangzóan elismerték a harcoló új jugoszláv, ill. albán rendszerek szuverenitását a világháború lezárultát megelőzően. Ugyanakkor a fejlettebb államtörténeti előzményekkel rendelkező cseh, lengyel átalakulások a polgári rendszerek restaurálását célzó nyugati manőverezések célpontjaivá lettek. Ilyen értelemben kerül vizsgálódásunk homlokterébe a weimari polgári demokratikus előzmények térségében kifejlődő német népi állam.

Az európai népi demokratikus fejlődés legalapvetőbb jellegzetességei már az áttérés korszakában, tehát esetenként az antifasiszta népfelszabaditó harcokban, ill. a második világháborút követő években kialakultak. Szélesebb értelemben a népi demokratikus fejlődés első fázisa ez, amelyben persze még számottevőek a különbségek,[2] és az európai szocialista jogcsoportrégió kontúrjai is csak körvonalakban bontakoztak ki.[3] Mindmáig úgy véltük, hogy ebben a körben "inkább az 1936-os szovjet modell térhódításának" az egyik összetevője az európai népi demokratikus államiság és csak a történelmi jelentőségű /SzKP/ XX. Kongresszus nyomán bontakozhattak ki azok a vonások, amelyek a helyi /nemzeti/ feltételek kelet- és közép-európai, ill. délkelet-európai jellegzetességeiként ismeretesek. Az egyes alrégiók összetevőinek a konkrét elem-

zése azonban egy jóval összetettebb kép kialakulásáról tanuskodik. Ezért is vizsgáljuk elsőként a viszonylag fejlett termelő szervezet birtokában lévő, ill. a polgári demokratikus előzményekkel is rendelkező társadalmak áttérését a népi demokratikus államiság korszakába.

Ilyen értelemben a Csehszlovák, a Lengyel, ill. a Weimari Köztársaság romjain kifejlett államiság ragadja meg a figyelmünket mint olyan, ahol a nagy történelmi lehetőség csak a fasizmus utolsó hadállásainak a szövetséges antifasiszta hatalmak által történt felszámolása utján jelentkezhetett. Egyenként is számottevő történelmi sajátosságok érvényesültek az emlitett társadalmak áttérésében, német földon pedig a szövetséges hatalmak katonai közigazgatási hatalma egy ideig mindenfajta helyi /kormányzati/ tevékenységnek utját vágta. Az ismert potsdami döntéseknek megfelelően az effektive létező katonai közigazgatási rendszer legfőbb hatóságaként a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felállitására került sor, a gyakorlati feladatokat azonban továbbra is az un. katonai övezetek /zónák/ parancsnokainak a kezében hagyták. A Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak joga volt azonban a potsdami döntések végrhajtását célzó törvényerejű rendelkezéseket /direktivákat/ is kibocsátani pl. a helyi önkormányzati tevékenység újjáéledését, a demokratikus politikai pártok megszerveződését és a népképviseleti választások előkészitését szolgálva. Mindezt annak a fontos célnak rendelték alá a potsdami egyezmények, hogy Németország teljes lefegyverzése, nácitlanitása, a háborus és népellenes bünök elkövetőinek a szigorú felelősségrevonása, ill. a közélet és a közgondolkodás egészének a megtisztitása minél előbb végrehajtható legyen.

A szocialista államiság kialakulása német földon

A Szövetséges Ellenőrző Tanács a felidézett magasztos elveknek megfelelően hozott néhány "irányelv-szerű" állásfoglalást is még 1945-ben, amelyek főként a háborús bünösök felkutatására és megbüntetésére vonatkoztak, valamint a militarizmus támaszát képező porosz államiság felszámolását is előirták. A szovjet megszállási övezetben ezeket az ajánlásokat következetesen alkalmazva jöttek létre a demokratikus pártok, amelyek még 1946-folyamán az un. antifasiszta pártok és szervezetek blokkjában egyesültek. A két munkáspárt egyesülése már ebben a fázisban megvalósult, igy a demokratikus pártok blokkjának a vezető erejévé lett a Német Szocialista Egységpárt. A nyugati megszállási övezetekben is hasonló folyamatok indultak el, de a megszállók távolról sem törekedtek a potsdami döntések betüinek a maradéktalan teljesitésére. Az 1946-os népképviseleti választások eredményeként azonban keleten és nyugaton egyaránt a tartományi /Langtag/, ill. járási /Kreistag/ gyülések kialakitására került sor. Az újjáéledő helyi politikai élet a potsdami határozatok további elemeként joggal várta azonban az egységes, demokratikus, demilitarizált /ill. a náci fertőzéstől megtisztitott/ Németország egységének a helyreállitását is. A hidegháborút élesztő erők azonban már 1947-től láthatóan útját állták az állami egység helyreállitásának. A szövetséges hatalmak egységét megbontó lépések egymást követték és ezek végül is a bonni központban szervezett nyugatnémet államiság létrehozásához /1949. szept.7./ vezettek.

Az ország egységének a veszélyeztetettségét látva a demokratikus pártok[6] kisérletet tettek a szakadás elháritására. Az egységes és demokratikus Németország Nemzeti Frontjának a létrehozását szolgálva ez a mozgalom szülte az első, ill. a második Német Népkongresszus összehivását /1947, 1948/. A második Népkongresszus által választott Német Néptanács feladata volt az egységes, demokratikus alkotmány rendszerbe foglalása, amely felett - miután azt a harmadik Német Népkongresszus /1949. máj.3o./ megerősitette - Landonként népszavazást követeltek. A nyugati megszálló hatalmak 1948-ban lezajlott londoni konferenciája azonban útját állta ezeknek a törekvéseknek. Igy a Trizónában foganatositott pénzreform /1948/ és az elkülönitett megszállási statutum létrehozása már a Német Szövetségi Köztársaság /BDR/ kikáltásának a közvetlen előzményévé válhatott.

Ebben a bonyolult történelmi szituációban hozta meg a Német Néptanács a Demokratikus Németország Nemzeti Frontjának a kialakitásáról szóló határozatát, amely később az NDK kormányzati rendszerében kiteljesedő Népfrontnak a kiinduló bázisát jelentette.[7] A BDR kikiáltását követően pedig a Német Néptanács javaslata alapján került sor a keleti zóna első /ideiglenes/ törvényhozó, ill. végrehajtó hatalmi szervezetének a kialakitására /1949. nov.7./ is. Igy a helyi szovjet katonai parancsnokság nyomban átadta helyét az un. Szovjet Ellenőrző Bizottságnak /nov.1O./, ami a keleti zóna népi államhatalmának az elismerését jelentette.[8] A katonai közigazgatási rendszer felszámolását jelentette ugyanis ez a lépés,amelynek nyomán a Német Néptanács által létrehozott legfőbb államhatalmi és igazgatási szervek a harmadik Német Népkongresszus döntései alapján megerősitést nyertek.

Ilyen előzmények után a Demokratikus Németország Nemzeti Frontjának a javaslatai alapján kerültek az "Ideiglenes Népi Országgyülés" elé az alkotmányról, a népi kamaráról, ill. a végrehajtó hatalomról szóló törvényjavaslatok és ezek elfogadásával megindulhatott végre a népi államhatalom, ill. a szocialista jog alapjainak a kiépitése.

A demokratikus Németország ideiglenes /népi/ államhatalmának a megtestesitőjeként született tehát az NDK és az idevágó alkotmányos szabályozás sem adta fel a reményt az állami egység megteremtése iránt. Az ország nyugati felében azonban a polgári jellegű állam- és jogrend restaurálása zajlott le és a helyi demokratikus /népi/ igazgatási törekvéseket is /pl. a Nyugat-Berlinben/ adminisztratív úton felszámolták. Történelmi realitásként maradt tehát a SED vezetése alatt álló Nemzeti Frontnak, hogy a keleti zónában megszilárdult demokratikus politikai vivmányokat védelmezve a népi államhatalom kifejlődését előmozditsa és a napirenden lévő társadalmi- gazdasági átalakitások ügyét is felkarolva meggyorsitsa a szocializmushoz vezető átmenetet. Igy a kedvezőtlen külső körülmények hatását is tükrözve a proletariátus diktaturáját megtestesitő népi államhatalom gyors kiépitésére került sor az 1949. évi alkotmány, ill. az ahhoz közvetlenül kapcsolódó alaptörvényi legiszláció nyomán. A korabeli közjogi felfogás még mindig fenntartotta bár a megtett lépések átmeneti /ideiglenes/ jellegét[10] - az egységtörekvést kifejezésre

juttatva - valójában azonban egy teljes mértékben szuverén, szocialista jellegű államalakulat kiteljesedésének vagyunk a tanui.

Az NDK fejlődéstörténetének a szerves alkotóeleme természetesen mindaz, ami az 1949. évi alkotmány proklamálását megelőző években a keleti zóna kormányzati rendszerében zajlott. A nácitlanitásban, ill. a háborus és népellenes büntettek megtorlásában történő következetesség mellett utaljunk csak vissza arra, hogy pl. a porosz államiságnak a potsdami határozatok szellemében történt felszámolása vagy a demokratikus földreform végrehajtása[11] ill. a népfront politika alapelemeinek a lerakása, stb. olyan természetű átalakulás kezdeteiként jelentkeztek, amelyek a polgári demokratikus követelményeket már meghaladták. Valójában tehát a hatalom kérdése dőlt el Németország keleti felében is a népi demokratikus fejlődés első fázisában. A termelési viszonyokban /azaz a tulajdonjogi viszonyokban/ lezajlott fordulat jó példája lehetne ilyen értelemben, hogy az 1946-ban tartományi népszavazásokkal is megerősitett államositások már a nacionalizált ipart túlsúlyra juttatták. Az új alkotmányos rend kialakitásával egyidejüleg megértek tehát a szocializmus kiteljesedésének a társadalmi gazdasági előfeltételei.

Az új ipari bázisok kiépitését és az agrárgazdaság nagyüzemi /szocialista/ rendszerének a gyors kiépitését pedig csak a jól szervezett népi államhatalom védelme alatt lehetett biztonságosan elinditani a felfokozott hidegháborús nemzetközi környezetben, amely ráadásul a két alapvető társadalmi formáció szembenállásának a célpontjává akarta tenni az első német munkás-paraszt államot. Ennek ellenére az NDK integrálódása a varsói szerződés védelmi rendszerébe[12] csak évekkel később /1955/ realizálódott, a Nemzeti Néphadsereg megszervezését követően azonban az ideiglenesen német földön tartózkodó szovjet erők státuszának a megváltoztatására is sor került /1957/. Az állami szuverenitás teljességének a birtokában léphetett tehát az NDK a fejlett szocializmus küszöbéhez. Mielőtt ide visszatérnénk vázoljuk röviden az NDK állami strukturájának a legjellegzetesebb intézményrendszerét.

Az alkotmányos rendszerbe foglalt népi államhatalom legfelső államhatalmi és jogalkotó szerve a Népi Kamara /Volkskammer/, amely a Demokratikus Németország Nemzeti Frontjában egyesült pártok és tömegszervezetek népképviseleti úton választott tagjaiból áll. A Népi Kamara hatáskörébe tartozik mindenek előtt a jogalkotás, ill. annak a legmagasabb rendű formája, vagyis a törvényalkotás. Ezek sorában is kiemelkedik az alkotmányos jogalkotás, amelyhez azonban a képviselők 2/3-os jelenlétére, ill. a megjelentek 2/3-os szavazatára van szükség. Ezen túl a népi Kamara legfőbb államhatalmi jogköréből származik a kormányzati politika kialakitásának a joga, a központi végrehajtó szervek müködésének a megerősitése, felügyelete és adott esetben a visszahivása, az államigazgatási tevékenység általános felügyelete és alapelveinek a megállapitása, stb. Kiemelt jogositványa a Népi Kamarának a költségvetés, a népgazdasági tervek jóváhagyása, nemzetközi egyezmények ratifikálása, ill. a közkegyelem kibocsátása. A Népi Kamara választja továbbá az NDK Legfelső Biróságát, ill. a legfőbb ügyészt, egy későbbi módositás /1960/ alapján az államtanács tagjait, ill. az államtanács elnökét.

Eredetileg az 1949. évi alkotmány a weimari polgári demokratikus hagyományoknak áldozott pl. azzal, hogy a köztársasági elnök intézményét is magában foglalta. Az 1960-as módositások azonban az egyszemélyi államelnök helyett meghonositották a kollektiv államelnökség rendszerét. Igy keletkezett az Államtanács /Staatsrat/, amelyet a Népi Kamara választ 4 évre. A Staatsrat érvényes mandátuma kiterjed az újabb rendes népképviseleti választások kiirására, ill. az újonnan megválasztott Népi Kamara első ülésének az összehivására. Az Államtanácsnak, ill. az államtanács elnökének a Népi Kamara jogkörével szorosan összehangolt prerogativái vannak. Az Államtanács, ill. az elnök képviseli kifelé a népi államot, fogadja az Államtanács mellé akkreditált diplomáciai képviseleteket és küldi ki az NDK megfelelő szerveit. Az elnök irja alá a Népi Kamara által elfogadott törvényeket és azok kihirdetéséről is gondoskodik. Beiktatja továbbá a kormány tagjait és az ország védelmi erejének az irányitásában is kiemelt jogositványokkal rendelkezik. Mindebből nyilvánvaló, hogy a kollektiv államfői rendszer kialakulása ellenére az Államtanács elnökének a jogai megkülönböztetett jelentőségüek[13] maradtak.

A Nemzeti Frontba tömörült pártok és tömegszervezetek aktiv támogatásával jött létre az NDK kollektiv államelnöksége, amelyben azóta is a különböző politikai fórumok képviseltetik magukat. A 24 tagú testületet a demokratikus pártok és tömegszervezetek jelöltjei közül a Népi Kamara választja meg, a tagok esetleges visszahivását azonban csak minősitett /2/3-os/ többségi szavazattal eszközölheti. Az Államtanács különleges szerepére utal végül, hogy az az önálló legiszlációs jogkörrel /törvényerejü rendeletek kibocsátási jogával/ is rendelkezik. ill. a törvények kötelező erejü értelmezésének a jogát is gyakorolhatja. A kollektiv államelnökség elnökének az utasitásai /rendelkezései/ is normativ erővel rendelkeznek.

Az Államtanács tagjai egyidejüleg nem feltétlenül tagjai a Népi Kamarának, a külső tagokra is kiterjednek azonban a képviselőket megillető jogositványok /pl. a mentelmi jog/. A Népi Kamara müködésével kapcsolatos államtanácsi jogositvány végül az új választások kiirása, ill. a referendum elrendelése. Ebből fakadt, hogy az Államtanács minden esetben túléli az őt megválasztó Népi Kamarát, ill. az újonnan megválasztott törvényhozó gyülés első ülésének az összehivásával zárul le a mandátuma.

Függetlenül az Államtanács müködésétől a Népi Kamarának saját elnöksége van, amelyben a különböző politikai frakciók szintén képviseltetik magukat. Az elnökség feladata a házszabályoknak megfelelő törvényhozó gyülési rend fenntartása. Ezen túl a legfontosabb feladatkörüknek megfelelően a Népi Kamara bizottságainak a kialakitására is sor került.[14] A bizottsági munka tagozódása láthatóan a végrehajtó hatalmi tevékenység egyes ágazataihoz való kapcsolódást fejezi ki. Ezeknek a központi igazgatási ágazatoknak az összefogása azonban a Kabinettanács /Minisztertanács/ feladata. A szakminisztériumok mellett a Minisztertanács alá rendelte az alkotmány az Állami Tervbizottságot, a Népgazdasági Tanácsot és egy sor országos feladatot ellátó államtitkár-

ságot. Hasonlóan a kormánynak van alárendelve a munkás-paraszt ellenőrzés szervezte, egy sor állami hivatal /pl. vízügyi, közellátási stb./, ill. az Állami Döntőbizottság is. A tervgazdálkodást, ill. a gazdasági fejlődés meggyorsitását szolgálva a Német Szocialista Egységpárt persze szakadatlanul napirenden tartotta később is az állami munka megjavitását. Igy a következetesen megvalósitott népfront politika már az 50-es években eredményesnek bizonyult és ezen az alapon az egykoron még tartományi, ill. járási központonként szervezett helyi-államigazgatási szervezet megújitására is sor került /1956./ A népi tanácsrendszer kiteljesedését hozták ezek a lépések[15] átfogó szabályozást nyújtva a helyi szakigazgatási munka vitelére csakúgy, mint a helyi igazgatási szervek és a Népi Kamara, ill. a népi tanácsrendszer és az Államtanács egymáshoz való viszonyára vonatkozóan.[16]

Megjegyzendő egyébként, hogy a helyi tanácsoknak az egész rendszerét eleve államhatalmi és igazgatási szervezetként fogta fel a korabeli jogalkotás. Hasonlóan fontos előrelépés történt az új törvénykezési szervezet, ill. az ügyészség munkájának a korszerűsitését szolgálva /1952, 1963/. A párt és az állami ellenőrzési rendszer együttes fellépését képviselő munkás-paraszt felügyelet kiépitésére pedig 1963-ban került sor.[17] Mindezt koncentráltan juttatta kifejezésre az NDK 1968. évi új alkotmánya,[18] amely már a fejlett szocialista állam korszakának a terméke volt.

A csehszlovák népi demokratikus átalakulás

A közép-európai térségben megismert szocialista társadalmak fejlődésében hasonlóan jelentős szerepe van a csehszlovák államiságnak, amely az adott alrégió tipusjegyeit még inkább kifejezi, mint a jóval a weimari rendszer teljes felbomlás után kifejlett német népi állam. Ezúttal azonban ismét egy fejlett ipari ország lett a szintere a szocialista jellegű átalakulásnak, amely természetszerűen a polgári demokratikus /történelmi/ előzményektől sem függetlenithette magát. Bár a burzsoá rend összeomlása itt is bekövetkezett, a fasiszta agresszió elől külföldre menekült polgári kormányzat azonban a nyugati antifasiszta hatalmak védelme alatt állt. Sem az antifasiszta háborúban, sem pedig a hazai fegyveres ellenállásban nem tudta viszont már megerősiteni pozicióit az un. londoni emigráns kormány. Annál életképesebbnek tünt a moszkvai /csehszlovák/ emigráció törekvése, hogy a hazafias nemzeti erőket az antifasiszta ellenállás ügyének is megnyerje. Ezt a sajátos történelmi szituációt tükrözte az un. kassai program, amely a baloldali antifasiszta ellenállási mozgalom erőit egyesitő Szlovák Nemzeti Tanács 1945. április 5-i ülésén nyert megfogalmazást.

A kassai program az ország teljes felszabadulását követően új alkotmányos rend megteremtését sürgette.[19] Kifejezetten a régi, bürokratikus államgépezet felszámolásával is számolt a program, mondván, hogy azt az antifasiszta ellenállási mozgalom által kitermelt nemzeti bizottságokkal kell helyettesiteni. Az ideiglenes kormánynak pedig éppen az az egyik legfontosabb feladata, hogy a nép által megválasztott nemzeti bizottságok munkáját

biztositsa /5.fejezet/.

A program egyik messze előremutató eleme volt a megoldatlan nemzeti kérdés rendezésére való törekvés a csehek és szlovákok viszonylatában.[20] Ezért a kormány igéretet tett, hogy az új alkotmányos rendszerben helyet biztosit a szlovák nép választott szerveinek. Ezen túlmenően a program irányt szabott a háborús bünösök, az árulók és kollaboránsok felelősségrevonására vonatkozóan, meghirdette a földreform következetes megvalósitását és igen kiterjedt társadalompolitikai változások foganatositását ösztönözte. Mindez jócskán hozzájárult, hogy a polgári köztársaság rendjének a restaurálása eleve lehetetlenült. Sőt, az 1946. évi népképviseleti választások eredményei már előrevetitették a baloldal viszonylag békés úton történő hatalomra jutásának a lehetőségét. A következő években azonban a növekvő hidegháborús feszültség taszitotta a kormányzatot a polgári ellenzékkel való szakitás felé.

Ennek a viszonylag békés átmenetnek az eredményeit foglalta rendszerbe az 1948. évi május 9-i alkotmány, amely még sok tekintetben magán viselte az 1920-as csehszlovák polgári demokratikus rendszer jellegzetességeit is. Az alkotmány lényegét azonban már az államhatalom népi-nemzeti jellege határozta meg. Az alkotmány szerint a "két egyenjogú nemzet" célja a kizsákmányolástól mentes társadalom /a szocializmus/ felépitése, amelynek eszköze csupán a népi demokratikus állam.[21] Ugyanakkor a polgári demokratikus köztársaság hagyományait megelevenitve rögzitette ez az alkotmány az államelnök jogait. Miként az NDK példáján is láttuk, az 1948. évi csehszlovák alkotmány tehát a köztársasági elnököt széleskörü jogositványokkal ruházta fel kiterjesztve azt akár a nemzetgyülés feloszlatására is. Az elnök tetteiért ugyan az ellenjegyző miniszter felelt, de ezen túl a Nemzetgyülés által 7 évre megválasztott államelnök nem tartozott felelősséggel a törvényhozó hatalomnak, helyesebben ez a felelősség csak a hazaárulás esetében merülhetett fel. Az államelnök hivja össze, esetén elnapolja, vagy éppen feloszlatja a Nemzetgyülést. Aláirásával erősiti meg a törvényeket, de felfüggesztő /szuszpenziv/ vétójogával is élhet a törvényhozó akarattal szemben. Számottevőek továbbá az államelnök nemzetközi jogositványai, ill. a kinevezési és kitüntetési jogai, de ezek már inkább csak a prezidenciális köztársasági állam tradicionális elemeinek a maradványaként tüntek fel az alkotmányban.[22] Csak a szocializmus társadalmi gazdasági alapozását tükröző 1960. évi alkotmány korlátozta némileg ezeket a jogositványokat, miután az az államelnök mandátumát 5 évben vonta meg és vele szemben, illetve ezzel egyidejüleg a nemzetgyülés jogait erősitette. Igy az elnök nem gyakorolhatott már a nemzetgyülést helyettesitő jogköröket, ill. a kinevezési jogkörébe tartozó tisztségviselőket is el kellett bocsátania, ha a törvényhozó szerv bizalmát elveszitették.

A kiterjedt államelnöki jogkörökhöz hasonlóan a végrehajtó hatalom /a kormány/ jogai is igen széles dimenziókban nyertek rögzitést. "E téren az 1920. évi alkotmányhoz képest alig történt változás" mondja találóan a csehszlovák népi demokratikus fejlődést elemző feldolgozás.[23] Az elnöki jogositványokkal is összefügg ez a jelenség, mivel a

kormányt az államfő nevezi ki és általa, mint a legfőbb államhatalmi és igazgatási szerv útján irányítja az államéletet. Ezt a sajátos prezidenciális köztársasági államformát az a körülmény is alátámasztotta, hogy a kormány a helyi államhatalmi és igazgatási szervezet rendszerévé formálódó nemzeti bizottságok felett is ellenőrzést gyakorolhatott. A felidézett 1960. évi alkotmány e téren is csak a nemzetgyülés illetékes bizottságaival történő fokozottabb együttműködést követelte meg a végrehajtó hatalomtól.

Az egykori polgári jellegű önkormányzatok helyén már az antifasiszta fegyveres felkelés idején nemzeti bizottságok /národne výbory/ keletkeztek. Eredetileg a spontán népi tömegmozgalmak erejével születtek ezek a szervek és az új alkotmányos rendszerekbe is integrálódtak, mint a helyi államhatalmi és igazgatási szervezet alapelemei. Az új népi demokratikus államhatalom helyi szervei lettek tehát a nemzeti bizottságok. Községi /városi/, járási, kerületi nemzeti bizottságok alakultak már a kassa program előirásainak megfelelően és ezt a helyi igazgatási rendszert foglalták rendszerbe az új alkotmányos szabályozások is. A nemzeti bizottságok saját tagjaik soraból választották az egyes tevékenységi ágazatokban működő szakbizottságaikat, ill. a végrehajtó szakigazgatási szervként a nemzeti tanácsokat.

A nemzeti bizottságok ill. azok tanácsai működnek tehát minden önálló közigazgatási egységben. A községi, ill. a városi nemzeti bizottságok jogköre általában megegyező, de a nagyobb /kiemelt/ városok státusa járási /jogu/, ill. a főváros nemzeti bizottsága pedig ennél is kiterjedtebb hatáskörökkel rendelkezett. Elvileg a nemzeti bizottságok legmagasabb egységeit a Cseh, ill. a Szlovák Nemzeti Tanácsok képezték. Már az első ideiglenes nemzetgyülési választásokkal /1945.okt./ egyidejüleg lezajlottak tehát a nemzeti tanácsi választások az általános, egyenlő, közvetlen és titkos képviseleti rendszernek megfelelően. A képviselővé választhatók, ill. a nemzeti bizottsági delegátusok egyaránt csak feddhetetlen előéletű és politikailag is megbizható állampolgárok lehettek. A nemzetgyülési, ill. a cseh és a szlovák nemzeti bizottsági választások egyaránt választókerületek szerint történtek a helyi/községi, járási, kerületi/ nemzeti bizottságok delegátusainak a száma pedig az adott település lélekszáma szerint változott /9-től 30-ig/. A nemzeti bizottságok munkájának a korszerüsitését szolgálva az 50-es években számos reformintézkedésre került sor. A május 9-i alkotmányban még a belügyminiszter felügyelete alá rendelték a nemzeti bizottságokat. Ezt számolták fel az 1953. évi 81. sz. tv. utján, majd rövidesen az egész szisztéma kiépülését érintő legiszláció jelentkezett.[24] Ezek nyomán fejlődött ki a közvetlen kormányirányitás, ill. a Szlovákiában a "meghatalmazottak" testületének a szlovák nemzeti bizottságok feletti felügyelete. Sokat tettek ezek a rendelkezések a hatáskörök kiterjesztése érdekében, majd pedig a falu szocialista átalakulása tette indokolttá a helyi államhatalmi- és igazgatási struktura további finomitását, amit az 1960. évi új alkotmány 86-96. cikkelyeiben foglaltak egységes szerkezetbe.

A csehszlovák népi demokratikus állam viszonylag békés úton történő kifejlődéséhez szervesen hozzátartozott a n é p f r o n t -politika tartós érvényesülése. Ebben a tárgyban ismételten vissza kell utalnunk a csehszlovák antifasiszta ellenállási mozgalom korszakába, amely a népi- nemzeti erők széles frontjának a kifejlődését eredményezte. A korábbi /burzsoá/ állami tevékenység felújításának a lehetetlenülése következtében a Népfront a különböző politikai orientációjú /antifasiszta/ állampolgárok laza kötelékévé vált, majd a kialakuló gyökeres társadalmi átalakulások idején pedig a népi erők politikai szövetségévé fomárlódott a népfront mozgalom. Igy a népfront politika 1946-ban a b a l o l d a l e l ő r e t ö r é s é t, az 1948-as választásokon pedig a "n e m z e t i t ö b b s é g" m e g s z e r z é s é t tette l e h e t ő v é. Ebből folyt, hogy a népi államhatalom megszilárdulásával a Népfront nem vált feleslegessé, ellenkezőleg az a CsKP politikai irányvonalának a nemzeti méretű kiterjeszthetőségét szolgálta.[25] A politikai pártok paritásos képviselete természetesen csak átvitt értelemben érvényesülhetett a proletáriátus diktaturájának a kialakulása után. A népképviseleti, ill. nemzeti bizottsági választások jelöltjei azonban az új alkotmányos rendelkezések szerint is minden esetben a Nemzeti Frontban egyesült pártok és tömegszervezetek képviselői voltak.[26]

A vázolt történelmi sajátosságok ellenére a Csehszlovák Népi Demokratikus köztársaság az 50-es években már a proletárdiktatura jellemzőit viselte magán és az adott történelmi korszak negativumainak a hatásától sem volt mentes. Nem kétséges bár, hogy ez a modell már távolról sem volt azonos a jól ismert szovjet hatalmi rendszerrel.[27] A problémák jobbára mégsem a nemzeti sajátosságok hangsúlyozottabb érvényesüléséből fakadtak, hanem pl. az állami munka szubjektivista, ill. dogmatikus hibáiból. Ide soroljuk az államot alkotó k é t n e m z e t e g y m á s h o z v a l ó v i s z o n y á n a k a r e n d e z e t l e n s é g é t i s, amely egészen az 1968. évi csehszlovák alkotmányos rendszer kibocsátásáig jelen volt. Miközben tehát már az 1960. évi második csehszlovák alkotmány a létező szocializmus kiépült /kiteljesedett/ államiságát feltételezve a Csehszlovák Szocialista Köztársaságot deklarálta, a két nemzet egy államon belüli együttélését megnyugtatóan nem rendezték. A kassai program felidézett követelményeivel ellentétben makacs ragaszkodás érvényesült az államegységnek ahhoz a formájához, amelyet a csehszlovák burzsoá köztársaság hagyott maga után és amely a szlovák nép politikai önrendelkezési jogát kielégítőnek vélte a helyi államhatalmi és igazgatási jogköröket gyakorló nemzeti bizottságokkal, ill. az önállóan is létező Szlovák Nemzeti Tanács megőrzésével. Az 1948.máj.9-i alkotmány "a szlovák nemzeti és regionális ügyek" vitelére rendelte ezt a szervet /96.§/, bizonyos körben még a legiszlációs jogkörökkel is felruházva azt. Egy un. "m e g b i z o t t a k" testületét állította ugyanakkor a kormány a Szlovák Nemzeti Tanács mellé, amely akár közvetlenül is beavatkozhatott a Tanács munkájába.

A megbizottak testülete volt tehát a tényleges végrehajtó hatalom birtokosa a szlovák területeken és az a szerv a helyi nemzeti bizottságok irányitását is magának vindikálta.[28] A hibák némi kiigazitásaként ismeretes, hogy az 1 9 5 6. é v i 3 3. s z. t v. /A Szlovák nemzeti szervekről/ a "m e g b i z o t t a k" t e s t ü l e t é t v é g r e a S z l o v á k N e m z e t i T a n á c s a l á r e n d e l t e. Valójában azonban a "megbizottak" testületének a munkáját továbbra is a köztársasági

kormány ellenőrizte és a foganatositott intézkedéseket is hatályon kivül helezhette. Lényegileg nem változtatott ezen az 1960. évi alkotmányos legiszláció sem, ami rövidesen felszinre hozta a fejlett szocialista társadalom korszakába lépő állami politika belső ellentmondásait. Ennek a feloldását hozta meg végre a Csehszlovák Föderativ Szocialista Köztársaság új alkotmányos rendszerének a kiépitése /1968/,[29] és ezzel a Jugoszláv Szocialista Köztársaságok Szövetségének a megjelenését követően immár a harmadik föderativ jellegü szocialista állam kialakulásának vagyunk a tanui.[30]

A nemzeti kérdésnek a föderáció által történt feloldásával alapvetően megváltozott persze a legfőbb népképviseleti rendszer felépitése is. A korábbi alkotmányos rendben ez az egykamarás Nemzetgyülés kezébe összpontosuló legfőbb államhatalmi és jogalkotói hatáskörök egységének az elvén nyugodott. Sőt, az idevágó alkotmányos legiszláció mindig is egyfajta túlzott jelentőséget kölcsönzött a köztársasági nemzetgyülés legfőbb államhatalmi és igazgatási tevékenységében kifejeződő állami egységnek."Egyetlen országos törvényhozó testület" mondta még az 1960. évi alkotmányos jogalkotás /39. §/, miközben más hatályos rendelkezések a Szlovák Nemzeti Tanács törvényhozó hatalmát is feltételezték. A jogszolgáltatás egységének a fenntartását célozva maradt meg a Nemzetgyülés joga a Legfelső Bíróság tagjainak a megválasztását illetően. A kormány, ill. a legfőbb ügyész kijelölésének a joga viszont az államelnök jogositványa maradt.

Gazdag társadalmi tapasztalatok ötvöződtek továbbá a csehszlovák igazságügy fejlődésének az egészéhez, amelyben az eredők a népellenes bünösök felelősségrevonását célzó különleges népbiráskodáshoz vezethetők vissza /ld. 17/1945.Zb /. A kétfokozatú népi rendes bíróság kiépitésére került sor még 1948-ban, majd az 50-es évek első felében születhettek az átfogó bírósági és ügyészségi törvények.[31] Hasonlóan a rendkivüli /katonai/ büntető igazság szolgáltatás általános szabályozására is sor került /1952/. Igy vált az itélkező fórumrendszer csúcszervévé a Legfelsőbb Bíróság, amely három tagozatban /polgári, büntető és katonai/ hozta meg döntéseit, ill. a teljes ülésében megalkotott irányelveivel segitette a jogszabályok egységes értelmezését. A közvetlen népi /laikus/ részvétel[32] mindvégig jellemzi ezt a fórumrendszert,amelynek a megszilárditása - a szocialista törvényesség hatékonyabb védelmét szolgálva - főként az 50-es évek második felétől vált sürgetővé /66/1956. Zb,36/1957.Zb/.

A törvényességi felügyelet /az ügyészség fejlődésében is az 1948 utáni idők hoztak lényeges változást, majd pedig az 1952 évi 62., ill. 66. sz. törvényekben rakták le az új ügyészségi szervezet alapjait. Az ügyvédség demokratikus alapokon történt átszervezésére pedig az 1951. évi 114 sz. tv. alapján került sor.Az ügyvédség ettől kezdve munkaközösségek keretei közt látja el feladatát, a megyei közjegyzői testületeket pedig közjegyzői /állami/ hivatalokká szervezeték. Végül az állami /gazdasági/ döntőbiráskodás alapjainak a lerakására utalhatnánk az 50-es évekből, amely a gazdálkodó /állami, ill. szövetkezeti/ szervezetek vitás ügyeitől mentesitette véglegesen a rendes /polgári/ biráskodási fórumokat.

Összegezve a Csehszlovák népi államhatalom strukturális értelemben is nagy útat tett meg az európai szocialista országok legújabbkori történetében és számos vonatkozásban azokat a tipusjegyeket is kifejlesztette, amelyek a viszonylag fejlettebb társadalmi- gazdasági feltételek között születő közép-európai régióban jelentkeztek. Úgy is mondhatjuk tehát, hogy az adott alrégió centrumát képezi az NDK, ill. a Csehszlovák Szocialista Köztársaság államépitése. Bizonyos értelemben ide sorolható azonban a magyar, ill. a lengyel fejlődés is. Idézzük fel ilyen értelemben a lengyel népi államhatalom kifejlődésének a főbb jellemzőit az állami struktura területén.

A lengyel népi demokratikus állam

A polgári jellegű államberendezkedés két világháború közti történelmére visszatekintve láttuk a rövid életű Lengyel Köztársaság összeomlásához vezető okokat. A lengyel emigráció nyugati szárnya az államiság kényszerű feladásából sem tudta a történelmileg szükségszerű következtetéseket levonni. Szovjetellenesség és elvakult burzsoá nacionalizmus dominált a nyugati emigrációs kormánykörökben és ennek megfelelően a Londonban működő ideiglenes kormány a megszállt országban kibontakozó fegyveres antifasiszta ellenállás erejét gyengitő akciókat kezdeményezett. Eleve önmagát zárta ki tehát ez a politikai csoportosulás a népi Lengyelország reorganizálásából. Mindebből arra kellene következtetnünk, hogy itt a polgári köztársasági államberendezkedés jobb hagyományaihoz való visszatérés is maradéktalanul lehetetlenült.

Az antifasiszta fegyveres ellenállást szervező Lengyel Nemzeti Felszabaditási Komité az egyenlőtlen harc minden terhét vállalva valóban csak az illegalitásban szerveződő nemzeti tanácsokra támaszkodhatott. Programnyilatkozatában /manifeszt 1944. jun.22./ mégis a Lengyel Nemzeti Felszabaditási Komité hirdetett visszatérést az 1921. évi alkotmányhoz. Valójában persze az önmagát fasizáló 1935-ös rendszer jogfolytonosságát utasitotta el ez az állásfoglalás és a hangsúlyokat a megszállók elleni harcra, ill. az ország népi demokratikus forradalmának a megvivására helyezte. A nemzeti katasztrófát előidézők, az árulók és kollaboránsok ellen harcot hirdetve a népellenes rendzer felett is itéletet mondott a népi felszabaditó mozgalom. Programjában tehát implicite benne volt a népellenes rendszer felszámolásának az igénye, a gyökeresen új nemzeti tanácsokra való támaszkodás /5. pont/, a polgári szabadságjogok maradéktalan helyreállitása, ill. a legégetőbb társadalmi- gazdasági reformoknak /földreform, a nagyipar stb. államositása/a megvalósitása. Még a szellemi fertőzéstől való megtisztitást és a lengyel-szovjet barátságra alapozott külpolitikai orientációt is nyiltan vállalta ez a manifesztum.

A felidézett programnyilatkozat szellemében szerveződő ideiglenes népi államhatalom lett a lengyel államiság megújhodásának az alapja.A Vörös Hadsereggel vállvetve a felszabaditott területeken elsőként általában a nemzeti tanácsok megszervezésére került sor, ill. országos jelleggel a Tartományi Népgyülés /KRN/ joghatóságának az elismerésére került sor. Igy a Lengyel Nemzeti Felszabaditási Komitének a köztársaság ideiglenes kormányává nyilvánitását is elismerték az antifasiszta hatalmak. Ime ezért nem volt más választása a londoni emigráns

kormánynak sem, minthogy az egységkormányban képviseltesse magát. Az így kibontakozó népi demokratikus berendezkedést támasztotta alá a demokratikus pártok nagy győzelmét eredményező 1946-os referendum[33] /népszavazás/ ill. az első népképviseleti választás /1947/ és ezt a fejlődési tendenciát a polgár ellenzék zavarkeltése, terrorizmusa sem tudta feltartóztatni. A viszonylag békés átmenet feltételei tehát ebben a térségben is kialakultak és ezzel egyidejűleg megkezdődhetett a népi államhatalom intézményesítésének a korszaka, amely az 1952. évi alkotmánnyal zárult le.[34]

A Lengyel Köztársaság un. "kis alkotmánya" képezte az alapját ennek a népi demokratikus jellegű korszaknak, amely a viszonylag békés átmenet lehetőségeit foglalta magában. Így a Lengyel Köztársaság un. "kis alkotmánya"sem egy átfogó chartális rendszerként jelentkezett, hanem az 1947. februárjában kibocsátott több alkotmányos jellegű rendelkezés együttes értelmezéseként ment át a köztudatba. A lengyel köztársaság legmagasabb szerveinek, ill. a köztársasági elnöknek a választására vonatkozó 1947. évi törvények, valamint a törvényhozó szervnek a polgári szabadságjogok megvalósításáról szóló deklarációja képezte az un. "kis alkotmány" anyagát. A közjogtudomány főként a Lengyel Köztársaság legfőbb államhatalmi és igazgatási szervezetét tárgyaló alaptörvényi legiszlációnak tulajdonított jelentőséget, miután az a felszabadulást követő idők politikai küzdelmeinek az eredményeit összegezte. Így a régi népellenes rendszer legfőbb államszervét, a szenátust felszámolva a törvényhozó /egykamrás/ Szejmgyülést ruházták fel a legfőbb államhatalmi és legiszlációs jogkörökkel.

A népképviselet lehető legteljesebb érvényre juttatása mellett jött létre a Szejm, amelyben a demokratikus pártok blokkja képezte a meghatározó erőt. A népszuverenitás hordozójának tekintették az új legfőbb államhatalmi szervet, amely egyszerű szótöbbséggel alkotja a törvényeket, ill. minősített többséggel az alkotmányos legiszlációt is gyakorolja. A Szejm évente kétszer ült össze a köztársasági elnök hivására,de az évi két rendes ülésén túl rendkívüli ülést is tarthatott. A jogalkotás feladatai közt elodázhatatlanul szerepelt az éves költségvetési törvény létrehozása, ill. a megelőző év pénzügyi beszámolójának az elfogadása. A Szejm a kormányt felruházta ugyan az államügyek /a végrehajtó hatalom/ általános irányításával, de a tevékenysége felett ellenőrzést gyakorolt. Ennek elérése céljából a Szejm saját kebeléből un. Legfőbb Felügyeleti Kamarát választott, amely évente az állami költségvetés revizióját végezte. Végül a Szejmgyülés legfontosabb jogositványainak az egyike volt, hogy 2/3-os többség jelenlétében, ill. a leadott szavazatok minősített többségével 7 évre választotta meg a köztársaság elnökét azok közül, akiket minimum 50 képviselő ajánlásával a jelöltek listájára felvettek.

A törvényhozó Szejm, ill. méginkább a köztársasági elnök jogkörének a szabályozása számos vonatkozásban az 1921. évi polgári liberális szinezetű alkotmány tapasztalatainak a felhasználását jelentette. A Szejmnek magának is volt választott elnöksége, de az csak a ház rendjének a fenntartásában /házelnök,alelnök/ játszott szerepet.

Az államelnöki tisztet a köztársaság legfőbb tisztségviselője az elnök tölti be. Tisztségét a Szejmgyülés határozata alapján kapta, igy a törvényhozó hatalom felett nem juthatott ellenőrzési jogosítványokhoz. Ugyanakkor az államelnök nem is felelt tetteiért a Szejmnek/kivéve a hazaárulás eseteit/. Szerepe tehát elsődlegesen az ország nemzetközi /külső/ képviseletében, az állami főtisztviselők kinevezésében, a törvények kihirdetésében és a kegyelmi jogkörök gyakorlásában. stb. merült ki. A legfontosabb döntéseinek egyike a végrehajtó hatalom /a kormány/ kijelölése, ill. a kormány tagjainak az esetleges visszahivása és leváltása volt.

A népi demokratikus fejlődés kifejezője továbbá a kollegiális szervként müködő Államtanács intézményesitése, amely már nem a burzsoá alkotmányosság emlékeiből, hanem inkább az 1944-ben alakult Krajowa Rada Narodowa /KRN/ elnökségének a gyakorlatából alakult ki. Hatáskörébe tartozott a nemzeti tanácsok feletti felügyelet, a végrehajtó hatalom rendelkezéseinek az ellenőrzése, ill. a Legfőbb Ellenőrzési Kamara jelentéseinek az elemzése, stb. Végül a "kis alkotmány" keretei között találjuk a végrehajtó hatalom tevékenységének a legiszlálását, beleértve a kormány jogalkotó /dekretáló/ hatáskörének a részletes szabályozását is. Ezen túl a "kis alkotmány" rendelkezései nem léptek, kialakult tehát az a helyzet, hogy csak az államgépezet csúcsszervei intézményesültek, minden más területen átmeneti, vagy éppen rendezetlen viszonyok uralkodtak.

Megoldatlan problémák, ill. félmegoldások jellemezték tehát az államélet egyes területeit. Rendezetlen volt az állam- és az egyház viszonya, a polgári jellegü önkormányzatok felújitásának az ügye és egyáltalán a nemzeti tanácsok egységes rendszerré válása, vagyis a helyi államhatalmi- és igazgatási szervezet fejlődése. Ebből fakadt pl. az a sajátos helyzet, hogy miután az önkormányzatok jobbára újjászerveződtek, igy a nemzeti tanácsok legalsó egységei ki sem fejlődhettek. Az igy kialakult kettősség[35] ill. a nemzeti tanácsok legalsó egységének a hiánya ezuton sok zavaró tényezővé lett pl. a helyi polgárőrség /milicia/ szervezésében. Hasonlóan rendezetlen maradt az itélkező rendes birósági fórumrendszer, ill. az ügyészi törvényességi felügyelet szervezete is. Mindez főként az újonnan benépesitett területeken komoly problémák forrása lehetett.[36] A hatalomból kiszorult belső reakció /Mikolajczyk/ is fokozta ezeket a nehézségeket, miután az 1946. évi új választójogi rendelkezések sem tették lehetetlenné még a burzsoá ellenzék belső politikai szervezkedését.[37] A demokratikus választási tv. ugyanis csak a nemzetárulókat a kollaboránsokat és a fegyveres banditaszervezetek tagjait fosztotta meg a képviseleti jogoktól. A Mikolajczyk-féle Lengyel Néppárt megsemmisitő veresége az 1947-es választásokon még igy is bekövetkezett, de ez a fordulat sem járt együtt az államszervezet gyökeres átalakitásával.

Csak az 50-es évek elején indult meg egy hatékonyabb államépitési munka, amely már a hatályos jogrend szisztematikus átalakulásával járt együtt. A legfontosabb változások egyikeként ismeretes az egységes helyi államhatalmi- és igazgatási szervezet kiépitése /1950/, amely az ország új közigazgatási /területi/ be-

osztásának a kialakitását is megkövetelte. A vajdasági, ill. a járási nemzeti tanácsok hatásköre szembetünően kiszélesedett a legkisebb települések tanácsi igazgatása azonban továbbra is rendezetlen maradt. A demokratikus pártok képviselőinek a nemzeti tanácsokba történő delegálási rendszere is megmaradt, tehát a tanácsok ezután sem a közvetlen népképviselet utján szerveződtek. Hatékonyabb változásokat hoztak az 50-es években születő törvénykezési szervezeti, ill. az ügyészségi reformok. Egységes háromfokozatú birósági szervezet[38] kialakitására került sor, amelytől függetlenül szervezték a törvényességi felügyeleti /ügyészség/ szerveket, élén a főügyésszel, akit az Államtanács nevezett ki.[39] A szervezeti változásoknál is jelentősebb volt azonban, hogy ezek a reformok fogalmazták meg a birósági, ill. az ügyészi munka szocialista jellegű alapnormáit.

Mindezeken túl ez a korszak a modern szakigazgatási munka majd minden ágazatában /népjóléti, egészségügyi, oktatási-nevelési, épitésügyi, ipari, mezőgazdasági stb./ átfogó jogi szabályozást kivánt adni jobbára a népellenes rendszer rágalmaitól megtisztitott szovjet minták felhasználásával. Az ezekben benne rejlő társadalmi tapasztalatok mechanikus adaptálása azonban az állami munka hatékonyságát gyengitette meg. Az elért eredmények azonban igy is jelentősnek bizonyultak és ezekre épülve szükségessé vált a népi Lengyelország első chartális alkotmányának kibocsátása /1952/.

Az 50-es évek elején zajló sokrétű államszervező és legiszlációs munka mellett, közel egy évi előkészitő munkát forditottak az átfogó alaptörvényi legiszlációra. Ez lett a Lengyel Népköztársaság első chartális alkotmánya és még ugyanazon évben /új választójogi tv. alapján/ az országgyülési választások lebonyolitására is sor került. Ez az alkotmány viszont nem zárhatta le az 1947-től kiinduló társadalom-politikai folyamatokat, hanem csupán annak egyik stádiumát tükrözte. Az 1936. évi szovjet modellre épitve az alkotmányozók néhány fontosabb változtatást eszközöltek mindenek előtt a legfőbb államhatalmi és igazgatási szervezetben. Az egyszemélyes államelnök tisztét felszámolva az államfői teendőket pl. testületi államszervre, az Államtanácsra ruházta az alkotmány. Az 1956-ban jelentkező belső politikai krizis korszakát megelőzően ezt a szervet olyan jogositványokkal ruházták fel, ami a legfőbb államhatalmi és törvényhozó testület /a Szejm/ helyettesitését jelentette /az ülésszakok közötti időben/. Az Államtanács eme túlzott hatalmát később felszámolták, ami a szocialista államépitésben elkövetett hibák kiigazitásaként vált ismertté.

Lényeges változásnak tünt továbbá, hogy a lengyel "kis alkotmány" által intézményesitett Legfelső Felügyeleti Kamarát felszámolta az 1952. évi alkotmány, majd ugyanezt az intézményt a kiigazitások idején /1957/ ismét csak felujitották. Lengyelországban most ez a testület vette át az állami ellenőrzési minisztérium tevékenységét, ill. mindazoknak az állami eszközökkel rendelkező intézményeknek /vállalatoknak, szövetkezeteknek, stb./ a felügyeletét, amelyet korábban az alkotmány a kormány közvetlen felügyelete alatt tartott. Az állami költségvetés ellenőrzése is ide soroltatott, ami azért is logikusnak tünt, mert a Legfőbb Ellenőrzési Kamara közvetlenül a Szejmgyülésnek felelt a tevékenységéért. A centralizált /és jól működő/ szervezet folyamatos felügyelete pedig az Államtanács ha-

táskörébe tartozott. Ez az állami ellenőrzési modell tehát azzal tünt ki, hogy az állami felügyeleti munkát kivette a kormány függéséből és azt a legfelsőbb államhatalmi szerv alá rendelte.[40]

Valójában tehát az államberendezkedés alapvető változásai eleve ellentmondásokkal megterhelve jelentkeztek. Az országos Szeimgyűlés, az államtanács, ill. az imént felidézett Legfőbb Ellenőrzési Kamara egymáshoz való viszonya is ezt a körülményt jelzi. Ugyanakkor jelentős pozitivum volt, hogy az állami ellenőrzési ügyeket a végrehajtó hatalomtól függetlenitették. Más kérdés persze, hogy a törvényhozó hatalom prioritását célzó törekvés ebben az átmeneti korszakban nem hozhatott még maradandó eredményet. Jól kitapintható ez a végrehajtó hatalom csúcsain zajló - hasonlóan ellentmondásos - változások nyomán.

Szembetünő változás volt a végrehajtó hatalom /a kormány/ jogkörének a túlzott kiterjesztése az 1952-es alkotmány alapján,[41] ami a minisztériumok számának a nagyfokú kiterjesztésében is jelentkezett. Mindez persze hibásnak bizonyult és ezért 1956 után drasztikus módon leépitésre kerültek az elbürokratizálódott ágazati minisztériumok, de a túlzott adminisztratív irányitásban rejlő veszélyeket ezek a lépések is csak részben csökkentették. Végül a nemzeti tanácsok müködése körében fontos még, hogy az alkotmány születését megelőzően felszámolták a helyi államhatalmi és igazgatási szervezet kettőségét /1950/, de csak az alkotmányt követő időkben /1954/ épültek ki a tanácsok a legalsó szinteken és a delegálási szisztémát is véglegesen felváltotta a helyi népképviseleti választás rendje. A nemzeti tanácsok a szervezeti /strukturális/ kiteljesedés ellenére igen nehéz helyzetbe kerültek viszont a belső politikai válság kiéleződése idején. Ezért is egy átfogó korszerüsitési /ill. demokratizálási/ törekvés indult el az 50-es évek második felében, amely az 1958. évi nemzeti tanácsokról szóló törvénnyel tetőzött.[42]

A főbb változásokat áttekintve vissza kell térni röviden a legfőbb államhatalmi és jogalkotó szerv szerepére, amely nyilván formailag kapott csak prioritást az 1952. évi alkotmányban. A jogkört csorbitó államtanácsi jogositványok korlátozása után azonban lényegesen megnövekedett a törvényhozó hatalom reputációja Lengyelországban. Ezt szolgálta az új választójogi rendszer[43] belépése /1956, amely az államélet demokratizmusát hatékonyan növelte.[44] Most lett tehát gyakorlati jelentősége az alkotmány idevágó megállapitásának, nevezetesen, hogy a Szejmgyülés "a nép szuverén jogainak a gyakorlója". Igy a Lengyel Népköztársaság legfőbb törvényhozó /államhatalmi/ szerve ismét az államlami munka egyik központi intézményévé válhatott. Ezt szolgálva épitették ki az állami munka főbb ágazatai szerint tagolt Szejm /állandó/bizottságokat, ill. az un. ideiglenes albizottságokat. A Szejm elnökségének a tanácsadó szerveként tovább müködött az un. Öregek tanácsa, amely főként az ülésszakok előkészitésében vált jelentőssé. A törvényjavaslatok első, ill. második olvasásban.

történő tárgyalása és elfogadása területén pedig egy sor parlamentáris hagyomány felelevenitésére került sor.

Az igy kialakult és a kiigazitások eredményeként a nemzeti sajátosságokat is jócskán tükröző szocialista államberendezkedés stabilitását az sem kérdőjelezi meg, hogy a közjogi jellegű változások a 60-as évekbe átlépve is jelentkeztek. Némi korszerüsités történt pl. a választójogi rendszerben /196o/, az Államtanács összetételében /1961/, valamint a törvénykezési szervezetben. Ilyen értelemben kiemelhető az 1964. évi uj birósági szervezeti tv., ill. az 1967. évi ügyészségi tv.,[45] amely már az állami munka legújabbkori történetéhez tartozik.[48]

Uj kormányzati rendszerek Délkelet-Európában

Az előtörténeti tényezők számbavétele alapján láttuk, hogy az európai szocialista jogcsoport délkeleti alrégiójában már a történelmi előzmények is jócskán eltértek a közép-európai viszonyoktól. A szuverén kisnemzeti államok ebben a térségben jóval korábban kialakultak már, de a megkésve kibontakozó modern társadalom kiteljesedése a 20. századba átlépve is kilátástalannak tünt. A bolgár, a román, ill. a különböző délszláv népek társadalma ugyanis megrekedt az agrárkapitalizmus szintjén és ezt az állapotot a vezető tőkés hatalmak érdekharca is konzerválni törekedett. Az adott kisnemzeti államok tehát fokozott mértékben kiszolgáltatottjaivá lettek az imperialista hatalmi versengésnek és belső rendjükben is hatványozottan érezték a modern kapitalizmus válságát. A szász-Koburg dinasztia által egymást követően három nemzeti katasztrófába taszitott Bolgár Cárság ezeknek az ellentmondásoknak az eklatáns példájaként volna emlithető. Igy van az, hogy az uralkodó monarcho-fasiszta rendszer a két világháború között magatehetetlenül haladt a teljes nemzetközi elszigetelődésbe és ezzel együtt a német fasizmus kiszolgálóit szaporitva jutott el az összeomláshoz. A Hazafias Frontba tömörült politikai erők programja tehát már a háborús években /1942/ a fennálló rendszer teljes felszámolását vette célba.[47] Sőt, a háború kellős közepén megalakult már a Hazafias Front Nemzeti Tanácsa /1943/ és az ország egész területén az antifasiszta fegyveres ellenállás erői gyülekeztek. Az 1944. szeptember 9-i népfelkelés tehát már csak megpecsételte a népellenes rendszer összeomlását.

A háború utolsó évében hatalomra került Hazafias Front kormánya ugyanis nyomban megkezdte a régi államgépezet szétzúzását,[48] a nemzeti katasztrófát előidézők felelősségének a megállapitását, ill. egy sor népi demokratikus jellegű célkitüzés megvalósitásához is hozzáfogott. Csak az ország rendezetlen nemzetközi helyzete és a zilált közállapotok lassitották tehát a társadalmi átalakulásokat. Igy került sor a tirnovói alkotmány szellemében meghirdetett nemzetgyülési választásokra /1945. nov./, amely a népi erők nagy választási győzelmét hozta meg. Ez a Nemzetgyülés pedig már határozottan népi demokratikus feladatokat teljesitett, radikális földreformot hirdetett, megszervezte a gazdaság és a népellátás sziorú állami ellenőrzését stb. A kialakuló néphatalom életrevalóságát jelzi, hogy a Nemzegyülés 1945-ben már törvényt fogadott el a néphatalom védelméről, a sajtóról, ill.

a hadsereg "népiesitéséről". 1946-ban pedig népszavazással döntöttek az ország államformájának a kérdésében, amely végérvényesen számüzte az országból a szász Koburg-dinasztiát. Bulgária végre köztársasági államformára tért át tehát /1946. szept.15./ és ennek megfelelően a tirnovói alkotmány kiiktatása is napirendre került.[49]

Időközben Bulgária a szovjet diplomácia erőteljes támogatását élvezve nemzetközi elismerést nyert,[50] a Hazafias Front túlnomó befolyása alatt álló Nagy Nemzetgyűlés pedig a Bolgár Népköztársaság alkotmányát is törvényerőre emelte /1947.dec.4./.Ilyen előzmények után a Nemzetgyülés 1947 végétől egymást követően hozta azokat a törvénybe foglalt /alapvető/ társadalom-politikai, ill. gazdasági intézkedéseket, amelyek már a szocializmus alapjainak a lerakását képviselték. Ezt jelentette azonban az 1947. évi bolgár alkotmány[51] is a kormányzati rendszer, ill. az állami struktura gyökeres átalakitása területén.

A népi demokratikus állam intézményesitése szempontjából mindenek előtt szólni kell azonban az új állami struktura politikai bázisainak a sajátosságáról. A Bolgár Kommunista Párt vezetése alatt álló Hazafias Front sorozatos győzelmei teremtették meg az alapját a Népköztársaság kiépitésének. Ez a Hazafias Front azonban nem a hazafias /ill. baloldali/ pártok blokkjaként ismeretes, hanem egyfajta tömegszervezetként. A benne egyesült pártok egy része a népi államhatalom kiépitése után a párttevékenységet is beszüntette, miután a Hazafias Front második kongresszusa /1948/ a tömegszervezetté válást proklamálta. Az államépitésben is együtt léptek fel tehát a Frontban egyesült pártok és más társadalmi szervezetek, amelynek a közel egymilliós tagsága azonban egyéni és kollektiv tagság utján verbuválódott.[52] Nemcsak a népképviseleti választások alkalmával volt tehát szerepe a Hazafias Frontnak, hanem ez a legszélesebb politikai tömegszervezet legyen az állami munka /folyamatos/ társadalmi ellenőrzésének az eszköze. Ezért van az, hogy a politikai döntéshozatal szintjein - a központi államszerveknél csakúgy, mint a népi /helyi/ tanácsok ülésein- gyakorta a hazafias front megfelelő szerveivel való együttes ülések kialakitására került sor, amely a szélesebb néptömegeknek az állami munka iránti érdeklődését is ébren tartotta.

A Hazafias Front közreműködésével szervezett népképviseleti választások, mint a népakarat legáltalánosabb megnyilvánulásai hozták létre az új alkotmány szerint a népi államhatalom legfőbb szervét a Népgyülést, amelynek a megjelölésében később /1971/ ismét a Nemzetgyűlés, fogalma lett az elfogadott. Igy az 1947. évi alkotmányt megelőző évek nemzetgyüléseit is a népi államépités alkotóelemeinek tudhatjuk, miután ezek már a felidézett történelmi jelentőségű szerepvállalásaik alapján meghaladták a tirnovói alkotmányban meglevő lehetőségeket. Az új chartális alkotmány viszont tipusosan az 1936. évi szovjet modell szellemét alkalmazva[53] a Népgyűlést mint legfőbb államhatalmi és a jogalkotó szervet deklarálta. Az előbb 4 évre, később 5 évre megválasztott törvényhozó Nemzetgyűlés az állami szuverenitás letéteményese, a kormányzati /állami/ munka legfőbb szervezője és vezetője. A Nemzetgyűlés törvényhozó hatalmához elvileg hozzá tartozik a végrehajtás felügyelete is, a törvényerejű rendeletek kiadására feljogositott államta-

nácsi döntéseket pedig utólagos jóváhagyásával illeti. Továbbá népszavazást rendelhet el, valamint a végrehajtó hatalom az itélkező bíróság, ill. az ügyészség legfőbb szerveit kijelöli. A Nemzetgyűlés jogositványai között szerepel még az un. appropriációs jog gyakorlása, kegyelmezés, ill. a nemzetközi jellegü /akkreditálás, fogadás, szerződések ratifikálása/ állami aktusok stb.

Mindez persze az 1947. évi alkotmányban még csak az érintett alapintézmények /ill. jogkörök/ formájában jelentkezett, mivel ez még az állami munka súlypontját a legfőbb államhatalmi jogositványok operativ szervévé formált prezidiumra /a Népgyülés elnökségére/, ill. a kormányszervekre helyezte át. Még igy is korszakos volt persze az előrelépés, hiszen a megelőző évek nemzetgyüléseit a Régenstanács, ill. az idegen érdekeket szolgáló uralkodó korlátozta még az egyszerű legiszlációs munka szférájában is. Az intézmény belső élete /tevékenysége/ tehát minőségileg változott az új alkotmány nyomán, miután a Nemzegyűlés müködési rendje, tv. javaslatok kezdeményezése, ill. a nemzetgyülési bizottságok munkája is tüzetes szabályozást nyert.[54]

A gyülés ügyintéző elnökségétől alapvetően meg kell különböztetni azonban a Népgyűlés /ill. a Nemzetgyülés/ által megválasztott Prezidiumot, amely a legmagasabb állami döntések meghozatalának a jogával felruházott szerv volt. A Prezidiumnak az előtérbe került törvényerejű rendeleti legiszlációs jogköre is ebből az alapfelfogásból származott, amit egyébként a Nemzetgyűlés utólagos jóváhagyása kisért. A terv- és költségvetési döntéseket nem sajátithatja ki, és az egész kormányt nem válthatja le, ill. az alkotmányt nem módosithatja, de ezen kivül szinte minden legfőbb államhatalmi jogositvánnyal birt a Prezidium, amivel a Népgyűlés /ill. a Nemzetgyülés/ rendelkezett. A Népköztársaság kollektiv államfői jogokkal felruházott szerve egy sor olyan jogositványt is kapott, amely az őt megválasztó legfőbb államhatalmi szerv müködésével kapcsolatos.[55] Az állam legfőbb nemzetközi képviseletét tekintve a Prezidium tipikusan a kollektiv államelnöki jogositványokkal rendelkezik. Felügyeleti jogokat gyakorol továbbá a végrehajtó hatalom legfőbb szervei felett, a két népgyűlési ülésszak között, ill. háború esetén pedig a bel- és külpolitikai döntések meghozatalával is rendelkezik.

Az elnökség kiterjedt államhatalmi jogositványainak volt némi történelmi létjogosultsága a népi államhatalom megszilárditása idején. A későbbiekben azonban korszerüsitést igényelt ez a gyakorlat, miután az elnökség lassan a népakarat legfőbb letéteményesét elhomályositó operativ államhatalmi és igazgatási szerv lett. Főként a törvényerejű rendeleti jogalkotást értelmezték a gyakorlatban olyképpen, hogy az már a végrehajtó-rendelkező legfőbb államhatalmi és igazgatási szervek munkáját is feleslegessé tehette. Valójában azonban a törvényhozó hatalom alapjait is érintette, hogy a Prezidium törvénymódositó jogkört gyakorolt egy alacsonyabb szintű legiszlációs aktussal /a törvényerejű rendeleti jogalkotásával/, igaz a Népgyűlés utólagos jóváhagyása alapján.

Az ilyen és hasonló problémák kiküszöbölése azonban rövidesen napirendre került és az 1971. évi alkotmánynak megfelelően 5

évre választott nemzetgyűlésnek a legfőbb államhatalmi és legiszlációs jogai megerősitést nyertek. Ennek érdekében kerültek előtérbe kizárólagosan a nemzetgyűlésnek fenntartott jogositványok, pl. az alaptörvényi /alkotmányos/ jogalkotás,[56] a bel- és külpolitika meghatározása, a legfőbb államigazgatási szervek,[57] vezetőinek a választása, ill. a terv és költségvetési döntések meghozatala stb. Ezzel egyidejűleg megnőtt a nemzetgyűlési bizottságok /csoportok/ szerepe és a nemzetgyűlési interpellációs jog gyakorlata is újjáéledt. Hasonlóan pozitiv előrelépések történtek a képviselők jogállásának a megszilárditásában, ami persze a választók iránti felelősség fokozódásával is együtt járt. Mindez persze már az un. kiigazitások korszakában helyreállitotta a törvényhozó hatalom reputációját[58] és ezt az új alkotmányos legiszláció csak logikus rendszerbe foglalta.

Hasonlóan alakult a kollektiv államfői, ill. a két nemzetgyűlési ülésszak között a legfőbb államhatalom folyamatosságát képviselő szerv működésének a korszerűsitése is. A Prezidiumot azonban az új alkotmányos legiszláció valójában felszámolta és helyette Államtanácsot szervezett. Ez az új, a legfőbb államhatalom folyamatosságát szolgáló testület mindenkor az alakuló Nemzetgyűlés első aktusaként születik. Tagjait a képviselők közül választja a Nemzetgyűlés és mandátumát eleve a következő Nemzetgyűlés alakuló üléséig kiterjeszti, hogy majdan az az ujabb nemzetgyűlési és tanácsválasztások kiirását szervezze. Az Államtanács folyamatos felelőssége a Nemzetgyűlés felé megerősitést nyert és az még az állam külkapcsolatainak a vitelében sem helyettesitheti/teheti felesleges-sé/ a Nemzetgyűlés szuverenitásának a megnyilatkozását. A szocialista törvényesség biztonságát szolgálva precizirozta most már az alkotmányos jogalkotás az Államtanács kinevezési, felügyeleti, legiszlációs és az un. vegyes jellegű jogositványait. Igy akár a törvénymagyarázat, ill. a törvényerejű rendeletek kiadása, szükség esetén a népszavazásra bocsátáshoz fűződő államtanácsi jogositványok sem csorbithatták a Nemzetgyűlés reputációját.

A felidézett chartális alkotmányok között eltelt időben is gyakran változó eleme az új államberendezkedésnek a Minisztertanács, amely az alkotmány, ill. a Nemzetgyűlés által meghozott törvények legfőbb végrehajtó és rendelkező szerve. A gyakori módositások ellenére a Minisztertanács hatóköre, jogositványai az évtizedes távlatokban sem sokban tértek el, a legfőbb végrehajtó hatalom szerepe mégis szakadatlanul változott. Ezeket a változásokat persze a szocializmus társadalmi- gazdasági megalapozásában elért eredmények determinálták. Az újabb alaptörvényi legiszláció mégis hangsúlyozottan érvényt szerez a végrehajtó hatalom felelősségének, miután a kormány elnökét és tagjait is egyenként, ill. kollektive felelőssé teszi a Nemzetgyűlés felé. A Nemzetgyűlés a kormányt, ill. annak egyes tagjait bármikor visszahivhatja, az interpellációs jog útján felelősségre vonhatja, jogellenes cselekmény esetén pedig másra át nem ruházható jogként gyakorolja felettük az itélkező joghatóságát.[59]

A központi végrehajtó hatalmi apparátus kezében természetesen még az imigyen körülhatárolt keretek között is igen jelentős operativ-rendelkező,

szervező és ellenőrző jogkör összpontosult, amely a szocialista gazdaság és társadalom intenziv fejlesztését szolgálva tudatosult. Időnként mégis a kormányzati tevékenység eme szférájában jelentkeztek az elbürokratizálódás veszélyei. Ennek ellensúlyozásaként látjuk pl. a végrehajtó hatalmi tevékenység decentralizálását célzó törekvéseket már az 50-es évek második felében /1958/. A kampányszerű leépítéseket és a túlzott mértékű decentralizációs törekvést azonban rövidesen revizió alá kellett venni. Nem így a kétfokozatú helyi igazgatási rendszer bevezetését /1959/, amely pl. az egyik legsikerültebb alkotásnak bizonyult a Bolgár Népköztársaság legújabbkori történetében.

Az új népi államhatalmi és igazgatási munka legszélesebb terrénumaként utaljunk végül a helyi néptanácsok kiépítésére. Az első chartális alkotmány nyomán épült ki a helyi néptanácsok rendszere és az idevágó állami tevékenység is átfogó jogi szabályozást nyert.[60] A szocializmus társadalmi- gazdasági megalapozása új meg új tartalmi módositásokat követelt /1951, 1959/,miközben a tirnovói rendszerben kialakult régi szisztéma szerkezete is gyökeresen megváltozott. Ezt fejezi ki a már előrejelzett kétfokozatú népi tanácsrendszer bevezetése 1959-ben és ezzel egyidejűleg a hatáskörök /a helyi önállóság/ kiterjesztése is realizálódott. A korábbi megye, járás, község helyén ettől kezdve a községi /városi/ ill. a kerületi néptanácsok kiépítésére került sor. A néptanácsok végrehajtó /szakigazgatási/ szerveinek a megtisztitása azonban már az 1951. évi tanácstörvény alapján lezajlott. Igy az 1959. évi strukturaváltás a néptanácsok demokratizmusának a kiterjesztésével és a hatáskörök decentralizációjával tünt ki. Töretlenül átvették viszont az újabb rendelkezések is a Hazafias Front helyi szerveivel /ill. bizottságaival/ való folyamatos együttmüködés követelményét és a főváros népi tanácsát megillető különleges jogositványokat is.[61] A tanácsok, mint a helyi államhatalom letéteményesei végrehajtó és rendelkező jogkörökkel birnak, amelyek a helyi szabályrendeleti jogalkotást is magukba foglalják. A népképviseleti választások útján közvetlenül született néptanácsok minden szinten saját kebelükből választják meg a végrehajtó bizottságokat, amelyek az újonnan megválasztandó néptanács alakuló üléséig tartó felhatalmazással rendelkeznek.

A testületek, ill. a végrehajtó szervek jogai főként az újabb átfogó szabályozások /1964, 1969/ nyomán teljesedtek ki[62] és ezzel egyidejűleg szélesedett az állampolgárok cselekvő közremüködése a helyi gazdasági- szociális, népjóléti és kulturális stb. feladatok vitelében. Ezt célozva épült ki végül a néptanácsok küldötteinek a gyökeresen új választási rendszere,amely alapintézményeiben ma is a felidézett főbb tanácstörvényi legiszláció vivmányaira támaszkodik.[63]

Végül az alapjában szovjet minták szerint kiépült törvénykezési szervezetről szólhatnánk, amelynek az alapelemei már az első alkotmány nyomán megszilárdultak. A kétfokozatú népi rendes birósági szervezet élén a Nemzetgyülés által választott Legfelső Biróság állt. Az alapfokú népi birákat közvetlen választás útján, a kerületi birósági tagjait az illetékes néptanácsok választják 3, ill. 5 évre. A népi részvétellel történő itélkező munka kiterjesztésére került sor /1961/ ismét csak a szovjet minták felhasználásával, az ügyészségi munka alapjait pedig változatlanul az 1949 évi átfogó rendelkezések szabályozták. Az ügyészségi törvényességi felü-

gyeleti jog pedig eleve kiterjesztést nyert az állami szervekre /ill. hivatalos személyekre/ is. Kiemelésre tarthat számot még a bolgár állami /népi/ ellenőrzési rendszer, amelyben a Hazafias Front /ill. más társadalmi szervek/ közvetlen részvétele jelent sajátos szinfoltot, strukturálisan pedig a már ismert párt- és állami ellenőrzési rendszer egyesitésére irányuló törekvés tünt fel.[64]

A népi Románia állama

Délkelet-Európa két világháború közé szorult történelmének a feloldhatatlan ellentmondásaitól a kisantant alapitó tagjai közé sorolt királyi Románia sem tudta mentesiteni magát. Az agrárkapitalizmus szintjén megrekedt társadalom belső válsága és a megoldatlan nemzetiségi problémák különös próbatétel elé állitották a monarchiát már a 30-as években. Ezek a körülmények vezettek el bennünket a liberális szinezetű 1923.évi alkotmányos rendszer összeomlásához a második világháború küszöbén. Igy a rendszer belső válságának a kifejezőjévé lett a királyi diktatura bevezetése /1938/. A meghirdetett monarcho-fasiszta alkotmány azonban zsákutcának bizonyult, miután az sem a külpolitikai elszigetelődést, sem az idegen érdekeket szolgáló vasgárda térnyerését nem tudta feltartóztatni. A királyi diktatura összeomlását /1940. szept.4./ tehát elodázhatatlanul követte Jon Antonescu tábornok vezette "legionárius" állam, ill. a német csapatoknak az országba történt behivása. Igy a szuverén államiság részleges feladása után Románia - formailag önszántából - csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, ami a román semlegességi törekvéseknek végleg útját állta. A szovjetellenes háborúba való belépés /1941.jun.22/ pedig már a nemzeti katasztrófa közvetlen előidézőjévé lett.

Ilyen előzmények után az Antonescu vezette Román Királyság a fasiszta agresszió kritikátlan kiszolgálóinak az egyikévé vált abban a reményben, hogy szolgálataiért a nagy román hatalmi törekvéseket majdan elismerteti. A hazafias nemzeti erők azonban az agresszió első kudarcait látva már a háború kellős közepén egységfrontra léptek a közelgő nemzeti katasztrófa elhárítása érdekében.[65] Az országos antifasiszta fegyveres felkelésre azonban csak akkor kerülhetett sor /1944.aug. 23./ amikor már a Vörös Hadsereg előretolt állásai a fővárost is megközelitették. A felkelés sikere ebben a sajátos történelmi miliőben együtt járt viszont az ország népi demokratikus fejlődésének a megkezdésével. Az udvari körök a nyugati hatalmak támogatásával még számos kisérletet tettek bár a liberális szinezetű alkotmányos monarchiához való visszatérésre, de a nyomban megindult forradalmi demokratikus átalakulás lépésről lépésre meghátrálásra késztette a reakciós erőket. A felkelés végrehajtására tömörülő Demokratikus Blokk ugyan viszonylag hamar felbomlott /1944.okt./ a helyébe lépő Demokratikus Arcvonalban /Frontul National Demokrat/ tömörülő erők azonban egységesen léptek fel pl. a földreform megvalósitása, a Szovjetunióval való együttműködés, ill. az államhatalmi és igazgatási szervek gyökeres megtisztitása /nácitlanitása/ és megreformálása mellett. A királyi kormányt /Sănătescu kormányt/ ez a körülmény tette lehetetlenné és kényszeritette ki a Petru Groza vezette demokratikus kormány hatalomra jutását. Az udvar által provokált külpolitikai válság /a király sztrájkja/ sem állithatta meg most már a történelmi jelentőségű folyamatokat, amelyek az államhatalom jellegét is

rövidesen megváltoztatták.[66] A demokratikus kormány kivezette Romániát a nemzetközi elszigeteltségből,[67] belső stabilitást hozott a nemzetiségi jogok biztosításával, ill. a földreform következetes végrehajtásával és folytatta a régi államgépezet maradványainak a felszámolását. Új választójogi törvény kibocsátására is sor került, amely a Szenátus /a felsőház/ megszüntetését magába foglalva az első demokratikus népképviseleti szavazás /1946/ alapja lett. Igy a demokratikus pártok győzelme alapján összehivott egykamarás törvényhozó gyűlés államositotta a Nemzeti Bankot, majd a következőkben a gazdasági konszolidációt előkészitő döntések egész sorát hozta meg.[68]

A Monarchia, minden támaszától elhagyatva 1947-ben megszünt és ezzel egyidejüleg /dec.3o./ a Népköztársaság kikiáltására került sor. Románia ekkor lépett barátsági és kölcsönös segitségnyujtási egyezményre Magyarországgal, ill. a Szovjetunióval /1948.jan.-febr./, majd az újonnan megválasztott Nagy Nemzetgyülés elfogadta a Népköztársaság első alkotmányát /április/. Korszakos előrelépésként ez az alkotmányos legiszláció lett tehát a népi államhatalom kiépitésének az alapja. Feladatát teljesitve az alkotmányozó Nagy Nemzetgyülés viszont törvényhozó Nemzetgyüléssé alakult át és az új központi államszervek vezetőit is kijelölte. Egyben a külső körülmények által is ösztönözve ez a Nemzetgyülés hajtotta végre az ipar, a bankok, bányák, stb. teljes államositását és meginditotta a mezőgazdaság szocialista átalakulását. Az új államhatalmi és igazgatási szervezet minden erejét latba vetve növelte meg a társadalmi- gazdasági átalakulás ütemét az 50-es évek első felében és ezek eredményeként rövidesen sor került a második szocialista jellegü alaptörvényi legiszlációra / 1952/.

Államtörténeti szempontból a Román Népköztársaság első két alkotmánya persze közel azonos forrásokból táplálkozik.[69] Mindkét alkotmány szovjet minták nyomán nyert megfogalmazást és strukturálisan is az 1936. évi modell nyomán haladt. Az utóbbi mégis több szempontból újszerűnek tünt, miután pl. a társadalmi-gazdasági viszonyokban lezajlott változások jelentőségét kiemelte, tüzetesen szabályozta a nemzeti kisebbségek jogait[70] és tisztázni törekedett az RKP vezető szerepét az állami munka szinte minden ágazatban. Valójában tehát a népi állam stabilizálódását tükrözte a második román alkotmány, miközben 1952 előtt és után egyaránt születtek lényeges alaptörvényi módositások, amelyek mögött gyakran jelentős strukturális átalakulások zajlottak. A tartományi közigazgatási rendszer kialakitására pl. 1950-ben került sor, ami által három fokozatú /tartomány, járás, község/ igazgatási struktura fejlődött ki. Ennek a szisztémának az imént jelzett felváltására csak a román szocialista köztársasági alkotmány/1965/ proklamálását követően /1968/ került sor. Ezek a változások pedig mindkét esetben lényeges /tartalmi és szerkezeti/ módosulásokat is hoztak a népi tanácsrendszer fejlődésében.

A legfőbb államhatalmi és igazgatási szervek egymáshoz való viszonyában van mindmáig rendkivül fontos szerepe a Nemzetgyülés által megválasztott Államtanácsnak, amely a két ülésszak közé eső időben szinte mindazokkal a jogositványokkal rendelkezik, mint amelyekkel az őt meg-

választó gyűlés birt.[71] Az első két román alkotmány azonban még nem ismerte az államtanács intézményét, miután azt csak az 1961. évi alaptörvényi módositások honositották meg. Ezt megelőzően, tehát az 1948., ill. az 1952. évi alkotmányok szerint is a nemzetgyűlés prezidiuma volt az állami főhatalom /kollektiv/ megtestesitője és eredetileg nem is rendelkezett a Nemzetgyűlést helyettesitő jogositványokkal. Önmagában az állami főhatalom állandóságát kifejező intézmény meghonositása persze nem azonositható a Nemzetgyűlés szerepének a lehanyatlásával. Az Államtanács tagjai ugyanis kollektive és egyénileg is felelősséggel tartoztak a Nagy Nemzetgyűlésnek,[72] a két nemzetgyűlési ülésszak közé eső időkben azonban egy sor nemzetgyűlési jogositvány alkalmazására is rákényszerültek. Egyáltalán az államtanács törvényerejű rendeleti jogalkotó hatalma is reális társadalmi igényből fakad anélkül, hogy az eleve a törvényhozó hatalom háttérbeszoritását célozná. A strukturában implicite bennerejlő veszélyeket mégis újabban a megfelelő párt és állami kulcspoziciók összekapcsolása utján kivánják elháritani.[73]

Mindeme sajátosságok körén túl a román szocialista államberendezkedés alapvető intézményei persze megegyeznek az előbbiekben tárgyaltakkal. A népképviseleti választások alapján összehivott Nagy Nemzetgyűlés a népi állam legfőbb államhatalmi és jogalkotó testülete. Kizárólagos jogositványai közé sorolt itt is a törvényalkotás, ill. általában az alaptörvényi /alkotmányos/ legiszláció. Tagjai közül választja a nemzetgyűlés az Államtanács tagjait, kijelöli a Minisztertanács tagjait, ill. az egyéb központi államszervek vezetőit. Hasonlóan jogkörébe tartozik a Legfelső Bíróság elnökének, ill. a legfőbb ügyésznek a kijelölése. Kiemelendő továbbá, hogy a nemzetgyűlési választások lehetetlenülése esetén a legfőbb államhatalmi szerv saját mandátumát is meghosszabbithatja, a választásokat azonban csak az Államtanács irhatja ki.

A nagy Nemzetgyűlés belső mechanizmusa, szervei, ill. az állandó, ill. az ideiglenes bizottságai is sok tekintetben azonosithatók az adott modell szerint kiépült európai szocialista országok megfelelő intézményeivel. A Nemzetgyűlés alakuló ülésén megválasztott Büro is csak nevében különbözik a hasonló funkciókat betöltő házelnöki intézményektől. A román alaptörvényi legiszláció sajátja viszont az un. Alkotmányi Bizottság, amely a törvényjavaslatok jogszerűségét vizsgálja a legfőbb államhatalmi és igazgatási szervek, ill. a Legfelső Bíróság vagy éppen a főügyész kezdeményezése alapján. Alárendelt jelentőségű specialitás végül, hogy a Nemzetgyűlés a törvényerejű rendeletek utólagos jóváhagyását is a rendes ülés vitaanyagaként kezeli és minden esetben törvénybe foglalva hozza meg a jóváhagyását.

A külső szemlélő számára a jellegzetesen túlzott államhatalmi és igazgatási jogkörök birtokosa ebben a rendszerben az Államtanács. Valójában azonban inkább csak az adott párt és állami kulcspoziciók összefonódása következtében válik súlyozottan jelentőssé az államtanács egyes jogositványainak a gyakorlati alkalmazása. Hasonlóan kiterjedt jogositványokkal rendelkeznek a végrehajtó hatalom csúcsszervei /a kormányok/, ill. a nekik alárendelt központi hivatalok és bizottságok. Ezért is az újabb idevágó rendel-

kezések[74] taxatíve körülírni törekedtek azokat az ügyköröket , amelyekben a kollégiumok utján történő döntés kötelező. Hasonló elvárásokat tartalmaz, a népi tanácsok szervezetéről és működéséről szóló tv. /1968/ is. A gyakran ismétlődő alkotmányos legiszlációt egyébként szinte minden esetben követték a főbb államhatalmi és igazgatási /ill. a bírósági és az ügyészségi/ szervek munkáját átfogó törvényi szabályozások,[75] amelyek az állami munka rendezettségét és demokratizmusát erősitették.

Végül a helyi államhatalmi és igazgatási szervezetről, a törvénykezési, ill. törvényességi felügyeleti apparátus fejlődésének egynémely sajátosságáról kell szólni. Ide tartozik mindenek előtt az a tény, hogy a Román Népköztársaságban csak 1949-ben történt meg a n é p i t a n á c s r e n d s z e r k i é p i t é s e és ebben ismét az első alkotmány szovjet minták szerinti előirásai voltak az irányadók. A népi demokratikus fejlődés korábbi szakaszában a királyi román közigazgatási struktura részlegesen tovább élt, miután az 1944. augusztus 23-i fordulat napján /kelt 1626-os sz. rendelettel/ csak a monarcho-fasiszta alkotmányt nyilvánitották semmisnek és egyben rendelkeztek az 1923. évi liberális szinezetű alkotmány joghatályának a felujitásáról. A Sănătescu kormány belügyminisztere erre alapozva utasitotta 1944. augusztus 23-án a helyi közigazgatási szerveket, hogy maradjanak a helyükön és az érvényben lévő törvények alapján működjenek. Az ország egyes területein pedig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság felügyelete alá rendelt katonai közigazgatási rendszer is tartósan fennmaradhatott.[76] Az 1923. évi alkotmányt az 1947. évi dec.30-i tv.[77] számolta fel, az uj helyi közigazgatási struktura kiépitéséről viszont csak az 1848. évi alkotmányos legiszláció nyomán lehetett gondoskodni. Végül a három egymást követő alkotmány idevágó rendelkezéseit viszont a helyi államhatalmi és igazgatási munka átfogó törvényi szabályozása követte. Ebben a fő törekvésben általános az, hogy a helyi államhatalmi és igazgatási szervek osztatlanul urai legyenek az adott terület közügyeinek, biztositva a gazdasági- társadalmi, ill. a kulturális és községgazdálkodási feladatokat, valamint a közrend és az állampolgári jogok védelmét.[78]

A kiépült n é p t a n á c s o k közvetlenül a népképviseleti választások alapján nyerték el mandátumukat 4 évre. A tanács a helyi néphatalom legfőbb szerve, amely a kebeléből megválasztott végrehajtó bizottságok, a VB-k bürója /hivatala/, ill. a különböző bizottságok útján látja el feladatát, ill. a helyi szabályrendeleti legiszlációja útján rendelkezik a hatáskörébe sorolt feladatok megoldása érdekében. Ebben a különböző helyi állampolgári, ill. szakértői /pl. gazdasági/ bizottságok és a tanácsok, ill. a végrehajtó bizottságok rendelkezésére állhatnak. A kettős alárendeltség szabályainak megfelelően az adott ágazati tanácsszervek az egyes központi igazgatási szerveknek és a néptanácsoknak is alá vannak vetve. Ujabban pedig a már előrejelzett állami /központi/ felügyeleti rendszer kiépitésére is sor került /1965/, amit a kormány alá rendelt helyi államigazgatási ügyek bizottsága utján intézményesitettek.

Itt említhető végezetül a Román Népköztársaság u j k ö z i g a z g a t á s i f e l o s z t á s á r ó l s z ó l ó t v /1968/, amely a tartományi néptanácsokat kiiktatva k é t f o k o z a t ú v á /község, kerület/ t e t t e a h e l y i á l l a m h a t a l m i é s i g a z g a t á s i s t r u k t u r á t. Ettől kezdve /gyakorlatilag az 1965. évi alkotmánytól/ a nemzetiségi /autonom/ jogok érvényesitésére is csak a két-

fokozatú helyi államhatalmi és igazgatási rendszer keretén belül kerülhetett sor.

A bírósági szervezet és az ügyészség fejlődésének a kezdetei is a fentiekhez hasonló útat tettek meg. Eredetileg a hazaáruló és népellenes /háborús/ büntettek kivizsgálására különleges bíróságokat szerveztek, majd pedig az új alkotmányos legiszláció szellemében fogant törvénykezési szervezeti, ill. ügyészségi szabályzatok kibocsátására került sor.[79] Ezek között korszakunkban a legátfogóbb szabályozást adták a bírósági szervezetről szóló 1968. évi 58. sz., ill.az ügyészség szervezetéről és működéséről szóló 1968. évi 59. sz. törvényekben. A bírák választása és a népi ülnököknek az ítélkező munkába való bevonása jellemzi ezt a rendszert. A Legfelső Bíróság tagjait és a főügyészt a Nagy Nemzetgyűlés, a kerületi /megyei/ törvényszékek bíráit, ill. ügyészeit pedig kerületi néptanácsok választják az igazságügyminisztériumi, ill. főügyészi javaslatok figyelembe vételével. A több nemzetiségre tekintettel különösen jelentős továbbá a nemzeti nyelvhasználathoz fűződő garanciák érvényesítése a különböző bírói fórumokon. A román Legfelső Bíróság törvényjavaslatokat előkészítő és a joggyakorlat számára kötelező irányelv-kibocsátási joga pedig a szocialista jogrendszer továbbfejlődésére is kiható jelentőségre tett szert.

Az ország egységes törvényességi felügyeleti rendszere /az ügyészség/ is a népi államhatalom kiépítésének a termékeként ismeretes. Így a Román Népköztársaság ügyészségének a létesítéséről és szevezetéről szóló 1952. évi 31.sz. tv. rendelkezései másfél évtizeden át hatályosak maradtak. Ezek a rendelkezések a népi államhatalom főügyészét igen kiterjedt törvényességi felügyeleti jogkörökhöz juttatták.[80] Korszakunk végén is csak előrevetithettük az 1968. évi 60. sz. tv-t, amely ezt a szisztémát tovább korszerüsitette. Ez utóbbi bár a főügyész mellé rendelt kollégium szerepét megnövelte, nem csökkentette az apparátus mindenktől függetlenitett irányitásának a jelentőségét. Ilyen értelemben tehát csak az Államtanács, ill. a Nagy Nemzetgyűlés vizsgálhatja felül a legfőbb ügyész utasitásait a Román Népköztársaságban. Magát a főügyészt csak a Nagy Nemzetgyűlés, helyetteseit az Államtanács választja, minden egyéb ügyészi kinevezést közvetlenül a legfőbb ügyész, ill. a főügyészi javaslat alapján a kerületi néptanácsok eszközölhetnek. Munkájáról a főügyész a Nagy Nemzetgyűlésnek, a kerületi ügyészségek vezetői pedig az adott néptanácsoknak tartoznak meghatározott időközönként beszámolási kötelezettséggel.

A jugoszláv, ill. az albán államiság jellegzetességei

A délkelet-európai jogcsoportrégió mediterrán szárnyán két egymástól is elkülönülő, sajátos állami képződménynek vagyunk tanui, amikor a jugoszláv, ill. az albán államiság legújabbkori történetére irányitjuk a figyelmet. Ezt a körülményt látva még a jogi közgondolkodás is általánosan abból a tényből indul ki, hogy ebben a térségben a népi államhatalom egy viszonylag nagy kiterjedésű összetett /föderativ jellegű/, ill. egy egészen kis területre épült unitárius állam formájában ismeretes. Pedig már a népi államhatalom fejlődéstörténeti támpontjait keres-

ve feltünik a meghatározó jellegü előtörténeti tényezők párhuzamossága, az államépités kezdeti /gyakorlati/ lépései pedig nem egyszer szinkronban is jelentkeznek. A népi államberendezkedés intézményesitésének az áttekintése tehát közelebb hozhat bennünket az adott jogcsoportrégió egészének a megértéséhez.

Az új társadalmi formációra való áttérés viszonylag kedvező társadalom-politikai feltételeinek a példáját felidéztük már a délkelet- európai régióban /Bulgária/. Az a konkrét történelmi szituáció viszont, amely a jugoszláv népek, ill. Albánia társadalmi átalakulásának az előfeltételét hordozta, egyedülálló és módfelett tanulságos példaként lépett be a 20. századi történelembe. Igy a második világháború előzményeinek a bonyolult világpolitikai eseményeiből is kitünik, hogy ebben a térségben a fasiszta agresszió célpontjává vált polgári jellegü társadalmak akut válsága sem állhatta útját a népi antifasiszta fegyveres ellenállásnak. Jugoszlávia népei ugyanis önvédelmi harcban álltak már 1941 nyarán és ennek során a népi államhatalom alapjait is megvetették. A népfelszabaditó /partizán/ hadsereg vezérkara tehát nyomban az udvar, ill. az utolsó polgári kormány külföldre távozása után az egyetlen reális /politikai/ tényezővé is lett az ország sorsának a meghatározásában. Alig valamivel később jellegzetesen ugyanez a nehéz történelmi szerep jutott az albán nemzeti /népi/ ellenállás erőinek is.

Mig más népi demokratikus országban a különböző szinezetü nemzeti tanácsok, hazafias és antifasiszta politikai tömörülések kialakulása is csak érlelődött a világháború első éveiben, a boszniai Bihaćban /1942/ már operativ jellegü N é p f e l s z a b a d i t ó A n t i f a s i s z t a T a n á c s kialakitására került sor. A születő néphatalom első legfőbb államhatalmi szerve volt ez az AVNOJ röviditéssel közismertté vált testület, amely a szuverenitást hordozó Népfelszabaditó Tanács á l l a n d ó a n m ü k ö d ő s z e r v e i t i s m e g v á l a s z t o t t a. Az AVNOJ Elnöksége és a Végrehajtó Tanács formájában ismerjük ezeket a szerveket, amelyek szoros kötelezettségévé lett, hogy a Népfelszabaditó Antifasiszta Tanács döntéseinek érvényt szerezzenek.[81] Sőt, Bihaćban nem csak jellegében új államhatalmi és igazgatási szervek születtek, hanem itt hozták pl. az első döntéseket az egyenrangú nemzetek szövetségi rendszerének a kialakitására vonatkozóan is. A Londonban müködő kormány helyi exponensei tehát jól látták, hogy a régi népellenes rendszer de jure történő felszámolása is közeleg.[82] Sorra alakultak ezután a népi Jugoszláviát alkotó nemzetek népfelszabaditó antifasiszta tanácsai és 1943-ban sor került a Jajce-ban összehivott m á s o d i k o r s z á g o k t a n á c s k o z á s r a /nov.29-3o./ is. Közjogi értelemben i n n e n d a t á l h a t ó a j u g o s z l á v n é p h a t a l o m, miután az AVNOJ második ülésszaka d e k l a r á l t a a n e m z e t e k ö n r e n d e l k e z é s i j o g á t és a létező néphatalmi szerveket ideiglenes államszerveknek nyilvánitotta. A Népfelszabaditó Antifasiszta Tanács Végrehajtó Tanácsa az ideiglenes kormány, az Elnökség pedig az állami főhatalom megtestesitője lett ezáltal, a londoni /burzsoá/ kormány legitim voltát pedig nyilatkozatban utasitották el. Más lehetőség nem lévén a háború utolsó éveiben ebbe a népi államhatalmi és igazgatási szervezetbe próbáltak integrálódni az emigráció egyes képviselői, akár az udvar visszatérésének tilalmát is tudomásul véve.[83] Ennek eredményeként egy rövid átmenetiidőben koalíciós kormány

is alakult /1945. márc.-nov./, de a tényleges hatalom a népfelszabaditó Antifasiszta Tanács kezében volt. Ezt bizonyitja, hogy a koalíciós kormány müködésével párhuzamosan hozta meg a legfőbb államhatalmi szerv /1945. aug.10. az AVNOJ harmadik ülésszaka/ ama fontos döntését, hogy Ideiglenes Skupštinává alakulva a birtokmaximumon felüli földet csakúgy, mint a kollaboránsok javait át kell adni a nincsteleneknek, továbbá a bányák, a bankok államositását is törvényben mondta ki, majd kiirta az új rendszerü népképviseleti választásokat. Az Ideiglenes Skupština szabályozta törvényileg a népbiróságok felállitását, ill. az állampolgárságot és a választásokra vonatkozó új rendelkezésein túl az Alkotmányozó Gyülés két házra osztását /szövetségi és nemzetiségi/ is kimondta.

Ilyen előzmények után 1945. november 29-én ült össze az új Alkotmányozó Skupština és nyomban megerősitette az imént felidézett törvényeket, ill. föderativ köztársasággá nyilvánitotta az ország államformáját. Innen fakadt az 1946.évi első alkotmány létrehozásának a szükségessége, amely már az 1936. évi szovjet alkotmány szellemét tükrözte. Szerkezetében, felépitésében és a főbb hatalmi ágazatok intézményesitésében egyaránt a szovjet példa lett a meghatározó tehát, ami könnyen érthető az ismert történeti előzmények után. Az 1946. jan. 31-én megjelenő szövetségi köztársasági alkotmány maga is további modellként szolgált a 6 köztársasági alaptörvénynek, amelyeket az alakuló köztársasági skupštinák foglaltak törvénybe. Teljes közmegegyezésként hatott, hogy ezekben az okmányokban az államhatalmi, kormányzati feladatok hasonlósága következtében a Szovjetunióban bevált államintézmények egész sorának az átvételére is sor került.

Ez jellemezte mindenek előtt a legfőbb államhatalmi és igazgatási szerveket. Igy a szövetségi Skupština lett az állam legfőbb törvényhozó hatalma, ami természetszerűen megfért a megfelelő köztársasági skupštinák saját hatáskörébe utalt legiszlációs hatalmával. A szövetségi- és köztársasági skupštinák hatásköri taxációja is az ismert modell szerint nyert rögzitést. A legfőbb államhatalmi és törvényhozó szerv egyébként a jogkörébe utalt legfontosabb feladatok vitelére elnökséget választott, amely egyben a kollektiv államfői feladatokat is ellátta. A népi államhatalmi szervek egész rendszerének a kiépülését jelentette továbbá a megfelelő köztársasági, autonom tartományi, járási és községi /városi/ skupštinák szervezése. Ez utóbbiak pedig, mint a népi államhatalom helyi szervei községi, ill. járási tanácsaik megválasztására lettek jogosultak, amelyek viszont az adott szintű helyi igazgatási szervek müködését irányitották.

Főként a szövetségi Skupština szovjet minta szerinti kiépitése vonta magára a figyelmet, hiszen az egyben a nemzeti kérdés korszerű megoldásának a lehetőségeit átvitte egy olyan etnikai összetettséget magában hordó országra, amelynek a nemzeti, ill. nemzetiségi problémáit a polgári jellegű államépités eleddig megoldáshoz nem juttatta. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság népi Skupštinája ugyanis két kamarából állt: a Szövetségi Tanácsból, amely közvetlenül a népképviseleti választások utján keletkezett[84] és a Nemzetiségi Tanácsra, amely viszont a köztársasági, ill. autonom tartományi és a vajdasági választások utján

született.[85] Komoly vívmánynak tünt, hogy mindkét kamara egyenjogúnak minősült, a nemzeti-nemzetiségi jogok legfőbb államhatalmi garanciái tehát alaptörvényi intézményesitést nyertek.

Ettől függetlenül nyilvánvaló, hogy a jugoszláv szövetségi államberendezkedésben is a Skupštinát /ülésszakai között/ helyettesitő Elnökség, ill. a Szövetségi Végrehajtó Tanács kiemelt jogositványai domináltak.[86] Az Elnökség természetesen hiányzott a köztársasági alkotmányokban. Hasonlóan nagy történelmi lehetőséget rejtett magában a Szövetségi Végrehajtó Tanács, ill. a köztársasági, autonom tartományi, vajdasági végrehajtó tanácsok kiépülésének a lehetősége. Mindez nem állt ellentétben a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban egyesült népek belső és külső biztonságát, gazdasági felemelkedését szolgáló /föderativ jellegű/ államegységgel, amely a szövetségi legfőbb államhatalmi- és igazgatási szervek különleges jogositványaiban öltött testet.

A szövetségi államberendezkedés adta sajátosságokat leszámitva nem volt viszont egyedülálló ez a nagyfokú történelmi előrelépés a délkelet-európai szocialista államiság fejlődésében. Miként a bevezető gondolatokban felidéztük, hasonlóan kedvező történelmi lehetőségek érlelődtek a második világháború éveiben a fasiszta/olasz/ agresszió első áldozatainak egyikeként ismert Albániában is. Az albán kommunisták vezetése alá került fegyveres antifasiszta háború a jugoszláv népfelszabaditó háborúhoz hasonlóan súlyos áldozatok követelt, de ez a világháború utolsó évében már államjogilag is kitapintható eredményeket hozott. A függetlenség proklamálása idején /1944.nov./ pedig már az államhatalom népi jellege is nyilvánvaló volt, de a nagyfokú társadalom-politika elmaradottság felszámolását csak egy hatékony kormányzati rendszer meghonositásától lehetett remélni. A Népköztársaság proklamálása /1946/ után itt is megszületett tehát egy az előbbihez hasonló, népi demokratikus alkotmány, amely általában a szovjet államépités tapasztalatait használta fel.[87]

Ugyszólván a feudális társadalmi formációból léphetett át Albánia most már a modern államiság stádiumába, amely a szocializmus társadalmi- gazdasági megalapozásának a lehetőségét nyújtotta. Államtörténeti szempontból ide utal, hogy már az alkotmányozó gyülési választásokat előkészitő új népképviseleti rendszer addig ismeretlen politikai előrelépést hozott. A viszonylag kisméretekre szabott, kiépült népi államberendezkedés pedig szinte a szocialista államiság mintatelepének a lehetőségét rejtette magában. Még a legfőbb államhatalmi és igazgatási szervek is empirikus közelségbe maradtak pl. a választókkal, hiszen ebben az országban minden lo ooo teljesjogú állampolgár már saját képviselővel rendelkezett. Igy az albán Nemzetgyűlés, a Népgyűlés Elnöksége, ill. a helyi népfelszabaditó /nemzeti/ tanácsok intézményrendszere úgyszólván teljes egészében felölelte a születő népi államiságot. A négy évre választott Népgyűlés az általános jogositványok mellett az új kormány kinevezése felett is rendelkezett, amely egy szükebb kabinetre és egy minden központi államigazgatási szervet magába foglaló plenáris min. tanácsra tagozódott. Úgy a Népgyűlés, mint a nemzeti tanácsok szintjén ismeretesek voltak a különböző állandó és ideiglenes bizottságok, ill. a közvetlen né-

pi részvétel ébresztő /véleményező és ellenőrző/ szervek.[88] Ez a végtelenül egyszerű és könnyen áttekinthető népi államhatalom vette kezébe a sokáig leküzdhetetlennek tűnő elmaradottság felszámolását Albániában. Az új tulajdonviszonyok kialakítása, a tervgazdálkodásra való áttérés és a szocialista közösség növekvő támogatása útján ez a törekvés pedig viszonylag hamar kitapintható eredményekhez is elvezetett.

Mindez arra utal tehát, hogy az évszázados perifériára szorultság legsúlyosabb tehertételei is oldhatókká lettek a népi államhatalom céltudatos felhasználása utján. Ezek a lehetőségek pedig akkor sem tüntek el végérvényesen, amikor a két mediterrán szocialista állam gyümölcsöző együttmüködése a megváltozott külső körülmények között megszakadt. Alább éppen a jugoszláv államépités tapasztalatai mutatják ugyanis, hogy az adott kényszerpályák takarója alatt mindvégig töretlen maradt a jellegbeli meghatározó, vagyis a szocialista államiság népi jellege.

Nem kétséges, hogy a népi államhatalom kiteljesedése az érintett mediterrán szocialista országokban az 1946-os alkotmányok nyomán volt remélhető. Sőt, ez a folyamat igazában csak most gyorsult fel, mégis a sokasodó alaptörvényi módositások nyomán kevésbé követhetők már az államépités közös jegyei. A koholt vádaskodások hatása alatt egyfajta sajátos védekező reflexek fejlődtek ki a közjogi jogalkotásban és az érintett külső tényezők reakciója is gyakran az improvizált megoldásoknak kedvezett. Igy van az, hogy az 50-es évek közjogi legiszlációjában változó intenzitással törtek felszinre a vélt és valóságos problémák. Néhány év elteltével pl. a két érintett mediterrán szocialista ország alkotmányos rendszere olyannyira át lényegült,[89] hogy az már szinte újnak tünhetett a külső szemlélő számára. A Jugoszláv Szövetségi állam fejlődésében is egy sor analóg folyamat zajlott le, de történtek lényeges tartalmi, ill. institucionális változások is.

Már az 50-es évek elején jelentkezett a népi államhatalom társadalmi bázisainak a kiszélesitését célzó törekvés, amely a dolgozók önigazgatási rendszerének az intézményesitésével akart empirikusan kitapintható eredményeket elérni. A termelők önigazgatásának az első legiszlálását /1950/ követően viszonylag hamar beérett az intézmény közjogiasitása. Előbb a községi /városi/ nemzeti tanácsok munkájába vitték át az üzemi munkástanácsok tapasztalatain nyugvó termelői tanács gondolatát, ami a helyi testületi államszervek megkettőződéséhez vezetett /1952/. A települések népképviseleti szerve mellett megjelentek tehát a különböző termelő ágazatokban dolgozók tanácsai is.

Főként az 1953-ban megismert alaptörvényi módosulások váltak szembetünővé,[90] miután itt már a legfőbb /központi/ államhatalmi és igazgatási struktura változásai is nyilvánvalóvá lettek. A köztársaságok, ill. az autonomiák jogainak a kiterjesztésén túlmenően merőben újnak tünt, hogy a kollektiv államelnökség helyett az egyszemélyi köztársasági elnöki hatalom kiépitésére került sor. Valójában ekkor alakult ki a Szövetségi Végrehajtó Tanács is, mint a Skupština elnökségét és a kabinetet egyesitő legfőbb központi igazgatási szerv. Markáns változást hozott

továbbá, hogy a szövetségi legfőbb államhatalmi szervbe bevitték a termelési tanács rendszerét. A második kamara lett tehát a Termelői tanács, a Népek Tanácsa pedig integrálódott a Szövetségi Tanácsba.

Ellenekző előjellel bár, de ugyanoda vezettek ezek az alaptörvényi módositások, mint ami az albán új alkotmány fikciójában jutott kifejezésre. Igy az 1953. évi jugoszláv alkotmány is az időközben lezajlott államszervezeti módositások inkorporált rendszerévé vált,[91] tehát egy valójában új alkotmány előkészitése csak az 50-es évek végén került napirendre. Időközben természetesen nagy hullámokban haladt végig az államélet demokratizálását célzó törekvés, a decentralizáció és az önigazgatás eszméje. Ezzel egyidejűleg sokszorosan módosult a törvénykezési szervezet és természetesen a törvényességi felügyeleti rendszer tevékenysége is. Jellemző az utóbbi vonatkozásban, hogy 1954-ben már a gazdasági bíráskodás elkülönült rendszerének a kiépitésére is sor került, ami az eredeti modelltől eltérve a Legfőbb Gazdasági Bíróság irányitása alá került.[92] A helyi önigazgatásban megtett előrelépések persze látványosabb módon jelentkeztek[93] és ezt a szisztémát fejlesztette tovább a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság tulajdonképpeni *második alkotmánya*, amely 1963-ban vált publikussá.[94] A "község az alapsejt" ebben a rendszerben - mondják találóan a közjogtörténet képviselői, miután elvileg a kettős összetételű népi skupštinák alulról felfelé /községi, járási, autonom területi, köztársasági és szövetségi/ épültek ki és váltak ennek az alkotmányos rendszernek a legjellegzetesebb elemeivé. Az állami munka minden szintjén az a fajta *népi skupština* áll, amely "a *hatalom és a társadalmi önigazgatás legmagasabb szerve*".[95] Tévesen hiszi tehát a polgári komparatisztika képviselője /R.David/, hogy "ez a termelők szabad társulásának az állama". Ellenkezőleg a népi állam demokratizmusának a megújulási törekvése az,ami az adott esetben a legkülönbözőbb szintű közösségek népképviseleti tanácsa és az ugyanazon szinteken keletkező termelő /közösségek/ tanácsának az együttes tevékenységében jut kifejezésre. Ezt jelenti a legmagasabb szinten pl. *a kollektiv elnökség ismételt visszaállitása* /1971/, ill. a mindenkori Szövetségi Végrehajtó Tanács szoros kötelezettségének a legalizálása, hogy az köteles számot adni a munkájáról a skupština bármelyik tanácsának a követelése alapján.[96] Igy vált az egyenrangú /szuverén/ nemzetek demokratikus szövetségéből föderativ szocialista köztársasággá /Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársasággá, ld. az 1963. évi alkotmány alapján/ a népi állam, vagyis az időközben kialakult sajátosságokkal együtt a *jugoszláv államépités is eljutott a fejlett szocialista állam korszakába*, amelynek az ujabb kifejezője már az 1974. évi alkotmány.[97]

Különös színfoltja ennek az állami strukturának, hogy a *munkaközösségi tanácsoknak az államhatalmi szervekbe történt bevitele* által egyfajta sajátos, többkamarás rendszer született. A szövetségi Skupštinában pl. öt kamara közreműködésével történik 1963-óta a különböző döntések előkészitése. Ezek között a 190 tagú *Szövetségi Tanács* szerepe meghatározó, miután ezen belül helyezkedik el a köztársasági skupštinák, ill. az autonom tartományok küldötteiből álló 70 tagú *Nemzetiségi Tanács* /új nevén a *Népek Tanácsa*/. A nemzeti egyenjogúság, ill. a köztár-

sasági és az autonom tartományi jogok védelme érdekében külön jogokkal lett felruházva ez a Szövetségi Tanácson belül működő testület, amelyet pl. a gazdasági tervdöntések tárgyában külön is kötelező összehivni. A szövetségi, ill. a köztársasági skupštinák másik, több kamarát magába foglaló összetevője lett viszont a Munkaközösségek tanácsa. Kebelébe tartozik a Gazdasági, a Népmüvelési, ill. a Kulturális Tanács, valamint az Egészségügyi-Szociális és az un. Organizációs-Politikai Tanács. A négy utóbbi kamara bármelyike partnere lehet a Szövetségi Tanácsnak a jogkörébe sorolt döntések meghozatalában, de bármilyen törvény csak akkor tekinthető elfogadottnak, ha az illetékes munkaközösségi tanácsok valamelyike és a Szövetségi Tanács együtt és azonos szöveggel magáévá teszi azt. Ellenkező esetben egyeztető bizottságot hoznak létre, ill. az adott kérdést leveszik a napirendről.[98]

A népi államhatalmi szervek mindegyikében feltüntek ezek a szerkezeti változások csupán azzal az eltéréssel, hogy a köztársasági skupštinákban a különböző munkaközösségi kamarák a köztársasági tanáccsal, az autonom tartományi skupštinában a tartományi tanáccsal, a vajdasági skupštinában pedig a vajdasági tanáccsal ülnek együtt a jogkörükbe sorolt döntések meghozatala érdekében. Csak a külső szemlélő számára tünik tehát bonyolultnak és áttekinthetetlennek ez a sajátos legiszlációs rendszer, ami valójában a legfontosabb állami munka egyikének a demokratizálásához nyújt némi strukturális biztositékot. Igy a legiszlácis jogkörökkel felruházott szövetségi, a köztársasági, ill. az autonom tartományi és a vajdasági skupštinákban egy sajátos kétkamarás tárgyalás zajlik, amelyben az egyik kamara mindig a munkaközösségi tanácsok valamelyike. Valójában persze a területi, helyi illetőségü skupštinák /községi, járási/ munkáját is hasonlóan fogják fel, igy ezeken a szinteken is a fent vázolt sajátos kétkamarás döntéshozatali rendszer uralkodik. A helyi államhatalmi és igazgatási egységek skupštináiban azonban a munkaközösségi tanács az adott községi tanácsokkal együtt dönt és általában nem tagozódik népjóléti stb. kamarákra.

Az egyszemélyes államelnöki intézmény formailag változatlan maradt az új alaptörvényi legiszláció után is,[99] de ezt az intézményt a néphatalom megteremtésében nagy reputációt szerzett Tito elnökre vonatkozóan kivették az egyébként nagy körültekintéssel szervezett rotációs rendszerből. Az alkotmány azonban szöveg szerint a rotációt tartalmazza, nevezetesen, hogy az állmelnök is csak egyszer választható újra az egyszer lejárt 4 éves mandátum után. A közéletben résztvevők ujraválasztásának a rotációs rendszere egyébként szinte az egész államapparátus mükődésére vonatkozóan elfogadást nyert.

Ennek megfelelően mindenféle állami munkát végző testület tagjait fele arányban kétévenként meg kell újitani, továbbá általában nem lehet kétszer egymás után ugyanazon testületek bármelyikének a tagságát betölteni. A különböző köztársasági, ill. szövetségi jellegü legfőbb államhatalmi szervekben egyidejüleg senki sem viselhet tagságot, a minisztériumokat vezető államtitkárok pedig a 4 éves mandátumot meghala-

dóan nem funkcionálhatnak. Ezek a rotációs elvek végül a sajátos jugoszláv önigazgatási rendszerre is átvitettek, kimondván, hogy sem munkástanácsi, sem pedig igazgató tanácsi tagság nem hosszabbítható meg.

A jugoszláv politikai rendszer nem kizárólagos sajátja továbbá a Népfront, vagyis az a legszélesebb tömegszervezet, amely már a népfelszabaditó háború idején kifejlődött. A Népfront vezető erejét a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége jelenti, de ez is tagjai által /egyénileg/ képviselteti magát. Így a Népfrontnak több millió egyéni tagja van és számos társadalmi /tömeg/ szervezet vesz benne részt kollektive.[100]

Utaljunk mindezek után a népi államberendezkedés egyéb kevésbé megváltozott elemeire is. Így látjuk pl. hogy alapvetően nem változott a végrehajtó hatalom ágazata az újabb alaptörvényi legiszláció nyomán sem. A szövetségi, ill. a köztársasági végrehajtó tanácsok voltaképpen általános hatáskörü végrehajtó hatalmi szervekként funkcionáltak, az államtitkárságokba szervezett szövetségi végrehajtó szervek /hadügy, külügy/ azonban csak a föderáció kormányszervei sorában ismeretesek. Minden egyéb igazgatási ágazatban szövetségi, ill. köztársasági titkárságok és más központi igazgatási szervek /bizottságok, központok/ szerint tagozódó állami munka ismeretes.

Végezetül a törvénykezési szervezet, ill. a törvényességi felügyeleti /ügyészi/ munka intézményrendszerére utaljunk, amely még az 1954. évi törvényes rendelkezések alapján épült ki. A rendes, ill. a rendkivüli /katonai/ itélkező fórum-rendszer mellett továbbra is kiemelt szerepe maradt a szocialista vállalatok, szövetkezetek és más gazdasági szervezetek jogvitáit rendező gazdasági bíróságoknak. Újabb lépések történtek további a népi /laikus/ elem részvételének a kiterjesztése érdekében, valamint az ügyészi, törvényességi felügyeleti munka függetlenségének a közjogi alátámasztása érdekében. A jugoszláv specialitásként ismert Alkotmányvédő Bíróság megújithatóságát pedig egy sajátos rotációs szisztéma [101] segitségével kivánták elérni. Főként a szövetségi államberendezkedés sajátos követelményeiből fakadt egyébként az Alkotmányvédő Bíróság kialakitása az 1963 évi alaptörvényben. A szövetségi alkotmány, ill. a köztársasági alkotmányok között, valamint a törvényi, ill. alaptörvényi legiszláció között óhatatlanul jelentkező eltérések ugyanis indokolttá tették a 10 bíróból álló fórumnak a kialakitását. Ezen túl a köztársaságok egymás közötti jogvitáit /határkérdés, hatásköri és illetékességi ügyek/ a szabadságjogok és a törvényesség egységes értelmezését stb. vitte előbbra ez az intézmény.

Jegyzetek

1/ Ld. a kérdéskör átfogó vizsgálatát a RUSZINOVA, Sz.I.: Goszudarsztvennoje usztrojsztvo Szocialisztycseszkih sztran Evropü. /Leningrád, 1966/, IVANCSEVA,N.P.:Osznovnüe csertü konsztitucii zarubezsnüh szocialisztycseszkih sztran. /Szaratov, 1973/, MAHNYENKO, A.N:Goszudarsztvennoe pravo zarubezsnüh szocialisztycseszkih sztran/Moszkva, 1970/ stb. c. kézkönyvek.

2/ Az első fázis jellemzőit vizsgálva KOVÁCS István: Az európai népi demokráciák alkotmányainak kialakulása és fejlődése. Bevezető tanulmány. Az európai népi demokráciák alkotmányai. Bp., 1985. 27-28.pp.

3/ Ezért mondja az államjogtudomány, hogy az 50-es évek elejéig "nem /is/ beszélhetünk /még/ európai, ill. ázsiai szocialista stb. modellről" ld.BIHARI Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei.Bp., 1962.128-129.pp.

4/ Eredeti megjelölése /Sozialistische Einheitspartei Deutschlands/ SED röviditéssel ismeretes.

5/ A felidézett Bizonia, Trizóna, ill. az 1949-es különálló "megszállási statutum" kiadása stb.

6/ A Német Szocialista Egységpárt, ill. a nyugati zónákban müködő Német Kommunista Párt /KPD/ kezdeményezése alapján.

7/ Ld. GORASKOVA, G.N.: Nacional'nüj front demokraticseszkoj Germanii 1949-1963 /Moszkva, 1966/ c. feldolgozása alapján. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte der DDR Hrsg. Bereich STaats- und Rechtsgeschichte der Section Rechtswissenschaft der Humboldt Univ. Red. K. Körner u.I. Melzer. Berlin, 1983. 87-90.pp.

8/ A diplomáciai kapcsolatfelvételre viszont csak azután kerülhetett sor, amikor 1954-ben a Szovjet Ellenőrző Bizottságot is felszámolták.

9/ Az idevágó szakirodalomból ld. DOERNBERG, St.: Die Geburt eines neuen Deutschland 1945-1949. Die antifaschistisch- demokratische Unwälzung und d. Entstehung d. DDR Berlin, 1959,BELICKI, V.N: Die Politik der Sowjetunion in den deutschen Angelegenheiten in der Nachkriegszeit 1945. 1976. Moszkau, 1977. Vö.: az alkotmánytörténeti kutfőkkel: Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik. Dokumente. Hrsg. K. SORGENICHT Berlin, 1969.

10/Ld. BIHARI Ottó: Idevágó megállapitásait /A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Bp.,1969. 126.p./ is. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte der DDR/ 1983. 81.pp/

11/Amely az adott esetben a militarizmus társadalmi bázisát képező junker nagybirtok gyökeres felszámolásával volt egyenlő. Vö:BIHARI Ottó: Összehasonlitó államjog. Bp.,1967. 278.p.

12/ Ld. Staats- und Rechtsgeschichte der DDR. /1983/ 130-131.pp.

13/ Ld. A Dokumente über die Bildung der Staatsrates der Deutschen Demokratischen Republik /Berlin, 1961/ adatai alapján. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte der DDR./1983/ 147-149.pp., BIHARI Ottó:Összehasonlitó államjog./1967/ 282-284.pp.

14/ Pl. igazságügyi, külügyi, gazdasági, népjóléti stb. bizottságok, ill. az elnökség tagjaiból és frakcióvezetőkből szervezett Öregek Tanácsa. Ld.a Népi Kamara jogairól és kötelezettségeiről. MTA ÁJI dokumentáció N/559.sz

15/ Staats- und Rechtsgeschichte DDR./1983/ 137-138.pp. Vö.: Staatsrecht der DDR./Berlin, 1977/, Die Deutsche Demokratische Republik auf dem Wege zum Sozialismus 1950-1960 . T. 1-2. Bearb. P. Stulz etc./Berlin, 1961/ c. művek adataival.

16/ Ld. az Államhatalom helyi szerveiről szóló tv. /1957. jan. 18-i 16. sz.tv./, A Népi Kamara jogairól és kötelezettségeiről a helyi népképviseletekkel szemben, in: MTA ÁJI dokumentáció N/559. sz. uo. II/4.sz.

17/ A népi ellenőrzés egyik modellje ez, amikor a munkás-paraszt felügyelet a SED KB-nek és a Kormánynak egyidejüleg alá van vetve.Ld. BIHARI Ottó:A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei./1969/ 459-460. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte der DDR./1983/ 94-95. pp., Az állami ellenőrzés rendszere az európai szocialista országokban. Szerk.: Török L.Bp., 1977. 19.p.

18/ Ld.A Német Demokratikus Köztársaság 1968. évi alkotmánya./in: Gesetzblatt d. DDR Teil I. 1968. 8.sz./ MTA ÁJI dokum. A-F. II/2., ua. in: Állam- és Igazgatás 1968. évf. 6.sz. 545-560.pp. Vö.: Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik /Berlin, 1975/, ill. Az európai népi demokráciák alkotmányai. Szerk. és bev. tan.irta:Kovács I. Bp., 1985. 343-367.pp. alapján.

19/ Mindenek előtt szólt az alkotmányozó gyűlés összehivásának szükségességéről, az új alkotmány kidolgozásáról. Ld. Dejiny štatu a prava szocialistickhých krajín. Aut.kol.Univ. Komenského. Bratislava, 1971. 136-137.pp.

20/ Ld. a kassa program un. Magna Chartája, vagyis a program 6. fejezete ként, amely a szlovák nép önállóságának elismerését foglalta magába.

21/ Ld. az 1948. máj. 9. alk. I. része /Nyilatkozatok/ alapján. A Csehszlovák Köztársaság alkotmánya. Bp., 1949. Vö.: FILIP, J. MATES, P.: Nad 20. výročím Ustavy 9. května, in: Právny Obzor 1978. évf. 5.sz. 385-400.pp.

22/ Ezért is az utóbbiakat az 1960. évi új alkotmányos jogalkotás sem érintette, ld. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1960. évi alkotmánya, in: Új szocialista alkotmányok. Az MTA Állam- és Jogtud. Int. Összehasonlító Oszt. kiadv. Bp., 1966. alapján. Vö.: BIHARI Ottó: Összehasonlító államjog. /1966/ 255.p.

23/ Ld. Dejiny štatu a prava socialistických krajín./1971/ 143-144.pp.

24/ Igy az 1954. évi 12.sz. tv. / A nemzeti bizottságokról/, az 1954. évi 13.ill. 14.sz. tv-ek a nemzeti bizottságok kialakitásának a módozatairól.

25/ Életképességét főként az bizonyitotta, hogy az 1948-as fordulat kiélezett politikai viszonyai között sem bomlott fel. Vö.: TOPORNIN,B.N: Vozniknovenie i razvitie Nacional'nogo fronta v. Csehszlovakii,in: Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1965.évf. 3.sz. 59-70.pp.

26/ Ld. a Csehszlovák Szocialista Köztársaság alkotmánya /Bratislava,1960/ megfelelő szakaszai alapján. Vö.: BIHARI Ottó: Összehasonlító államjog. /1966/ 262.pp.

27/ Ld. a szerzőtől: A szocialista jog fejlődése /Bp. 1984/ c. átfogó elemzés nyomán.

28/ Ld. a Nemzeti Tanácsokról szóló 1954. évi 12.sz. tv. alapján.

29/ Ld. TRELLA, R.: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság új államjogi elrendezése /Bratislava, 1971/ c. feldolgozás alapján. Vö.: CHOVANEC, J.:Československá socialistická federácia - optimalna forma narodno - štatneho zwidenia spoločného štatu Čechov a Slovákov. In:Právny Obzor

1978. évf. 10. sz. 884-899. pp. Vö.: Az európai népi demokráciák alkotmányai./1985/ 118-182.pp.

30/ Ld. A Csehszlovák Szocialista Köztársaság 1968. évi okt.27-i alkotmánya /az1968. évi 143.sz. tv./ MTA ÁJI dokumentáció A-f/ II.2.sz. alapján. Vö.: ua. in: Magyar Jog. 1969. évf. 11.sz. 689-690.pp. DÁVID R.: A jelenkor nagy jogrendszerei. Bp., 1977.198.p.

31/ Az 1952. évi 64., ill. 66.sz.törvények alapján, később az 1961. évi 26.tv. hozott új bírósági szervezeti szabályozást, ill. az 1964. évi 17.sz. tv. szabályozta a bírák választhatóságának a rendjét is. Ld. MTA ÁJI dokum. Cs/ 43.sz., uo. Cs IX/2.sz. alapján.

32/ Ld.az 1964. évi 36.sz. tv. alapján. Vö.: BIHARI Ottó: Összehasonlító államjog,/1966 / 215.p.

33/ A szenátus felszámolásáról, a földreformról és az Odera-Neisse határról.

34/ Ld. e korszak államtörténetében JEZIERSKI, A.: Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944-1968. /Warszawa, 1971/c. újabb rendszerező kutatásait. Vö.: SZKSIPEK,A.: Etapü politiko-ekonomicseszkogo razvitija Pol'szkoj Narodnoj Reszpubliki,/1944-1971/ In: Voproszü Isztorii 1977. évf. 12.sz. 20-33.pp.

35/ Ld.PIETRZAK,M.: Organizacja administracji terytorialnej w pierwszych latach Polski ludowej. In:Czasopismo Pravno-Historyczne 1975.évf. 1.sz. 1-21.pp. alapján.

36/ Helyenként a külső reakció által támogatott fegyveres bandák garázdálkodásának az állandósulásáig is elvezetett. Hazai viszonyainkhoz hasonlóan évekig tartott az ezek ellen folytatott küzdelem a népi demokratikus fejlődés időszakában.

37/ Sőt a belső ellenforradalmi erők támasza a Mikolajczyk vezette Lengyel Néppárt 1947-ig a kormányon belül is pozíciókkal rendelkezett. Ld. 1944-1947. W walce o utrwalenie vladzy Ludowej w Polsce. /Warszawa, 1967/ Pjaty let narodnoj Polsi 1944-1949.gg. /Moszkva, 1951/ adatai alapján.

38/ Ld. járásbíróság, vajdasági bíróság, ill. a legfelső bíróság rendszerében.

39/ Ld. a Lengyel Köztársaság ügyészségére vonatkozó 1950. évi 38.sz.tv. /ÁJI dokumentáció L/5.sz./ alapján. Vö.: DÁVID R.: A jelenkor nagy jogrendszerei./1977/ 180-181.pp.

40/ Ld. az 1957. évi tv. szövege /ÁJI dokumentáció L/ 279.sz./ alapján. Vö.: KOVÁCS István. A szocialista alkotmányfejlődés./1962/273.p., SZAWLOWSKY, R: Legislatywa a kontrola państwowa polsce ludowej,in: Państwo i Prawo 1959. évf. 8-9.sz. nyomán, MTA ÁJI dokumentáció.L/634. sz., Az állami ellenőrzés rendszere./1977/ 103-104.pp.

41/ Ld. erről BURDA, A.: Parlament of the Polish Peoples Republic. Ossolineum, 1978. 49.p.

42/ Ld. Az 1958. I., 25-i lengyel tanácstörvény egységes szerkezetbe foglalt szövege alapján. MTA ÁJI dokum. 39.993/1973. Az újabb változásokat pedig "A helyi államigazgatási szervek jogairól és kötelezettségeiről, valamint a tisztségek betöltésének szabályozásáról" szóló min. tanácsi r. hozta./1973. 47.sz./Vö.: Állam- és Igazgatás 1974. évf. 9. sz. 860-861.pp.

43/ Így pl. ettől kezdve általában érvényesült a többes jelölés egy-egy képviselői helyre, anélkül, hogy a népfrontban egyesült pártok egységes jelölési rendszerét felszámolták volna.

44/Az alk. 15. cikkely, 2 pontjára utalva, ld. BIHARI Ottó: Az összehasonlító államjog./1966/ 288.p.

45/ Ld. 1964. febr.5-én kelt Ig.min. r. a Lengyel Népköztársaság bírósági szervezetéről. In: MTA ÁJI dokum. L/693., ill. az 1967. évi ápr.17.tv. /13.sz./ a Lengyel Népköztársaság ügyészségéről, ld. uo. L/755.sz.

46/ Ld. az alkotmányos rendszer 1976. évi megujitása alapján, in:Állam- és Igazgatás 1976. évf. máj.sz. 427-439.pp. Vö.: Az európai népi demokráciák alkotmányai./1985/ 321-338.pp.

47/ Átállás az antifasiszta hatalmak szövetségéhez, együttmüködés a Szovjetunióval, a monarchia felszámolása,és a gazdasági függetlenség megteremtése stb. ld. NIEDERHAUSER Emil: Bulgária története.Bp.,1959. 2o9-211.pp.

48/ Megtisztitották a hadsereget, a karhatalmi szerveket, felszámolták a népellenes és az un. fajvédő rendelkezéseket, ill. a közrend védelmében új népi milicia felállitását kezdeményezték. Ld. Narodnaj. Reszpublika Bolgarija. Osznovü goszudarsztvennogo sztroja Red. Ja.G. Fagyeeva. Moszkva, 1974 26-35.pp. Vö.: NIEDERHAUSER Emil: Bulgária története. /1959/ 214-125.pp.

49/ Ld. az 1947. évi nagy nemzetgyülési választások útján, miután a bolgár alkotmányos felfogás szerint csak ez a szerv jogosult az alkotmányos legiszlációra.

5o/ Ld. az 1947. évi békeszerződések nyomán.

51/ Ld. a Bolgár Köztársaság alkotmánya /Bp.,1949/ alapján. Vö.: BEÉR János: Az új és a régi bolgár alkotmány, in: Jogtudományi Közlöny 1948. évf. 198. 2ol. pp. A témakör újabb szakirodalmából ld. Razvitie szocialisticseszkogo goszudarsztva i prava Narodnoj Reszpubliki Bolgarii. /Red. D. L. Zlatopol'szkij. Moszkva, 1973/, Narodnaja Reszpublika Bolgarija. Osznovü goszudarsztvennogo sztroja /Red. Ja. Radeva. i dr. Moszkva,1974/ c. feldolgozásokat.

52/ A pártok tagjai egyénileg, a szakszervezetek, ill. az ifjusági szövetség stb. pedig kollektive lépett a Hazafias Front kiépült helyi alapszervezeteibe.

53/ Ld. SZPOSZOV, B.: Velikaja Okt'jabrszkaja szocialisztics eszkaja revoljucija i sztanovlenije szocialisztics eszkogo goszudarsztva i prava v. Bolgarii, in: Szovetszkoe Goszudarszto i Pravo 1977. évf. 11.sz. 131-135-pp.

54/ Évente kétszer rendes, ill. szükség szerint rendkivüli üléseket tart, határozatait egyszerű szótöbbséggel /kivéve az alaptörvényi legiszlációt /hozza és a Prezidium javaslatára a 4 éves ciklust is meghosszabbithatja a rendkivüli körülmények esetén.

55/ Pl. összehivhatja a Népgyülést, nemzetgyülési és tanácsi választásokat irhat ki, központi államszervek vezetőit, ill. főtiszteket nevezhet ki, kitüntet és kegyelmi jogköröket is gyakorol.stb.

56/ Ld.az 1971. évi alk. 143. § alapján, vagyis az államtanács, a kormány, ill. a képviselők 1/3-nak a javaslata /kezdeményezése/ alapján, de minősitett /2/3-os többséggel hozható meg az alaptörvényi módositás. Vö.: Bulgár Népköztársaság alkotmánya, in: Állam- és Igazgatás 1971.évf 8.sz. 745-767.pp.,Az európai népi demokráciák alkotmányai/ 1985/ 89-112-pp.

57/ Valamint a Legfelső Bíróság, ill. az ügyészség vezetőjének és a főtiszteknek a kijelölése stb.

58/ Ld. a törvényhozás a Bolgár Népköztársaságban, in: Állam- és Igazgatás 1964. évf. 5.sz. 478-479.pp. alapján.
59/ Ilyen esetben a miniszterek a Nemzetgyűlés előtt felelnek tetteikért, de a vád képviselete ebben az esetben is a legfőbb ügyészre tartozik, az ítélet kimondója pedig a Legfelső Bíróság, ld. az 1971. évi alk.megfelelő szakasza alapján, in. /1971/745-767.pp.
60/ Ld. az 1948. évi 47.sz. tv. alapján, in: MTA ÁJI dokumentáció B/1.sz.
61/ Ez utóbbi ki van véve a kerületi néptanácsok felügyelete alól, ill. saját városi- kerületi néptanácsai felett hasonló jogositványokkal rendelkezik. Vö.: a Bolgár Népköztársaság területének az új köztársasági beosztásáról szóló tvr. /MTA ÁJI dokumentáció B/393.sz./ alapján.
62/ Ld. erről a magyar jogirodalomban, GYULAI Lajos: A helyi tanácsok reformja Bulgáriában, in: Állam- és Igazgatás 197o. évf. 5.sz. 451-459. pp. Vö.: Új bolgár tv. a népi tanácsokról, in: Magyar Jog. Külföldi Jogi Cikkgyüjtemény 1965. évf. 1.sz. 99-1o5.pp.
63/ Ld. már az újabb alkotmányos szabályozást követően kiadott 1973.évi új tanácstörvény /ÁJI dokum. B/481/ alapján.
64/ Ld. TÖRÖK Lajos: Állami ellenőrzés a Bolgár Népköztársaságban, in: Jogtudományi Közlöny 1964. évf. 569-578.pp. alapján.
65/ 1943-ban a RKP és a patrioták szövetsége /Uninea Patriotilor/ alapozta meg a Hazafias Egységfrontot, majd pedig az 1944-ben megszervezett Demokratikus Blokk /Blocul Național Democratic/ készitette elő a fegyveres felkelést is. Az előzményeket ld. CONSTANTINESCO N.P.Lupta pentru formarea Frontului popular în România /București,1968/ c. müve alapján. Vö.: FIROIU,D.V.: Istoria dreptului'Românesc I./197o/ 423-425.pp.
66/ Ld. Az idevágó szakirodalomból SZOZINA, M.G.: Borba ruminszkogo naroda za szozdanie i ukreplenie narodnodemokraticseszkogo sztroja. /Moszkva 1963/, ZAHARIA, Gh.: România în anii revoluției democrat-populare 1944-1947. /București, 1971/ c. feldolgozások alapján.Vö.: LOPINC, L., CSETERKI,I.: Borba Kommuniszticseszkoj Partii Romanii za unicstozsenie burzsoazno-pomescsicsego sztroja i usztanovlenie narodnoj Vlaszti, in: Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo 1961. évf. 8.sz. 71-83.pp. A jogi historizmus újabb idevágó eredményeire vonatkozóan ld. JONESCU, T.: Bibliografie juridica româna. 1944-1965. București, 1969.41o.p. adatait.
67/ Ld. a szovjet román diplomáciai kapcsolatfelvétel /1945.aug.6./ hatásaként, ill. az 1946. szeptemberében lezajlott béketárgyalások nyomán, amelyek elismerték pl. az 1938-as román-magyar határokat.
68/ Igy a pénzügyeket stabilizálták, az iparban az állami /munkás/ ellenőrzés alapjait rakták le és a tervgazdálkodás felé is megtették az első lépéseket.Vö.: FIROIU,D.V.: Isztoria dreptulu Românesc. /197o/ 437.p.
69/ Ld. A Román Népköztársaság alkotmánya. Bp.,1949. Vö.: SZENTPÉTERI István: A Román Népköztársaság új alkotmánya,in: Állam- és Igazgatás 1952. évf. 11-12.sz. 599-611.pp.
7o/ Ennek előirásai szerint került sor pl. a Magyar Autonom tartomány kialakitására, amely jogilag csak az 1968. évi új területi /közigazgatási/ rendszer bevezetésével szünt meg.
71/ A román Államtanács jogositványai ugyanis nem csak a kabinetelnök /min.eln./ kinevezésére, hanem esetenként még a főügyész utasitásainak a felülvizsgálatára is kiterjedhettek. Ld.DUNAY Pál: A kormány az európai szocialista államok államszervezetében, in: Dolgozatok az

államjog köréből. Szerk.: Kukorelli I. Bp.,1983. 154.p.

72/ Ld. az 1968. évi alkotmány megfelelő szakaszai alapján, in: Állam- és Igazgatás 1965. évf. 11.sz. 1o32., 1o43.pp. Vö.: BIHARI Otto: A Román Szocialista Köztársaság új alkotmánya, in: Magyar Jog Külföldi Jogi Cikkgyüjtemény 1966. évf. 1.sz. 1o5-117.pp.

73/ A RKP főtitkára egyben az államtanács elnöke, ill. a megyei titkárok egyben a végrehajtó bizottságok elnökei.Vö.: BIHARI Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei./1969/ 139-14o.pp.,FIROIU,D.V: Isztoria dreptului Românesc I. /197o/ 456.p.

74/ Igy pl. a Minisztériumok és az államigazgatás központi szerveinek a vezetéséről szóló 1969. tv. Vö.: BALOGH A.: Az államigazgatás központi szerveinek kollektiv vezetése a Román Szocialista Köztársaságban,in: Állam- és Igazgatás 1971. évf. 5.sz. 451-456.pp.

75/ Pl. az 1965-ös alkotmány után: A nagy nemzetgyülés szabályzata /1965/, a minisztertanács müködési szabályzata /1967/, a közigazgatás területi beosztása /1968/, a néptanácsok szervezetéről /1968/, az ügyészségi szervezetről /1968/, a minisztériumok és az államigazgatás központi szerveinek a vezetéséről /1969/ stb. Vö.: A Buletinul Oficial al Republicii Socialiste România közleményei nyomán.

76/ Igy ismeretes pl. hogy az észak-erdélyi területek román közigazgatás alá vétele csak 1945. márc.8-tól realizálódhatott.

77/ A Népköztársaság proklamálásáról, ld. 1947. évi 363.sz.tv.

78/ Ld. A népi tanácsokról szóló 1949.jan.15-én kelt 12.sz. tv. alapján, /MTA ÁJI dokumentáció R/13./ Vö.: Az 1965.évi alk. 79.§-ával.

79/ Ld. A DIACONESCU, Gh.HILSENRAD,A: A Román Népköztársaság birósági szervezete /Bucuresti, 1955/157.p. c. mű nyomán.

8o/ Ld. A Román Népköztársaság ügyészségének a létesitéséről és szervezéséről /1952. évi 31.sz./ szóló törvényt és a kapcsolt rendelkezéseket az MTA ÁJI dokumentáció R/148. R/319, R/353 sz. nyomán.

81/ A partizán vezérkar un. "Focani" rendeletei előzték meg /1942/ csak az AVNOJ bihaći döntéseit, amelyekben a helyi népfelszabaditó /nemzeti/ tanácsok megalakitását szorgalmazták. Vö.: Istorija države i prava naroda Jugoslavije./1979/ 385-386.pp.

82/ Ami ellen, mint ismeretes fegyveresen is fellépni próbálkozott,pl. az Ante Pavelec és a szerb csetnik, Draža Mihajlović. Vö.: KÓVÁCS István: Az európai népi demokráciák alkotmányainak kialakulása,ih. /1985/ 46-47.pp.

83/ Ld. Ivan Šubašić és Tito tárgyalásai 1944. juniusában, amelynek eredményeként Šubašić hazatért és tárcát vállalt az ideiglenes végrehajtó tanácsban.

84/ Minden 5o ooo választójoggal rendelkező polgárra jutván egy képviselő, később /195o/ 4o.ooo-re.

85/ Köztársaságonként 3o-3o, az autonom terület 15, a vajdaság 2o képviselő megválasztására volt feljogositva.

86/ Ld. BIHARI Ottó: Összehasonlitó államjog./1966/ 3o3-3o5.pp.Vö.DAVID R: A jelenkori nagy jogrendszerek /1977/ 168.p. A jugoszláv államtörténeti szakirodalomra vonatkozóan ld. Bibliographie juridique Yougoslave. Red. B. Blagojević. Supplement pour l'année. 1958. Beograd, 1959. 262.p. alapján.

87/ Ld. SZMIRNOV, N.D: Obrazovanie Narodnoj Reszpubliki Albanii. /Moszkva, 1960/ c.mü alapján. Vö.: Az Albán Népköztársaság alkotmánya. Bp., 1949. 31.p.

88/ Ld. pl. a népi ellenőrzési bizottságok, falúgyülések stb.

89/ Igy került be a szakirodalomba pl.az 1950. évi albán alkotmány fikciója, valójában nem más ez mint a módositások összefoglalása, inkorporálása.

90/ Ezen belül formálisnak tünt, hogy a minisztériumokat az ágazati államtitkárok /államtitkárságok/ alatt szervezték át. Erről irta találóan Kovács István, hogy "Jugoszlávia új társadalmi rendjének kiépitése során permanens alkotmányozással találkozunk"ld. Az európai népi demokráciák alkotmányai, /1958/ 185.p.

91/ Vagyis a "Jugoszláv Szövetségi Köztársaság társadalmi és politikai rendszeréről szóló alkotmányos törvény"-ról /1953/ van szó, amely az 1963. évi alkotmány közrebocsátásig érvényben volt. Ld. az Istorija država i prava jugoslovenskih naroda /Beograd, 1972/ alapján.

92/ De ez is ad irányelveket, sőt kifejezetten normativ aktusokat, mondja találóan RENÉ David/im. 1977. 22.p./, ami a gazdasági biráskodás tartalmi elemeinek a változatlanságát tükrözi.

93/ Ezért is van jelen a felfokozott érdeklődés a korabeli szakirodalomban e témakör iránt. Vö.: PETKOVIČ, R: A helyi önigazgatás Jugoszláviában /Belgrád, 1955/ c. feldolgozás adataival, in: MTA ÁJI dokumentáció J/11.sz.

94/ Ld. e tárgyban: Jugoszlávia új alkotmányának /1963/ az alapvető vonásai, in: Nemzetközi Szemle 1963. 2.sz. 69-75.pp.

95/ BIHARI Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei /1969/ 294-295.pp.

96/DUNAY Pál: A kormány az európai szocialista államok államszervezetében, in. /1983/ 141., 157.pp.

97/ Ld. Usztav Szocialisztickse Federativne Republike Jugoszlavije. Beograd, 1974. alapján. Vö.: Az európai népi demokráciák alkotmányai. /1985/ 191-312.pp.

98/ Ismételten csak 6 hónap elteltétől tüzhető napirendre az imigyen elakadt törvényjavaslat.

99/ Kivéve az 1971-ben történt /idézett/ változást, amikoris de jure ismét a kollektiv államelnökség bevezetésére került sor, de ezt J.B.TITO haláláig nem alkalmazták.

100/ Pl. szakszervezetek, ifjusági és sportszövetségek stb. Nyilván analóg tehát a szervezet a Bulgáriában megismert formákkal.

101/ A 8 évre, a szövetségi Skupština által eszközölt mandátumot a tagok felének a négyévenkénti ujraválasztásával egészitették ki.

X.

AZ EURÓPAI NÉPI DEMOKRATIKUS JOGCSOPORTRÉGIÓ

A szocialista jog alapjainak lerakása

Az európai szocialista országok állami strukturáját vizsgálva az adott jogcsoport belső tagozódásának az ismertető jegyei is feltűntek. A viszonylag fejlettebb társadalmi- gazdasági háttérrel induló kelet-közép európai szocialista államok, ill. az agrárkapitalizmus szintjéről indulók közt pl. nyilvánvalóan bizonyos eltérések eleve kialakulhattak. Az állami struktúrák fejlődésében mégis nagyobb mértékben hatott az új társadalmi rendre való áttérés konkrét történelmi módozata /mikéntje/ vagy éppen az adott ország etnikai összetettségéből fakadó sajátos követelmények szerepe. Ez utóbbi tényezők számottevő időbeli eltéréseket is magukban hordoztak, nagy egészében mégis egy közel fél évszázados, jellegében azonos fejlődéstörténeti trend vonult végig előttünk az európai szocialista, ill. népi demokratikus államrendszerek kiteljesedését példázva. Még a külső tényezők által előidézett terelőutak /kényszerpályák/ is megközelítően azonos módon jelentkeztek, a felismert államépítési hibák kiigazításai pedig ismét csak a közös jegyek /jellemzők/ továbbfejlődésének kedveztek. Mindezek ellenére is van bőségesen a különböző alrégiókban, ill. államonként is feltárulló speicifikum a népi államhatalom európai formáinak a megjelenésében és ezek legalább annyira hasznos társadalmi tapasztalatokká lehetnek a jelenkor számára, mint a jellegbeli azonosságok. Valójában tehát azt mondjuk, hogy e téren nem annyira a jogcsoporton belüli differenciálódást, vagy éppen az integrálódást kell nyomon követnünk, hanem egyáltalán a konkrét történelmi előrehaladás útjait kell feltárnunk.

Nem pusztán a jobb megértést szolgálva tesszük tehát, hogy a közelkörnyező társadalmak legújabbkori jogfejlődését is egy módszeres összehasonlító vizsgálódásnak alávetjük. A konkrét történelmi folyamatoknak ugyanis különös aktualitása van azáltal, hogy az adott jogcsoporton belüli hatások minden eddiginál inkább kölcsönhatások. Kontinensünk keleti felének a jellemzője ez az újkori történelemben, az európai szocialista jogcsoportrégiók egymásrahatása azonban több, mint történelmi jelenségkomplexum, hiszen - mondjuk joggal - hogy a benne érvényesülő folyamatok esetenként még ki sem "futottak". Ki vonhatná pedig kétsége, hogy a "történettudomány - ha egyáltalán, akkor - éppen a legközelebbi mult feltárásával nyújthat közvetlen tanitást a mának." [1] Ez utóbbi kölcsönhatások ugyanis Kelet-Európa népeinek történetében "jelenkortörténeti" jellegűek, azaz gyakran ma is élő kreatív folyamatok hordozói az európai szocialista jogcsoport fejlődésében.[2]

Újkori történelmünk /jogfejlődésünk/ századai teltek el úgy, hogy csak a fejlettebb /nyugati/ társadalmak hatásától várhattak eleink némi előrelépést az ismert soknemzetségű birodalmak prokrusztész-ágyába gyömöszölt népeink életében. Kelet-Európa legújabbkori története azonban ezt az egyoldalúságot végre leküzdötte és a kölcsönhatásoknak adott elsőbbséget. Mi-

ként a térség államtörténeti áttekintése során is láthattuk, ezek a kölcsönhatások pedig igencsak sokrétűen jelentkeztek és gyakran szinte determináns tényezővé is lehettek az adott állami strukturák, ill. intézményrendszerek fejlődésében. Mutatis mutandis, méginkább elmondható ez a szocialista jogtípus európai formáinak a fejlődéséről, hiszen a népi államhatalom fejlődéstörténete mindig is szoros összefüggésben volt az állami munka jogilag szabályozott rendjével, vagyis mindenek előtt azzal az alaptörvényi /közjogi/ jellegű jogalkotással, amely az imént lezárt államtörténeti vizsgálódásaink forrását képezte. Nem kell nyilván bizonyítani, hogy ebben a jogágazatban pedig az európai szocialista jog évszázados léptekkel haladt előre az utóbbi negyedszázad folyamán és olyan fejlett, jogdogmatikailag is szembetűnően megalapozott alkotmányos rendszereket munkált ki, amelyek gyakran a távoli kontinensek eredményesen megvívott nemzeti függetlenségi harcaiban is modellként szolgálhattak.

Az ismert burzsoá ujkonstitucionalizmus tehát a második világháborút követő időkben már végérvényesen lépéshátrányban maradt, a garantált /és megvalósult/ állampolgári jogok nem egy területén pedig kifejezetten példát statuált az európai szocialista országok alaptörvényi legiszlációja, ill. a Szovjetunió 1977. évi alkotmánya.[4]

Nem kétséges persze, hogy ez a szembetűnő közjogi előrelépés a szovjet építés társadalmi tapasztalatait ötvözte magában, számos területen azonban maga is eredetit alkotott. Hasonló történelmi folyamatok egész sorozata látható azonban a hagyományos jogágazatokban és egyáltalán a jog gyökeresen megváltozott történelmi szerepváltásaiban az utóbbi évtizedek folyamán.

Releváns jogi viszonyaink fejlődését vizsgálva mindenekelőtt fel kell idézni a kelet-európai térség heteromorf állapotát az új társadalmi formáció kialakulását megelőzően. Egészében ez a térség egyébként is a késleltetett /megkésett/ burzsoá jog régiójaként ismeretes, a két világháború közé eső időkben azonban a meglévő szintkülönbségek csak fokozódtak. Igy az átmenet jellemzőjévé lett, hogy a különböző burzsoá jogrendszerek akut válságából végülis nem volt már kiut, és ez a sajátos történelmi szituáció több-kevesebb időbeli eltéréssel kivétel nélkül mindenütt felszínre tört. Ennek a körülménynek a derivátuma egyébként, hogy az antifasiszta, népfelszabaditó mozgalom a kontinens keleti felében eleve olyan történelmi helyzet elé került, ami a fennálló jogrend életrevalóságát is meg kellett, hogy kérdőjelezze. Sőt, minél erőteljesebb /és eredményesebb/ volt tehát a belső antifasiszta népmozgalom az adott ország annál gyorsabban került közel /időben/ a népi demokratikus jog alapjainak a lerakásához. Igy az átmenet sajátosságává lett, hogy a térség viszonylag leggyengébb láncszemei egyben az új társadalmi formáció /ill. jog/ kialakitásának a kezdeményezőivé lettek és az elért első eredmények jócskán megelőzték a közép-európai térségben zajló változásokat. Közrejátszik ebben természetszerűen az is, hogy pl. az érintett társadalmak egykoron jobbára az agrárkapitalizmus szintjén rekedtek meg fejlődésükben és a hagyományos burzsoá jog tradicionális elemeihez való kötődés valójában ki sem alakulhatott. A viszonylag fejlettebb gazdasági- társadalmi háttérrel induló európai

szocialista országok viszont a burzsoá jogrend teljes, vagy közel teljes szétesését örökölték meg a különböző fasiszta, ill. fasisztoid rendszerektől. Egészében tehát a kontinens keleti felében - különböző előjellel bár -, de általánosan /és tartósan/ jelentkezett a sokszorosan deformált burzsoá jogrend tarthatatlansága. Mielőtt tehát a Vörös Hadsereg csapásai alatt a népellenes rendszerek sorra összeomlottak volna, a kényszerpályák /a terelőutak/ is kimerültek és az érintett kisnemzeti /burzsoá/ jogrendszerek magatehetetlenül bomlottak fel.

Ez a sajátos történelmi szituáció általában ismert a második világháború végkifejletének az összefüggésében. A történelmileg szükségszerű áttérésnek azonban volt még egy korábbi összetevője, amelyről gyakran hajlamosak vagyunk megfeledkezni. A burzsoá jogrend akut válsága ugyanis elsőként a balti népeknél jelentkezett. Az újjászületö balti szovjet köztársaságok népi /demokratikus/ jogrendjének az alapozását pedig csak a szovjetellenes háború tartóztathatta fel. Így a balti köztársaságok jogrendjében már a kizsákmányolásra alkalmas /tőkés, ill. földesuri/ tulajdonviszonyok korlátozása zajlott /államositás, nagybirtok felosztása stb/, amikor a Honvédő Háború szinterévé váló területeken átmenetileg mindenféle jogfejlesztő tevékenység háttérbe szorult.

Nem kell tehát az európai szocialista jog kialakulásának a történelmi sajátosságait anticipálnunk ahhoz, hogy a születő jogcsoport regionális tagozódását meglássuk. A konkrét alrégiók konturjait azonban hiábavaló volna a polgári komparatisztika irányeszméi nyomán keresnünk, amely gyakran ma is a latin-germán, ill. a bizánci-szláv kulturkörök derivátumaként beszél, ugymond a nyugati hagyományokkal rendelkező, ill. a balkáni országok jogcsoportrégiójáról.[2] Egyébként is a konkrét viszonyok konkrét elemzése alapján juthatunk majdan el a jogcsoport mibenlétének a felismeréséhez, ill. az adott nemzeti jogrendszerek legalapvetőbb jellemzőinek a rendszerbe foglalásáig. Az idevágó ismereteink azonban mindmáig felettébb szerény lehetőséget nyujtanak, miután, sem az adott jogrendszerek módszeres jogtörténeti feltárása, sem pedig az egyes jogágazatok összehasonlító vizsgálata nem áll rendelkezésünkre. A felidézett államtörténeti /szintetizáló/ próbálkozásokhoz fogható támpontokat pedig jobbára csak a gazdaságtörténeti-,[7] politikai, ill. a jogági összehasonlító vizsgálódások[8] nyujtanak számunkra.[9] Témakörünk módszeres jogtörténeti /összehasonlító/ elemzéséhez tehát ma is csak a releváns jogfejlődési tényanyag rendszerbe foglalásán keresztül vezet az út.[10] Vizsgáljuk tehát a szomszédos kortárs társadalmak legújabbkori jogfejlődésének a legalapvetőbb támpontjait, ill. ezek alapján az európai szocialista jog főbb összetevőit.

A szocialista jog német földön

Az 1919-es előzmények után jól tudjuk, hogy a polgári jellegű állam- és jog konszolidálódásának a lehetőségei Németországban már nagyon behatárolták maradtak. Formailag mégis a Weimari polgári demokratikus rendszer keretei között a tipusjegyeket hordozó megkésett burzsoá jog élt tovább. A monopolkapitalizmus viszonylag korai térhóditása nyomán persze kényszerpályákon haladt ez a jogrendszer már a századforduló után, de az akut

válság igazában csak a Weimari köztársaság összeomlásával egyidejűleg jelentkezett. Sem a fasiszta rendszer tobzódását sem a velejáró nemzeti katasztrófát nem tudta viszont többé ez a hajdan mintaként tekintett jogrendszer kivédeni. Sőt, az un. III. Birodalom romjai felett hamarosan az is kiderült, hogy ez a jogrend alapjaiban enerválódott és ezért a német társadalom regenerálásának az eszközévé sem válhatott. Ezt fejezi ki az antifasiszta hatalmak egész sor állásfoglalása Németország háború utáni helyzetére vonatkozóan. A potsdami egyezményekben pl. kifejezetten külső /nemzetközi jogi/ eszközökkel kellett alátámasztani a győztes hatalmaknak a német társadalom megtisztitását, a közélet nácitlanitását, ill. a háborús és népellenes bünteттek elkövetőinek a büntetőjogi felelősségrevonását. A Szövetséges Ellenőrző Tanácsnak még a gazdaság szférájába is kivülről kellett beavatkozni nem csupán a hadiipari potenciál, hanem a monopolizálódás torzult rendszerének a kiiktatása érdekében. Igy az Ellenőrző Tanács rendelkezései csakúgy, mint a megszállási övezetek katonai közigazgatási intézkedései jogforrásai erőre tettek szert.

Számos pozitiv eleme volt persze ennek az átmeneti jogállapotnak, hiszen a szövetséges ellenőrző, ill. katonai igazgatási szervek döntései nyomán likvidálták a porosz militarizmus egész intézményrendszerét és ezzel egyidejüleg élesztették újjá a legelemibb emberi jogokat. A porosz nagybirtok felszámolása /földreform/, a szellemi fertőzés hatástalanitása /iskolareform/, a közélet, ill. az igazságszolgáltatás demokratizálása és a népképviseleti jog részleges helyreállitása egyaránt a felidézett jogforrások valamelyikéből fakadhatott. A tartományi /helyi/ államszervek kialakitását hozta az első demokratikus népképviseleti választás és ezzel egyidejüleg a tartományi alkotmányos legiszláció /1946.dec.- 1947.febr./ is lehetővé vált. Igy a keleti zóna demokratikus politikai rendszerében a jogalkotó hatalom lehetőségei kiszélesedtek.[10] A földreform következetes végrehajtása,ill. általában a demokratikus reformok most már szilárd belső támaszra találtak és az elért eredmények végülis a szocialista jellegű átalakulás előfeltételeinek bizonyultak. Mindezeken túl, az életviszonyok számos területén a weimari rendszerben uralkodó jogállapotokhoz való visszatérés jelentkezett. Az NDK megalakulása és az 1949. évi alkotmány azonban gyökeresen uj helyzetet teremtett. Főként az alkotmány szerepe volt kiemelkedő, miután az állami munka rendezésén túl a társadalmi együttélés jogi szabályozásának alapelemeit is megteremtette.Nem véletlen tehát, hogy a népi állam kiépitésével egyidejüleg napirenden volt, már az igazságügyi munka átfogó reorganizálása is. Gyökeresen szakitva a burzsoá jogi tradiciókkal épült ki ezekben az években a népi állam központi ellenőrzési szervezete, az itélkező munka irányitásában is jelentős szerepet játszó Legfelső Bíróság /Oberste Gericht/ ill. a törvényességi felügyeleti rendszer /Statsanwaltschaft/ és egyáltalán az igazságügyi igazgatás legfőbb szerevezete, melynek sürgető feladatává tétetett, hogy az uj anyagi jogi,ill. eljárásjogi jogalkotást előkészitse.[11] A felgyorsult társadalmi átalakulás azonban az átfogó jogi /kodifikációs/ szabályozást, egy időre háttérbe szoritotta.

Az 5o-es évek jogalkotása azonban önmagában is a gyökeres társadalmi átalakulás kifejezőjévé lett. Igy a legalapvetőbb változásokat felidézve nyomban az új törvényhozó szerv /a Volskammer/ megalakulása után születtek a választójog, a népgazdasági tervezés és az államháztartás átfogó rendezését tartalmazó törvények /195o/. Átfogó munkaszabályzatra, ifjuságvédelmi és a családjog megújitását célzó normákra volt továbbá szükség az áttérés megkezdésével egyidejűleg, miközben a jogszolgáltatás egész rendszerének az átalakitása is napirendre került. A felgyorsult társadalmi átalakulás terméke volt ezekben az években az új birósági szervezeti törvény /Gerichtsverfassungsgesetz 1952/, az ügyészségi munka átfogó legiszlálása /1953, évi 66.sz. tv./ és a munkaügyi egyeztető és döntőbiráskodás alapjainak a lerakása. Az állami közjegyzőség szabályzata, ill. az ügyvédség kollégiumokba történt átszervezése, és a birák választhatóságát meghonositó tv.[12] stb. jelzi ezt az előrehaladást, amely egyben a népi /laikus/ elem részvételét is megalapozta az igazságszolgáltatás területén.

A jog gyökeres átalakulásának a másik jellegzetes inditékát a társadalmi- gazdasági átalakulás hozta. Az állami /szocialista/ szektor gyors térhóditása, a hiányzó nehézipari bázisok kiépitése és a falu szocialista átalakitásban elért eredmények az új jogrendszer kiépitését szakadatlanul napirenden tartották. A szocializmus anyagi- technikai bázisának megteremtéséhez tapadt tehát a kibontakozó tervszerződési rendszer, az uj agrárjog pedig az eredetileg többféle termelőszövetkezeti forma tipusszabályozásának az igényével jelentkezett. A páratlan történelmi átalakulások mindegyikét követte a belső és külső ellenség aknamunkája, amely pedig kiváltotta az elért vivmányok hatékony büntetőjogi védelmének a kiszélesitését. Mindezek eredményeként az 5o-es évek második felében már egy kialakult szocialista jogrendszer konturjai láthatók a Német Demokratikus Köztársaságban, amelynek a fontosabb összetevőire a korabeli jogi gondolkodás szélesebb értelemben is felfigyelni kényszerült.

A viszonylag fejlett termelőerők birtokában meglepő gyorsasággal fejlődött ki az 5O-es években az NDK állami szektorának a teljesitő képessége. Mindez a magántevékenység túlzott kikapcsolása nélkül halad előre, miközben az ország gazdasága az intenziv fejlesztés küszöbéhez érkezett, megelőzve ebben számos európai szocialista ország lehetőségeit. Az ipari, ill. az agrártermelést egyaránt jellemzi ez a körülmény, miután a falu gépi felszereltsége, ill. a szövetkezetesités lényegileg a 5o-es években le is zárulhatott. Igy az árutermelő /ill. az áruforgalmi/ viszonyokat rendező polgári jogban a szocialista tulajdonjog lett a meghatározó. A szovjet polgári jog közvetlen hatásaként jelentkezett továbbá a szigorú tervutasitásos rendszer kiépitése /Vertragssystem/, amelynek az átfogó törvényes szabályozása is az adott kor terméke[13]ként /1957, 77.sz.tv/ ismeretes. Hasonlóan nagy léptekkel halad a szocialista agrárgazdaság önállósult jogágazatának a kiépitése, amely a korszak elején ismert szabályozókat már messze maga mögé utasitotta. Ilyen értelemben az 1959 évi átfogó jogi rendezést idézhetnénk, amely gyökeresen új földjogi szabályozást is hozott, ill. egy fejlett termelőszövetkezeti tipusszabályzattal

vonta magára a figyelmet. Végül a /kialakuló szocialista/ polgári jog szféráján kívül jelentkezett az új munkatörvénykönyv, történelmileg is jelezvén, hogy a szocialista jogtípus kiteljesedése a munkajogi viszonyok kodifikációjának adja meg az elsőbbséget.

Valóban az NDK 1961. évi munkajogi-kodifikációja lett a szocialista jog kiépülésének az egyik legkorábbi bizonyítéka, miután az az 50-es években megjelenő részletszabályozás minden értékét magában foglalta.[14] Mint az első kódex-szerű jogalkotás megelőzte ezt az 1950.évi munkatörvény,ill. az azt követő évek gazdag munkajogi legiszlációja.[15] Nem véletlen tehát, hogy ez a törvénykönyv egészen a legújabb időkig /1977/ alkalmas volt a fejlett szocialista árutermelő gazdaság szolgálatára.

Ilyen értelemben már most utalni kell arra, hogy a kelet-közép-európai térségben szélesebb dimenzióban is jelentkezett ez a felgyorsult fejlődés, főként az 50-es évek második felétől. Az egykorú csehszlovák jogi kodifikáció fejlődését elemző Leonard Bianchi találóan írta le, hogy ebben az időben "minálunk nem öregedhettek meg a jogszabályok" olyként, mint hajdan a 19. században".[16] Az első nagy kodifikációs korszaka ez az európai szocialista jog fejlődésének amikor gyakran ugyanazon ágazatban - több jelentős átfogó legiszlációra is sor kerülhetett. Az NDK agrár-gazdaság ill.munkajogi viszonyainak a kodifikált rendszerezése is ezt a széleseben ható törvényszerűséget reprezentálja. A német földön kiteljesedő szocialista jog azonban ennél is kiterjedtebb dimenziókban hozta felszínre a gyökeresen új jogtípus életrevalóságát. Ezt bizonyítja a bünügyi ágazatban lezajlott előrelépés, amely a hidegháborús években különös jelentőségre tett szert.

Különös ismeretető jegye ennek a felgyorsult átalakulásnak, hogy sem a civilisztika terénumában, sem pedig a bünügyi ágazatban nem került sor még az anyagi jogi kodifikáció megvalósítására. Ez a jelenség persze nem téveszthet meg bennünket, hiszen akárcsak az alapvető termelési viszonyokban /a tulajdonviszonyokban lezajlott változásokra, más vonatkozásban a népi államhatalom /ill. a társadalmi- gazdasági vívmányok/ hatásosabb védelmezésére utalunk,láthatjuk a kor részletjogalkotásának a különleges történelmi szerepét. Éppen a nagyfokú mobilitás hozta, hogy a két fő anyagi jogi ágazatban a szocialista polgári jog,ill. az anyagi büntetőjog intézményesítése zajlott szakadatlanul, az ide szorosan tapadó eljárásjogi ágazatokban azonban már az átfogó legiszlációs törekvés /a kodifikáció/ is felszínre tört. Mind a polgári eljárásjogra, mind pedig az új büntető eljárásjog kifejlődésére tehát nagy hatást gyakorolt az átmeneti időszak joggyakorlata. Az 1952. évi bírósági szervezeti törvény, ill. az igazságügyi munka megujitását célzó felidézett változások pedig kifejezetten processzuális jogi alapozást is végeztek. Ilyen körülmények között már a korszakunk elején volt egy büntető eljárásjogi törvény /1952/, amely az 1877. évi Strafprozessordnung /Bünvádi perrendtartás/ kiiktatását jelentette. Az anyagi büntetőjog területén pedig az időközben lezajlott gyökeres változásokat inkoporálta az 1957. évi büntetőjoogi novella.[17] Még mindig nem az anyagi büntetőjog hé-

zaqmentes kodifikációjáról volt szó, de ez lett az első komplex gyüjtőhelye az időközben hatályosult büntetőjogi normáknak, ill. a gyökeresen új anyagi büntetőjogi jogelveknek.

Mindez, a törvénykezési szervezeti jogban lezajlott változásokkal, ill. a népi /laikus/ biráskodás kiterjesztésével együtt máris átfogó legiszlációt képviselt és a bünügyi ágazat egészében feleslegessé tette a régi idők normáinak a felhasználását. A német népi állam jogrendjében tehát átütő erejű változások zajlottak le az 50-es évek végéig, de éppen a bünügyi ágazat példája mutatja, hogy az érintett történelmi folyamatok ezzel még nem zárultak le. A fejlett szocializmus korszakához közeledve egyre nagyobb jelentőségűvé lett a szocialista törvényesség erősitése, ill. az intenziv társadalmi- gazdasági fejlődés hézagmentes büntetőjogi védelme. Igen kiterjedt törvényelőkészitő /kodifikációs/ munka után /ill. széles társadalmi viták alapján/ a 60-as években érett be ez a törekvés. Az államtanács által kiküldött kodifikációs bizottságok munkája 1963-tól szakadatlanul tartott, mignem elkészült az új anyagi büntetőjogi törvénykönyv,[18] amely az új Büntető Perrendtartási Kódexel egyidejűleg /1968.jan.12./ lépett életbe. Az adott ágazatban tehát csak a második kodifikációs hullám hozta meg a jogforrási kiteljesedést, valójában persze mindez már a lezajlott történelmi előrelépést tükrözte. Ilyen értelemben fordult szélesebb értelemben is az érdeklődés a különös precizséggel megfogalmazott tényálladékrendszerek, ill. a korszerű anyagi jogi és eljárásjogi jogelvek felé. A háborús büntettek el nem évülésének az inkorpolásával,[19] pedig követendő példát statuált. Szembetünő erénye továbbá ennek az átfogó jogalkotási munkának, hogy az alkotók egy korszerű feltételes elitélési rendszert munkáltak ki és a tulajdonképpen büntető, ill. államigazgatási deliktumok egymástól történő elhatárolásában is jelentős előrelépést tettek.[20]

A viszonylag fejlett társadalmi- gazdasági alapokról induló európai szocialista jogrendszerek fejlődésében azonban a 60-as évek már egy különös súlyponteltolódást is képviseltek. Ez a körülmény tünik elő az NDK jogfejlődésében is, miután az intenziv fejlődés korszakához közeledve a szocialista árutermelő, ill. áruforgalmi jog került előtérbe. Az új gazdasági útkeresés ebben a régióban tünt fel legkorábban/1965/1966/ és a két fő termelő ágazat /agrár-ipari/ kooperációs fejlődése is viszonylag hamar felszinre tört /1964/. A szocialista gazdaság szervezettségi szintjéből fakadt, hogy e téren persze a Vertragssystem, ill. a tervutasitásos rendszer lehetőségei is előbb kimerültek. Ezt jelzi az 1957. évi tervutasitásos szisztéma átfogó ujraszabályozása /Vertragsgesetz, 1965/ és méginkább az un. gazdasági jog szerepének az előtérbe kerülése.[21] A fejlett Nyugat túlszárnyalásának az illuziója nélkül változtak most a prioritások a gazdaság előnyére, amivel együtt járt a tervutasitásos rendszer korlátainak a részleges oldása is. A tervgazdálkodás egyszerüsitését célzó jogalkotás /1966. évi 5.sz. tv./ ugyanis az intenziv fejlesztést ösztönözve számolta fel a megkötöttségeket. Igy a gazdálkodó szervek önállósága már a 60-as évek második felében szembetünően kiszélesedett.

A felidézett folyamatok persze nem voltak mentesek az ellentmondásoktól, ami főként az agrárgazdasági viszonyok háttérbeszorulásában jelentkezett, miután a kibontakozó agrár-ipari kooperáció számottevő aránytalanságokat idézett elő a gazdaságok eredményességében. A kormányzat a termelési szerződések rendszerének a módositásával /1967.7.sz.tv./ ill.a földhasználati viszonyok gyakori módositásával /1964, 1967/ sem tudta maradéktalanul felszámolni a kedvezőtlen jelenségeket. Nagyban-egészében tehát szakadatlanul napirenden volt a 60-as évek jogalkotásában a gazdasági- jogi jellegű részletszabályozás. Mindez azonban nem az árúforgalmi /kereskedelmi/ jog elkülönülése felé haladt, hanem az árútermelés, ill. a munkaviszonyok dinamikus változásainak az igényeiből származott.[22] Ezt bizonyitandó idézzük fel a 6o-as évek elején /1961/ hatályosult munkajogi tvk. /az AGB/ felgyorsult változásait, amely a kisebb és nagyobb érdekek egyensúlyának a gyors változásait érzékelteti. Jellegzetesen ide tartozott a munkaügyi jogviták kiterjesztését célzó törekvés /1963. 4.sz. tv./ amely a munkáltató, ill. a munkavállaló érdekeltségét egyaránt növelte. Hasonló célokat tükröz a kollektivák jogainak a kiterjesztése a munkakonfliktusok rendezésében /1966. 15.sz.tv./ A termelő ágazatok szervezettségéből fakadt továbbá az 5 napos munkahétre való áttérés rendezett végrehajtása /1967. 38.sz.tv./ és mindez az átfogó társadalombiztositási rendszer kialakitását /1968.19.sz.t./ is lehetővé tette.

A csehszlovák és az NDK jogfejlődésben egyaránt megfigyelhető volt ez a folyamat a 60-as években, amelynek az előzményei a korábbi időkre is visszanyultak. Mig azonban a csehszlovák fejlődés az önálló Gazdasági Törvénykönyv megalkotásához is eljutott[23] a vizsgált korszakban, addig a Német Demokratikus Köztársaság gazdasági jogában a mobil jogi részletszabályozás dominált. Az idevágó joganyag később sem vált homogén kötelmi jogi jellegűvé, amelynek következtében a 70-es évek gazdasági jogában is a különböző gazdasági, munkajogi stb. részletszabályozás érvényesült. A nemzetközi gazdasági szerződések jogának az önálló törvénybe foglalása /kodifikálása/ azonban bekövetkezett.[24]

Végül a második jogi kodifikáció kiteljesedéseként szóljunk néhány önállósult ágazat átfogó jogi szabályozásáról, amely egyben már a Német Demokratikus Köztársaság hatályos jogrendjéhez vezetheti el a figyelmünket. Ilyenként említhetjük az 1966. évi családjogi kódexet,[25] amely a szocialista családjogi viszonyok konszolidálójaként ismeretes.

Az 50-es években készült első tervezet után ez a kodifikáció is a fejlett jogdogomatikai kimunkáltságával, ill. a szocialista családjog jogelvek következetes érvényre juttatásával jelentkezett. Hasonlóan széles társadalmi elvárások tapadtak az agrárgazdasági viszonyok továbbfejlődéséhez, ami a földhasználati jog /földjog/ újabb részletszabályozását követően már csak a 70-es években jelenhetett meg.[26] Az új Munkatörvénykönyv /1977/ is ebben a sorban volna említhető, amit egy páratlanul széles népi /társadalmi/ vita előzött meg és jótékonyan befolyásolt. A második jogi kodifikáció legjelesebb terméke azonban az 1975. évi Ptk. volt, amely közel két évtizedes elméleti munka után születhetett meg

a fejlett szocializmus korszakának a legfontosabb átfogó jogi szabályozását képviselve.[27] Ezzel a civiljogi ágazatok mindegyike fejlett jogforrási megalapozást nyert, amit a jól áttekinthető Polgári Törvénykönyv önmagában is meggyőzően bizonyithat.

A csehszlovák és a lengyel jogfejlődés jellemzői

A Csehszlovák jogfejlődés a másik olyan jellegű összetevő az európai szocialista jog szférájában, amelyet szintén összefüggésbe hozhatunk a viszonylag fejlett társadalmi- gazdasági bázisokról történt kiindulással. Ez a körülmény jelen volt már a népi demokratikus fejlődés korai szakaszában is, a háborús pusztitások felszámolása és a közrend helyreállitása azonban egy ideig rendkivül bonyolult helyzetet szült az új jogrend fejlődésében. Igy a cseh és a lengyel jogfejlődés kezdeteit egyaránt jellemzi a polgári köztársasági jogrend helyreállitását célzó törekvés, amelynek számos vonatkozásában pozitiv tartalma is volt. Az antifasiszta nemzeti felszabaditás erői általában arra törekedtek, hogy a nácizmus, ill. a helyi kollaboráns rendszerek rendelkezéseit mielőbb nyomtalanul felszámolják és a bünösök felelősségre vonását következetesen érvényre juttassák. Csehszlovákiában pl. egész sor olyan elnöki dekrétum született, amely a köztársaság védelméről szóló 1923. évi tv-ből kiindulva intézkedett a nácizmus bünc selekményeinek a felkutatásáról, ill. az ilyen ügyekben itélkező bíróságok feladatainak a meghatározásáról.[28] A burzsoá restaurációs körök pedig kifejezetten arra törekedtek, hogy a német megszállás előtti jogállapotokat helyreállitsák. A népi erők gyors térhóditása, ill. az antifasiszta fegyveres küzdelemben való közvetlen helytállása azonban eleve kudarcra itélte a burzsoá jogrend restaurálását célzó törekvéseket. Ezt jelzi előre lengyel földön a Nemzeti Felszabaditó Komité 1944. évi programja, ill. Csehszlovákiában pedig az un. kassa program /1945/ gyakorlati alkalmazása. Ezek a nemzeti /népi/ közmegegyezést kifejező dokumentumok vetitették előre pl. a földreform következetes végrehajtását, amely a felszabadult területeken nyomban megkezdődött a háború után.[29] Köztársasági elnöki dekrétumok egész sora intézkedett továbbá Csehszlovákiában a népellenes bünösök vagyonának az elkobzásáról /5/1945 Zb/ a bányák, bankok, biztositó társaságok államositásáról /100, 102, 103/1945 Zb/ és a népellátás biztonságáról stb.

A közrend helyreállitása, a spekuláció elleni harc, ill. a nemzeti javak védelme[30] is hasonlóan gyors és hatékony intézkedéseket követelt függetlenül akár a régi kodifikált jog anyagától is. Ennek ellenére látható, hogy a népi demokratikus fejlődés belső és külső ellenségei lelassitották az új jogtipus kialakulásának a folyamatát. Csehszlovákiában még a jogi kontinuitás elméletét is felhasználták a gyökeres változások feltartóztatására, lengyel földön pedig a Mikolajczyk mögött álló fegyveres bandák tették kétségessé a népi demokratikus állam rendelkezéseit.

A jogbizonytalanság felszámolását célzó kezdeti lépések[31] után a népi erők döntő győzelme hozta meg a lehetőséget a jogrend gyökeres átépitésének. Csehszlovákiában az 1948. évi februári fordulat, Lengyelországban

az 1947. évi választások után nyílt lehetőség erre, de már itt feltűnt, hogy a politikai félmegoldások és kompromisszumok a lengyel jog fejlődését is behatárolják. A határozott elkülönülést jelezte már az 1948/1949. évi csehszlovák jogalkotás, amely a földreform következetes végrehajtását /44, ill. 46/1948 Zb/, az ipari ill. a kereskedelmi tevékenység, az utazási irodák a vendéglátás. stb. állami kezelésbevételét jelentette /114, 115., 118., 119., 12o., 122, 124/1948 Zb/ és elindította a hatályos jogrend gyökeres átalakítását.[32] A május 9-i alkotmány pedig kifejezetten előírta a jog főbb ágazatainak az átfogó szabályozását.

Az új alkotmányos rendszer kiépülésével egyidejűleg 1949-ben már napirenden volt a szocialista jog alapjainak a lerakása. E célból a CsKP a jogászok országos értekezletének a figyelmét is /1949/ a sürgető feladatokra irányította. Így a korabeli közgondolkodás valóságos /2 éves/ jogalkotási tervként kezelte a főbb anyagi és eljárásjogi ágazatok hatályos joganyagának az összegyűjtését, ill, a gyökeresen új jog-anyag kodifikált bázisainak a kiépítését. Hasonló követelményeket az 1947-es lengyel "kis alkotmány" nem fogalmazott meg, valójában azonban ott is élt már az átfogó jogi ujjárendezés igénye, csupán a lehetőségek váltak behatároltabbá;[33] az 1956-os belső politikai válság leküzdése pedig további visszalépéseket szült.[34] Jó példa erre, hogy a szocialista árútermelő gazdaság fejlődését tükröző polgári törvénykönyv Lengyelországban a 6o-as évek jogalkotására maradt, a szocialista állam megnövekedett gazdasági- szervező funkciójával összefüggő legiszláció azonban itt is felgyorsult folyamatként lépett be az 5o-es évek jogalkotásába. Sőt, ennek a kreatív jellegű jogegységtörekvésnek az első eredményei is megszülettek /ld. a lengyel családjogi tvk. 195o-ből/, a csehszlovák családjogi kodifikációt /1949/ azonban követte nyomban a Ptk, ill. az Első Pp megalkotása /14O. és 141/ 1950 Zb sz. tv/ is. Főként az 1950. évi csehszlovák Polgári törvénykönyv vonta magára a figyelmet, mivel az már az alapvető szocialista tulajdonviszonyokat tekintette meghatározónak. Az állami szocialista tulajdon a népi /közös/ vagyont, ill. a szövetkezeti tulajdonformát foglalta magában, amihez hozzátartozik az állampolgárok személyi tulajdona is. Már csak alárendelt jelentőséggel számolt a jogalkotó a kismagántulajdonjoggal és így a dologi, ill. a kötelmi jogi viszonyokban is az árútermelő, ill. árúforgalmi szervezetek és az állampolgárok egymásközti viszonyait állította előtérbe. A tvk arccal a tervgazdálkodás igényei felé fordult és alapvetően a 2o-as évek szovjet jogi kodifikációjának a tapasztalataiból meritett. Az örökösödési jogban /a törvényes öröklés, ill. a végrendeleti öröklés/ azonban egy sor nemzeti sajátosságot őriztek meg, de mindenek fölé emelték a szabályt, hogy mindenféle végintézkedés érvénytelen, ha az ellentétben van a törvénnyel.

A szerkezetében is hagyományosnak tűnő csehszlovák Ptk tehát a szocialista polgári jog egységes rendszerét képviselte, bár a kötelmeket már az un. gazdasági jogi igények figyelembevételével szabályozta. Még akkor is megőrizték ezt az egységet, amikor a jogalkotás külön törvényben rendezte /99/ 195o Zb sz/ a gazdasági szerződéseket, ill. az idevágó jogviták /állami/ gazdasági döntőbiráskodás utján történő elbirálását.[35] Viszonylag rövid

idő múltával kialakult azonban az önállósuló termelő szövetkezeti jog,[36] ill. a tulajdonképpeni gazdasági jog elkülönülésének a határozottabb jelei is feltűntek. A gazdasági károkozásról /63/1951 ZB/, a gazdasági titoktartásról /lol/1953 Zb/, ill. a nemzeti vállalatokról és más gazdasági szervekről szóló /51/1955 Zb/[37] stb. törvényes rendelkezések egész sora volna felidézhető e körben mint olyan, amely a polgári jog hagyományos egységének a megszünését jelzi. A folyamat kezdetét jelzik a nemzeti és a kommunális vállalatokról szóló /lo3 és lo4/ 195o/ZB/ rendelkezések 195o-ből, az évtized második felének a legiszlációja /191/1955 Zb váltótörvény, 71/1958 Zb a gazdasági kártérítésről stb/ pedig határozottabban az elkülönülés irányában haladt.

A lengyel szocialista jog fejlődésében is voltak jelek még az 5o-es évekelején a gazdasági jog elkülönülésére. Erre utalva idézhetnénk a tervszerződésekről szóló rendelkezéseket /pl. az 195o. évi 21.sz. tv/, de az 5O-es évek második felének a gazdasági megtorpanásai már az elkülönülésnek nem kedveztek. Igy a 6O-as évek un. második jogi kodifikációjának a termékeként Lengyelországban a polgári jog hagyományos egysége[38] mellett a családjogi, ill. a nemzetközi magánjogi kodifikációra került sor, a csehszlovák jogfejlődés viszont megállithatatlanul haladt a gazdasági jog önállósulásához. Ennek megértését szolgálva térjünk vissza a jogi kodifikáció második hullámára,amely a 6o-as évek elején jelentkezett.

A szocializmus társadalmi- gazdasági alapjainak a lerakása fejeződött be az 5O-es évek végéig Csehszlovákiában és a korszakot lezáró 196o-évi alkotmány természetes követelményeként fogalmazta meg a főbb jogágazatok ujrakodifikálásának a szükségességét. A fejlett szocializmus közelségét némileg túlértékelve az alaptörvényi legiszláció tehát elindítójává lett a kodifikált szocialista jog reviziójának. Ennek a törekvésnek a nyitánya pedig a második családjogi kódex /a 93/1963 Zb/, amely a gyermek sorsához fűződő társadalmi érdekek hatásos védelmét állitotta előtérbe. Ilyen értelemben a tvk. lényeges előrelépést is hozott az 1949. évi családjogi kodifikációval szemben. Az a fajta törekvés azonban, hogy a releváns családjogi viszonyokat, a tvk a személyi viszonyokra akarta behatárolni, nem volt szerencsés. Ez a meggondolás vezetett ugyanis oda, hogy a második családjogi tvk-ból a Ptk-ba kerültek át a házassággal összefüggő vagyonjogi viszonyok.

Egyfajta forditott sorrendiség is megjelent ezután a csehszlovák jogfejlődésben, miután a Ptk-t megelőzően sor került a nemzetközi magánjogi /nemzetközi, kereskedelmi/ tvk, kiadására,[39] és a felujitott Polgári Perrendtartási tvk kiadására /1963/ is sor került a 6O-as évek első felében. Ez utóbbi kódex megújitását azonban inkább csak a gazdasági jogi /döntőbiráskodási/, ill. a munkajogi viszonyok elkülönülése késztette. Az új kódex hatókore tehát végérvényesen beszükült és ilyen értelemben a kialakult társadalmi valósághoz való alkalmazkodás zajlott le. Minden egyéb vonatkozásban az 195o-es Pp finomitott szabályai éltek tovább,

tehát elsősorban az állampolgárok egymás közötti, ill. az állampolgárok és az egyes szocialista jogi személyek közötti jogviták lebonyolításának a hatékony védelmét hozta a kodifikáció. Korszerű elvek alapján nyugszik ez a kódex,[40] de ebben csak némi előrelépést tehetett a jogalkotó az 195o. évi Pp-hez viszonyítva, amely már ezeket a jogelveket meghonosította. Lényegesen egyszerűsítették továbbá a polgári peres eljárás szabályait és végképpen számüzték a polgári perrendtartási rendszerek hagyományos formalizmusát.

Ilyen előzmények után született meg az 1964. évi csehszlovák Polgári Törvénykönyv /40/1964 Zb sz.tv./ amely az egyidejüleg közrebocsátott lengyel Ptk-tól már számottevő mértékben eltért, mint láttuk éppen azáltal, hogy a gazdasági jogi jellegű kötelmeket /a kötelmi jogot/ kivül rekesztette abból a jogalkotó. A fejlett cseh árutermelő /szocialista/ gazdaság jelenlétében azonban ez a tény természetesnek tünt annál is inkább, mivel ezzel egyidejüleg megjelent az un. Gazdasági törvénykönyv /a lo9/1964 Zb sz.tv./,[41] amely komplex módon magában foglalta az időközben már elkülönült releváns gazdasági jogi normákat. Ez a joganyag tehát nem egyszerűen kötelmi jogként /kereskedelmi jogként/ különült el, hanem az intenziv gazdasági fejlődés adta jogi viszonyok rendszerbe foglalásaként. Szorosan hozzátartozott ehhez a gazdálkodó szocialista szervezetek jogvitáit rendező gazdasági döntőbiráskodás /121/1962 Zb sz.tv./, amelynek a kiegészítése szakadatlanul napirenden volt a 6o-as évektől. Egyészében tehát a gazdasági jog elkülönülése megmásithatatlan valóságként ment át a legújabbkori csehszlovák jogfejlődésbe, jelezvén ismét a viszonylag fejlett szocialista gazdaság meghatározó szerepét. A szinte egyidejü /második/ lengyel kodifikáció eredményeiben viszont hiába keresnénk már az itt vázolt folyamatok kiteljesedését. Ettől függetlenül a konkrét lengyel társadalmi- gazdasági viszonyok között igen jól szolgálta a jogegység ügyét az 1964. évi Ptk. ill. a vele egyidejüleg közrebocsátott Pp és a családjogi tvk[42] valamint az egy évvel később hatályosult nemzetközi magánjogi kódex is.

Végezetül a civiljogi ágazat fejlődése kapcsán idézzük fel a cseh, lengyel jogban is egyaránt nagyjelentőségü munkajogi kodifikáció újabb eredményeit. Ide soroljuk az 1965. évi csehszlovák munkajogi tvk-et,[43] amely az egyik legsikerültebb alkotásnak bizonyult a legujabbkori szocialista jogfejlődésben. E téren az 5o-es években sem volt átfogó jogi szabályozás /kodifikáció/ Csehszlovákiában, de a viszonylag fejlett tradicionális joganyag, ill. az újabb részletjogalkotás[44] mindvégig rendezett jogállapotokat képviselt.

A bünügyi ágazatban persze a fentiekben vázolt folyamatok kevésbé követhetők nyomon, pedig ismét csak arra utalhatunk, hogy az eredők az antifasiszta /nemzeti/ felszabadító mozgalmak programjához, ill. az adott országok kodifikált burzsoá jogrendjének a részleges továbbéléséhez tapadtak. Az idézett kassai program, ill. a Lengyel Nemzeti Felszabaditási Komité manifesztuma még az antifasiszta háború utolsó évében irányelveket fogalmazott meg a háborús és népellenes büntettek elkövetőinek a felelősségre-

vonására és a különleges népbíróságok joggyakorlata is gyakran hivatkozott a hatályos anyagi és eljárásjogi törvénykönyvekre. A náci bünösök és a kollaboránsok felelősségének a megállapitása érdekében persze egy sor új tényálladék-definició megfogalmazására is sor került.Hasonlóan a büntetőjogi megtorlás régi és új eszközeivel kellett fellépni az újjáépitést szabotáló,a közellátást és a közrend helyreállitását akadályozó erőkkel szemben. Csehszlovákiában a fosztogatás és a spekuláció elleni országos fellépést /a 38/1945 Zb, a 15/1947 Zb, a 15/1947 Zb/ Lengyelországban a fegyveres bandák terrorizmusának a leküzdését emlithetnénk e körben. Csak az új alkotmányos rend kialakulását követően nyilt mód arra tehát, hogy ezeket a vegyes jellegü jogforrásokat egységesitsék, ill. új átfogó legiszláció utján kiiktassák. Jó példa erre a Csehszlovák /népi demokratikus/ Köztársaság védelméről szóló 1948. évi 231.sz. tv., amely végre a burzsoá köztársaság idevágó 1923. évi rendelkezéseit hatályon kivül helyezte. Az 1948. márciusi fordulat azonban ismét csak az új jogrend kiteljesedését hozta, miután az átfogó büntető /anyagi/ jogi, ill. eljárásjogi jogalkotást is felgyorsitotta. Ez a körülmény pedig elvezetett az 1950. évi új Btk. /86/1950/Zb/, az új Be /87/1950 Zb/, ill. az új Kihágási Büntetőtörvénykönyv /88/1950 Zb/ megalkotásához. Ilyenfajta radikális politikai fordulat hiányában /és sok más tényező hatása alatt /Lengyelországban viszont a polgári köztársaság idejéből való 1932. évi Btk. ill. Be sokszoros kiegészitésével haladt előre a népi államhatalom igazságszolgáltatása.[45] Az egykor francia modellekből kölcsönzött, fejlett jogdogmatika és pl. az 1932-es Btk-t jellemző korszerü feltételes elitélési rendszer is hozzájárult ezeknek a kütfőknek a továbbéléséhez.

Az 1948-as alkotmány előirására is támaszkodó csehszlovák kodifikáció viszont hüen tükrözte a lezajlott társadalom-politikai változásokat, előtérbe állitva a népi államhatalom és a társadalmi rend védelmét. Egyben a bünügyi ágazatnak ez a komplex legiszlálása egyszerre felszámolta a régi jog egyes elemeinek a továbbélését, ill. a területenként is eltérő burzsoá jog jelenlétét. A jogellenes magatartások megitélésében egyébként az új Csehszlovák Btk. is a cselekmény /ill. mulasztás/ társadalmi veszélyességét tekintette irányadónak. A jogalkotó magáévá tette a klasszikus büntetőjogijogelveket és fő célját a nevelő hatások érvényesitésében jelölte meg. A büncselekmények trichotomikus felosztását /büntett, vétség, kihágás/ elvetette és a hagyományosan ismert tényálladék rendszereket egy sor új tényálladékkal egészitette ki. Ilyen értelemben a tvk-et nyomban ki is egészitették pl. a béke védelméről /165/1950 Zb/ szóló tv büncselekménykategóriáival.

Komoly pozitivuma az első csehszlovák Btk megalkotásának, hogy a tvk. javitó-nevelő célzatú megfogalmazása a büntetési rendszerben is kifejezésre jutott. Igy az alapjában preventiv jellegü intézkedések között fontos szerep jutott a feltételes elitélésnek, ill. a feltételes szabadonbocsátás alkalmazásának. Eme pozitivumai alapján a kódex hatásosan szolgálta a szocializmus megszilárdulásának a korszakát, de már az 50-es évek második felében egy sor novellával is kiegészült a csehszlovák Btk, amelyek a törvényesség megszilárditásának a követelményéből, ill. az elkövetett hibák kiigazitását célzó törekvésből fakadtak.[46] Mindezek a változások is érlelték a bünügyi ágazatban megismert hármas kodifikáció teljes

felújitását, amely nyomban az 196o.évi alkotmányt követően megvalósult. Indoklását nemcsak a szocializmus társadalmi- gazdasági alapjainak a lerakásából eredeztették, hanem az igazságszolgáltatás rendjében időközben lezajlott alapvető változásokból is. Igy a második jogi kodifikációs hullám nyitányaként megismert 1961. évi Btk. ismét együtt jelentkezett az új büntető eljárásjogi törvénnyel, ill. a népi rendes bíróságok munkájáról és a nemzeti bizottságok idevágó feladatairól szóló törvényekkel.[47] Ez a komplex bünügyi legiszláció tehát valóban új helyzetet akart teremteni, ami az anyagi büntetőjog kodifikált normarendszeréből is nyilvánvalóan kitünt. Az 1961. évi 14a.sz. törvénybe foglalt *új csehszlovák Btk* ugyanis a korábbi évtized tapasztalatait felhasználva korszerüsitette a büntetőjogot és felszámolta a korábbi kódex generális prevencióit kifejező büntetési rendszerét. Általában előtérbe került az egyéniesités /individualizáció/és a büntetések túlzott mértékü felső határát is csökkentették. *Magára vonta a figyelmet a tvk., a halálbüntetés ellenzésével*, bár azt mint kivételes büntetést változatlanul megfogalmazta. Lényegében továbbfejlesztést nyert a feltételes elitélés rendszere, a fiatalkoruak büntetőjogi felelősségrevonása, ill. megjelent a szervezett bünözés elleni harc követelménye is a tvk-ben.

Ez a kettősség jellemzi egyébként a fejlett szocializmus követelményeit kifejező csehszlovák Btk.későbbi novellálását is. A törvényhozásnak reagálni kellett a 6o-as években elszaporodó gazdasági károkozás, ill. általában a közrendet súlyosan veszélyeztető cselekményekkel szemben. Mindez együtt haladt ismét a Be., ill. a kihágás Btk novellálásával[48] és a szocialista törvényesség veszélyeztetése nélkül alkalmasnak mutatkozott a megváltozott követelmények kielégitésére. Utaljunk tehát alább a büntető eljárásjogi viszonyok főbb jellemzőire, ill. a kodifikált közigazgatási /szabálysértési/ büntetőjog szerepére is.

Az 1950. évi Be. közvetlen előzményét is az alkotmány, ill. a népi igazságszolgáltatás kiépitéséről szóló 1948. évi 319. sz. tv. képezte. A náci bünösök,ill. kollaboránsok elleni eljárások, valamint a közrend megszilárditását célzó korábbi jogalkotás pozitiv elemei is beépültek persze a kodifikált jog anyagába. Ez az új normarendszer tehát igen *értékes társadalmi tapasztalatok összegezéseként jelentkezett* /87/195o Zb/, magába ötvözve a nyilvánosság, szóbeliség, közvetlenség elvét, a védelem jogát a bizonyitékok szabad mérlegelésnek az elvét, az anyagi igazság elvét, ill. az ártatlanság vélelmét, stb. Mégis csak a szocialista törvényesség megszilárditását követően foglalhatta el méltó helyét a tvk a csehszlovák szocialista jog fejlődésében, miután a második *Be kódex 1965. évi novellálása* /57/1965 Zb/ számottevően kibővitette a védelem jogát és *általában a törvényesség megszilárditása irányában hatott*. Magára vonta a figyelmet ez a novella azzal is, hogy az előkészitő eljárás két szakaszát /nyomozás és vizsgálat/ külön-külön szabályozta /elválasztotta/. A büntető perrendtartás ilyetén történt korszerüsitésével egyidejüleg szabályozták az alapfokú népi rendes bíróságok hatáskörébe vont kisebb súlyu büncselekmények elbirálását /59/1965 Zb/ és a büntetés-végrehajtási szabályokat is felújitották.

Hasonlóan pozitív irányú fejlődés zajlott le a kihágási büntetőjog területén, amely szintén az 195o. évi kodifikációval tünt fel /88/195o Zb/. A kisebb súlyú jogellenes magatartások feletti döntést ez a kódex általában a nemzeti bizottságok illetékes szakigazgatási szerveire helyezte at, ami nagymértékben tehermentesitette az alapfokú népi rendes birósági szervek munkáját. A helyes cél mechanikus értelmezése azonban rövidesen reparációra szorult /lo2/1953 Zb/, amely az ügyek egy részét ismét a rendes biróságok elé utalta. Sőt, az 5o-es évek második felében további kiigazitások is szükségessé váltak az államigazgatási /kihágási/ büntető eljárás egyszerüsitését szolgálva, bizonyos értékahtáron alul pedig csak a fegyelmi eljárásnak adtak helyet /24/1957 Zb/.

Mindez jól tükrözi a csehszlovák szocialista jog dinamikus fejlődését a kiteljesedés korszakában. A megtett út mégis a csehszlovák népi demokratikus, ill. szocialista fejlődés terméke volt. Az adott alrégió harmadik összetevőjében a Lengyel Népköztársaságban viszont már csak a fejlődési trend volt azonos, a konkrét megoldási módozatok azonban a fentiekben vázoltaktól jelentősen eltértek. A legszembetünőbb példája ennek, hogy a lengyel társadalom szocialista átalakulásának a sajátosságaival összefonódva a büntügyi ágazatok joganyaga is csak a 6o-as évek végén tudott szakitani a régi jog egyes elemeivel. Mind az anyagi büntetőjogban, mind pedig a büntető eljárásjog szférájában tehát az 1969.évi kodifikációk napvilágra kerüléséig a sokszorosan novellált burzsoá köztársasági kodifikáció szolgált eszközül. Időközben persze a régi joganyag gyökeresen új tartalommal telitődött, nincs tehát arról szó, hogy a Lengyel Népköztársaságban a kodifikáció megkésése egyben a burzsoá jog továbbélését jelentette volna. Hosszú évek elméleti munkája és a joggyakorlati tapasztalatok figyelembevétele alapján születtek tehát az európai szocialista jog második kodifikációs korszakában, a lengyel Btk., a Be., ill. a büntetésvégrehajtási kódexek. Jótékonyan hatott erre, hogy az egységes birósági szervezeti tv. tapasztalatait is fel lehetett használni a bünügyi ágazati joganyagának a korszerűsitésében. Az új lengyel kodifikációt nem terhelték továbbá az 5o-es években elkövetett hibás törekvések, pusztán az időbeni lemaradás tehát semmiképpen nem azonositható az elmaradottsággal. Ellenkezőleg az 1969.évi lengyel büntető /anyagi/ jogi, büntető eljárásjogi ill. büntetésvégrehajtási kodifikáció az elméleti megalapozottsággal tünt ki. Ez mondható el az évekkel később /1971/ napvilágra került szabálysértési kódex megalkotásáról is.

A délkelet-európai jogcsoportrégió

Immár közel fél évszázados távlatból tekintünk az európai szocialista jog délkeleti szárnyán kialakult jogrendszerekre, amelyek egynémelyike a kisnemzeti államkeretek között, mig mások többnemzetiségü, ill. uniált népi demokratikus államhatalom védelme alatt formálódtak ki. A kezdetek úgy fél évtizeddel korábbi időkbe nyúlnak vissza, mint az imént lezárt közép-kelet-európai jogfejlődésben, hiszen az ide sorolható szocialista jogrendszerek kibontakozásának az első lépései az antifasiszta fegyveres ellenállás korá-

hoz tapadnak. A helyi népellenes rendszerek pedig - mint jól tudjuk - jóval a második világháborút megelőzően összeomlottak, vagy éppen a nyílt fasiszta /helyi/ diktatúráknak adták át a helyüket. A kisnemzeti, megkésett burzsoá jogrendszerek életrevalósága tehát már a 40-es évek elején megkérdőjeleztetett. Polgári demokratikus hagyományokkal nem vagy alig rendelkezvén ezek a kisnemzeti jogrendszerek ugyanis akut válságban voltak már a századfordulót követő időktől[30] és a jobbára idegen érdekeket szolgáló dinasztikus rendszerek a két világháború közé szorulva nem is voltak érdekeltek a jogrend korszerűsítésében. Pedig ezek a jogrendszerek formailag gazdag kodifikációs előzményekkel is rendelkeztek, de ezek a munkálatok még a 19.sz.utolsó harmadának az alkotásai voltak és azok az imperializmusra való áttérés korszakában szinte kivétel nélkül megrendültek már. A kodifikált burzsoá jogrendszerek ebben a térségben tehát alig hogy kifejlődtek, máris elvesztették a létjogosultságukat az első világháborút követő időkben pedig már érdemi előrehaladást sem rejtettek magukban. A monarcho-fasiszta Bolgár Cárság, a "legionárius" állammá torzult Román Királyság és a szakadatlan belső válsággal küszködő Jugoszláv Királyság még ezt a romjaiban meglévő jogrendet sem tudta kivonni a fasizálódás hatása alól, ami értelemszerűen hozzájárult a fennálló osztályuralom lehanyatlásához. Súlyos áldozatok árán ezt a sajátos történelmi szituációt ragadták meg a helyi népfelszabadító, antifasiszta mozgalmak arra, hogy a nemzeti méretű önvédelmet szervezve merőben új jogrend alapjait rakják le. Amint tehát a fegyveres antifasiszta népfelszabadító mozgalom megvetette lábát, a népi igazságtevés elemi formái is feltűntek, idővel pedig a jogalkotásra alkalmas /ideiglenes/ szervek is kifejlődtek. Ilyen értelemben az un. népi demokratikus átalakulás következményei is jóval a fegyveres harc lezárulta előtt feltűntek a nemzeti ellenállási mozgalom védelme alatt. A partizán vezérkar főcani rendeletei /1942/ Jugoszláviában pl. már a küzdelem első fázisában jogforrási tényezőknek bizonyultak,[31] az AVNOJ második, ill. harmadik ülésszakán meghozott döntések pedig már az alapvető tulajdonjogi viszonyokban zajló változásokat is tükröztek.[32]

Ezen az úton indult el az albán népfelszabadító mozgalom és a jóval később hatalomra került bolgár Hazafias Front ideiglenes kormánya /1944. szept./ is, amely a népfelkelés megvívásával egyidejűleg proklamálta a monarcho-fasiszta rendszer "fajvédő" rendelkezéseinek a hatályon kívül helyezését és a nemzeti katasztrófát előidézők büntetőjogi felelősségrevonását foganatosította.[33] A népbírósági ítélkezés csak átmenetileg nyult a hajdan, még a magyar Csemegi kódex mintájára készült 1895-ös bolgár Btk-hoz, miután az első népképviseleti választások eredményeként összehívott Nemzetgyülés döntései a legszükségesebb legiszlációs aktusokat már jogerővel ruházták fel. Talán csak a román királyi kormány /a Sănătescu kormány/ próbálkozása volt számottevő a háború utolsó évében, hogy a régi jogállapotokat helyreállítsa.[34] A Nemzeti Frontban tömörült demokratikus erők azonban sikerrel védték meg a már meghirdetett reformokat.

A mindenütt megfogalmazott demokratikus földreform /a nagybirtok felszámolása/ az államapparátus megtisztítása /hatalom-átvétel/ és az alapvető termelési eszközök nacionalizálása fémjelzi ezt a korszakot, amelynek

a szolgálatában merőben új normarendszereknek kellett születnie és ezeknek az új jogforrásoknak a puszta jelenléte visszavonhatatlanul anatéma alá helyezte a két világháború közt uralkodó jogállapotokat. Ilyen értelemben a különbségek is gyorsan nivellálódtak a demokratikus átalakulást korán meghirdető, ill. a csak 1944/45-ben kibontakozó népi rendszerek jogalkotása között. A népellenes /és fasiszta/ rendszerek, exponenseinek a felelősségre vonásával szinte egyidejüleg vált akuttá a közrend és a népellátás veszélyeztetettsége. Igy a spekuláció elleni harc, az államositott /nemzeti/ javak védelme, ill. a születő új tulajdonjogi viszonyok megszilárditása általános kisérőjelenségévé lett a népi demokratikus fejlődés első fázisának. Még szinte mindenütt távol volt bár a szocializmus társadalmi- gazdasági megalapozásának a befejezése, de a megtett előrelépés igy is sorra meghaladta a burzsoá demokratikus forradalmak követelményeit. A dél-kelet európai népek tehát éppen az antifasiszta népfelszabaditó háborúban, ill.a saját népellenes rendszereik ellenében vivott harcban jutottak oda, hogy a polgári demokratikus forradalom korszakát átlépve egy merőben új jogtipus alapozásához fogjanak.

A népfelszabaditó, ill. a különböző antifasiszta /hazafias/ nemzeti erők hatalomra kerülésétől az 5o-es évek elejéig tart ez az átalakulás, miközben az érintett délkelet-európai társadalmakban visszavonhatatlanul vereséget szenvedett a régi uralkodó osztályok hatalma és az új jogtipus alapelemei is kiépültek. A gyökeres változások több hullámban követték egymást, a Jugoszláviát kiközösitő vádaskodások hatása alatt azonban a divergens tendenciák is felerősödtek.

A jogrendszer átalakitásának a népfelszabaditó mozgalmakhoz tapadó lépései után 1945-ben zajlott az első legiszlációs hullám, amely még az antifasizmus jegyében, ill. a belső népellenes rendszerek restaurálását célzó törekvések ellen folyt. A második hullámban /1946/47/ már az új tulajdonjogi viszonyok kialakitására helyeződtek át a hangsúlyok, de mindkettőt kisérte a falu nincstelenjeinek a földhözjuttatása. A földreform azonban a délkelet-európai régióban /Romániát kivéve/ jobbára alárendelt jelentőségű maradt, mivel a közvetlen török uralom alól szabadult agrár társadalmak egyébként is kisparaszti jellegüek voltak. Igy a második legiszlációs hullám a tervgazdálkodásra való áttérés és a magánkézben levő tőkés gazdaság felszámolásának a jegyében zajlott. A népi államhatalom első chartális rendszerei[55] is felgyorsitották ezt az átalakulást, amelynek nyomán rövidesen megjelentek az első kodifikációk.

Az első alkotmányokat tekinthetjük persze az átfogó jogi kodifikáció hirmondóinak, hiszen ezek adtak elsőként áttekintő szabályozást az államjogi ágazatban, egyben maguk is sorra ösztönzői lettek a különböző anyagi jogi ill. eljárásjogi stb. kodifikációk előkészitésének. A szovjet modell általános térhóditása is kedvezett ez utóbbi elvárásoknak, ami az új jogrend közös vonásainak az erősödését szolgálta.[56] Helyenként az adott /alkotmányozó/ legfőbb jogalkotó szerv nyomban hozzá is látott az égetően sürgős feladatok megoldásához, de ez közvetlenül a kódexszerű legiszlációt még sehol sem eredményezte.

Számos példáját látjuk annak, hogy az adott korszak legfőbb törvényhozó szervei újabb és újabb erőfeszítést tesznek, az új jogtípus alapforrásainak a lerögzítésére. Jóval sikertelenebb azonban ez a törekvés itt, mint a közép-kelet-európai térségben. Szinte mindenütt megkísérelték pl. hogy még a szocializmus társadalmi- gazdasági alapjainak a lerakását megelőzően a polgári jog hagyományos egységét megteremtsék. Az öröklött gazdasági elmaradottság és sok más tényező hatása alatt ez a törekvés azonban jobbára halasztást szenvedett. Annál inkább eredményesnek tűnt a családjogi viszonyok átfogó szabályozását célzó törekvés és a munkajogi kodifikáció. Az előbbire éppen az a bolgár kisnemzeti jogrendszer szolgált példával, amely a keleti-keresztény egyház jogával összefonodó családjog továbbélését egy ideig nem is tudta nélkülözni, bár a házasságra lépők jogainak az állami szabályozása már egy 1945. évi máj.27. kormányrendelettel megkezdődött. Valójában azonban az 1948. évi /szept.9./ családjogi tvk hozott átfogó jogi szabályozást. Az 1949-től hatályosult családjogi tvk ugyanis egycsapásra megoldotta az állam- és egyház idevágó tevékenységének a szétválasztását és a modern elveken nyugvó családjogi szabályozáshoz juttatta az áttérés korszakát élő társadalmat.[57] A teljes egyenjogúság elvét érvényesítette ezuttal a jogalkotó és a házassággal összefüggő vagyonjogi viszonyokat elkülönítve kezelte. A gyermek sorsához fűződő fokozott társadalmi érdekeket állította ugyanis előtérbe a tvk. és e téren a szülő /eltartó/ kötelmeit is tüzetesen szabályozta.

Ez a kódex azonban azoknak az égetően sürgős feladatoknak a sorában keletkezett, amelyek egyidejüleg törvényes szabályozást is nyertek. Az állami vállalatokról /1951/, a szövetkezetekről /1948/, a szerzői jogról /1951/, a szerződésekről /1951/, a tulajdonjogról /1951/ és az örökösödési jogról szóló törvények ezek, amelyek között nem egy közel állt az átfogó jogi /kodifikációs/ szabályozáshoz. Nyilvánvalóvá teszi ez, hogy az új jogrend kiépítése itt is napirenden volt, de a hangsulyok nem az egységes Ptk megteremtésére helyeződtek. Még az új bolgár munkajogi kodifikációt /1951/ említhetnénk meg az első kodifikációs hullám eredményei között,[58] amelyet azonban az 5o-es évek jogalkotása ismét csak /1955/ megújított.[59]

A munkajogi kodifikáció a második jellegzetes kortünete tehát a délkelet-európai szocialista jog kiépülésének. Miként Bulgáriában, úgy a szomszédos Román Népköztársaságban is a családjogi, ill. munkajogi kodifikáció /195o-1954/ nyitotta meg az átfogó jogalkotási munkát[60] nagyjából azonos társadalmi elvárásoknak eleget téve. Hasonló példaként említhetnénk az 5o-es években már sok tekintetben sajátos úton haladó Jugoszlávia munkajogi, ill. örökösödési jogi jogalkotását azzal a helyi eltéréssel, hogy itt a tulajdonképpeni jogi kodifikáció a köztársasági jogalkotás feladata, az idézett 1955-ös szabályozás pedig nem egyéb, mint a szövetségi munkajogi alapelvkibocsátás megtestesitője.[61] Teljesen nyilvánvaló már ebből a példá-

ból is, hogy a jugoszláv szocialista jog valamiféle sajátos elkülönülése nem megalapozott vélelem. Az alapelvkibocsátásán alapuló köztársasági kodifikáció a szovjet jogalkotási modell hamisitatlan megnyilvánulása később is a jugoszláv jogalkotásban. Ezen túl a polgári jog egyes összetevőinek a szabályzására itt - a térség jogfejlődésével egybehangzóan - csak a 6o-as években került sor.[62]

A munkajogi kodifikáció előtérbe kerülésének volt még egy sajátos történelmi ösztönzője, nevezetesen az, hogy a Balkánon is több kisérlet volt a különböző fasiszta korporációs rendszer meghonositására, amelynek a természetes reakciójaként a népi államhatalom mindenütt a prioritások közé sorolta a munkásmozgalom megcsúfolt vivmányainak a jogaiba történő visszahelyezését. A tulajdonképpen kodifikációt megelőzően ezt láthatjuk a szakszervezeti jogok és a kollektiv szerződések helyreállitásában, ill. a munkaügyi egyeztető bizottsági munka kiépitésében. Ezek a jellegzetes lépések, ill. a társadalombiztositás első demokratikus szabályzatai tehát a kodifikációkat jóval megelőzően jelentkeztek.

Számottevő eltérésekkel bontakozott ki a délkelet-európai szocialista országok termelő szövetkezeti joga, ami persze jobbára a falu szocialista átalakulásában mutatkozó különbségekből származott. Bulgáriában, pl. eleve egyfajta termelőszövetkezeti tipus vált ismertté, miután a túlnyomóan kisparaszti gazdaságok egyesitésének a bevitt föld arányában való részesedés felel meg. A szövetkezetesités kezdeti eredményei egy 1945. évi mezőgazdasági szövetkezeti tv. alapján születtek, amely valójában csak az alapelveket tartalmazta a szovjet példa nyomdokain haladva. A tömeges szövetkezetesitést viszont már az első mintaalapszabályzat kibocsátása /195o/ előzte meg,[63] amit a termelőszövetkezetek II. Országos Konferenciáján foglaltak irásba. Hasonlóan a falu szocialista átalakulását lezáró második mintaalapszabályzatot is az országos értekezlet hagyta jóvá, amely 1958-ban lépett életbe.[64]

Még a korszak teljes lezárultát megelőzően Bulgáriában lezajlott a szövetkezetek összevonása /1959/ és a szövetkezeti nagyüzem sikeresen oldotta meg a kedvezőtlen adottságú gazdaságok felzárkóztatását is.[65] Az ehhez hasonló intenzitású agrárátalakulást egyes elemeiben megtaláljuk persze a Román Népköztársaság jogrendjében is, ahol szintén lezajlott a falu szocialista átalakulása az 5o-es évek végig, ill. a 6o-as évek elejéig. Itt is ismeretesek a termelőszövetkezeti mintaalapszabályzatok,[66] amelyek kogens, munkajogi szabályozásokból, ill. a különböző tipusu termelőszövetkezetek alapszabályzatait koordináló ajánlásokból tevődnek össze.

A különböző koholt vádaskodások keresztтűzébe kerülve a jugoszláv falu szocialista átalakulása, ill. az ezt kifejező termelőszövetkezeti jog viszont már egy sajátos kényszerpályára került. Pedig a falu szocialista átalakulásában elért eredmények 1947-ig számottevőek /3o%/ voltak. Ezt is arra használták fel azonban, hogy a Jugoszláv KP mezőgazdasági politikáját előrefutással, a kollektivizálás elveinek a be nem tartásával vádolták /195o/. Ennek hatása

alatt felülvizsgálták a szövetkezetesítés eredményeit és ez az elért eredmények egy részének a feladásával járt. A gépesítés feltételeinek az elapadását követte a traktorállomások felszámolása és a géppark átadása a szövetkezeteknek. A fokozódó gazdasági nehézségek közt végrehajtott "reorganizáció" /1953/ tehát a mezőgazdasági szövetkezetek nagyobb részének a megszüneséhez vezetett.[67] Mindez az ipari szövetkezeti szektort jóval kevésbbé érintette,mivel az az 195o-ben meghirdetett munkás önigazgatási rendszerben az államositott ipar igazgatásával közel azonos szintre került.

A jugoszláv gazdaság egészét sújtó változások már az 5o-es évek elején a gazdasági tervezés csődjét eredményezték. Ezért is átmenetileg felhagytak a távlati tervezéssel és a gazdaságok éves müködési tervek szerint dolgoztak. Az 1953. évi alkotmányos legiszláció pedig az igy kialakult helyzetet tükrözve a társadalmi termelés szektorával párhuzamosan elismerte a magánszektort is, amely a termelőeszközök magántulajdonjogán alapult. A társadalmi tulajdon szférájában pedig a termelők önigazgatási rendszerének a meghonositására került sor. /ld. alk.6.c/, amelyben az 195o-ben megszervezett munkástanácsok döntéshozatali jogositványai lettek az irányadók.[68] A nem jelentéktelen magántevékenység[69] azonban igy is a társadalmi termelés szektorának a befolyása alatt maradt. Az 5 éves népgazdasági tervezés visszaállitása /1957/ azonban később is kivánnivalókat hagyott maga után. Ilyen körülmények között érthető már a jugoszláv polgári jogi kodifikáció késése és a részletjogalkotásnak a kialakult sajátos viszonyokhoz történt hozzáigazitása.[70] Valójában azonban a délkelet-európai szocialista jog régiójában ez a jelenség is természetesnek tünt, ami feltehetően az öröklött gazdasági elmaradottságból származott. Igy jobbára az önállósult családjogi, munkajogi, ill. termelőszövetkezeti jogi kodifikációk születtek csak meg az első kodifikációs hullám idején, a gazdasági jog elkülönülésének a jelei pedig jobbára teljesen háttérbe szorultak. A polgári jog hagyományos egységét képviselte tehát, a 6O-as évek jogalkotása nyomán hatályosult bolgár Polgári jog is,[71] a román Ptk viszont már csak a vizsgálódásaink határán kivül /198o/ jelentkezett. A legsúlyosabb történelmi elmaradottsággal küszködő Albániában pedig csak ebben az időben realizálódhatott az átfogó családjogi jogalkotás.[72]

A népi demokratikus jogrendszer születésének az antifasiszta mozgalmakkal való összefonódásából, ill. a nemzeti katasztrófát előidézők felelősségének a megállapitásából fakadt viszont, hogy a délkelet-európai szocialista jogrendszerekben a bünügyi ágazat hatályos joganyaga eleve előtérbe került. A megszállók és a helyi népellenes rendszerek fasiszta jellegü büntető rendelkezéseinek a hatályon kivül helyezésén túl ebben az ágazatban láthatjuk egyben a régi /burzsoá/ jog egyes elemeihez való visszatérést. A büntető anyagi jogi és az eljárásjogi ágazatban tehát az új és a régi jogelemek vegyültek kezdetben a felhasznált kodifikált /ill. törvényi/ burzsoá jog egyes elemei azonban új tartalommal telitődtek. Jó példája ennek ismét a bolgár büntetőjog kezdeti szakasza /1944-1948/, amelyben pl. az 1896. évi Btk. felhasználása

közismert volt. Ez az eredetileg is fejlett jogmintákat ötvöző kódex némi kiegészitéssel alkalmasnak tünt a korszak jellegzetes bünügyeinek a rendezésére. Ennek a keretei közt zajlott az 1944. évi amnesztia, amely az üldözötteket jogaikba visszahelyezte, de a kodifikált jog volt az alap a közrend megszilárditásában is. Már a háborus és népellenes büntettekre vonatkozóan kiegészitő normativák születtek /1944/ és a népi államhatalom védelmét új törvényerejű rendeletben /1945/ rögzitették. Évekig ismert ez a kettősség,[73] mignem 1948-ban inkorporáló törvény kibocsátására került sor, amely a lezajlott változásokkal egybeszerkesztett tvk-et hagyta maga után.

Ilyen és hasonló kisérletek történtek tehát a bünügyi ágazatban felhasznált joganyag átfogó rendezésére anélkül, hogy az új kodifikáció bekövetkezett volna. Igy szinte közvetlenül folyt Bulgáriában is a már inkorporált anyagi büntetőjog további kiegészitése.[74] Az imigyen felhalmozódó új joganyagra, ill. a gazdag szovjet társadalmi tapasztalatokra támaszkodva következtek ezután az első hatályos büntető törvénykönyvek a délkelet-európai szocialista jog fejlődésében. Romániában már 1948-ban, Bulgáriában 1951-ben került sor az új[75] büntető törvénykönyvek kibocsátására és ezekkel egyidejűleg megszülettek az új büntető eljárásjogi kodifikációk is.[76] A jogalkotók jobbára az 1926. évi szovjet-oroszországi kodifikáció intézményrendszerének a hatása alá kerültek, igy ezekben az alkotásokban a kodifikált burzsoá jog továbbéléséről már nem beszélhetünk. A gyakorta harmonikusnak tünő adaptáció azonban sok probléma forrása lett az 50-es években és az az adott törvénykönyvek stabilitását is kikezdte. Jobbára mégis a társadalmi- gazdasági viszonyokban zajló gyökeres átalakulások derivátumainak tünt, hogy az anyagi büntetőjogi, ill. a processzuális jogi kodifikációk módositása szakadatlanul napirenden volt. Az elkövetett hibák kiigazitása és a törvényesség megszilárditása is számottevő változásokat hozott az 50-es évek második felétől. Hasonló jelenségek kisérték az új birósági szervezeti törvények /1952/ gyakorlati alkalmazását. Teljesen háttérben marad viszont a kiépült új /helyi/ közigazgatási szervek /szabálysértési/ büntető joghatósága.

Ilyen előzmények után a 60-as évek második kodifikációs munkája hozhatott csak maradandó előrelépést a bünügyi ágazat fejlődésében. A joganyag korszerüsitését célzó követelményeket, ill. a szocialista törvényesség megszilárditását a kiegészitő jogalkotás már az 50-es évek végétől napirenden tartotta és ez helyenként a kodifikált jog novellálásához /ld. Bulgária 1961/ is elvezetett. A román anyagi büntetőjog, ill. a Be. joganyagának az ismételt jogi kodifikálására azonban csak a 60-as évek végén került sor.[77] Bulgáriában ez az előrelépés az 1968. évi Btk közrebocsátásval jelentkezett, amivel most már nemcsak a Be. újrakodifikálása járt együtt, hanem az új büntetésvégrehajtási tv. /1969/ is, amely sok tekintetben hozzájárult a szocialista törvényesség stabilizálódásához. Végül ide tartozik, hogy a második jogi kodifikáció korszaka a délkelet európai régióban is előtérbe állitotta a kisebb súlyú, kihágási büntető /anyagi- és eljárási/ jog átfogó legiszlálásának a szükségességét.

Nem az ítélkező bírósági fórumrendszer tehermentesítésének az igénye hozta ezt az előrelépést, hanem sokkal inkább az a felismerés, hogy a szocializmus társadalmi- gazdasági megalapozásában elért eredmények után egy sor kisebb súlyu jogellenes magatartás esetében teljességgel felesleges a szigorú büntetőjogi repressziá fenntartása. Egyfajta sajátos dekriminalizációs törekvés hozta tehát a közigazgatási /szabálysértési/ büntető kodifikáció előtérbe kerülését, amelynek a példái korszakunk végén /1968, 1969/ ismét a szomszédos Román Népköztársaságban, ill. a bolgár jogalkotásban is feltünnek.[78]

Egyfajta kiteljesedés jele már a vázlatosan felidézett legiszlációs előrelépés is, ami a térség jogalkotásának a deszkriptiv jellegü feltárása nélkül mutatja az európai szocialista jog délkeleti régiójának a megnövekedett jelentőségét. Korszerü és egységes büntett fogalmak /tényálladékok/ rendszerbe foglalásával vonta magára a figyelmet pl. az 1969. évi román Btk., a közel egyidejü bolgár anyagi büntetőjogi kodifikáció pedig a fejlett büntetési rendszer kimunkálásával /ld. 36-38.c./ tünt ki.[79] Nem kerülhetett sor még sehol sem a halálbüntetés felszámolására, de az újabb kodifikáció[80] ebben a régióban is messzemenően korlátok közé zárta, a legsúlyosabb büntetés kiszabásának a lehetőségeit. Ugyanakkor hatékony védelmet nyujtanak ezek a kódexek az elért társadalom-politikai, ill.gazdasági vivmányoknak és a személyiséghez füződő jogok tiszteletben tartását is garantálják. A nevelő szándék feladása nélkül teszik ezt az adott /jobbára ma is hatályos/ jogforrások, miközben a klasszikus büntető anyagi /és eljárásjogi/ jogelvek kiteljesedésének a lehetőségei és feltünnek.[81]

Jegyzetek

1/ Ld. a találó megállapitást PACH Zsigmond Pál: Uj történelmünk, új történetirásunk, in: Történetszemlélet és történettudomány. Bp.,1977. 551-552.pp.

2/ Ime itt a lehetőség tehát, hogy "a historikus jogtudományok eszközeivel közvetlenül is szolgájuk az élő szocialista jog egyes ágazataiban napirenden lévő problémák /eddiginél/ összetettebb megközelitését és egyben módszeresen integráljuk azokat a historikus vénával alkotott szakjogtudományi, összehasonlitó jogi szociológiai stb. eredményeket, amelyek a fejlett szocializmus állam- és jogrendjének a történelmi folyamataihoz kapcsolódnak", ld. a szerzőtől: A fejlett szocializmus állam- és jogrendje, in: A szocialista jog fejlődése.Bp.,1984. 4oo-4ol. pp.

3/ Hogy szinte "... minden irányban érvényesültek, mindegyik nemzet befogadott ilyen hatásokat, de maga is hatott másokra." A közvetlen történelmi előzményekre utalva ld. NIEDERHAUSER Emil: A nemzeti megujhodási mozgalmak Kelet-Európában,Ih.1974.374.p.

4/ HORVÁTH Pál: A fejlett szocializmus alkotmány, in: A szocialista jog fejlődése./1984/ 414-419.pp. Vö.: KUDRJAVCEV, B.N.: Konsztitucija obs-

csenarodnogo goszudarsztva, in:Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo.1977. évf. 11.sz. 10-18.pp.

5/ Ld. ezt a képalkotást RENÉ Davidnál: A jelenkor nagy jogrendszerei. /1977/ 140-141.pp.

6/ Pl. USZPENSZKIJ,A.A.:Ekonomicseszkaja isztorija zarubezsnüh szocialisztics eszkih sztran Evropü. /Moszkva 1971/, KOVACSEV, O.A.: Zakonodatel' nüj processz v evropejszkih szocialisztics eszkih goszudarsztvah /Moszkva, 1966/ és a BEREND T. Iván - RÁNKI György nevéhez tapadó hazai kutatások alapján. Vö.: KALBE, E.: Die eine neue Form des Übergangs zum Sozialismus, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1982. évf. 10-11. sz. 899-909.pp. BAJTIN,M.J.: Razvitie prava v Evropejszkih narodno-demokraticseszkih goszudarsztvah, in:Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo. 1956. évf. 1.sz. 28-38.pp.

7/ Ez utóbbi törekvések példáiként ld. CIZKOVSZKA, V.: Vlastnicka soustava europských socialistických statu. /Praha, 1975/, Szemejnoe pravo zarubezsnüh evropejszkih szocialisztics eszkih sztran. Szbornik szt. iz bolg. veng. etc./Moszkva, 1979/ ,EMINESCU-POPESCU,T.:Les codes civils des pays socialistes. Etude comparative /Bucarest-Paris, 1980/, ANDREEV,J: Ocserki po ugolovnomu pravu szocialisztics eszkih goszudarsztv./Moszkva, 1978/, Ugolovnüj processz zarubezsnüh szocialisztics eszkih goszudarsztv. /Red. Csugunov, Moszkva, 1967/, KLEINMAN,A.F.: Grazsdanszkoe processzual'noe pravo v evropejszkih norodno-demokraticseszkih sztran /Moszkva, 1960/ c. müveket. A hazai jogirodalomban ld. pl. TRÓCSÁNYI László: A munkajogviszonyok alapkérdései az európai szocialista országok jogában /Doktori ért. 1979/ c. munkáját.

8/ Mert miként a történelmi mondja az ilyen "vizsgálat csak azután képzelhető el, miután országonként már meglehetősen biztos alapokkal rendelkezünk" ld. NIEDERHAUSER Emil: A nemzeti megújhodási mozgalmak./1977/ 375.p.

9/ Ld. A keleti zóna újjáéledő ideiglenes tartományi és provinciális igazgatási szerveire, ill. a felidézett reformokra vonatkozóan Staats- und Rechtsgeschichte der DDR Hrsg. Bereich Staats und Rechtsgeschichte der Section Rechtswissenschaft der Humboldt Univ. Red. K. Körner u.I. Melzer Berlin, 1983.36-40., 46-47.skk.

10/Ld. uo./1983/ 61-62.pp. Vö. MELZER, H.: Zur Herausbildung und Entwicklung des socialistischen Rechtssystems in der DDR und ihren konstitutionellen Grundlagen, in: Vznik a vývoj socialistického prava II. Cast. Red.K. Malý Praha, 1976.185-190.pp.

11/ BENJAMIN, H: im: Staat und Recht. Berlin, 1974.1.sz. 46-69.pp. Vö.: Zur Geschichte der Rechtsflege der DDR 1949-196, Berlin, 1980.68-70.pp.

12/ Ld. 1952. évi 146.sz. 1953. évi 66., 1959. 57.sz. törvények alapján.

13/ Gesetz über die Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften, ld. az 1959. évi 36.sz. tv. alapján. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte DDR. /1983/ 161-162.pp.

14/ Pl. a rövidített munkahét bevezetését /1957/, a betegbiztositást 1956/, az anya- és gyermekvédelem /1958/ ügyét és a munkához való jog gyakorlati garanciáit stb.

15/ Ld. az MTA ÁJI dokumentáció N/11. /az 1950. évi munkatörvény/, ill. az 1961.évi GBA szövegét /ÁJI dokumentáció N/616.sz./ alapján.

16/ Ld. A szocialista kodifikációk Csehszlovákiában, in: Jogtörténeti Tanulmányok, Emlékkönyv Csizmadia Andor hetvenedik születésnapjára. Pécs /én/ 1981. 57.p.

17/ Az un. Strafrechtsergänzungsgesetz /StEG/, ld. az 1957. évi 78.sz. tv.

formájában. A korszak jogalkotását ld. PETZOLD,S.: Grundzüge der sozialistischen Gesetzgebung in der Deutschen Demokratischen Republik./Berlin,1962/, SCHÖNEBERG, K.H: Staat und Recht in der Geschichte der DDR. /Berlin, 1973/, BRUNNER,G.: Einführung in das Recht der DDR /München, 1975/ c. művek adatai alapján. Vö.: Staats und Rechtsgeschichte DDR./1983/ 166-168.pp.

18/ A Strafgesetzbuch DDR. ld. az 1968. 1.sz. tv. formájában. Gesetzblatt 1968. 1., 2.sz. alapján ÁJI dokumentáció N/1967.sz. és az N/690.sz.

19/ Ld. előzményként az 1964. évi 1o.sz. törvényt, amely kimondta a háborus és népellenes büntettek el nem évülésének az elvét és ezt a kodifikáció is változatlan szöveggel átvette.

2o/ A hazai jogtudomány állásfoglalásaiból, SZABÓNÉ, Nagy T.: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása Bp., 1974. lol.p. Vö.: KUZNECOVA, N.F.: Pervüj nemeckij szocialiszticseszkij ugolovnüj kodeksz, in: Vesztnik Moszk. Univ.-ta Szerija Pravo 1969. évi 3.sz. 31-41.pp.

21/ Ld. e tárgyban PANZER,W., Pflicke, G:Zur Entwicklung des Wirtschaftrechtswissenschaft, in: Staat und Recht 1969. évf. 8.sz. 1288-1294.pp.

22/ A jelenség hátterében pedig nemzetközi méretüvé dagadó polémia folyt a "gazdasági jog" létjogosultságát illetően.

23/ Az 1964. évi lo9.sz. tv. alapján,ld. alább.

24/ A Gesetz über internationale Wirtschaftsverträge - ld. GIV röv. - az 1976. évi 5.sz. tv. formájában. Vö.: Staats- und Rechtsgeschichte DDR./1983/ 243.p.

25/ Familiengesetzbuch der DDR 1966. évi 1.sz. tv. ld. GBl I.1966.

26/ Ld. az 1972. évi 68.sz. tv., LPG-Gesetz von 1. November 1972. Gesetzblatt II. 1972.

27/ Zivilgesetzbuch 19. jan. 1975. 27.sz. tv. Vö.: RANKE, H: Die Herausbildung der Leitenden Prinzipien des sozialistischen Zivilrecht, in: Neue Justiz 1975. évf. 18.sz. 531-533.pp.

28/ Pl. az 1945. évi 16., ill. 17. sz. dekrétum, az 1946. évi 22.sz., ill. 23.sz., 1945. évi 138., ill. 246. dekrétumok.Ld. A rozvoj socialistického štatu a prava v oslobodenom Československu, Avt, kol. /Bratislava,1977. 226.p./ alapján. Vö.: Ludovodemokratického vývoja ČSSR, in: Dejiny štatu a prava socialistických krajin./1971/ 173-174.pp.

29/ Hasonlóan Lengyelországban is. Ld. BERUTOWICZ, WL.: A jogrendszer kiépítése a Lengyel Népköztársaságban, in: Magyar Jog XXII.évf. /1975/ 5.sz. 283.p. Vö.: DOJCÁK, P.: im: Právny Obzor 1974. évf. 7/8.sz. 673-681. pp.

3o/ Ld. a 38/1945 Zb. a 165/1946 Zb., ill. a 27/1947 Zb. törvényes rendelkezései alapján.

31/ Ld. pl. a lengyel jogban az 1945/1946-os inkoporációkat a személyi, a dolog jog területén,ill. a telekkönyvi, az örökösödési, a házassági, a családjogi viszonyok hatályos anyagának az egybefoglalásaiként. Vö.: BERUTOWICZ,WL.: A jogrendszer kiépítése,in/1975/ 383-384.pp.

32/ BIANCI, L.-CiC,M: Vývoj štatu a prava v období budovania základov, socializma, in: Slovensko v období budovania základov socializma. Bratislava, 1978. 226-229.pp.

33/ Ld. a korabeli jogi irodalomból. WASILOWSKI, J.,MADEY, M: A lengyel Népköztársaság polgári törvénykönyve és a gazdasági jog. A Państwo i Prawo 196o. évf. 3.sz. 413-433.pp. alapján: ÁJI dokumentáció L/639.sz.

34/ Ld. az 1958. évi 77.sz. tv. a munkás önkormányzatról. ÁJI dokumentáció L/707.sz.

35/BIANCHI,L: A szocialista kodifikáció Csehszlovákiában, in: /198o/ 48-49.pp. Vö.: az 195o. évi 141.sz. tv.-ben foglalt Csehszlovák Ptk. /ld. ÁJI dokumentáció Cs/12o. sz. anyagával.

36/Ld. az első mintaalapszabályzat /az Úřední hist. 1953. évf.4o. sz.-ból. ÁJI dokumentáció /Cs/252. anyaga alapján.

37/Az utóbbi törvényt ld. ÁJI dokumentáció Cs/564.sz. alatt.

38/Ld. az 1964. évi Ptk-ra vonatkozóan BERUTOWICZ, Wl.: A jogrendszer kiépítése, in./1975/ 283-284.pp.

39/ Ld. 101/1963 Zb.sz.tv.

4o/ Így a nyilvánosság, a szóbeliség, az anyagi igazság elve, a tárgyalási, ill. rendelkezési stb.elveket.

41/ Ld. a Csehszlovák Gazdasági Törvénykönyv, az 1964. évi 1o9.sz. tv. szövegét ÁJI dokumentáció Cs/1109 sz. alapján.

42/ Vö.: BERUTOWICZ, Vl.: A jogfejlődés a Lengyel Népköztársaság 3o esztendeje alatt, in: Droit Polanais Contemporain, Warszawa, 1974.4.sz. 5-25.pp. Az újabb lengyel Munka Törvénykönyvet /1974/ pedig ld. az ÁJI dokumentáció L/864.sz. alatt.

43/ Ld. 65/1965 Zb.sz. tv. alapján. Vö.: CHYSKI, J.: Az új csehszlovák Munka Törvénykönyv, in: Magyar Jog. Külföldi Jogi Cikkgyüjtemény 1966. évf. 4.sz. 637-648.pp.

44/ Így az állami dolgozók munka és bérviszonyairól szóló 66/195o Zb. sz. tv.

45/ Ld. erről a hazai irodalomban SZABÓNÉ, Nagy T.: A büntető igazságszolgáltatás egységesítése és differenciálása./1974/ 72-77.pp. Vö.: SCHARF,B: A népi Lengyelország büntető eljárása /a Państwo i Prawo 1954.évf. 3.sz. 532-537.pp. nyomán/ ÁJI dokumentáció L/453.sz.

46/ Ilyen volt a feltételes elitélés kiterjesztése /63/1956 Zb/, a tulzottan magas büntetési tételek csökkentése /64/1956/Zb/, ill. az un. müvi vetélés tilalmának az eltörlése /68/1957 Zb/ stb. Vö.: ÁJI dokumentáció Cs/655.

47/ Ld. 140/ 1961.Zb.141/1961. Zb., 38/1961 Zb., ill. a 6o/1961. Zb. sz.törvények alapján.

48/ Ld. az 56/1965. Zb., a 57/1965 Zb., és az 59/1965 Zb.sz. törvények alapján.

49/ Ld. az 1964. évi febr. 5.Ig min. szabályzat formájában. Vö.: ÁJI dokumentáció L/693.

5o/ Az első világháborút megelőző Balkán-konfliktusok korától, ld.a szerzőtől: A törésvonalak kialakulásának a korszaka a késleltetett burzsoá jog kodifikált rendszerében, in: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe, 422,428-43o.pp.

51/ Istorija države i prava naroda Jugoszlavije./1979/ 385-386.pp.

52/ Ld. a birtokmaximumon felüli föld felosztása, a bányák, bankok államositása stb.

53/ MILKOVA, F.: Isztorija na B'lgarszkata burzsoazna d'zsava i prava prez, perioda 1918-1944. godina. Szofija,1976. 2o9-214.pp.

54/ FIROIU D.V.: Istoria dreptului Românesc /197o/ 437-438.pp. földosztás, Nemzeti Bank államositása stb.

55/ Alaptörvényi legiszlációja, ld. az 1946-os albán, ill. jugoszláv, az 1947-es bolgár, ill. az 1948-as román alkotmányokra visszautalva.

56/ Ezt az igéretes fejlődési irányt persze jócskán megzavarta a szovjet-jugoszláv ellentét.

57/ Ld.NENOVA, L.: Szemejno pravo na Narodna reszpublika B'lgarija /Szófija,1977/ c. mü alapján. Vö.: MILKOVA, F.: Istorija na b'lgarszkata burzsoázna d'rzsava i prava./1976/ 221.p.
58/ Vaszil RÜCSKOV, Pravo na trud v Narodnoj Reszpublike Bol'garii: Red. Z.I. Lukovnikov etc. Moszkva, 1973.199-2oo.pp.
59/ Ld. az idevágó jogforrások magyarnyelvű változatai /ÁJI dokumentáció B/361, B/371.sz./ alapján.
6o/ Ld. uo. R/248., R/289, sz. Vö.: FIROIU, D.V.: Istoria dreptului Românesc. /197o/ 461-462.pp.
61/ Ld. pl. a munkajog alapelvei a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban. ÁJI dokumentáció 7/13.sz. alapján.
62/ Ld. pl. ÁJI dokumentáció J/59.sz. Vö.: EMINESCU, J.: POPESCU,T.: Les codes civils des pays socialistes /Bucarest-Paris, 198o/ idevágó adataival.
63/ Ld. ÁJI dokumentáció B/4.
64/ Ld. uo. B/4o4.sz. alatt.
65/ E téren némi túllépések is mutatkoztak, de ezeket rövid úton kiigazították.
66/ Ld. pl. az 1956-os román mintaalapszabályzat szövegét ÁJI dokumentáció R/315.sz.
67/ Közel 5oo termelőszövetkezet vált életképtelenné és jobb esetben értékesitő és felvásárló szövetkezetté alakult át. Csak néhány száz kollektiv gazdaság vészelte át ezt a mélypontot.
68/ Az évente választott szakmai vezetők igazgatói tanácsban egyesültek, de tevékenységükkel a munkás tanácsnak felelősséggel tartoznak.
69/ 1961-ben a társadalmi termelés kb. 18 %-a.
7o/ Ld. az idevágó részletszabályozás /ÁJI dokumentáció J/59.sz./ alapján.
71/ Ld. TADZSEV, V.: Granzsdanszko pravo na NRB, I/Szófija, 1972 / c. kézikönyv alapján. Uő: Razvitie grazsdanszkogo pravo Narodnoj Reszpubliki Bol'garii, in: Razvitie Szocialiszticseszkogo goszudarsztva i prava Narodnoj Reszpubliki Bol'garii. Red. Z.I. Lukovnikov, Moszkva, 1973. 292-322.pp.
72/ Ld. az 1965. jun. 23.-i 4o2o sz. tv. Az albán családjog törvénykönyve Vö.: ÁJI dokumentáció. A 7.sz. V.1. alapján.
73/ Hasonlóan a szomszédos Román Királyságban. Ld. FIROIU,D.V.: Istoria dreptului Românesc. I /197o/ 442-445.pp.
74/ Ld. pl. az 1949. évi katonai büntető tv.az államtitok védelméről szóló /1948/ tv., az új tulajdonviszonyok /állami és szövetkezeti/ hatásosabb védelmről szóló /195o/tv., ill. a béke védelmét rögzitő /195o/ tv.stb.
75/ MILKOVA, F.: Isztorija na b'lgarszkata burzsoazna d'rzsava i prava. /1976/ 218.p.
76/ Ld. a román 1948. évi Btk., ill. Be /ÁJI dokumentáció R/1/ és a bolgár 1951. évi Btk. /ÁJI dokumentáció B/35/, valamint az 1952. évi Be /ÁJI dokumentáció B/35/, valamint az 1952. évi Be /ÁJI dok. B/35. B/281.sz./ szövegei alapján.
77/ Ld. pl. a román Bul.Of. 1969. évi jan.1-i közleményei alapján ÁJI dok. R/364.sz.
78/ Vö.: a hazai szakirodalomban SZABÓNÉ, Nagy T.: A szocialista büntető igazságszolgáltatás egységesitése és differenciálása,/1974/ 69-73., 86-87.pp.
79/ Arányos legyen a büntetés - mondja a jogalkotó - fizikai kinzást ne

okozzon és a kiszabható maximum - minimumon belül nevelő hatásfoku legyen.

80/ 18-2o éven alul még a katonai büntetőjog hatálya alatt álló személyek sem, ill. a terhes nő, stb. halálbüntetése kizárt, mondja pl. az idézett bolgár Btk. 37.c.

81/ Hasonló szerepet tölt be az 1968-as román anyagi büntető törvénykönyv megalkotása is. Ld. FODOR,J: Principie,,categoriile şi institutiile de bază a le noului Cod penal, in: Institutii şi reglamentări în dreptul socialist Român Bucureşti, 1969.2ol-22o.pp.

KITEKINTÉS

Az európai népi demokratikus, ill. szocialista állam- és jogrendszerek fejlődésében főként az utóbbi évtizedek folyamán gyakran jutottunk arra a megállapításra, hogy az adott jogágazat, avagy éppen az intézményforma a kiteljesedés korszakához érkezett. Sőt, az egyes országcsoportok, régiók és alrégiók fejlődésében szélesebb értelemben is feltűntek a fejlett szocialista társadalom elvárásait kifejező jogállapotok. Így a szocialista demokratizmus kiszélesedését tükrözve egész sor újmódon szerkesztett alkotmányos rendszer megszületését konstatálhattuk, az egyes jogágazatokon belül pedig főként az újabb kodifikációs hullám eredményeiben öltöttek testet egy nyilvánvalóan fejlettebb stádium jellegzetességei. Nem tagadható persze, hogy az európai szocialista országok jogfejlődésének ez a korszaka a hatályos jogállapotokkal érintkezve nem, vagy még a maga teljességében nem sorolható a módszeres jogtörténeti kutatás tárgyai közé.

A jogtörténeti kutatómunkának a legújabb korokra való kiterjesztését ma mégsem tekintjük pusztán módszertani kísérletnek. Ellenkezőleg, a modern marxista jogtudomány historizmusa éppen azzal vonta magára a figyelmet, hogy világnézeti elkötelezettséggel fordult az új- és a legújabb korok társadalmi tapasztalatának a felhasználása felé, beleértve a létező szocialista állam és jog legújabbkori fejlődését is.[1] Ugyanakkor joggal hangoztatjuk azt, hogy nem pragmatikus célkitűzések vezérlik ezt a törekvést, hiszen a jog fejlődéstörténetéből /mechanikusan/ nem akarjuk többé levezetni a jövő jogalkotásának az útjait. A szocialista jog történelmét jellemzi ugyanis a tradicionalizmussal /a történelmi joggal/ való szakítás, belső fejlődését pedig egy szakadatlanul előremutató /ill. a konkrét történelmi feltételekhez igazodó/ társadalomformáló program determinálja. Következésképpen az adott jogtípus fejlődéstörténetét, ill. a távlati továbbfejlődés útjait nem kereshetjük sem a historia est vitae magister posztulátuma, sem pedig a "kellő történelmi távlatok" régi keletű követelményei alapján. Valójában tehát a modern jogtörténettudomány idevágó feladatának a súlypontja a szocialista jogtípus történelmi valóságának a feltárására helyeződött át egy olyan korszak megértését szolgálva, amely minden eddiginél "közvetlenebb tanulsággal szolgál" a jelenkori közgondolkodás számára.[2]

A jelenkor tudományos forradalma veti fel tehát azt az elvárást, hogy a mai modern jogi historizmus a jövő formálására alkalmas társadalmi tapasztalatokra is épüljön, elutasítva azt a hagyományos tartózkodást, amely a "kellő történelmi távlatok hiányának" a jelszavával nemrég még felmentést adott a jogtörténet művelőinek a jelenkort közvetlenül formáló jogfejlődési folyamatok vizsgálata alól. A jelenkor összefüggésrendszeréhez tartozó történelmi folyamatok tehát ma már szervesen hozzátartoznak a módszeres jogtörténettudományhoz. Nem a divatos jelenkortörténeti[3] kutatások

megfelelőiként ismert komparativ jogi vizsgálódásokról van itt szó, amelyek a "világjogok" panoramikus /történeti/ leirását állitották előtérbe, hanem arról a megélénkült nemzetközi érdeklődésről, amely a szocialista jog fejlődéstörténete iránt támadt szerte a világban.

Az európai szocialista országok jogtörténészeinek a nemzetközi tudományos együttmüködése immár a második rangos fórumot teremtette meg, amely egészében a szocialista állam- és jogtipus fejlődéstörténetének szentelte magát. E törekvés eredője volt ugyanis az az ugyancsak Prágában megrendezett nemzetközi tudományos konferencia, amely éppen egy évtizeddel ezelőtt /1975/ hirdette meg először a legújabbkori történelem idevágó társadalmi tapasztalatainak a számbavételét. A szocialista jogtipus módszeres jogtörténeti vizsgálata természetesen ismeretes már ezt megelőzően is, az európai népi demokratikus országok sporadikusan felszinre kerülő fejlődéstörténeti tapasztalatai azonban valóban csak ez utóbbi kezdeményezésekkel párhuzamosan váltak szintetizálható eredményekké. Számunkra különösen nagy jelentőségü továbbá, hogy ezek az újabb tudományos fórumok tág teret adtak a nemzeti jogrendszerek forrásokon nyugvó bemutatásának és ezzel igazolták azokat a törekvéseket, amelyek országonként alapozó munkát végeztek a szocialista jogtipus legujabbkori történetéhez is. Az idevágó tudományos eredmények alapján az európai szocialista jog főbb regionális összetevői, ill. a nemzeti jogrendszerek egyaránt az elemzés tárgyává lehetettek és felszinre kerültek azok a általánositható társadalmi tapasztalatok, amelyek valóban a jelenkor /aktuális/ problémáinak a jobb megértéséhez is hozzájárulást adhatnak. Ez utóbbiak sem szorithatták háttérbe természetesen a szocialista, ill. népi demokratikus jog nemzeti vonásait /jellegzetességeit/, számos esetben résztvevők azonban az általános és a különös szoros történelmi kölcsönhatását bizonyitó eredményeket mutattak be. Mindez eleve ösztönzést nyujt számunkra, hogy a témakör legfrissebb tapasztalatait hasznositva a megoldásra váró feladatainkat szélesebb értelemben is előtérbe állitsuk.

Ilyen előzmények után nyilván nem kell indokolni a hazai jog legujabbkori történelmének a kiszélesitését, de egy ennél összetettebb feladat is kézenfekvőnek tünik azután, hogy egy-egy megközelitően teljes képet tudtunk alkotni a Szovjetunió,ill. az európai szocialista országok fejlődéséről. Eljutott elemzésünk a hatályos jog korszakáig, amely ebben az esetben a tulajdonképpeni jogtörténeti vizsgálódások határát jelenti számunkra. A szovjet, ill. az európai szocialista jog legujabb korszaka azonban az un. fejlett szocialista jog egy jelentős történelmi etapját is magába foglalja. Mire vizsgálódásaink végre közhasználatba kerülnek, minden bizonnyal indokolt lesz tehát az az elvárás is, hogy legalább a fejlett szocialista állam és jog korszakára való áttérést módszeresen feltárjuk. Ezért - kitekintésként bár - szignáljuk alább a fejlett szocialista jog korszakának a főbb jellegzetességeit is.

A szocialista jog ágazati históriáját vállaló kutatások már jelzik a lassan háromnegyed évszázados fejlődés összetettségét, sőt gyakran a modellé formálódás tipusjegyeit is világosan megfogalmazzák. Ilyen értelemben gondolkodóinkat nyilván nem az európai, ill. az ázsiai, afrikai szocialista jogcsoportok elkülönülése, vagy a kölcsönhatás foglalkoztatja elsődlegesen, ha-

nem ismét a közel-környező államok jogrendjében zajló, egymást kölcsönösen befolyásoló folyamatok, amelyekben a differencálódásnak csakúgy, mint az integrálódásnak megvannak a jól kitapintható elemei. Nem kétséges pl. hogy ebben a régióban ágazatonként is igen nagy gyakorisággal tünik elő a szovjet modell, vele párhuzamosan azonban már az újabb történeti- gazdaságtörténeti kutatás jelzi, hogy az áttérés konkrét módozatai /feltételei/ nyomán az egyes a l r é g i ó k konturjai is kibontakoznak. Nyilván a jogfejlődés szintjén is érzékelni tudjuk lassan,[7] hogy a viszonylag fejlett termelőerők szintjéről induló európai szocialista országok[8] jogfejlődése és a lemaradással /a történelmi elmaradottsággal/ küszködők, avagy az államépités példájára utalva az uniált, ill.az egyedi ellegű állami strukturák önmagukban is módszeres jogtörténeti vizsgálódások tárgyai lehetnek.

Az ilyen és ehhez hasonló feltáratlan problémák lassan az egyes jogágazatokra és az institutiókra lebontva is jelentkeztek.Igy a historikus elemzés vélelmezheti pl.a gazdasági jog egyes területeken történt viszonylag korai jelenlétének a törvényszerű voltát, ill. másutt annak az ugyancsak törvényszerűen jelentkező hiányát. Hasonló példaként hozhatnánk az átfogó jogalkotási /kodifikációs/ munka ismétlődő, vagy éppen késésben levő réigóinak jelenlétét, más esetben pl. az agrárátalakulás radikálisabb és átmeneti formákkal ötvöződő modelljeit. A ma már nem éppen improvizáltnak tünő gondolatokat persze jócskán lehetne még szaporitani a közjogi jogalkotásra, a jogi kodifikációkra, a vagyonjogi, ill. a család- és az örökjogi viszonyokra, avagy akár a gazdasági irányitás újfent kitárulkozó megoldásformáira /annak releváns jogi vonatkozásaira /is utalva. Minderről a hazai jogtörténetirás képviselője azonban csak akkor beszélhet majd megalapozottan, ha - és ez ma már némi reménnyel is mondható - legalább a Szovjetunió és az európai szocialista országok jogfejlődését a módszeres jogtörténeti kutatások nyomán láttatni tudjuk.[9]

Nem mondható szerencsésnek, hogy hazánkban van talán a legnagyobbfokú lemaradás e téren, amit csak a tételes jogtudományok historikus vénáju alkotói tudtak némileg pótolni. Ezekre az értékeinkre és a szocialista jogtipus fejlődését elemző - ma már kifejezetten gazdagnak mondható - n e m z e t k ö z i t a p a s z t a l a t o k r a t á m a s z k o d v a a hazai jogtörténettudománynak persze halaszthatatlan kötelezettsége, hogy a részletkutatások kifejlesztésével az idevágó ismereteink rendszerezését is hatékonvan alátámassza. Jóval nehezebb feladatnak tünik azonban a felidézett és ahhoz hasonló történelmi folyamatoknak a követése a legújabbkori történelemben.

A szocialista jogtipus első fél évszázadát vizsgálva utalhattunk még azokra a nemzetközi tudományos eredményekre, amelyek koronként megalapozták főként a szovjet jogfejlődés egyes összetevőinek a beható elemzését.[10] A legújabbkori szocialista jog korszakába átlépve sem apadnak el teljesen ezek a lehetőségek, de már távolról sem nyujtanak általánositható történelmi tapasztalatokat számunkra. A külső szemlélő joggal juthatna persze arra a meggyőződésre is, hogy a szocialista jogrendszerek fejlődéstörténete egyfajta határterületi szemlélődésre adhat csak lehetőséget, mivel annak egyes összetevői már a hatályos jog szférájába tartoznak. Ezen túlmenően gyakran a vizsgált tényannyag azt a meggyőződést éleszti, hogy a fel-

tárható történelmi folyamatok jobbára lezáratlanok maradnak, hogy a kutatott- elemzett folyamatok még nem "kifutottak". De "ki vonhatja kétségbe, hogy a történettudomány - ha egyáltalán, akkor - éppen a legközelebbi mult feltárásával nyujthat közvetlen tanitást a mának".[11] Ime itt a lehetőség tehát, hogy a historikus jogtudományok eszközeivel is szolgáljuk az élő szocialista jog egyes ágazataiban napirenden lévő problémáink nak eddiginél összetettebb megközelitését és egyben módszeresen integráljuk azokat a historikus vénával alkotott szakjogtudományi, összehasonlító jogi, szociológiai stb. eredményeket, amelyek a fejlett szocializmus állam és jogrendjének a történelmi folyamataihoz kapcsolódnak.

A fejlett szocializmus korszakának a historikus feltárását célzó törekvés persze nem egy újkeletű jelenség a jogtudományban. Ellenkezőleg az sem volna megalapozatlan, ha azt mondanánk, hogy az idevágó történelmi folyamatok némelyike ma már a részletkutatási eredmények összegzésének a lehetőségét tárja elénk. E korszak mibenlétét vizsgálva láthatjuk, pl. hogy a korábbi periodizációs eredmények érthetően nem nyujtanak támaszt a fejlett szocializmus korszakának a behatárolására. A legújabb idők részletkutatásai, ill. a szocialista jogtipus komparativ jogtörténeti feltárását célzó törekvések azonban nagy léptekkel haladtak előre az idevágó történelmi folyamatok rendszerezésében. Igy látható, hogy már a felidézett 1975-ös prágai nemzetközi tudományos fórum összegezni törekedett[12] a periodizáció legmarkánsabb történelmi támpontjait és ennek nyomán biztonn vélelmezhetőnek tünt, hogy az európai szocialita országok jogfejlődése is a 60-as évektől datálhatóan /helyi eltérésekkel/ a fejlett szocialista jog korszakába lépett át.

A fejlett szocializmus korszakát illető, megélénkült tudományos érdeklődés persze messze túllépte ma már a jogtudományok határát. Ilyen értelemben hivatkoztunk arra, hogy általában a társadalmi- történeti tudományok - Nyugaton és Keleten egyaránt - fokozott érdeklődéssel fordultak a felépült szocialista társadalmak releváns jogi viszonyai felé és szinte egyöntetűen arra a következtetésre jutottak, hogy e tárgykörben a kiindulási pontokat elsősorban a Szovjetunióban egyesült népek[13] társadalmi tapasztalatainak a számbavételével kereshetjük eredményesen.

Valóban a 20. század első felében lezajló korszakalkotó társadalmi átalakulás nagy igérete volt az emberi nem számára, hogy a szovjet hatalom védelme alatt viszonylag rövid idő multával elérhető az átlépés a felépült szocializmus korszakába. A gondolkodók és a néptömegek egymást követő nemzedékét animálta ez a nemes cél, a kényszerű történelmi terelőutak és a konkrét történelmi feltételek azonban egészen az 50-es évek végéig gátolták az áttérés alapvető társadalmi- gazdasági /ill. politikai/ feltételeinek a kiteljesedését. Igy csak az SzKP XX. Kongresszusa /1956/, ill. a kommunista és munkáspártok első világkonferenciája /1960/ közé eső évek történelmi átalakulásai, elsőként a szovjet népek társadalmában érlelték a fejlett szocializmusba való átlépés feltételeit. Ide soroljuk a felépült szocialista társadalom gyökeresen új osztályviszonyait,[14] az öröklött társadalmi- gazdasági elmaradottság leküzdését és az Unióban egyesült népek önkéntes szövetségét.

Az európai szocialista országok társadalmában lezajló változások persze viszonylag nem nagy időbeli eltéréssel követték a fejlett szocializmus társadalmi- gazdasági, ill. politikai feltételeinek az ilyen értelmű kiteljesedését. A történelmi folyamat komplex beérése, "kifutása" azonban egymástól /és alrégiónként/ is eltérő intenzitással jelentkezett. Érthető tehát, hogy az idevágó előrelépések az európai szocialista jog kiteljesedésének a lehetőségeit is implicite magukban hordozták. Némi fázis-eltolódással közös jellemzővé lett továbbá a termelési /tulajdonjogi/ viszonyok osztatlanul szocialista jellegűvé válása és az etéren még elhárithatatlanul jelentkező kompromisszumok végleges felszámolása. A folyamat befejeződése az európai népi demokratikus országok társadalmában csak az 50-es évek végétől jelentkezett és a dolgozó osztályok egymáshoz való viszonyát is gyökeresen megváltoztatta. Mindezek együttvéve alapot képeztek az intenziv fejlődés korszakába való átlépéshez, amely a fejlett szocialista jog korszakának a permanens kisérőjelensége. Hasonlóan ide kapcsolódott és páratlanul gazdag eredményeket hozott már a korszak küszöbén az intenziv fejlődés szolgálatába állitott technikai- tudományos forradalom, ill. az ipari- tudományos és az un. agrár-ipari integráció kibontakozása is.

A politikai rendszer hatalmi szférájában - miként a Szovjetunióban is - új tényezőként jelentkezett továbbá az állam össznépi /szocialista/ jellege, amely az államhatalmi struktura megváltozott társadalmi hátterének a jelenlétét juttatta kifejezésre. Nem véletlenül került tehát ez a jellemző az 1977-ben megfogalmazott új szovjet alkotmány preambulumába[15], ill. az ezt követő években újrafogalmazott európai szocialista alkotmányok anyagába.[16] Tágabb értelemben a szocialista demokrácia kiterjesztése, a közvetlen demokrácia konkrét formáinak a kiépitése, a kisebb és nagyobb csoportérdekek koordinált kielégitése, ill. a dolgozók széles rétegeinek az aktiv fellépése az állami tevékenységben, stb. került tehát szoros logikai kapcsolatba a fejlett szocializmus össznépi jellegű államhatalmával. Ezuttal először tünt fel pl. az emberi társadalom fejlődése folyamán az államhatalom azon történelmi stádiuma, amikor a belső osztályelnyomás, mint állami funkció már elvesztette létjogosultságát. A fejlett szocializmus külső szerepe pedig hasonlóan módosult formában jelentkezett.

A szocializmus legmarkánsabb alkotmányos rendszereinek az utóbbi másfél évtizedben történt megújitására irányitva a figyelmet az a veszély jelentkezik persze, hogy az olvasó ezt az új közjogi jogalkotást korszakhatárnak tekinti és ezáltal a fejlett szocializmus korszakának a lezáródását vélelmezi. A felidézett jellemzők alapján is nyilvánvaló azonban, hogy a korszak újszerüségét kifejező folyamatok egyike sem lezárt /"kifutott"/ jelenségként áll elénk, nem lezárt tehát a fejlett szocializmus államiságának a tartalmi módosulása sem, mert hiszen az átmenet jelzett társadalmi- gazdasági, ill politikai feltételei a jelenkorhoz közeledve szakadatlanul gazdagodnak és új elemekkel is bővülnek. A fejlett szocialista jog egészéhez kapcsolódik pl. hogy az intenziv fejlődés velejárójaként általánosan jelentkezik az új gazdasági irányitás lehetőségeinek a keresése és az idevágó/újfent felgyorsult/ folyamatok kiteljesedése csak a jövőben várható. Az európai

szocialista országok fejlődését pedig az intenziv fejlődést elősegitő új gazdaságirányitási törekvés - helyi eltérésekkel - a 60-as évek második felétől jellemzi. Hasonlóan általában megnőtt a jogalkotó tevékenység kreativ jellegének az előtérbe állitása, ill. a jogélet demokratizmusának a kiteljesedése is. Ezeket a jövőt formáló történelmi folyamatokat tehát módszeresen célszerű nyomon követnünk a szocialista állam- és jog utóbbi negyedszázados fejlődésében.

J e g y z e t e k

1/ E törekvés újabb markáns példájaként utalunk "Az európai népi demokráciák alkotmányai" /szerk:Kovács István/ Bp.,1983. c. átfogó képalkotásra, amely a fejlett szocialista alkotmányos rendszerek elő- és utóéletét egyaránt módszeresen tárta fel.

2/ Miként azt a hazai történettudomány reprezentánsa is mondja a felépült szocializmus historiáját illetően,ld. PACH Zsigmond Pál: Történetirás és tudatformálás, in: Történetszemlélet és történettudomány. Bp.,1977. 8-4.p.

3/ "Zeitgeshicht" /histoire contemporaine/ - jellegű kutatásokról lévén szó, ld.uo./1977/ 551.p.

4/ Ld. WIGMORE, J: SEAGLE, W.: David RENÉ, SCHNITZER, A. és mások ismert müvei alapján.

5/ Ld. az "Entstehung und Entwicklung des sozialistischen Staates und Rechtes" c-el. Prágában rendezett /1985.máj.2o-23/ konferencia anyaga alapján.

6/ A konferencia kétkötetes anyagát ld. a Vznik a vývoj socialistického práva. Usporadal Karel Malý /Praha, 1976/ alapján.

7/ Miként az európai szocialista jog vizsgálatában utaltunk is rá.

8/ Pl. az NDK, ill. Csehszlovákia.

9/ A gyarapodó részletkutatások után ld. a szerzőtől: A szocialista jog fejlődése /Bp.,1984. 567.p./ c. feldolgozás nyomán, amely egyben alapokat kivánt teremteni az európai szocialista jog átfogó elemzéséhez.

1o/Ld. a szerzőtől: A szocialista jog kialakulásának a történelmi tapasztalatai, in. Jogtudományi Közlöny XXXV. /198o/ 5.sz. 317-324. Uő: A szovjet állam fejlődése, in: Állam- és Igazgatás XXX./198o/ 1.sz. 22-25.pp. alapján.

11/Miután "... a legutóbbi évtizedeink történetirója - mondja találóan PACH Zs.Pál - olyan korszakot kutat, amelyben éppen történelmünk évszázados folyamatai futottak ki", ld. Uj történelmünk, in/1977/ 551-552.pp.

12/ Ld.DOLEŽAL,M: Hlavni etapy socialistického státu a práva, in: Vznik a vývoj socialistického prava./1976/ 11-29. pp.

13/Ld. NAROCSNICKIJ, A.L.: Forschungsprobleme der Geschichte der USSR,in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. Jg. 27. /1979/ 4.sz. 316-319. pp.

14/Amely a szocializmustól idegen elemek felszámolásában, a két alapvető /dolgozó/ osztály, ill. a szocialista értelmiség szoros szövetségében

jutott kifejezésre.

15/ Ld. SZENJAVSZKIJ,Sz.L.: Szocial'naja struktura szovetszkogo obcseszt-va v uszlovijah razvitogo szocializma, in: Isztorija SzSzSzR 1981. évf. 1-2.sz. 23-26.pp. alapján. Vö.: TAKÁCS Imre: A szocialista alkot-mányfejlődés és a Szovjetunió új alkotmánya. ELTE kiadv. Bp.,1977. 33-34.pp.

16/ Ld. Az európai népi demokráciák alkotmányai /Szerk.: Kovács István Bp.,1985/ c. mű dokumentumai alapján.

NÉV-ÉS TÁRGYMUTATÓ

A
act /ang./ 93
Acht, ld. levelesités
adminisztrativ tutela ld. a monopolkapitalista állam
adománybirtok 85
adománykényszer 115,130 /56/
adhéziós szerződések 198
adósok börtöne 202
akkuzatórius eljárás, ld. vádelvi eljárás
alapfoku népi bíróságok 292, 307, 336
alaptörvény /alkotmánytörvény/ 252, 285
Albánia 273, 274, 310, 338, 342
alkotmánybíróság 191, 305, 314
alkotmányos garanciák 142, 178 /14/ 184, 186, 259
- modellek 139,186
- monarchia 159, 217,220,223,232
- mozgalmak 159, 160,219,220,232,263
alkotmányosság tana 14,138,139
alkotmányos szabályozás /legiszláció/ 139,180,/47/ 185,187,285, 294
alkotmánytörvények 139,180
Allgemeine Rechtsgeschichte, ld. általános jogtörténet
Allgemeines Landrecht /1796/94
allodium 84,85,99 /21/ 107,124
analógia 65,96
- alkalmazásának kizárása 65
Anancsics, B.V. 240 /80/
anarchizmus leküzdése 203
Andersan 7,100 /40/
Andreev, J. 345
angol-francia szövetség /1904/ 217, 252
- jogi gondolkodás 8,11.144
angol-orosz egyezmények /1907/ 158,217
angolszász /burzsoá/ jogterület 144,206
- feudális jog 88,92,93
Anschluss /1938/ 275 /26/
Antalffy Gy. 49
antant csoportosulás kialakulása 157,158,214,217,252
- intervenciók 252
antik /ókori/ jogtörténet 31-35
Antonescu legionárius /fasiszta/ állama /1940-1944/ 269,303
antropológiai iskola 199
anyagi igazság elve 336
anyavárosjogok 91
apellációs eljárás, ld. fellebbviteli eljárás
appropriációs jog 186,279 /75/, 300
Aretin, K.O.179 /33/
arbitrázs eljárás /ld. még:választott bíróság/ 327,341
areioszpagosz 36
Arisztotelész 35,49
ars combinatoria 9,10
assize /ang./ 93

asszir joggyüjtemények /törvénykönyvek/ 36,37,48
Aszmusz,V.F. 18,29
athéni /rabszolgatartó/ demokrácia 35,36
Ausztria-Magyarország összeomlása, felbomlása 247,
Averh, A.Ja. 241/90/
Avgyijev V.I. 48
Á
ágazati historiográfia 6,12
ágazati /jogi/ historizmus 206
állam és egyház szétválasztása 140, 156,163,340
állam- és jogfejlődés korszakai 131,134
államhatalmi ágak elválasztása ld. hatalommegosztás elve
államhatalom különleges /történelmi/ szerepe 175,176,250,298
Állami Alaptörvények /1906/ /ld.még: a Szvod zakonov,I.1835/212
állami beavatkozás 173,180,193,197,198,235
- dumák 220,222,223,224
- ellenőrzési rendszer 288,297
államigazgatási eljárás 336
állami koncessziók 193
- központositás 57,60,61,62,77,79,80,81,83,133,135,138
- /szocialista/ tulajdonjogi viszonyok 332
- szuverenitás tana 138,178/12/ 247
államositások /ipar, bányászat, bankok és a kereskedelem/ 261,
286,304,309,325,331
állampolgári jogok 142, 160,163,166,169,193
-- garantálása 178
-- elvesztése 193
államstatisztika 9,10,11,16
államtanács 53,286,287,295,296,301,304,305
államtitkárok 165,287,313,314,321
államtudományok 9,10
Államvédelmi Tanács /ld. még: a Sztolipini rakció/219,224
általános jogtörténet 30,101
- választójog 161,162,181 /52/
ártatlanság vélelme 143,204,336
áruforgalmi jog 91,169,194,195,196,327,329
- viszonyok előtérbe kerülése 78,80,84,90
árumegállitó jog 91
árutermelés ujjáéledése 78,89,90,131,133
árutermelő földesuri gazdálkodás 112,113
- jog 37,89,144
- viszonyok 80,81,84,89,90
áttérés egy uj társadalmi rendre 133,135,136,137,145,146,174,
175,206-208
- /kompromisszumos/ jellege 136,146,161,176,211,214,227,229
- meghatározó szerepe 136,137,195-196,175,238 /54/
ázsiai /feudális/ jogrendszerek 32,33,34,54,91,96,97
B
babiloni jog, ld. óbabiloni jog
Bachoffen, J.J. 48
Bajor Büntetőtörvénykönyv /1813/147,200
- Tanácsköztársaság /1919/ 249
Bajtin, M.J. 345
balkáni /burzsoá/ jogcsoport 208-209

Balogh A. 320
balti államok 325
Baltl, Hermann 22,181/68/
bankjog 193
barbár-germán államok 104,105
barbár népjogok 92
Bardach, J. 66,69,179 /28/
Barit, Béla 9,11
baszileosz 32
Bazilikák /887/ ld. bizánci törvénykönyvek
Beccaria, C. 68
Bécsi kongresszus /1814-1815/ 151,152
Beér János 238, 318
Bél Mátyás 9
belga alkotmány /1831/ 160,186
- Btk. /1902/ 202
Belicki, V.N. 276 /40/
Belorusz Szovjet Köztársaság 247,255
Bencsik Mihály 9
Benjamin, H. 345
BGB /ld. még Német Birodalom Polgári Törvénykönyve/ 171,173
beneficium, ld. javadalmazás
Benser, G. 278 /46/
Berend T. Iván 182 /72/,239,242 /109/, 279 /75/,345
Berlini Kongresszus /1878/ 214
Berutowicz, Wl. 346 /29/, 347
Bécsi Kongresszus /1815/ szerepe 158
Bianchi, L. 30, 236,277,328,346 /32/ 347
Bihari O. 178 /24/, 236, 238 /45/, 315, 317, 319
Binder, G. 276 /38/
Bill of Appropriation /1672/ 186
bill /ang./ 93
bill of indictement /vádlevél/ 69 /37/ 93
biráskodás összefonódása a közigazgatással 52-55, 67/17/
Birodalmi Gyülés /Reichstag/ 114
bírói fórumrendszer 31,33, 166,296
bírói függetelnség 58,191
- hatalom 57
- precedens 59,92
- szabad mérlegelés elve 58,88,143,173,191
bírósági felügyelet 64
- fórumrendszer 31,52,55,64,292,307
- reform tv. /1863/ 213
- szervezet 166,203,307,328,336,343
- ügyészségi tv -ek 292, 306,307
birtoklási-vagyonjogi viszonyok 83,91.122
Bismarck 154,155,156,157,164,165,172,203
Bizánc 53,57,67,95
bizánci jogterület 56,67,88,89,95,96
- törvénykönyvek 43,95
bizonyitás 44,57,87,88
bizonyitási eljárás 57,58,87,88
bizonyitás eszközei 56,57,87
bizonyitási teher 56,126

biztositási jog 193
bizonyitékok szabad mérlegelésének elve 37,143,336
björkői egyezmény /1905/
Blagojević, B. 320
blankettaszerződések 198
Bocsor István 16,17
Bode, L. 178 /24/
Bodin, J. 178 /8/
Bolgár Antifasiszta Népfront /1937/ 267
bolgár állam ujjászületése /1878/ 175,267
Bolgár Cárság 298, 338
bolgár családjogi kodifikáció 340
bolgár büntetőjogi kodifikációk 267,338,342,343
Bolgár Elek 205,238 /46/
bolgár fasiszta állam 267,268
- népi demokratikus fejlődés 268,298-299
- népköztársasági alkotmányok /1947/ 268,299,300
- szoc.jog 338-340
Bónis Gy. 24,127,179 /31/
Both Ö. 24,49
brahmanizmus 48
Breszt-Litovszk 247,251
Brósz R. 48,49
Brunner, G. 346
Bundesrat 159,163,164
Buligin-féle /állami/ duma terve 220
Burda, A. 317,
Burke, Edmund 8
burzsoá alkotmányosság tana 14,138,139
--válsága 187, 188,189
- állami alapelvek 138,139,140
burzsoá állam és jogfejlődés fázisai 131,133,134
- állam és jog kialakulása 131,132,134,140
- büntető eljárás jellemzői 143,198,199,203
- büntető eljárásjogi kodifikáció 203
--- rendszerek 99/24//25/ 142
- büntetőjogi alapelvek 142,199,201
-- kodifikáció 142,229
- büntetőjog jellemzői 142,198,199,229
- jogcsoportok 131,134
- jogi alapelvek 135,142,143,171,199
- jogrendszerek előtörténete 131,133,134
burzsoá jogtipus 91,131,133
- jogtörténettudomány 148,149
- magánjog /polgári jog/ 142
- nacionalizmus 247,248,293
- törvényesség 140,200,267
-- válsága 190,201,202,203,204,267,283,324,325
burzsoázia forradalma 133
büncselekmények 87,329,335
- hármas felosztása 335
- sulyosbitó körülményei 201
bünösség megállapitása 201
büntetés /javitó-nevelő/ 202

- /testi/ 65,86,87,125
büntetési rendszer 65,88,200,202,335,344
büntetésvégrehajtás felfüggesztése 201,202,235
büntető eljárás 87,126,143,328,335
- eljárásjogi garanciák 43
-- kodifikáció 328,329,335,336,337,343
-- rendszerek 87,143
büntetőjog 81,86,87,125,199,200
büntetőjogi felelősség 51, 83,86,122,125,201
- kodifikáció 65,87,200,229,329,337,342,343
büntetőjog kezdetei /ókor/ 31-33
bünügyi nyilvántartás megszervezése 201,202
bürokratizmus 54,55
Büttner, K. 182
C
Carrelli,O. 48
case law /esetjog/ 59,92,144,238 /51/
cas royaux 60,64
cári feudális abszolutizmus 209-210
- /orosz/ önkényuralom 82,216,234
centralizáció /állami/ 60,77,81,135,187
centralizmus /közigazgatási/ 187,192,264
cenzura 153,233
céhek megszüntetése 171
cezaropapizmus 53,54,67
charta 93
chártális alkotmányok szerepe 184,185,187,189,252,339
charterek /privilégiumlevelek/ 93
Chovanec 7,316
Cizkovszka, V. 345
Clarendoni Assize /1166/ 58,68 /34/ 93
Code Civil des Français /1804/ 181 /58/ 195
Code de Commerce /1807/ 195
Code Pénal /1810/ 237 /34
Codex Fridericianus /1748/ 117,
comitatatus /frank/ 35,115,
common law 8,59,92,144,205,238 /51/
Comite 25
Concha Gy. 26.
Conrad, H. 48
Constantinescu, N.P. 236,280,319
Constitutio Criminalis Bambergensis /1507/ 130 /50/
Constitutio Criminalis Carolina /1532/ 120,125,126,130 /49/
Constitutio Criminalis Josephina ld. Josephina
-- Theresiana /1768/ ld. Theresiana
Corpus Juris Hungarici 8
Common Pleas 61
county /ang., grófság/ 114,115
Court of Exchequer Chamber 61
crimen /közbüncselekmény/ 38
Criminal Appeal Act /ang., 1907/ 237 /37/
Cuq, C. 48 /12/
Cziráki Antal 13,22

Cs
családfői /patriarchális/ jogok 32
családi hitbizomány 167,171
családjog 90,91.142,229,257,332,340
családjogi kodifikáció 142,330,332,333
cseh /feudális/ jog 90
Cseh-Morva-protektorátus /1938/ 260
csehszlovák föderáció szerepe 261,292
- büntetőjogi kodifikáció 335-336
- gazdasági jog 334
csehszlovák köztársasági alkotmány /1920/ 259,275/19/
Csehszlovák Köztársaság megalakulása /1918/ 255,259
- szocialista alkotmányok /1948/ 261,289,/1960/ 289,290,/1968/ 291
- szocialista jogfejlődés 331-335,336
cselekvőképesség
Csengery József 16
cserépszavazás /osztrakizmosz/ 36
Csernilovszkij, Z.M. 66
Cserpakov, V. 236
Csillagkamara-Bíróság /ang./ 61
Csizmadia A. 24
Csurakov, V.P.
D
Dabrossy János 16
Davidovics, A.M. 240 /80/
David, R. 205,238 /47/, 312,317,320,345
decemberi fegyveres felkelés /1905/ 221
decetralizmus, /ld. még: közigazgatási önkormányzatok/ 185,302
Degré Alajos 24
dekabristák 210
delegált jogalkotás, ld. törvényes felhatalmazáson alapuló jog
delictum /lat./ 38
despota 33,54,96
despotikus állam 33,54,96
despotizmus ld. keleti despotizmus
Deutscher Bund 152,154,158,159,163
délkelet-európai /burzsoá/ jogcsoport 150,174,175,176,177,192, 208
-- szocialista jogcsoportrégió 267-274,298-301
Dienstrecht 94,118
diké /gör., kereset/ 36,38
Dimitrov, G.M. 280 /98/
diplomatika 10,68 /28/
Doernberg, St.276, 315
Dojcák, P. 346
Doležal, M. 356
dologház 202
dologi jog 122, 123, 142
Domesday Book /1086/ 58,93
domini terval ld. /tartományuraság /Landherschaft
dominium directum 86
- utile 86
donatio ld. adománybirtok

Dorfrecht /falusi szokásjog/ 94,118
Dósa Elek 22
döntőbiráskodás 189,190,292,327
Dudás Gy. 280 /98/
duma, ld. állami dumák
Duma-Bizottság ld. Ideiglenes Bizottság /1917/
Dunai P. 319,321
duellum 56,87
dülőrendszer 106
Dzsurics, M. 281 /107/
E
Ebert, Kurt 22
ecclesia vivit lege romana elve 121
Eckhart F. 29,49
egyeduralkodók 82,234
egyeduralom, ld. despotikus állam
egyenjogúság 140,141
egyenlőtlen fejlődés 74,77,132,135
egyesülési jog 233
egyetemes európai jogtörténet 22,23,26,28,101
- jogtörténet szerepe 26,101
egyetemi autonómia 213
- törvény 213,214
egyetemleges felelősség 234
egyházi anyakönyvezés 229,
egyházi bíróságok 52,53,54,67
egyházjog ld. kánonjog
Eklógé /726/, ld. bizánci törvénykönyvek
Elekes L. 98 /11/
"ellenreformok" /ld. még: orosz birodalmi ellenreformok/ 204, 218,229
elnöki hatalom 289,290
előparlament, ld. frankfurti parlament /1848/1849/
elővételi jog 86
előzetes eljárás 203, 336
elrettentés elve 63,65,86,87,200
Ember és Polgár Jogainak Delarációja /1789/178,/20/
emberi jogok 142
Emeljanova, L.A.
Eminescu, 7, 348 /62/
Engelberger, E. 182 /65/
Engels, Fr. 12,48,71,77,97/2/, 98,102,103,106,122,236
Eörsi Gy. 177 /3/, 178 /22/, 179 /24/, 182,198,236,237 /30/, 238 /54/
Eötvös József 14, 15,20
Epanagogé /884-886/ ld. bizánci törvénykönyvek
eredeti tőkefelhalmozódás 86,132
equity law 59,69 /39/, 92,144,238 /51/
equity precedens 69 /39/, 92,93
esetjog, ld. case law
esküdtbiráskodás 59,143,163,170
- korlátozása 190, 218,219,229,230
eskü 44,45,56,87
esükezesség 47

eskütársak 44,56,87
európai jogtörténet, ld. egyetemes európai jogtörténet
- szocialista jogrendszerek 323-344,352
exegetikus módszer 9
É
érvényes házasság 33,88,91
Északnémet Szövetség alkotmánya /1867/ 163
-- jogalkotásának a szerepe 169,170,173
Észtország 247,248,254
F
faluközösség, /ld. még: territoriális falusi földközösség/
31,34,40,105,228
- felszámolása 234
- továbbélése 31,39,40,47,106,107,228
falusi biráskodás 39,40,41,47
Familiengesetzbuch /1977/ 346 /25/
fasiszta állam jellegzetességei 256,237,267
- családjog 257
- korporációk 241
- totális diktatura 256,257
fasizmus uralomrajutása 250,256,257,267
februári forradalom /1917/ 225,235
Feine, H.E. 66
fejadó 228
fejedelmi abszolutizmus 81,94,110,117
felfüggesztő hatályu vétójog, ld. szuszpenziv vétójog
felhatalmazási törvények 189,264
fellebbvitel /ld. még jogorvoslat/ 39,53,61,63,69/44/
fellebbviteli eljárás 61,69 /49/
feltételes elitélés rendszere 201,329,335,336,347 /46/
- szabadonbocsátás 202, 335
felvilágosodás jogi historizmusa 10,12
- szerepe 8,10,11,12,68 /33/
felvilágosult abszolutizmus 65,110,117,118
Fényes Elek 9,13
Ferri, E. 199
feudális abszolutizmus 60,63,64,89,98 /17/
- állam 64,66,80
- büntetőjog és eljárás 81,83,86,87,229
- földtulajdonjog korlátai /kötöttségei/ 75,76,84,85,86,123
- jogok /jogcsoportok/ 87,89,91
- jogtipus jellemzői 82,85
- maradványok megőrzése 82,146,148,170,171,173,211,213,229,230,
232
-- felszámolása 146,149,185,225,234
- széttagoltság 78,80,84
-- felszámolása 79,80
feudálkapitalista állam 186
- jog 51,80,82,85
feudum 85,86,124,127 /17/
Feuerbach, A. 167
Fialek, J. 25
Filangieri 68
Filo, 7,278 /59/

finn önállóság garantálása 246,247
Ficker, J. 49
Firoiu, D.V. 280 /100/, 319,320,347 /54/, 348
Fodor, J. 349 /81/
Fojnickij 242 /106/
formális jogegyenlőség 141,167,178/18/
- /kötött/ bizonyitás 57,87,88
forradalmi katonai bizottságok 249
föderáció 164,165,185
föderativ állam 164,185,292
- köztársaságok 292,309,312
földbirtokjog /feudális/ 84-85
Földesi T. 18
földesuri árutermelés /Elbától keletre/ 98 /19/
- biráskodás 44,45,47,51,60,75,83
földesuri-jobbágyi viszonyok 75,76
földesuri joghatóság 44,45,47,51,52,63,79,83
- jogosultságok 45-75,86,107
földjog 327,339
földközösség /középkori/ 31,34,40,105
- maradványai 102,234
föld nacionalizálása 261,272,286
földreform 265,266,267,274,279 /86/ 286,289,298,303,309,325,326
338,339
földtulajdonjog 74,75
föniciai jog szerepe 91
föniciai városállamok 91
francia alkotmányos modell 263
francia /burzsoá/ jogterület 144,145
francia /feudális/ jog 92
- joghatások 144,145,167,170
- jogminták 167,170,173,176
francia-olasz felvilágosodás 137,138
-- jogminták 144,182 /71/, 200
francia-orosz szövetség /1892/ 214,215
frank államszervezet 104,105,107
frankfurti /birodalmi/ alkotmánytervezet /1849/ 154,162
- parlament, 1848/1849. 154,162
Frank Ignácz 9,17,18,19,20,21
Friedjunkg, H. 179 /33/
fuvarjog 193
"Független Horvát /fasiszta/ Állam" /1941/ 271
Führer-Prinzip, /ld. még: "vezér elv/ 256
G
Gans, E. 11
Galanza, P.V. 66,97 /7/ 98,236
Garofalo, R. 199
gazdasági büncselekmények 199
- döntőbiráskodás 190,292,334
gazdasági jog 194,198,329,330,333,334,342,353
- kényszer 51
- nacionalizmus 152
gazdaságon kivüli kényszer, 74,75,140
genealógia 10

generálklauzulák 197
genosz /gör.nemzetség/ 32
Gerichtsverfassungsgesetz /1952/ 327
germán-római jog 92,108
-- jogterület 88,94,95,101-130
germán-skandináv jogterület 88
Gewere /tényleges birtok/ 123,124
glosszátorok 89
gondatlanság szerepe 122,125,201
Goraskova, G.N. 315
görög-bizánci jog 43,95
Grand jury, ld. vádemelő nagyzsüri /ang/
graphé /gör.,vád, kereset/ 36,38,68 /24/, 99 /24/
Grimm, Jakob 21
grófsági igazgatás 114,115
Gromokov, B.Sz. 236
Grotius 177
Gy
gyarmati háboruk 156,157
gyarmatositás 144,145,147,158,185,204,210
gyarmattartó büntetőjog 204
gyámsági jog 229
gyári felügyelők 229,230
- munkafeltételek 230
- törvények 230,231
gyorsitott /büntető/ eljárás 189,190,235
Gyulai Lajos 319
gyülekezési jog 233
- szabadság 233,241 /95/
H
Habeas Corpus Act /1679/ /1816/ 204
háborus büntettek felelősségrevonása 326,329,334-335,338,339, 343,396 /19/.
Habsburg abszolutizmus 10,60,179 /33/
hadiállapotról szóló tv. /1906/ 234
hadijog 234
hadipaizs-rendszer 128 /24/
Hajdu L. 48,49,130 /51/,180
Hajnóczi József 9,11
-- közjogtörténete 11.
Hajnik I. 7,16,22,25,26
halálbüntetés 87,125,203,243 /114/
- kizárása 349 /80/
- megszüntetése 235, 344
- visszaállitása 336
Hamurabi törvénykönyve 34,48
Handelsgesetzbuch /ld.még: német kereskedelmi törvény /1861//23
Hanza városok 91,95,116
hanyatló feudális állam és jog korszaka 80,81
Hardenberg-féle ediktum /1811/ 168
Harrison, A.R. 49
Hartung, Fr. 179 /33
használati tulajdon, ld. dominium utile
hatalommegosztás elve 137,139

hatáskör /birósági/ 192
három császár szövetsége /1871/ 214
háromosztályos választójogi rendszer 163,222
házasság felbontása 122
házassági jog 90,182,229,340
- vagyonjog 229,340
heliaia /gör., esküdtbíróság/ 35
helyi igazgatás 114,115,189,302
- önkormányzat 191,211,217,259,266
- szovjetek 297
- tanácsok kiépülése 288,295,297,302,306
Hérodotosz 33
hindu jog 34,88,96,147
Historia status publici Europae 9
historiográfia 6,7,17,18,24,27,30
hitbizomány, /ld. még családi hitbizomány/ 167,171,173
hiteljog 142
hivatalnokrendszer ld. mandarinrendszer
Hoensch K.J. 277 /55/
Hofrecht, ld. uradalmi jog 118
Hobbes, Th. 177 /9/
holding company 196,226,237
Holdsworth, W.S. 69
holland /németalföldi/ polgári átalakulás 67,133,134,135
Holub J. 179 /26/
homagium, ld. hüségeskü
homéroszi korszak /ie. 12-8.sz./ 31
Horváth Mihály 13,15
Horváth P. 48,67 /14/, 69 /45/, 179,182,236,238 /46/,239,344
Horvát István 14
Huber, 181 /65/
Huszty István 9
hübéradó 85
hübérbirtok 76,85,111,124
hübéri anarchia 76,77,78,83,85
- jog 59,76,88,89
hübériség 76,78
hübérjog 52,76,83,94
hübérjogi könyvek 88,89
hüségeskü /homagium/ 76,89
I
Ideiglenes /duma/ Bizottság /1917/ 225
- Kormány 225,226
idzsma 96
igazságszolgáltatás kezdetei 31,32,33,36,37
illetékesség /birósági/ 192
Illés József 8,25,179 /26/
Imbert J. 178 /24/
imperativ legiszláció 193,194,197
imperialista büntetőjog 199-200
-jog 193-197
imperializmus jellegzetességei 137,183-185,193
- leggyengébb láncszeme 215,216,217
immunitási jog 45,51,75

India jogfejlődése 34,96,147
inkorporált jog 328,329,343
inkvizitórius eljárás, ld. nyomozó eljárás
interpellációs jog 301
ipari forradalom 181 /62/
ipari társaságok 231
- védővám 216
iparszabadság 168,169,170,171,172
ipartörvények 169
irányelv /bírósági/ kibocsátás szerepe 191,292
iratlan jogforrások 118
istenitélet 56,59,87
iszlám jog /ld.még: muzulmán jog/ 96,147
itélet felfüggesztése 201,202,235
- végrehajtásának az elhalaszthatósága 202,235
itélkező kis jury 58,94
Ivancseva, N.P. 315
Ivanov, Sz.A. 236
Iványi Béla 8
J
Japán /feudális/ jog 88,96
- burzsoá jog 147
Jarcke 22
javadalmazás /beneficium/ 76,85,89,126 /14/
javító /nevelő/ intézmények szerepe 202
Jezierski, A. 317
jobbágyfelszabaditás 181 /61/ 211
jobbágyok örökös röghözkötése 75
jobbágyreformok 84,168,211
jobbágyrendszer 75,76
- továbbélése 227,230
jobbágytelek 75,105,106
jogági elhatárolódás /tagozódás/ 142
--hiánya 82,83
jogcsoportok 72,88,89,90,91,93,94,136,140,143-145,147,175,176,
183,184,205,207,323,350
jogegyenlőség elve 138,140,141,143,171
jogegység hiánya 51,57,81,90,94,95,227,228
jogegységtörekvés 61,81,83,84,89,90,239 /62/
jogfejlődési modellek 101,102
- törvényszerüségek 10,71,72,77,88,134,148,328
jogi felelősség 51,56,83,86
jogforrások 120,189
joggyüjtemények /ókori/, törvénykönyvek 32,33
jogi gondolkodás 7,8,12,131
- historizmus 6,8,10,11,12,14,15,17,22,23,26,27,71,72,131,205,351
-- válsága 28,29,101
jogi kodifikáció 81,83,94,95,144,111,172
-- hiánya 122,146
-- mellőzése 122,144
- konzervativizmus 96,97,144,175,206
- közgondolkodás 131
- partikularizmus 51,66,79,84,94,48,49,
-- kiteljesedése 79,84,94

-- leküzdése 89
jogképesség 83
jogkönyvek 118,119
jogorvoslat 39,53,57,62,63,117,203
jogos védelem 122
jogrendszerek 88-90
jogtipus 51,145
jogtörténetirás 6,7,10,19,23,24,25,71,148
jogtörténettudomány 7,8,18,19,21,22,23,71,73,148,205,206
Jonescu, B. 280 /105/, 319
Josephina /1787/ 65,94
Josephinisches Gesetzbuch /1786/ ld még: Osztrák Polgári Törvénykönyv 167,181
Jugoszlávia Felszabaditásának a Nemzeti Bizottsága /Ideiglenes Kormánya/ /1943/ 308
jugoszláv-királyi alkotmány /1931/ 27
jugoszláv-monarcho-fasiszta fordulat /1929/ 270
Jugoszlávia Népfelszabaditó Antifasiszta Tanácsa /1942/ 271,272, 308,309
jugoszláv szocialista önigazgatás 237,311
-- jog 340,342
- szövetségi állam 272,281 /118/, 309,310
--- alkotmánya /1946/ 272,309,311 /1953/ 273,311,312, /1963/312, /1974/ 312
junius 3-i /1907/ államcsiny ld. még: állami dumák 203
jury-rendszer 58,93,94
Juskov, SzV. 50,242 /99/
jus patrium 9,11
jus publicum universale 10
jus teutonicum 101,108,122
K
kabineti kormányzás 139
kadet párt /alkotmányos demokrata p./ 240 /82/
kádi itélkezés 96
kalifátus-rendszer 96
kamatszabályozás 198
kamattilalom 133
- feloldása 133
kanonisták szerepe 89
karél autonomia 259
kartellbiróságok 189,190
kartellizálódás 186,196,197,198,207
kartelljogalkotás 190,197,237 /30/
kartellrendészet 190, 197
kartellszerződések 196
Karvasy Ágost 16
kassai program /1945/ 277 /56/, 288,316,331
Kassay Sámuel 16
Kaser, M.49
kasztrendszer 96
Katona István 9
Kaymes 8
kádi itélkezés 96
kánonjog 52,53,54,88,90,91

Karpat, Jozef 30
kasztrendszer 34
Kecsek'jan, Sz.F. 49
Kelemen Imre 9,17
kelet-európai /burzsoá/ jogcsoportrégió 208,209,255
kelet- és délkelet-európai /feudális/ jog 53,80,95-96
keleti despotizmus 38,34,55,96
keleti szláv jogterület 95
kereset 36,38
kereskedelmi jog 135,142,169,170,173,194,195,196,197
- társaságok 135,173,195,196,231
kerettörvények 188
kettős hatalom 225,235
-- felszámolása 235
kényszerkartellesitás 276 /36/
kényszermunka 229
kényszerszabályozás 193,197,198,201,235,341
képviseleti jog 91,187,188,219,240 /81/,256
- rendszer 187,188
késleltetett burzsoá jogrendszerek 145,146,199,150,186,207,208
214,235
késő-feudalizmus joga 63,80
késői /késleltetett/ polgári átalakulás 137,145,147,148,153-182
245
kihágási büntetőjog 337,343,344
Kijasz /analógia/ 96
kinai /feudális/ jog 34,88,96
King's Bench 61
kinvallatás /tortura/ 57,65,88,243 /114/
kinző és megszégyenitő büntetések 65,87
kisajátitás 113
kisantant államok 253,269
- megalakulása /1921/ 269
kiséret /feud./ 76,103,104,114
kisérlet szerepe 125,201
kisnemzeti /szuverén/ államok 250,251,298-299,338
kivételes hatalom 188,267
- törvények /1878/ 203
klasszikus burzoá jogelvek 137,139,140,141,142,335
--- feladása 137,146,199.201,209
-- jogminták 144
- /következetes/ polgári átalakulás 136,137,206,207
kodifikáció 64,65,83,87,92,95,122,171,172,176,177,328,330
- hiánya 122,170,206,340342
koalíciós Ideiglenes Kormány /1917/ 325
Kohler, F.8,9
Kollár Ádám 7,9,13
kollekiv felelősség rendszere 32,34,42,43,204,228
kollektiv szerződések 198,341
kommendálás /commendatio/ 106
kommentátorok 89
komparativ jogtörténet ld. összehasonlitó jogtörténet
kompozició /compositio/ 32,55,56,86,87
konstitucionalizmus ld. uj konstitucionalizmus

korai feudális állam és jog korszaka 77,78,107
- polgári átalakulás jellemzői 136,137
- rabszolgatartó államok 33
-- jog jellemzői 34
Korán ld. a muzulmán jog
korporációs rendszer 260
Koselleck, R. 179/33/
Koszev, D. 280 /93/
Kovachich Márton György 7,9,13,
Kovacsev, D.A. 345
Kovács I. 236, 274 /2/, 315,316,317,320,321,356,357
kölcsönhatások szerepe a jogban 323,324,352-353
kölcsönös kezesség 42,43,44
kötelmi jog 122,142,173,195,330
kötött /formális/ bizonyitás 57,87
közbéke megszegése 32,44,52
közbülső itélet 56
közép-ázsiai /orosz/ gyarmatositás 214
közép- és kelet-európai /burzsoá/ jog 207,208,209,245-247
Közép- és Kelet- Európa /feudális/ jogfejlődése 79,80,81,95,101
-130
középkori városjog 90,91
közigazgatási biráskodás 192,264
- főnökök bevezetése 218
- önkormányzatok 119,160,192,211,212,217
közjogi garanciák 184,186,259
- jogalkotás 139,185,187,285,294,324
közjogtörténet 9, 324
közönséges jog ld. common law
közösségi földbirtoklás 84,85,101,106,122
- itélkezés 31,33,34,35,39,40,41,47,51,55
központositott /feudális/ állam 80,81,139
közvetitő modellek /alrégiók/ szerepe 144,182/71/,200
Krajowa Rada Narodowa ld. Tartományi Néptanács
kronológia 10
Kronstein, H. 236
Kudrjavcev, B.N. 344
Kulcsár K. 8,26
"kulturharc" 156,173
Kunkel, W. 49
kuriális választójog /ld. még: háromosztályos választójogi rendszer/ 222,240 /79/
Kurîcin, V.M. 97 /6/
külföldi tőke szerepe 208,215,219,231
különbiróságok 189,190,235
L
laikus biráskodás 36,292,307,314,327
Landherrschaft /tartományuraság/ 59,78,94,108,109,110,112,115
Landrecht /tartományi jog/ 94,118
Landtag /tartományi, rendi gyülés/ 61,115,120
latin-román jogterület 88,92,144,206,207
ledolgozási rendszer 214,228
Leges Cardinales 70 /32/
Legfőbb Felügyeleti Kamara 294,295,296,297

legisták 60,89
Lehenrecht /hübérjog/ 94,118
Lehmann, H. 276 /34/
Lehrfreiheit, ld. tanszabadság
lengyel családjogi tv. /1950/ 332,333,334
lengyel feudális jog 90
- köztársasági alkotmányok "/1921/ 262,294 /1926/ 264, /1935/ 264,265
Lengyel Nemzeti Felszabaditási Komité 265,293,331
lengyel népi demokratikus átalakulás 265,266,293,294
Lengyel Népköztársaság 293-296
-- Alkotmánya /1947/ 294, /1952/ 296
-- polgári törvénykönyv /1964/ 334
Lengyelország függetlenségének az elismerés /1917/ 226,250,251
lengyel szocialista alkotmányok /1947/ 266, /1952/ 266
-- jog 331-335,337
lelkiismereti szabadság elve 140
Lenin, V.I. 82,97 /3/ 157,177 /7/, 179,183,184,191,193,199,204, 207,212,220,223,242
Lentze, Hans 22
Lerminier 15
Lett Szovjet Köztársaság 247,248,254
levelesitès /Acht/ 125
liberális jogi historizmus 8,12,14,15,16,25
libri feudorum ld. még a hübérjogi könyvek
Litvánia 247,248
Litván Szovjet Köztársaság 254
Locke, J. 177 /9/
lombard jog, ld. hübérjog
Lopatnyuk, Sz. 279 /77/
lordkancellár 59,61,92
lordkancellári biróság 61
Lorisz-Melikov-féle alkotmány /1881/ 217,218
M
Maciejowski, W.A. 24
magánbosszu 99 /20/ 125
magánháboru 116,125
magántulajdon szentségének az elve 138
magdeburgi jog szerepe 90,91,99 /31/ 119,120
magyar- orosz jogminták 182 /71/, 239 /59/
Magyary Z. 179 /26/
Maine, H.S. 48
majorátus ld. hitbizomány
majorsági gazdálkodás 47,81,82,86,113
Malý, Karel 30,237 /42/, 345,356
mandarin rendszer 34,48,96
Manu törvényei 34,48
Manteuffel-féle törvény /1850/ 169
Marjanovics, J. 281 /110/
marokkói válság 158
Marx 74,177,178 /21/ 179,183,207,235,236
"második jobbágyság" Kelet-Európában 123
mediterrán szocialista jog 267,274,298-301
megelőzés ld. prevenció elve

megkésett polgári átalakulás 137,145,148,153,154-182,215
--- befejezetlensége 154,161,214,227
megtorlás, /ld. még: magánbosszu/ 199,200,201,231
megváltási rendszer 234
-- felszámolása 234
- szerződések 228
méltányossági /equity/ jog 59,92,93,144
menedékjog 52
mentelmi jog 279 /75/
Mezopotámia államai 34
mezőgazdasági jog 327,333,342
mezőgazdaság szocialista átalakulása 286,304
militarista-feudális állam 224
-- imperializmus 219,224,232,256
Milkova, F. 280 /94/, 347 /53, 348
Miller, John 8
miniszteri ellenjegyzés 159,160,165,166,289
módszertan előtérbe kerülése 7
Mohamedán jog, ld. muzulmán jog
Moldva 254
monarchiák 159,160
monopolizálódás /ld. még: kartellizálódás/ 183,186,191,193,197,
198,207,215,230
monopolkapitalista állam 180,187,188,191,192
- jog 192-197,198,199,200-205,207
Montesquieu 11,15,138,178 /13/
moratorium 198
Moravcsik Gy. 67
Morgan, L.H. 48
munkához való jog 345 /14/
munkajog 142,198,243 /116/,328,330
munkajogi kodifikációk 328,330,334,340,341
munkajogi vivmányok 231
munkakonfliktusok 301,330
munkaközösségek tanácsai 313
munkamegosztás kifejlődése 132
munkás ellenőrzés , ld. népi ellenőrzés
Munkás- és Katonaküldöttek Egyesült /Pétervári/ Szovjetje /1917/
225
munkás-katona- és parasztküldöttek szovjetjei 221
--- szovjetjeinek az egyesülése 225
Munkás Milicia 225
munkás önigazgatás 266,273,312-313,342
munkástörvények 231
munkaügyi egyeztető /döntő/ biráskodás 327,341
muzulmán jogterület 56,74,88,96,147,175
müncheni egyezmények /1938/ 260
N
nacionalizálás 261,272,286,338
nagycsaládi közösség 32,34,42,55,103,127/7/
Nagyné, Szegvári K. 48,49,178 /20/
nagy októberi szocialista forradalom 245,246
Narocsnickij,A.L. 356 /13/
národné vybory ld. nemzeti bizottságok

Nemes D. 275
nemzeti bizottságok 260,290
nemzeti önrendelkezési jog 247,291
-szuverenitás 247
Németalföld, ld.holland polgári átalakulás 134
német aranybulla /1356/ 108,114,115,120
Német Birodalmi Büntetőtörvénykönyv /1871/173,174,200
német birodalmi jog 94,116,170-173
német /birodalmi/ jogtörténet 95
Német Birodalom alkotmánya /1871/ 164,165
-- Polgári Törvénykönyve /1900/ 171,172,173
-- Tanácskongresszusa /1918/ 249
német bírósági-szervezeti tv. /1879/ 166,170,236
Német Demokratikus Köztársaság kialakulása 257,258,259,285-286
--- jogfejlődése 325-327,329,330
--- Polgári Törvénykönyve /1975/ 330
- fasiszta állam 255-256
- /feudális/ jog 94,95,118-130
- historizmus 11
- ipartörvény /1869/ 169,171
- kereskedelmi tv. /1861/ 169,170,172,173,236
- "kulturharc" szerepe 156,157,172
Német nép alapjogairól szóló deklaráció /1848/ 163,170,276 /33/
- népi állam 283-288
Német-Római Birodalom /962-1806/ 94,105,107-109,114-115,129 /33/ 151
- Szövetségi Köztársaság 256
Népront szerepe 258,260,266,267,270,285,286,291,299,314
népgyülés szerepe 32,36-37
népi bírák 292,302,307
- demokratikus állam 283-485,323
népi demokratikus jog 324
- ellenőrzés 288,303,316
Népi Kamara 286,287,316,327
- milicia 242 /98/
- /rendes/ bíróságok 292,307,336,337
- tanácsmozgalom szerepe 248,249,250,251,256
népképviselet 14,137,186,259,294,326
népszavazás 301
népszuverenitás 137,138,159,160,294
Névai László 238 /45/
Niederhauser E. 238 /44/, 318,344
Nihil novi elve 62,69 /48/
nomokánonjog 54,90,95
Norddeutscher Bund 155,163
novellák ld. bizánci törvénykönyvek
női munka /jogi/ szabályozása 230,231
nulla poena sine lege elve 142,199
nullum crimen sine lege elve 65,130 /60/, 142,199
Ny
nyilt jogegyenlőtlenség 51,56,83
nyilvánosság elve /bírósági/ 143,204,336
nyomásos gazdálkodás 106
nyomonkövetés 42,43

nyomozás és vizsgálat 203,336
nyomozó /inkvizitórius/ eljárás 53,56,57,65,87,88,126,204
nyugati /szláv/ feudális jog 95
- szovjet köztársaságok ujjászületése 254
O
Óbabiloni birodalom 34
- jog 34,48
Obermann K. 179 /33/
Oberste Gericht /az NDK Legfelső Birósága/ 326
Oberste Justiz-Stelle 60,64
óegyiptomi jog 34
officialitas elve 68 /24/
ókori görög jog 32,35,36
-India joga 34,88,96,147
- jogtörténet 32,33
- Kelet állama 33,48
-- joga 32,33
- Kina állama 34,48,96
október 17-i namifesztum /1905/220,221
októberisták pártja 240 /82/
oktrojált alkotmány /1849/161,162,108
OPTK, ld. Osztrák Polgári Törvénykönyv
Ordonnance Criminelle /1670/ 65
Organizációs szerződések 196
orosz alkotmányos mozgalmak 212,217,218,220,224
- birodalmi büntető tvk. /1846/229
-- ellenreformok 218,219,229,230
-- /burzsoá/ jogterület 208,228-231
-- reformok 209,211,212,213,217,218
-- törvények teljes gyüjteménye /1830/ 224
-- Törvénytár /Szvod Zakonov, 1835/ 243 /111/
- birósági reformok /1863/ 213,217,219,237 /35/
- francia konvenciók /1892/ 215
- gyarmatositás 210,214,215,216,219
- gyári törvények 230-231
- jobbágyfelszabaditás 211,227
- magyar jogminták 208
Oroszország népeinek a jogairól szóló deklaráció /1917/247
Oroszországi Szociáldemokrata /bolsevik/ Munkáspárt 239 /68/
orosz polgári-demokratikus forradalmak 216,219,220,232,233
orosz polgári reformok /ld. még polgári jellegü állami reform-
törvények/ 211,232
Orosz Szovjet Köztársaság 246-248
ósumer törvénykönyvek /joggyüjtemények/ 34
osztatlan közösségi földek 75,105,106
osztott szántók 75,105,109
- tulajdon elmélete 86,124
osztrák köztársasági alkotmány /1920/,/1934/ 275 /18/
osztrák-magyar /burzsoá/ joghatások 176,177,208
Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása /1918/ 251
Osztrák Polgári Törvénykönyv /1811/ 167,181 /57/
Otc esztván Front 280 /96/
Ö
Ököljog 51,83,84,99 /20/

önkényuralom /abszolutizmus/ 82,211,216,218,234
önkormányzatok /polgári/ 160,191,211
önkormányzati rendszerek 191,192,211
önrendelkezési jog, ld. még nemzeti önrendelkezési jog 247
öröklési jog 91,173
örökös jobbágyság 75,81,82
ősközösség felbomlása 73,86
összehasonlító államstatisztika 9
összehasonlító jogalkotás 15,26
- jogtörténet 8,15,30,101,149,179,206-207,238 /52/, 352
- jogtörténetirás 7,30,147,149,352
- jogtudomány 7,9,15
Összorosz Zemsztvo Szövetség /1910/ 224
P
Pach Zs. P. 98/18//19/, 279 /28/, 238, 344,356
Panzer, W. 346 /21/
Pandekta jog 121
pandektajogi rendszer, ld. Német Birodalom Polgári Törvénykönyve
parlamentarizmus elve 14,137,139,140
- válsága 186,189,192,236
parlamenti jogok 187
- összeférhetetlenség 188
- Petition-ok szerepe 93
- szuverenitás 138
partikuláris jog 59,60,79,84
Pauli, L. 278 /70/,279
Pawinszki, A. 25
Párizsi Kommün /Községtanács, 1871/ 206,207,238/50/
- Lengyel Komité 251
Párizsi Szerződés /1856/ 214
perdöntő eskü 56
perfelvétel 56
periodizáció /jogtörténeti/ 77,78,79,81,134,354
Periklész 36
perorvoslat 39,53,57,61
perzsa birodalom 33,48
perzsiai érdekövezetek /imp./ 214,215
petition /ang./ 93
Petković, R. 321
Petrográdi Szovjet, ld. Munkás- és Katonaküldöttek Egyesült /Pétervári/ Szovjetje
Petru Groza 303
Petzold, S. 346 /17/
Pétervári Szovjet Katonai Forradalmi Komitéja 225
Phillips 22
Piłsudski államcsinye /lengy., 1926/ 264
Pillersdorf-féle alkotmány /1848/ 161
Planitz, H. 181 /65/
Planum juridicae facultatis 9
Plöchl, W.M. 66,99 /32/
Pólay E. 48,49
polgári átalakulás szerepe a jogfejlődésben 183-185,283
- demokratikus forradalom 185,186,220,225,248

--- befejezetlensége 186,220-221,222
-- követelések 220,225
- eljárásjog 170,328,333
- eljárásjogi kodifikáció 170,328,333,334
- házasság 163,172
- jellegü állami reformtörvények /or./ 211,212,213,217,218
- jog 142,193,194,195,196-198,333
- jogi kodifikáció 169,195,332
--- hiánya 231,342
- monarchikus alkotmány 269
- nacionalizmus 247,248,293
- reformok 211,213,218
- szabadságjogok 142,160,163,169,178 /15/, 220,232,233,241 /95/
-- megszoritása 203,230,233,235,256,260,263
polgárok alapjogai 142,163,178,233
politikai-kamerális tudományok 9,64
politikai reakció 185,187,204,218,223,224,229
- széttagoltság 78,111,112
Popescu, T. 348 /62/
porosz Btk. /1851/ 200,237 /34/
- jobbágyfelszabaditás 168,169,171
- közigazgatási önkormányzatok 160
Porosz Landrecht /1794/122,166,170,181 /57/
porosz-német /burzsoá/ joghatások 147,149,150,213,239
-- jogminták /modellek/ 147,150,176,186,208,213,322
-- jogterület 147,149,150
porosz-osztrák jogminták 182 /71/ 200,208,213
poroszutas fejlődés 149-182, 168,171,227
portsmouthi béke /1905/ 217
portugál /feudális/ jog 92
possessio /birtok/ 124
potsdami egyezmények 284,286,326
pozitivista jogtörténetirás 25,26,27
Praxis Criminalis /1656/ 126
Pray György 9
precarium 106
precedens jog 59,238 /51/
- rendszer 59,144,206
prevenció /megelőzés/ elve 199
Prevention of Crimes Act /ang. 1873/ 203,204,237 /38/
preventiv büntetőjog 200,335
prezidenciális állam, ld. elnöki hatalom
primitiv jog 31
privilégium 52,108
privilegium canonis 52,99 /33/
privilégium fori 52,90
próbárabocsátás 201,204
Procházka, Vl. 30
Prochiron /879/ ld. bizánci törvénykönyvek
protektorátus 151,273
protekcionista jogalkotás 186,193,208,215
Pulszky Ferenc 14
Pustula, Z. 236

R
Rajn i Szövetség létrehozása 151
rapallói szerződések /1922/ 252
Ranke, H. 346 /27/
Ránki Gy. 182 /70/ 182 /72/, 239,242 /109/, 279/75/, 345
Rebro, K. 277 /49/ 278
recepció 79,89,90,94,121
recipiált római jog 81,84,88,89,90,94
reformáció szerepe 109,133
reformjogalkotás 14,146,169,211
regionális jogfejlődés 149,174,175,352-353
regulák 91
Reichsgericht, 166
Reichskammergericht /1495/ felállitása 60,61,116,122
Reichstag 61,114,115,129 /35/, 163,164,165
remanens jogelemek 32
rendeleti jogalkotás 189
rendelkezési elv /polgári eljárásjog/ 347 /40/
rendi előjogok 60,62,91,161,171,211,219,229
- képviseleti monarchia 61,79,80,115
- monarciha felszámolása 81
- nemesi közgondolkodás 8,9
rendkivüli állapot 234,264
- biráskodás 37
René David 205,238
reprezentativ eljárás 147
- összehasonlitó jogtörténet 147
részvényjog 135, 195,196
rétorok szerepe 36
retrográd nacionalista jogtörténetirás 27,28,29
retrospektiv eljárás 31
Révész T. Mihály 127/2/
rex est imperato in regno suo elve 64
Rheinischer Bund /Rajnai Szövetség, 1806/ 151
rigai béke /1921/ 248,254
robotrendszer meghosszabitása 82,86,113,169,228
- továbbélése 113,169,228
Rogozsin, A.I. 48
római jog 79,80,89,90
-- bevétele ld. recepció
-- továbbélése 79,80,89,90
romanisták 121,123
román alkotmányos jogalkotás /1948/ 270,304 /1952/ 270,304,
/1965/ 270,306
- büntetőjogi kodifikáció 343,344
- népi demokratikus állam 303,305
--- jog 30-343
- fasiszta állam 268,269
- fejedelemségek burzsoá jogrendszerének a kialakulása 176,177
- királyi alkotmány /1923/ 269,303
-- diktatura bevezetése /1938/ 269
--- alkotmánya /1938/ 269,303
- nemzeti fejedelmek kodifikációs törekvései 176,177
- Ptk./1980/ 342

Ronyin Sz.L. 97 /6/
Roszkovszki, G.24
rotációs rendszer 313,314
Rousseau 138,178 /11/
Rousselet, M.48
röviditett /büntető/ eljárás 243 /114/
Ruge,W.276/34
Ruszinova, Sz.I. 315
Ryszka, Fr. 275,278
RSZFSZR /Oroszországi Föderativ Szovjet Szocialista Köztársaság/ 246-248

S
sajtószabadság 233,241 /95/
sajtótörvények 233,242 /107/
Sanctio Griminalis Josephina /1787/ 65,94,130 /60/
San-Stefano /1878/ 214
Sargorodszkij, M.D. 237 /33/
Sarlós M. 127,179 /31/
Sasserat, M. 68
Savigny, K.Fr. 7,8,18,19,21,22
scabini 35
Scharf B. 347 /45/
Schleswig-Holstein 154,155,165
Schnitzer, A.F. 356 /4/
Schönoberg, K.H. 346
Schwartner Márton 9
Schwind, E.22
Seagle, W. 178 /24/, 356 /4/
Sedan /1870/ 155,214
Seidler, G.L. 237 /33/
senior 76,106,127
servitium 107
Seton-Watson, H. 240 /u0/
Sherman-féle trösztellenes tv. /USA, 1890/ 201
Siegel, H. 22
Sivák, F. 278 /59/
skandináv /burzsoá/ jogterület 147
- /feudális/ jog 94
Smeral J.B. 277 /48/
soknemzetiségü /burzsoá/ államok szerepe 150,210,213,217,245
soknemzetiségü orosz birodalom 96,217
Sonnenfels, Joseph 9
spanyol /feudális/ jog 92
Staatenhaus /Államok Háza/ 163
Staatsrat ld. államtanács
Stadtluft macht frei /a városi levegő szabaddá tesz/ elve 91, 128 /28/
Stadrecht, ld. városjog 94,118
statute law /ang., törvényi jog/ 92,93,205
Stein-féle ediktum /1807/ 168
Strafgesetzbuch /1968/ 346 /18/
Strafprozessordnung /1877/ 328
Stugar, V. 281 /110/
sumer-akkád birodalom 34

-- jog 34
Svábtükör /Schwabenspiegel/ 119
svájci jogterület 94,147
Sz
szabadlmi jog 193,340
szabadságjogok /ld.még: állampolgári jogok/ 142,163,166,193,220 233
- garantálása 220
szabadversenyes kapitalizmus joga 136,171,183,185,207
szabályrendeleti jogalkotás 191
szabálysértési kodifikáció 336-337,343,344
Szabó Imre, 238 /45/
Szabóné, Nagy T. 346 /20/, 347 /45/ 348
szakmai szervezkedési jog 201,341
Szalay László 13,14,15
szándék 122,125,201
Szásztükör /Sachsenspiegel/ 119
Szemere Bertalan 14
Szerb Fejedelemség /burzsoá/ joga 270
Szerb-Horvát-Szlovén királyság 270
Szeleznev, N.A. 236
szellemtörténeti iskola 27,29
személyes függés 75,168
- szabadság elve 142
Szenjavszkij, Sz.L. 357 /15/
Szentiványi Márton 8
Szentpéteri I. 280 /105/,319
Szerb-Horvát-Szlovén Királyság megalakulása /1918/ 270
szerződéses közjogi felfogás 9,10
szerződéses szabadság elve 141,171,296
széttagoltság ld. feudális széttagoltság
Szidorov, A.L. 240 /80/
szindikátusok szerepe 196,215,236
szláv jogterület 88,147
Szlemenics Pál 17
szlovák fasiszta állam 260
Szlovák Tanácsköztársaság 249,259
szlovák nemzeti felkelés 260
Szlovák Nemzeti Tanács 288,290,291
Szmirnov, N.P. 281 /120/ 321
szóbeliség /bírósági/ elve 37,143,203,336
szocialista büntető eljárásjog 328,329,335,337,343
- büntetőjog megalapozása 328,329
- föderáció 247,252
- jog 132,205-210,323-344
- jogcsoportok 245,247,252,255,323-350,352
- jogtipus kialakulása 131,205-207,237,249,252,255
- munkajog meglapozása 328,330,334,341
- polgári eljárásjog 170,328,333,334
- polgári jog 142,193,195,328,333
- törvényesség megszilárditása 292,329,335,336
- törvénykezési szervezet kialakulása 292
- tulajdonviszonyok 327,332,355
szociológiai iskola 199

Szofronenko, K.A. 242 /99/, 243/115/
szokásjog 79,94,118,120
szokásjogi jogkönyvek 118,119
szolgáló telekföld 75,76,85,107
szovjetek /ld. még: helyi szovjetek/ 221,225
- keletkezése /1905/ 221,225
szovjetellenes intervenciók 253,254
szovjet-csehszlovák kölcsönös segélynyujtási egyezmény /1935/ 275
szovjet-francia kölcsönös segélynyujtási egyezmény /1935/ 253,275 /25/
szovjet hatalom első dekrétumai és deklarációi 246,247
-- megszilárdulása 246
- köztársaságok szövetségi rendszerének a kiépitése./ld.még: a szoc.föderáció/ 252,255
- jogalkotási modell 341,343
- polgári jog hatása 327,332,339
Szovjet-Oroszország 246,247,248
szövetkezetesités 327,341
Szövetséges Ellenőrző Bizottság 284,306,326
Szozina, M.G. 319
Szposzov,B. 318
Sztolipin-féle földtörvények /1906/ 1910/ 223,234
sztolipini reakció korszaka 216,219,223,224
Sztrahov, N.N. 48
sztrájkjog 259
sztárjkrendeletek 198,230
sztárjk tilalma 201
szuszpenziv /felfüggesztő hatályu/ vétójog 163,289
szuverenitás, ld. állami szuverenitás tana
szuverenitás önkorlátozása 178 /12/
Szücs István 16
szükségállapot törvények 188,201
szükségrendeleti jogalkotás 188,190,193,256,264
Szvod zakonov /1935/, ld.még: orosz birodalmi Törvénytár/ 243 /111/

T
Tadzsev, V. 348 /71/
Tagancev, 242 /106/
Takács I. 357 /15/
tálió elve 32,34,35,55
tanszabadság 213
tanubizonyitás 57,88
tanzimat, ld. török birodalmi reformjogalkotás
Tartományi Néptanács 293,295
tartományuraság ld. Landhernschaft
társadalmi formációk változásainak a szerepe 72,73,74,132,133, 136,174,183,206-207
társas /népi/ biráskodás 292,307,314,327
telekbirtok 75,107,113,123
telekföldek megcsonkitása 113,228
telekkönyvi szabályozás 167
telepitési akciók 234
tengeri kereskedelem joga 135, 177

termelési viszonyok szerepe a jogfejlődésben 72,74
termelői tanácsok szerepe 311-312,342
termelőszövetkezeti jog 327-328,333,341,342
- tipusszabályzatok 327,341
territoriális falusi földközösség 31,32,24,39,40,105
- szokásjogok 33,34,91,94
tervgazdálkodásra való áttérés 266,339
tervszerződési rendszer 327,329,330,333
tervutasitásos szisztéma 329
testcsonkitó büntetések 66,125
testi fenyitések 87,204,229
-- megszüntetése 229
testületi államszervek 184
tényálladékrendszerek /ld. büncselekmények/
Theresiana /1768/ 94,126
théma-rendsze 53,54,67
tilsiti béke /1807/ 151,209,210
Timon Á. 25,27,28
tipusszerződések 198,237
tirnovói alkotmány 298,299
tisztességtelen verseny 198
Tito, J.B. 281 /110/, 313,320
Tokody Gy. 275 /8/
Topornin, B.N. 316
tortura, ld. kinvallatás
totális diktatura 257
többfokozatu /kuriális/ választójog 222,240 /79/
Tökei F. 98 /8/
tőkés manufaktura szerepe 135
tőkés monopóliumok 155,230
tömeges bünözés 199,200,201
török birodalmi reformjogalkotás /tanzimat/ 175
- köztársasági alk. /1924/ 275 /19/
Török Lajos 319
történeti alkotmány 192
- jogi iskola 13,17,18,19,20,21,22,24,25,172
történetiség 6,7
történeti segédtudományok 10
történeti statisztika 9
törvények uralma 138,142,189
törvényes felhatalmazáson alapuló jog 188,189,191,264
- öröklés 332
törvényesség 138,204
törvényességi felügyeleti rendszer 192,296,302-303,307,314
törvényi jog, ld. statute law
törvényjavaslatok kezdeményezése 36,93
törvénykezési szervezet 189,203,204,288,296,302
törvénykönyvek ld. joggyüjtemények /ókori/ 34
törzsi jog 31,32
törzsi-szervezet felbomlása 77,101,102,103
tradicionalizmussal való szakitás 326,351
Treue, W. 179 /37/
tribunal 62,69/47/
tridenti házasság 122

Trócsányi László 345 /7/
trösztök 193,196
trust /ang., bizalmi tulajdon/ 237 /28/
tudománytörténet 6,7,14,16,17
tulajdonjog szentségének az elve 140,141,142
tulajdon szabadsága 171
tulajdonviszonyok szerepe 328,338,339
U
Újbabilon /kháldeus/ birodalom 34,48
- jog 34
ujkonstitucionalizmus 236,252,269,324
uj társadalmi formációra való áttérés szerepe 74,75,77,131-134, 142-145,161
Ukrán Szovjet Köztársaság elismerése /1917/ 247,274 /4/
Ulanovszki, B. 28
Unger, M. 22
unitárius állam 307
uradalmi jog 94
uriszéki itélkezés 45,83,171
utazó birák /ang./ 58,68/34/,69,93
Utrechti Unio /1579/ 134
Uszpenszkij, A.A. 345
uzsorás imperializmus 192
Ü
Ügyészség 64,307
ügyészségi szervezet 292,307,314,327
- törvényességi felügyelet 296,303
ügyfélegyenlőség elve
ügyvédség 292,327
ülnökrendszer 307,314,327
V
vagyoni elégtétel, ld. kompozicio
Vajda Péter 16
Vaněček, V. 30,66
vallási és a jogi normák összefonódása 34,96,97
vazallitás 76
védelvi /kontradiktórius/ eljárás 56,57,68/24/, 87,170,204
vádemelő nagy jury /grand jury/ 58,69/37/, 93
vádlevél ld. bill of indictement
vádtanács 69 /37/
választási kapitulációk 109
választófejedelmek 60,109,114,128/25/,129/33
választott birságok 189
- birósági eljárás 189,190
válságjog 190,193,198,260
változó /büntető/ felelősség-rendszer 56,86,87
városállamok 91
városi jogkönyvek 119,120
városi statutum 91,119
- dumák 212,218,219
- önkormányzatok /ld.még: közigazgatási önkormányzatok/ 212, 218,219
városjog 62,88,90,91,112,119,120,134
vegyes szakjogok 194

versailles-washingtoni békerendszer 248
vesztfáliai béke /1649/ 110,117
"vezér"-elv 256,260,265
védelemhez való jog 58,68/24/,87,143,203,336
végrehajtó hatalom 186,192,289,301
-- felelősségének az elve 138,289,301
végrendeleti öröklés 332
végrendelkezési jog 86,124
vegyes rendszerü eljárás 56,68/24/
vérbosszu 34,86
vérdij 40,42,101
Vertragssystem ld. tervszerződési rendszer
Vico, G. 11
vidovdáni alkotmány /1921/ 270
Világhy Miklós 236
világi jogászság /legisták/ szerepe 60,89
"világjogok" 352
virágzó feudális állam és jog korszaka 77,78
Vitte Duma /I.Állami Duma/ 220
Vitte manifesztuma /1905/ 220,221
Volkshaus /alsóház/ ld.még: frankfurti /birodalmi/ alkotmány-
tervezet 163
Volkskammer, ld. Népi Kamara
Volobuev, P.V. 240/80/
Voltaire 11,68
votum consultatium 129/38/
votum nieufnosci 264
W
washingtoni konferencia /1921-1922/ 252
Wasilowski, J. 346 /33/
weimari alkotmány /1919/ 163,256,275/19/
Weimari Köztársaság állama 236,255,256
Weisthum 118
Wenzel Gusztáv, 22,23
Wentzcke, P. 179/33/
Wigmore, J. 356/4/
Wilutzky, P. 48
Wippold, W. 238/50/
wormsi birodalmi gyülés /1495/ 69,/41/, 116
writ 58,59,69/36/,92
Y
Years Books 59,92
Z
Zaharia, Gh. 280/101/,319
Zajoncskovszkij, P.A. 240/77/
zálogjog 123
Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft 8
ZEMGOR ld. Összorosz Zemsztvo Szövetség 224,241/93/
zemsztvók /ld.még: közigazgatási önkormányzatok/ 211,212,217
222
- felszámolása 218
- korlátozása 218,219
zemsztvó reformok /1864/ 211,218
Zivilgesetcbuch /1975/ 346/27/

Zivsz,O.A. 179/26/
Zollverein /1833/152,169
Zycha, A. 179/32/,181/65/
ZS
Zsidkov, O.A. 178/24/, 236
zsidó jog 34,88

STUDIES IN COMPARATIVE LEGAL HISTORY. THE DEVELOPMENT OF STATE AND LAW

Contents

I. INTRODUCTION /GROUNDINGS-IN THE ELEMENTS OF HISTORY OF SCIENCE 5
Hungarian legal thought on the history of development of state and law. 6
Changes of world concept in our legal historism. 12
Schools of thought and trends in the era of systematic studies of legal history. 21

II. JURISDICTION AS THE HISTORICALLY DEVELOPED FUNCTION OF THE ACTIVITY OF THE STATE AS A PUBLIC AUTHORITY 31
Administering justice - as activity of the state as a public authority 32
The role of the subjugated antique and medieval village in the development of state and law. 39
Notes 48

III. THE ACTIVITY OF ADMINISTRATION OF JUSTICE OF THE /FEUDAL/ STATE IN THE MIDDLE AGES 51
Interweaving of the administrative and jurisdictional activity in the medieval legal systems. 51
The general characteristics of the central and local activity of the state as a public authority in the Middle Ages 55
The role of the judge in the Continental /feudal/ legal systems. 58
Notes 66

IV. THE MAIN COMPONENTS OF FEUDAL LAW 71
Characteristics of the new social system 74
The development of feudal state and law 77
The characteristics of feudal law 82
The role of legal groups in the history of feudal law 88
Notes 97

V. CENTRAL AND EAST-EUROPEAN FEUDAL LAW 101
The origin of Germanic states, the historical role of the Frank empire. 104
The special historical role of ius teutonicum in the development of Central-European /feudal/ law 109
Peculiarities of state organization 113
The role of German feudal law 118
Notes 127

VI. THE MODERN BOURGEOIS STATE AND LEGAL SYSTEMS 131
The evolution of the bourgeois state and law 133
The development of legal groups and modern bourgeois legal systems. 143
The model system of the delayed bourgeois law. 147
Rising to the delayed model level 174
Notes 177

VII. STATE AND LAW ON THE HIGHEST LEVEL OF MODERN CAPITALISM 183
State and law during the change-over. 183
The prehistory of the development of the socialist legal type. 205
The historical role of the weakest link of the bourgeois type of law. 215
The characteristic features of the development of law in the Russian Empire. 226
Notes 235

VIII. THE DIRECT HISTORICAL ANTECEDENTS OF THE DEVELOPMENT OF CENTRAL AND EAST-EUROPEAN SOCIALIST GROUPS OF LAW 245
The beginnings of the popular democratic transformation in certain European, countries 245
The characteristic features of the formation of the European popular democratic states 255
The South-East European region 267
Notes 274

IX. GOVERNMENTAL SYSTEMS IN THE EUROPEAN SOCIALIST COUNTRIES 283
The formation of the socialist state on German territories 284
Czehoslovakian popular-democratic transformation 288
The Polish popular-democratic state 293
New governmental systems in South-East Europe 298
The state of popular Romania 303
The features of the Yugoslavian and the Albanian State 307
Notes 315

X. THE DEVELOPMENT OF THE EUROPEAN REGION OF GROUP OF LAWS 323
Laying the foundations of socialist law 323
Socialist law in German territories 325
The characteristic traits of the Czechoslovakian and Polish development of law 331
The South-East European region of group of law 337
Notes 344

OUTLOOK 351
Notes 356
NAME AND SUBJECT INDEX 359
CONTENTS 389

Bibliotheca Academiae Scientiarum
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Felelős szerkesztő: Dr. Scherer Norbert
Terjedelem 31,5 /B/5 iv

Ára: 60.– Ft

8830075